

Luc Boltanski
A VALÓSÁG a VALÓSÁG ellen*

Aristid Valentin londoni kalandozásai

A *Kék kereszt* az első történet a *Páter Brown ártatlanságában*, G. K. Chesterton 1911 és 1935 között megjelent detektívtörténeteket tartalmazó öt kötete közül az elsőben.¹ Páter Brown, e történetek detektív hőse, egy természetére nézve alacsony, átlagos kinézetű katolikus pap, aki egy elsőrangú bűnözővel, Flambeau-val szál szembe. A francia születésű, ám működését szinte az egész világra kiterjesztő Flambeau a bűnözés művésze, akit legalább három európai országban köröznék. Ez a korai történetek alaphelyzete; a későbbiekben Páter Brown „átformálja” Flambeau-t és értékes szövetségesevé teszi. Együtt oldanak meg rejtélyeket, amelyek úgy törnek elő, mint hullócsillagok az éterből a föld atmoszférájában; újra és újra behatolnak a világunkba és megzavarják a valóság látszólagos stabilitását és rendezettségét.

Amikor a *Kék kereszt* elkezdődik, egy francia nyomozó, Aristide Valentin már Londonban tartózkodik, hogy megtalálja Flambeau-t, akiről nem tud semmit azon kívül, hogy átkelt a Csatornán. Valentin ízig-vérig francia – tehát az értelem megszállottja. Am, mivel átlátja, hogyan működik az értelem, annak korlátai sem kerülnek el a figyelmét, és tudja, hogy vannak olyan helyzetek, amikor az értelem megkívánja, hogy azokra a részletekre fordítsuk a legnagyobb figyelmet, amelyek kijátsszák azt. Ebben az esetben azonban nincs nyom, amit Valentin követhetne. A nyomozás minden lehetséges útja nyitva áll előtte; nincs oka egyiket sem előnyben részesíteni. Valentin nem csak azt nem tudja, hol van Flambeau; azt sem, hogy mi vonzotta üldözöttjét Londonba: csak gyaníthatja, hogy szükségszerűen egy bűnös vállalkozás, amelynek Flambeau dolgozta ki a tervét, ám nincs ok feltételezni azt, hogy a bűncselekmény már megtörtént. Valentin tehát egy olyan utat választ, ami magában foglalja a legapróbb, értelmetlennek tűnő események megfigyelését, ezzel „magukra öltve” a rejtélyek jellegzetességeit.

A *Kék kereszt* kezdő jelenetében Valentin London utcáit rója, nem *nyomokat* keresve (ahogy Sherlock Holmes is teszi), hiszen még a bűncselekmény jellegével sincs tisztában, amire bizonyos jelek utalnának; ha tudná, már összekötötte volna

* A fordítás az angol kiadás szövege alapján készült: BOLTANSKI, LUC: *Mysteries and Conspiracies. Detective Stories, Spy Novels and the Making of Modern Societies*. Translated by: PORTER, Catherine. Cambridge, Polity Press, 2014. 1–40. „Reality / versus / Reality” c. fejezet. Köszönjük Bezsenyi Tamásnak, hogy felhívta a figyelmünket a szövegre. (Eredeti kiadás: Luc Boltanski: *Enigmes et complots. Une enquête à propos d'enquêtes*. © Editions Gallimard, Paris, 2012.)

¹ CHESTERTON, 1994.

a jeleket magával a bűncselekménnyel. Ő egyszerűen figyelmet szentel minden olyan eseménynek, amely magában hordozza a *rejtélyt*, abban az értelemben, ahogyan arra az imént utaltam. Az első rejtély: bemegy reggelizni egy étterembe – egy nyugodt, egyszerű, régimódi hangulatot árasztó helyre –, ahol kávé és buggyantott tojást rendel. Ahogy cukrot tenne a kávéjába, meglepetésére észreveszi, hogy a cukortartóban nem kristálycukor van, hanem só. Amikor megvizsgálja a sótartót, felfigyel rá, hogy tele van cukorral. Odahívja a pincért, aki elismeri, hogy ez különös, és annak két papnak tulajdonítja – az egyik alacsony, a másik magas, ám mindkettő nyugodt és tiszteletreméltó –, akik korábban pont annál az asztalnál fogyasztottak levest. Miért éppen nekik? Azért – magyarázza a pincér – mert míg az egyik pap normálisan viselkedett (kifizette a számlát és távozott), addig a másik habozott egy pillanatra és (a második rejtély), felemelte a tányérját és a tartalmát a falhoz vágta.

Valentin, folytatva módszertelen hajszáját, egy bolt kirakatában kiállított árukat pillant meg: narancsot és diót. A harmadik rejtély: a halom dió tetején egy felirat: „kiváló minőségű mandarin, két penny”, míg a narancsok tetején: „válogatott brazil dió”. Kérdésére a dühös kereskedő azt válaszolja, hogy nemrég két pap látogatott be, és az egyik (a negyedik rejtély), szándékosan kiborította a kosárnyi narancsot. Valentin ezután az út túloldalán álló rendőrtől kérdezi meg, nem találkozott-e véletlenül a két pappal. A rendőr azt válaszolja, hogy felszálltak egy sárga buszra, és egyikük részegnek tűnt (ez jelenti az ötödik rejtélyt, hiszen a papok nem pont azok a személyek, akiktől azt várnánk, hogy reggelente ittasan járnak az utcákat). Valentin tehát felszállt egy ugyanolyan sárga buszra és helyet foglalt a felső fedélzeten. Kis idő múlva a busz elhaladt egy kocsmá mellett, amelynek az egyik ablakát – látszólag – szándékosan törték be (hatodik rejtély). A tulajdonos Valentin kérdésére azt válaszolta, hogy a gaztettet két feketébe öltözött ember követte el. Mikor a számla fizetésére került a sor, egyikük egy háromszor akkora összeget adott neki, mint ami az elfogyasztott ételt fedezte volna. „Ezt azért, amit össze fogok törni” – mondta a férfi – majd esernyőjével betörte az üveget. Végül (a hetedik és egyben utolsó rejtély), egy nő, akivel Valentin egy bájos édességboltban találkozott, beszélt neki a csomagról, amit a pap adott neki, arra kérve, hogy juttassa el egy bizonyos címre. A csomag lekövetésével Valentin végre megtalálta a nyomot a még mindig ismeretlen tetteshez és a bűntényhez, ami igazolhatja a saját jelenlétét Londonban.

Hogyan értelmezzünk „rejtélyeket”?

Aristide Valentin bolyongásai során London utcáin hagyja magát olyan *rejtélyek* sorozata által vezetni, amelyek segíthetnek a fogalom értelmezésében. A *rejtély* egy olyan – még ha jelentéktelennek is tűnő – eseményből nő ki, ami, alaklélektani fogalommal élve, eltér a *háttértől* vagy a múltbeli esemény által hagyott – a narrátor által nem látott – nyomoktól, amik a dolgok szövedékébe vésődnek. Ezt a háttérrel azok az általános értelmezések alkotják, amelyeket hatalmi (elsősorban oktatási) közvetítés nyomán vagy tapasztalatok alapján ismerünk; ez utóbbi rendkívül kiszámíthatóvá teszi a cselekedeteket, főképpen akkor, ha szokásokkal kapcsoljuk össze őket. Egy rejtély tehát egy szingularitás (habár a maga nemében minden

annak tekinthető), ám olyan tulajdonsággal rendelkezik, amit *abnormálisnak* nevezhetünk, azaz elszakad attól, amit normálisnak tekintünk, így nem vagyunk képesek beilleszteni a különös esetet a valóság normálisnak tekintett keretei közé. A rejtély tehát „megkarcolja” a valóság egynemű felületét. Ebben az értelemben – visszatérve a korábban a *De la critique* által bevezetett koncepciókhoz² – egy rejtély felfogható annak következményeként, ahogy a *világ* „betör” a valóság szívébe.³

A világ fogalma alatt értem – Wittgenstein megfogalmazásával élve – „mindazt, ami történik”, és bármit, ami még megtörténhet. Ez a „bármi” nem ismerhető meg és uralható egészen. A valóságot pedig azok az előzetesen alapított „képződmények” jelentik, amelyeket intézmények tartanak fenn, és amelyeknek gyakran jogi vagy paralegális karaktere van – a nyugati társadalmakban legalábbis. Ezek a képződmények alkotják a szemantikát, amely kifejezi a *valami valamiségét*; ezek alakítják a *minőségeket*, definiálják az *entitásokat* és a *próbákat* (abban az értelemben, ahogyan a *De la justification* a „próba” kifejezés használja,⁴ és meghatározzák a kapcsolatot, amiket a próbák vagy tesztek során az entítások között fenn kell tartani, azért, hogy mindezeknek elfogadható karaktere legyen. Ebben az értelemben a valóság ok-okozati viszonyok hálózataként jelenik meg, amely összefogja azokat az eseményeket, amelyekkel a tapasztalat szembesül. A kapcsolatokra való *utalás* teszi lehetővé az *eseményeknek való jelentéstulajdonítást*. Az eseményeket azoknak az *entitásoknak* az azonosítása hozza létre, amelyeknek ezek az események *tulajdoníthatók*.⁵

Ezeket az ok-okozati viszonyokat tehát általában hallgatólagosan problémamentesnek ismerjük el, így nem kell hitelesíteni vagy bizonyítékokat keresni rájuk – legalábbis a vizsgálódásnak nem tűnik szükségesnek túllépnie azokon a határokon, amiket a szokás és a létező intézményekbe vetett bizalom hozott létre. Különösen akkor, amikor a kérdéses ok-okozatiságnak társadalmi dimenziója is van; ez a bizalom ágensekre épül, akik garantálják az események rendszeres összekötését előre meghatározott entításokkal – köztük, a modern korban, jogi és kormányzati ágensek játszanak döntő szerepet. Később látni fogjuk, hogy a jog felfogható az egyik fő társadalmi rendezőelvként, amely megalapozza és fenntartja ezeket a viszonyokat.

² BOLTANSKI, 2009. 57–59.

³ A rejtély e koncepciója ugyanígy alkalmazható a tudományos rejtvényekre, ahogy Thomas Kuhn elemzései nyomán ezeket felfogni szokás: azaz, olyanok akár azok a szokatlan dolgok, amik a tudományos kísérletek során megjelenhetnek és amiket egyetlen elismert paradigma keretei között sem lehet értelmezni és egészen addig „különösnek” tűnnek, amíg felhalmozódásuk nem vezet egy új paradigma kialakulásához. (KUHN, (1962).)

⁴ BOLTANSKI–THÉVENOT, 1991.

⁵ Az „attribúció” fogalmát itt az attribúció-elméletben használt értelmében használjuk, ami eredetileg egy szociálpszichológiai fogalom volt, mielőtt a bekerült volna a kognitív kutatásokba. A szociálpszichológiában az attribúcióval kapcsolatos kutatások – a fogalmat először Fritz Heider, majd később Harold Kelley használta – kezdetben arra a folyamatra fókuszáltak, amelyeknek során az egyén a másik viselkedésének okait keresi (HEIDER, 1958; KELLEY, 1967; DESCHAMPS, 1977). Ezt a vizsgálódást később kiterjesztették általánosságban az oksági következtetésekre, azoknak az aktoroknak a mindennapi életére nézve, akik nem tudósok. Az attribúció-kutatás összefoglaló történetéhez lásd MALLE, 2004. Mark Martinko az attribúció-elméletet a szervezeti elemzésre alkalmazta (MARTINKO, 1995). Röviddel halála előtt Charles Tilly kiadta a *Why?* című kötetet, amely azt tárgyalja, hogy az emberek hogyan magyarázzák a történelmet; kutatása rendkívül hasznosnak bizonyult a saját projektem szempontjából (TILLY, 2006). A legátfogóbb munka a kognitív kutatások kapcsán tudomásom szerint mindezig SPERBER–PREMACK–PREMACK, 1995.

Szemben azokkal az eseményekkel, amiket átlagosként határozhatunk meg, egy esemény akkor bír enigmatikus vagy misztikus karakterrel, amikor megke-
 rüli egy adott entitás normáit (nincs elfogadható ok arra, hogy egy pincér cukrot
 tegyen a sószóróba), vagy amikor a hozzá kapcsolható entitás természete ismeret-
 len. Tehát egy rejtélyes eseménynek vagy van egy azonnali jelentése (egy bizonyos
 épület összeomlott), abban az értelemben, hogy az a változás, ami hatással van
 a szituációra, amibe beavatkozik, leírható úgy, hogy az általánosan elfogadott fi-
 zikai törvényeken alapszik (ha az épület az égbe emelkedett volna, „csodának”
 neveznék). De mondhatjuk azt is, hogy egy eseménynek addig nincsen *jelenté-
 se*, amíg nem lehetséges összekapcsolni egy adott entitással, vagy, ha az entitás
 már ismert, nem lehetséges meghatározni *szándékait*. Az esemény mint szingulari-
 tás csak akkor nyeri el a teljes értelmét, ha egy identitással rendelkező entitáshoz
 kapcsolódik, amely időben bizonyos stabilitást, és – ez akár később fejeződik ki,
 akár nem – intencionalitást mutat, tudatos cselekvés eredményeképp.⁶ Egy bizo-
 nyos épület összeomlott. Ez egy „tény”. De ha jelentést akarunk tulajdonítani az
 eseménynek, képesnek kell lennünk azonosítani az entitást, amelyhez kapcsolható,
 illetve a háttérben álló okokat is. Mindenképpen egy földrengésnek róható fel az
 épület összeomlása? Esetleg tervezési hiba? Az építető által elkövetett kivitelezési
 hiba – például silányabb anyagok használata, hogy pénzt lehessen spórolni? Vagy
 a tulajdonos illegális mesterkedése a biztosító kijátszására? Esetleg egy gyilkos így
 próbálta elfedni a korábban elkövetett bűncselekményt? Egy terrorista által felrob-
 bantott bomba okozta? (Ráadásul, ebben az esetben felmerülhet a kérdés: vajon
 mik voltak a szándékai? Nevezhetjük-e valóban terroristának?) Később még vizs-
 zatérünk ezekre a kérdésekre.

Detektívtörténetek, fantasztikus történetek és pikareszk regények

A detektívtörténetek műfaji jellegzetessége a bűnesetek és ezek megoldásának be-
 mutatása. Az ide tartozó történetek mindig egy eseménnyel kezdődnek és időben
 visszafelé haladnak az okok bemutatása nyomán.⁷ Az irodalmi műfaj kialakulá-
 sa tehát magában hordoz számos feltételezést a valósággal kapcsolatban. Hiszen,
 megfigyeltük, egy rejtély csak egy stabil valóság háttere előtt válik rejtéllyé. A de-
 tektívtörténetek két feltételezése épülnek, amelyek megkülönböztetik őket az elő-
 deiktől: egyrészt a meséktől, leginkább a fantasztikus történetektől, másrészt pedig
 az úgynevezett pikareszktől. E műfaj Spanyolországból ered és különböző fejlődé-
 si irányokat mutat mind a francia, mind az angol irodalomban.⁸

A detektívtörténetek különböznek a fantasztikus történetektől – akár csodákra
 vagy a természetfelettre fókuszálnak –, abban az értelemben, hogy építenek egy
 „természetes” valóságra, azaz, olyan ok-okozati viszonyokra, amiket a természet-
 tudományok alapoznak meg. A közeledés a detektívtörténetek narratív logikája és

⁶ Annak lehetőségéhez, hogy a szándékos folyamatok elemzését tudattalan és nem-tudatos me-
 chanizmusokra terjesszük ki lásd DENNETT (1987).

⁷ A detektívregények mint „visszafelé”, a magyarázat felé haladó narratívák formális struktúrá-
 jához lásd LITS, 1999.

⁸ A pikareszk műfajhoz lásd PAVEL, 2003. 97-111.

a természettudományok logikája között a műfajjal foglalkozó legkorábbi kutató-sok központi kérdése volt.⁹ A detektívtörténetek nem létezhetnének egy világosan megállapított választóvonal nélkül a természeti valóság és a természetfelettiként ismert világ között. Ha az istenek és szellemek a szeszélyeik szerint beavatkozhatnak a valóságba, és ha nem ismerjük a szándékaikat, a valóság nem birtokolja azt a rejtélyek kialakulásához szükséges stabilitást, aminek háttére előtt kitűnhetnek az események normális menetéből. A detektívtörténetekből és természetesen a kémtörténetekből is hiányoznak a természetfelettire, így például a szellemekre való utalások, és ez a hiány jelzi a különbséget egyrészt a két szóban forgó irodalmi műfaj, másrészt pedig az ún. fantasztikus történetek között. Kétségtelenül, a 19. század második felének irodalmában számos történet kapcsolható a fantasztikumhoz, azonban ezek nem utalnak explicite természetfeletti lények beavatkozására, vagy mágikus dolgokra, hanem annak érdekében, hogy az olvasóban a szorongás vagy kényelmetlenség érzetét keltsék, átlagos szituációkat mutatnak be oly módon, hogy kitűnjön azok különössége.¹⁰ Ám ez az eszköz, amely különösen jellemző Guy de Maupassant fantasztikus realizmusára, a valóságnak szorongáskeltő, nyugtalanító színezetet ad, gyakran úgy bemutatva, ahogyan egy mentális betegséggel küzdő ember látja azt. Azonban ez az irodalmi megközelítés is kizárja a lehetőséget egy detektívtörténet bonyodalmainak megalapozásához. Hiszen, ha a realitás egészen enigmatikussá válik, illetve a lehetetlen és a felfoghatatlan felé billen el, azok a szingularitások, amelyekre a rejtélyekre alapozó regények építenek (ugyanis e különös események megmagyarázása a nyomozó feladata), elvesznek abban a keretben, ami lehetetlenné teszi az átlagos és az átlagtól eltérő, az érthető és az érthetetlen megkülönböztetését.

Edgar Allan Poe munkássága, aki a fantasztikus műfaj mestere és a detektívtörténetek első alkotója volt,¹¹ lehetővé teszi, hogy világosan megkülönböztessük a két műfajt. A paranormális jelenségek megjelennek Poe fantasztikus történeteiben. Ám ezek a jelenségek sosem tűnnek fel a detektívtörténetek elődjeiben. Hasonlóképp, bár Arthur Conan Doyle magánéletében a spiritizmus elkötelezett híve volt és még a szokás történetét¹² is megírta,¹³ a természetfeletti és paranormális elemeket nem

⁹ MESSAC, 1929.

¹⁰ TODOROV, 1976.

¹¹ A három, 1841 és 1844 között megjelent történetben (*Morgue utcai kettős gyilkosság*, *The Mystery of Mary Roget*, *Az ellopott levél*), Edgar Allan Poe a jellemzők egy olyan konfigurációját állítja fel, ami a később a detektívtörténetek alapsémájává válik. E jellemzők közül a kutatók általában felhívják a figyelmet arra, ahogyan a „pont” (*point*) (kölcsonözve a fogalmat az analitikus filozófiából), amely az elbeszélte esemény középpontjában áll, eltér a morális és/vagy szociális kérdésektől, amelyek korábban a bűnözés-történetek centrális elemét alkották, és szigorúan intellektuális kérdésekre fókuszál. A bűnözés immár nem a normasértő dimenziójában jelenik meg, hanem megoldandó problémaként. Egy másik innováció, amire később visszatérünk majd, hogy a nyomozót már nem egy rendőr, hanem egy amatőr detektív testesíti meg. Az a Chevalier Charles-Auguste Dupin, aki ugyanúgy francia, mint Eugène-François Vidocq, akinek a memoárjait Poe is olvasta, megtalálja a rejtélyek megoldásait, amiket a barátja, Monsieur G., a párizsi rendőrség prefektusa nem tudott megoldani. Végezetül, a detektívnek tulajdonított jellemzőket későbbi szerzők gyakran veszik át, hogy számos másféle szereplőt ruhazzanak fel vele. A tipikus detektív egy művelt, jó társaságból származó ember, magányos, különc és rendkívül képességekkel megáldott a megfigyelés és elemzés területén.

¹² DOYLE, [1926].

¹³ Doyle először 1886-ban került kapcsolatba a spiritizma mozgalommal; a *Society for Psychical Research*-höz 1893-ban csatlakozott. Különösen érdekelték a szellemekről készült fotók (pszichografikák).

szőtte bele a Sherlock Holmes-történetekbe. Ezekbe a narratívákba nem épülnek bele olyan elemek, amelyek átlépnék azokat az ok-okozati viszonyokat, amiket a nyugati társadalmakban a „természeti törvényeknek” tulajdonítunk. Bár bizonyos karakterek kezdetben megidéznek hasonló jelenségeket – kísérteties jelenések, ajtók, amelyek emberi vagy gépi közbeavatkozás nélkül nyílnak és záródnak stb. – a nyomozás során mindennek természeti magyarázatot tulajdonítanak, vagy olyan cselszövésekhez kötik őket, amik a történet főszereplőjének (és egyúttal az olvasó) szándékos megtévesztésére irányulnak.

Ez a megköttetés persze egyáltalán nem érvényes Doyle több fantasztikus történetére. Hasonlítsunk össze például két olyan történetet, amelyekben rejtélyesen feltűnik egy szörny. A *Sátán kutyájában*, ami egy detektív-történet, Doyle elsősorban elhiteti az olvasókkal, hogy az az óriási bestia, ami rettegésben tartja a falu lakóit, természetfeletti eredetű. Ám Sherlock Holmes nyomozása megcáfolja ezt az irracionális hitet. Az irracionális történetnek racionális megoldása lesz. A *Terror of the Blue John Gap*, ami egy fantasztikus történet, kezdetben racionális érveket sorakoztat fel, ám erre rácafolnak a soron következő események. Egy világtól elzárt hegyvidéki angliai falu lakói szintén hisznek egy rémisztő szörny létezésében. A narrátor, „egy józan és racionális gondolkodású, fantáziátlan ember”, kezdetben gúnyosan kezeli ezeket a babonákat és racionális magyarázatokat igyekszik találni azokra a különös jelenségekre, amikről a falu lakói beszámolnak (a juhok megmagyarázhatatlan eltűnése holdtalan éjszakákon), amíg szembe nem találja magát egy szörnyeteggel a föld belsejéből, és az áldozatává nem válik.¹⁴

A második feltételezés a társadalomra vonatkozik. Ha a rejtélyeknek, amelyeken a detektív-történetek nyugszanak, élesen el kell ütniük a háttértől, amit a valóság szolgáltat, a valóságnak nem csupán a természeti „törvényekkel”, hanem a társadalmi szabályszerűségekkel is konzisztensnek kell lennie. Ez az, ami megkülönbözteti a detektív-történeteket a pikareszk-narratíváktól. Mindkét műfaj a kalandtörténetek szélesebb kategóriájába tartozik. A detektív-történetek szereplőinek vannak „kalandjaik”, megjelennek bennük véletlenek, fordulatok és drámai események stb. Azonban, szemben a pikareszkkal, a detektív-történetek egy olyan valóságra alapoznak, amelyben a jellemzők és kapcsolatok kiszámítható várakozásoknak adnak táptalajt, és a rejtély egy stabil társadalmi valóság háttere előtt válik rejtélyé.

Egy pikareszk regényben a „kalandok egymás mellé kerülnek anélkül, hogy ok-okozati viszonyok jelennének meg” egy „olyan világban, amely nem kínál mást, csak véletleneket” és ahol „a töredezettség és az eshetőség” irányítanak.¹⁵ Vessünk egy pillantást például (hogy a francia irodalom határain belül maradjunk), Alain René Lesage *Gil Blas de Santillane története* című regényére (1715–1735), amelyet a korai 17. századi spanyol irodalom inspirált, és Voltaire *Candide*-jára (1759), ami a pikareszk-műfaj egy késői paródiájának tekinthető. Ezekben a szövegekben, csakúgy, mint a műfaj klasszikusaiban, a hangsúly elsősorban a különböző miliók többé-kevésbé kaotikus mivoltára kerül, ahol a szereplők, és velük együtt minden ember „elmerül” ebben a káoszban, attól függetlenül, hogy egyébként hol

¹⁴ DOYLE, [1910]. 69.

¹⁵ PAVEL, 2003. 101; 106.

élik a földi életüket. A hasonló munkákban bemutatott koncepciók értelmében az emberi lények a körülmények játékszerei, ha akarják, ha nem. Ezek a körülmények mindig lokálisak, mind térbeli, mind időbeli vetületüket tekintve. Tehát minden egyes pillanatot a *körülmények összjátéka* határoz meg, amitől a főszereplő sorsa függ „itt és most”. Ám ahogyan egy adott szituáció megoldódik, főképp egy alkalmatlan, nem szívesen megélt helyzetben, amelyből a szereplő menekülni szeretne, sokszor újra olyan helyzetbe bonyolódik, ami hasonlóan különös (és gyakran ugyanolyan kellemetlen). Az élet kibontakozása tehát a „dobások sorozatára” emlékeztet – hasonló a kockával való dobáshoz –, nem követi az ok-okozatiság alapelvét, leginkább szeszélyektől és véletlenektől függ (ez utóbbit itt a triviális értelmében használom, a teljes kiszámíthatatlanság megvilágítására, nem pedig abban a probabilista értelemben, ahogyan Pascal után a matematikusok bevezették). A pikareszk regény nem csupán mellőzi egy rendezett valóság képét, hanem kizár bármiféle utalást egy rejtett rendezővelre – legyen ez akár az isteni gondviselés, történelmi determinizmus vagy a társadalmat kormányzó objektív szabályok – amelyek lehetővé tennék a jelentéstulajdonítást olyan eseményeknek, amelyeket egyetlen egyén sem tervezett vagy kívánt. Az erkölcs racionális konstrukciója, amit Adam Smith a Newton által inspirált munkájában, *Az erkölcsi érzelmek elméletében* (1759) kidolgozott, a pikareszk regényhez képest az ellenkező szélsőséget jelenti. Ennek értelmében lehetetlen megkülönböztetni a „jó fiúkat” a „rossz fiúktól” (és Voltaire éppen azért írta meg a *Candide*-ot, hogy parodizálja a gondviselésből eredő és a racionális erkölcsi rend szétválasztására tett egyidejű törekvéseket). A pikareszk történetek, kezdve az első, a spanyolországi Burgosban névtelenül kiadott kisregénnyel, amely ma a műfaj prototípusának számít (*Lazarillo de Tormes élete, jó sora és viszontagságai* [1554]), a rosszakaratot, hazugságokat és csalást teszi az emberi viselkedés alapelveivé és a szabálytalanul, kiszámíthatatlanul kibontakozó narratíva hajtóerőivé. Ám ez a típusú sötét realizmus kizárja egy stabil valóság lehetőségét, hiszen a cselekvések motivációi teljességgel kiszámíthatatlanok. Ráadásul, a valóság reprezentációja egysíkú és összeköti a csalás által szított múlandó intrikákat; ez a struktúra nem csak, hogy elutasítja a valóság párhuzamos szintjeit, amik egy detektívtörténet megformálásához szükségesek, hanem kizárja a *kétértelműség* bármiféle formáját is – amennyiben a kétértelműséget megkülönböztetjük a hazugságoktól –, ami pedig a modern regények egyik legjellemzőbb témáját szolgáltatja.

Azok a történetek, amelyeket Robert Louis Stevenson a *New Arabian Nights* (1882) és folytatásában, a *More New Arabian Nights: The Dynamiter* (1885) című novellásköteteiben egybegyűjtött, egy még árulkodóbb példát szolgáltatnak elemzésünkhez, ugyanis keletkezésük egyidejű a detektívtörténetek születésével. Tartalmazzák mindazon elemeket, amelyek a születőben levő detektívtörténetekben, és későbbiekben a kémtörténetekben is megtalálhatóak lesznek, habár ez utóbbi műfaj világosan megkülönböztethető Stevenson írásaitól. Stevenson novelláiban az egyik rejtély támad a másik után, ám feloldódnak a káoszban, elmentmondásokban vagy komédiában. Ahogy a novelláskötetek címei mutatják, a szerző szándéka az *Ezeregyéjszaka* meséi műfajának felélesztése volt, átültetve azt a korabeli Londonra. London a 19. század közepe óta egy rejtélyekkel teli

városként élt a köztudatban.¹⁶ Stevenson szövegeiben találunk fenyegető szituációkat (rejtett csapdák, párbajok és hasonlók), szervezeteket (rejtett egyesületeket romlott szándékokkal, mint például az Öngyilkos Klub, vagy titkos társaságokat) és figurákat (bűnözőket, csalókat és bombákkal fenyegető anarchistákat), azaz a detektív, és még inkább kémtörténetek ismerős motívumait és szereplőit. Ám az elbeszélések logikáját követve, Stevenson történeteiben bármi megtörténhet és a főhős kalandjai teljességgel kiszámíthatatlanok. Florimel herceg, Csehország uralkodója különböző álruhákban járja London alvilágát hű társa, Geraldien ezredes társaságában. Találkozik örültekkel, banditákkal, férfi és női kalandorokkal, bajba jutott erényes hölgyekkel,¹⁷ vakbuzgókkal és bölcsekkel; kizárólag bátorságára és becsületére hagyatkozva az immanens igazságosság eszközeként szolgál, aki se nem a rendőrség, se nem a jogrendszer lekötelezettje. És bár valóban előfordulnak rejtélyek, kimenetelük mindig ellentmondásos. A *Dynamiter*ben például a fő anarchista, Zero, egyszer sem képes felrobbantani egy bombát; ő maga a cselekvés-képtelenség megtestesítője. Habár Stevenson minden megjelenő elemet a kortárs valóságból kölcsönzött, semmi nem köti össze azokat az egymás után bekövetkező, többé-kevésbé bizarr történeteket, amelyek hihetlensége feltehetően tudatosan konstruált, részben azért, hogy rávilágítson a létező társadalmi rend kontingens voltára. Nemtörődöm *dandy* létére Stevenson saját kora társadalmának kritikus megfigyelője volt.¹⁸

Sem a fantasztikus történetek, sem pedig a pikareszk műfaja nem megfelelő a rejtélyek felépítéséhez. A fantasztikus történetek a világot a maga különösségében, a pikareszk regények pedig inkoherens természetüként mutatják be. Az események, a különösség és az inkoherencia prezentálása olyan ontológiai feltételezéseken alapszik, amelyek kizárnak bármiféle eltérést az így bevezetett világoztól. Egy rejtély pedig csak egy megoldási lehetőségre való utaláson keresztül létezik akként, vagyis, talányként való tagadásával. *Anomáliaként* prezentálható: olyasvalamiként, ami beavatkozik, hogy felbomlassza a kiszámítható várakozások koherens sorozatát. Ráadásul, ez a „bomlasztás” nem csupán időleges, hanem bizonyos értelemben illuzórikus is. Abban a pillanatban, ahogy megszületik a megoldás, minden visszakerül a helyére.

¹⁶ 1844-ben George W. M. Reynolds kiadta a *Mysteries of Londont* (1844), ami rendkívül népszerűvé vált és szinte rögtön meg is jelent a francia adaptációja (nem fordítása) folytatásokban Párizsban Paul Féval tollából, aki a Sir Francis Trollope írói álnév alatt alkotott. Reynolds könyvét részben Eugène Sue *Les mystères de Paris*-ja inspirálta, ami 1842 júniusa és 1843 októbere között jelent meg és rögtön lefordították angolra és kiadták Londonban; Sue szövege a következő évben jelent meg könyvformában Párizsban.

¹⁷ Az angol regények tipikus karakterének késő 18. századi eredetéhez lásd BRISSENDEN, 1974.

¹⁸ Richard Dury a *New Arabian Nights* elemzésében, a Stevenson által alkalmazott elbeszélői pozíció meghatározására az angol *camp* szót vezeti be, amely „egy félénk színpadon kívüli színpadiasság gondolata köré szerveződik”, ebből következik „minden megjelenés provizórikus karakterének erőteljes érzése”. „A *camp* és a *dandyizmus* hasonlítanak abban, hogy mindkettő a reprezentációra és stílusra, illetve a lényegtelen és konstruált személyiségre helyezi a hangsúlyt, ráadásul mindkettő belülről állítja kihívás elé az ortodox ideológiát (ebbe beleértve a nemek közti megkülönböztetést is).” DURY, 2003. 122

A valóság konstitúciója: a valóságos és a valóság

Miután meghatároztuk a detektívtörténetek kialakulásának feltételeit, rögzíthetjük az első hipotézist. E novellisztikus műfaj kialakulásának feltétele annak meghatározása, amit *valóságként* prezentálhatunk.

Annak érdekében, hogy rávilágíthassak, mit értek e kifejezés alatt, különbséget kell tennünk az események kontextusának kétféle megnevezése között: ez egyrészt, a *valóságos*, másrészt pedig a *valóság*. A fantasztikus történetek szereplői bizonyosan kapcsolatba kerülnek valóságos entitásokkal és helyzetekkel. Ha egy adott fantazmatikus jelenség nem lenne valóságos, a történet nem tarthatna számot érdeklődésre (ebből következik az olvasó csalódottságérzése, amikor a szerző helyesnek gondolja, hogy a lezárásban egy „racionális” magyarázatot adjon az elbeszélésben megjelenő különös eseményekre). Hasonlóképpen a pikareszk regény hőse is teljességgel valóságos körülményekkel birkózik (másképpen nem kockáztatna és az elbeszélés nem lenne érdemes a figyelemre). Ám a *valóságos dolgoknak* és helyzeteknek, amelyekkel a narratívának számolnia kell, körülményektől függő és különös karaktere van. Az entitások és helyzetek kapcsolódnak egyrészt a partikuláris részletekhez, amelyeken keresztül manifesztálódnak, illetve azokhoz a szituációkhoz, amiket ezek az események eredményeznek. Ugyanannyi valóságos elem van, ahány esemény, és a szituációk sorozata előidéző számos különféle, gyakran összeegyeztethetetlen vagy ellentmondásos „valóságos” dolgot.

Az, ha valamire *valóságként* utalunk ellenben, kölcsönösen feltételezi, hogy számolhatunk egy sor szabályszerűséggel, nem számít, milyen szituációt képzelünk el és mi keretezi az egyes eseményeket, akármennyire különösek legyenek is. E szabályszerűségek teszik lehetővé, hogy megtaláljuk a lehetőséget és lehetetlent elválasztó határt, és egy általános keretet nyújtanak azokhoz a cselekményekhez, amelyek többnyire kiszámíthatók – azaz, egy bizonyos rendhez igazodnak. A pikareszkekben vagy fantasztikus elbeszélésekben a rendnek kétségtelenül elkülönített keretei vannak; ezek általában az erőt birtoklók politikai akaratának tulajdoníthatók, vagy többé-kevésbé szembetűnő röppályák és találkozási pontok (ma ezeket hálózatoknak neveznénk). Ám ezek mindig törekenyek és kevésbé állnak ellen azon körülmények összjátékának, ami megghiúsítja őket. A detektívtörténetek viszont önmagában a valósággal számolnak, azaz *valamivel*, ami képes annak a számos szituációnak az alapjául szolgálni, ami szemben áll a cselekménnyel, függetlenül az aktorok által kifejtett *szubjektív* interpretációktól. Az ilyen valóságot alkotó elemeknek mindent magukban foglaló karaktere van (akkor is, ha a kérdéses realitás kiterjedése és korlátai problematikusak lehetnek). Ezek az elemek vélelmezhetően stabil kapcsolatban vannak egymással és egy relatíve egységes egészet alkotnak, ami lehetővé tesz egy leíró áttekintést (akkor is, ha tudjuk, hogy ez a kép – ami sosem teljes – módosítható vagy átalakítható). Egy rejtély csakis ennek a természetesnek vett háttérnek az előterében tűnhet ki, ragyoghat és vonhat magára figyelmet.

A történeti kontextustól és attól függően, amit ma társadalomnak nevezünk, az így definiált valóságnak többféle alapja lehet, amelyeket összeköthet a vallás, a rokonság vagy a jog. Az eredeti detektívtörténetben a valóságnak ez a háttere két egymással összefüggő, ám világosan elválasztható renden alapszik, amelyek konstitúciója meglehetősen újkeletű. Ez mindenekelőtt a *fizikai realitás* kérdése,

és az első elemzések ebből a műfajból nőttek ki. Régis Messac (1929) és Siegfried Kracauer (1922–25) kutatásai¹⁹ igen helyesen hangsúlyozták a kapcsolatot a detektívtörténetek megjelenése, illetve a tudomány és technológia fejlődése között. Ám mindez a *társadalmi realitásra* is tartozik.

E kifejezéssel arra az elméletre utalok, ami az emberi környezetet egy specifikus logikával rendelkező és rá vonatkozó, különleges szabályokat betartó egészként írja le, függetlenül az egyes személyek motivációitól és akaratától. Ez az egész egyidejűleg áll egyénekből és nagyon különböző entitásokból. Bizonyos entítások a jog szerint meghatározottak (például az ügyvédi kamara tagjai), míg mások nem (például, a társadalmi osztályok). Ezek az entítások lehetnek lokális beágyazottságúak (például egy adott kisváros lakói) és lehetnek szétszórva a térben (például a nemesség). Végezetül, az entítások általában tulajdonnal vannak felruházva, és olyan intencionalitással, a létezés egy módjával vagy egy specifikus karakterrel, ami többé-kevésbé reflektált a létezés módjában és az egyének karakterében, amennyiben ez utóbbit képesek vagyunk, különböző tulajdonságaik által, ezekhez az entításokhoz kötni. Tehát lehetséges a polgárság karakterjegyeit birtokolni, és bárki, akinek van előzetes tudása a létezés e módjáról, előrebocsáthat ilyen viselkedésformákat, amikor egy ebbe a társadalmi rétegbe tartozóval kapcsolatba kerül.

A valóság konstrukciójának más, régebbi, szélesebb körben elfogadott módzatai, különösen a jogra vagy rokonságra való támaszkodás, nem válnak jelentéktelenné az új formák bevezetésével. Azok a tulajdonságai azonban, amelyek a jogrendszer kikötéseiből származnak – amelyeket jogszerűnek vagy *hivatalosnak* nevezhetünk – és azok a jellemzők, amelyeket akkor azonosíthatunk, ha a nem-jogi, azaz nem *hivatalos* és ténylegesen *társadalmi* entításokat figyelembe vesszük, mondhatni problematikusak és a bizonytalanság forrásai. Tehát bizonyos egyének „valójában” képesek úgy létezni, hogy létezésük nem összeegyeztethető a hivatalos identitásukkal és ez felfedezésre kerül – gyakran csodálkozással –, mielőtt még világossá válhatna, hogy bizarr természetüket azok a kötelek határozzák meg, amelyek őket jogilag nem meghatározott entításokhoz kötik (az nem tudható például előre, hogy egy adott orvos zsidó vagy alacsonyabb a származása, ám amikor ezek az információk elérhetővé válnak, hirtelen minden világossá válik...).

Az az elképzelés, hogy létezik egy „objektív” leírás, ami képes a fizikaiból társadalmi valósággá változni (és ahogy Lorraine Daston²⁰ kimutatta, a társadalmi valóságból, amit a törvényhozók által hozott törvények irányítanak, fizikaivá változni, ami feltételezhetően szintén „törvényeken” alapszik), nemcsak, hogy lehetséges, hanem egyenesen szükséges a politikai entítások harmonikus működéséhez. Ezek, amint ismert, a késői 18. és korai 19. században kezdtek el kifomálódni. Ez végigkísérte a statisztika fejlődését, a politikai gazdaságtant, és – kevéssel a detektívtörténet megjelenése előtt – a szociológiát. Ugyanebben a szellemi környezetben, alapozva az emberi környezettel kapcsolatos újfajta elképzelésekre, alakult ki a társadalmi regény, a műfaj, amely rendkívüli virágzásnak indult a 19. században; ennek a detektívtörténet – részben – egy késői transzformációja.

¹⁹ Kracauer Theodor Adornónak ajánlott értekezése 1922 és 1925 között született, ám csak 1971-ben jelent meg. KRACAUER, (1971).

²⁰ DASTON, 1992.

Társadalmi regények, detektívregények, kémregények

A detektívregények és a kémregények a kezdetektől mint szociológiai műfajok kerültek bemutatásra, hasonlóan a tágabb műfaji kerethez, a társadalmi regényhez, amelynek oldalhajtásai. Nehéz belátni, hogy e két alműfaj hogyan jöhetett volna létre annak a kategóriának a lefektetése nélkül, amely csak a 19. század közepére vált „magától értetődővé”: ez a fogalom nem más, mint a *társadalom*.²¹ Tehát, mondhatjuk, hogy a történelmi detektívtörténetek ma rendkívüli népszerűségnek örvendő műfaja, anatópikus és anakronisztikus, abban az értelemben, hogy nem-nyugati terekbe és távoli történelmi korokba vetíti ki az emberi környezet bemutatásának olyan módjait, amelyek történelmileg és földrajzilag kötöttek. A detektívtörténetek esetében, és általában a társadalmi regényeknél is, az elbeszélésben megjelenő szereplők, szükségszerűen limitált számban, koruk, nemük, nemzetiségük stb. alapján kerülnek bemutatásra, és elsősorban az a társadalmi réteg meghatározó, amelyből származnak, és amely csoportosítása és kapcsolatrendszere a társadalom egészét építi. Minden karakter tehát egy külön individuumként jelenik meg – egyedi személyiséggel, lelki alkattal, múlttal, sorssal stb. – és egy nagyobb egész tipikus képviselőiként; ez a nagyobb egész többnyire egy csoportot jelent többé-kevésbé meghatározott kontúrokkal, amely megjelenik a társadalomban és annak egyik elemét alkotja. Az „olvasói szerződés” azon a feltételeken alapul, hogy az olvasó képes lesz-e oda-vissza váltogatni a szereplők között mindegyikük életrajzi sajátosságainak és azoknak a *társadalmi típusoknak* a tudatában, amelyeknek e szereplők a *képviselői*, és ráadásul, hogy az olvasók képesek lesznek-e összekötni a szereplőket valódi személyekkel, akikkel már találkozhattak mindennapi életük során és akiket hasonló oda-vissza váltásokkal azonosíthatnak a valós személy, a regény szereplője és a társadalmi típus között.

Az a típusú determinizmus, amely a társadalmi regények mögött munkál, helyet ad, ahogyan a szociológia teszi, a normák áthágásának és a bűnözésnek; ezek is megmagyarázhatók a szereplők társadalmi jellemzőinek és karakterének figyelembe vételével. A statisztikára alapozva a szociológia a 19. században kimutatta, hogy a kihágások és bűncselekmények engedelmessé váltak az általános társadalmi mintázatoknak, amelyek kiszámíthatóvá tették őket, mint átlagos viselkedésformákat, sőt, annál is inkább.²² Valóban, ez egyike volt azoknak a nagy eredményeknek, amelyek lehetővé tették, hogy a szociológia megmutassa mire képes. Ráadásul, a kapcsolat a társadalmi regény és a szociológia között olyan mértékű volt, hogy nem tűnik abszurdnak feltételezni, hogy a 20. század második felének szociológiai munkái (elsősorban Pierre Bourdieu *La Distinction*-ja²³) az „olvasói szerződés” átviteléből születtek a társadalmi regényből azokra a munkákra, amelyek látszólag szakértők számára íródtak a társadalomtudományokban. Hasonlóan a társadalmi regényhez, ezek a szövegek felkeltették az olvasók érdeklődését, akik magukra és másokra ismertek azokban az általuk festett képek-

²¹ Ahhoz, hogy a „társadalom” szó jelentése hogyan vált el a 18. század végén a korábbi jelentésétől („jó társaság”), hogy egy kollektívát jelöljön, amelyről anélkül tudunk beszélni, hogy az egyes tagjait megemlítenénk, lásd NISBET, (1966).

²² A legismertebb példákhoz lásd TARDE, (1890); DURKHEIM, (1897).

²³ BOURDIEU, 1979.

ben, ahol láthatták annak a társadalomnak egy kisebb léptékű és lecsupaszított mását, amelyben maguk is éltek.

A társadalmi regényekben a bűncselekmény mint esemény, a bűnözőnek tulajdonítható, akit a bűncselekmény okának tekintettek. Az esemény és az ok elválaszthatatlanok. A kérdés, amit a bűncselekmény és a bűnelkövető felvetnek, morális kérdés: ha ismerjük azokat a társadalmi körülményeket, amelyek egy embert bűnözővé tettek, tarthatjuk-e erkölcsileg felelősnek a tettéért, vagy háríthatjuk-e a felelősség egy részét arra az entitásra, amit társadalomnak nevezünk? Az az újítás, amit a krimi műfaja bevezetett a társadalmi regényhez képest, pontosan a bűnöző és a bűncselekmény kapcsolatát élezi ki. Történik egy eset. Egy bűncselekmény. De nem tudjuk, hogy kinek tulajdonítsuk. Bármelyik szereplő, beleértve a narrátort is (ahogyan például Agatha Christie *Ackroyd-gyilkossága*), lehet az elkövető; a nyomozó az egyetlen kivétel.²⁴

A detektív- és kémtörténetek még sztereotipikusabb karaktereket vonultatnak fel és egy még átlagosabb világot teremtenek, mint a társadalmi fikció. Ám pont a valóság banalizációja ad támogató struktúrát a krízisnek, amely bemutat egy problematikus bűnesetet és felfedi az eset egy bizonytalan és törekeny szereplőjét. Senki sincs megóvva a gyanútól. A kémtörténet egy lépéssel tovább megy, hiszen minden karakter mögött, akármilyen átlagos is, egy másik személy rejtőzhet, olyasvalaki, akinek teljesen eltérő tulajdonságai, hajlamai és szándékai lehetnek, és akinek társadalmi megjelenése még sztereotipikusabb, hiszen mindez csak egy felvett álca a többi szereplő és az olvasó megtévesztésére. Hasonlóképpen nem csak a valós identitások, de a valós, a szereplők által fenntartott kapcsolatok bizonytalanra és problémássá válhatnak, hiszen a felszínes kapcsolatok egy típusa valójában színleli a kötelékeket, a szándékok és tervek azonban rejtve maradnak.

Válságban a valóság: konspirációs és rejtélyformák

Az identitások szándékos és funkcionális rétegzése meghatározza azt a struktúrát, amit *konspirációs formának* nevezhetünk. A konspiráció vagy összeesküvés olyasmi, ami csak úgy tűnik, mintha az lenne – megkülönböztetve az átlagos emberi kapcsolatoktól – kívülről. Az átlagos kapcsolatoktól csak a *leleplezés* tevékenysége különbözteti meg, amely egymás mellett, egy szinten szerepelteti a fiktív valóságot és egy rejtett, de valós realitást. Ezért az összeesküvés leleplezése leírható váratlan eseményként vagy drámai fordulatként.

Tehát a valóság, a társadalmi valóság, ahogy a naiv megfigyelő (és olvasó) kezdetben érzékeli, hierarchiáival és az ok-okozatiság alapelveivel irányt vált és leleplezi képzeletbeli voltát, felfedve egy sokkal valósabb valóságot, ami addig rejtve

²⁴ Egy jól ismert kivétele van ennek a kivételnek, amit azonban szintén Agatha Christie-nek köszönhetünk. 1946-ban írt egy történetet, amit a széfjébe zárt, azzal a kéréssel, hogy ne jelentessék meg a haláláig. Ebben a történetben, amely Hercule Poirot utolsó kalandjáról tudósít, Poirot a bűnöző, bár többé-kevésbé tisztességes okokból (megöl egy bűnözőt, ami jogi szempontból támadhatatlan). Ezt az irodalmi használatot, amelynek során egy nyomozóból bűnöző lesz, azon átalakulás példájaként példájaként tekinthetjük, ami az egy adott struktúrán belül létrejövő összes kombináció kihasználására törekszik; ezeket az átalakulásokat a későbbiekben tárgyaljuk majd. (BAYARD, (1998). 149–58.)

marad. Ezt a második valóságot olyan dolgok, cselekedetek, szereplők, szintek, kapcsolatok és erők alkotják, amelyek létezését addig nem sejtette senki. Azoknak az erőknek, és következőképp ok-okozatiságnak a kérdése, amelyek a valóságot alakítják, életet adnak neki és amelyek által elnyeri a szokásos formáját, jelentősége elsődleges.²⁵ A detektívregényekben a nyomozó által végrehajtott leleplezés felfedi, hogy azok is lehetnek bűnözők, vagy válhatnak azzá, akiknek a realitást kellett volna megtestesítenüik, és akiknek hatalmában állna összetartani azt és garantálni a tiszteletét. A kémregényekben a gyanú elsőként mindig a hatalmon levőkre terelődik. A lelepleződés folyamata során azonban napvilágra kerül az, hogy ezek a látszólag legitim, politikai hatalommal rendelkező egyének „valójában” – *a valóságban* – csak bábuk, akiket, tudtukkal és beleegyezésükkel, esetleg anélkül, olyan erők manipulálnak, amelyek sokkal kiterjedtebb, ám rejtett hatalommal rendelkeznek.

A detektív- és kémtörténetekben a leleplezés mindig egy nyomozást követően történik meg. Ahogy látni fogjuk, ez a forma elsősorban a nyomozás határainak kérdését veti fel. A valóságnak itt, abban a formájában, ahogy azt korábban meghatároztuk – a felszínes valóság értelmében – előnye van abban az értelemben, hogy redukálni tudja a bizonytalanságot a *valami valamiségével* kapcsolatban, tehát limitálja azoknak a vizsgálódásoknak a számát, amelyeket végre kellene hajtunk annak érdekében, hogy célt adjanak a cselekedeteinknek mindennapi életünk során.²⁶ Ahogy láttuk, a valóságot előre definiált és többé-kevésbé specializált entitások alkotják: szabályok, tesztformulák, szokások stb., amelyek orientálják a cselekményt azáltal, hogy limitálják a lehetséges interpretációk számát. Azzal, hogy igazodunk a valósághoz, ésszerű elvárásokat formálhatunk és tulajdoníthatunk más entitásoknak, elsősorban személyeknek és szándékoknak, összhangban a „szerep-*pel*” – hogy a klasszikus szociológia fogalomtárát használjuk – amit a találkozások során játszanak. (Tehát a taxisofőrnek azt tulajdonítom, hogy elvisz engem az általam megjelölt címre, nem pedig azt, hogy elvisz egy félreeső helyre, ahol bűnözőknek ad át engem.) Sokkal gazdaságosabb tehát a valóságra alapozni, mint gyanakodni rá vagy megkérdőjelezni azt. Egy nyomozás nemcsak, hogy megszakítja az események menetét, de költséges intézkedéseket is feltételez, mert korábban nem behatárolt és ismert területekre (amit korábban a *világnak* neveztünk) vezet, olyan elemek nyomában, amelyeket figyelembe kell vennünk a cselekmények menetéhez. Nyomozói vállalkozások mindennapi szituációkban is megjelennek, azonban általában nem jutnak messzire. Azok, akik törekednek rájuk, nem próbálnak meg megcáfolhatatlan bizonyítékokat összegyűjteni, csupán valószínű feltételezésekhez jutnak el, ami elegendő a tájékozódáshoz.

Szemben ezekkel a hétköznapi próbálkozásokkal, a detektívtörténetek olyan szituációkat állítanak fel, amelyekben a nyomozás szélsőségesen kiterjedt. Bármi – egy lábnym, egy fűszál meghajlott éle, egy ötperces különbség a tanúvallomásokban – használható nyomként vagy bizonyítékként. A detektívregény megjelenése előtt ilyen különös, szakadatlan, aprólékos „valóságtesztek” nem kerültek be

²⁵ Egy összeesküvés megtervezésének kiemelkedő irodalmi kifejeződéséhez lásd Philippe Roussin jelentős könyvét Louis-Ferdinand Céline-ről. (ROUSSIN, 2005.)

²⁶ A *valami valamiségének* meghatározásához és az intézmények szemantikai szerepéhez lásd BOLTANSKI, 2009.

az irodalmi leírásokba. Ahogy gyakran megjegyzik, ezek a vizsgálatok az irodalmi reflexiói azoknak a tudományos munka során gyakran alkalmazott módszereknek, amelyek elsősorban az iskolán és a sajtón keresztül a késői 19. században váltak népszerűvé. Ez azonban nem magyarázza azt a csodálatot, amit a nyomozási procedúrák váltottak ki, szinte rögtön, a detektívregény születésének időszakában.

Vizsgáljuk meg röviden a nyomozás iránti újkeletű érdeklődés egy másik elemét. A detektívregény műfaja egy időben fejlődött egy jelentős felfedezéssel a pszichiátria területén: egy új mentális betegség, a paranoia felfedezésével és leírásával a német pszichiáter, Emil Kraepelin által (1899). Kraepelin szerint a betegség egyik tünete pontosan az érdeklődés kiterjesztése volt az élet ésszerű és átlagos körülményein túlra, mintha a valóság alakja és jellege folyamatosan problematikusnak tünne a páciens szemében. Egy detektív történet nyomozója tehát úgy viselkedik, mint egy paranoiás, annyi különbséggel, hogy ő maga egészséges.

Anélkül, hogy továbbgondolnánk az elemzést ezen a ponton, érdemesnek tartom felvetni, hogy a vizsgálódás és nyomozás egy külsődleges manifesztációja annak a sokkal általánosabb és mélyebben gyökerező szorongásnak, ami a valósághoz kapcsolódott. Egyrészt a valóságot még sosem prezentálták ilyen robusztus, rendszerezett és kiszámítható módon, mint a modern nyugati társadalmakban. Másrészt pedig, és talán hasonló okokból, a valóság törekenysége, vagy ennek gyanúja, előtérbe került és korábban nem tapasztalt szorongást generált. Úgy gondolom, hogy ez az érzés az, amit a detektív történetek dramatizálnak, és hogy a műfaj sikerének okát annak művészetében kell keresnünk, ahogyan ezt a szorongást *valóságról szóló valósággá* formálja.

Valóság és a nemzet-állam

A valóság miatti szorongás a kémtörténetek sokkal szembetűnőbb tulajdonsága. Fejlődésük 20–30 évvel a detektív történetek születése után kezdődött, és szemmel láthatóan a nemzet-állam természetének kérdése felé orientálódott. Ez a kérdés, vagy inkább az állam és a valóság közötti kapcsolat kérdése, már a detektív történetek egyik kulcsfontosságú alkotóeleme volt. A korábban létrejött műfaj egyik jellegzetessége, hogy a cselekményt bizonyos pillanatokban felvillantva, az egyénet kapcsolatba hozza a nemzet-állam képviselőivel, olyan körülmények között, amelyek az utóbbiaknak lehetőséget kínálnak arra, hogy részleteiben vizsgálhassák átlagos emberek magánéletét, azokét, akik a *gyanúsítottá váltak*. Mikor a közhatalom képviselői behatolnak a magánéletbe és a családi titkokba, a magánjellegű dolgokat a sajtón keresztül tárják a közvélemény elé; az oknyomozó újságíró fenyegető alakja pedig gyakran megjelenik a korai detektív történetekben. E történetek jellegzetessége tehát, hogy elmoszák a határokat a privát és magánszféra, a társadalom és az állami szektor, és még radikálisabban, a valóság kétféle manifesztációja között. Tehát egyfelől prezentálják azt a valóságot, amit az egyén a mindennapi szituációk sokszínűségében él meg; másfelől pedig a valóságot a maga teljességében ábrázolják, amelynek intézmények, szabályok, procedúrák, tudás és tesztek adnak olyan keretet, amelyek általánosan alkalmazhatóként tűnnek fel – ezt a fajta valóságot az alakját meghatározó intézmények tartják fenn. Ezen intézmények szisztematikus

karaktere Európában a 19. század végén alakult ki, ugyanis még integráltabbá váltak az állam fennhatósága alatt, és mert megkezdődött az egyesülésük egy közös referenciakeret megteremtésével, amely magában foglalta a technológiát és tudományokat, köztük a társadalomtudományokat, amelyek között a közgazdaságtan és a statisztika prominens helyet foglaltak el.

A tudományokra, az oktatásra és a népességkutatásra alapozva a formálódó állami program azt állította – implicite legalábbis –, hogy eltörli a megélt és intézmények által kreált valóságok, azaz a *szubjektivitások* és az ennek keretétől szolgáló objektív rend közötti szakadékot. E szakadék felszámolása valóban benne rejlik a nemzet-állam alapgondolatában.²⁷ Ebben a politikai utópiában a *kötőjel* e vállalkozás teljes lényegét koncentrálna: összekötni egy elválaszthatatlan szintézisben, egyrészt az egyének által megélt valóságot, akik sokaságát semlegesíti az, hogy egy nemzethez tartoznak, amelynek szokásai és nemzeti karaktere egy természeti rendhez tartozóként jelennek meg, azaz, önmagukban létezőként. Másrészt pedig, az állam, mint az öntudat, az ellenőrzés és a kormányzás ágense, amely intézményeken keresztül biztosítja a szervezethez, stabilitást, biztonságot és a természeti rend tudatát, tehát a transzformációt a másért való léte. Az újabb kutatások, elsősorban Michel Foucault kutatásai,²⁸ felhívták a figyelmet a nemzet-állam új koncepciója és a vallásháborúk lecsengése után kialakult szuverén állam koncepciója közti különbségekre.²⁹ Az államot – amit Gérard Noiriel³⁰ nyomán szociális államként írhatunk körül – már nem csupán egy magasabb rendű hatalomként fogták fel, amely relatíve szabad volt a vallási kérdésektől és saját erkölcsi felfogásának (államérdek) volt alárendelve, oly módon, hogy garantálhassa a saját biztonságát. Ráadásul, az állam ismerni, irányítani és bizonyos fokig, formálni akarta azt a valóságot, amely keretei között a népesség a mindennapi életét élte, sőt, indítványozta a népesség oktatását, és jólétük körülményeinek megszervezését, amennyire lehetséges.

A fizikai valóság modellje alapján konceptualizált társadalmi valóság figyelembe vétele nyújtott táptalajt az állam és a nemzet közötti szintézis utópiájának. Az állam egy olyan ágenssé vált, amely irányította és garantálta a valóságot, amelyben ez a valóság egyszerre volt megélt és intézményesített, más szavakkal, egyszerre tekintettek rá létezőként és létrejöttéhez segítséget igénylőként. Az állami vállalkozás alapvetően demiurgikus formája – amelyre alkalmazható a Foucault-i

²⁷ „Annak ellenére, hogy eredete és kezdőpontja a világ különböző részein eltér egymástól, a modern állam története olvasható úgy, mint a társadalom minden fontos jellemzőjének nemzetivé tétele: hatalom, identitás, terület, biztonság, jog és piac. A nemzetállam születését megelőző időszakok nagyon különböző felállásokban gondolkodtak, amelyek értelmében a területek tipikusan több hatalom uralma alá estek egy állam exkluzív hatalma helyett.” SASSEN, (2006). 15.

²⁸ Lásd különösen FOUCAULT, (1977–1978); FOUCAULT, (1978–1979).

²⁹ Ismereteim szerint a szuverenitás elméletének születését, különösen Jean Bodin elméletét, a legkimerítőbben Olivier Beaud elemezte, lásd BEAUD, 1994.

³⁰ „A 19. század végén egy új funkciót tulajdonítottak a demokratikus államnak: a szociális jogok védelmét. Egyrészt ez egy taxonómikus művelet volt, azzal a céllal, hogy egy „osztályt” (vagy „kategóriát” teremtsem) úgy, hogy azokat az elemeket, amelyek közös tulajdonságokkal rendelkeznek, egy közös csoportba sorolja. Másrészt egy identifikációs (vagy individualizációs) művelet is volt, amely el akarta választani egymástól az egy csoportba tartozó elemeket. A kategóriák tagjai ugyanabban a kollektív identitásban osztoztak, olyan mértékig, hogy interiorizálták a hatalmi viszonyokat, amelyekbe belekerültek, azaz, az öndefinícióban, amelyet azok hoztak létre, akiket a szuverén hatalom a törvény betartatásának felügyeletével megbízott.” NOIRIEL, 1997. 31.

„biopolitika” fogalma, és amely a jóléti államban³¹ teljesedett ki – egészen valószínűtlen lett volna, ha nem álltak volna a háttérben a tudományok és nem kötődtek volna szorosan az államhoz. Az állami és társadalmi vállalkozások közötti kapcsolat tette lehetővé, hogy a valóság megalapozható és stabilizálható legyen, úgy, mint egy egyrészt fizikai törvényekből, technológiákból, gazdasági és társadalmi szabályokból, másrészt pedig a parlamentek által elfogadott törvényekből, minisztériumok által kiadott rendeletekből, rendőri intézkedésekből, és általánosságban a reprezentáció és kormányzás jogi és technológiai feltételeiből álló összetétel. Ebben az összetételben a statisztikának alapvető fontosságú szerep jutott. Kezdeti definíciójának értelmében, ahogy a neve is mutatja, a statisztika tudománya volt hivatott az államot leírni, és egy olyan közvetítőként fellépni, amely összekötötte a társadalmi valóságot a fizikaival, matematikai megalapozottságának köszönhetően.³² Ami a szociológiát illeti, nem nehéz belátni, hogy az az entitás, amit tárgyául választott, a *társadalom*, népeiségek, tárgyak és szabályok összetétele – hivatalos szabályok, mint a törvények és nemhivatalosak, mint a normák – amelyek a nemzet-állam határai között találhatóak. És kimutatható az – anélkül, hogy a nacionalizmus inspirálna bennünket –, hogy a szociológia alkotóelemei, amelyek a késői 19. században alakultak ki, beépítették a kérdésfelvetésükbe és gyakran univerzalizálták is azokat a specifikus problémákat azokban az európai országokban, ahol ez a diszciplína megjelent, amelyeket a nemzet-állami forma konstrukciója és expanziója felvetett.³³

Mi forog kockán a detektív- és kémregényekben?

Ha figyelembe vesszük azt a kapcsolatot, ami Európában a késői 19. és korai 20. században a nemzet-állam létrejötte, illetve a valóság meghatározása és stabilizációja között kialakult, lehetővé válik annak felfedése, hogy mi forogott kockán az első detektív- és kémregényekben. A két irodalmi műfaj által dramatizált szorongás úgy támad fel az olvasókban, hogy a *suspense* érzését kelti, amely a *valóság valósága* megkérdőjelezésének lehetőségéből adódik. G. K. Chesterton metafizikai és teológiai gondolkodása miatt az elsőnek tekinthető, aki ösztönösen ráérezett a detektívfikció tulajdonképpeni metafizikai dimenziójára.³⁴ Ebben az értelemben ő volt az első, aki újító szerepet játszott detektívtörténet – az ún. „populáris irodalom” paradigmaticus formája – formálásában, és azoknak a filozófiai és erkölcsi dimenzióknak a továbbgondolásában, amit ez a műfaj még nyújthatott. Nem csak azért, mert a műfaj a bűnözői szcenára fókuszálva az értékek kérdését – a jó és rossz szembenállását – fogalmazta meg, vagy azért, mert az okok keresésére való vagy izgalmától hajtva módszereket és technikákat kölcsönzött a tudományoktól, vagy mert a felelősség kérdésével foglalkozva bevonta az éppen bontakozó pszichoanalízist, újra feltéve a tudatos és tudattalan, illetve az akart és akaratlan kérdéseit, hanem mert mindenekelőtt olyan időtlen kérdéseknek adott hangot az egységre és

³¹ A jóléti állam történeti gyökereihez lásd SWAAN, 1988.

³² DESROSIÈRES, 1993.

³³ WAGNER, 1996.

³⁴ Ez különösen világos a *The Man Who Was Thursday* esetében.

sokszínűségre, a rendre és rendezetlenségre vonatkozóan – amelyek, összefoglalva a valóság régi ontológiai kérdését boncolgatták.

Azonban a detektív- és kémregények egyik érdekes jellemzője, hogy ezt a metafizikai dimenziót egy, az azt elfedő specifikusan politikai olvasatban prezentálják. A tárgyalt műfajok olyan szituációkat állítanak fel, amelyekben az állam igénye a realitás birtoklására egy pillanatra megalapozatlannak tűnik. Az értelmezésünk szerint az a megfigyelés, hogy a valóságnak azon tulajdonsága, amellyel el tudja kerülni, hogy az állam ténylegesen megismerje és stabilizálja, ad táptalajt annak a szorongásnak és izgatottságnak, amelyre e műfajok alapoznak. Ez akkor is így van, ha az állam végül sikert arat – legalábbis a detektív- és kémfikció klasszikus formáiban – és felülkerekedik, ismételten megerősíti a hatalmát a valóság felett, ami nem kevesebb, mint hatalom a valóság meghatározására és jelentéssel való felruházására.

A detektívregényekben tehát, az állam, mint a valóságért felelős ágens egy *proba*³⁵ előtt áll, aminek a narratívában előrebocsátott, a bűnözőt és nyomozót szembeállító empirikus teszt (erre még később visszatérünk) csak egy konkrét manifesztációja. Ez a próba, a politikai metafizika fogalmi szerint, nem egy gyilkosság – amely nem kötelező elem a detektívtörténetekben – vagy éppen bűntény által jelenik meg. Az a tény, hogy az állam feladata a rend felállítása a rendezetlenséggel és kihágásokkal szemben (pontosabban egy olyan rendé, amely képest meghatározni, mi az, ami a határátlépésen/redezetlenségen kívül esik), hozzátartozik ennek a politikai formának a definíciójához. Az államforma története tehát elválaszthatatlan a rend azon alapelveinek történetétől, amelyeket az állam a sajátjának tekint és azoktól a kihágásoktól, amiket az állam büntetni kezd. Megjegyezhetjük azt is, hogy a populáris irodalomban a bűnözéstörténetek, amelyek a szerzőiket sújtó büntetésformákat tárgyalják, már a detektívfikció felemelkedése előtt széles közönséghez jutottak el. Ezt jelzi például a *Bibliothèque bleue* rendkívüli elterjedtsége az ancien régime Franciaországában, amelynek részeként, az almanachok mellett asztrológiai jóslatok, történetek és tanácsok szerepeltek, és nagy teret kaptak a „szenzációhajhász rövidhírekben” (*fait divers*), amelyek a mindennapi élet fonák incidenseit tárgyalták, gyakran a leglehetőlenebb történetekre koncentrálnak.³⁶

Az államot pontosan az teszi próbára a detektívtörténetekben, hogy a *rejtély* a valósághoz képest egy anomália. A valóság, amelyet az államnak kellene garantálnia, nem azáltal kérdőjeleződik meg, hogy bűnözők léteznek, hiszen ez bizonyos értelemben egy, a politikai rendet legitimáló tényező, hanem a bűncselekmény körülményeit övező bizonytalanság, főként a bűncselekmény bűnelkövetőnek való tulajdonítása, hiszen bármelyik karakter, akár mennyire is feddhetetlennek tűnik, lehet bűnöző. Tehát a detektívfikció dramatizálja a gyanúra okot adó valóságot, minden tekintetben, legyen az akár materiális, emberi, fizikai vagy társadalmi. Most, hogy ez az általánosított, jóformán abszolút gyanú, bizonyos mértékig elfogadhatóan „bevezethető”, ráadásul, a valóság realisztikus ábrázolásán nyugszik, önmagában próba elé állítja a nemzet-államot, azaz, próbára teszi nem csupán az

³⁵ A próba koncepciójához lásd BOLTANSKI–THÉVENOT, 2006. 40–42. A próba fogalmának használatához az állam elemzésére lásd LINHARDT, 2001; LINHARDT, 2007.

³⁶ A *Bibliothèque bleue* fogalma arra az olcsó, Troyes-ban nyomtatott könyvsorozatra utal, amelyet vándor hálózó árultak a 17. és 18. században. Lásd MANDROU, 1964. és BOLLEME, 1971.

állam rendteremtésre irányuló igényét, hanem mindenek előtt a lehetségesnek tűnő események érthető és bizonyos mértékig kiszámítható voltát. Itt fontos hangsúlyozni azt, hogy nem az állam legitimitációja vagy a közhatalom megkérdőjelezéséről van szó. A legkorábbi detektívtörténetek, és még inkább a legkorábbi kémtörténetek mentesek bármiféle kritikai attitűdtől (a társadalmi és politikai kritika nem jelent meg ezekben a műfajokban az 1930-as évekig). Inspirációjukat tekintve konzervatívak vagy reakcióiak; a klasszikus bűn- és kémregények mindig olyan narratívákkal dolgoznak, amelyekben az állam, a legitim állam, felülkerekedik. Egy általános kontextusban értelmezve látható, hogy e történeteknek nem célja a szorongás kétségbe vonása, sokkal inkább a *kihasztnálására* törekedtek azok a feszültségek, sőt ellentmondások is, amelyek a politikai rend és a valóság között, illetve a megélt valóság és az intézmények vagy a valóság alapjait képező keretek között feszülnek. A szorongás és a feszültség feltehetően benne rejlik minden politikai rendszerben, sőt, a valóság bármiféle élményében is. Ebben követhetjük Claude Lévi-Strauss-t, aki rámutatott, hogy a mítoszok hogyan állítottak fel ellentéteket megoldások nélkül (még dialektikus megoldások nélkül sem), mintha felajánlanánk az ellentmondásokkal küzdőknek néhány dolgot, amikkel megbékélhetnek vagy „beérhetik”, így megszokhatják az ellentmondásokat vagy a gondjaikra bízhatják magukat.³⁷

Ám ezek a szorongások és feszültségek specifikus formát öltöttek akkor, amikor az európai nemzet-államok növekvő hatalmának és a természet- és társadalomtudományok fejlődésének kontextusában, a koherencia megteremtésének lehetősége a valóság különböző dimenziói között (fizikai, földrajzi, gazdasági, társadalmi, történeti, jogi) és egy globális politikai hatalomként való integráció víziójában megszületett. A szorongás minden alkalommal megerősödött, amikor a valóság a maga törékeny valójában mutatta meg önmagát, következetlenségeivel és ellentmondásaival együtt, összevegyítve a nemzet-államban, e politikai forma megtestesítőjében.³⁸ Tehát nem meglepő az, hogy korábban nem tapasztalt történelmi körülmények között, viszonylag új szimbolikus formái születtek e feszültségek és szorongás semlegesítésének, többféle, eltérő orientációjú narratív formát vegyítve. A szorongás időlegesen a tetőfokára hághatott – hiszen semmit sem lehetett biztosra venni többé és a valóság egésze krízisbe került – ám ez enyhült a rend helyreállításával. A rend hiperracionális és kvázi-mágikus karaktere azonban mindig hagyott helyet annak a gyanakvásnak, hogy egy más következmény is lehetséges, olyasmi, ami a valóságot egészen biztosan káoszba döntené.

Most tekintsünk át néhány szorongásra hajlamosító és feszültséget keltő tényezőre, amelyek visszhangra találtak a detektív- és kémirodalomban is, összekötve a különféle, a 19. század végén létrejövő politikai rendszerekkel.

Az első ilyen a beszédhasználat, amely magában foglalja az igazság kérdését. A modern nemzet-államokban, amelyek rendkívül összetettek és gyakran hatalmas politikai entitások, az aktorok egyre kevésbé képesek egy esemény kontextusát

³⁷ Mint ismert, Claude Lévi-Strauss számára a mítoszok egy olyan logikai modellt jelentettek egy ellentmondás kibontására és feloldására, különösen a mediációk hálózatában „elmerítve”, amely kiváltja az azoknak a közvetlen kategóriáknak a sokaságához való igazodását, amelyek a két szélsőséges ellentét között húzódnak. Lásd LÉVI-STRAUSS, 1981. (különösen 628–9.) és egy hasznos kommentárhoz KECK, 2005. 136–43.

³⁸ Ahogy például, amikor egy nagy botrány, amelyet végtelenítve, megbotránkozással tárgyalnak a sajtóban, csak azért kerül a bíróság elé, hogy ejtsék a vádat. (DE BLIC, 2007.)

interpretálni és jelentés tulajdonítani annak, ami a helyi közösségeik tekintetében történik velük; e közösségeket olyan emberek alkotják, akikkel interakcióba lépnek és akikhez korábban létesített hierarchikus viszonyok fűzik őket. Elég arra gondolni, hogy számos munkás és paraszt került több száz kilométerre az első világháború lövészárkaiba, olyan döntéseket követően, amikhez sem nekik, sem pedig a közvetlen környezetüknek nem volt köze. Ebben a korábban nem tapasztalt intenzitásban a totalitás manifesztálódott, és ezzel egyidejűleg pont azok számára nem vált értelmezhetővé, akiknek az életére közvetlen hatással volt.

Az ilyen típusú politikai szituációk döntő hangsúlyt helyeznek a hatalmat birtoklók (és egyúttal távolságot is tartók) szavaira, ám azok szavaira is, akik a vezetők által kreált diskurzust közvetítik, ilyenek például a kormányzati tisztviselők és újságírók is. Mégis, mivel az emberek a messzemenőig kritikusak, hiszen többször megtévesztették őket és hazudtak nekik, ez az autorizált kifejezőmód sosem tudja annyira előtérbe helyezni magát, hogy elhallgattassa az események interpretációjának más változatait, például azokat, amelyeket a tanúvallomások vagy szóbeszéddek közvetítenek. Az igazság folyamatos keresésének tehát figyelembe kell vennie a *hivatalos* és a *nemhivatalos* között fennálló folyamatos feszültséget. Ez a feszültség egyértelműen a politikai intrikák központi eleme, amellyel kapcsolatban a főszereplők folyamatosan színlelnek, hazudnak, hivatalos nyilatkozatokat tesznek, amelyek szemben állnak a nemhivatalos forrásokban megjelenő tanúvallomásokkal.

Ez a feszültség sokkal explicitebb módon kerül megjelenítésre a kémregényekben, amelyek az állam általi hazugságokat dramatizálják, és amelyekben a hatalom képviselői által fenntartott hivatalos diskurzust kifejezett szkepszis övezi. Az állam szövetét megbontja az árulók, „ügynökök” jelenléte, akik titokban összeesküvésekben vesznek részt. A kémfikció kiaknázza azt, amit máshol *hermeneutikus ellentmondásnak* neveztem;³⁹ ez a fogalom bizonytalanságot jelöl: vajon a szóvivő valójában az intézmény érdekeit kommunikálja, vagy az intézményi szerep mögé rejtözve, más, rejtett érdekek kiszolgálója? Hogyan juthatunk el az igazsághoz, azaz a valósághoz, ha az az ágens, amely a biztonságáért felelne, elárulja a saját törékenységét? Hiszen ez is folyamatos rejtett manipuláció áldozata, és az a valóság, amit kibont, egy illuzórikus, felszínes dolog, ami egy sokkal igazabb, ám láthatatlan valóságot rejt.

A másik egyértelmű kapcsolat a modern politikai rend és a detektívfikció összefüggéseire nézve a gyanakvás kiterjesztésének kérdése. Míg egy hagyományos rendszerben, ahogy láttuk, a bűncselekményt a bűnösnek tulajdonítják, a detektívregényekben bármelyik karakter lehet az elkövető, függetlenül az érdemeitől vagy a hierarchiában elfoglalt helyétől. Tehát mindenki eleve gyanús; ez a tény a modern államok egyik fő jellegzetessége, még a demokratikus formákban is. A klasszikus detektívtörténetekben, amelyek figyelembe vették a szereplők egyenlőtlen társadalmi osztályokba való elosztását, szélesebb értelemben az egyenlőséget elsősorban a *bűnben való egyenlőségként* kezelték. Bár a karakterek formálisan nem egyenlőek az igazságszolgáltatás előtt, a bűnelkövetésre való hajlam tekintetében

³⁹ BOLTANSKI, 2009. 84–93.

annak tekinthetők. Bizonyos értelemben, az állam nézőpontjából, a gyanakvás kiterjesztésének határtalansága áll a nemzeti egység mögött.

Egy további feszültségforrás, ami a bűnözés- és kém történetekben újra és újra megjelenik, a nemzet-állam és a kapitalizmus találkozási pontjánál keletkezik. A detektívregények, mivel a helyi környezet valóságával foglalkoznak, a valósággal egyrészt gyakran olyan formában találkoznak, ami a nemzetet alkotó, gyökeresen egyenlőtlen társadalmi osztályok közötti feszültségben fejeződik ki, másrészt pedig a pártatlan állam felügyeletének kiterjesztésében egy kormányképviselő, azaz a rendőr által. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ennek a feszültségnek a kezelése milyen döntő hatással volt a klasszikus detektívregények alapstruktúrájára, amelyek késői változatait átmenetnek tekinthetjük.

A kémregények esetében a feszültség a nemzet-állam és a kapitalizmus között, különös tekintettel a pénzügyekre, sokkal inkább kifejezése jut, mert ez a műfaj ütközteti egymással az állam, a nemzet és az ezeket fenyegető erők kapcsolatát. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, mondhatjuk, hogy a kémregény közép-pontjában, legalábbis a klasszikus változatokban, feszültséget találunk a logika e kétféle rendszere között. Egyrészt, ott van a *terület* logikája, ami egy egységes, határokkal körülvett tér, homogén lakossággal, amit az állam feladata védelmezni. Másrészt ott van az áramlások logikája, ami a legitim állampolgárok számára ismeretlen és az állam képtelen megelőzni; erők, amik keresztüláramlanak a területen és fenyegetik azt.⁴⁰ Ezeket az áramlatokat heterogén elemek alkotják. Lehetnek köztük a politika szintjén mozgó ágensek: más hatalmak által küldött kémek, anarchisták, szocialisták, agitátorok, terroristák és hasonlók. Kötődhetnek közvetlenül a kapitalizmus működési mechanizmusaihoz is: munkások áradata, kereskedelem, bankok által, a saját érdekeikben manipulált pénzügyi árfolyamok. Bár a bankok és a bankárok a területen telepednek le, tevékenységük határokon átvélő.⁴¹ A zsidók, akik létezésüket tekintve „államtalanok”, és akik közül gyakran kerülnek ki forradalmárok és bankárok, ezért jelennek meg sokszor a legkorábbi kém történetekben belső ellenségként. Ezért a *készpénz*, amely az átváltási folyamat során *nemzeti* valutává konvertálható, elfedi külföldi származását, és kézzől kézre jár anélkül, hogy nyomot hagyna, egyidejűleg a korrupció eszköze és szimbóluma.

A terület tisztaságának és átláthatóságának folyamatos változása az áthaladó láthatatlan áramlatok által elhomályosítja a valóság elérhetőségét. Lehetetlenné válik például annak meghatározása, hogy egy szerényen bemutatkozó idegen, akinek külső jegyei egy felismerhető szociáltípust takarnak, az-e, akinek mondja

⁴⁰ A területek és áramlások logikája között húzódo feszültség, és azoknak a kormányzati és ideológiai rendszereknek a létrehozása (Saskia Sassen ezeket „csoportosulásoknak” nevezi), amelyek célja ennek a feszültségnek az oldása (ez egy lehetetlen feladat), enyhítése, elterjesztése vagy tagadása a politikai egységek történetének állandó jellemzője, különösen igaz ez Európa államaira a modern korban. Azonban eltűzött formában jelenik meg azokban a korszakokban, amelyeket a kapitalizmus gyors globális terjedése és nacionalista viszontválaszok fémjeleznek. Ez a helyzet állt fent Európában akkor, amikor a kémregény megszületett, és meg kell jegyeznünk, hogy ez jellemző napjainkra is. A területek és áramlatok, illetve a nemzet-államok és a kapitalizmus közötti kapcsolat történetéhez lásd SASSEN, [2006].

⁴¹ „Eltekintve egy idegen személyes motivációitól egy csoporton belül, a modern bankárok első tranzakciói a 16. század folyamán külföldön valósultak meg. A pénz független a legtöbb teleológiai szekvencia helyi kötöttségétől, mert egy közvetlen kapcsolatot jelent egy adott kiindulóponttól egy adott végpontig.” SIMMEL, 1990. 266.

magát. Ám ugyanez igaz lehet még régi barátokra is, akik élete látszólag átlátható és eseménytelen, mégis titkokat és bomlasztó tevékenységeket rejtegethetnek. Az a tágas és kényelmes ház, ahol a regény főszereplője meghúzta magát, vajon tényleg egy vadászház, vagy egy kis erőd, ami az ellenség búvóhelyéül szolgál? Semmi sem biztos: sem az emberek kiléte, sem pedig a dolgok elrendezése. A generalizált gyanakvás egy olyan mentális szemléletet képez, amelyben a korai 20. századi pszichiátria a betegség egy új kategóriáját, a paranoiát vélte felfedezni; azok számára azonban, akik a detektív- és kémregények kozmoszában „ragadtak” – akár szereplőként, akár olvasóként – ez normális és racionális viselkedésnek számít.

Abban a folyamatos kételkedésben, ami a *mi van* felé irányul – ám ami gyaníthatóan nem az, aminek látszik, és ami hazug tettetésnek tűnik, a megtévesztés szándékával – nem nehéz meglátni, hogyan manifesztálódik egy még inkább generalizált szorongás a bűnözés- és kémregényekben: a szorongás az állam és a kapitalizmus kapcsolatát illetően. Az egyik alapvető jelenség, amely a kapitalizmus hatalmának felemelkedését kísérte, a szerencse forgandóságának összekapcsolódása volt a pénzügyek szeszélyeivel, különösen a tőzsde tekintetében. Egy senki, még egy zsidó is tudott milliommossá válni napok – vagy órák – leforgása alatt, szerezhethetett címeket és emelkedhetett akár a nemesi rangig. És ugyanez fordítva: egy régi arisztokrata család tisztelet övezte leszármazottja is hirtelen elveszíthette a vagyonát, mintha boszorkányság történt volna, a vagyona rejtélyesen megsemmisülhetett egy kockázatos tőzsdei vállalkozás által. Bármilyen ritka is az ilyen esetek előfordulása – amelyeket aztán a sajtó gyakran tárgyalt – a hosszútávú eloszlást jellemző stabilitáshoz képest, hasonló szituációk az európai irodalom gyakori témájává váltak a 20. század első felében, Franciaországban Balzactól Claudelig (*A cserében* például). A szerencse és a társadalmi pozíciók képlékenysége nem csupán a stabilitás szempontjából volt kirívó és nagymértékben fantazmatikus; a régi renddel és az őket fenntartó hierarchikus értékekkel kapcsolódott össze. Ez elsősorban annak az új vállalkozásnak a tekintetében volt igaz, ami a nemzet-államok megszületésével a valóság stabilizálására irányult. Még inkább, amikor a létrejött berendezkedés legitimitációját a meritokratikus értékek jelentették, mint például a demokráciák esetében.⁴² Az államoknak ugyanis nem állt hatalmukban kezelni azokat a kiszámíthatatlan változásokat, amiket a pénzügyek szeszélyei teremtettek. Tehát lehetetlenné vált annak a vállalkozásnak a kivitelezése, amelynek során igazolhatta volna a saját létezését és reményt kelthetett volna emberek nagy tömegében. Nem azért nem tudta elérni a céljait, mert rivális országok által kitervelt összeesküvésekbe, az anarchista vagy szocialista forradalmárok bomlasztó tevékenységébe ütközött volna, hanem azért, mert folyamatosan a kapitalizmus nem kevésbé forradalmi karakterének korlátai akadályozták, és amelyekre mindezek ellenére támaszkodott saját hatalmának növelése érdekében.

A nemzet-állam igénye arra, hogy irányítsa és stabilizálja a valóságot, és a kapitalizmus hatásai között feszülő ellentét természetesen nem került közvetlenül kifejezésre a detektív- és kémregényekben, különösen nem a korai formájukban. Megtartva a távolságot az ún. „absztrakt” feltételektől, ezek a műfajok elsősorban

⁴² Durkheim az *anómia* fogalmának bevezetésekor az elsődleges hangsúlyt az ipari válságokra és csődökre helyezte. Ezek voltak azok kóros, szabályozást igénylő jelenségek, amelyeket a munka abnormális formái és megosztása idéztek elő. (DURKHEIM, (1893). 292–309.)

az olvasók figyelmét akarták elterelni. A jelentős politikai entitásokat úgy vezették be a történetekbe, hogy beépítették a karaktereiket, egy kvázi allegorikus jelenléteket kölcsönözve nekik, mint rendőrök, vezető kormánytisztviselők és „állam nélküli” bankárok. Ám olvasóként, követve a cselekmény kibontakozását, láthatjuk az ellentmondás fejlődését is. A vég nélküli bonyodalmak és fordulatok engedik, hogy különféle aspektusokból értelmezzük őket, úgy, hogy a cselekmény által keltett szorongás néha fokozódik, néha pedig megnyugszik.

Detektívtörténetek és demokrácia

Most, hogy áttekintettük azokat a feszültségeket és szorongást keltő tényezőket, amelyek a detektív- és kémregényekbe ágyazódnak, nézzük meg részletesebben őket. Nem csak az állam, a nemzet és a kapitalizmus kapcsolatához kötődnek ugyanis, hanem ahhoz is, ahogyan ezen entitások közötti ellentmondásokat értelmeznünk kell, amikor egy olyan politikai rezsimben jelennek meg, amely önmagát demokratikusnak tartja, és értéket tulajdonít az egyenlőség és szabadság alapelveinek. A detektívtörténetek, és még inkább a kémtörténetek által felvetett kérdések arra indítják az olvasót, hogy a nemzet-állam korlátain és ellentmondásain tűnődjön, amikor annak ki kell egyeznie a kapitalizmussal, egy olyan entitással, ami, a megközelítéstől függően értelmezhető az államba beépített erőként, vagy egy, az államot kívülről fenyegető erőként (vagy e két modalitás kombinációjaként). A kérdésnek azonban köze van a demokráciához is. Ezek az irodalmi műfajok, klasszikus formájukban legalábbis, orientációjukat tekintve antidemokratikusak (ahogyan gyakran kezelték is őket). Erre bizonyítékokat találhatunk szerzőik azon félreérthetetlenül konzervatív vagy akár reakciós álláspontjait tekintve, amelyekkel egy erős, a demokrácia akadályaitól mentes állam mellett tették le a voksukat.

Azonban, egy másik álláspontot tekintve, a demokratikus nemzet-államok által létrehozott politikai kontextus az, amely lehetővé tette e műfajok létrejöttét. Ahogy korábban láttuk, a detektív- és kémtörténeteknek egy olyan valóságra kell alapozniuk, amelyet az államtól függő intézmények hoztak létre, így ugyanis a *rejtély* ki-tűnhet e háttér előtt. Ám annak érdekében, hogy ez kibontakozhasson, ezeknek a történeteknek olyan olvasókat is meg kell szólítaniuk, akik kritikusan gondolkodásra való hajlama nem akadályozott annyira, hogy ez szabadsághiányban – ebbe beleértendő a belső szabadság is – fejeződjön ki, vagy hogy ne legyenek képesek élvezni a valóság törékenységének próbáit is magukban foglaló gondolatkísérleteket, amely egyben abszolút karakterük megkérdőjelezésének egy módja is. A késő 19. század európai demokráciáiban a valóság egysítségéhez, hasonlóan azon kritikai gondolkodás kifejlődéséhez, amely lehetővé tette a valóság kontúrjának módosítását, az oktatás nemzeti szintű kiterjesztése, és feltehetően a sajtó fejlődése is hozzájárult – egy elképzelt szinten legalábbis –, ennek a „nemzeti öntudat” kialakulásában játszott szerepére Benedict Anderson mutatott rá.⁴³ Azok az újságok, amelyekben a korai detektívtörténetek megjelentek, egyre növekvő publicitást biztosítottak nemcsak a nézőpontok sokaságának, hanem a többféle nyomozási ered-

⁴³ ANDERSON, [1983].

ménynek is, tehát, általánosabb értelemben a valóság ábrázolásainak, amelyeknek jelentős része irodalmi formát öltött. Elég a társadalmi regényre gondolnunk – elsősorban Eugène Sue *Les Mystères de Paris* című regényére – a gondolkodás formálásának tekintetében; ez a hatás majd az 1848-as forradalmak idején nyilvánul meg igazán.⁴⁴ Ez arra készítette III. Napóleont, hogy komoly cenzúrának vesse alá a társadalmi regény műfaját.

Mindebből következően nem meglepő, hogy detektív- és a kémregények elsősorban Franciaországban és Nagy-Britanniában születtek; olyan országokban, amelyek elsődleges szerepet játszottak a modern állam kialakulásában és a parlamentáris demokráciára igényt tartó politikai berendezkedés kialakításában. Az autoriter állam nem kedvez a detektívregény létrejöttének. Az autoriter állam eltökéltsége a valóság formálására, és a valóság reprezentációjának szigorú ellenőrzésére olyan szélsőségeket érthet el, hogy már nem lehetséges olyan „ravasz” irodalmi játszmák kidolgozása, amelyeknek része a valóság válságba taszítása. Ezekben az államokban tilos – bebörtönzés és kivégzés terhe mellett – széles közönség előtt terjeszteni a képzelet erejének nyilvános használatait. Autoriter kontextusban, a detektív- és kémregények, ha léteznek is, elvesztik minden pikantériájukat, mert az olvasó már kezdetben tudja, hogy az elbeszélésnek milyen irányban kell haladnia, hiszen a szereplők kategorizálása és tipologizálása rögtön megtörténik, így azonosíthatóvá válnak a hősök és gazemberek, a kérdéses rezsim barátai és ellenségei. A propaganda elvárásai nem kompatibilisek a bizonytalansággal, amitől a *kétkedés* hatása függ.

Az angol és a francia állam

A tanulmányban – amelyet kezeljünk egy elnagyolt vázlatként – alkalmazott megközelítés két, a detektívfikció szempontjából jelentős munkán alapszik, amit még a műfaj iránt kevésbé elkötelezett olvasó is ismerhet: Arthur Conan Doyle 1891 és 1927 között írt Sherlock Holmes-történetei és Maigret felügyelő kalandjai, amelyeket Georges Simenon 1930 és 1960 között vetett papírra. Bár Simenon munkái később születtek, mint Doyle-é (Wilkie Collins⁴⁵ és határozottan Edgar Allan Poe⁴⁶ után Doyle volt a műfaj feltalálója), originálisnak tekinthetők, mert kanonikus formát adtak a francia bűnözési regény tradíciójának. Ez utóbbi, amint látni fogjuk, nagyon különbözött az angolszász változattól; fokozatosan nőtt ki a társadalmi regény műfajából, elsősorban Émile Gaboriau regényeinek köszönhetően, amelyekre még visszatérünk.

Számomra nem az volt fontos, hogy hozzájáruljak a detektívregény történetének megírásához – ez messze meghaladná a szakértelmemet, főleg annak fényében, amit e műfaj kutatói már felmutattak –, hanem inkább az, hogy kihangsúlyozzam a kapcsolatot egy irodalmi forma és a műfaj politikai környezetétől szolgáló kormányzati

⁴⁴ RIOT-SARCAY-GRIBAUDI, 2009.

⁴⁵ *A fehér ruhás nő* (1860) és *A Holdgyémánt* (1868) Wilkie Collins két főműve, amelyek kombinálják a kalandregényt és a társadalmi regényt és a *suspense* egy olyan formájára játszanak rá, amit a detektívfikció előfutárának szokás tekinteni.

⁴⁶ POE, 1951.

módszerek fejlődése között. Kiinduló hipotézisem, hogy egy detektívtörténet struktúrája bevezette – egy rejtély nyomán –, a kétkedést a valóság stabilitásával és koherenciájával kapcsolatban. Enyhítve e kétkedést az állam bevonásával, csábítónak tűnik párhuzamokat vonni az angol és francia detektívtörténetekben megjelenő formák, és a kormányzás világosan eltérő módozatainak bevezetése között.

Amennyiben ennek az összehasonlításnak van értelme, úgy lehetővé válik egy adott struktúrát érintő változások követése akkor is, ha – a fent említett hagyományok – kontextusukat és politikátörténeti hátterüket tekintve fontos pontokon eltérnek egymástól. Anélkül, hogy részletekbe mennénk, megjegyezhetjük, hogy mindkét ország nemzet-állam, amely hatalmát parlamentáris demokráciára alapozza, és olyan államok, amelyek a kapitalizmus erejével és nagymértékű társadalmi egyenlőtlenségekkel szembesülnek. A különböző társadalmi osztályok ábrázolása jelentős szerepet játszik mind Doyle szövegeiben, mind pedig a Maigret-történetekben. Azonban mind az állam nemzethez fűződő viszonya, mind a társadalom rétegzettsége nagyon különbözőképpen jelennek meg ebben a két irodalmi univerzumban. Doyle történeteiben az angol állam jogállamként jelenik meg, amely legitimitásának alapja a Korona és a Parlament közötti kompromisszum. A Parlamentben a nagy arisztokrata családok dominálnak, irányítva mind a gazdasági, mind a politikai színteret. A jogállam védelme és a tőke hatalmának terjeszkedése elválaszthatatlanul kapcsolódik ezekhez a családokhoz, így az állam, az arisztokrácia, a polgárság és az oligarcha elitek közötti viszony nem képez feszültségforrást. A társadalom egyes rétegei közötti eltérések hangsúlyosak, ám maguktól értetődőek, ugyanúgy, ahogyan a természetben a fajok közötti különbségek. A társadalom az azt alkotók egységének tűnik; egy nemzet és állam egy kvázi organikus formában.

A francia politikai kontextus Maigret felügyelő történeteinek tükrében teljesen eltérő. A társadalmi osztályok közötti eltérések itt is hangsúlyosan jelennek meg, hasonlóan a Sherlock Holmes-történetekhez; egyetlen szereplőt sem ismerünk meg anélkül, hogy ne kerülne említésre vagy ne jeleznék más módon a társadalmi hovatartozását. Am az, ahogyan ez a különbség megjelenik, mindig kritikai élt hordoz magában, habár ez a kritika a legtöbb esetben implicit. Ahelyett, hogy a társadalom különböző rétegei organikusán egyesülnének egy nemzetben, az osztálykülönbségek felhívítják és elkorhasztják a társadalmi egységet. A nemzet *miliók* mozaikjaként jelenik meg, mindegyik különböző normák és életmódok szerint, és nincs olyan erő, amely egyesíthetné, vagy akár megbékéltethetné ezt az összetett és mi több, antagonisztikus ellenséges egészet. Különösen nem a parlamentek, amelyek a korrupció és az elit különböző szegmensei közötti érdekütközések színterei. A parlamentek csupán egy lappangó, a társadalmat kísértő polgárháborút terelnek a politika mezéjére. Ebben a kontextusban az államot mint a valóság erőteljességének meghatározásáért és irányításáért felelős ágenszt, az *adminisztráció* testesíti meg. Ez a bürokrácia az egyetlen csoportok és politikai pártok fölé emelkedő rendszer, és ennek megfelelően képes megtestesíteni az államot és biztosítani a kontinuitását. Az adminisztráció hagyja, hogy a különböző csoportok a saját elképzelésüknek és normatív módszereiknek megfelelően intézzék az ügyeiket, egészen addig, amíg nem fenyegetik azt az általános keretet, amit az adminisztráció fenntartani igyekszik. Ezek a keretek magukban foglalják mindenekelőtt a kormányzat elsőbbségét

az olyan kritikus területeken, mint a közbiztonság, a szekularizáció, és a bevándorláspolitikai és az adók kivetése. Az államnak ez a fajta reprezentációja természetesen nem kevésbé realista, mint az angol detektívtörténetekben megjelenő kép. Ezt támasztja alá Olivier Baruch tanulmánya is, amit a francia adminisztráció vizsgálátának szentelt az 1930-as évek végétől az 1940-es évek végéig. Itt láthatjuk az államapparátus közönyét az éppen regnáló hatalom irányában, és majdhogynem megszállott eltökéltségét arra nézve, hogy megtarthassa saját előjogait és napi gyakorlatait, amiket az állam kontinuitásának fenntartáshoz szükséges és elégséges feltételnek gondol.⁴⁷

Ezt az alfejezetet a csalódottságom kifejezésével kell zárnom. A legkorábbi kémregényekkel foglalkozó fejezet a könyvben csak angolszász munkákra, elsősorban John Buchan *Harminckilenc lépcsőfok* (1915) című regényére épít. Buchan korábban maga is a brit titkosszolgálat ügynöke volt; több regényt is publikált ebben a műfajban, amelyeknek hőse ugyanaz a személy (Richard Hannay) volt, ezen kívül jelentetett meg meg történelmi- és kalandregényeket is. A kémregények a 20. század elejétől kezdődően jelentek meg az angol populáris irodalomban, például William Le Queux vagy Phillips Oppenheim írásait követően (Oppenheim irányában Buchan egyfajta rajongást mutatott, annak ellenére, hogy zsidó származású volt), és egy ennél igényesebb irodalmi formában, például Erskine Childers *A homok titka*⁴⁸ című regényében, amely egyértelműen inspirálta Buchant. Ám sok kutató azon a véleményen van, hogy a *Harminckilenc lépcsőfok* megjelenésével került igazán a helyére a műfaji kánon. Ez a könyv, ugyanúgy, ahogy a detektívregények tanulmányozásához kiválasztottak, ismerős lehet az olvasók számára, elsősorban Alfred Hitchcock 1935-ös filmes adaptációjának köszönhetően (habár a film nem követte hűen a könyv szellemiségét).

Ehhez hasonlóan nem találtam a francia irodalomban. Ott vannak természetesen Maurice Leblanc Arsène Lupin-történetei, vagy Gaston Leroux Roulettabille-történetei, amelyekben megjelennek kémek, elsősorban nők.⁴⁹ Ám a téma megközelítése korántsem olyan komoly, mint az angol regényekben. Feltételezhetjük, hogy ennek oka a szerző által alkalmazott ironikus perspektíva, a kritikai attitűd egy „felhígított” kifejeződése, amely megakadályozza, hogy a műfaj teljesen kifejlődhessen. Egy kémregénynek ahhoz, hogy meggyőző lehessen, számíthatnia kell arra, hogy mind a szerző, mind az olvasó elborzad a veszélyeken, amelyek a nemzetet fenyegetik. Úgy tűnik azonban, hogy a francia kémtörténetek nem vesznek eléggé komolyan ezt a fenyegetést: mintha a szerzők nacionalizmusa elegendő lenne. Az „igazán francia” hős annyi vonzerőt, intelligenciát, megküzdési képességet, emberi és szellemi fölényességet mutat az ellenségeihez képest, hogy az elbeszélések olvasása közben lehetetlen igazán féltetni a bajba jutott nemzetet.

⁴⁷ BARUCH, 1997.

⁴⁸ CHILDERS, 1903.

⁴⁹ Azok a művek, amelyek a leglátványosabban közelítenek a kémregény műfajához az első világháború alatt íródtak. Leblanc: *L'éclat d'obus* (1915) és Leroux: *Roulettabille chez Krupp* (1917). Mindkét esetben egyértelműen Németország a főellenség.

A rendőr és a nyomozó

Az a kapcsolat, ami a rejtélyeket a bűntényekkel összeköti, a detektívfikció egyik alapvető konvenciója. A rejtélyek a bűntények jelzői, hiszen ok-okozati kapcsolatban állnak. Egy jól rendszerezett valóságban ugyanis semmi rejtélyes nem fordulhat elő kivéve, amikor bűncselekmény történik. Mindebből visszakövetkeztethető, hogy egy teljesen ártatlan világ koherens és rejtélyek nélküli lenne. A valóság olyan áttetsző lenne, mint a tiszta víz. Ennek fordítottjaként, egy bűn-sújtotta világ – mint a teljesen romlottnak tűnő kisvárosok az amerikai populáris irodalomban az 1920-as évek elejétől (itt kivételnek csak azok számítanak, akik kívülről érkeznek, hogy helyreállítsák a rendet); lásd például *A bűn városát (Sin City)*,⁵⁰ amely Szodoma és Gomora metaforája) – hozzájárulhatott *hardboiled* krimi és a noir irodalom kialakulásához, ám kis teret hagyott a detektív-történetek logikájának. Ezért nem foglalkoztam a noir műfajával, amely önmagában egy saját tradíciót alkot. Azok a problematikák, amelyeket felszínre hoz, alapvetően a morális dimenzióra fókuszálnak, abban az értelemben, hogy megjelennek a jó és rossz kérdései, és egy olyan világot jelenít meg, amelyben a jó mindig győzedelmeskedik.⁵¹ Ebben a katotikus univerzumban, ahol minden korrupció és folyamatos mozgásban van, a bűn egy mindennapi esemény, és nehéz megkülönböztetni a bűnözőket a tisztességes emberektől. Azért vonhatunk egyenlőséget a rejtélyek és a bűnesetek között, mert a valóság abban a formájában, ahogyan a detektív-történetekben megjelenik, nem csupán stabil és koherens – amilyennek a természet szerint kell lennie, ahogyan a tudományok Ízisz fátyla mögé pillantva megmutatják,⁵² – hanem morális törvények is kormányozzák – ugyanúgy, ahogy a társadalomnak az új szociológiai kozmogóniák értelmében működni kell.

Továbbá, a detektív-történetek a bűnözőt különleges szellemi képességekkel ruházzák fel. A képességei természeti és társadalmi törvények mély ismeretén nyugszanak, és lehetővé teszik, hogy bűneit elfedje a valóság üres hézagjaiban. Míg egy átlagos bűnöző nem igyekszik kontroll alatt tartani saját fizikai, tér- és időbeli vonatkozásait, és szabályszegőként nyíltan átlép rajtuk, egy ravasz bűnözőnek sikerül manipulálnia a valóságot, azaz, egy hézagot kreálnia a igazinak *tűnő* és a valódi valóság között. Ez azt implikálja, hogy elég jó a képzelőereje ahhoz, hogy rájöjjön, hogyan fogják mások érzékelni azt a valóságot, amelyben a bűneset megtörténik és amelyben el fogja kendőzni azt. A valóság vonásait illető nem mindennapi tudását, amely lehetővé teszi számára gyenge pontjainak azonosítását, öntudatosság, sőt, egy mondhatni hasonlóan ritka empátiára való hajlam kíséri. Fortélyos intelligenciája révén képes a másik *helyébe* képzelni magát és átvenni a látásmódját, hogy aztán kijátszhassa azt.⁵³ A jó bűnöző tehát birtokol egy olyan „kiegészítő” tulajdonságot, ami megkülönbözteti őt az átlagembertől és a kisstílusú bűnözőktől (a detektív-történetek bűnözője mindig egy nagyszerű bűnöző, kivéve, amikor a szerző, pontosan azért, hogy a meglepetés érzését keltse, egy szerencsétlent tesz felelős-

⁵⁰ Az elnevezés Frank Miller képregényeinek címéből származik, amelyek Robert Rodriguez és Quentin Tarantino hasonló címmel készült filmjének háttérét is adják.

⁵¹ TADIÉ, 2007.

⁵² Ehhez a metaforához lásd HADOT, 2004.

⁵³ DETIENNE–VERNANT, 1974.

sé a bűntényért, kihasználva azokat a sokszínű strukturális transzformációkat, amelyeket e műfaj lehetővé tesz). A bűnöző nem a természetfeletinek köszönheti ezt a tulajdonságot – mint a boszorkányság esetében, amit Jeanne Favret-Saada tanulmányozott⁵⁴ –, hanem a valóság intellektuális értelmezésének. Ez teszi lehetővé a sikerét, anélkül, hogy – ahogy Favret-Saada fogalmazott – „általános mediációhoz” folyamodna. Megértette, hogy a valóság valójában nem olyan markáns, mint ahogy elsőre tűnik; sokkal kevésbé az, mint ahogy azok a naiv lelkek szeretnék gondolni, akik épségének fenntartásáért felelnek. Ez az intelligencia, amit a jog és rend ágensei romlottnak tartanak, és amelyen mind a bűnözők, mind a társadalomkritikusok (ahogy látni fogjuk, ezt a kapcsolatot gyakran tárgyalják a kémregények), mind pedig a szociológusok osztoznak.

A nyomozó az, akinek szembe kell szállnia ezzel a romlottsággal. Tehát a nyomozó hasonlóan különleges észbeli képességekkel rendelkezik, azzal a különbséggel, hogy a bűnözők a rend felforgatására használják ezt a képességet, míg a nyomozók a rend helyreállítására. A bűnözőkkel való szembeszállás egy próba vagy *teszt*, bár nem az intézményesített tesztek értelmében, amelyek a nyilvánosság előtt a jogosság elvárásának kell, hogy megfeleljenek, ezt a típust egy korábbi munkámban vizsgáltam.⁵⁵ Ez pusztán egy erőpróba, még akkor is, ha elsődleges módozatai nem foglalnak magukban fizikai erőszakot. Elkerüli az „átlagos mediációkat”, elsősorban a jogi vonatkozásúakat. A detektív-, és elsősorban kémregények alapvető tanulságának – implicite – az tűnik, hogy a jog önmagában képtelen megvédeni a jogállamot a felforgatás ellen. A rend fenntartása a jog felfüggesztését vagy figyelmen kívül hagyását sugallja, visszatérve a kivételek rendszerében. De talán ebben az értelemben a tárgyalt műfajok csak kiaknázzák az államforma alapvető ellentmondását a valósághoz képest, egyrészt főképpen a különbségek, egyenlőtlenségek és megosztottság tekintetében, amelyek felbomlasztják az állam szövetét, másrészt pedig a nemzet áthatolhatatlan határok közé való bezártságának tekintetében.

Ezt az ellentmondást az a jellegzetesség hozza felszínre, amely, ahogy én látom, az eredeti detektív- és kémregények alapvető struktúrájához tartozik: a nyomozó *megkettőzése*. A *rendőr* mellett, aki az állam képviselője, van még egy szereplő, a *nyomozó*, akinek nincsen hivatalos kinevezése, de mindezek ellenére a nyomozás oroszlánrészét ő végzi el. A példák között ott van természetesen Sherlock Holmes Doyle történeteiben, Chesterton Péter Brownja, Christie Hercule Poirot-ja, és még sokan mások. Valójában az erőpróba során a bűnöző – akinek, amint láttuk, különleges ereje van – és a nyomozó között az utóbbi csak akkor tudja helyreállítani a rendet, azaz történi meg a bűneset a bűnözőnek tulajdonítása, ha a nyomozóban is ott rejlik ez a kiegészítő erő. Egy rendőrnek, aki az állam embere, csak az állam által neki tulajdonított hatalma van, azaz az átlagos jogi keretbe ágyazott rendőrhatalom. Ez a hatalom elég ahhoz, hogy átlagos bűnözőket fogjon el (akik a leggyakrabban, ahogyan látni fogjuk, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartoznak), de nem elég ahhoz, hogy elit bűnözőket győzzön le. A rendőr a valóságot csak a hivatalosan meghatározott formájában ismeri. Naivan hisz az egységében és szilárdságában. A nyomozó ezzel szemben ugyanazzal az intelligenciával és „elhajlással”

⁵⁴ FAVRET-SAADA, 1980.

⁵⁵ BOLTANSKI-THÉVENOT, 1991.

rendelkezik, mint a nagy bűnöző, és tudja hogyan merüljön el a valóság szakadékaiban és rejtett zugaiban ahhoz, hogy kihasználhassa következetlenségeit, ami egyben azt is jelenti, hogy leleplezheti az inkohereciáját.

Néhányan azt mondhatnák, jogosan, hogy ez a kettősség hiányzik a klasszikus francia detektívtörténetből, amelyben a nyomozó egy rendőr, azaz egy hivatalnok, az adminisztráció tagja és az állam képviselője. Ez igaz Lecoq, Émile Gaboriau regényhősének esetében; és igaz Maigret esetében is, aki második esettanulmányunkban szerepel majd, Sherlock Holmes után. Mindezek ellenére fenntartom azt, hogy a kettőzés egy formája ezekben az esetekben is az elbeszélések központi elemét játssza. Ám a kettőzés nem két különböző karakter között áll fenn; hanem a főhöst „hasítja ketté”, valahogy úgy, ahogy a tudathasadást elképzeljük. Az egyik oldalon ott áll Maigret, a hivatalnok, a másik oldalon pedig Maigret, az ember, aki ugyanolyan emberi, mint a bűnözők, akik után nyomoz, börtönbe és a *guillotine* alá küldi őket. Egy ilyen esetben, a nyomozó nem nélkülözheti azt különleges erőt, ha ő akar felülkerekedni – azaz, át akar menni a teszten –, ami a hivatalnok azon képességéből származik, hogy képes megfigyelni azokat a rendkívüli tulajdonságokat, amelyek saját másik felét jellemzik. Ezek a rendkívüli tulajdonságok pedig nem ésszel való érvelés, hanem érzések és intuíció alapján válnak világgossá számára.

Detektívregény, kémregény és szociológia

A detektív- és kémfikció hosszú ideje lenyűgözi a szociológiát. A valóság észlelésének két módja között, amelyek fokozatosan alakultak ki nagyjából ugyanabban az időszakban, az első a fikció által, a második a tudomány ambíciói által, olyan összefüggések vannak – feltehetően nem véletlenül – amelyek különböző szinteken jelennek meg. Először, amit már volt alkalmunk jelezni, a saját létezmódjával felruházott, *tényként* vagy *természetként* felfogott társadalmi valóság; ez, többek között, viszonylagosan autonóm a fizikai alapjaihoz képest. A társadalmi valóság az egyes individuumok akarata előtt is létezik, és az egyéneknek nincs más választása, mint az, hogy figyelembe vegyék ezt. Ez akár leírható egy, a cselekvéseiket alapvetően meghatározó tényezőként is. A valóság társadalomként van felállítva és leginkább azzal a népességgel és az intézményrendszerrel azonosítható – legyen ez kormányzati, adminisztratív vagy jogi –, amelyek a nemzet-állam határai között léteznek („francia társadalom”, „angol társadalom”, „német társadalom” stb.). Eddig azt igyekeztem megmutatni, hogy ez a társadalmi alap, szabályszerűségeivel, rutinjaival és az események menetét kiszámíthatóvá tevő módszereivel szükségszerűen a detektív- és kémfikció hátterét képezi.

Ám a szociológia más tekintetben is hasonló a detektívtörténetekhez, ami újabb aggasztó perspektívákat tár elénk. Ahogyan a detektívregény, és még inkább a kémregény, a szociológia folyamatosan kihívás elé állítja a *valóság valóságát*, vagy, másképpen fogalmazva, kihívás elé állítja a *látszólagos* valóságot és egy rejtettebb, mélyebb és *valóságosabb* valóságot keres. Mindezt úgy teszi, hogy közben talányok azonosítására alapoz, azaz, olyan eseményekre vagy jelenségekre, amelyek látszólag szemben állnak a valósággal, vagy legalábbis nem lehet őket rögtön beilleszteni abba a keretbe, ami az eseményeknek általában értelmet ad. A látszólagos valóság

dekonstrukciójának különböző irányzatai, szerzői és tradíciói vannak. Nézzünk meg néhány példát.

Leginkább azokkal a megközelítésekkel szembetűnő a hasonlóság, amelyek a cselekményeket körülvevő bizonytalanság és a valóság törekenységének a szereplők által megtapasztalt módjait hangsúlyozzák, még a leginkább átlagosnak tűnő dimenzióikban is, például a mindennapi tevékenységeik során. Ez jellemzi mindazokat a tradíciókat, amelyeket a pragmatizmus és a fenomenológia inspirált, és amelyek egy szereplő egy adott helyzetbeli nézőpontjából indulnak ki. A szociológia ezen ágai a leírások középpontjába két dolgot helyeznek: a prezentálható önkép építésére való törekvést, amit az egyének más emberekkel történő interakcióik során igyekeznek elérni, és azt a interpretációs munkát, amit el kell végezniük annak érdekében, hogy stabilizálják a társadalmi (és gyakran fizikai) környezetük reprezentációját. Ez különösen világos az interakcionizmus esetében; ezt Erving Goffman munkássága illusztrálja a leglátványosabban. A társadalmi világot színháznak tekintve – színpaddal és oldalkulisszákkal – Goffman a *theatrum mundi*⁵⁶ ősi metaforájának korlátait terjeszti ki, és következésképp nem csupán a látszatok és az általuk elfedett dolgok szembenállását szélesíti, hanem a valóság *műalkotás-ként* való felfogását is, amely megújítja a forrásául szolgáló szkepticizmus filozófiai tradícióját is.

Így válik lehetővé annak bemutatása, hogy a szereplők között, akiket Goffman elemzése illusztrálásához használ – különösen a korábbi, az „önreprezentációra” fókuszáló munkáiban,⁵⁷ *aktorok/színészek* (a szó kétféle értelmében) vannak, akiknek az előadása a látszatok megteremtésén alapul és az a határsáv, amely a színpadot a kulisszáktól elválasztja a színészek átváltozási képességének kifejezési helyéül szolgál. Ezek a színészek/aktorok lehetnek színpadi előadók, de lehetnek házicselédek, ügynökök és a megtévesztést hivatásszerűen űzők is – például szélhámosok, tolvajok, bukmékerek, zsebtolvajok, prostituáltak – és természetesen kémek.⁵⁸ A valóság ekképpen való elképzelése nem csupán Goffman sajátja; különböző megközelítésekben számtalan munkában megjelent az elmúlt fél évszázadban. E munkák inspirációja a fenomenológiában, pragmatizmusban, interakcionizmusban és etnometodológiában keresendő, amelyek esetén a valóság *konstrukciójára* irányuló vállalkozás központi elemként jelenik meg.⁵⁹

Azonban a detektív- és kémregények, illetve a szociológia közötti kapcsolódási pontok sora nem ér itt véget; kiterjeszhető olyan szociológiai tradíciókra, amelyek, egy szélesebb áttekintésből kiindulva, és elsősorban a pozitívizmus által inspirálva, a társadalmi valóságot teljességében akarják felvázolni, úgy, ahogyan az *valójában* van. Ezek a megközelítések nem ugyanabból – a különböző szituációkba kerülő egyénekből – indulnak ki, mint a fent bemutatottak. Egy globális perspektívát alkalmaznak és leírásaikat a „kollektív” entitások közötti kapcsolatokra alapozzák, azaz, olyan, többé-kevésbé nagylétszámú csoportokra alapozva, amiket egy specifikus kapcsolat köt össze. Az ezt az irány képviselő szociológusok preferált

⁵⁶ A *theatrum mundi* metaforájának történetéhez lásd CHRISTIAN, 1987.

⁵⁷ GOFFMAN, 1973.

⁵⁸ BOLTANSKI, 1973.

⁵⁹ HACKING, (2000).

eszköze a statisztika, amelynek segítségével az egyéneket úgy mutathatják meg, ahogyan különböző kategóriákba sorolva megjelennek.

E szociológiai irányzatok a *hatalom* kérdését helyezik középpontba: arra fókuszálnak, hogy a társadalom hogyan konstruálódik meg az állam, a politikai és gazdasági hatalom, a jogilag előre meghatározott kategóriák és a bár jogilag nem elismert, de statisztikai elemzésekkel megalapozott kategóriák viszonylatában. E paradigma számos változata közül – amelyek inspirációja lehet az amerikai strukturalista funkcionalizmus, a durkheimi irányzat vagy a marxizmus – a legjelentősebb példa Pierre Bourdieu munkája.⁶⁰ Bourdieu a *hivatalos* és *nemhivatalos* közötti hézagot hangsúlyozza, különösen azt, amely bizonyos aktorok potenciálisan jogi hatalommal felruházott, hivatalosan elismert hatalma és más aktorok vagy csoportok, amelyek szilárdsága különböző kapcsolatokon (családi kötelékek, közös gazdasági érdekek vagy személyes kapcsolatok, mint a barátság) valóságos, titokban gyakorolt hatalma között húzódik. Míg az a hatalom, amit az első csoport tagjai gyakorolnak, legitimitással büszkélkedhet, még akkor is, ha ez részben illuzórikus, a második csoport tagjainak hatalma, ami sokkal valóságosabb, ám rejtett, egy olyan *hallgatóságos beleegyezésen* alapszik, amelynek egy önmagát demokratikusként meghatározó nemzet-államban nincsen legális kifejeződése.

Ez a megközelítés egy olyan elvárást fogalmaz meg, amelyekre a makroszociológiának válaszolnia kell, ha autonóm tudományterületként való elismerésre törekszik. Ez az elvárás a szociológia és az adminisztratív diszciplínák közötti különbségekhez kötődik, tehát a *hozzáadott érték* természetéhez és jelentőségéhez, amit a szociológiai elemzés biztosít azokhoz a társadalomleírásokhoz képest, amiket az állam által szponzorált ügynökségek készítenek kizárólag és elsődlegesen hivatalosan és jogilag elismert kategóriákra és felosztásra alapozva. Egy olyan szociológia társadalmi hasznossága, ami csupán reprodukálja ezeket a hivatalosan is elismert kategóriákat, könnyen megtámadható lenne. Ám az itt tárgyalt szociológiai megközelítés szükségszerűen magában foglal, legalábbis potenciálisan, egy olyan kritikai orientációt, amelyért többé-kevésbé explicite felelősséget is vállalhat, hiszen kihívás elé állítja a hivatalos valóságot és leleplez egy különböző, sokkal létezőbb, azonban rejtett valóságot. Tehát egyrészt találkozik azoknak a megvetésével, akik elkötelezettek a jogállam valóságának védelme mellett, és olyan vitákba keveredik, amik az általa megfestett tabló igazságára és a társadalmi hasznosságára fókuszálnak.

Az összeesküvés kérdése – ez központi szerepet játszik a detektívregényekben, és még inkább a kémregényekben – a szociológiai leírásokkal kapcsolatos viták lényegét is alkotja. Valóban, az összeesküvés fogalmát a legszélesebb értelemben a szolidaritásra, hallgatóságos megegyezésekre, titokban, a hatalom megszerzésének érdekében szőtt kapcsolatokra vagy ezek elkendőzésére használjuk. A szociológia azonban meggyanúsítható olyan leírások létrehozásával, amelyek nem csupán illuzórikusak, hanem veszélyesek is, abban az értelemben, hogy a gyanú árnyékát vetik a hivatalos reprezentációkra, segítenek a gyanú elterjesztésében, elhíntve a viszály magvait a társadalom egészében, így megyengítve az állam hatalmát. Milyen értelemben „valóságosak” azok az entitások, amiket a szociológia

⁶⁰ BOURDIEU, 1979.

vizsgál? Mennyire elfogadható szándékosságot tulajdonítani a kollektív entitásoknak? Hogyan határozhatjuk meg a valós szolidaritás fokát, ami összeköti a kollektív entitásokat alkotó egyéni cselekvőket? Hogyan szabhatunk korlátokat a leleplezésre való törekvésnek; egy olyan törekvésnek, ami bizonyos értelemben a végtelenségig folytatható? Néhány, a makroszociológiai leírások által felvetett kérdés; ezeket a későbbiekben részletesen elemezni fogjuk majd. Egyelőre azonban elég annyit megjegyezni, hogy ugyanezek a kérdések felmerülhetnek a kémregények kapcsán is. Ezek a szövegek kiterjedt összeesküvéseket lepleznek le, amennyiben egy igen komoly olvasótábor eléggé komolyan veszi őket ahhoz, hogy érveket sorakoztassanak fel és vitákat generáljanak a hihetőségükről, reakciókat és polémiákat váltsanak ki. (Dan Brown *Da Vinci kódja*⁶¹ egy újkeletű példa erre nézve.)

A detektív- és kémfikció, illetve a szociológia lehetséges összefüggéseit bevezető gondolatok lezárásaképp megjegyezhetjük, hogy az analógiákat még tovább gondolhatjuk, ha összehasonlítjuk a valóság-kérdés kétféle megközelítésének angolszász változatait a kontinentális formákkal. Carlo Ginzburg nagyhatású tanulmánya a jel-paradigmáról⁶² és számos ezt követő tanulmány a felszínre hozott lehetséges analógiákat a Sherlock Holmes-megközelítés és a pragmatista elméletek által inspiráltak között, különösen a társadalomtudományok körében: ezek a cselekmény-elméleteken nyugszanak, az interakcionista szociológiától a mikrotörténelemig.⁶³ Simenon történeteiben Maigret eljárásai szándékosan ütköznek Sherlock Holmes módszereivel. Ennek ellenére mégis azonosíthatunk hasonlóságot a francia detektívtörténetek és a szociológia között, ha figyelembe vesszük azokat a szociológiai megközelítéseket, amelyek Franciaországban fejlődtek, gyakran Durkheim és Marx inspirációjának nyomán, és amelyek a csoportok tanulmányozására, elsősorban a milióként vagy társadalmi osztályként ismert entításokra fókuszáltak.

Detektívregény, kémregény és az átváltozás rendszerei

Ebben a tanulmányban csupán a műfaj engem érdeklő kezdetleges megjelenési formáinak vizsgálatára korlátoztam magam: azokra a művekre, amelyeket a detektív- és kémfikció *klasszikus* példáinak nevezhetünk. Úgy látom, hogy az eredeti szövegek olyan formákat hoztak létre, amelyeknek a késői kifejeződéseit átalakulásnak tekinthetjük. Míg a műfajba tartozó összes szöveg vizsgálata, a számokat tekintve lehetetlen lenne, a korpusz elemzése a műfaj egyes fejlődési szakaszaiban keletkezett munkák bevonásával lehetővé tenné, hogy az elemzés céljaul tűzzük ki egy olyan transzformációs rendszer felszínre hozását, amely feltehetően szigorú szabályok szerint működik. Feltételezhetjük, hogy egy ilyen rendszerben megjelenének mindenekelőtt a cselekmény viszonylag stabil főszereplői és alkotóelemei (aktánsok): a rejtély, a bűntény, a rendőr, a nyomozó, a tulajdonítás kérdése stb. a detektívtörténetekben; a konspiráció, az állam, a magányos, menekülő hős, titkos társaságok és külföldi hatalmak stb. a kém-történetekben. Természetesen, mindkét

⁶¹ BROWN, 2004.

⁶² GINZBURG, [1979].

⁶³ A jel kérdéséhez a mikrotörténet-írásban lásd REVEL, 2006.

esetben ott van a szembenállás a látszólagos, illuzórikus valóság és az igazi, rejtett valóság között. Mégis, az aktánsok szerepei és a nekik tulajdonított értékek idővel megkérdőjelezhetetlenül változtak a műfajok fejlődésével.

Ezek a változások feltehetően két különböző, ám egymáshoz kapcsolódó hajtóerőnek köszönhetőek. Ez egyrészt egy strukturális szükséglet, az elbeszélésformák ugyanis egy idő után telítődnek, ami új megközelítések kereséséhez vezet, hasonlóan az új zenei vagy nyelvi formákhoz.⁶⁴ A változás alapelve egyre jelentősebb lett, ahogyan a detektívfikció egy specifikus irodalmi műfajjá alakult, saját jellemzőkkel: azaz *mezővé* vált, a Bourdieu-i⁶⁵ értelemben.⁶⁶ A detektívfikció ma önálló műfajként rengeteg szerzőt számlál, számos országban és nyelven; szerzőket, akik olvassák egymás munkáit, az elődeiktől való megkülönböztetésre törekednek és versenyeznek azért, hogy elnyerjék a társaik elismerését és kitüntessék magukat az olvasóik szemében.⁶⁷ Ez a jelenség mára globálissá vált, ezt jelzi például a skandináv krimi népszerűségének felfutása. Ám a detektívregény, és főként a kémregény átalakulásának politikai modalitása is van. Ahogy láttuk, a korai detektív- és kémregények a rend pártján állnak és e műfajok kihasználják azt a lehetőséget, hogy az állam által kreált valóság krízisbe dönthető, ám csak akkor, ha a történetek végül elismerik, hogy az állam hatalomgyakorlása a valóság irányításának tekintetében lehetséges. Kezdeti formájukban tehát ezek a műfajok kétségtelenül konzervatívak, még akkor is, ha időnként kritikának adnak hangot. Következésképp a „magánnyomozó” az 1920-as és 1940-es évek között fejlődő amerikai *noir* irodalomban többé-kevésbé tiszta és emberileg hiteles marad (akkor is, ha inkább volt vesztes, mint szuperhős), azonban mindig kétféle ellenféllel és/vagy partnerrel találta szemben magát. Egyrészt, ott voltak a korrump rendőrök, másrészt pedig a bűnözők, akiket általában véve kategorizálhatunk a társadalmi hovatartozásuk és típusuk szerint, a rendkívül romlott karakterektől a manipulált vagy alávett kvázi-áldozatokig. Ez az a séma, amit többé-kevésbé megtalálunk a *néo-polar* detektívfikcióban, amely az 1970-es években volt népszerű Európában, különösen Jean-Patrick Manchette munkásságában.

A kémfikció még radikálisabb változáson ment keresztül, részben hasonló módon. Nagyjából az 1950-es évektől kezdődően a negatív figurák már nem kizárólag a titkos társaságokban, anarchistákban és külföldi hatalmak ügynökeiben testesültek meg, hanem azoknak az állami titkosszolgálatoknak az embereiben is, legalábbis néhányakban, amelyekhez a főhős is tartozott; és minél magasabb pozíciót töltöttek be, annál cinikusabbak voltak.⁶⁸ Ilyen történeteket jelentetett meg az 1920-as években például Somerset Maugham, aki saját, az első világháború alatt a titkosszolgálatnál szerzett élményeire alapozott. Maugham egy szkeptikus, cinikus hozzáállást honosított meg a műfajban, párhuzamosan azzal a *dandységgel*, ami a későbbi műveket jellemzi. Ám Maugham nem tekintette közvetlen célpontnak

⁶⁴ Az elemzések modelljének e típusához lásd ADORNO, 1962. Egy újabb francia költészetből kölcsönzött példához lásd ADORNO, 1962; ROUBAUD, (1978).

⁶⁵ BOURDIEU, 1979.

⁶⁶ Ahhoz a folyamathoz, amelynek során egy populáris műfaj speciális, a „magas” műfajok modelljét követő változata létrejön lásd BOLTANSKI, 1975. 38–59.

⁶⁷ A detektívfikció kifejlődéséhez a francia nyelvű irodalomban lásd COLLOVALD-NEVEU, 2004. 319–20.

⁶⁸ BLOOM, 1990.

az államot. Nem így Eric Ambler (akinek a műveit a kémfikció elemzésénél részletesen is megvizsgáljuk majd): 1936 és 1940 között írt hat kémregényében az állami titkosszolgálatok romlottságát dramatizálta, többek között Nagy-Britanniáét, ám mindenekelőtt a fasiszta országokét. Munkásságának nagy hatást tulajdonítanak az angol kémregény két későbbi mestere, Graham Greene és John Le Carré szempontjából. Mindezek ellenére nehéz belátni azt, hogy az a fejlődés, ami az államot egy, a népességet a bűncselekményektől védelmező entitásból egy büntől sújtott állammá, a bizonytalanság egyik fő okává változtatta, mindösszesen azoknak a belső transzformációs folyamatoknak a része volt, ami a tárgyalt munkákat jellemezte. Azt az időszakot, ami a fasiszta és sztálinista államok felemelkedésével, a második világháborúval, és még inkább a hidegháborúval vette kezdetét, a titkosszolgálatok korábban nem látott kiterjedtségű hálózatának kiépítése a nyugati demokráciákban és ezek beavatkozása jellemezte a tárgyalt nemzet-államokon belül és azokon kívül is.

Gyorsan vagy megkésve – az adott helyzet függvényében – az oknyomozó újságírás elkezdte tematizálni és publicizálni azokat a módszereket, ahogyan az állam ügynökei titokban erőszakos és megtévesztő cselekedeteket hajtottak végre; cselekedeteket, amelyek nem csak morálisan, de legálisan is elfogadhatatlanok voltak, és amelyeket az állam büntetett volna, ha átlagemberek követik el őket. Az állami bűnöző alakjának dramatizálása feltételezné, hogy az állam „személyisége” két különböző aktáns között oszlik meg, akik különböző természetű cselekedeteket hajtanak végre. Egyrészt ott van az állam, mint jogi személy, nyilvános láthatósággal felruházva. Cselekedetei legitim (jogra alapozott) döntésekből születnek és átláthatók: nyilvános indoklásnak kell őket alávetni. Másrészt ott van a nyers erőt demonstráló állam, amely titokban, a saját szabályai szerint cselekszik, a mindennapi moralitásnak hátat fordítva, a motivációkat a nemzeti érdekre alapozva. Ez utóbbi, a legitim védelem által inspirált cselekedetek megindokolhatók lehetnek, de nem morálisan. Az ilyen cselekedetekben rejlő erőszak csak visszatekintve igazolható, következményeik ismeretében: azaz, ha nem hoznak meg egy adott döntést, az állam túlélése veszélybe került volna. Ahhoz, hogy nyilvánossá lehessen őket tenni, ezeknek az indoklásoknak érzékelhető egyenlőségen kell nyugodniuk az állam védelme és a közjő megoltalmazása között. Ez olyasmi, ami gyakran támadhatónak tűnik, különösen olyan időszakokban és földrajzi régiókban, ahol a hatalom erővel cserélt gazdát.

A megkülönböztetés léte az értékek között, amelyeket a legitim állam magáénak tart és a megtévesztő cselekedetek között, amelyeket titokban hajt végre – azaz a hivatalos és a rejtett valóság között – megkérdőjelezi a valóság alapvető jellegét. Valójában, ahogyan korábban láttuk az állam, szóvivők, újságírók, szakértők, tudósok, bírók, professzorok és hasonlók hada által kísérve hozza létre azokat az intézményeket, amelyek igényt tartanak a valóság fenntartásának felelősségére. Az államon múlik, hogy szavahihetőség által az őt megillető helyére állítsa vissza a valóságot, miután azt rejtélyes, többféle, egymástól eltérő módon interpretálható esemény zavarta meg, és következésképpen viszálynak, sőt, potenciálisan legalábbis, polgárháborút idéző konfliktusoknak tette ki. Ám ez az „igazmondó-funkció”, amittől a valóság valóságában való hit függ, és amely az egyik lényegi elem az intézményekre épített állam létének igazolásában, jelentős mértékben

megkérdőjeleződik akkor, amikor az ellentét e kétféle eszme megtestesülése, az átlátható, legális és hivatalos igazság-verzió és a rejtett, bűnös, nemhivatalos verzió között kiderül. A gyanú, hogy kiterjedt összeesküvések formálódnak az állam ellen, rengeteg kétarcú szereplő létét feltételezi, és ez már önmagában vészterhes a valóságra nézve, a zavar azonban drámaivá fokozódik akkor, amikor maga az állam kerül az összeesküvés felbujtójának gyanújába.

Ezt a gyanakvást csak erősítik azok a jelentős erőforrások, amelyek az állam rendelkezésére állnak. Az állami szervek rendelkezésére még ma is több olyan erőforrás áll, ami túlsúlyban van a privát szféra – cégek, egyesületek, civil szervezetek, egyházak, az állam által „bűnözőnek” bélyegzett szervezetek stb. – által elérhetőkhöz képest. A nagymértékű anyagi erőforrások elérhetőségén túl az államok képesek szereplők sokaságát irányítani; ez a privát szférában tevékenykedő versenytársaik számára lehetetlen. Az ilyen típusú irányításra való lehetőség – amelynek során a szereplők gyakran nem is tudnak egymásról –, az összeesküvések egyik fő jellemzője, azzal az egyetlen különbséggel, hogy ez utóbbiak esetén a koordináció titkos, míg az állam által hivatalosan irányított műveletek esetén ennek nyilvánosnak és mindenki által ismertnek kell lennie. De mi a helyzet azokkal az állami vállalkozásokkal, amelyek titkosak (vagy legalábbis nem publikusak), ám kiterjedésüket tekintve rendkívül szélesek?

Itt érkezünk el az érdekek és a szorongás összefonódásához, amely egyrészt át-ítatja a detektív- és kémfikciót, másrészt pedig a szociológiát, és végül a paranoidnak tekintett egyéneket. A detektívtörténetek és a szociológia a paranoid személyekkel közös sajátossága az a mód, ahogyan problematikusnak érzlelik (első eset) és problematizálják (második eset) a kérdést, hogy hol áll a valóság, mi tartja össze, milyen argumentációs struktúrák és a bizonyítékok mely rendszerei elérhetőek, amelyek hitelt adhatnak a valóság egy bizonyos észlelésének másokkal szemben. Előre bocsáthatjuk tehát azt a hipotézist, hogy ugyanaz a szorongás, ami 19. század végétől napjainkig áthatja a népszerű irodalmi műfajokat, hozzájárult egy új mentális betegség feltalálásához, tudományos igénnyel ruházott fel egy diszciplínát és behatolt számtalan – ha nem minden – emberi elmébe.

Fordította: Kovács Janka

A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette: Tarafás Imre

Felhasznált irodalom és rövidítések

ADORNO

1962 ADORNO, Theodor: *Philosophie de la nouvelle musique*. Paris, Gallimard, 1962.

ANDERSON

[1983] ANDERSON, Benedict: *L'imaginaire national. Réflexions sur l'origine et l'essor du nationalisme*. Paris, La Découverte, 2006.

BARUCH

1997 BARUCH, Marc-Olivier: *Servir l'État français. L'administration en France de 1940 à 1944*. Paris, Fayard, 1997.

BAYARD

(1998) BAYARD, Pierre: *Qui a tué Roger Ackroyd?* Paris, Minuit, 2008.

BEAUD

1994 BEAUD, Olivier: *La puissance de l'État*. Paris, PUF, 1994.

BLOOM

1990 BLOOM, Clive: *Spy Thrillers. From Buchan to Le Carré*. London, Macmillan, 1990.

BOLLÈME

1971 BOLLÈME, Geneviève: *La Bibliothèque bleue. Littérature populaire en France du XVIe au XIXe siècle*. Paris, Julliard, 1971.

BOLTANSKI

1973 BOLTANSKI, Luc: Erving Goffman et le temps du soupçon. *Information sur les sciences sociales*, 12. (1973) 3. sz. 127-147.

1975 BOLTANSKI, Luc: La constitution du champ de la bande dessinée. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1. (1975) 1. sz. 37-59.

2009 BOLTANSKI, Luc: *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Paris, Gallimard, 2009.

BOLTANSKI-THÉVENOT

1991 BOLTANSKI, Luc – THÉVENOT, Laurent: *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris, Gallimard, 1991.

BOURDIEU

1979 BOURDIEU, Pierre: *La distinction, critique sociale du jugement*. Paris, Les Editions de Minuit, 1979.

BRISSENDEN

1974 BRISSENDEN, Robert Francis: *Virtue in Distress. Studies in the Novel of Sentiment from Richardson to Sade*. London, Macmillan, 1974.

BROWN

2004 BROWN, Dan: *Da Vinci Code*. Paris, Jean-Claude Lattès, 2004.

CHESTERTON

1994 CHESTERTON, G. K.: *Father Brown Stories*. Harmondsworth, Penguin Classics, 1994.

CHILDERS

(1903) CHILDERS, Erskine: *The Riddle of the Sands: A Record of Secret Services*. London, Penguin Classics, 2007.

CHRISTIAN

1987 CHRISTIAN, Linda: *Theatrum Mundi. The History of an Idea*. New York, Garland Publishing, 1987.

COLLOVALD-NEVEU

2004 COLLOVALD, Annie – NEVEU, Erik: *Lire le noir. Enquête sur les lecteurs de récits policiers*. Bibliothèque du Centre Pompidou, Paris, 2004.

DASTON

1992 DASTON, Lorraine: Objectivity and the Escape from Perspective. *Social Studies of Science*, 22. (1992) 4.sz. 597-618.

DE BLIC

2007 DE BLIC, Damien. Cent ans de scandales financiers en France. Investissement et désinvestissement d'une forme politique. In: *Affaires, scandales et grandes causes*. Dir.: BOLTANSKI, Luc – CLAVERIE, Élisabeth – OFFENSTADT, Nicolas – VAN DAMME, Stéphane. Paris, Stock, 2007. 231-248.

DENNETT

(1987) DENNETT, Daniel: *La stratégie de l'interprète. Le sens commun et l'univers quotidien*. Trad.: ENGEL, Pascal. Paris, Gallimard, 1990.

DESROSIÈRES

1993 DESROSIÈRES, Alain: *La politique des grands nombres*. Paris, La Découverte, 1993.

DESCHAMPS

1977 DESCHAMPS, Jean-Claude: *L'attribution et la catégorisation sociale*. Bern, Peter Lang, 1977.

DETIENNE-VERNANT

1974 DETIENNE, Marcel – VERNANT, Jean-Pierre: *Les ruses de l'intelligence: la mètis des Grecs*. Paris, Flammarion, 1974.

DOYLE

[1910] DOYLE, Arthur Conan: L'horreur du Blue John. In: DOYLE, Arthur Conan: *La hachette d'argent*. Paris, Union Générale d'Éditions, 1982. 173-202.

[1926] DOYLE, Arthur Conan: *Histoire du spiritisme*. Monaco, Éditions du Rocher, 1989.

[1902] DOYLE, Arthur Conan: *La chien des Baskerville*. Paris, Librio, 1996.

DURKHEIM

(1893) DURKHEIM, Émile: *De la division du travail social*. Paris, PUF, 1960.

1897 DURKHEIM, Émile: *Le suicide*. Paris, PUF, 1960.

DURY

2003 DURY, Richard: Le caractère *camp* des *Nouvelles Mille et une nuits*. In: R. L. Stevenson & A. Conan Doyle. *Aventures de la fiction*. Dir.: MENEGALDO, Gilles – NAUGRETTE, Jean-Pierre. Rennes, Terre de Brume, 2003.

FAVRET-SAADA

1977 FAVRET-SAADA, Jeanne: *Les mots, la mort, les sorts*. Paris, Gallimard, 2004.

FOUCAULT

(1977–1978) FOUCAULT, Michel: *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France, 1977–1978*. Paris, Gallimard–Seuil–EHESS, 2004.

(1978–1979) FOUCAULT, Michel: *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978–1979*. Paris, Gallimard–Seuil–EHESS, 2004.

GINZBURG

[1979] GINZBURG, Carlo: Signes, traces, pistes. Racines d'un paradigme de l'indice. *Le Débat*, 6. (1986) 6. sz. 3–44.

GOFFMAN

1973 GOFFMAN, Erving: *La mise en scène de la vie quotidienne*. Paris, Minuit, 1973.

HACKING

(2000) HACKING, Ian: *Entre science et réalité: la construction sociale de quoi?* Paris, La Découverte, 2008.

HADOT

2004 HADOT, Pierre: *Le voile d'Isis*. Paris, Gallimard, 2004.

HEIDER

1958 HEIDER, Fritz: *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York, Wiley, 1958.

KECK

2005 KECK, Frédéric: *Claude Lévi-Strauss. Une introduction*. Paris, La Découverte, 2005.

KELLEY

1967 KELLEY, Harold: Attribution Theory in Social Psychology. In: *Nebraska Symposium on Motivation*. Ed.: LEVINE, David. Lincoln, University of Nebraska Press, 1967. 192–241.

KRACAUER

1971 KRACAUER, Siegfried: *Le roman policier*. Paris, Payot, 1981.

KUHN

(1962) KUHN, Thomas: *La structure des révolutions scientifiques*. Paris, Flammarion, 1983.

LESAGE

(1715–1735) LESAGE, Alain René: *Gil Blas de Santillane*. Paris, Gallimard, 1973.

LÉVI-STRAUSS

1973 LÉVI-STRAUSS, Claude: *Mythologiques, IV, L'homme nu*. Paris, Plon, 1973.

LINHARDT

2001 LINHARDT, Dominique: *L'économie du soupçon. Une contribution pragmatique à la sociologie de la menace. Genèses*, 44. (2001) 76-98.

LINHARDT

2007 LINHARDT, Dominique: *Épreuve terroriste et forme affaire: Allemagne, 1964-1982. In: Affaires, scandales et grandes causes. Dir.: BOLTANSKI, Luc - CLAVERIE, Élisabeth - OFFENSTADT, Nicolas - VAN DAMME, Stéphane. Paris, Stock, 2007. 307-328.*

LITS

1999 LITS, Marc: *Le roman policier: introduction à la théorie et à l'histoire d'un genre littéraire. Liège, Éditions du CEFAL, 1999.*

MALLE

2004 MALLE, Bertram: *How the Mind Explains Behavior. Folk Explanations, Meaning and Social Interaction. Cambridge (MA), MIT Press, 2004.*

MANDROU

1964 MANDROU, Robert: *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes. Paris, Stock, 1964.*

MARTINKO

1995 MARTINKO, Mark: *Attribution Theory: An Organizational Perspective. Delray Beach, St Lucie Press, 1995.*

MAUGHAM

1977 MAUGHAM, Somerset W.: *Collected Short Stories. Harmondsworth, Penguin Books, 1977.*

MESSAC

1929 MESSAC, Régis: *Le detective novel et l'influence de la pensée scientifique. Paris, Honoré Champion, 1929.*

N. N.

[1554] *La vie de Lazarillo de Tormes. Paris, Garnier Flammarion, 1993.*

NISBET

(1966) NISBET, Robert: *La tradition sociologique. Paris, PUF, 1984.*

NOIRIEL

1997 NOIRIEL, Gérard: *Représentation nationale et catégories sociales. L'exemple des réfugiés politiques. Genèses*, 16. (1997) 25-54.

PAVEL

2003 PAVEL, Thomas: *La pensée du roman. Paris, Gallimard, 2003.*

POE

1951 POE, Edgar Allan: Œuvres en prose. Paris, Gallimard-La Pléiade, 1951.

REVEL

2006 REVEL, Jacques: Micro-analyse et construction du social. In: *Un parcours critique. Douze exercices d'histoire sociale*. Dir.: REVEL, Jacques. Paris, Galade, 2006. 56-84.

RIOT-SARCAY-GRIBAUDI

2009 RIOT-SARCAY, Michèle – GRIBAUDI, Maurizio: *1848, la révolution oubliée*. Paris, La Découverte, 2006.

ROUBAUD

(1978) ROUBAUD, Jacques: *La vieillesse d'Alexandre. Essai sur quelques états du vers français récent*. Paris, Ivrea, 2000.

ROUSSIN

2005 ROUSSIN, Philippe: *Misère de la littérature, terreur de l'histoire: Céline et la littérature contemporaine*. Paris, Gallimard, 2005.

TADIÉ

2007 TADIÉ, Benoît: *Le polar américain, la modernité et le mal*. Paris, PUF, 2007.

TARDE

(1890) TARDE, Gabriel: *La criminalité comparée*. Paris, Les empêcheurs de penser en rond, 2004.

TILLY

2006 TILLY, Charles: *Why?* Princeton, Princeton UP, 2006.

TODOROV

1976 TODOROV, Tzvetan: *Introduction à la littérature fantastique*. Paris, Seuil, 1976.

SASSEN

[2006] SASSEN, Saskia: *Critique de l'État. Territoire, autorité et droits, de l'époque médiévale à nos jours*. Trad.: FORTUNATO, Israel. Paris, Demopolis, 2009.

[2007] SASSEN, Saskia: *La globalisation. Une sociologie*. Trad.: GUGLIELMINA, Pierre. Paris, Gallimard, 2009.

SIMMEL

1987 SIMMEL, Georg: *Philosophie de l'argent*. Trad.: Sabine Corneille-Philippe Ivernel. Paris, PUF, 1987.

SMITH

[1759] SMITH, Adam: *Théorie des sentiments moraux*. Paris, PUF, 2003.

SPERBER-PREMACK-PREMACK

1995 SPERBER, Dan - PREMACK, David - PREMACK, Ann James: *Causal Cognition. A Multidisciplinary Debate*. Oxford, Clarendon Press, 1995.

SWAAN

1988 SWAAN, Abram de: *In Care of the State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge, Polity Press, 1988.

VOLTAIRE

(1759) VOLTAIRE, François-Marie Arouet: *Candide ou l'Optimiste*. Paris, Garnier Flammarion, 2007.

WAGNER

1996 WAGNER, Peter: *Liberté et discipline. Les deux crises de la modernité*. Paris, Métailié, 1996.

Lászlófi Viola – Nagy Zsófia – Trádlér Henrietta

„Fajtalanság”, pszichoanalízis és kriminológia a magyarországi Tanácsköztársaságban

F. Gy. esete a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagában*

A Tanácsköztársaság fennállása óta közel száz év telt el, a rendszer által létrehozott egyik, a korszakban modernnek számító intézmény, a Budapesti Forradalmi Törvényszék alá tartozó Kísérleti Kriminológiai Osztály fennmaradt, igen gazdag történeti forrásadottságokkal bíró iratai mégis részletes történeti feldolgozás nélkül állnak Budapest Főváros Levéltárában.¹ A Kísérleti Kriminológiai Osztály által vizsgált büntetőügyek² közül 89 eset anyagai maradtak ránk részben vagy egészben. Az intézmény a Budapesti Forradalmi Törvényszék kisegítő szerveként funkcionált, mint ahogyan azt neve is mutatja, kísérleti jelleggel igyekezett bevonni a társadalom- és orvostudományokat a büntetőügyek kivizsgálásába, így elősegítve egy emberközpontú büntetőbíráskodást. Az Osztály anyagai azért szolgálhatnak értékes forrásként a történettudomány számára, mert bár az igazságszolgáltatás keretein belül létrejött hivatalos dokumentumokról van szó, mégis a korszakban megszokott periratokhoz képest eltérő perspektívából íródtak – tekintettel arra, hogy nem jogászok vagy nyomozók, azaz jogban jártas személyek hozták létre. Az intézmény dolgozói ugyanis szociológusok és pszichológiai műveltséggel rendelkező orvosok voltak, akik szélesebb feladatkörrel bírtak a perek során, mint az egyszerű törvényszéki szakértők. Feladatuk az volt, hogy a szociológia és a pszichológia legújabb tudományos eredményeit szem előtt tartva feltárják az egyes ügyek hátterét, mi több, magára a vádlott büntetésére, annak mennyiségére és minőségére is tegyenek javaslatot. Így a levéltárban fellelhető ügyek sem a büntetőperek irattípusait tartalmazzák, hanem egyrészt egy részletes, a vádlott életét születésétől kezdve leíró környezettanulmányt, az értelmi kvalitását

---

* Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Vörös Boldizsárnak, aki hasznos tanácsaival és páratlan precizitásával segítette bevezető tanulmányunk létrejöttét, Szécsényi Mihálynak, aki a forrásközlés kapcsán felmerülő személyiségi jogi kérdésekben adott tanácsokat, valamint Solymosi Tamásnak, aki a forrás átírásában volt a segítségünkre.

¹ A korábbiakban az Osztály néhány ügyét Kurimay Anita doktori disszertációjában és Trádlér Henrietta mesterszakos szakdolgozatában, egy 2015-ös tanulmányában és kötetünkben olvasható szövegében dolgozta fel. (KURIMAY, 2015; TRÁDLER, 2015; TRÁDLER, 2016.)

² BFL XVI.2. Kísérleti Kriminológiai Osztály.

felmérni hivatott intelligenciatesztet,³ egy orvosi szakvéleményt, valamint a büntetésre tett javaslatot, amit a vizsgáló orvos és szociológus együtt gondolt ki.

Az Osztály levéltári anyagában található egyes ügyeket nehéz volna tematikailag csoportosítani, az egyetlen rendezőelvnek az tekinthető, hogy a fennmaradt bűncselekmények a mai fogalmainkkal élve kivétel nélkül a „köztörvényes” kategóriába illenek, nincs közöttük egyetlen politikai ügy sem. Az esetek közt gazdasági bűncselekmények mellett találunk példát az élet, nemi erkölcs elleni bűncselekményekre is, így például nemi erőszak, emberölés és szemérem elleni bűntettek. Utóbbiak közül való F. Gy. 35 éves napszamos esete is, aki ellen fajtalanság miatt indított vizsgálatot a Budapesti Forradalmi Törvényszék, amely aztán az ügyet átadta a Kísérleti Kriminológiai Osztálynak. Az erről fennmaradt dokumentumokat (az esetben született környezettanulmányt, az orvosi szakvéleményt és az ítéletre tett javaslatot) az alábbiakban az orvosi szakkifejezések miatt betűhíven közöljük. Bár az Osztály anyagai között számos figyelemre és vizsgálatra méltó esetet találunk, F. Gy. ügyének iratait azért találtuk közlésre különösen érdemesnek, mert a történettudomány több, napjainkban igen jelentős irányzatának – többek között a gender- és a szexualitástörténet vagy a várostörténet – kutatásaihoz fontos adaléku szolgálhat.

A következőkben, a forrásértelmezés megkönnyítése érdekében, igyekszünk F. Gy. esetét tágabb kontextusban elhelyezni. Először röviden felvázoljuk az Osztály létrejöttét és működési rendjét, hiszen egy egyedi alapelvekkel bíró intézményről van szó, amelyhez hasonló korábban nem létezett és amely sajátosságai igen nagy szerepet játszottak abban, hogy a közölt forrás ebben a formában szülessen meg. Ezt követően rátérünk a szövegben szereplő bűncselekménnyel, a „fajtalansággal” kapcsolatos tágabb pszichológiai és jogi nézetekre, értelmezésekre, amelyek a korszakban, tehát a Tanácsköztársaság idején és azt megelőzően voltak érvényben. Ezek ugyanis – és az értelmezés szempontjából talán ez a legfontosabb – azt az alaptudást jelenthették, amellyel nagy valószínűséggel a forrást létrehozó kriminálszociológus és orvospszichológus is bírhatott, amikor az ügy a hatáskörükbe került.

Egy valóra vált álom? *A Kísérleti Kriminológiai Osztály*

Egy, a Kísérleti Kriminológiai Osztályhoz hasonló intézmény létrehozásának gondolata már a Kommün előtt megfogalmazódott. Ferenczi Sándor már 1914-ben hangsúlyozta azokat az igazságszolgáltatásban bevezetendő elveket, amelyeket az

³ Az intelligenciatesztet a levéltárba került ügyek nagy részénél sajnos nem maradtak ránk, azonban minden okunk megvan azt feltételezni, hogy ezeket nemcsak azokban az esetekben végezték el, ahol a tesztek ma is megtalálhatóak, hanem minden elkövetővel felvették. Erre abból következtethetünk, hogy az Osztály szervezeti működéssel kapcsolatos iratai között található két olyan, az intézet dolgozóinak tartott előadásszöveget Dr. Révész Margittól, amelyben az intelligencia és a bűnözői létforma összefüggéseit vizsgálja. Az intelligenciát, ez alapján legalábbis úgy látszik, a bűnözés kérdésében is meghatározó jellemzőként kezelték, vizsgálatát fontosnak tartották. (BFL XVI.2. Kísérleti Kriminológiai Osztály – Működéssel kapcsolatos iratok. 777–810.)

Osztály keretein belül öt év múlva igyekeztek megvalósítani. A pszichoanalitikus munkájában elavultnak vélte a fennálló büntetőrendszer módszereit és gyökeres változtatásokat javasolt. Ferenczi, a munkásságát ismerők számára nem meglepő módon, a pszichoanalízis alkalmazása által gondolta megvalósíthatónak a kívánt módosításokat. Az analitikus úgy vélte, hogy az 1914-ben alkalmazott nyomozási gyakorlat a tettek motivációinak vizsgálatánál csak hozzávetőleges eredményekre juthat, amennyiben a hatóság munkájában nem veszi figyelembe „*az egyes bűntény fajok lelki meghatározóit*”,⁴ úgy a nyomozati szakaszban, mint a büntetésvégrehajtást során. Az általa 1914-ben kitűzött célok megvalósításához a már büntetésüket töltő elkövetőknek is rendszeres pszichoanalitikus vizsgálatokon kellett volna átesniük, sőt, úgy vélte, a felelősségteljes ítélethozatalhoz és jogszolgáltatáshoz a bírácoknak és az ügyvédeknek is fontos lenne ismerniük a lelki működés alapjait. A pszichoanalízis bevonásával létrejövő új büntetésrendszer azt az ideális állapotot lett volna hivatott rendszeresíteni, amelynek gyakorlati megvalósulásáról minden, az igazságszolgáltatásban hívő ember eddig csak álmodhatott, és amely a megtorlás helyett „*kizárólag a társadalom megvédését s a büntettes megjavítását fogja célozni*.”⁵ Bár a Kísérleti Kriminológiai Osztály létrehozási és működési elvei sokban hasonlítottak a Ferenczi által leírtakra, arról azonban nincsenek minden kétséget kizáró információink, hogy valóban az ő gondolatait felhasználva hozták-e létre az Osztályt. Annyi azonban bizonyos, hogy a pszichoanalitikus igazságszolgáltatásról alkotott, már 1919 előtt publikált elképzelései igen nagy figyelmet kaptak a Tanácsköztársaság idején is.⁶

Az imént ismertetett Ferenczi-féle elképzeléssel összhangban működött Kísérleti Kriminológiai Osztály – ahogy már említettük – a Budapesti Forradalmi Törvényszék segítő intézményeként jött létre, és vizsgálandó ügyei egy részét is innen kapta. Azok az ügyek kerültek az Osztályra, amelyek komolyabb kivizsgálást igényeltek.⁷ Ezek mellett a még 1919. március 21-e előtt megindult, az új rendszer bűncselekményekről alkotott új elképzelései ellenére sem megszüntetett – azaz a kor fogalmaival élve likvidálásra nem került – ügyek is a Kriminológiai Osztály hatáskörébe jutottak. F. Gy. esete az előbbi csoportba tartozó új ügy volt, a gyanúsítottat 1919. május 26-án fogták el a Nyugati pályaudvar melletti nyilvános vizeldében.

Az Osztály – bár igen komoly gyakorlati funkcióval bírt –, elsősorban tudományos feladatokat látott el: az általa kezelt ügyek és a Forradalmi Törvényszéken született ítéletek tanulságait levonva az itt dolgozóknak kellett volna javaslatot

⁴ FERENCZI, 1914. 13.

⁵ FERENCZI, 1914. 15. Ferenczi olyannyira biztos a pszichoanalízis sikerében, hogy kijelenti: alkalmazása feltehetőleg hatásosabb lesz mint „*az örök durva, agresszív magatartása*”, illetve a „*papok álszentsége*”.

⁶ Ferenczi Sándor és a pszichoanalízis kitüntetett szerepét a Tanácsköztársaság idején mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a világon először ekkor alapítottak egyetemi pszichoanalízis tanszéket. (ERŐS, 2011. 69–90; ERŐS 2009. 3–28.)

⁷ SZIRMAY, 1919. 78–80.

⁸ FK LXII. sz. rendelete.

tenni az új büntetőtörvénykönyvre, valamint az igazságszolgáltatás új intézményeinek felállítására.⁹ De miért is volt szükség az Osztályra?¹⁰

A Tanácsköztársaság vezetői a nem politikai bűnök elkövetőinek megbüntetéséről, sőt egyáltalán az ilyen bűncselekmények mibenlétéről, okairól is más elképzelésekkel bírtak, mint a korábbi rendszerek jogszolgáltatói. Ennek lényege, a rendszer egyik legfontosabb sajtóorgánumban, a *Vörös Újság*ban megfogalmazottakkal élve abban állt, hogy

„a proletárállam igazságszolgáltatása, törvénykezési módja törődik az egyénnel. Felhasználva az e szakba vágó tudományos kutatások eddigi eredményeit, nemcsak a bűntény körülményeit vizsgálja, hanem valóságos tanulmány tárgyává teszi a bűnöző eddigi életét. A proletár állam igazságszolgáltatása megállapította, hogy jött létre a bűncselekmény, hogyan alakult ki a bűnöző egyénisége az élet egész folyamatát körülfogó szociológiai komplexum hatása alatt.”¹¹

A proletárállam igazságszolgáltatása tehát az elkövetett bűn vizsgálatán kívül a büntetés kiszabásánál az elkövető szociális helyzetének és az elkövetés körülményeinek vizsgálatára is hasonlóan nagy hangsúlyt fektetett.¹² Ennek értelmében a megvádolt személyt már többnek tekintették, mint a korábbi rendszerek vádlottját, aki csak a tette miatt volt érdekes: hús-vér emberré vált, akinek múltja és saját egyénisége van. Ez a humanitáriusnak mondható szemlélet segítette elő azt is, hogy nemcsak a Kísérleti Kriminológiai Osztályon, de a Budapesti Forradalmi Törvényszéken is minden esethez kirendeltek egy orvosszakértőt, aki a büntett körülményeinek ismeretében a tettes beszámíthatóságát, szociális körülményeinek tetteire való kihatását vizsgálta az elkövetés pillanatában.¹³

A nyomozás elveivel hasonlóan a tettesekkel szemben alkalmazott szankcióknak is egészen más szerepet tulajdonítottak a Kommün idején, mint a korábbiakban: úgy vélték, hogy a cselekedetek megtorlása börtönbüntetéssel nem célravezető, ráadásul, a börtön mint sajátos szociokulturális közeg valójában maga termeli ki a bűnözőt.¹⁴ Mivel a marxizmus az embert nevelhető lénynek tekintette, a hatalom új birtokosai is sokkal hatásosabbnak vélték olyan büntetési formák bevezetését, amelyek a bűnösök átnevelésére tettek kísérletet, például dolgoztatásuk által.¹⁵

A Kriminológiai Osztály ügymenetében és működésében is ezeket az elveket igyekeztek követni, a gyakorlati munkába is átültetni.¹⁶ Egy adott esetet a hoz-

⁹ KÁDÁR, 1959. 502–503.

¹⁰ BFL XVI.2. Kísérleti Kriminológiai Osztály – Szervezeti működéssel kapcsolatos iratok. 1–2.

¹¹ *Vörös Újság* (1919. július 12.) 7.

¹² Bűn vagy társadalmi hatás: hogyan dolgozik a proletárállam igazságszolgáltatása – Az országos kriminológiai intézet működése. *Vörös Újság* (1919. augusztus 2.) 7–8.

¹³ Adatok a budapesti forradalmi törvényszék működéséről. (1919. március 26. – 1919. június 10.). *Proletárjog* (1919. július 12.) 79.

¹⁴ „A fogház – a bőséges kulturális és gazdasági termelésnek ez a gyenge szurrogátuma – ... bűnözési akadémiává vált, amelyet államköltségen tartanak fenn. Itt kötnek ismeretségeket és szereznek összeköttetéseket a gonosztevők és itt van a főforrása annak... hogy a bűnözés iparrá, mesterséggé válik és céhszervezetet nyer.”

Aktuális Kriminálpolitikai reformok. *Proletárjog* (1919. július 12.) 76–78.

¹⁵ Erről bővebben lásd SZIRMAY, 1919.

¹⁶ Erről bővebben lásd RÁKOS, 1920.

zá kirendelt szociológus és orvospszichológus vizsgált, a feladatokat szigorúan felosztva. A szociológus egy előre összeállított kérdőív alapján környezettanulmányt készített a vádlottról, felkeresve annak otthonát, családtagjait, munkahelyét, barátait, megpróbálta az elkövetett cselekmény okait megtalálni. A kérdések közül az első kérdéscsoport az alany származásával, társadalmi, gazdasági helyzetével, műveltségével, erkölcsével, egészségügyi állapotával, karakterbeli rendellenességeivel foglalkozott. A második kérdéskör a gyermekkorra, testi és lelki problémákra, munkakörülményekre terjedt ki. A harmadik csoport ölelte fel a tettes felnőttkori nehézségeit, végül a bűn elkövetésének előzményeit, esetleges okait, körülményeit vizsgálták.¹⁷

A kérdésekkel az egyes esetek egyedi értelmezését kívánták elősegíteni, a környezettanulmányok megírása során is az egyéniség kibontakoztatása, a szociokulturális körülmények valóságghú felrajzolása volt a cél. A környezettanulmány elkészülte után az orvospszichológusok¹⁸ idegorvosi és lélektani vizsgálatokat folytattak. Ebben a munkafázisban a környezettanulmányra mint kórelőzményre tekintettek. Úgy vélték, hogy a cselekménysorozatok leírásának úgy kell felépülniük, mint egy klinikai diagnózisnak: vagyis a kórelőzményen és a vizsgálaton kell alapulnia. Ezt láthatjuk a közölt forrás esetén is. F. Gy. történetét egészen születésétől kezdődően tárja elénk az eljáró szociológus, dr. Dobrai környezettanulmánya, míg az orvospszichológus dr. Rózsa¹⁹ orvosi szakvéleménye hivatkozott az ott leírt „kórelőzményekre”. A szociológus nagy hangsúlyt fektetett a terhelt bűnözői karrierjére: két alkalmat is megemlített, majd részletesen taglalt, amikor a terhelt a jelenlegi ügyéhez hasonló vétség miatt került a hatóság látóterébe, tehát más férfiakkal fajtalankodott. A bűnelkövetői múltja mellett az 1919 májusában fajtalanságért elkapott F. GY. szexuális életét boncolgatja még igen részletesen a környezettanulmány. Ennek az oka is nyilvánvaló: szeretnének választ találni arra, hogy milyen hatások játszhattak szerepet abban, hogy forrásunk főszereplője elkövette az említett szexuális bűntettet.

Leírásuk alapján az itt közölt ügy főszereplője egy, a korszakban klasszikusnak számító életutat járt be: egy vidékről, egészen pontosan a Nógrád megyei Szécsényből a fővárosba érkezett, majd marginalizálódott, leginkább alkalmi munkákból élő napszámosról és háziszolgáról van szó. F. Gy. 1904-ben került a fővárosba, majd 1911-ben már a fogolytörzskönyv lapjain szerepelt: e dokumentum tanúsága szerint először hatóság elleni erőszakért ítélték el.²⁰ A szakkifejezés valójában egy rosszul sikerült üzleti próbálkozást takart: főhősünk ugyanis egy titkosrendőrnek ajánlotta fel szexuális szolgálatait egy nyilvános vizeldében. Majd 1918-ban újfent egy titkosrendőr fogta el,²¹ ezúttal szemérem elleni vétség a vád, de megintcsak azért keveredett bajba, mert rossz személynek ajánlkozott fel. Ugyanez történik 1919-ben is,²² amikor többszörös visszaeső fajtalankodóként a Kísérleti

¹⁷ KÁDÁR, 1959. 470.

¹⁸ Szerepükéről bővebben NEUMANN, 1919. 91–93.

¹⁹ A vizsgáló orvos és szociológus személyéről igen keveset sikerült kiderítenünk, így ez a forrást később feldolgozókra vár.

²⁰ BFL – VII.102.a – fogoly – 1911 – 810.

²¹ BFL – VII.104.a – fogoly – 1918 – 66.

²² BFL – XVI.3 – fogoly – 1919 – 2332.

Kriminológiai Osztály elé került. Az Osztály keretei között készített orvosszakértői vélemény főhősünket beteges szexuális hajlamokkal bíró elmebetegnek nyilvánította, aki „*elmebetegsége következtében nem képes beteges szexuális hajlamaival szemben a szükséges szellemi gátlást kifejteni*”. Dr. Rózsa szakvéleményében F. Gy. férfikkal folytatott szexuális kapcsolatát orvosi okokra igyekezett visszavezetni, azaz betegségként értelmezte azt. Felmerül a kérdés, hogy a korszakban vajon ez a magyarázat mennyire lehetett általános?

Ennek kiderítéséhez tekintsük át, milyen elméletek képezték az orvostudományi-lélektani diskurzus főáramát a férfiak közötti szexuális kapcsolatáról. Bár a Tanácsköztársaság kora véleményünk szerint egyfajta sajátos történeti időszaként kezelhető, hiszen rövid fennállása alatt olyan politikai, gazdasági, társadalmi – és ami szempontunkból legfontosabb, a szexualitásról alkotott – nézetek voltak normaadók, amelyekre sem előtte, sem pedig utána közel harminc évig nem volt példa Magyarországon. Mégis úgy gondoljuk, hogy a tárgyról alkotott orvosi és lélektani elképzeléseket hosszabb időtartamot lefedve kell bemutatnunk. Ennek egyrészt az az oka, hogy a Kísérleti Kriminológiai Osztály dolgozói is az előző korszakban szerezték meg szakismereteiket, ezt a korábbiakban elsajátított tudást tudták az intézmény működésének időszaka alatt alkalmazni, így nem feltétlenül az új rendszer szellemisége nyilvánult meg az egyes szakvéleményekben. Másrészt pontosan a 19–20. század fordulójának időszaka az, amikor az azonos neműek közötti, kölcsönös beleegyezéssel létrejövő szexuális kapcsolatot (is) sújtó törvények ellen az orvosi és lélektani praxis eredményeit felhasználva igyekeztek szót emelni Európa-szerte. Így a homoszexualitás témájáról több olyan nézet volt párhuzamosan forgalomban, amely a forrás megalkotásánál szerepet játszhatott. Bevezetőnkkel nem azt szeretnénk állítani, hogy a forrásban szereplő F. Gy. homoszexuális volt – hiszen az alább közölt környezettanulmány nem egészen erre enged következtetni –, hanem csak annyit szeretnénk felvázolni, hogy az a tett, a más férfikkal elkövetett fajtalanság,²³ amelyért 1919-ben már harmadszorra a hatalom látókörébe került, milyen háttértudásokat mozgósíthatott, amikor forrásunk főszeplője a Kísérleti Kriminológiai Osztály előtt találta magát.

Elmebetegség, deviancia vagy a természet sokszínűsége?

A normaszegőnek tekintett szexuális viselkedésformák történetével kapcsolatban Michel Foucault *A szexualitás története* című művében azt állítja, hogy a 18–19. század diszkurzív robbanásának égiske alatt keletkezett orvosi művek felelősek a szexualitás „*természetellenes dimenziójának*” különböző diszciplínákon belüli vizsgálati tárgyá válásáért.²⁴ Ebben az időben ugyanis a „normális”, házasságon belüli szexualitás érdektelenné vált, és az érdeklődés középpontjába a szexuális másság, például a pedofília vagy a homoszexualitás kerültek (utóbbiaknál

²³ Ezt azért fontos tisztáznunk, mert a korszakban a fajtalanságnak nemcsak ez az egy típusa volt ismert. Szintén ebbe a kategóriába tartoztak például a zoofília esetei, azaz az állatokkal elkövetett szexuális cselekmények.

²⁴ Foucault homoszexualitásról alkotott koncepciójáról bővebben BANENES, 2009.

ez időben a 19. század utolsó harmadára tehető). Ez a váltás nemcsak a kérdés gyakoribb firtatását eredményezte, hanem egy, a témára irányuló egészen más típusú figyelmet is jelentett, mint ami a korábbiakban jellemző volt.²⁵ A homoszexualitás már nem mint a szexuális kapcsolat egyik deviáns típusa került reflektorfénybe, amelynek elkövetője csak a cselekmény pillanatában, az elkövetés által válik érdekessé az (egyházi vagy világi) igazságszolgáltatás számára, hanem a szexuális érzékenység egyik formájaként foglalkoztak vele. Így a 19. század utolsó évtizedeinek homoszexuálisai már több volt, mint egyszerű elkövető, sokkal inkább az orvos, az analitikus vagy a szexológia pionírjainak pácienseként tűnt fel, akinek teljes személyisége, gyerekkora, jelleme, múltja és anatómiája, vagy ha úgy tetszik, kórképe volt, ami számításba veendő cselekedetei megítélésékor is. Azonban, mint ahogyan azt látni fogjuk, a 19. század végének és a 20. század első évtizedeinek Magyarországon valójában nem volt ilyen egyszerű a helyzet. Az orvosi diskurzus eluralkodása helyett sokkal inkább úgy tűnik, hogy komoly harc folyt azért, hogy a korábbi szempontokat alkalmazó jogi és az Európa szerte divatossá váló orvosi–pszichológiai diskurzusok közül melyik váljon elfogadottá és alkalmazandóvá: vagy röviden, az orvosok vagy a jogászok uralják a homoszexualitásról folyó diskurzust.

A forgalomban lévő elméletek közül először vizsgáljuk meg Richard von Krafft-Ebing²⁶ osztrák és August-Henri Forel²⁷ svájci pszichiáterek gondolatait, akik nagyon hasonlóan vélekedtek a homoszexualitás kérdéséről. Véleményük szerint az ilyen irányú szexuális beállítottság a legtöbb esetben betegség²⁸ volt és nem bűncselekmény, amely részben biológiailag, részben pedig kulturálisan determinált, az egyes esetektől függően. Ennek értelmében megkülönböztettek szerzett és veleszületett homoszexualitást.²⁹ Mindkét szerző pontos kórképet adott a problémáról is: részletesen beszámoltak a homoszexuálisok testi és lelkialkatáról, az őket a heteroszexuálisokénál erősebben sújtó nemi vágyról, ezzel lényegében egy „kisokost” adtak az olvasónak arról, hogy mi alapján lehet őket felismerni.³⁰ A szerzők a gondosan megalapozott kórkép(ek) kezelésében azonban már nem értettek egyet. Míg Krafft-Ebing a hipnózist ajánlotta, bár ez sem kecsegtetett a biztos javulás

²⁵ FOUCAULT, [1976]. 29–46.

²⁶ Műve címe: *Psychopathia sexualis*, amely 1886-ban jelent meg és több, magyar kiadást is megért. Vö. KRAFFT-EBING [1886]. A homoszexualitásról szóló részt lásd KRAFFT-EBING, [1886]. 184–285.

²⁷ Műve címe: *Die sexuelle Frage*, amely 1905-ben jelent meg először németül, majd egy évvel később magyar fordításban is. Vö. FOREL, [1905]. A homoszexualitásról szóló rész FOREL, [1905]. 222–230.

²⁸ „Az 1877-ig közzétett esetek alapján én e sajátságos nemi érzést, mint a *functionalis degeneratio* egyi jelét, mint többnyire *neuro- (psycho-) pathiás* állapot egyik *részjelenségét* fogtam föl, és véleményemet a *további causistika* mindenben megerősíti.” KRAFFT-EBING, [1886]. 215.

²⁹ Krafft-Ebing *Psychopathia sexualis* című könyvében egy fejezetet szentel a homoszexualitásnak, mint szerzett tulajdonságnak, azonban az ő interpretációjában ennek is van némi biológiai gyöke. A szerző szerint ennek ugyanis a biszexualitás lehet az oka. (KRAFFT-EBING, [1886]. 186.)

³⁰ KRAFFT-EBING, [1886]. 215. Krafft-Ebing fontos megállapítása, hogy a pubertás előtti homoszexuális megnyilvánulásoknak nem tulajdonít jelentőséget, betudja azt a gyermekkori hiperszexualitás következményének, valamint környezeti hatásnak. (KRAFFT-EBING, [1886]. 275.)

ígéretével,³¹ addig Forel szerint hagyni kellett volna ezt a fajta érzést megélni, hiszen úgyszem ért senkinek, a problémát öröklő utód nem születhet belőle.³²

Ivan Bloch német szexológus megközelítése igazán kritikus volt elődeiével szemben. Bár ő is felfigyelt bizonyos, a homoszexualitással kapcsolatos testi adottságokra és a heteroszexuálistól eltérő nemi működés eredete is érdekelte, a szexuális érzés ezen formájának lényegét mégis az adott testi jegyekhez társuló ellenkező nemű szexuálp pszichében látta. Azt már azonban elvetette – és ebben mondandója a következőkben Freud még tárgyalandó tanaira emlékeztet –, hogy az azonos neműek vonzalma bármiféle testi vagy lelki patológiás vonás lett volna. Bloch kritikái és problémafelvetései szinte előrevetítették napjaink pszichológiájának kérdéseit a témával kapcsolatban. A német szerző ugyanis úgy gondolta, hogy a homoszexualitást nem lehet tisztán a veleszületett anatómiai okokra visszavezetni, mivel sokan a heteroszexuálisokéval teljesen egyforma nemi szervekkel születtek. De nem lehetnek teljes mértékben lelki/nevelési okai sem, hiszen olyan fiatal korban is megnyilvánul, amikor még a társas és kulturális hatások nem lehetnek ilyen mértékben döntőek. Így ő maga „*valamilyen vegyi befolyásokra*”³³ vezette vissza a homoszexualitást, ami független a nemi hormonok termelődésétől.

Auguste-Henri Forel művével azonos évben jelent meg Sigmund Freud Bécsben működő pszichiáter, a pszichoanalízis atyjának paradigmaalkotó kötete, a *Három értekezés a szexualitás elméletéről*.³⁴ Az 1905-ös mű mellett Freud esettanulmányai közül néhányban³⁵ szintén foglalkozott az azonos neműek közötti vonzalom kérdésével, azonban azok gyakran bizonyos pszichopatológiák kontextusában tárgyalták a kérdést, így egy általánosabb kép felvázolásakor inkább a *Három értekezésre* számíthatunk. Ebben Freud gyökeresen szakított a homoszexualitás (vagy ahogyan ő nevezi: *inverzió*) patológiaként való értelmezésével, és nem kevesebbet állított, minthogy – a pszichoanalitikusok szerint oly’ sok mindenhez hasonlóan – a homoszexualitás sem más, mint egyszerűen a pszichoszexuális fejlődés megakadása. Véleménye szerint az ember eredendően biszexuális lény, így nemi fejlődésének kimenetele kétesélyes. Az újabb és újabb pszichoszexuális szakaszok meghaladásával egyre inkább a heteroszexuális végkimenetel irányába halad a fejlődés, ha azonban valami megakasztja ezt a folyamatot, könnyen lehet, hogy a gyermek homoszexuálissá válik.³⁶ Emellett olyan szociális hatások is szerepet játszhatnak, mint az egyik szülő hiánya, vagy az, ha az adott egyén szinte csak vele azonos neműekből álló csoportban szocializálódik.³⁷ Bár álláspontja eddig igen liberálisnak tűnhetett, a pszichoanalitikus mégsem tartotta jó elgondolásnak, hogy bármilyen társadalmi reflexió nélkül maradjanak az ilyen kapcsolatok. Véleménye szerint a büntetlenül maradó homoszexualitás a viselkedésforma tömeges elterjedéséhez vezethet, amit azonban a társadalmi nyomás érvényben tartásával ki lehet

³¹ KRAFFT-EBING, [1886]. 284.

³² FOREL, [1905]. 226.

³³ BLOCH, 1907. 477–478.

³⁴ FREUD, [1905]. Eredeti címe: *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*.

³⁵ Lásd például: FREUD, [1910].

³⁶ FREUD, [1905]. 54–55.

³⁷ FREUD, [1905]. 80–81.

küszöbölni³⁸ –, ám szövegéből az már nem derül ki, hogy mit is ért „társadalmi nyomás” alatt.

Freud műve nagy hatással volt a már korábban említett Ferenczi Sándorra is. Ferenczi 1908-ban csatlakozott a pszichoanalitikus mozgalomhoz, azonban a szexualitás normaszegőnek minősített formáinak kérdése már sokkal korábban foglalkoztatta az orvost.³⁹ Ferenczi 1896-ban végzett a bécsi orvosi egyetemen, ahol látogatta többek között a már említett Krafft-Ebing kurzusait is. Az ő szemléletéhez hasonlóan vélekedett Ferenczi a homoszexualitás kérdéséről 1902-ben és 1906-ban keletkezett – Erős Ferenc szavaival élve – pre-pszichoanalitikus dolgozataiban. A szerzőtől 1902-ben egy rövid esettanulmányt olvashatunk, amelyben egy negyven éves, magát férfinak képzelő cselédlányról szóló rövid történetet közölt. A második ilyen jellegű írása 1906-ban jelent meg a *Gyógyászat* lapjain.⁴⁰ Ez utóbbiban Ferenczi bővebben értekezett a homoszexualitás kérdéséről, elméleti fejtegetésekbe kezdett, és korábbi művével egybehangzóan három alapvető dolgot állított: a heteroszexuális vonzalom a normális, a homoszexualitást pedig egykori egyetemi tanárához hasonlóan, nagyrészt veleszületettnek vélte, bár a más okok miatt kialakult formát sem vetette el teljesen. Továbbá – ez főleg 1906-os írásában jelent meg – tercier nemi jellegeket vélt felfedezni, amelyek a szerelmi vonzódásért felelnek, és nem mindig egyeznek meg a primér és szekunder nemi jellegekkel.⁴¹ Ő tehát egy újabb nemi jelleg azonosításában találta meg 1910 előtti munkáiban a homoszexualitás kulcsát.

Ezzel szemben 1914-es, *A férfiak homoszexualitása* című írásában már tetten érhetjük álláspontja „pszichoanalízisesítését”. Ferenczi saját bevallása szerint ekkor már évek óta analitikus szempontból foglalkozott a homoszexualitással. Bár a homoszexualitás patológiás voltának elvetésében mesterénél kevésbé progresszíven gondolkodott, a betegségként való értelmezés mellett megjelent az azonos neműek vonzalma mint normális pszichés működésmód is. Úgy képzelte el, hogy a homoszexuálisokon belül is két alcsoportot létezik. Ezeket egyenként három-három különböző névvel illette a szöveg folyamán. Nézete szerint vannak a manifeszt, passzív, vagy objektív homoszexuálisok, akik azonosak a Freud által tárgyalt inverzekkel. Ők, ha férfiak is, születésüktől fogva az anyjukkal azonosulnak. Ezek az emberek gyakran nőies fenotípus-jegyekkel bírnak, de ettől függetlenül jól érzik magukat a bőrükben, viselkedésük önazonos.⁴² Ezzel szemben a lappangó, aktív és szubjektív homoszexuálisoknál a szerelmi orientáció más pszichikus problémák háttérjelensége, amelynek hátterében gyakran problémás családi viszonyok és

³⁸ FREUD, [1905]. 81.

³⁹ Ferenczi és kortársai homoszexualitásról alkotott koncepcióját szintén vizsgálta ESZENYI-ZAHUCZKY, 2008. 83–100.

⁴⁰ Az írás apropóját a Magnus Hirschfeld által alapított Tudományos-humanitárius Bizottság (Wissenschaftlich-humanitäre Komitee, WhK) megkeresése adta, amelyben arra próbálták rávenni Ferenczit, hogy a homoszexuálisok ellen érvényes, igazságtalan büntetőszabályozás ellen emelje fel ő is a szavát. A német események magyar visszahangjáról a későbbiekben még szót ejtünk.

⁴¹ Primér nemi jelleg: nemi szervek milyensége; szekunder nemi jelleg: a női és a férfi test egyéb különbségei; tercier nemi jelleg: az „általános” biológia ezt nem ismeri, Ferenczi szerint ez felelős a szexuális beállítottságért.

⁴² FERENCZI, (1914). 29–31.

nevelés állhat. Az ilyen személyek megjelenésükben férfiasak, minden erejükkel igyekeznek elnyomni érzéseiket.⁴³ Ferenczi szerint, míg az előbbi csoporton a pszichoanalízis módszerével nem lehet segíteni, addig utóbbiakon – mint bármely más kényszerneurotikuson – lehet.

Az imént tárgyalt öt szerző – bár igen különböző álláspontokat fogalmazott meg a homoszexualitással kapcsolatban – érvrendszere egy ponton találkozik. Az azonos neműek vonzalmát mindenképpen az egészséges–patológiás spektrumon kívánták elhelyezni, így a gyógyítás diskurzusába rendelve a homoszexualitás kérdését. Még akkor is, ha annak pontos helyében ezen a tengelyen már nem is értettek egyet. Emellett – Freud kivételével – munkáik felépítésével is próbálták a homoszexualitásról szóló gondolataikat természettudományos köntösbe bújtatni. Krafft-Ebing, Forel és Ferenczi is igyekezett saját műveinek felépítését a 18. század vége óta a természettudományok alapját képező osztályozásközpontú szemléletbe beilleszteni, így homoszexuális taxonómiákat igyekeztek létrehozni, sajátos nevezéktannal, általában a homoszexualitás eredetét véve rendezőelvnek. Bloch más módszerrel élt: egy még nem ismert kémiai hatás mellett igyekezett érvelni. Bár Freud nem illeszkedik ebbe a sorba, a természettudomány elveihez hasonlóan ő is igyekezett egy általános magyarázó modellt kidolgozni, amely minden eset eredetére választ adhat. A homoszexualitás szankcionálását is – Freud kivételével, aki elég homályosan értekezik a témáról –, amennyiben szükségesnek tartották, az orvosi–pszichoanalitikusi eszköztár felhasználásával, és nem pedig a törvény által, elzárással képzelték el. Modelljeikben a természettudományos magyarázatok mellett mindegyik szerző igyekszik érzékeltetni a szociokulturális háttér és a társas kapcsolatok fontosságát.

„Szexuális másság” a törvényszék előtt

Mint láthattuk, az orvosi–pszichológiai–szexológiai művek szerzői leginkább a nemi érzés ezen típusának okait, megnyilvánulási formáit és esetleges gyógyításának, normalizálásának lehetőségeit keresték. Az új szemlélet pedig, ahogyan már utaltunk rá, nem maradt visszhang nélkül a jogtudomány területén sem, amely az újabb diskurzus megjelenésével a saját, nemi erkölcs védelmében játszott szerepét érezhette veszélyben.

A történet fonálát 1878-ban érdemes felvennünk, az ekkor bevezetett büntető törvénykönyv, ismertebb nevén a Csemegi-kódex (1878. évi V. tc.) a felnőtt férfiak kölcsönös beleegyezésével történő nemi érintkezést, mint a fajtalanság egy formáját, elítélte. A kódex 241. §-a szerint a férfiak között véghezvitt fajtalanság – ugyanúgy, mint az állatokkal elkövetett – a természetelleni fajtalanság vétségét képezte, és egy évig terjedhető fogházzal volt büntetendő,⁴⁴ valamint az elkövető hivatalának elvesztését is eredményezte (250. §). A büntethetőség alapja a közszemérem

⁴³ FERENCZI, (1914). 29–36.

⁴⁴ Ha a tettes erőszakot vagy fenyegetést alkalmazott büntett végrehajtásához, öt évig terjedhető börtönnel, ha pedig a büntett a sértettnek halálát okozta, életfogytig terjedő fegyházzal volt büntetendő. Ezek már nem a vétség, hanem a büntett kategóriájába tartoztak. (1878. évi V. tc. 242.)

megsértése volt.⁴⁵ Ez azt jelentette, hogy a fajtalanságot csak akkor tekintették büntethetőnek, ha általa egyéb jogok, vagy a közérkölciség magasabb érdekei sérelmet szenvednek – ahogy azt az ismertetésre kerülő F. Gy. esetében is láthatjuk majd –, például mikor nyilvános térben folytattak homoszexuális kapcsolatot. A konzervatív jogászok közé tartozó Edvi Illés Károly is inkább az ilyen viszonyok nyilvánosságra kerülésében, és megbotránkoztató mivoltában látta a problémát, semmint magában a tettben.⁴⁶

A törvény szövege nem határozta meg pontosan a fajtalanság fogalmát. A jogi irodalomban a természet elleni fajtalanság körébe sorolták a nemi kényszer mindenfajta természetellenes kielégítését.⁴⁷ A szorosabb értelemben vett fajtalanságnak (*sodomia*) három esetét különböztették meg, úgymint a nemi közösülést állattal, azonos nemű személlyel, illetve különböző nemű személlyel, de természetellenes módon.⁴⁸ A bírói gyakorlat azonban közel sem mutatott ilyen egységes képet: egyes felmentő ítéletek tanúsága szerint az ítélőbíró kizárólag a nemi közösülés utánzásával vélte az elkövetési magatartást megvalósíthatónak, míg más ítéletek azt az álláspontot tükrözték, hogy a fajtalanság bármely, a nemi ösztön kielégítését irányzó cselekményben megnyilvánulhat.⁴⁹ Eördögh András a korszakban igen ismert törvényszéki bíró amellet foglalt állást, hogy a 241. §-a szerint a fajtalanság bűncselekménye minél szűkebben értelmezendő, kizárólag a *sodomia* és *paederastia* tartoznak a hatálya alá.⁵⁰

A 19. század második felétől Európa-szerte felerősödtek azok a hangok, melyek az állami beavatkozást a magánszférába – ennek értelmében a felnőtt férfiak közti, közös akarattal történő szexuális viszonyba – tarthatatlannak ítélték, és követelték a homoszexuális viszony büntethetőségének eltörlését.⁵¹

Az azonos neműek közötti kapcsolatok intézményes megkülönböztetése elleni küzdelem első hulláma német területen már a 19. század utolsó harmadában

⁴⁵ A miniszteri indoklás szerint: „A büntethetőség az erkölcsi érzület *dúrva* megsértésén, a természet rendjének észellenes mellőzésén, az emberi méltóság lealacsonyításán, s az egészség, valamint a testi s szellemi épség megromlásán alapulóan: a beszámítás annál súlyosabb leend, minél inkább föltűnteti a büntett e mozzanatokát, s minél nagyobb a megbotránkozás, melyet az okozott.” EDVI ILLÉS, 1909. 296.

⁴⁶ „Nehogy tapintatlan föllépése által közbotrányt okozzon oly esetben, midőn a cselekmény még nyomtalanul elenyészett volna a bűzhődött posványban, melyben keletkezett.” EDVI ILLÉS, 1909. 296.

⁴⁷ EDVI ILLÉS, 1909. 294–296.

⁴⁸ A fajtalanság egyes eseteit azonban nem vonták a büntetőjog hatálya alá, mint például az önfertőztetés (*onania*) és az élettelen eszközöknek felhasználását, mint szexuális segédeszközt. Emellett nemi különbségeket is tett a törvény: csak férfiak között véghezvitt közösülést (*commasculatio*, *paederastia*) tekintették büntetendőnek, a nők között elkövethető fajtalan cselekményeket nem vonta a büntetőjogi hatálya alá a törvényalkotó.

⁴⁹ EDVI ILLÉS, 1909. 294–296. A fajtalanságon belül a homoszexualitás kérdése azért is különösen fontos, mert szorosan összekapcsolódott a beszámíthatóság kérdésével is. A beszámíthatóság kérdésének korabeli vitájáról bővebben lásd: kötetünkben Nagy Zsófia tanulmányát; különös tekintettel a homoszexualitás és a beszámíthatóság kapcsolatára: STERN, 1891. 231–232; LAUFENAUER, 1893. 43–55.

⁵⁰ EÖRDÖGH, 1894. 4–6.

⁵¹ A téma szerteágazósága és a terjedelmi korlátok miatt munkánkban csak néhány fontosabb momentumot tudunk felvillantani a homoszexualitás jogi kálváriájáról. A folyamatról azonban részletesen tájékozódhatunk főként Takács Judit munkáiból. Lásd TAKÁCS, 2004; TAKÁCS, 2002; TAKÁCS–P. TÓTH, 2016.

megindult. Ennek háttérében az egységes német birodalmi büntetőtörvény 175. §-ának 1872. évi bevezetése állt, mely az akkoriban német viszonylatban szigorúnak számító porosz törvénykezés kiterjesztését jelentette. A jogrendszer egységesítése a szexuális „tolerancia” tekintetében néhány országrészben visszalépést jelentett. Több német állam ugyanis (például Bajorország vagy Hannover) a 19. század elején a férfiak között lezajló, önkéntes szexuális aktus büntetlenségét vezette be. A porosz rendszer kiterjesztése miatt bevezetett szabályozással szemben született egy – az önkéntes *sodomia* legalizálásnak szempontjából fontos lépcsőfokot képviselő – a német birodalmi gyűlés elé terjesztett petíció, amelyet a neves grazi pszichiáter Krafft-Ebing és a német büntetőjogi reformmozgalom zászlóvivője, Franz von Liszt büntetőjogász is aláírt. A petíció célja a német Btk. 175. §-ának eltörlése, illetve módosítása volt, hogy a *sodomia* csak olyan esetekben legyen büntethető, ha erőszakkal, közbotrányt okozó módon, vagy 16 éven aluli egyének ellen követték el. Az indítvány indokolása megemlíti, hogy már 1869-ben a legmagasabb német orvosi szaktanács tévesnek ítélte e cselekmény büntetését, és hivatkozott más európai, például francia és olasz gyakorlatokra, ahol a büntethetőség megszüntetése nem vont maga után káros következményeket, a homoszexuális kapcsolatok tömegessé válását illetően. Bár a német birodalmi gyűlés az 1898. évi december 12-én tartott tárgyalás alkalmával elvetette az indítványt, a benne foglaltak a magyar jogtudósok között sem maradtak reflexió nélkül. Vámbéry Rusztem ügyvéd és kriminológus, aki ekkor még kezdő törvényelőkészítő jogász volt az Igazságügyi Minisztériumban, az indítvány túlzott radikalizmusa ellen foglalt állást, és a már korábban említett Edvi Illéshez hasonlóan Vámbéry is a közérkölcös védelme érdekében lépett fel. Véleménye szerint a törvény nem gyógyszer, mely a beteges hajlamokat orvosolja, de visszatart a hajlam érvényesítésétől. Edvi Illés úgy gondolta, hogy a közfelfogás, a nép jogérzete és a testi épség védelmének elve is indokolta a szankcionálást, főként a petícióban is felhozott érv miatt, miszerint időben és térben széles körben elterjedt problémáról van szó. Úgy vélte, hogy a bíró feladata körültekintően eljárni és mérlegelni az egyes eseteket, így megelőzve a nagyobb közbotrányt és meggátolva a megbecsült személyek és egzisztenciák meghurcolását.⁵²

Baumgarten Izidor tapasztalt büntetőjogászként felkérést kapott, hogy értekezzen e témáról a II. Országos Elmeorvosi Értekezleten 1902-ben. Az elmúlt évtizedekben elért orvosi eredmények, elméletek és a nemzetközi, illetve hazai jogi szabályozás tükrében igyekezett megvilágítani a problémát a bírák szemszögéből. Mint tapasztalt büntetőjogász, hangsúlyozta, hogy az ilyen nemi elhajlások az átlagos bíró számára idegen területnek számítanak, mely szükségessé teszi a szakértő bevonását is, ha megfelelő és elfogulatlan ítéletet akar hozni.⁵³ A szakértő bevonása azonban újabb nehézségekbe ütközik, mert – az egységes jogi állásponthoz hasonlóan – egységes orvosi álláspont sincs a témában.⁵⁴ Baumgarten – látszólag mérlegelve a téma orvosi fejleményeit, figyelembe véve a veszületettségről szóló teóriákat – osztotta Vámbéry nézeteit, a fennálló szabályozást szükségesnek

⁵² VÁMBÉRY, 1897. 309.

⁵³ BAUMGARTEN, 1907. 340.

⁵⁴ BAUMGARTEN, 1907. 347.

és észszerűnek tartotta. Véleménye szerint „a Btk. nem is gyógyszer mely a beteges hajlamokat orvosolja, hanem ennek daczára visszatart a hajlam érvényesítésétől, épp úgy mint a Btk. nem adhat kenyeret az éhezőknek, kit az éhség lopásra ösztönöz, hanem csak visszatartja őt a lopástól”.⁵⁵ Bár tisztában volt a korszakban egyre inkább elterjedt, tudományosan indokolt felfogással (Krafft-Ebingre hivatkozik is művében), miszerint az azonos neműek vonzalma részben biológiailag kódolt tulajdonság, nem állt kifejezett empátiával kérdéshez – ahogyan az előbbi idézett, súlyos képzavarral élő hasonlatából is látszik. Azzal, hogy Vámbéry azt állította, hogy az állam szempontjából a homoszexualitás olyan, mint a szegénység, valójában azt is kifejezte, hogy ha már segíteni nem tud rajta, akkor inkább börtönök vagy más zárt intézmények falai mögött teszi láthatatlanná elkövetőit. Sokkal erősebben hatottak rá olyan, inkább tekintélyelvűnek mondható érvek, mint az, hogy a vallási alapokon nyugvó, követendő normákkal ez nem összeegyeztethető. Vámbéry nézőpontja ekkor még nem tükrözi későbbi polgári radikalista nézeteit. Konzervatívan gondolkozik a kérdésben, „a modern társadalmi viszonyoknak szükségszerű folyamánnya”-ként⁵⁶ kezelte a homoszexualitást, egyszerű „erkölcstelenségnek” beállítva azt. Ettől pedig minden rendes hazafi igyekezne megóvni a következő generációkat. Annál is inkább, mert ez hamarosan maga után vonná a férfiprostitúciót, amelynél szörnyűbbet – legalábbis szövege alapján így érezhetjük – a szerző elképzelni sem tudott.⁵⁷

Ennek ellentmondó érvelést találunk Fischer Ignác és Halász Zoltán műveiben. Fischer Ignác elmeorvos és törvényszéki szakértő a Magyar Jogászegyletben tartott előadást *A homoszexualitás és annak forensikus méltatása* címmel, amelyben egyértelműen a fennálló szabályozás ellen foglalt állást. Bár ő maga orvos volt, cikkében az igazságszolgáltatás „hivatalnokaként” szólalt fel. Érvrendszere szerint, mivel a homoszexuális cselekedetek mindkét fél beleegyezésével történnek, így sem lelkiileg, sem testileg nem szenvednek kárt a felek. Ráadásul, ha tevékenységük a nyilvánosságtól elzárt terekben zajlik, az államot sem károsítják meg, így nincs értelme büntetni.⁵⁸ Halász Zoltán is ugyanezekre az okokra hivatkozik, de epésen még azt is hozzáteszi, hogy a közerkölcs sérelmének csökkentésében a szabályozás enyhítése segítene igazán sokat, hiszen a téma így rögtön kevesebb publicitást kapna.⁵⁹ Ráadásul mindkét szerző igyekezett felsorolni és magyarázni a homoszexualitásról szóló biológiai elméleteket, ezzel is érvelve, hogy a homoszexualitás nem egy szándékos felforgató, így üldözendő magatartás.

A homoszexualitás körül a korszakban kialakult jogi vita szövegeit olvasva fel tűnhet az, hogy a törvényi szabályozás mellett és ellen harcolók érveiket különböző

⁵⁵ VÁMBÉRY, 1897. 310.

⁵⁶ BAUMGARTEN, 1907. 354.

⁵⁷ „Az állam opportunisticus tekintetből nem reagálhat oly erkölcstelenségekre, melyek a modern társadalmi viszonyoknak szükségszerű folyamánnyai. [...] De passivitása által nem szabad alkalmat szolgáltatnia a természetelleni fajtalanság erkölcsi vagy szervezeti ragályának továbbterjesztésére, egy férfiuprostitúció kifejlődésére, legkevésbé arra, hogy az a függőség, melyet a társadalmi élet az egyik és a másik ember között létesít, felhasználtsék erkölcstelen vagy kóros állapotok terjesztésére, egész generációk testi és ethikai épségének aláásására.” BAUMGARTEN, 1907. 354.

⁵⁸ FISCHER, 1909. 32.

⁵⁹ HALÁSZ 1909a; HALÁSZ 1909b.

alapokon nyugvó indoklással igyekeztek megtámogatni, érdemi vita nem alakult ki közöttük, egymás érveire érdemben nem reflektáltak. Vámbéry Ruzstem és Baumgarten a társadalom (fiktív) szemszögéből igyekeztek érvelni. Munkáikban – amelyekből kiténik, hogy tisztában voltak a homoszexualitásról forgalomban lévő orvosi eredményekkel⁶⁰ – a „közkerölcs védelme” volt a hívószó, és az azonos neműek vonzalmát mint a társadalmat megrontó erkölcsi fertőt értelmezték és tekintették büntetendőnek. Ezzel pedig az orvosi diskurzus szerint fizikainak vélt, természetből eredeztethető, és emiatt megváltoztathatatlansággal asszociálódó problémát egy társadalmi címkével – az *erkölcstelenség*ggyé nyilvánítással – igyekeztek felülírni. Így diszkurzív eszközökkel belekényszerítettek egy, a társadalmon kívülről eredeztethető problémát a szociális normák és a szankcionálhatóság terébe. Ezzel szemben Fischer Ignác és Halász Zoltán az állami büntetőhatalom korlátját jelentő egyéni önrendelkezés szempontjából értelmezték a kérdést – Vámbéryékhez hasonlóan, szintén figyelembe véve a korszerű biológiai elméletek megállapításait a homoszexualitás veleszületettségéről, szélesebb társadalmi hatást azonban nem tulajdonítottak a jelenségnek.

A homoszexualitás büntethetősége körül a századfordulón kibontakozó parázs vita, bár törvénymódosításhoz nem vezetett, és érvényben maradt a konzervatív álláspontot képviselő törvény, a korábban egyértelműen az azonos neműek kapcsolatát törvényen kívül helyező gondolatoktól mégis elmozdulás történt. És a következőkben láthatjuk, hogy ezekhez az elvekhez igyekeztek is visszanyúlni a Kommün idején.

A Tanácsköztársaság idején új elvek kerültek előtérbe a homoszexualitással kapcsolatban is. Bár azt, hogy a Budapesti Forradalmi Törvényszék elé kerülő, a forrásunkban szereplőhöz hasonló fajtalankodási ügyekben mi alapján született döntés, minden kétséget kizáróan nem tudjuk kideríteni, de két, látszólag egymásnak ellentmondó körülménnyel kell számolnunk. Először is, mivel a Tanácsköztársaságnak nem volt büntetőtörvénykönyve, így a már említett, Csemegi-kódex,⁶¹ és annak két évtizede viták alapját képező 241. §-a maradt érvényben a fajtalanlás szankcionálására, hozhattak tehát ez alapján ítéletet.⁶² Ezt azonban a korszakban – bár az események közbeszóltak – csak ideiglenes megoldásnak tartották, mindaddig amíg az új Btk. meg nem születik.⁶³ A közölt forrás szempontjából ez azért lényeges információ, mert – ahogyan azt már korábban említettük – pontosan a Kísérleti Kriminológiai Osztály szolgálta azt a célt, hogy a hozzá került ügyek tanulságait levonva, javaslatot tegyen az új Btk-ra, így itt elképzelhetünk a korábbi joggyakorlattól eltérő ítéleteket. Másrészt pedig az új rendszer célja az volt, hogy az igazságszolgáltatásban újonnan helyet kapó, már szintén említett munkásbírák – jogi ismereteik hiányában – bátran ítélkezzenek a törvénykönyvek helyett saját belátásuk és „proletárszolidaritásuk” szerint. Így a Csemegi-kódex ellenére az új rendszer elvei is érvényesülhettek

⁶⁰ Ezek egyébként a homoszexualitás veleszületett módja mellett is érvelnek, amellet, hogy a szerzett homoszexualitást is elfogadják. (VÁMBÉRY 1897; BAUMGARTEN 1907.)

⁶¹ Ez nem volt minden büntetőügy esetében így, például az alkoholtilalom miatt ebben a kérdésben egy merőben új szabályozást vezettek be már a Tanácsköztársaság korai időszakában.

⁶² A Csemegi-kódex alkalmazásának bonyolult helyzetéről lásd: NAGY, 2017.

⁶³ FÖLDVÁRI, 1971. 65; ERDŐDY, 1971. 58–62.

a döntéshozatalban.⁶⁴ Az ítélezésben azonban így sem mellőzték teljesen a jogi szaktudást, minden ügynél jelen voltak kirendelt vádbiztosok is, akik a korábbi ügyvédek, ügyészek, bírók közül kerültek ki.

Az említett új ítélezési elvekről a *Proletárjog* című hetilap hasábjairól, valamint Rákos Ferenc, a Budapesti Forradalmi Törvényszék vezetőjének 1920-ban írt *Revolutionäre Gerichtsbarkeit* című visszaemlékezéséből tájékozódhatunk. Ezek alapján a proletárállam formálódó joga nem tekintette büntetendőnek a férfiak közötti fajtalanságot, mert véleményük szerint „a cselekmény fajegészség szempontjából nem közveszélyes”,⁶⁵ és csak az egyéni egészség védelme szempontjától, tehát a nemi betegségek terjedése miatt kell rá odafigyelni. A cikk szerzője – a korábban említett Fischer Ignácához és Halász Zoltánhoz hasonlóan – mindezt biológiai fejleményekkel indokolta: ennek értelmében a természet aberrációjával állunk szemben, „amelyet fajegészség szempontjából büntetni céltalan”.⁶⁶ Rákos Ferenc visszaemlékezése szerint ennek az elvnek eleget is tett a Budapesti Forradalmi Törvényszék.⁶⁷

A férfiszerellemmel kapcsolatos megengedő hozzáállás azonban a prostitúció kérdésében érzékelhető a leginkább. Ezt azért is érdemes szemügyre vennünk, mert a fajtalankodás mellett az orvospszichológus szakvéleményében szemérem elleni bűncselekmény elkövetését is felrója a vádlottnak, amely alatt nagy valószínűséggel a prostitúciót érthette (ez utóbbi tett azonban sem a fogolytörzskönyvben sem a Kísérleti Kriminológiai Osztály többi dokumentumán nem szerepel).

A prostitúció kérdésében az új politikai rendszer pontosan az öt megelőző rezsim fordítottjaként gondolkodott. Gyakran emlegetett tény, hogy a kommunista ideológia szerint a prostitúció a kapitalizmus folyománya és a nők kizsákmányolásának egyik eklatáns példája, hiszen a gyakorlat ekkor a védtelen nők vagyonos kéjencek számára történő felkínálásaként értelmeződött – ezt a korszak egyik ideológiai

⁶⁴ Ennek megvalósulása a gyakorlatban már egyáltalán nem volt ilyen egyértelmű és könnyű, ráadásul az országon belül területi eltéréseket mutatott. Nagy Szabolcs 2016-os monográfiájában a Tanácsköztársaságot időszakát vizsgálta Pápán; kifejtette, hogy nagyon nehéz volt olyan jogképzett embereket találni, akik nem voltak ellenségesek az új rendszerrel szemben (olyanok pedig még kevesebben voltak, akik támogatták azt), így vádbiztosként a Forradalmi Törvényszékek munkájában részt tudtak venni. Ráadásul, a Forradalmi Törvényszékek „laikus” tagjai sem voltak tipikusan „vérszomjas kommunista”-ként jellemezhetők. Így összességében több akadály is háruult a „szocialista szellemű” büntetések kiszabása elé. (NAGY, 2016. 96–107.) Ezzel szemben Rákos Ferenc a Budapesti Forradalmi Törvényszék elnöke egy 1963-as tanulmányában kifejtette, hogy a Tanácsköztársaság alatt semmilyen közösséget nem vállaltak a korábbi jogi rendszerekkel. „Amennyiben valamely régi jogszabály tartalma értelmi alkalmazást nyert, amely mindig az adott régi jogszabályra való hivatkozás nélkül történt, akár rendeletben, akár bírósági ítéletben, határozatban, ez az alkalmazás az új állam új jogszabályaként történt, amelynek semmi köze sem volt a megdöntött polgári államhoz és jogához.” RÁKOS, 1960. 133.

⁶⁵ FÖLDESI, 1919. 13.

⁶⁶ FÖLDESI, 1919. 13.

⁶⁷ RÁKOS, 1920. 21. Rákos Ferenc művének ezen részét Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című munkájában pontosan a kommunista jogrendszer elgondolásából hozott elrettentő példaként idézi. (MÁLYUSZ, (1931). 18.)

alapját képező *Kommunista Kiáltvány* is kimondta.⁶⁸ A Tanácsköztársaság hatalmi rendszere sem támogatta a prostitúciót. Bár rendeletileg be nem tiltotta, de plakátkampányt folytatott ellene, valamint felvilágosító kiadványokat adott ki⁶⁹ és iskolai előadásokat szervezett⁷⁰ a kiszolgáltatott nők ellen irányuló burzsoá gyakorlat megfékezésére. Ellenben nem tartották ennyire veszedelmes dolognak a férfiprostitúciót. Szintén a rendszer egyik fő orgánumában, a *Proletárjog* hasábjain olvashatjuk, hogy ennek távolról sincsenek olyan veszedelmes következményei a társadalom szempontjából, mintha ugyanezt nő teszi, hiszen nem származik belőle gyermek.⁷¹

A közölt forrás alapján azonban nem feltétlenül lehetünk ezen megengedő hozzáállás megvalósulásában biztosak. Bár a forrásban szereplő ügy tárgyalásának irataira nem sikerült rálelnünk, F. Gy.-t „férfiprostituált létére” a vád alól valószínűleg nem mentik fel, hiszen a fogolytörzskönyv alapján csak a Tanácsköztársaság bukása után szabadul. Mindezeket mérlegelve további kérdések merülnek fel a Tanácsköztársaság elveit és megvalósult joggyakorlatát illetően, amelyek a későbbiekben további, mélyebb vizsgálatot igényelnének.

Összegzés

Zárásként szóljunk néhány szót arról, hogy az alább közölt forrás milyen frekvencián történeti problémák részletesebb feltárására adhat lehetőséget.

A forrást felhasználó kutatót még a szokásosnál is nagyobb forráskritikára biztatjuk: a Kísérleti Kriminológiai Osztály környezettanulmányai, és így F. Gy. esete sem fest teljes képet a vádlott személyiségéről, szociokulturális körülményeiről, bármennyire is ez volt megalkotóik célja. A környezettanulmányok az azokat létrehozó szociológus egy sajátos valóság konstrukcióját alkotják. A vizsgálandó bűntény szempontjából fontosabb életesemények nagyobb valószínűséggel kerülhetnek be a forrásba, mint annak szempontjából nem releváns tények. Így történhetett meg az, hogy F. Gy. esetében sem említi meg a környezettanulmány készítője, sem az orvospszichológus a vádlott tolvaj „karrierjét”, amelyet viszont a fogolytörzskönyvek alapján vázlatosan rekonstruálni tudunk,⁷² és amely a bűnözéstörténeisz számára fontos kiegészítő információ lehet. Ki tudja, vajon még mi maradhatott ki a szöveg megalkotása során? Ráadásul, a környezettanulmány felvételekor az egyes információkat önbevallásos alapon szerezték a vádlottól és a környezetében

⁶⁸ MARX-ÉNGELS, 1848. 19–50. August Bebel német szociáldemokrata *A nő és a szocializmus* című művében hasonlóan vélekedik, sőt még határozottabban fogalmaz, mint Marxék: ő a prostitúciót a polgári társadalom olyan intézményeivel emlegeti együtt, mint a rendőrség, az állandó hadsereg vagy az egyház, amelyek szintén a férfiak hatalmára épülnek. (BEBEL, 1919. 184–215.)

⁶⁹ Ilyen volt például a *Kommunizáljuk-e Zsófit?* című kiadvány, amely először felsorakoztatja azokat a sztereotípiákat, amelyek a korszakban a kommunistáknak tulajdonított „szabad szerelmet” övezte, majd ezeket egytől egyig megcáfolja, és igyekszik elmagyarázni az új politikai rendszer a nők helyzetéről alkotott szemléletét. (N. N., 1919.)

⁷⁰ A prostitúció elleni harc nem lehetett igazán sikeres, ha elhisszük Gratz Gusztáv 1935-ös művében leírtakat. Gratz állítása szerint egy 1919. július 4-én tartott éjszakai razzia során a vörös őrség ötvennégy 14–15 éves lányt vett őrizetbe prostitúcióért. (GRATZ, 1935. 115.)

⁷¹ FÖLDESI, 1919. 13.

⁷² BFL - VII.102.a - fogoly - 1913 - 2946; BFL - VII.104.a - fogoly - 1916 - 438.

élő személyektől, nem történt komolyabb háttérkutatás azok igazságtartalmát illetően. Így már az sem biztos, hogy azok az információk, amelyekből a szociológus megszerkesztette a végleges tanulmányt, a valóságot tükrözték. Ez a Kriminológiai Osztály dolgozóinak fejében is megfordulhatott, erre utal az „állítólag” és a „bemondása szerint” kifejezések gyakori használata.

Mindezek mellett érdemes figyelembe venni azt is, hogy bár az Osztály erőteljesen Ferenczi Sándor pszichoanalitikus tanaival összhangban jött létre, és az intézmény szellemisége sok szempontból a pszichoanalízis elveivel egy irányba mutatott, valamint a Tanácsköztársaság fennállása alatt az irányzat igen nagy szerepet kapott – és így a vizsgált anyag vizsgálata pszichoanalitikus szempontból kézenfekvőnek tűnik –, az ott dolgozó orvopszichológusok mégsem voltak mind pszichoanalitikusok. Rajtuk kívül ugyanis a Ranschburg-féle pszichofizikai módszer követői és a Moravcsik-féle konzervatív elme- és idegkörtani irányzat híveit találjuk a Kísérleti Kriminológiai Osztály dolgozói között. Jó okunk van azt hinni, hogy a forrásunkban szereplő F. Gy.-t vizsgáló dr. Rózsa sem a pszichoanalitikus irányzatot követte, hiszen nevét nem találjuk a Magyarországi Pszichoanalitikai Társaság névsorában, és szakvéleményében is igen kevés jelentőséget tulajdonít olyan, a környezettanulmányban feltüntetett, a pszichoanalitikusok által nagyra értékelt információknak, mint a pszichoszexuális fejlődést befolyásoló életesemények, a kisgyermekkorai családi traumák vagy a szülői bánásmód. A pszichoanalízisnek inkább ott lehetett nagy szerepe az Osztály munkájában, amikor a környezettanulmány kérdéseit összeállították: ezekkel ugyanis csupa olyan tényre kérdeztek rá, amelyek a pszichoanalízis szempontjából voltak alapvető fontosságúak. Mindezeket figyelembe véve azonban F. Gy. esetének elemzése számos társadalomtörténeti problémához szolgálhat adalékkul, jelen esetben csupán néhány ilyen, vizsgálható jelenségre hívjuk fel az olvasó figyelmét.

Először is, a gender-kutatások résztvevőinek figyelmébe ajánljuk a forrást. F. Gy. esete a női prostitúciót illetően a „kunsaft” szemszögéből világítja meg a kérdéskört. A férfi fiatal kora óta a bordélyházak állandó vendége volt, több prostituálttal szinte baráti kapcsolatot ápolt, valamint bordélyházi személyzetként, perditák szobáit takarította. Számos alkalommal megemlíti, hogy melyik nőnek mennyit fizetett, ami segíthet abban, hogy a prostituáltakat ne egységesen, hanem egy jövedelmileg tagolt társadalmi csoport tagjaként fogjuk fel. Ráadásul, a gyakori elképzeléssel ellentétben F. Gy. történeteiben a környezettanulmány alapján a prostituáltak – még a fiatal vidéki lányka is – nem egyszerűen elszenvedői a nekik fizető férfi akarátának, hanem gyakran ők maguk határozzák meg, hogy a bérükért mit szeretnének csinálni.

Emellett F. Gy. a „szolgáltatói” oldalon is tapasztalatokat szerzett. Férfi prostituáltaként gyűjtött élményeiről is faggatták az Osztály dolgozói, így a forrás a prostitúció témájának egy, a kutatók által gyéresebb forrásadottságokkal rendelkező, ritkábban vizsgált válfajába is betekintést enged. Kunsaftjairól a vádlott részletes leírást is ad, köztük jó néhány katonatiszttel folytatott viszonyáról. A fegyveres testületek tagjai gyakran az alapvető férfierővel, férfiassággal asszociálódnak, azonban már a korszakban is nyilvánvaló volt a köreikben burjánzó homoszexualitás⁷³

⁷³ Többek között a szövegünkben már említett Ivan Bloch is foglalkozik a kérdéssel. (BLOCH, [1907]. 461–65.)

– amely a korszakban pontosan az ilyen hivatást űzők foglalkozásával ellentétesen, a férfiakban rejlő nőiesség szempontjából értelmeződött. Ez az összefonódás további vizsgálatra érdemes lenne.

A forrás szókimondása is a történettudomány szolgálatába állítható, hiszen a kultúrvakav városból vidékre, a felsőbb társadalmi rétegektől a lejjebb elhelyezkedők felé áramlását ennek köszönhetően – ráadásul egy igen sajátos területen, a szexuális szokások esetében – érhetjük tetten a szövegben. A forrás lejegyzői igyekeztek mindent a legapróbb részletekig leírni, mind a főhősünk szexuális tevékenységei, mind annak megindoklása tekintetében. Ezen részletes leírásokban többször felfigyelhetünk arra, hogy a nemi érintkezés bizonyos formáinak gyakorlását a F. Gy.-vel Nagyszécsényben érintkező prostituáltak és a vádlott kuncsaftjai is úgy igyekeznek indokolni, hogy „*Pesten az igen nagy urak ugyanezt teszik*”.

Végül, említést kell tennünk arról is, hogy F. Gy. ügyének dokumentumai a várostörténet-írás szempontjából is fontos adalékkul szolgálhatnak. A különböző, normálistól eltérő szexuális viselkedésformák, az ezekre épülő szubkultúrák – amelyeknek férfiprostituáltként F. Gy. is része lett – erőteljesen a modern nagyvárosokhoz kötődtek.⁷⁴ A közölt forrás betekintést enged a homoszexuális szubkultúra sajátos térhasználatába, hiszen a város mint az azonos neműek vonzalmának színtere számos „bevett” találkahellyel bírt a saját nemük iránt vonzódók számára. Forrásunk alapján úgy tűnik, Budapest esetében ilyen jól ismert találkozási pont volt az EMKE kávéház környéke, amely ráadásul a város egyik legforgalmasabb közterülete volt, vagy a Rudas és Hungária fürdők, továbbá a városzerte megtalálható nyilvános vízzeldék, ahol F. Gy. is igen gyakran megfordult és kapcsolatba került kuncsaftjaival.⁷⁵

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára

XVI. 2.	Kísérleti Kriminológiai Osztály
VII.102.a.	A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Fogolytörzskönyvek
XVI.3.	Tanácsköztársaság. Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai.

Törvények

1878. évi V. tc. Forradalmi Kormányzótanács LXII. számú rendelete (1919.)

Sajtó

Proletárjog
Vörös Újság

⁷⁴ A városi térhasználatot ebből a szempontból vizsgáló munkák közül talán a legismertebb Matt Houlbrook *Queer London* című műve.

⁷⁵ A budapesti *queer* szubkultúráról, annak tereiről Perényi Roland kötetünkben szereplő tanulmánya részletesebb bemutatást ad.

Nyomatott források és szakirodalom

BANENES

- 2009 BANENES, Marks: Foucault sur l'histoire de l'homosexualité: Une théorie en trois temps. *La Revue*, (2009) 3.

BAUMGARTEN

- 1907 BAUMGARTEN Izidor: A nemi perversitás a büntetőjog szempontjából. In: *Büntetőjogi tanulmányok II.* 1907. 337–355.

BEBEL

- 1919 BEBEL, August: *A nő és a szocializmus.* Budapest, Kiadja a szocialista-kommunista munkások magyarországi pártja, 1919.

BLOCH

- [1907] BLOCH, Ivan: *Korunk nemi élete, tekintettel korunk műveltségére.* Budapest, Dante, 1909.

EDVI ILLÉS

- 1909 EDVI ILLÉS Károly: *A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata II.* Budapest, Révai testvérek, 1909.

EÖRDÖGH

- 1894 EÖRDÖGH András: A büntetőtörvény 241. §-áról. *Ügyvédek lapja*, 11. (1894) 38. sz. 4–6.

ERDŐDY

- 1971 ERDŐDY Emil: A magyar Tanácsköztársaság büntető törvényhozása. In: *A magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról (1919–1969).* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 1971. (*Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécsi Publicata* 77.) 57–63.

ERŐS

- 2009 ERŐS Ferenc: Ferenczi Sándor professzori kinevezése: háttér és kronológia. *Thalassa*, 20. (2009) 4. sz. 3–28.
- 2011 ERŐS Ferenc: *Forradalom és pszichoanalízis.* Budapest, Józsefvég, 2011.

ESZENYI – ZAHUCZKY

- 2008 ESZENYI Miklós – ZAHUCZKY László: Ferenczi és kortársai a homoszexualitástól. *Thalassa*, 19. (2008) 4. sz. 87–100.

FERENCZI

- 1902 FERENCZI Sándor: Homoszexualitás femina. *Gyógyászat*, 42. (1902) 11. sz. 167–168.
- 1906 FERENCZI Sándor: A sexualis átmeneti fokozatokról. *Gyógyászat*, 46. (1906) 29. sz. 310–314.
- (1911a) FERENCZI Sándor: A homoszexualitás jelentősége a tébolyodottság kórtaiban. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében – Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból.* Összeállította, sajtó alá rendezte és az előszót írta: LINCZÉNYI Adorján. Budapest, Magvető, 1982. 96–123.

(1911b) FERENCZI Sándor: Az anélis zóna izgalma, mint a tébolyodottságot kiváltó ok. Adalékok a homoszexualitás és a tébolyodottság viszonyának kérdéséhez. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében – Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Összeállította, sajtó alá rendezte és az előszót írta: LINCZÉNYI Adorján. Budapest, Magvető, 1982. 193–198.

1914 FERENCZI Sándor: Bűntények lélekelemzése. *Szabadgondolat*, 4. (1914) 1. sz. 13–15.

1919 FERENCZI Sándor 1919: Pszichoanalízis és kriminológia. *Új Forradalom*, 1. (1919) 1. sz. 5–6.

FISCHER

1909 FISCHER Ignác: A homoszexualitás és annak forensikus méltatása. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XXXVIII. (1909) 4. füzet. 347–379.

FOREL

[1905] FOREL, Auguste-Henri: *A nemi kérdés*. Budapest, Nova, 1906.

FOUCAULT

[1976] FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története I. – A tudás akarása*. Ford.: ÁDÁM Péter. Budapest, Atlantisz, 2014.

FÖLDESI

1919 FÖLDESI Kálmán: A proletár állam büntetőjoga: különös rész. *Proletárjog*, 1. (1919) 2. sz. 13.

FÖLDVÁRI

1971 FÖLDVÁRI József: A Tanácsköztársaság büntetőpolitikája. In: *A magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról (1919–1969)*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 1971. (*Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 77.) 65–72.

FREUD

[1905] FREUD, Sigmund: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Ford.: FERENCZI Sándor. Budapest, Animula, 2011. (*Sigmund Freud írásai* 9.)

[1910] FREUD, Sigmund: Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In: *Művészeti írások*. Sorozatszerk.: ERŐS Ferenc. Filum, Budapest, 2001. (*Sigmund Freud Művei* IX.) 119–199.

GRATZ

1935 GRATZ Gusztáv: *Forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

HALÁSZ

1909a HALÁSZ Zoltán: *A szemérem elleni bűncselekmények*. Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, 1909.

1909b HALÁSZ Zoltán: A szemérem elleni bűncselekményekről, különös tekintettel az erőszakos nemi közösülésre és a természet elleni fajtalanságra. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XXXVIII. (1909) 5. füzet. 337–355.

HOULBROOK

- 2005 HOULBROOK, Matt: *Queer London: Perils and Pleasures of the Sexual Metropolis, 1918–1957*. Chicago, University of Chicago Press, 2005. (*The Chicago Series on Sexuality, History, and Society*)

KÁDÁR

- 1959 KÁDÁR Imre: Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet a Tanácsköztársaságban. *Jogtudományi Közlöny*, 14. (1959) 9. sz. 472–486.

KRAFFT-EBING

- [1886] KRAFFT-EBING, Richard von: *Psychopatia Sexualis különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*. A XIII. bővített és javított kiadás után magyarra fordította Dr. S. K. M. Budapest, Novák Rudolf és Tsa, 1906.

KURIMAY

- 2012 KURIMAY Anita: *Sex in the “Pearl of the Danube”: The History of Queer Life, Love, And its Regulation in Budapest, 1873-1941*. PhD Dissertation, New Brunswick, Rutgers, 2012.

LAUFENAUER

- 1893 LAUFENAUER Károly: Kétes elmeállapotok a törvényszék előtt. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 92. (1909) 3. füzet. 43–55.

MÁLYUSZ

- (1931) MÁLYUSZ Elemér: *A vörös emigráció*. Budapest, Attraktor, 2006.

MARX – ENGELS

- [1848] MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *A kommunista kiáltvány*. Ford.: SZABADOS Sándor. Budapest, Népszava Könyvkereskedés, 1919.

MORAVCSIK

- 1897 MORAVCSIK Ernő Emil: *Gyakorlati elmeélektan*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1897.
- 1912 Moravcsik Ernő Emil: *Elmekór- és gyógytan*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1912.

N.N.

- 1919 N.N.: *Kommunizáljuk-e Zsófít? Oktató írás a szabad szerelemről és egyről-másról, amit tudni illik és muszáj is az asszony népnek*. Budapest, Közoktatásügyi Népbizottság kiadása, 1919.

NAGY

- 2016 NAGY Szabolcs: *Muli püspök temet. Tanácsköztársaság Pápán*. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2016.
- 2017 NAGY Szabolcs: A Csemegi-kódex hatályosságának kérdései a Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei előtt lefolyt büntetőperekben. In: *Doktoranduszok Fóruma*

Miskolc, 2016. november 17. *Állam- és Jogtudományi Kar szekciókiadványa*. Szerk.: SZABÓ Miklós. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2017. 271–276.

NEUMANN

1919 NEUMANN Antal: Az orvospszichológus szerepe az igazságszolgáltatásban. *Proletárjog*, 1. (1919) 13–14. sz. 91–93.

RÁKOS

1920 RÁKOS Ferenc: *Revolutionäre Gerichtsbarkeit*. Wien, Verlag der Arbeiter Buchhandlung, 1920. (*Probleme der Proletarischen Revolution* 4.)

1963 RÁKOS Ferenc: Néhány gondolat a Tanácsköztársaság államáról és jogalkotásáról. *Jogtudományi Közöny*, 18. (1963) 3. sz. 129–134.

STERN

1891 STERN Béla: A sexualis perversitások egynémelyike psychopathologicus és törvény-széki szempontból. *Gyógyászat*, 30. (1891) 22. sz. 231–232.

SZIRMAY

1919 SZIRMAY István: Adatok a Budapesti Forradalmi Törvényszék működéséről. (1919. március 26 – 1919. június 10.). *Proletárjog*, 1. (1919) 11. sz. 78–80.

TAKÁCS

2002 TAKÁCS Judit: Az intézményesített diszkrimináció vége? *Fundamentum*, 6. (2002) 3–4. sz. 73–81.

2004 TAKÁCS Judit: *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest, Új Mandátum, 2004.

TAKÁCS–P. TÓTH

2016 TAKÁCS JUDIT – P. Tóth Tamás: Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu*, 6. (2016) 2. sz. 209–223.

TRÁDLER

2015 TRÁDLER Henrietta: Angyalcsinálás és ideológia: Magzatelhajtás a Tanácsköztársaság idején. In: *A test a társadalomban: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi sümegei konferenciájának kötete*. Szerk.: GYIMESI Emese – LÉNÁRT András – TAKÁCS Erzsébet. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2015. (*Rendi társadalom – polgári társadalom* 27.) 282–294.

2016 TRÁDLER Henrietta: *A cselédség és kriminalitás a századfordulós Budapesten*. MA szakdolgozat. Budapest, ELTE BTK, 2016.

VÁMBÉRY

1897 VÁMBÉRY Rusztem: A Btk. 241. §-a ellen. *Jogtudományi Közöny*, 32. (1897) 39. sz. 309–310.

Kr. 2818/919 szám
 Forr. 2236/1919. számhoz.

Előadó: Dr. Dobrai
 Orvos: Dr. Rózsa

F. Gy. 35 éves napszámos,
 fajtalanság vétsége.

F. Gy. 35 éves, nagyszécsényi /:Nógrád megye/ születésű /szül. évét, hónapját és napját nem tudja:/ 1910 óta lakik Budapesten, azelőtt Nagyszécsényben, Losonczon, Balassagyarmaton, Ipolyságon, Esztergomban tartózkodott. A volt 16 honvéd gyalogezredben 2 hónapig póttartalékos volt, de alig volt kiképzés alatt, mert gyermekkori fejsérülése következtében gyakran fellépő fejfájásai miatt nagyrészt a betegállományban volt. E miatt, és szívgörcsei miatt alkalmatlannak minősítették a háborúban is. 1 ½ év óta Budapesten, a Vármegye utca 9. szám alatt perditák szobáit takarítja, naponként és lakásonként 20 koronát kapott, a mellett még apróbb szolgálatokért külön jutalmazták, s a fennmaradt ételeket is megkapta. A leányoktól 2-3 hetenként kéri el a pénzt, nem meri azt magánál tartani, mert egy ízben kirabolta őt 2 útonálló azon ürüggyel, hogy megvizsgálják nincs-e nála bomba, ők titkos rendőrök. Csak százig tud rendesen számolni, írni, olvasni nem tud, ezért a pénzét sem maga kezeli, hanem hazaviszi időnként édes anyjának, aki részére postatakarékpénztárba teszi. Hazulról azután élelmet hoz fel, a melylyel a pesti élelmezését kiegészíti mert az kevés számára. Amíg Sándor bátyja Pesten tartózkodott, az kezelte a keresetét, s juttatta haza. Megelőzőleg kőműves segédmunkás /:téglahordó/ volt, azelőtt pedig fűszerüzletben volt házi szolga.

Terhelt édes atyja jelenleg körülbelül 75 éves, iszákos ember, durva, türelmetlen természetű, korlátolt ismeretekkel. Iszákossága miatt terhelt édes anyja nem akart hozzá feleségül menni, de szülei követelték, s ezért sok civódás is volt terhelt édes anyja, s a mostoha anya között, s bemondása szerint egy alkalommal utóbbi úgy ütötte fejbe terhelt édes anyját egy tészta nyújtófával, hogy orvos varrta össze, a sebforradás még most is látszik. Végül is az egész falu sajnálkozása mellett, szülei férjhez kényszerítették a leányt. Soha nem éltek boldog családi életet, a férj durván bánt az asszonnyal, meg is rugdalta, állítólag ilyen sérülés következtében van már több mint 10 éve nyitott seb a lábán, amely azonban valószínűleg tuberkulotikus⁷⁶ eredetű. Terhelt édes anyja 9 gyermeket szült, akik közül 3 kis korában meghalt, 3 fiú és 3 leány életben van. A 39 éves Sándornak, a 37 éves Ödönnek, terheltnek, a körülbelül 30 éves Ilona, s az otthon tartózkodó körülbelül 20 éves Jolán nővérüknek nyakán akrofulotikus sebhelyek vannak, ezenkívül Ödönnek, Ilonának és Jolánnak ujaiban csontszu⁷⁷ van. A gyermekek otthon rendes ellátásban voltak, édes apjuk könyvkötéssel foglalkozott, imakönyvekkel, s papírneműekkel állandóan vásárokra járt, jól keresett. 3 háza, földjei, 2-3 tehene volt. A testvérek közül Sándor a legidősebb fiú, s Ilona a legidősebb /:30 éves:/ leány még a háború

⁷⁶ A tbc-fertőzés ritkább megnyilvánulási formája. A bőrön, a száj és a nemi szervek nyálkahártyáján kialakult fertőzést értjük alatta.

⁷⁷ Ide tartozik minden súlyos csontbetegség: csontrák, a csontritkulás normálistól való eltérése, mindenféle csontelhalással járó betegség; csontvelőgyulladást követő csonthártyagyulladás, csontelhalás. Nem tudjuk pontosan, hogy a forrásban szereplő Jolán melyikben szenvedett.

előtt Amerikába mentek, s azóta is ott élnek. Ödön Pesten tartózkodik, asztalossegéd, aki azonban nem folytatja jelenleg a mesterségét, hanem kifőzésben segítkezik. Kissé nehézkes gondolkodású, korlátolt ismeretekkel rendelkező egyén, kinek érdeklődési köre csak a közvetlen környezetére, a vegetatív életre terjed ki.

Terhelt anyai ágon való nagyatyja erősen iszákos volt, s ugyancsak iszákosak voltak terhelt édes anyjának testvérei is.

Terhelt rendes időben született, 6-ik gyermek. Édesanyja táplálta. Állítólag 3 hetes korában havas téli délelőtt akkor édes anyja fürdette meleg vízben édes apja felkapta a teknőből, s az ablakon keresztül kihajította a havas udvarba, úgy hogy utána nagy lázban feküdt, és szamárhurotos⁷⁸ volt. 7 éves korában az épülő pincébe esett le 3 méter magasságról, fejfelé előre s koponyáját egy a pincében élével felfelé fekvő ágyfejsze megsértette. Balassagyarmatra vitték kezelés végett bevarrták a sebet 3-4 hónapig volt ottan, s mikor az orvosok hazabocsájtották, kijelentették, hogy sohasem lesz épelméjű. Bemondása szerint 10 éves korában játszásban kiizzadva havas hideg téli napon kalap nélkül a szabadba ment, sokáig tartózkodott künn. Megfázott, s fejtífuszt⁷⁹ kapott, amelyben 1 ½ hónapig feküdt. Később szamárhurutja is volt. Túlságosan félnék természetű volt, gyermekkorában félt is egyedül maradni, úgy, hogy édes anyjával aludt, majd mikor nagyobb lett, akkor az ágy mellett lévő díványon aludt. Édes apjától nagyon félt mert az goromba ember volt, gyakran ok nélkül is verte, kergette. Testvérei sem szerették, állandóan kergették, gúnyolták. Pajtásai nem voltak egyedül félrevonulva szeretett játszani, zárkózott volt. A nagyszécsényi elemi iskolába 6 évig járt, de az alatt sem tanult meg írni, olvasni, a fejsérülése után a tanítónak nem volt türelme terhelttel foglalkozni, mert nehézkesen dadogva beszélt, s nem értették meg őt. Ezért aztán otthon tartózkodott, 9-10 éves korától édesapja könyvkötészetében is foglalkozott. Ebben az időben terhelt egy réz 4 krajcáros nyelt le, a segítségére siető két orvos csontfogóját⁸⁰ is magába törte, a 3-ik orvos kivette az előző két orvos szerszámait, de a négy krajcáros benne maradt, a házi orvosuk ajánlatára nem is vették ki, 3 napig főtt burgonyát etettek és tejet itattak vele, 2-3 hónapig nem volt szabad eceteset enni s a házi orvos véleménye szerint a pénz el fog benne emésztődni. Kb. 2 hónapra az eset után észrevették hozzátartozói, hogy terhelt igen nagyétű lett. A szülők bírták élelemmel, mert jó módban voltak. Kb. 3-4 évig volt a könyvkötészetben, csak lapszám szerint tudta összekötni a könyveket, szövegszerinti folytatásokban nem, mert elolvasni nem tudta.

13 éves volt, mikor az istálló melletti szénatartóban látta, hogy a cselédjükkel egy legény közösül. Csinos lány volt. F. is szeretett körülötte legyeskedni, s felhívta őt, hogy vele is közösüljön, különben elmondja mindenkinek, hogy a legénnyel rajtacsípte. A leány engedett a felhívásnak s néhány nap múlva F. is közösült a leánnyal, melyet egy párszor ezután megismételt. A leány azután megbetegedett elment egy más vidékre haza. Akkortájt látta egy másik gyerektől, hogy onanizál, ő is megpróbálta, mert élvezetet okozott s nem volt lányismeretsége, tehát azt üzte.

⁷⁸ Más néven szamárköhögés. Leggyakrabban gyermekeket megtámadó, fertőző betegség, amelyet görcsös köhögési rohamok és hányás kísér.

⁷⁹ Más néven agyhártyagyulladás.

⁸⁰ Fogóféle sebészi eszköz, amit főleg csontdarabok és idegentestek eltávolítására használtak.

Ebben az időben egy náluk külön szobában albérletben lakó községi hivatalnok behívta őt a szobába, s F. nemzórészét szopta. Ezután felhívta F-et, hogy most ő szopja a péniszét. F. kezdetben húzódozott, de mert már a szobaúr pénzt adott neki, megtette, az ondócspepeket kiszopta, száját kiöblítette. Ez eset után néhány nap múlva megint behívta a szobaúr F-et, ő maga lefeküdt, magára fektette F-et, és egymás péniszét kölcsönösen szopták, mindaddig amíg az eiaculatio be nem következett. Ezért a szobaúr egy drb 50 koronást adott. Időnként ismétlődtek ezek az esetek, noha néha aztán adott a szobaúr 50 koronát, amit F. mindenkor az édesanyjának adott át. Édes anyjának feltűnt ez a nagyobb összeg, kérdezte is F-et a szobaúrtól miért kapja, illetve adja, a szobaúr kijelentette, hogy gyakran küldözgeti F-et, mindenüvé, s nem akar ezért apránként borraivalót adni, hanem egyszerre ad neki egy nagyobb összeget. A szobaúr jómódú családból származott, a hivatalnoki fizetésén kívül is kapott hazulról pénzt, F. ment gyakran a póstára a pénzért, az átvételi elismervényt azonban mindig a szobaúr írta alá, mert F. írni nem tudott. Kb egy évig lakott ott a szobaúr, s addig tartott közte és a 13 éves F. között ez a „viszony”.

Közben F. megismerkedett egy nagyszécsényi parasztlánnyal, ki körülbelül hasonló korban volt, mint ő azzal közösült, azután egy darabig viszonyt is folytatott vele. A leány szívesen közösült vele, a nagyszécsényi várkertbe jártak, s ott történt a neki érintkezés. Ez a viszony néhány hónapig tartott, s gyakran találkoztak.

14 éves lehetett, mikor a szomszéd cselédjével megismerkedett, azzal közösült, s kb. egy évig viszonyt folytatott. Mikor a cseléd férjhez ment, bordélyházba kezdett járni, s édes anyjától kért mindig vasárnaponként más ürügy alatt arra a célra pénzt. Kb. 16-17 éves lehetett, mikor a nagyszécsényi bordélyházban azt kívánta egy kéjnőtől, hogy a péniszét szopja ki, amit az meg is tett, azzal a feltétellel, hogy F. viszont az ő nemzórészét nyalja. F. ezt meg is tette, és nagyobb élvezetet okozott neki, mint a nagyszécsényi szobaúr péniszének kiszopása.

Közben, ha kevés pénze volt, cigány leányokkal közösült, akiknek 2-3 „hatost” vagy „bagót” kellett csak adni. Kb. 16 éves korában észrevette, édesapja, hogy 100 kötetnyi könyve hiányzik, kb 400 korona értékben. Minthogy 2 darabot terheltnél találtak, édes anyja őt vette gyanúba, volt egy csendőrparancsnok ismerősük azzal ijesztgették terheltre, vallatták s megállapítást nyert, hogy terhel könyveket részint leányoknak osztogatta a templom előtt, hogy őt szeressék, részint eladta azokat, hogy összesen nyilvánosházba járhasson, cukrokat pántlikákat vásárolhasson, a falubeli leányoknak. Ekkor látták otthon róla, hogy a leányokért él hal. Ekkor már nem volt édes apja könyvkötészetében hanem előbb kőműves inas volt, majd a köteles mesterséget kezdte tanulni, azonban sehol sem volt maradása, nem tűrte, hogy neki a segédek parancsoljanak. A kőműveseknél csak a leányokkal akart maltert hordani, kijelentette, hogy a férfiakkal nem dolgozik. Később Nagyszécsényben a szezonban különböző gazdaságokban dolgozott, a csépléseknél szalmát hordott, /de csak a leányokkal/ s így keresett mindig néhány koronát, amit nagyrészt leányokra költött, mert ellátása volt otthon. Télen otthon segített a gazdaságban. Az egyik nagyszécsényi gazdaságba látott egy cselédleányt, amint rizsporozta és festette az arcát, ettől kezdve ő is púderezzi és festi magát, különösen, ha a templomba megy. Gyakran járt templomba, néha naponként is.

18 évesen korábban megismerkedett egy cselédleánnyal, akivel minden este közösült, kb egy éven át. Külön szobája volt a leánynak, senki sem zavarta őket.

20 éves korában összekapott az édesapjával, el kellett mennie hazulról. Losoncra került, ahol kőműves napszámos munkával foglalkozott kb 2 ½ évig a szezonban, télen át pedig otthon tartózkodott. Naponként 2 koronát keresett. Ekkor minden szombat este hazament, Nagyszécsénybe, 1 óra alatt ott is volt, otthon rendszerint elment a nyilvános házba. Vasárnap visszajött Losoncra, akkor ott is elment a nyilvánosházba. A nagyszécsényi nyilvános házban az egyik Pestről odakerült leány felhívta a figyelmet arra, hogy Pesten az urak nyalni szokták a nemzőrészét, s a leányok pedig a férfiak péniszét szopják. Felszólította F-et, hogy ők is így élvezzenek. F. kijelentette, hogy ha a leány rendesen kimossa, a hüvelyét, akkor szívesen nyalja azt. A leány ezt meg is tette akkor lefekvéskor úgy helyezkedtek el, hogy F.-nek a feje a leány lába közé került, a lábai pedig a leány fején túl voltak, s F. péniszét a leány szájába lógatta. Az aktus addig tartott, míg F.-nél a magömlés be nem következett, azután tovább cirógattak és kiki hol a száját hol a nemzőrészét csókolta a másíknak, mindaddig míg a második erekciós állapot nem következett be, amikor is normálisan közösültek. Máskor is ha Nagyszécsényben volt F. s ezzel a leánnyal közösülhetett, az mindig a fenti módon történt, ilyenkor 6 koronát fizetett. Később kiment ez a leány a bordélyházból, a nagyszécsényi egyik kávéházba szegődött, pénztárosnőnek ott a kávéház mellett külön szobája is volt, s gyakran eljárta oda vasárnaponként vacsora után feketére, megvárta míg a kávéházat becsukják, s akkor bement a leánnyal a különszobájába s ott 2 órán át a fenti módon fajtalankodtak, illetve közösültek. Ha a leánynak másik olyan vendége volt, akit F. előtt előnyben részesített, akkor lement a nyilvános házba. Itt rendes körülmények között borralalóval együtt 3 koronát költött.

Egyéb szükségletre keveset költött, Losoncon édesapjánál nővérénél és sógoránál a hintófényezőnél lakott, nem kellett semmit az ellátásért fizetni, s amellet otthonról Nagyszécsényről is hozott mindig ennivalót, ha hazament. A téli szezonban otthon tartózkodott, édesapjának segített. Losoncról Balassagyarmatra ment, kiváltotta a cselédkönyvét, s elszegődött háziszolgának a Magyar Király szállodába. Ott kb 1 évig volt. Innen is hetenkint hazajárt, s vasárnap reggel ment el és este jött vissza. A szállodában sok borralalót kapott kapunyitásokért és egyéb kapus szolgálatokért, s hetenkint 3-szor járt nyilvános házba s minden egyes alkalommal kétszer közösült.

A szállodai szolgálat után a szezonban kőműves napszámos lett kb 1 ½ évig, míg a téli szezonban otthon tartózkodott. Balassagyarmatról az Ipolyságra ment, házi szolgának, 5 hónapig volt egy nagybirtokon majd midőn ezt eladták, egy kertészhez ment házi szolgának Esztergomba, ahol kb 2 évig volt állásban, s keveset keresett. Leányismeretségeket sehol sem mert kötni, félt a legények bosszújától, nyilvános házba elégitette ki nemi szükségleteit, mikor kőműves volt, s jól keresett 3-szor, egyébként pedig kétszer hetenkint s minden alkalommal kétszer közösült. Társaságba nem járt, barátai nem voltak, itallal dohánnyal mérsékeltlen élt, vallásos volt, igen gyakran járt templomba. A gyermekkori fejsérülése óta gyakran voltak szédüléssel fejfájásai, ilyenkor minden elsötétül előtte, s elvágódik. Ez a szédüléssel állapot egy-egy óráig tart. Nehezen tud számolni, ezzel Esztergomban vissza is élt a gazdája, megrövidítette a fizetésnél ezért kilépett szolgálatadójától, s Pestre jött, hogy itt lakó bátyja Sándor és annak felesége anyagi kérdésekben segítségére legyenek. Ezekhez is ment lakni, s ezek aztán fűszerüzletben szereztek neki házi szolgai alkalmaztatást.

Szolgálati helyén minden munkát meg a női munkákat is elvégezte, kevés szabadideje volt, keveset kapott enni, s ezért 2 ½ hónap múlva egy péküzletbe szegődött kifutónak, de itt a vendéglők, kávéházak, ahova péksüteményeket, kenyeret stb. szállított, megkárosították, mert irni olvasni számolni nem tudott, s kevesebbet fizettek mint amennyit szállított. Az így előálló hiányokat pedig az amúgy is csekély fizetésből vonta le a főnök, a hó végén. Sógornője ennél fogva 1 ½ év múlva ismét fűszerüzletben helyezte el, háziszolgának, ahol egy alkalommal padlósúrolás közben rozsdás szög ment a bal középujába, az egész karja erősen megdagadt, s 5 nap múlva operálták, egy ideg megsérült, s azóta ez az ujjja befelé görbülve meg van meredve. A műtét előtt s azután is tovább dolgozott a fűszerüzletben fát, szenet hordott ki, a piszkos munka következtében inficiálódott⁸¹ a seb, vadhús keletkezett rajta, sebláz gyötörte, a Szt. István kórházba kellett vinni, ahol a sebet lápiszszal⁸² égették s kb. 2 ½ hónapig volt benn kezelés alatt. Kórház után kb. 3 hónapon át még háziszolga volt, majd édesanyja hívására haza ment Nagyszécsénybe és a gazdaságban segített. Édes anyja otthon akkor súlyos beteg volt, iszákos édesapja mint mindig durva volt az édes anyjához, nővérei nem voltak otthon elkelt otthon a dolgos kéz. A gazdasági munkák befejezése után ismét Pestre került, 6 hónapig egy cukrászdában volt kifutó, majd az üzlet megszűnése után a nyári szezon alatt kőművessegéd munkát végzett később pedig takarítást vállalt a fent már említett helyen. Az egyes alkalmaztatási helyeken kapott keresetet hazulról hozott, vagy nővérei útján kapott élelmezéssel javította. Fennmaradó pénzt ruházkodásra, kéj-nőkre, mozgószínházra költötte, s mellett szorgalmasan járt templomba mindig vallásos volt.

Ha a borraivalókból néhány koronát össze tudott gyűjteni, akkor többször is, elment a kéjnhöz. Barátai nem voltak, társaságba – fivérének, sógornőjének, s nagybátyjának társaságán kívül – nem járt. Ha pénz híján nem tudta nemi vágyait elegendőképpen kielégíteni, akkor onanizált, s ilyenkor nem várta meg míg pénisz-e erekciós állapotba került hanem petyhüdt állapotából izgatta fel. – Már kb 2 ½ éve volt Budapesten midőn egy ízben a Dohány utca és Erzsébet körút sarkán lévő vizeldében egymás mellett vizeltek terhelt és egy jól öltözött úr, átnézegettek egymás peniszére, a jól öltözött úr felhívta F-et fogja meg a peniszét és játszon vele, ő is megfogja F-et, mert annak szép nagy penisze van, s játszani fog vele. Az idegen meg is csókolta F. peniszét és felhívta azt, „szopják ki” kölcsönösen egymás hímvesszejét. F. szabadkozott, mondogta, hogy ott megláthatja valaki, s megbüntetik őket. /Onnan tudta, hogy a fajtalankodás büntethető, mert a Nagyszécsényben náluk lakó pesti úr mondogta, hogy vigyázni kell, mert ha valaki megtudja, hogy ők egymás peniszét szopják, megfogják őket büntetni./ Ki mentek egy sötétebb mellékutcába, kb. 12 óra éjfél volt, ott egy kapu aljban az idegen leterítette a kabátját, lefeküdt, F. ellenkező elhelyezkedéssel ráfeküdt, illetve reaguggolt, úgy hogy szájával elérhette az idegen peniszét a sajátját pedig belelógatta az idegen szájában. Előzőleg menés közben már felizgatták egymást, kölcsönösen fogdosva a peniszeiket, amikor a jelzett kapualjhoz jutottak, már mindkettő penisze erekciós állapotban volt. Az első ejaculatio után tovább csókolgatták kölcsönösen

⁸¹ Más szóval fertőződött.

⁸² Ezüstnitrát, melyet sebek fertőtlenítésére használnak.

a nemzőrészeket, simogatták becézték, mindaddig míg másodszer is erekciós állapotba került, s akkor ismét kiszopták. A második aktus után felkeltek, az idegen 20 korona borralalót adott s kérte F-et, hogy három nap múlva ismét találkozzanak a fenti piszoirnál. F. azonban félve a büntetéstől, s attól, hogy ha kitudódik az eset, a szüleire, valamint pesti hozzátartozóira szégyent hoz, nem ment el a találkára. Ez eset után kb. egy hónappal az Erzsébet körúton sétált, 5 óra délután lehetett, nézte a kirakatokat, s akkor egy főhadnagy állott melléje, s azt mondotta halkán, hogy hajlandó lenne-e az ő peniszét kiszopni, Pesten igen nagy urak ugyanezt teszik. F. szabadkozott, mondotta fel, mert azt büntetik is, és amellet mindenütt detektívek figyelik az embereket, s lehetséges, hogy a főhadnagy is egy ilyen detektív. A főhadnagy megnyugtatta őt, hogy ő nem az, s bátorításul 100 koronát adott át F-nek, utóbbi a pénzt elfogadta, mentek együtt egy darabig nyúláltak egymás peniszei után, fogdosták, majd a főhadnagy bevezette egy a Baross utca és Kőrut sarkán lévő kávéházba, ott egy függönnyel elzárható fiülkébe mentek, a főhadnagy vacsorát és rumost teát rendelt a függönnyt behúzták, s a nadrágnyláson keresztül fogdosták egymás peniszét, teázás után csókolódtak is tovább azonban nem mentek, a főhadnagy mondotta, ott nem lehet semmit csinálni, jöjjön el F. a lakására. El is ment F. ott a főhadnagy húst süteményt adott neki, s teákat főzött, kb 5-5 csészével ittak, s egymás peniszeiket cirógatták, csókolgatták, s mikor erekciós állapotba került, teljesen levetkőztek, az ágyba feküdtek le, a főhadnagy feküdt alul, F. felül ellentétes irányban úgy hogy kinek kinek penisze a másik szájába került, s addig szopták, míg a magömlés be nem következett. Az első aktus után ismét teáztak, ismét izgatták egymást, s az erekciós állapot bekövetkeztekor ismét lefeküdtek, s fenti módon izgatták egymást a magömlés bekövetkeztéig. Ez után felöltöztek, a főhadnagy villamoson hazakísérte F-et, felírta utóbbinak címét, fényképet is kért és kapott tőle, s mondotta, hogy majd máskor is eljön érte, várni fogja a lakás előtt. Kétszer el is jött de F. nem ment a lakására, félt az esetleges rajtakapástól, a büntetéstől, s attól, hogy hozzátartozóira „szégyent hoz”. A főhadnagytól kapott pénzen cipőt, ruhát vett, s a kéjnőket látogatta, s mikor pedig pénze nem volt, s a penisze erekciós állapotban volt, akkor onanizált. Kb. 3 héttel a főhadnaggal való eset után, ismét az egyik vizelőbe melléje került egy jól öltözött úr, átnézegetett a F. peniszére, s odasúgta „magának szép nagy van szeretném kiszopni”. F. szabadkozott, félt a detektívektől, meg is mondotta azt az idegennek, de az mikor a vizeldéből kimentek, megnyugtatta őt, hogy tőle nem kell tartania, egy hivatalban van alkalmazva, s nem tudja meg senki. Megfogta F. kezeit s úgy húzta maga után biztatta hogy csak jöjjön, meg fog érte jól fizetni, s becéző szavakat súgott a fiülébe, mondván, szereti F-et „jól fog vele élvezni, ne féljen.” F. végül engedett a hívásnak, az idegen elvezette a Rudas fürdőbe, ott egy szalon fürdőt váltott, bementek, megfürödtek, a vízben fogdosták egymás peniszét, csókolgatták is azt, s mikor erekciós állapotba került, kimentek lefeküdtek, a fent már körülírt módon, a pamlagra, s addig szopták kölcsönösen nemző tagjaikat, míg a megömlés bekövetkezett. Itt nem ismételték meg az aktus, az idegen ugyan akarta, de F. megjegyezte, hogy nem akarja, hogy teljesen kimerüljön s beteg legyen utána. Felöltöztek, az idegen 50 koronát adott, F-nek.

A háború előtt kb. 2-3 évvel egy vizeldében azt az ajánlatot tette egy idegen úrnak, hogy a peniszét ki fogja szopni. Az idegen látszólag beleegyezett azt felelte,

hogy menjenek el a lakására, de nem oda vitte, hanem a Hársfa utcai rendőrségre, a rendőrség a toloncházba zárta, míg az illetőségi helyét kinyomozták, ez kb. 30 napig tartott, s akkor egy nagyszécsényi rokona személyesen jött fel érte, s vették őt át fivérével F. S.-sel együtt. Rokona hazavitte, otthon kb. 6 hónapig tartózkodott, apjának segített a könyvkötészetben. Az elkészült könyvekkel vásárra járt, mindig el tudott magának ilyen alkalmakkor tenni néhány koronát, amelyért aztán nyilvános házba ment, ahol normálisan közösült. Nem volt otthon maradása, édesapja állandóan ivott, ütötte, verte F-et, nővérei is gúnyolták és bosszantották azzal hogy „hülye, goromba, bolond” s állandóan célzásokat tettek arra, hogy F. távozzék hazulról. Így aztán ismét Pestre került, napszámosnak ment el, a kőművesekhez, a szezonban dolgozott, ősszel háziszolgának ment egy fűszereshez. Egy alkalommal a nyugati pályaudvar előtti vizeldébe erősen nézte egy idegen férfi péniszét, az megkérdezte tőle, szeret-e szopni, s F. igenlő feleletére az idegen úr azt mondta, majd elmennek a lakására, de amint később kitudott, az illető titkos rendőr volt, aki F-et bevitte a Vadász utcai rendőrségre, onnan a toloncházba került, 3-4 napig volt ott, megvizsgálták orvosok, azután saját költségén hazaküldötték, kísérő nélkül. Otthon kb. 3 ½ hónapig volt, ismét az édes apjánál segített, időnkint kért édesanyjától 50 koronát azt nagy részben a nyilvános házban költötte, el a lányok szeretették mondván „jó nagy f... van s jól tud löni”. Ezután ismét Pestre jött, mert itt is voltak rokonai, s mert a nagyvárosban jobban lehetett munkát kapni. Itt Pesten az Üllői uti oszternázásokhoz ment betonmunkásnak, itt volt 6 hónapig. Óránkint 3 koronát kapott, napi 12 órán át dolgoztak, idegeneknél lakott egy pincelakásban. Vasárnaponként templomba járt, színházba vagy moziba vagy rokonait látogatta. Hetenkint egyszer járt kéjnéhez. A kéjnéknél gyakran a nagyszécsényben tanult módon kölcsönösen nyalták egymás nemzöréseit, mindaddig míg magömlés be nem következett, azután egymást csókolva a második erekcióállapotot idézték elő, s normálisan közösültek. Ebbe az időben fajtalankodás miatt ismét elfogták, a toloncházba vitték, ott F. Sándor bátyja igazolta őt, kísérővel hazatanácsolták, otthon éppen csak addig maradt, míg egy darab kenyeret s füstölt húst vett magához, ezután begyalogolt Balassagyarmatra és az első vonattal Pestre jött, mert állítólag a fizetése a kőműveseknél maradt, s azt kellett felvenni. Itt F-et rögtön elfogták, a detektívek, a toloncházba vitték ismét, a kísérője még meg sem érkezett, mert az nyugodtan várta Nagyszécsénybe a vonatot, ahonnan ritkábban közlekedik mint Balassagyarmatról, úgy hogy egy nappal később ért Pestre mint F. akit aztán ismét haza kellett kísérni. Nem volt azonban ezúttal sem sokáig otthon maradása, ismét megszökött itten megint betonmunkát vállalt. A betonmunka után elment F. egy Szvetenai utcai fűszerüzletbe, boltszolgának, majd fél év múlva ismét hazakerült, ahol folytatta a kávéházi pénztárosnővel a viszonyt. Hetenkint többször is eljárt hozzá, néha nem is volt pénze de a leány azt mondotta eljöhet pénz nélkül is mert F-nek „jó f... van és jól tud b...i.” Az így elmaradt díjazást pótlólag sohasem kérte. Ha a leány le volt más vendéggel foglalva, akkor nyilvános házba ment, ott azonban normálisan kétszer egymás után közösült.

Otthon nem volt maradása ismét Pestre került, háziszolgának 1 ½ évig volt egyhuzamban egy állásban, majd kb ½ évig a kőműveseknél dolgozott, sokat keresett s most már gyakrabban járt a perditákhöz, mint akkor mikor háziszolga volt. Jobban öltözködő tisztább és kényelmesebb lakással rendelkező perditákhöz is járt, két

ízben a Magyar utcai nyilvános házban is volt, s mikor a leányok azt mondták itt, hogy nálok az urak „nyalni” szoktak előbb és csak azután közöszülnek, szívesen vette F. az ajánlatot, meztelenre vetkőztek, F. feküdt alul, a leány oly módon fölötte, hogy nemzörését a F. szájához illesztve annak fejét a combjai közé fogta s a szájával a F. péniszét szopta mindaddig, míg a magömlése be nem következett. Azután csókolták is egymást s az első aktus után addig izgatta a leány simogatással, csókolgatással F.-et, míg a második erekciós állapot be nem következett, amikor is normálisan közöszültek.

Ilyen alkalmakor 40 koronát adott F. a perditának. A nyilvános házon kívül is egészséglapos kéjnőknek maga F. is tett ajánlatot, hogy egymásnak kölcsönösen nyaljanak, ha a leány öltözködése, berendezése, és ápoltsága azt az érzést keltette benne, hogy tiszta. A nyalás után rendszerint még normálisan közöszült is, a nővel. Bemondása szerint kb. 3 évvel ezelőtt a Ritz szálló előtti pisszóirban egy tábornok került melléje, átnézegetett a péniszére, majd lakására a Hungária szállóba hívta. Vagy a fentemlített főhadnagynak átadott fényképről vagy úgy ismerhette meg a tábornok őt, hogy séta közben figyelmessé tették F.-re a tábornokot.

A tábornok még három más magasrangú tiszt társaságában volt, elmentek a Hungáriába, vacsoráztak, pezsgőztek, csókoltatták és kölcsönösen cirógatták egymást, peniszeiket fogdosták, majd a tisztak szobáikba vonultak, vissza. F. a tábornokkal maradt, levetkőztek, megmosták nemzöréseiket, kezeikkel addig „markiroztak” a másik péniszén, míg az erekciós állapotba került, a tábornok hanyatt a divánra feküdt, F. föléje, s a magömlésig szopták egymás peniszeit. Ezután a tábornok pénzt adott F.-nek, aki egymás után a többi tiszthez is bement, s a fenti fajtalankodás ismétlődött. Egy ízben egy idegen férfiú a Hungária fürdőbe hívta, ott fürdés közben izgatták egymást, Fürdés után kölcsönösen szopták egymást csecsbimbóit, nyelveiket dugdosták a másik szájába, s mikor az idegen nemzörése már erekciós állapotban volt, F.-fel annak végbelén keresztül akart közöszülni, azonban az idegen erősen fejlett péniszé még vaselin használatával sem hatolhatott be az anusba, s így egymás peniszeit szopták, mindaddig míg az eiakulatio be nem következett. Az aktusért az idegen állítólag 50 koronát fizetett.

Más alkalommal állítólag egy kb. 40 éves asszony aki egy bíró feleségének mondotta magát, egy kapu alá hívta, felszólította F.-et, hogy mutassa meg a péniszét, azt megnézte, megfogta, megjegyezte, hogy az urának nincsen olyan „fejlett” mint F.-nek, kérte utóbbit, jöjjön el hozzá délelőtt mikor az ura nincsen otthon, „nyalni és közöszülni”. Megnyugtatta F.-et, hogy ne féljen, mások is megteszik nála ugyanezt. F. el is ment, a nőhöz, a nő megmosta F. péniszét, és a saját nemzörését, s aztán lefekve kölcsönösen nyalták egymás nemző részét, majd az erekciós állapot bekövetkezte után közöszülnie kellett F.-nek, amelyet aztán még egyszer megismételtek. Az aktusért az idegen nő állítólag 100 koronát adott F.-nek.

A kőműveség után a helyszerző ideiglenesen a Vármegye-ház u. 9. számú házba küldötte, takarítóférfinek. Ott 12 egészséglapos kéjnő lakik, s az összes szobákat F. takarítja. Két utcai szoba olyan kéjnőé, akik csak nappal fogadnak vendéget, és este hazamennek aludni, ezeket a szobákat este takarítja, a többi szobákat reggel 6 órától estig. Naponkint és szobánkint 20 koronát fizettek a leányok, éppen úgy mint a takarítónőnek. 1 ½ éve van ottan, a leányok meg vannak vele elégedve, tiszta, nem vesz tőlük semmit, pontos, s elvégzi a reábízott munkákat. Küldözgetik is

mindenfelé s rendszerint ezekért a külön utakért külön borralalót is adnak. Sokat keresett s most már gyakrabban is járt az egészséglapos kéjnékhöz, hetenkint háromszor.

Azoknak a kéjnéknek akikre takarított nem mert szólni és nem is tettek azok közöszülésre vonatkozó ajánlatot. Noha 2-3 hétig sem vette át tőlük a bérét, ilyenkor ha valamelyiknek a fizetésnél nem volt pénze megkérte őt, hogy várjon addig, amíg megkeresi. Vendéglőbe nem járt, a hazulról hozott ételeket a leányok a Vármegyeház utcában a közös konyhán főzték meg.

A legutolsó eset folyó év május hó 26-án történt, a mikor F. véletlenül egy előtte ismeretlen titkos rendőrnek tett fajtalanzkodásra vonatkozó ajánlatot, s a ki őt a vörös örség ker. parancsnokságán előállította. Tettének indítóokát adni nem tudja, beteges hajlama vitte rá.

Orvosi vélemény.

F. Gy.

35 éves napszamos /takarító/
fajtalanság.

Apja iszákos, 7 éves korában koponyasérülést szenvedett. Iskolából kimaradt. Írni olvasni nem tud. Ismeretei igen szűk körben mozognak. Érdeklődése a vegetatív életen túl nem terjed ki. Semmi önállósága nincs. Még a saját maga keresett pénze fölötti rendelkezést is úgy látszik mindenkoron hozzátartozóira bízta.

„Elmegyengességének” tudatában van, és ezt célzatosan túlozza is. A vizsgálat folyamata alatt „fajtalanságának” indító okát illetőleg ellentmondó válaszokat ad, egyrészt izgatott félelmében, másrészt célzatosan, nem tudva megítélni, mi hasznosabb rá nézve, s a kibocsájtása szempontjából.

A nemi szervek jól ki vannak fejlődve a sekundár nemi jelekkel együtt. Valószínűleg látszik, hogy tényleg fiatalkorában rábírta egy idősebb férfi, a „fajtalanság üzésére”, helyesebben már fiatal korában pénzt kapott ezért, mikor is természetesen minden tekintetben még beszámíthatatlan volt. Később aztán elme-
gyengesége következtében a pénzszerzés e módja annál inkább állandósulhatott, mert pénz hiányában és elme-
gyengesége következtében nőkhöz aligha mehetett.

Noha a „fajtalanság üzésének” büntethetőségével tisztában van, e bűncselekmény szempontjából is beszámíthatatlannak kell nyilvánítani. Minden felügyelet nélkül javulás nem várható.

Dr. Rózsa
orvos szakértő

Javaslat

F. Gy. elmebetegsége következtében nem képes beteges sexuális hajlamaival szemben a szükséges szellemi gátlást kifejteni. Minthogy felügyelet híján a jövőben is elkövetne szemérem elleni bűncselekményeket, s így környezetére esetleg az ifjabb generációra közveszélyes, ennél fogva állandóan valamely elme-kórházban helyezendő el, s mert testileg elég erős, akár nehezebb alsóbbrendű fizikai munkával is foglalkoztatható.

Budapest, 1919. július 8.

kriminológiai előadó

Kr. 2236/1919. szám.

Dr. Dobrai
vizsg. sociológus
Dr. Rózsa
vizsg. orvos

Név: F. Gy.
Foglalkozás: napszámos
Szül. év és helye: kb. 1884 Nagyszécsény
Crimen: fajtalanlás vétsége

A megvizsgált egyénisége és a cselekmény rövid leírása.

Terhelt kóros elmebetegségben szenved, ismeretei korlátozottak s még a legszükségesebb igényeket sem elégítik ki. Nehezen fog fel valami külső ingert s nehezen dolgozza is fel. Évszámokat, hónapokat napokat születési évet nem képes megjelölni, írni, olvasni, számolni nem tud, gyermekesen siránkozó és hazug. Jogi és erkölcsi fogalmai fejletlenek, fogalom szegény. Bamba közönnyel néz a jövőjébe s betegségét nem látja be. Ítéletképesége gyermekes, vágyai csak vegetatív életre s betegesen erőltetett nemi életre irányulnak. Utóbbi azonban leggyakrabban természetellenesen elégíti ki, s pénzszerzésre is felhasználja.

Terhelt 1919. május 26-án az Emke kávéház előtt egy titkos rendőrt megszólított majd annak ajánlatot tett, hogy penisét egy klozetben kiszopja, s ezzel úgy magának úgy élvezetet szerez, mint egyúttal keresethez is jut. Ezt megelőzőleg már több ízben volt Budapestről homosexuális hajlamait (sic!) miatt hazatoloncolva. A cselekmények elkövetési módja minden esetben az volt, hogy addig szopták terhelt és a másik férfi egymás penisét míg ejaculatio be nem következett.

Budapest, 1919. július 18-án.
Milyen intézkedés rendeltetett:

Budapest, 1919. ....

Takács Judit – Csiszár Gábor

Homoszexuális bűnügyek Az Estben a 20. század első felében*

Tanulmányunkban Az Est című napilapban 1910 és 1939 között megjelent, Magyarországon történt homoszexuális bűnügyekkel foglalkozó cikkeket vizsgáljuk. Célunk, hogy a média társadalminorma-megerősítő funkciójából¹ kiindulva a vizsgált médiareprezentációk segítségével legalább részleges képet alkothassunk a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi észlelések azon tartalmi elemeiről, amelyek az adott időszakot jellemezték. Az Est kortársak által gyakran „bulvárd-” vagy bulvárlapnak nevezett, ám a 20. század első felében megjelenő magyarországi sajtótermékek közül a legolvasottabb, legkorszerűbb és legnagyobb példányszámú polgári napilapnak tekinthető.² A lap 1910. április 16. és 1939. november 17. között jelent meg. Kutatásunk során Az Est mind a harminc évfolyamának összes lapszámát áttekintettük: egy lapszám terjedelme békeidőben 16, néha 10–12 oldal, a vasárnapi számoké pedig jellemzően 20 oldal volt.³ A 8861 áttekintett lapszamban összesen 136 olyan cikket találtunk, melynek témája a homoszexualitáshoz kapcsolható; ezek közül most arra a 43 írásra koncentrálnak, amelyek valamilyen – a megjelenés idején Magyarországhoz tartozó területen történt – bűncselekményről számoltak be. Az ebbe a kategóriába tartozó 43 cikk összesen 20 ügyet ölel fel, az egyes esetek alakulását ugyanis több napon vagy akár több éven át is követték: Gróf Zichy Rafael válóperének utóéletével például – ahol a gróf elleni vád „hamis tanuzás, rágalmozás és ezekre való fölbujtás”⁴ volt – 1925. november 19. és 1927. december 30. között összesen 13 cikkben foglalkoztak. Az általunk vizsgált cikkek áttekintését a Függelékben közöljük.

A magyarországi sajtóban megjelent korabeli homoszexuális médiareprezentációk értelmezéséhez európai kitekintésként érdemes említeni, hogy Justin Bengry, Nagy-Britannia *queer* – azaz nem heteronormatívan megközelített – múltjával

---

* A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon című, 105414 számú OTKA/NKFIH kutatás eredményeként készült.

¹ LAZARSFELD–MERTON, (1948).

² VÁSÁRHELYI, 2002; BUZINKAY, 2008.

³ Az Est példányait elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárban tanulmányoztuk, de ezek időközben elérhetővé váltak digitális formában is, igaz egyelőre az első négy évfolyam nélkül és korlátozott kereshetőséggel. Lásd <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/AzEst/> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).

⁴ Gróf Zichy Rafael válópörének epilógusa. Az Est (1925. november 19.) 5. Az idézett szövegeket mindenhol az eredeti írásmódnak megfelelően közöljük.

foglalkozó kanadai történész több tanulmányában is felhívta a figyelmet a homoszexuális botrányok sajtóbeli kommodifikációjának jelenségére. Bengry konkrétan arra utal, hogy a 20. század közepén a brit sajtótermékekben, a legtöbbször a szexuális aberráció és a bűncselekmények keresztszertében megjelenő botrányos homoszexuális-ábrázolások mekkora hasznot hajthattak az újságok tulajdonosainak.⁵ Érvélese szerint ezek a jól eladható történetek a sajtómágnások nyereségének növelése mellett elősegítették azt is, hogy a homoszexualitás fokozatosan a közbeszéd részévé váljon, illetve olyan, egyébként kormányzati szintig terjedő, közérdeklődést gerjesztő tényezőként jelenjen meg, amivel már állami szinten is foglalkozni kellett. Így a botrányokat bemutató sajtónak a homoszexuális gyakorlatok hírére minél szélesebb körben terjeszteni kívánó haszonmaximalizáló motivációi végső soron a homoszexualitás általános dekriminalizációjához vezető brit jogreform-történet fontos összetevőinek tekinthetők, melyek közvetetten hozzájárultak a Wolfenden-bizottság 1954-es felállításához.

A homoszexuális bűncselekményekkel és prostitúcióval foglalkozó, Sir John Wolfenden által vezetett miniszteriumi bizottság 1957-es összegző jelentése a 20. század közepén Európában a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi és jogi problémák legátfogóbb áttekintését adta. A jelentés olyan általános kérdésekkel is foglalkozott, hogy mi a bűncselekmények és a bűn kapcsolata, valamint a büntetőjognak milyen mértékben kell(ene) magában foglalnia az erkölcsök érvényesítését.⁶ A bizottsági jelentés végkövetkeztetése szerint a felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel és a nyilvánosság kizárásával zajló homoszexuális gyakorlatokat nem kellene bűncselekménynek tekinteni, mivel a jogilag meghatározott bűncselekmény és az erkölcsi bűn fogalma elkülönítendő, a magánerkölcs – illetve erkölcstelenség – területéhez pedig semmi köze a jognak. A Wolfenden-jelentés tehát arra jutott, hogy a törvénynek nem feladata, hogy beavatkozzon a polgárok magánéletébe (amennyiben az nem sérti mások jogait)⁷ – ettől függetlenül azonban az Egyesült Királyságban a homoszexuális cselekmények általános dekriminalizációjára még 1967-ig kellett várni.

Magyarországon a 20. század első felében az 1878-as büntetőtörvény rendelkezései alapján a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat „természet elleni fajtalanság” elkövetése címén büntették⁸, s az általános pönalizáció egészen az 1961-es államszocialista büntetőkódex hatályba lépéséig tartott.⁹ Így az általunk vizsgált időszakban a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális kapcsolatokat is üldözte a törvény, ami az újságírók és rendőrtisztek által közösen

⁵ BENGRY, 2012; BENGRY, 2014.

⁶ WOLFENDEN, (1957).

⁷ Ez az érvelés Kertbenynél már az 1860-as évek végén megjelent, erről részletesebben lásd TAKÁCS, 2004. 21–25, 88–90.

⁸ Lásd az 1878. évi V. törvénycikk *a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről* idevágó paragrafusait: „241.§.: Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő. 242.§.: a természet elleni fajtalanság büntettét képezi, és öt évig terjedhető börtönnel büntetendő: ha az férfiak között, erőszakkal vagy fenyegetéssel követett el.” *Magyar Törvénytár*, 1896.

⁹ A homoszexuális cselekmények magyarországi dekriminalizációjának részleteiről lásd TAKÁCS-P. TÓTH, 2016.

jegyzett, *A modern bűnözés* című 1929-es kétkötetes munka szerint az érintetteket többek között „a zsarolók, a férfi prostituáltak karmaiba” sodorhatta.¹⁰

Prostitúció és zsarolás

Szántó Jenő budapesti főorvos, aki az 1930-as években a homoszexualitás budapesti viszonyaival és a homoszexuális prostitúció kérdéskörével több tanulmányban is behatóan foglalkozott, úgy fogalmazott, hogy a

„homosexuálisok társadalmát [...] mint fekete árnyék kíséri a homosexuális prostituáltak hada. Ezeknek a nagyrésze nem is homosexuális, hanem pénzért mindenre kapható ember. A homoszexuális prostitúció még inkább a gazdasági körülmények szülötte, mint a női prostitúció. Mihelyt normális kereseti lehetőséghez jutnak ezek a férfiak, elfordulnak a homoszexuálisoktól, mert ezeknek a nemi aktusai számukra visszatetszők és undorítóak.”¹¹

Egy másik írásában Szántó azt hangsúlyozta, hogy a homoszexuális prostitúció a legtöbb férfitprostituált számára tulajdonképpen csak zsarolási célt szolgáló eszköz: *„ezek az emberek inkább a zsarolásból, mint a prostitúcióból élnek”*.¹² Erre azért van lehetőség, mert a megzsaroltak közül kevesen folyamodnak feljelentéshez:

„az áldozat inkább fizet, semminthogy a rendőrséghez fordulna, mert fél, hogy eljárás indul ellene is a 241. § alapján, vagy ha ez nem is történik meg, belekerülhet a neve az újságokba és a sajtónak egy része nagy örömmel és még nagyobb betűkkel hozza ezeket az eseteket. Magas társadalmi positiót betöltő, vagy családi érdekeikre érzékenyen vigyázó férfiak a legalkalmasabb médiumai a zsarolóknak.”¹³

A vizsgált 43 cikk közül négy köthető a férfitprostituáció témaköréhez, amelyek jól illusztrálják Szántó állításait. Ezek közül a legkorábbi és a legrészletesebb a Liszikai István 23 éves színinövendék esetéről szóló írás, amelynek apropóját egy rablógyilkosság bírósági tárgyalása adta: *„Liszikai tavalý októberben meggyilkolta, tőrrel agyonszurta Szilasi Adolf idősebb, bizonytalan foglalkozású embert és azután értéktárgyait elrabolta. A fiatal bűnös úgy került össze az áldozatával, hogy természetellenes, fajtalan viszony volt közöttük.”¹⁴* A cikk hamarosan ráközelít a vádlottra, akiről együttérző hangon ír: *„Rossz, gyűrött, ázott világosszürke nyári ruhát, vékony, olcsó nyakkendő hord. Ha csakugyan üzte a férfi-prostitúció mesterségét, szegénynek nem mehetett olyan jól a sora.”* Majd az ügy hátterének, azaz a férfitprostituáltak helyzetének részletes tárgyalása következik:

¹⁰ TURCSÁNYI, 1929. 121.

¹¹ SZÁNTÓ, 1933a. 42.

¹² SZÁNTÓ, 1933b. 5.

¹³ SZÁNTÓ, 1933b. 5.

¹⁴ Liszikai István a bíróság előtt. Megrontója gyilkosa. *Az Est* (1910. október 1.) 3.

„Feltűnő sok az ilyen Pestre került fiatalembernek a romlása. Vidéki, egyszerű, jómódu, tisztas emberek fiai mind. Liszikai edesatyja községi jegyző és földbirtokos. A fiu a fővárosba jön tanulni, beléköstöl azokba az alapjába sivár és unalmas örömeibe, a melyek a fővárosban egy fiatalembernek könnyen hozzáférhető és a melyekről minden szürkeségük és keserű utánizúik ellenére sem tud lemondani, akár a dohányzásról.

Az igen gyenge ellenállóképességű, jóformán öntudatlanul a bűn legsárosabb fenekébe jutott fiatalemberek közül való Liszikai is. Az ő esetében azonban még egy különös megszólelni való is van.

Rendkívül nagyszámban élnek itt köztünk Budapesten a beteg szerelem rabjai. Mint a normális nemi élet nagy része, úgy az övéké is nagyrészt a prostitúció keretében folyik le. Vannak szerencsétlen, szegény fiatalemberek, a kiket a nyomor, a könnyelműség és a csábítás a természetellenes nemi élet eszközeivé avat a vagyonosok használatára.

Mint hogy a normális prostitúciót ellenőrzi a rendőrség szabályrendelet alapján, úgy igyekszik a rendőrség ezt a másik prostitúciót is ellenőrizni. Törvény büntetést szab ugyan a természetellenes érintkezésre, de a rendőrség igen okosan látva, hogy a törvény papirosa nem elég hatalmas a természet tévelygéseinek elnyomására, inkább arra ügyel, hogy a természetellenesen érzők társasága lehetőleg a szemé előtt legyen. Ezért vannak találkahelyeik és közismert prostituáltjaik; ezeket a rendőrség jól ismeri és vigyáz rájuk.

Ám, mint a normális prostitúcióban, néhány fényes kivétellel, a szerencsétlenek nagy tömege kihasználva, lélekben és testben megtiporva, megnyomorítva, szegénységben, szennyben és szerencsétlenségben él, úgy van ezzel a természetellenes prostitúcióval is.

Tudunk esetet, a mikor az ilyen örömelegény boldogult és ma milliomos vagy tekintélyes tisztvoiselő. De számosak azok a szerencsétlenek, a kiket est-leszálltával, kopott eleganciával, puderes arccal, kidülesztett mellel az utcákon látunk tipegni, a kétségbeesett, elbutult züllés legelső fokán.

Azt hisszük, hogy ha ilyen prostitúciónak kell lenni, a rendőrség talán némiképpen ne csak arra vigyázzon, hogy a szerencsétlen vagyonos tévelyedetteket meg ne zsarolhassák, hanem ha törődik a dologgal – és igen okosan teszi, hogy törődik – arra is legyen gondja, hogy a még szerencsétlenebb férfi-prostituáltak tulságos kizsákmányolás áldozatai ne legyenek.

Mert, mint a normális prostitúcióban, úgy itt is élnek kerítők, a kik a férfitestekből hasznot huznak. Szilasi Adolf is, ez az egész életét bizonytalan sötétben töltött ember, vagyonos téves érzésű sorstársainak felhajtója volt. Ő ismerkedett meg kávéházakban, másutt, könnyelmű, szükségben lévő fiatalemberekkel, a kiket miután kis pénzekkel megnyert magának, tovább közvetítette ismerőseinek. A rendőrségnek bizonyára nem volt tudomása Szilasi foglalkozásáról: de ebből a perből most figyelmeztetést merithet, hogy az ilyen fajta foglalkozást kutassa, üldözze és ne tűrje meg.”

Így a cikk fókuszába tulajdonképpen a férfiprostitúció kérdésköre került, ami lehetőséget nyújtott a szerző számára, hogy a rablógyilkossággal vádolt fiatalembert egyfajta áldozatként láttassa:

„Liszikai István, úgy latszik, csak kezdetén volt még szomorú pályájának. Még nem fásulhatott el egészen, még nem merült el a prostitúció eszet-lelket fojtó gőzébe. Intelligens és okos fiu. Bizonyára érezte pillanatonként annak a fölháborító voltát, hogy azokért a nyomoru kis pénzekért, a mik számára hullottak, a legnagyobb emberi gyalázat

essék rajta. És züllöttsége mellett bizonyára része volt ennek az elkeseredésnek is a lelki okokban, a mikor förtelmes tettét elkövette.”

A vádlott áldozati szerepének erősítéséhez hozzájárult a cikk alcíme is, ahol Liszkai „megrontójának gyilkosaként” jelent meg. Az egész írás végkicsengése a homoszexuális pánik koncepciójára építő érvelésre emlékeztet, mely szerint egy heteroszexuális (vagy annak látszó) férfit egy homoszexuális férfi – szexuális jellegű – közeledése olyan kontrolálhatatlan pánikba sodorhat, ami akár gyilkossághoz is vezethet. A homoszexuális pánik először Edward Kempf amerikai pszichiáter 1920-ban megjelent összefoglaló pszichopatológiai munkájának *Az akut homoszexuális pánik pszichológiája* című fejezetében tűnt fel és eredetileg az elfojtott homoszexualitás jelenségéhez kapcsolódott; a szexuális közeledés hatására ugyanis az elfojtott homoszexuális vonzalom olyan ellenállhatatlan erővel törhetett elő, amit az érintett nem tudott megbocsátani sem magának, sem pedig partnerének.¹⁵ E freudista ihletésű pszichopatológiai fogalom kelt új életre az 1960-as évektől kezdve néhány egyesült államokbeli büntetőtárgyaláson, ahol az egyes meleg férfiak ellen elkövetett gyilkossági ügyekben a védelem a „homoszexuális pánik” által előidézett beszámíthatatlanságra hivatkozva próbált felmentést elérni; a homoszexuális pánikot felhasználó védőérveket azonban megjelenésük óta erősen kritizálták, rámutatva arra, hogy az ilyen típusú érvelés az intézményes homofóbia megnyilvánulásaként értelmezhető.¹⁶

Az Estben szereplő Liszkai identitásáról ugyan nem kapunk tájékoztatást, „örömlégenyi” státuszát azonban olyan megalázónak mutatta be a cikk szerzője, ami alapján kívánatosnak tűnhetett az őt ért gyalázat megszüntetése – akár a gyalázat okozójának kiiktatásával. Az írás arra is utalt, hogy a rendőrségnek jobban kellene figyelnie a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó homoszexuálisok zsarolástól való védelmének biztosítása és a férfiprostituáltak kizsákmányolásának visszaszorítása közötti kényes egyensúly kialakítására – azt sugallva, hogy az aktuális helyzetben az utóbbi szempont némileg háttérbe szorult.

A férfiprostitúció országon belüli kiterjedtségéről árulkodott az a hír, hogy a „budapesti államrendőrség egy magán detektív közreműködésével Nagykanizsán leleplezte s az ottani rendőrség kezére adta Mészáros Gyula balatonlellei nagykereskedőt, a ki fiatalembereket erkölcstelen üzemek céljából beteges szenvedélyü férfiaknak közvetített”.¹⁷ Míg évekkel később egy budapesti razziáról szóló beszámolóban tipikus alvilági figurák között jelentek meg a férfiprostituáltak: „Rosszul öltözött részek, kifestett fiatalember, kezdő démonok kerülnek horogra. [...] Nők igazolvánnyal, igazolvány nélkül és selyemfiúk [...] utóbbi műfaj nagyon elszaporodott mostanában [...] Rúzsos ajkú fiatalember, zsebében férficímeket és bajuszos fényképeket találtak.”¹⁸

Megjegyzésre érdemes, hogy az újságíró által használt *démon* kifejezés a korábban már idézett Szántó Jenő homoszexuálisokat zsaroló férfiprostituált-kategóriái között is helyet kapott:

¹⁵ CHUANG-ADDINGTON, 1988.

¹⁶ Lásd például SEDGWICK, 1990; CHEN, 2000; LEE, 2008.

¹⁷ A nagykereskedő bűne. *Az Est* (1912. március 20.) 7.

¹⁸ Komlós Jenő: Évzáró razzia a pesti alvilágban. *Az Est* (1932. december 28.) 11.

„A zsarolásnak is több faja van. Leggyakoribb eset az, hogy a prostituált ismervén a társadalmi és családi viszonyait annak, akit rossz sorsa az ő karjaiba, helyesebben karmaiba hajtott, feljelentéssel fenyegetődve zsarolja ki a pénzt. A másik fajta nem is tartja szükségesnek a zsaroláshoz a homosexuális cselekményt, hanem valamiképpen közelébe férkőzik nyilvános helyen a kiszemelt áldozatnak és botránnyal fenyegetődve zsarolja meg. A harmadik fajta a démon típus, amely látva, hogy valaki nagyon beleszédült, vonakodásával csikarja ki áldozatának utolsó garasát.”¹⁹

A fenti újságcikkben leírtak a Szántó által a férfiprostituáltak külsejével kapcsolatban megfigyelt jellemzőkkel is harmonizálnak:

„A hivatásos prostituáltak többnyire már külsejükkel is elárulják foglalkozásukat. A legutolsó divat szerint, azt is túlozva öltözködnek. Szemöldöküket keskenyítik, szabályosra tépdésik, hajukat erősen fényezve lesimítják vagy bodrosra fésülik, göndörítik, esetleg festik, ahogy egyéniségüknek jobban megfelel; arcukat kendőzik, sok ékszert, gyűrűt, karpereczet hordanak, selyem vagy műselyem fehérneműt, zártkörű társaságban vagy jelmezes mulatságok alkalmával sokszor női ruhát hordanak.”²⁰

A férfiprostitúció témaköréhez köthető, Az Estben megjelent negyedik cikk főszereplője Balog Miklós, 21 éves budapesti munkáslegény, aki – a Szántó Jenő által használt kategóriák szerint – démonként megbabonázta Friedmann Lászlót, egy 29 éves vidéki kétgyerekes kereskedőt: *„A szerencsétlen ember elhagyta családját, összeköltözött Balog Miklóssal és minden pénzét a legényre költötte. Amikor elfogyott a pénze, Balog zsarolni kezdte, úgyhogy Friedmann végül elhatározta, előbb végez Baloggal, majd öngyilkos lesz.”²¹* A tervezett gyilkosságot megakadályozták, Friedmann öngyilkossága viszont sikerült, így végül Balog közveszélyes munkakerülés és a „*btk. 241. szakaszába ütköző vétség*” – azaz természet elleni fajtalanság vétsége – miatt került bíróság elé. A cikk szerint Balog így védekezett a vádakkal szemben: *„Nem tehetek róla, hogy szerelmes lett és arról sem, hogy öngyilkos lett miattam – mondotta vállát vonogatva”.* A cikkből kiderült, hogy Balog – az e vétségre maximálisan kiszabható egy évből – mindössze egyhavi fogházbüntetést kapott, illetve intézkedtek arról is, hogy *„büntetésének letöltése után közigazgatási eljárás végett ismét kísérik vissza a toloncházba. Friedmann László tragédiájának előidézőjét örökre ki fogják tiltani Budapestről.”* A büntetés mértéke tehát nem igazán szolgálhatott elrettentésként, hasonlóan egy kerítésen ért balatonlellei kereskedő esetéhez, akit letartóztatása és kihallgatása után a lap beszámolója szerint *„mégis szabadon bocsátotta[k]”*.²²

¹⁹ SZÁNTÓ, 1933b. 6.

²⁰ SZÁNTÓ, 1933b. 6.

²¹ Egy hónapra ítélték a legényt, aki miatt Friedmann László kereskedő megölte magát. Az Est (1933. március 10.) 4.

²² A nagykereskedő bűne. Az Est (1912. március 20.) 7.

Gyilkosság

A vizsgált 43 cikk közül tizenöt foglalkozott gyilkossági ügyekkel. E tizenöt cikk hét gyilkossági ügyet tárgyalt, ám három esetben a gyilkosság homoszexuális jellegére vonatkozó feltételezés – a lap szerint is bevallott módon – végül megkérdőjeleződött, illetve megdőlt. Ebben az összefüggésben homoszexuális jellegű gyilkosságon azt értjük, hogy a bűncselekmény áldozata(i) és/ vagy elkövető(i) homoszexuálisként jelenítődnek meg a sajtótermékekben.

A prostitúcióval összefüggésben korábban tárgyalt Liszkai-ügy mellett három másik ügyet nevezhetünk homoszexuális jellegűként bemutatott gyilkosságnak. A gyilkos masszörrel szóló 1920-as történetben a korábban már említett homoszexuális pánik motívuma is felfedezhető, hiszen a vádlott védekezése szerint a gyilkosság indítékát végső soron az áldozat kéretlen erőszakos közeledése okozta:

„Vallomásában előadta, hogy Epsteint [az áldozatot, egy 35 éves női szabót] már régen ismeri, gyakran járt nála a fürdőben is, a hol masszírozni szokta. Többször mulattak együtt különböző vendéglőkben. Epstein mára meghívta magához a lakásába, hogy ott iddögáljanak. Alig volt Epsteinnél egy ideig, ez rá támadt és beteges hajlandósággal merényletet akart ellene elkövetni.”²³

Ugyanakkor a néhány nappal később megjelent híradás szerint a szóban forgó esetről „a rendőri nyomozás kétségtelenül megállapította, hogy az előre megfontolt szándékkal elkövetett rablógyilkosság volt.”²⁴

A lágymányosi hulláról szóló 1921 júniusában megjelent cikksorozat²⁵ hét írása közül csak az utolsó előttiben jutottak el a lehetséges homoszexuális összefüggések tárgyalásához. Az eddigre a lap által megkonstruált – részleteiben nem igazán meggyőző módon kidolgozott – történetben egy „beteges hajlamú”, foglalkozás nélküli nyíregyházi henteslegény és egy „normális” budapesti kovácssegéd kapcsolata vezetett a halálos végkifejlethez:

„Minden valószínűség szerint egy beteges hajlamu ember borzalmas büntényéről van szó. [...] Popovics [az áldozat] hónapokkal ezelőtt megismerkedett egy Kovács Sándor nevű emberrel. Kovács Sándor gyakran járt fel Popovicshoz és többizben aludt nála. [...] Kovács Sándort beteges hajlamú embernek tartották, Popovicsról azonban tudták, hogy egészen normális ember, semmi különösebbet nem vettek észre rajta soha. Csak a legnagyobb nyomor készthette Popovicsot arra, hogy Kovács Sándorral jó barátságban legyen. [...] Popovics a fényképen csinos, magas, szőkehajszu fiatalember.”²⁶

²³ Gyilkos masször. *Az Est* (1920. február 3.) 4.

²⁴ A Dembinszky-utcai gyilkosság. *Az Est* (1920. február 6.) 4.

²⁵ A cikksorozat első darabja 1921. június 9-én jelent meg *Megtalálták a lágymányosi hullá kezét és lábát* címmel, utolsó darabja pedig egy 1921. június 28-án, *A lágymányosi gyilkosság* címmel megjelent rövidhír lett.

²⁶ Elfogták a szétdarabolt ember gyilkosát. *Az Est* (1921. június 14.) 128. 3–4.

A nyomor emlegetése a prostitúció lehetőségét is felvetheti, ugyanakkor nem tűnik valószínűnek, hogy a csinos fiatalember esetleges ilyen jellegű szolgáltatásaiért egy foglalkozás nélküli vidéki henteslegény megfelelő anyagi ellenszolgáltatást tudott volna nyújtani.

A harmadik esetben egy kettős életet élő kispesti vendéglős esett rablógyilkosság áldozatául, s a három gyilkost a „*betegeshajlamúak sötét alvilágából emelték ki a rendőrkezek*”.²⁷ A nyomozás során homoszexuálisként nyilvántartott fiatalemberek sokaságát hallgatták ki, akiknek egyike korábban maga is kapcsolatban állt a vendéglőssel: ő számolt be arról, hogy „*a vendéglős éjszakánként a Népligetbe járt s a Népliget padjain kötött ismeretségeket*”. Majd arra is fény derült, hogy ezen a környéken „*olyan iparoslegények laknak, akik könnyen voltak kaphatók az egy-két-három napig tartó ismeretségre 5 pengős ajándék, ingyen vacsora és pár pohár bor ellenében*”,²⁸ s közöttük végül rá is akadtak a gyilkosokra.

Az egyik, végül mégsem homoszexuális jellegüként lezárt gyilkosságról 1923-ban négy egymást követő napon át egy cikksorozatban számolt be *Az Est*. A sorozat első darabjába, ahol közölték egy 13 éves fiú meggyilkolásának hírért, rögtön bekerült a bűncselekmény potenciálisan homoszexuális jellegére vonatkozó burkolt célzás:

„*Szombatról vasárnapra virradó éjjel kegyetlen gyilkosság történt a régi lóversenytéren. Ezen a helyen – a Thökölyi út és az Aréna út sarkán – a késő esti órákban állandóan gyanús társaságok szoktak tartózkodni. Különösen szombatról vasárnapra és a vasárnapról hétfőre virradó éjszakákon népes tőlük a vidék. Ilyenkor rendszeren nagyobb rendőri különítmény járja körül ezt a vidéket. A rendőrség emberei ugyanis már megállapították, hogy a régi lóversenytér környéke beteges hajlamú emberek tanyája éjszakánként.*”²⁹

Másnap már egy állítólagos szemtanú vallomása alapján lehetett erősíteni a homoszexuális szálát, akinek a beszámolójában – talán saját heteroszexualitása jelzéseként – hangsúlyosan szerepelt, hogy egy hölgyismerősétől érkezett e gyanús környékre:

„*Szombaton este körülbelül háromnegyed kilenc óra tájban, amikor egy hölgyismerősömtől jöttem, a városligeti víztorony mellett mentem el. Egy pillanatra megálltam a víztorony mellett. Ekkor egy magas, vállas, bőrkabátos elegáns külsejű, úriembernek látszó férfiú villanylámpával arcomba világított és a következő ajánlatot tette: Nézze fiatalember, jöjjön velem egy kicsit mulatni, nem fogja megbánni. [...] A fiunak más szavakkal ugyan, de ugyanolyan ajánlatot tett, mint nekem. A kisleány el akart szaladni, de a fiatalember magához húzta, simogatta az arcát és 100.000 koronát ígért neki. A fiut úgy látszik megszédítette a nagy pénzüsség, mert a bőrkabátossal együtt elindult a régi lóversenytér felé.*”³⁰

²⁷ Az elfogott kispesti rablógyilkosok részletes beismerő vallomása. A bűnügy megdőbentő piszkos háttere. *Az Est* (1932. január 27.) 4–6.

²⁸ Az elfogott kispesti rablógyilkosok részletes beismerő vallomása. A bűnügy megdőbentő piszkos háttere. *Az Est* (1932. január 27.) 4–6.

²⁹ Szombaton éjszaka a régi lóversenytéren egy 12–13 esztendő körüli kisleányt megölt egy ismeretlen ember – A gyerek kilétét eddig nem sikerült megállapítani. *Az Est* (1923. december 11.) 5.

³⁰ A rendőrségi orvosok szerint Csapó József kéjgyilkosság áldozata – Vallomás egy bőrkabátos, villanylámpás úrról. *Az Est* (1923. december 12.) 3.

Ekkor már a címben is kéjgyilkosság szerepelt, mely elem a harmadik cikkben is megjelent, bár a „*törvényszéki orvosszakértő, aki a boncolást végezte, kijelentette a rendőrség érdeklődésére, hogy a gyermek egyes szerveit vegyvizsgálat alá kell venni és csak azután állapítható meg, kéjgyilkosság történt-e*”.³¹ Végül a negyedik napon kiderült, hogy az indíték nem szexuális, hanem anyagi jellegű volt, s a 13 éves fiút gyilkosával – egy 29 éves rossz anyagi körülmények között élő házaspár, kisgyerekes férfival – egy közös biciklilopás kapcsolta össze.³²

1931. március végén kezdődött a „kalapácsos gyilkos” ügye,³³ mely kapcsán hamarosan fény derült arra, hogy az indíték biztosítási csalás lett volna: ám a megrendelt baleset helyett a megrendelő végül belehalt a rosszul sikerült támadásba. Az elkövető beszámíthatóságának vizsgálata során mindezek ellenére többször felmerült, hogy az orvosszakértők adjanak szakvéleményt „*arra vonatkozóan is, hogy Fischl Frigyesen, Steinherz Rudolf 18 éves gyilkosán nem észlelnek-e olyan beteges hajlamot, amely esetleg a meggyilkolt Steinherz Rudolf-fal való beteges kapcsolat fennállására adna gyanút*”.³⁴ Végül 1932. áprilisban többedszerre is közzétették, hogy „*[s]emmi bizonyíték nincs arra, hogy Fischl beteges hajlamú volna*”.³⁵ Eddigre azonban összesen öt cikkben jelent meg e gyilkosság kapcsán a homoszexuális motívum.

A harmadik olyan gyilkossági ügy, ahol szintén csak átmenetileg vetődött fel a homoszexuális jelleg lehetősége, Pipás Pista történetéhez, az 1932–33-as évek egyik nagy sajtószenzációjához kapcsolható.³⁶ Pipás Pista 1932 nyarán 42 éves parasztasszonyként tűnt fel *Az Est*-ben,³⁷ aki évek óta férfiruhában férfiként élt és ekkor két férfi meggyilkolásának vádjával került bíróság elé. Ezután 1934. január elejéig³⁸ 18 cikk foglalkozott Pipás gyilkosságaival, ám csak egy helyen merült fel a vádlott esetleges homoszexualitása a tárgyalás során, s akkor is csak röviden foglalkoztak e részlettel:

*„Próbálkozott a védelem a szexuális vonatkozások fejtegetésével is. Az orvosszakértők határozott elutasítással feleltek. Megállapították, hogy Pipás Pista egyáltalán nem beteges hajlamokkal gyilkolt, azért, mert férfiruhában járt és pipázott. A vádlott nagyon emberi érveléssel magyarázta meg, miért járt férfiruhában. Azért, mert erős tagbaszakadt asszony volt, bírta a munkát és a férfi munkájáért nagyobb bért fizettek, mint az asszony munkájáért. Beteges gerjedelmét előcibálni és a bűncselekménnyel összefüggésbe hozni hiábavaló fáradság.”*³⁹

³¹ Ma felboncolták a meggyilkolt Csapó József holttestét – Hajsza a bőrkabátos ember után. *Az Est* (1923. december 13.) 3.

³² Pridna András részletesen bevallotta, hogyan ölte meg a kis Csapó Józsefet. *Az Est* (1923. december 14.) 3.

³³ Kilenc kalapácsütéssel fejbe vertek és kiraboltak a vonaton egy kecskeméti borkereskedőt. *Az Est* (1931. március 27.) 1.

³⁴ A kalapácsos gyilkos elmeállapotának vizsgálatát megkezdték. *Az Est*. (1931. május 24.) 1.

³⁵ Barátságból tettem és nem pénzért – vallotta ma is a kalapácsos gyilkos. *Az Est*. (1932. április 16.) 5.

³⁶ Pipás Pista történetének részleteiről lásd például EMBER, 2003. és BEZSENYI, 2015. *Az Est*-ben megjelent Pipás-ábrázolásokkal, mint nemiszerep-áthágás reprezentációkkal egy korábbi tanulmányunkban foglalkoztunk. Lásd TAKÁCS–CSISZÁR, 2014. 214–215.

³⁷ Miért lett férfi Pipás Pista és hogyan követett el két gyilkosságot. *Az Est* (1932. július 29.) 6.

³⁸ Az utolsó cikk 1934. január 3-án jelent meg *Pipás Pista halálbüntetését életfogytiglani fegyházra változtatták* címmel.

³⁹ Halálbüntetést kért Pipás Pistáékra a szegedi ügyész. *Az Est* (1933. január 13.) 1–2.

A lapban megkonstruált történet keretében tehát Pipás Pista „*beteges gerjedelmeit*”⁴⁰ hangsúlyosan szétválasztották az általa elkövetett gyilkosságok indítékaitól: úgy tűnik, ez esetben Pipás Pista alakja az esetleges homoszexuális kapcsolatok részletezése nélkül is elég érdekessé – s persze eladhatóvá – tette a sztorit.

„Erkölcstelen üzelmek”

Az *Est*-ben megjelent homoszexuális jellegű bűnügyek döntő többségét az „erkölcstelen üzelmeknek” nevezett tágas kategóriába soroltuk: ide kerültek azok a botrányosként bemutatott viselkedésformákat tartalmazó cikkek, melyekben egyaránt szerepelhetett csábítás, csábítási kísérlet, de nemi erőszak is. Az elnevezést egy 1910-es rövidhír szövege ihlette, ami arról számolt be, hogy egy bolti szolga nemrég két hónapnyi fogházbüntetést töltött le – tartalmilag pontosan nem részletezett – „*erkölcstelen üzelmek miatt*”.⁴¹ A kontextusból azonban sejthető, hogy mire utalt e kifejezés:⁴² „*Most megint ülni fog. A Lukácsfürdőben két fiatal suhanchoz közeledett aljas szándékkal, de azok lefoglák és átadták a rendőrségnek.*”⁴³

A fiatal fiúk megrontása visszatérő témaként több írásban is előkerült: egy 1910-ben az érsekújvári községi főgimnáziumban történt botrányról például két cikk is foglalkozott. Az első cikk szerzője nem csak a szökésben lévő hittantanár történetét, hanem az általa megfelelőnek tartott tényállást is részletesen ismertette:

„*Ez az intézet arról híres, hogy rövid időn belül három pap-tanárt kellett elcsapnia, botrányos viselkedés miatt. A legutolsó, Péter Józsefbüntetendő cselekményt követett el [...] lakására rendelte egyik tanítványát, a negyedik osztályba járó ifjabb Kiátzy Antalt, egy érsekújvári fodrásznak a fiát és erőszakkal megrontotta.*

A dolog úgy tudódott ki, hogy a kis Kiátzy gyanúsán viselkedett odahaza. Szülei faggatására aztán elmondotta, hogy a hittanár mit tett vele. Az apja bejelentette a dolgot Fonta Ferenc gimnáziumi igazgatónak, aki nyomban elrendelte a vizsgálatot. Péter József maga is beismerte a vádat és azonnal beadta lemondását és még aznap elutazott a városból. Ez december 13-ikán történt.

A város legközelebbi tanácsülésén felolvasták az igazgató átíratát, a melyben tudatja, hogy lemondatta az állásáról a hittan tanárát. Az ülésen jelenlevő Justh Szilárd főkapitány, a ki mit sem tudott a történetekről, érdeklődött a lemondatás oka iránt. A főjegyző a város szegényére tekintettel, azt ajánlotta, hogy a lemondatás oka ne hozassék nyilvánosságra. De a főkapitány forszírozta a dolgot és így megtudott mindent.

Azonnal elrendelte a nyomozást és az iratokat áttette a nyitrai ügyészre, a mely fajtalanlanság vétsége miatt indította meg az eljárást. Kissé meglepő a nyitrai ügyesség

⁴⁰ Egy korábbi cikkben arról számoltak be, hogy „*a tanya népe szerint vadházasságban is élt egy szolgálóval*”. Lásd Dessewffy Tivadar: Pipás Pista furcsa bűnös élete. Beszélgetés a férfiruhás gyilkos özvegyasszony – férjével. *Az Est* (1932. július 31.) 7.

⁴¹ Hunyadi János 1910-ben. *Az Est* (1910. december 4.) 5.

⁴² E kifejezés szerepelt egy későbbi cikkben is, amit korábban már idéztünk: lásd a 18. lábjegyzetet.

⁴³ Uo.

minősítése, mert bebizonyított dolog, hogy a merénylet erőszakosan történt. Már pedig a büntetőtörvénykönyv 242. szakasza világosan mondja;

»A természet elleni fajtalanság büntetetté képezi és öt évig terjedő börtönnel büntetendő; ha az férfiak között erőszakkal, vagy fenyegetéssel követtetett el.«

Még meglepőbb az, hogy Péter József ugyszólván az egész város szemeláttára szökött meg Érsekújvárról és még sem rendelték el letartóztatását.⁴⁴

A második cikk már csak röviden tájékoztatott a később letartóztatott és elítélt 32 éves volt hittantanár további sorsáról, aki végül három hónapos fogházbüntetést kapott.⁴⁵

A százados bűne című cikk századosa „fiatal inasgyerekeket fogadott szolgálatába és fenyegetéssel és erőszakos viselkedésével természetellenes hajlamainak eltérésére akarta őket kényszeríteni”,⁴⁶ ám némileg váratlan módon a törvényszék a százados mellett az inasokat is pénzbüntetésre ítélte, majd végül a százados büntetését a királyi Kúria háromhavi fogházra emelte. Az *Elfogtak egy veszedelmes betegeshajlamú embert* című cikk főszereplője pedig állítólag két hétig tartott rabságban egy 14 éves fiút, „undorító életmódra” kényszerítve őt: „Többször el is ítélték már, legutóbb két évre, de akkor őrülséget tetetett, felborította az ügyész asztalát, mire elmeagyógyintézetbe szállították, ahonnan azonban megszökött”.⁴⁷

Egy 1913-as híradás szerint egy ékszerész „elküldte inasát, Mandl Hugó 16 éves fiút 30 koronával és egy ajánlott levéllel a főpostára”, akit másnap délelőtt a Városligetben találtak meg: „Mezitelenül hevert a zöldben és a lába stráfkötéllel egy bokorhoz volt kötve, a kezei pedig a feje fölött egy másik bokorhoz voltak kifizítve nyakkendőjével”. E részletek közlése után következtek a feltételezések, mely szerint ugyan a

„...rendőrség még nem állapította meg, hogy szerda óta mi történt a fiúval, de a korházban az a vélemény, hogy homosexuális emberek karmai közé került, a kik a Károlykaszárnyából elcipeltek a lakásukba, ott kloroformmal elkábították és merényletet követtek el rajta. Ma éjszaka azután kocsin kivihették a Városligetbe és mezitelenül odakötötték a bokorhoz és otthagyták. A pénz és az ajánlott levél természetesen hiányzott, mert az a ruhájában volt.”⁴⁸

Az így megkonstruált történet központi elemévé a rablás helyett az áldozatot ért támadás szokatlan jellege vált, amit az elkövetők feltételezett homoszexualitása tovább fokozott, s mindezt szinte megkoronázta a pedofíliára utaló cím: *Megrontottak és kikötöttek a Ligetben egy kis fiút*.

Egy 1930-as cikksorozat már egy egész falu megrontásáról szólt. A cikksorozat első darabjának címodalaz részletes beszámolója szerint Gógánfán, a „Gyömöreyek ősi fészékén” a – sokak által a falu jötevőjének tekintett – uradalmi intézőt némi anyagi ellenszolgáltatásért szórakoztatták a 13 és 20 év közötti helyi legények:

⁴⁴ Megszökött hitoktató. *Az Est* (1910. december 31.) 3.

⁴⁵ Elítélt hitoktató. *Az Est* (1911. január 31.) 5.

⁴⁶ A százados bűne. *Az Est* (1914. április 16.) 6.

⁴⁷ Elfogtak egy veszedelmes betegeshajlamú embert. *Az Est* (1933. augusztus 12.) 9.

⁴⁸ Megrontottak és kikötöttek a Ligetben egy kis fiút. *Az Est* (1913. június 28.) 2.

„Megfürdött, megreggelizett – még a fürdőben – azután megjelent a kastélyban a szolgálattételre rendelt parasztyerek. Langmahr [az intéző] inasa már várta, s kezdetben némi erőszakkal, később szelíden, jó szóval küldte be az intéző úr pihenő termébe a gyereket. Később jött a második, harmadik, negyedik gyerek, – ekkor már senki nem zavarhatta az intéző urat, „török termében” folyt a mulatsága. [...] Ebéd után kocsiába ült, végigkocsizott az 1000 holdon, – szép darab föld – azután visszatért a kastélyba, – a saját kastélyába – bevonult a török terembe és jöttek a délutánra berendelt fiatalemberek. Ez a mulatozás tartott estig. Kivétel csak akkor volt, ha az intéző alapítása, a Gógánfai Árpád Sport Kör tréninget tartott. Ilyenkor az intéző is megjelent a tréningen, szakértő szemmel figyelte a tréninget, válogatott legényeinek munkáját, s este ezekkel barátkozott.”⁴⁹

A botrány kitöréséig az érintettek „[k]edélyes, kedves dolognak tekintették az egész ügyet. Nem riasztott meg senkit, hogy a faluban már volt vagy tíz legény, aki szoba se állt a leányokkal” – az intéző letartóztatása után azonban a falu előljárói úgy értékelték a helyzetet, hogy „egy emberöltőre tönkretették Gógánfát. Megrendítették a falu erkölcsi egyensúlyát, tönkretették fiatalágát, tönkretették a jó híret.”⁵⁰ (A cikksorozat másik két darabja a kihallgatásokról és a 40, javarészt fiatalokú fiút érintő természetelleni fajtalanági ügy zárt tárgyalásáról szól.⁵¹)

E kategóriába soroltuk még A *pap bűne* című rövid cikket, melyben a címszereplő áldozatai nem fiúk, hanem férfiak voltak: „A szatmármegye felső részén fekvő Felsőfernezely község görög katolikus hiveinek atyja, Papp Lajos 50 éves plébános ellen az ügyészség kétféle természetellenes fajtalanosság büntette miatt emelt vádat”, a plébános ugyanis két helyi férfit „több ízben a lelkészi lakba csalta, ott az ajtót rájuk zárta és a két gyanutlan, megijedt emberrel itt le nem irható fajtalanosságokat követett el”.⁵² A cikkből az is kiderült, hogy a vádemelés ellenére az érintett „egyelőre tovább folytatja lelkészi funkcióit”.

Az általunk vizsgált 43 cikk főszereplői között alig voltak nők: tulajdonképpen csak két ügyben kerültek előtérbe. 1924-ben egy 19 éves varrónő személyes szabadság megsértése és súlyos testi sértés miatt tett feljelentést egy énekesnő ellen, aki állítólag több mint egy hónapig tartotta őt fogva ruhátlanul a hotelszobájában. Az újságban megszólaltatott varrónő beszámolója szerint a

„művésznő, akit méltóságos asszonynak kellett szólítani, négy-öt nappal azután, hogy a Magyar Háziasszonyok Országos Szövetsége, mint varrónőt felküldött hozzá, behívott a fürdőszobába és azt mondta, hogy meg fog tanítani egyes személyes szolgálatokra, amelyeknek az életben még hasznát veszem. Többek között meg fog tanítani arra, hogyan kell őt fürdetni. Megmagyarázta, hogy mik a teendőim és azt mondta, hogy ezekhez le kell vetkőznöm.”⁵³

⁴⁹ A gógánfai kastély titkai – Miért tartóztatták le a főintézőt? *Az Est* (1930. február 18.) 1–2.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A gógánfai bűnügyben Sümegen folytatja a vizsgálóbíró a kihallgatásokat. *Az Est* (1930. március 7.) 8; Bakos Ákos: A gógánfai eset zárt tárgyaláson. *Az Est* (1931. március 19.) 5.

⁵² A pap bűne. *Az Est* (1913. július 17.) 9.

⁵³ Egy varrónő regényes vádjai Roeder Sarolta kamaraénekesnő ellen. *Az Est* (1924. október 7.) 5.

A másik női ügynek *Az Est* – a legtöbb korabeli sajtótermékhez hasonlóan – kiemelt figyelmet szentelt, hiszen ez az egyik ismert magyar „mágnás válópörének pikáns epizód”-jához⁵⁴ kapcsolódott, melyben Tormay Cécile „az 1920-as évek legnagyobb szerelmi botrányperének homoszexuális szeretőjeként”⁵⁵ jelent meg. Egy 1925-ös cikkben például a következőképpen írták le a bíróság előtt rekonstruált tényállást:

„Körülbelül 25 esztendővel ezelőtt tartotta menyegzőjét gróf Zichy Rafael őrgróf Pallavacini Eduardínával. A főúri házasság éveken keresztül boldog volt, egymásután születtek a Zichy-utódok és a sárszentalmi kastélyban senki sem volt elégedettebb gróf Zichy Rafaelnél. Több, mint tíz esztendeje annak, hogy a gróf útja másfelé fordult. Évről-évre hidegebbé vált a viszony a grófi házaspár között, míg végre gróf Zichy Rafael bejelentette szándékát: válni akar. Az asszony azonban hallani sem akart a válasról, hiába próbálkozott a gróf, hiába küldött feleségéhez követeket, Zichy grófné megmaradt elhatározás mellett: az egyház kötötte meg frigyüket, katolikus hívő nem válhat el hitvesétől. [...] Évekkel ezelőtt a keresztény női tábor egyik gyűlésén ismerkedett meg gróf Zichy Rafaelné Tormay Cecillel. A barátság mind szorosabbá erősödött, együtt vezették a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSz) ügyeit, Tormay Cecil gyakran fordult meg a grófi háznál, olyankor is, amikor a gróf otthon volt, olyankor is, amikor nem volt otthon s a gyakori, csaknem mindennapos látogatások alatt különös pletyka kigyója kezdett tekerőzni a grófi palota személyzete között. A pletykakigyó belemart a grófbá is, s megindult a tragédia kifejlődése.”⁵⁶

A gróf által felesége és Tormay Cécile kapcsolatában felfedezett potenciális válóok kiaknázási kísérleteinek részleteit e tanulmány keretében nem tudjuk bemutatni.⁵⁷ Tény azonban, hogy a már 1923-ban beadott válóper végül nem vezetett váláshoz, csak ahhoz a rágalalmazási persorozathoz, amit Pallavicini Eduardina és Tormay indított Zichy Rafael és tanúi ellen, akik „azt állították, – mint ez a nyilvánosan kihirdetett törvényszéki ítéletből kiderült, – hogy gróf Zichy Rafaelné és Tormay Cecil között a házasság felbontásához elégséges alapot szolgáltatató, túlságos bizalmas barátság állott fenn évekig”.⁵⁸ A rágalalmazási perben viszont a

„lelki defektusban szenvedő vádlottak vallomásaival szemben a két ártatlan, erkölcsi tógájukban makulátlan, közéleti működésükre nézve áldásos két sértettnek, Tormay Cecilnek és gróf Zichy Rafaelnének vallomását fogadta el valónak a bíróság s e vallomások alapján

⁵⁴ Gróf Zichy Rafael válópörének epilógusa – Feleségének följelentésére négy alkalmazottjával és ügyvédjével került vádlottak padjára a gróf – A vád: hamis tanuzás, rágalmazás és ezekre való fölbujtás – A pör egész tartalmára zárt tárgyalást rendelt el a bíróság. *Az Est* (1925. november 19.) 5. E cikk nyitotta meg a 13 darabból álló cikksorozatot, mely aztán több mint két éven keresztül (az Új bizonyítékok alapján perújrafelvételt kér gróf Zichy Rafael elítélt cselédsége című cikk 1927. december 30-i megjelenéséig) folytatódott.

⁵⁵ KURIMAY, 2015. 5.

⁵⁶ Sz. R.: Hogyan végződött a bíróság előtt gróf Zichy Rafael családi perpatvara – Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina és Tormay Cecil pöre Zichy Rafael és cselédei ellen tegnap este ért véget. *Az Est* (1925. november 28.) 2.

⁵⁷ A per társadalom- és szexualitástörténeti elemzése, valamint további részletek Tormay Cécile alakjáról Kurimay Anita (2015, 2016) tanulmányaiban olvashatók.

⁵⁸ Tormay Cecil és gróf Zichy Rafael tárgyalását elnapolta a tábla. *Az Est* (1926. június 15.) 2.

*megállapította, hogy az az összeköttetés, amely a cselédek vallomásai és pletykái szerint már évek óta különös barátságban tartja Tormay Cecilt és gróf Zichy Rafaelnét, érdekelt emberek aljas hazugságain nyugszik.*⁵⁹

Az ezekhez a perekhez kapcsolódó iratok egy része megtalálható Budapest Főváros Levéltárában,⁶⁰ melyekben az ügy sajtó által nem ismertett részletei is olvashatók: az újságírók ugyanis nem számolhattak be a közerkölcs védelmében elrendelt zárt tárgyalásokon elhangzottakról.⁶¹

Ami kimaradt Az Estből

Az eddigiekben bemutatott példák jól illusztrálhatták, hogy a homoszexuális botrányok sajtó-kommodifikációs eljárásainak megfelelően *Az Est*ben megjelent bűnügyek leírásakor is a legtöbbször nagy lelkesedéssel részletezték a potenciálisan létezőnek feltételezett homoszexuális aspektusokat. Ugyanakkor erre ellenpéldát is említhetünk, amikor egy szereplő ma már egyre szélesebb körben elismert – és valószínűsíthetően a kortársak egy része által is ismert – homoszexualitásáról hallgatott a lap: 1933. április 27-én jelent meg például egy cikk arról, hogy báró Nopcsa Ferenc agyonlőtte titkárát, majd öngyilkos lett. Az írásban nem szerepeltek részletek a báró és a titkár kapcsolatának jellegéről, csupán a megszólaltatott takarítónő utalt némileg homályos módon „*csúnya vádakra*”, melyek tartalmáról aztán nem adtak közelebbi tájékoztatást: „*Én négy év óta vagyok a báró szolgálatában és mondhatom, hogy semmi olyant nem vettem észre, ami a csúnya vádakat igazolhatná*”.⁶² Mint látni fogjuk, több pesti napilap ez esetben *Az Est*nél kevésbé szemérmesen járt el.

Báró Nopcsa Ferenc paleontológus, a Magyar Földtani Intézet igazgatója, nemzetközileg jegyzett és számos tekintetben úttörő dinoszaurusz-szakértő, például a madarak őshüllőkből kifejlődésének korai hirdetője; emellett Albánia-kutató: földtani, néprajzi, nyelvészeti, jogi tanulmányok szerzője. Kalandos életvitelét első világháborús kémszolgálat is bizonyítja.

Nopcsa nála jóval fiatalabb titkárával – az albán Doda Elmas Bajaziddal – szerelmi viszonyban élő homoszexuálisként tűnik fel a *Scientific American* tudományos újság lapjain, ahol dinoszauruszokkal kapcsolatos szakértelmét méltatják.⁶³ Az életét feldolgozó könyvek és korabeli újságcikkek is arról tanúskodnak, hogy a báró és titkára egy lakásban élt, együtt utazgattak, s a kicsapongó életvitelű Bajazidot annak öccsével együtt Nopcsa tartotta el. Mindezt a külvilág számára azzal magya-

⁵⁹ *Az Est*. (1925. november 28.) 2. Uo.

⁶⁰ Lásd például BFL VII. 2. C. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai. 45162/1923; 3851/1926; 5287/1927. Kutatómunkánkban nyújtott segítségével ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Lugosi András levéltáros-történésznek, aki ezekre a dokumentumokra felhívta a figyelmünket.

⁶¹ Lásd például: „*a bűnper egész tartalmára a bíróság zárt tárgyalást rendel el, indokolja ezt a bíróság azzal, hogy a bűnper anyaga nyilvános tárgyaláson a közerkölcsiséget sértene*”. *Az Est*. (1925. november 19.) 5.

⁶² Mielőtt báró Nopcsa Ferenc agyonlőtte titkárát, altató porral elaltatta. *Az Est* (1933. április 27.) 9.

⁶³ DYKE, 2011. Ugyanez az információ szerepel róla az *Encyclopedia of Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender & Queer Culture* című munkában is. Lásd például itt Linda Rapp 2006-os szócikkét Nopcsáról: http://www.glbtcarchive.com/ssh/nopcsa_bf_S.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 09. 24).

rázták, hogy a két testvér korábban Albániában (illetve később román parasztköztől) megmentette a báró életét. Nopcsa kései utóda a földtani intézet élén szintén megírta, hogy a báró 1933-ban „homoszexuális féltékenységbe torkollott gyilkosság-ön-gyilkosság”-ot követett el.⁶⁴ Az eset után közvetlenül Bécsben pletykák keringtek arról, hogy homoszexuális kapcsolat állhatott fenn a szereplők között, melyet a *Népszava*, a *Pesti Napló*, sőt Az Est társlapja, a *Magyarország* is megörökített, rögtön cáfolat formájában.⁶⁵

A korabeli pesti sajtóban is találunk célzásokat arra, hogy a bécsi kortársak körében pletykák terjedtek a két halott homoszexualitásáról. Elsőként *A Mai Nap*, rögtön a halálhírről szóló tudósítást azzal zárta: „A rendőrség arra is kiterjesztette a vizsgálatot, hogy milyen természetű volt a barátság Nopcsa és titkára között”.⁶⁶ A *Friss Ujság* Az Esthez hasonló módon csúnya vádakat emlegetett, amikor beszámolt a takarítónő kihallgatásáról, itt azonban e vádak tartalmáról is szó esett:

„A titkár – mondja a takarítónő – kedves, vidám fickó volt, aki különféle tréfákat csinált és a bárót elszórakoztatta. Én négy év óta vagyok a báró szolgálatában, de semmi olyat nem vettem észre, ami azt a csúnya vádat, mintha a bárónak természetellenes összeköttetése lett volna a titkárral, igazolhatná. Csupán barátság volt, ami összetartotta őket.”⁶⁷

A *Pesti Napló* bécsi szerkesztője riportjához fölkereste a takarítónőt: „Azt a leghatározottabban tagadta, hogy a báró és az albán között természetellenes viszony lett volna”.⁶⁸

Nem tudható, hogy Az Est miért nem említette meg a megalapozottnak tűnő pletykákat: mutathatja ez a lap visszafogottságát, mérsékeltebb bulvár-jellegét, de elképzelhető, hogy a lap érdekeit éppen az elhallgatás szolgálta. Magyarozatként szolgálhat erre Nopcsa nem csupán tudományos beágyazottsága, de társadalmi rangja is. A báró halálának idején ugyanis élt még – a vele egyébként éppen az albán testvérpár miatt már évek óta nem érintkező családjából⁶⁹ – édesanyja: Nopcsa Elek báróné, Zelenski Matild grófnő, volt csillagkeresztes palotahölgy, – az Ady által az *Ülj törvényt*, *Werbőczy* című versben megörökített főrendi házi tag – Zselénszky gróf húga; és élt még testvére is: Nopcsa Ilona, Pallavicini Alfréd örgrófné.⁷⁰ Lehetséges

⁶⁴ KORDOS, 2003. 1593.

⁶⁵ Lásd: „Fölmerült annak a gyanúja, hogy titkárával nemcsak alkalmazotti viszonyt tartott fenn, ismerősei azonban a leghatározottabban tiltakoztak a híresztelések ellen.” *Népszava* (1933. április 27.) 6. „Tragédiámat hozzátartozóimnak köszönhetem” – írta báró Nopcsa az ügyvédjének – „Azt a leghatározottabban tagadta, hogy a báró és az albán között természetellenes viszony lett volna.” Báró Nopcsa Ferenc és Elmas Doda Bajazid bécsi élete. *Pesti Napló* (1933. április 27.) 6. „A titkárral való viszonyáról valamennyien, akik ismerték, kijelentették, hogy az csak barátság volt és a leghatározottabban tiltakoztak azokkal a híresztelésekkel szemben, mintha a bárónak valamilyenféle természetellenes összeköttetése lett volna az albán titkárral.” Nopcsa báró gyilkosságának és öngyilkosságának titkai. *Magyarország* (1933. április 27.) 2.

⁶⁶ Nyomasztó anyagi gondjai miatt lett öngyilkos Nopcsa báró. *A Mai Nap* (1933. április 26.) 3.

⁶⁷ Agyonlőtte titkárát és önmagát Nopcsa Ferenc báró. *Friss Ujság* (1933. április 27.) 3.

⁶⁸ Báró Nopcsa Ferenc és Elmas Doda Bajazid bécsi élete. *Pesti Napló* (1933. április 27.) 6.

⁶⁹ Károly Sándor: Uj „Fatia negra” legenda születik a hunyadi havasokban... *Pesti Napló* (1933. április 30.) 38; Vö. Nopcsa Ferenc báró bécsi lakásán agyonlőtte titkárát és önmagát. *Ujság* (1933. április 26.) 3.

⁷⁰ Károly Sándor: Uj „Fatia negra” legenda születik a hunyadi havasokban... *Pesti Napló* (1933. április 30.) 38.

tehát, hogy *Az Est* újságírói a tehetős családokat akarták így kímélni – ahogy az is lehetséges, hogy megszarolták a családot a hallgatásért cserébe. Számos visszaemlékezés tanúskodik ugyanis arról, hogy a lap színvonalát biztosító anyagi hátteret a tulajdonos Miklós Andor többek között revolver-újságírással teremtette elő.⁷¹

Összegzés

Vizsgálódásunk azt tűzte ki célul, hogy *Az Est*ben fellelt homoszexuális jellegű bűncselekményekkel foglalkozó 43 cikk segítségével rávilágítsunk a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi vélekedések visszatükröződéseire az 1910 és 1939 közötti időszakot jellemző, elsősorban *Az Est*ben hozzáférhető forrásokban. Az itt bemutatott írások áttekintése alapján elmondható, hogy *Az Est* cikkírói a homoszexualitással összefüggésbe hozható bűnesetek bemutatása kapcsán – feltehetően a Bengry⁷² által is felvetett haszonmaximalizáció jegyében – éltek mind a tényekből kiinduló híradások egyes részleteinek túlbeszélése, mind pedig más részletek – talán stratégiai jellegű – elhallgatása által adott lehetőségekkel.

A homoszexualitással kapcsolatos cikkek hangneme nem tűnt szigorúbbnak vagy elítélőbbnek az egyéb bűnesetek leírásához képest.⁷³ Ugyanakkor a cikkekben alkalmazott szóhasználat önmagában is visszatükrözte a normatív különbségtételt a „beteges hajlamúként” vagy „természetellenes hajlamúként” megnevezett szereplők és a „normálisok” között.

Mint a vizsgált cikkekben láthattuk, *Az Est* lapjain feltűnő zsarolók, prostituáltak, kerítők, gyilkosok, erőszaktevők és egyéb „erkölcstelen üzelmek” üzöi leginkább férfiak voltak, akik között akadt bolti szolga, henteslegény, hitoktató, kereskedő, pap, százados, színinövendék, uradalmi intéző – tehát társadalmi helyzetük tekintetében a szereplőket sokféleség jellemezte. Kor és anyagi helyzet szerint viszont az áldozatok és az elkövetők között gyakran találtunk egyenlőtlenségeket: a zsarolók, illetve a prostituáltak például tipikusan fiatalabbnak és szegényebbnek tűntek, mint áldozataik, illetve klienseik vagy kerítőik.

⁷¹ Lásd például: „Mikes [Lajos] tegnap igen keserűen mondta: – Nem bírom ezt a zsaroló zsidó bandát. Miklós megtámad egy vállalatot, hogy rákényszerítse, hogy fizessen. Ha fizet, még egyszer megtámadja, hogy újra fizessen. Ezt már nem bírom gyomorral.” MÓRICZ, (1926–1929). 555–556. „Egy nagy bankember családjában valami igen kellemetlen eset fordult elő. Sajtótikárai elintézték, hogy a lapok nem írtak róla. Hátra volt az Est-konzern; ennek egyik fő emberével maga volt kénytelen tárgyalni. – Rendben van, mondta az Est embere – nem írjuk meg. Huszonötezer pengő. A bankvezér lélekzet után kapkodott, sírt, kért; végül fizetett.” LENGYEL, 1963. 84.

⁷² BENGRY, 2012; BENGRY, 2014.

⁷³ Jellemző, hogy a fiatal fiúk felnőtt férfiak általi megrontásának, illetve a fiatal lányok felnőtt férfiak általi megrontásának témáját hasonlóan nagy felháborodással kezelték. Lásd például az 1910. május 5. és 10. között megjelent cikksorozatot arról a tornatanárról, aki „az iskola fiu- és leányinövendékeivel visszaélve, a serdületlen gyermekeket fajtalan vágyainak kielégítésére használja”. A szalagutcai tornatanár. *Az Est* (1910. május 5.) 4.

A cikkekben szereplő nők alacsony száma – a nőkre a vizsgált időszakban általánosan jellemző alacsonyabb szintű társadalmi láthatóságon túl⁷⁴ – nyilvánvalóan összefügghet azzal, hogy a nők között zajló homoszexuális cselekményeket 1961 előtt Magyarországon nem kriminalizálták, így a férfiakkal összehasonlítva a női homoszexualitás társadalmi nyomai a médiareprezentációkban is kevésbé váltak láthatóvá. Ugyanakkor az 1920-as évek legnagyobb hatású botrányperének közép-pontjában éppen két felsőosztálybeli nő – állítólagos – szerelmi kapcsolata állt, ami a médiareprezentációk révén a nők közötti szerelemnek legalábbis a lehetőségét a közbeszéd részévé és így társadalmilag széles körben elgondolhatóvá tette.

A bemutatott bűnesetek színtereinek többsége a fővároshoz kötődött, de feltűnt több vidéki település is; Budapesten belül két parkot⁷⁵ és egy – névtelenül hagyott – fürdőt említettek a vizsgált cikkek. Ez harmonizál az 1929-es *Modern bűnözés* című kötetben szereplő információval: itt – az illemhelyek mellett – a parkok és a közfürdők jelennek meg olyan „mindenki előtt ismert” helyekként, ahol „a beteges hajlamúak, de leginkább azok söpredéke megfordul”.⁷⁶

Mai szemmel nézve szokatlannak tűnhet, hogy a természetelleni fajtalanság miatt elítéltek pénz- vagy néhány hónapos, tehát viszonylag rövid fogházbüntetést kaptak, s a vádlottak esetenként folytathatták – például lelkészi – tevékenységüket az elítélésükig, majd büntetésük letöltése után visszatérhettek korábbi munkájukhoz. Mindez azt is jelezheti, hogy a 20. század első felének magyarországi sajtóreprezentációiban a homoszexualitás nem egy elkülönült társadalmi kategória vagy identitástípus alapanyagaként jelent meg, hanem sokkal inkább a gyakorlatok szintjén, és ott is gyakran amolyan bocsánatos bűnként értelmeződött.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy e tanulmány egy átfogó kutatásnak csupán az egyik kisebb részterületét mutatta be. Az *Est* című napilapban közölt homoszexualitás-reprezentációk teljes köre nem szűkíthető le kizárólag vagy akár főleg bűncselekményekre. A teljes anyag, aminek most csak egy tematikailag meghatározott részére fókuszáltunk, tartalmilag ennél jóval gazdagabb, ahogy ezt egy következő tanulmányunkban be is mutatjuk majd.

⁷⁴ A korlátozott társadalmi láthatóság az alacsonyabb társadalmi megbecsültség velejárója, melyet jól tükröz, hogy például választójogi szempontból a nők és férfiak közötti teljes jogegyenlőség Magyarországon egészen 1945-ig várat magára.

⁷⁵ E két park a Városliget és a Városmajor. Ez utóbbiról lásd A *Városmajor világitást kér* című cikket: „A Városmajorban nem égnek lámpák, csak a szélein pislákol egy-két homályos gázláng. Este hét után egyiptomi sötétség borul a Városmajor nagy parkjára, ahol ezt a körülményt felhasználva éjszakánként gyanús alakok ácsorognak, gyülekeznek és tárgyalnak. Tolvajok bonyolítják le itt üzleteiket orgazdáikkal és a Városmajor homályát nagy számban keresik fel a városból a beteges hajlamú férfiak. A budai polgárok esténként már alig mernek elmenni a Városmajor mellett, vagy éppen keresztülmenni rajta. Több békés járókelőt inzultáltak és támadtak már meg. A park mai nagyon mérsékelt köztisztasága és higiéniája is fontos intézkedéseket követel.” *Az Est* (1926. április 7.) 7.

⁷⁶ TURCSÁNYI, 1929. 121.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENGRY

- 2012 BENGRY, Justin: Queer Profits: Homosexual Scandal and the Origins of Legal Reform in Britain. In: *Queer 1950s: Rethinking Sexuality in the Postwar Years*. Eds: BAUER, Heike – COOK, Matt. Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 2012. 167–182
- 2014 BENGRY, Justin: Profit (f)or the Public Good? *Media History*, 20. (2014) 2. sz. 146–166.

BEZSENYI

- 2015 BEZSENYI Tamás: Emlékezetkonstrukciók Pipás Pista nemváltoztatásáról és gyilkosságairól. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5. (2015) 1. sz. 28–56.

BUZINKAY

- 2008 BUZINKAY Géza: *Magyar hírlaptörténet, 1848–1918*. Budapest, Corvina, 2008.
- 2016 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Woltser Kluwer, 2016.

CHEN

- 2000 CHEN, Christina Pei-Lin: Provocation's Privileged Desire: The Provocation Doctrine, 'Homosexual Panic,' and the Non-Violent Unwanted Sexual Advance Defense. *Cornell Journal of Law and Public Policy*, 10. (2000) 1. sz. 196–235.

CHUANG–ADDINGTON

- 1988 CHUANG, Henry T. – ADDINGTON, Donald: Homosexual Panic: A Review of its Concept. *Canadian Journal of Psychiatry*, 33. (1988). 7. sz. 613–617.

DYKE

- 2011 DYKE, Gareth: The Dinosaur Baron of Transylvania. *Scientific American*, 305. (2011) 4. sz. 81–83.

EMBER

- 2003 EMBER Judit: Pipás Pista – Filmnovella, 1980. In: *Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Szerk.: ZALÁN Vince. Budapest, Osiris, 2003. 145–167.

KORDOS

- 2003 KORDOS László: Dinoszaurusz a Skorpió jegyében. *Magyar Tudomány*, 2003/12. 1592–1600.

KURIMAY

- 2015 KURIMAY Anita: Tormay Cécile: A „Nemzet Nagyasszonyának” kényelmetlen öröksége. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5. (2015) 1. sz. 5–27.
- 2016 KURIMAY Anita: A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai. *AETAS*, 31. (2016) 2. sz. 70–82.

LAZARSFELD–MERTON

- (1948) LAZARSFELD, Paul F. – MERTON, Robert K.: Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action. In: *Mass Communication and American Social Thought: Key*

Texts, 1919–1968. Eds: PETERS, John Durham– SIMONSON, Peter. Oxford, Rowman & Littlefield, 2004. 230–241.

LEE

2008 LEE, Cynthia: The Gay Panic Defence. In: *University of California, Davis Law Review*, 42. (2008). 471–566.

LENGYEL

1963 LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

MÓRICZ

(1926–1929) MÓRICZ Zsigmond: *Naplók, 1926–1929*. Szerk.: CSÉVE Anna. Budapest, Noran, 2012.

SEDGWICK

1990 SEDGWICK, Eve Kosofsky: *Epistemology of the Closet*. Berkeley, CA, The University of California Press, 1990.

SZÁNTÓ

1933a SZÁNTÓ Jenő: A homosexualitásról, különös tekintettel a budapesti viszonyokra II. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle*, 11. (1933) 3. sz. 40–44.

1933b SZÁNTÓ Jenő: A homosexuális férfiprostitutio kérdése. *Népegészségügy*, 14. 20–21. sz. 1–14.

TAKÁCS

2004 TAKÁCS Judit: *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2004.

TAKÁCS–CSISZÁR

2014 TAKÁCS Judit – CSISZÁR Gábor: Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi *Az Estben* 1910 és 1939 között. *Replika*, 85–86. (2014) 1–2. sz. 209–225.

TAKÁCS–P. TÓTH

2016 TAKÁCS Judit – P. TÓTH Tamás: Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6. (2016) 2. sz. 207–223.

TURCSÁNYI

1929 TURCSÁNYI Gyula: *A modern bűnözés*. Budapest, Rozsnyai Károly Kiadása, 1929.

VÁSÁRHELYI

2002 VÁSÁRHELYI Miklós: *A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai*. Az előszót írta és a kötetet sajtó alá rendezte: MURÁNYI Gábor. Budapest, Élet és Irodalom, 2002.

WOLFENDEN ET AL.

(1957) WOLFENDEN, John et al.: *The Wolfenden Report. Report of the Committee on Homosexual Offences and Prostitution*. New York, Stein and Day, 1963.

Függelék

A vizsgált cikkek áttekintése

Prostitúció: 4 ügy tárgyalása 4 cikkben

1. Liszkai István a bíróság előtt. Megrontójának gyilkosa. *Az Est.* (1910. október 1.) 3.
2. A nagykereskedő bűne. *Az Est.* (1912 március 20.) 7.
3. Komlós Jenő: Évzáró razzia a pesti alvilágban. *Az Est.* (1932. december 28.) 11.
4. Egy hónapra ítélték a legényt, aki miatt Friedmann László kereskedő megölte magát. *Az Est.* (1933. március 10.) 4.

Gyilkosság: 7 ügy tárgyalása 15 cikkben

1. Liszkai István a bíróság előtt. Megrontójának gyilkosa. *Az Est.* (1910. október 1.) 3.
2. Gyilkos masször. *Az Est.* (1920. február 3.) 3.
A Dembinszky-utcai gyilkosság. *Az Est.* (1920. február 6.) 4.
3. Szombaton éjszaka a régi lóversenytéren egy 12–13 esztendő körüli kisfiút megölt egy ismeretlen ember. – A gyerek kilétét eddig nem sikerült megállapítani. *Az Est.* (1923. december 11.) 5.
A rendőrségi orvosok szerint Csapó József kéjgyilkosság áldozata – Vallomás egy bőrkabátos, villanylámpás úrról. *Az Est.* (1923. december 12.) 3.
Ma felboncolták a meggyilkolt Csapó József holttestét – Hajsza a bőrkabátos ember után. *Az Est.* (1923. december 13.) 3.
Pridna András részletesen bevallotta, hogyan ölte meg a kis Csapó Józsefet. *Az Est.* (1923. december 14.) 3.
4. Megtalálták a lágymányosi hulla kezét és lábát. *Az Est.* (1921. június 9.) 5.
5. A kalapácsos gyilkos elmeállapotának vizsgálatát megkezdték. *Az Est.* (1931. május 24.) 1.
A kalapácsos gyilkossal eljátszatják a halálos utazást. Megvizsgálják, nem voltak-e beteges hajlamai Fischlnek *Az Est.* (1931. június 2.) 12.
A kalapácsos gyilkos az ellenőrző orvosszakértő megvilágításában. *Az Est.* (1931. augusztus 27.) 193.
- Uj tárgyalás lesz a kalapácsos gyilkosság bűnügyében. *Az Est.* (1932. február 18.) 2.
Barátságból tettem és nem pénzért – vallotta ma is a kalapácsos gyilkos. *Az Est.* (1932. április 16.) 83.
6. Az elfogott kispesti rablógyilkosok részletes beismerő vallomása A bűnügy megdöbentő pizkos háttere. *Az Est.* (1932. január 27.) 4–6.
7. Halálbüntetést kért Pipás Pistáékra a szegedi ügyész. *Az Est.* (1933. január 13.) 1–2.

„Ergölcstelen üzelmek”: 10 ügy tárgyalása 25 cikkben

1. Hunyadi János (fürdő). *Az Est.* (1910. december 4.) 199.
2. Megszokott hitoktató. *Az Est.* (1910. december 31.) 222.
Elítélt hitoktató. *Az Est.* (1911. január 31.) 26.
3. Megrontottak és kikötöttek a Ligetben egy kis fiut. *Az Est.* (1913. június 28.) 153.
4. A pap büne. *Az Est.* (1913. július 17.) 169.
5. A százados büne. *Az Est.* (1914. április 16.) 90.
6. Egy varróleány regényes vádjai Roeder Sarolta kamaraénekesnő ellen. *Az Est.* (1924. október 7.) 210.
7. Gróf Zichy Rafael válópörének epilógusa – Feleségének följelentésére négy alkalmazottjával és ügyvédjével került vádlottak padjára a gróf – A vád: hamis tanuzás, rágalmazás és ezekre való fölbujtás – A pör egész tartalmára zárt tárgyalást rendelt el a bíróság. *Az Est.* (1925. november 19.) 262.
[+ 12 cikk ugyanezzel az ügyel kapcsolatban egészen 1927. december 30-ig]
8. A Városmajor világítást kér. *Az Est.* (1926. április 7.) 7.
9. A gógánfai kastély titkai – Miért tartóztatták le a főintézőt? *Az Est.* (1930. február 18.) 1–2.
A gógánfai bűnügyben Sümegen folytatja a vizsgálóbíró a kihallgatásokat. *Az Est.* (1930. március 7.) 8.
Bakos Ákos: A gógánfai eset zárt tárgyaláson. *Az Est.* (1931. március 19.) 5.
10. Elfogtak egy veszedelmes betegeshajlamú embert. *Az Est.* (1933. augusztus 12.) 9.

Nopcsa Ferenc gyilkossági-öngyilkossági ügyéről: 2 cikk

1. Mielőtt báró Nopcsa Ferenc agyonlőtte titkárát, altató porral elaltatta. *Az Est.* (1933. április 27.) 9.
2. Az öngyilkos báró Nopcsa Ferenc egyik legutolsó képe. *Az Est.* (1933. április 28.) 7.

Takács, Judit – Csiszár, Gábor

Homosexuality-related Crimes in the Printed Press in the First Half of the 20th Century

Our study examines media representations of homosexuality-related crime stories published in *The Evening (Az Est)* in the first half of the 20th century. This Hungarian daily had the highest circulation among Hungarian popular press products between 1910 and 1939. Our main goal is to contribute to a better understanding of the social perceptions of homosexuality in early 20th-century Hungary by focusing on functions of mass media, by which social norms are reinforced. After examining 30 volumes of *The Evening* (published between April 16, 1910 and November 17, 1939), including 8861 copies (of typically 16–20 pages), we have found more than forty articles presenting the stories of prostitution, blackmail, murder and other “immoral affairs” in the context of homosexuality.

Perényi Roland

Találkahelyek, bűnügyi helyszínek és „dzsungel-erkölcsök”

Homoszexuális szubkultúra, városi tér és bűnözés Budapesten a 20. század elején

A homoszexualitás – ahogy azt a 20. századi Nagy-Britannia *gender*-történetét kutató Matt Houlbrook *Queer London* című munkájában is hangsúlyozza – tipikusan nagyvárosi jelenségnek tekintendő.¹ Könyvének első fejezetében Houlbrook a rendőrségi megfigyelés felől közelítve mutatja be azt a kérdést, hogy a hatalom hogyan definiálta a nyilvános városi terek fogalmát, illetve hogyan korlátozta a nyilvános tér használatát, olykor-olykor behatolva a magánszférába is. Miután a *queerek* leginkább rejtőzködve éltek szexuális életüket, ezért a városi tér, annak különböző típusai rendkívül fontos szerepet játszanak a *queer* szubkultúra megismerésében.² Ebből a gondolatból kiindulva, tanulmányomban kísérletet teszek annak bemutatására, hogy az 1900-as évek elejétől egészen a második világháború kitöréséig a sajtó, valamint a rendőrség Budapesten mely városi terekben lokalizálta a *queereket*. Mivel a homoszexuális praktikák a vizsgált korszakban a téma medikalizálódásának³ köszönhetően szexuális devianciának, s egyúttal büntetendő cselekménynek számítottak,⁴ ezáltal a *queer* szubkultúra rejtőzködő mivoltából adódóan a legtöbbször akkor került a nyilvánosság elé, amikor valamilyen bűncselekmény kapcsolódott hozzá. Ezért a téma lehetőséget ad két eltérő devians – pontosabban a homoszexualitás esetében a vizsgált korszakban deviansnak tekintett – viselkedési mód egymáshoz való viszonyának bemutatására is.

Bár a magyar fővárosra vonatkozóan korántsem rendelkezünk olyan jó forrásadottságokkal, mint London esetében,⁵ a korabeli sajtóból, illetve a rendőri szakirodalomból jól azonosíthatók a város azon térformációi, ahol a homoszexuális szubkultúra tetten érhető. A rendőrségi, illetve a sajtódiskurzusban a *queerek* által használt publikus, félnyilvános, valamint privát terek szinte kizárólag a hatalom és a szubkultúra közötti összeütközések, továbbá a *queerek* sérelmére elkövetett bűncselekmények kontextusában jelennek meg, így a városi térhasználat *queer* módzatai is ezeken a konfliktusokon keresztül vizsgálhatók.

¹ HOULBROOK, 2006. 1–15.

² A homoszexuális, illetve a *queer* kifejezés közti distinkcióhoz lásd HOULBROOK, 2006.

³ Lásd KÓRÁSZ, 2013. 316–320.

⁴ A homoszexualitás korabeli megítéléséhez lásd bővebben TAKÁCS, 2004; KURIMAY, 2012; PERÉNYI, 2016.

⁵ HOULBROOK, 2006.

Homoszexualitás mint nagyvárosi szubkultúra

A szexuális mássággal foglalkozó kortársak – ahogyan a kérdést vizsgáló történészek is – a 20. század első felében Berlint tartották a *queer* szubkultúra centrumának, s ehhez viszonyították a korabeli Budapestet is. A *Detektív* című hetilap például a *queerek* berlinihez képest diszkrétebb megjelenését emelte ki:

„Budapest helyzete pl. Berlinhez képest aránylag szerencsésnek mondható, mert a beteges hajlamuk legalább nem merészkednek úgy a nyilvánosság elé, mint egyebütt. Csak a beavatottak ismerik föl az utcákon a különös viselkedésű férfiakat s titkos találkahelyeiket, törzskávéházaikat, ahol tömegesen szoktak összegyűlni, rendszeren idejekorán felrobantják a razziázó detektívek.”⁶

A modernizálódó nagyváros és a homoszexuális szubkultúra kapcsolatára jó példa egy 1933-as, öngyilkossággal végződő eset, amelyben – a Matt Houlbrook által bemutatott Cyril⁷ esetéhez hasonlatosan – a nagyvárosi milió rendkívül fontos szerepet játszott. A 29 éves, friss házaspáros göncruszkai kereskedő, Friedmann László, aki korábban *„nem tudta, mi az erotika, mi a biszexualitás, nem tudta mi az, hogy egyneműek szerelme, Freudról sem hallott, idegkönyveket [sic!] sem olvasott”⁸*, egy budapesti gőzfürdőben megismerkedett egy férfival, akinek köszönhetően felfedezte homoszexuális hajlamait. Ez az élmény alapvető változást hozott a kereskedő erkölcsi életében:

„Soha ilyesmire nem gondolt, a nevelés, a házi környezet s a falusi szigorú erkölcs ezerféle drótkötéssel lefogta benne a beteges hajlamot, de a fürdői találkozás felszabadította az ördögöt. Friedmann többé nem találta helyét falun, nem bírt ránézni nejeére, félt a tisztességes családi környezettől s mint egy éhes farkas úgy igyekezett Pestre, ahová vonzotta, húzta, rántotta valami ellenállhatatlan erő, mint a mágnes a vasat.”⁹

Friedmann a jelek szerint gyorsan megtalálta a helyét a fővárosi homoszexuális szubkultúrán belül. Egy Bálvány utcai kiskocsmában, amely a „beteges hajlamú” emberek találkozóhelye volt, megismerkedett egy Balogh Miklós nevű padlóburkolóval. Balogh azonban a valóságban „érdekfiú” volt, azaz nem volt homoszexuális, hanem csupán a partnerei pénzére utazott. Friedmann nyilvánvalóan elvakította a szerelem, hiszen lakást tartott fenn szerelme számára, s az összes pénzét – egyes hírek szerint 4–5000 pengőt – újdonsült partnerére költötte. Amikor a kereskedő összes pénze elfogyott, partnere elkezdte zsarolni. Az indulatok odáig fajultak ketjük között, hogy Friedmann előbb végezni akart partnerével, majd öngyilkosságot követett volna el.¹⁰ Miután ezt megakadályozták, Friedmann a rendőrség

⁶ Küzdelem a világvárosi bűnök ellen. *Detektív* (1921. augusztus 24.) 1–2.

⁷ Cyril 20 évesen, 1932-ben érkezett Londonba. Hamar megtalálta a helyét a nagyvárosban, de ez egyúttal szexuális identitásának megváltozását is jelentette. Cyril a város hatására londoni *queerré* vált. (HOULBROOK, 2006. 1–15.)

⁸ Nádas Sándor: Jegyzetek egy beteghajlamú férfi öngyilkosságához. *Pesti Futár* (1933. március 16.) 9.

⁹ Uo.

¹⁰ Egy hónapra ítélték a legényt, aki miatt Friedmann László kereskedő megölte magát. *Az Est* (1933. március 10.) 4.

hazatoloncolta, ahol megpróbált újra beilleszkedni régi életébe. Ez a kísérlet azonban már néhány nap után kudarcba fulladt, Friedmannt „beteges hajlama” újra Budapestre vonzotta. Újra felkereste Baloghot, de miután ismét elfogyott az összes pénze, Friedman egy Víg utcai garnizállóban saját nadrágszíjával megfojtotta magát.¹¹ Halála előtt a kereskedő több búcsúlevelében¹² Baloghot tette felelőssé öngyilkosságáért, de miután „a törvény az ő bűnét még nem foglalta megfelelő paragrafusokba”,¹³ Baloghot végül a büntetőtörvénykönyv 241.§-a alapján „szemérem elleni fajtalanosság” miatt egy havi fogházra ítélte.

1932-ben a Dénesfay-Dinich Vidor törvényhatósági bizottsági tag által szerkesztett *A Város* című várospolitikai és közgazdasági hetilap a később részletesebben bemutatandó kispesti rablógyilkosság apropóján hosszabb eszmefuttatást közölt, amelyben a fővárosban elharapódzó homoszexualitás veszélyére hívta föl az olvasók figyelmét. A cikk egyértelműen összekapcsolja a nagyvárost, a városi teret a „homoszexuális apacsok garázdálkodásával”.¹⁴ A város mint „dzsungel”, a „minden emberi képzeletet meghazudtoló szennyes és kártékony világ: a természetellenes szenvedélyek rabjainak sötét társadalma”¹⁵ jelenik meg az írásban. Miközben a korábbi időszakból származó sajtó- és rendőrségi írások megértően közelítettek a kényes témához, s a törvénybe nem ütköző szexuális viselkedéssel szemben toleránsnak mutatkoztak, a kispesti gyilkosság hatására mintha egyfajta morális pánik tört volna ki a sajtóban, legalábbis erre utal a cikk keményebb hatásági fellépést követelő hangvétele.

„Az a helyzet, hogy ha ezek az emberek nyilvánosan nem sértik az illetet s nem okoznak botrányt, akkor privát lakásokban azt tehetik, amit akarnak. A rendőrség, még ha tudomására jut is az eset, nem tehet semmit. Egészen fonák helyzet ezen téma.”¹⁶

A pamfletszerű írás szerint „köztudomású, hogy a főváros szívében több helyen is kaszinószerű alakulatok ütötték fel a fejüket és jóformán egészen leplezetlenül folytatják üzelmüket”, s Budapest már eljutott arra a szintre, hogy a „szerelmi ügynökök”, „Párizs, Berlin, a Riviéra szodomikus bűnözői már a magyar fővárosban is megteremtették a legfrissebb és legundorítóbb iparágat”.¹⁷ A fertőként megjelenő szexuális másság – és a cikk ide sorolja a törvényileg nem büntetendő, ezért jóval kevésbé dokumentált női homoszexualitást is – ellen a cikk szerzője szerint csak a törvények szigorítása lehet a megoldás:

¹¹ Egy vidéki kereskedő öngyilkossága. *Budapesti Hírlap* (1933. március 7.) 8. A *Népszava* szerint Friedman egy ruhaszárító kötéllal fojtotta meg magát: A halál önkéntesei. *Népszava* (1933. március 7.) 4.

¹² Érdekes, hogy Friedman egyik búcsúlevelét annak a Cár István detektívfelügyelőnek címezte, aki a homoszexuálisokkal foglalkozó detektívcsoport vezetője volt. Vö. Öngyilkosság egy Víg-utcai szállodában. *Pesti Hírlap* (1933. március 7.) 9.

¹³ *Pesti Futár* (1933. március 16.) 12.

¹⁴ Szerelmi ügynökök, homoszexuális apacsok garázdálkodnak a főváros szívében. *A Város* (1932. január 23.) 1–2.

¹⁵ Uo. Kiemelés az eredetiben.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. Kiemelés az eredetiben.

„Valamennyi normális ember, családapa és anyja, Budapest valamennyi józan erkölcsű polgára követeli, hogy teremtsenek rendet a dzsungelben. A törvénykezés feladata gondoskodni megfelelő törvényről, amely legalább gátat vet az egyre terjedő szörnyűségnek.”¹⁸

A cikk a „bűnös” világvárosi élet kárhóztatásával zárul:

„S ha ez az utálatos és szennyes iparág egy világváros »természetes« fejlődésének szükséges velejárója, akkor Budapest polgársága szívesen lemond a világvárosi címről és jellegről”.¹⁹

Publikus – félnyilvános – privát

A homoszexuális szubkultúra a 20. század elejének Budapestjén korántsem volt homogén, számos különböző változata volt megfigyelhető. Ez a sokszínűség mutatkozik meg a városi térhasználatban is, hiszen – ahogy erre Matt Houlbrook is rámutatott –, míg a társadalmi ranglétra magasabb fokán álló homoszexuálisok inkább a privát terekben, lakásaikban vagy zárt klubokban élték meg szexuális másságukat, addig a többiek számára a város nyilvános és félnyilvános terei biztosították az ismerkedési lehetőséget. Minden városi tértípus komoly veszélyeket hordozott magában a *queerek* számára, hiszen míg a nyilvános és félnyilvános terekben állandó volt a rendőrségi razziaák fenyegetése, addig a privát terekben, lakásokban zsarolásnak²⁰ és szexuális indíttatású bűncselekményeknek, rablásoknak és gyilkosságoknak voltak kitéve.

A *queerek* többsége, s ezen belül is az alsóbb társadalmi csoportokba tartozók, illetve a házások számára a nyilvános terek jelentették a legfontosabb ismerkedési és találkahelyet, s egyúttal gyakran a szexuális élet gyakorlásának egyetlen lehetséges terét. Míg Londonban Matt Houlbrook kutatásainak köszönhetően ismert, hogy a nyilvános illemhelyek rendkívül fontos szerepet játszottak e téren, Budapesten erre vonatkozóan kevés adatot találni.²¹ Ezzel szemben a városnak számos olyan pontja kirajzolódik a forrásokból, amelyeket a *queer* szubkultúra használt a fővárosban.

A nyilvános találkahelyek közé volt sorolható az EMKE-sarok, az Erzsébet tér, a Dunakorzó vagy éppen a Népliget.²² Utóbbival kapcsolatban a már sokszor idézett *A Város* közölt egy felháborodott cikket, amelyben a Népligetben zajló erkölcstelen üzemekre, valamint a park őrzésére kirendelt „naponta tizenhatórás, életveszélyes szolgálatot teljesítő szerencsétlen hadirokkantak” nehéz munkájára igyekeztek felhívni a polgármester figyelmét.²³ Az örök ugyanis tehetetlenek voltak az állandó

¹⁸ Uo. Kiemelés az eredetiben.

¹⁹ Uo.

²⁰ A zsarolás veszélyeihez lásd THOMPSON, 2001. 260.

²¹ Egyedül Vogl József említi az 1929-ben megjelent *Modern bűnözés* című kétkötetes munka homoszexuálisokkal foglalkozó fejezetében a nyilvános illemhelyet mint potenciális találkahelyet, de pontosabb helyszínt nem határoz meg. (VOGL, 1929. 134.)

²² ESZÉNYI, 2006. 75.

²³ Amiről a polgármester nem tudhat... *A Város* (1933. augusztus 12.) 3.

inzultusokkal és botrányos eseményekkel szemben. Különösen éjszaka volt rossz a helyzet, amikor a „*Népliget a legfurcsább orgiák színterévé válik*”. A cikk ismeretlen szerzője szerint halaszthatatlanul rendezni kell az áldatlan állapotot, s meg kell tenni a szükséges lépéseket, vagy legalábbis figyelmeztetni a „*gyanútlan, jóérzésű polgárságot*” a „*Népligetben dülő dzsungel-erkölcsök veszélyes jeleneteire*”.²⁴

A publikus térben való ismerkedésre hoz példát Szatmáry Sándor *Nagyvárosi erkölcsök* című, 1908-ban megjelent felvilágosító munkájában. A történet szerint a fiatal ügyvédjelölt a Párisi Áruháznál leszólitott egy magas „hölgyet”, akivel beszélgetésbe elegyedtek, majd a Klauzál utcához érve a beszélgetés „bizalmas tárgyalásba” csapott át. Az ifjú a közeli fürdőbe viszi a hölgyet, s a pár egy kabinban húzódik meg. A szerelmi légyott azonban az ügyvédjelölt számára meglepő fordulatot vesz. Miután elhelyezkedik a kabinban egy díványon, egyszer csak „*férfikar ragadja meg s vaserővel szögezi le, majd stentori hangon mondja: Te, te, te akartál? Majd ha fagy! Én fogok!*”²⁵ Végül az ifjú nagy nehezen tud csak kiszabadulni a „hölgy” szorításából, akit végül a fürdő személyzetének segítségével sikerül átadni a rendőrségnek.

Azt, hogy a nyilvános terekben nem csupán a hatóságok oldaláról érhatték atrocitások a homoszexuálisokat, egy 1913-as olvasói levél bizonyítja, amely a *Pesti Futár* című lapban jelent meg. A levél írója, bizonyos Schönberg Szabó Pál – már önmagában is érdekes, hogy egy ilyen kényes témában valaki névvel vállalja levelét – arról számolt be, hogyan próbálta meg felszámolni a „homosexuális társadalmat”. A levélből kiderül, hogy Schönberg egy évvel korábban ismerte meg a miliót, s feltehetően egy számára kellemetlen inzultus folytán a szubkultúra elleni harcba fogott: „*Párszori találkozásunk után, melyről a rendőrséget előzetesen értesítettem, lelepleztem őket, mivel láttam, hogy a társadalomra milyen károsak és egészségtelenek. És elhatároztam, hogy üldözni és leleplezni fogom őket.*” – így a levél szerzője.²⁶ Miután a levélíró egyik barátjának öccsét „megrontották”, egy csoport önbíráskodásra szánta el magát, s elhatározták, hogy „*ezeknek a fajtalan embereknek a főfészket, ahol tanyáznak, az Erzsébet-teret zavarjuk és kipusztítjuk őket*”. A leírásból valóságos csata rajzolódik ki: „*Egy Weisz Pali nevű barátunknak, aki szintén részt vett az üldözésben, egy homoszexuális miniszteri hivatalnok az Erzsébet-téren a szíve alá döfött, mely véletlenül nem túl súlyos, de lehetett volna halálos is*”.²⁷

A homoszexuálisok elleni bosszúhadjárat azonban hamarosan más irányba terelődik, mivel „hősünk” egy fiútól azt az információt kapja, hogy egy Teve utcai kocsmáros rendszeresen alkalmaz 14–15 éves fiúkat, akiket ugyan „üzleti célra” vesz fel, de „beteg hajlamai kielégítésére” használja őket. Schönberg erre az oknyomozó riporterek és a detektívek módszeréhez folyamodva jelentkezik az inkriminált kocsmáros *Friss Ujságban* feladott álláshirdetésére, s bár a kocsmáros eleinte nem akarta csaposként alkalmazni, végül mégiscsak megegyeztek. Miután a kocsmári állás teljes ellátással járt, a frissen felvett Schönberg éjszakánként együtt aludt a kocsmá helyiségében a tulajdonossal. A második éjszakán megtörtént az inzultus, amit a levélíró saját szavaival idézünk:

²⁴ Uo.

²⁵ SZATMÁRY, 1908. 39–41.

²⁶ Fajtalan emberek közt. *Pesti Futár* (1913. augusztus 4.) 7–8.

²⁷ Uo. Kiemelés az eredetiben.

„Csütörtök este lefekvésünk után valakit magam mellett éreztem, s még először azt gondoltam, hogy a kutya és azt mondtam, mars. Mire a korcsmáros nekem ugrott és teljes erejéből lefogott, minden tiltakozásom és fizikai ellenállásom dacára erkölcstelen fajtalan-kodást követett el rajtam.”²⁸

A rossz véget ért leleplezés végkifejletéről már nem tudósít a levél, mindössze arról számol be a levélíró, hogy az eset kapcsán feljelentést tett a rendőrségen a kocsmáros ellen.

A rendőrség nem csupán a publikus, hanem a félnyilvános találkahelyeket is igyekezett megfigyelése alá vonni, s gyakori razziákkal, vagy adott esetben a hely bezárásával beszüntetni azok működését. Ilyen volt például a Minta Kávémérés, amelyet 1903-ban számolt fel a rendőrség.²⁹ A Dohány utcai kávémérést egy hasonló bűncselekmény miatt korábban büntetett előéletű ember működtette, aki fiatal, többnyire foglalkozás nélküli kereskedősegédeket csábított üzletébe, hogy ott „perverz hajlamú pénzes emberekkel megismertesse és fajtalanságra csábítsa őket”.³⁰ A rendőri razzia során a helyiségben talált személyek ellen eljárást indítottak, a tulajdonostól pedig megvonták az iparüzési engedélyt. Úgy tűnik azonban, hogy nem sikerült végleg felszámolni a találkahelyet, mert Tábori Kornél egy álruhás oknyomozó riportja elkészítése során meglátogatta a Dohány utcai „buzeráns-tanyát”, s részletes leírást ad róla az 1908-ban megjelent *Nyomorultak, gazemberekben*.³¹ Szatmáry Sándor is részletesen bemutatja ezt a Dohány utcai találkahelyet. Leírása szerint a kávécsarnokban két szoba volt, míg az elsőben a „tényleges” vendégek foglaltak helyet, addig a másik „egészen különleges célra volt fenntartva”.³² A hátsó helyiségnek hetente három alkalommal nagy forgalma volt, erősen parfümözött, kiöltözött férfiak jelentek meg egy részük női ruhát viselt. Az estély este 8 órakor kezdődött, s az asztaloknál páronként ültek a férfiak és a „nőférfiak”. Este 9 órakor aztán elkezdődött az „enyelgés”, „s amikor a szenvedélyesség a tetőfokára hágott, a házigazda lecsavarta a gázt s kezdetét vette az orgia”.³³

A homoszexualitáshoz kötődő bűncselekmények közül a zsarolás volt a leggyakoribb. Egy 1908-as eset azt mutatja, hogy nem csupán homoszexuális személyeket, hanem feltételezett találkahelyek tulajdonosait is érték hasonló támadások. A *Pesti Napló* tudósítása szerint egy *Budapesti Hírek* nevű „revolverlap”³⁴ azzal vádolta Madame de Vopeliust, aki a Gyár utcában működtetett tánciskolát, hogy leánykereskedelemmel foglalkozik, és egyúttal homoszexuális férfiaknak üzemeltet iskolájában találkahelyet. A tánctanárnő sajtópert indított a „krajcáros

²⁸ Uo. Egy, a Lukács fürdőben egy névtelen levél alapján tartott 1909-es razziáról részletesen beszámol a *Népszava*. Vö. Vasárnap délután a Lukács-fürdőben. *Népszava* (1909. november 23.) 8–9.

²⁹ A találkahely felszámolásáról a *Pesti Napló* is részletesebben beszámolt. A cikk – ahogy számos más korabeli újsághír – teljes névvel sorolja fel az eset kapcsán kihallgatásra beidézt személyeket, ami azt mutatja, hogy bár a sajtó a kényes természetű ügyek esetében igyekezett diszkréten kezelni az érintettek személyiségi jogait, a homoszexualitás kapcsán kevésbé tartotta ezt a diszkréciót fontosnak. (A „Minta-étkezde.” *Pesti Napló* (1903. július 9.) 14.)

³⁰ *Jelentés*, 1903. 105.

³¹ SZÉKELY-TÁBORI, 1908. 91–93.

³² SZATMÁRY, 1908. 38.

³³ SZATMÁRY, 1908. 39.

³⁴ A revolverlapokkal kapcsolatban lásd LAKATOS, 2004. 187–210.

boulevard-lapocska” ellen, amelynek során két évvel az eset után a lap felelős szerkesztőjét és a cikk szerzőjét 100–100 koronás pénzbüntetésre ítélte a bíróság.³⁵

A homoszexuálisok főbb találkahelyeire vonatkozóan több érdekes adattal szolgál egy másik, szintén a *Pesti Futár*-ban megjelent olvasói levél, amely egy állítólagos „szakértő”, a homoszexuális miliót feltehetően igen jól ismerő szerző tollából származik. A „szakértő” írásából kiderül, hogy a „pesti perverzek” előszeretettel látogatták a Lukács fürdőt, ahol vasárnap délutánonként „pederaszta-mulatságok” zajlottak „a bazinokban és a partokon görög stílusban, antik rendezésben, egész nyilvánosan, mintha csak ótörái teáról volna szó”.³⁶ Budapest fürdői rendkívül fontos szerepet játszottak a *queer* szubkultúra mentális térképén. 1905-ben például egy „simakéjú fiatalember” okozott nagy botrányt a Nyár utcai fürdőben, aki felpozta azt a férfit, aki „perverz merényletet akart ellene elkövetni”.³⁷

A *queer* találkahelyként funkcionáló kávéházak, vendéglők, garniszállók és fürdők mellett egy kimondottan számukra létrehozott klub létezéséről is tudósítanak a források: a Székely Vladimír–Tábori Kornél szerzőpáros beszámolója szerint ez a Baross tér egyik házában működött és „rendes, – bár belügyminiszterileg jóvá nem hagyott – alapszabályokkal is rendelkezett”.³⁸ A klubnak állítólag Aradon, Nagyváradon, Kolozsváron, Pécsen és Székesfehérváron is működött fiókja.³⁹

A legnehezebben a magánszférában zajló történések rekonstruálhatók, hiszen ide a rendőrhatalomnak is csak ritkán volt lehetősége „betörni”. Ebből következik, hogy a privát térben zajló szexuális kapcsolatokról maradt fenn a legkevesebb nyom, s a rendőrségi ügyek nagy része is többnyire a férfi–férfi közötti kapcsolat egyik szereplőjének bejelentésén alapszik. A magánlakásokon rendezett találkák lelepleződésére akkor volt a legnagyobb az esély, ha a *queerek* nem saját otthonukban kerültek kapcsolatba, hanem a magán és a félnyilvános tér közötti egyfajta átmenetet jelentő terekben, azaz olyan lakásokon, amelyeket – megfelelő fizetség fejében – élelmes vállalkozók bocsátottak a *queerek* rendelkezésére. Egy ehhez hasonló titkos találkahelyet leleplezett le 1917-ben véletlenül a rendőrség a józsefvárosi Víg utca 5. számú házában. A felfedezés annak volt köszönhető, hogy a házfelügyelővel szemben az egyik albérlője lopás miatt tett feljelentést, s ekkor állapították meg a detektívek, hogy a lakás „rendszeres perverz szeretkezések tanyája volt”, ahová elsősorban inasok jártak.⁴⁰ A *Népszava* 1911-ben beszámolt egy Szövetség utcai „kéjbarlangról”, ahol „beteg idegzetű, elfajult emberek találkoztak és négy fal között őrzöngő orgiákat rendeztek”.⁴¹ A találkahelyre, amelyet egy kocsmáros és egy szabómester biztosított a többnyire előkelő vendégeknek, egy razzia során ütött rajta

³⁵ Madame Vopelius iskolája. *Pesti Napló* (1910. november 6.) 20. Egy hasonló esetet említ Szatmáry Sándor is: egy fővárosi „kültelki cabaret” konferansziéja egy botrányt követően azzal vádolta a szórakozóhelyet, hogy az a „férfiszerelem tanyája, s melegező ágya”. (SZATMÁRY, 1908. 39.)

³⁶ Pesti perverzokról (Egy szakértő levele). *Pesti Futár* (1909. november 27.) 10–11.

³⁷ A férfiről a hatósági közbelépés nyomán kiderült, hogy K. O. Béláról, a Magyar Atlétikai Klub titkáráról van szó. A *queerek*kel foglalkozó korabeli írások gyakran jegyezték meg, hogy sok *queer* ügy keresi más férfiak közelségét, hogy valamilyen sportegyesületben vállal szerepet. (Riadalom a gőzfürdőben. *Népszava* 1905. december 21. 8.)

³⁸ SZÉKELY–TÁBORI, 1908. 94.

³⁹ SZÉKELY–TÁBORI, 1908. 94.

⁴⁰ A házmeester bűne. *Pesti Hírlap* (1917. január 13.) 11.

⁴¹ Fekete misék egy fővárosi ügyvéd lakásán. *Népszava* (1911. március 17.) 6.

a rendőrség, s a „*vagyonosokat futni engedte, a szegényeket, a prostituáltakat ellenben elfogta a paragrafusok kampójával*”.⁴² Az újsághírből kiderül, hogy a rendőrség által szétzavart társaság új helyen, egy budapesti ügyvéd lakásán rendezkedett be – ebből is látszik, hogy az efféle találkahelyeket nem csupán a többnyire ágy- vagy albérletben lakó alsóbb társadalmi csoportok látogatták. Az új találkahelyre egy névtelen levél alapján lett figyelmes a rendőrség, s a detektívek elkezdték figyelni a lakást, ahol az előző kéjbarlangnál is kicsapongóbb szexuális életet tapasztaltak: az orgiák éjjel-nappal zajlottak a lakáson, nappal férfiak találkoztak, „*akiknek a mulatságához egy erzsébetvárosi vendéglős szállította a prostituált fiatalembereket*”, éjszaka pedig bordélyházi prostituáltakkal folytak a szexuális üzemek. A *Népszava* szerint a rendőrség nem akarta nyilvánosságra hozni a találkahely leleplezését, mivel az ott mulató férfiak között „*több »előkelő« társadalmi állású, szereplő ember vett részt, köztük egy ismert plébános*”. A *Népszavában* más ügyek kapcsán is gyakran megfigyelhető, éles rendőrségkritikával fűszerezett cikk végül így zárul: „*Ügy értesülünk, hogy pénteken dűlőre jut a kérdés; egy nagy eltussolás vagy egy pikáns sajtóirodai jelentés az, amit péntekre várhatunk*.”⁴³

A magántér veszélyei

A *par excellence* magántérben zajló szexuális praktikák csak látszólag adtak biztonságot a *queerek* számára. Azzal, hogy a homoszexuális férfi megnyitja olykor ismeretlen, ráadásul gyakran váltakozó partnerei számára saját privát terét, még a rendőri razziáknál is nagyobb veszélynek teszi ki magát. Erről tanúskodnak azok, a *queerek* sérelmére elkövetett gyilkosságok, amelyek elsősorban az 1920-as évektől figyelhetők meg Budapesten.

Az első ismert, magántérben elkövetett gyilkossági eset több szempontból is rendhagyónak tekinthető. A bűncselekmény 1904-ben, a tabáni Aranykacsa utca egyik lakásában történt. A 26 éves napidíjas Deutsch Ferenc agyonlőtte a 32 éves Minkovics Péter üzlettulajdonost, akivel régóta „*benső barátságban élt*”, olyannyira, hogy Deutsch gyakran aludt barátja Dessewffy utcai lakásán. A gyilkosság előestéjén Minkovics az Orfeumba hívta barátját, aki – miután belátta, hogy „*föl kell hagynia az erkölcstelen életmóddal*”⁴⁴ – visszautasította a meghívást. Másnap Minkovics meglátogatta Deutscht, hogy kérdőre vonja, s az ennek nyomán kerekedett vita fajult gyilkossággá; Deutsch egy pisztollyal átlőtte Minkovics torkát, aki a mentők megérkezése előtt belehalt a sérülésébe. Deutsch a tettet követően feladta magát a rendőrségen, s kihallgatásán arra hivatkozott, hogy Minkovics „*tönkretette az ő testi-lelki egészségét, azért ölte meg*”.⁴⁵ Az eset érdekessége, hogy a bíróság előtt a vádlott ügyvédje Minkovics Deutsch-hoz írt szerelmes leveleivel igyekezett igazolni azt, hogy védence „*fölizgatott kedélyállapotban, egy erős felindulás hatása alatt*” követte el tettetét.⁴⁶ A bíróság ezt az érvelést láthatóan figyelembe is vette, hiszen a fajtalan-

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Gyilkosság a fővárosban. *Budapesti Hírlap* (1904. március 3.) 11.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ A napidíjas bűne. *Budapesti Hírlap* (1904. március 8.) 12.

ság vétsége mellett csupán „erős fölindulásban elkövetett halált okozó súlyos testi sértés” büntetőjogi találatot talált bűnösnek, s meglehetősen enyhe, két évi börtönre ítélték.⁴⁷

Mindössze néhány évvel később újabb *queer* gyilkosságtól volt hangos a sajtó. A lapok által Erzsébet körüti gyilkosság néven emlegetett bűncselekmény áldozata Szilasi Adolf magánzó szőnyegkereskedő volt, aki közismert volt homoszexuális hajlamairól. Az 55 éves Szilasi bensőséges kapcsolatot ápolt a nála több, mint 30 évvel fiatalabb, egykori papnövendékből lett színinövendékkal,⁴⁸ Liskay Istvánnal, akinek barátsága fejében több alkalommal is kölcsönzött pénzt. A gyilkosság előtti estén a két férfi előbb a Mátyás Király kávéházban találkozott, majd éjjel mindketten felmentek Szilasi lakására. Itt aztán a fiatal színinövendék 19 késszúrással megölte a kereskedőt.⁴⁹ Liskay ugyan a vizsgálat során önvédelemre hivatkozott, a gyilkos eszköz, a papírvágó kés azonban nem Szilasi otthonából származott, feltehetően Liskay vitte magával, ami arra utalt, hogy előre kitervelte tettét.⁵⁰ Liskay a lakásból a Szilasi pénztárcájából elrabolt 12 koronával, a holttest ujjáról lehúzott gyűrűvel, illetve néhány apróbb értéktárggyal távozott.

Érdekes, hogy a bíróság Liskay ügyében halált okozó súlyos testi sértés és rablás miatt hozott ítéletet, a szemérem elleni fajtalanítás vádja a vizsgálat során fel sem merült, sőt, a két férfi közötti „erkölcstelen” viszonyt enyhítő körülményként ismerték el. Liskay vallomása szerint ugyanis Szilasi revolverrel kényszerítette őt szexuális aktusra. Így végül Liskayt 6 évi fegyházra ítélték.⁵¹

Az első világháború után minden évtizedre jutott legalább egy, nagy nyilvánosságot kapó gyilkosság, amelyet *queerek* kárára, saját lakásukon követtek el. Ahogyan az eddig vázolt esetek, úgy a „Gyűrűs Gyuri”-féle rablógyilkosság is feltételezhetően a *queer* szubkultúrához kötődik, mert bár a gyilkosság elkövetőit nem fogta el a rendőrség, erős volt a gyanú, hogy „Gyűrűs Gyuri” szexuális partnerei közül kerültek ki a tettesek.

1923 júniusában a Kristóf tér 2. szám alatti „üzletpalota” egyik lomtárában elrejtőzött két betörő, akik eredetileg az épületben található ékszerüzletet akarták kirabolni. Miután a betörés meghiúsult, az épületben lakó viceházmesterre, Bácsi Györgyre támadtak, s a segédházmestert egy nehéz tárggyal fejbe ütötték, majd testét a fűtőtestre akasztották.⁵² Az áldozatról a rendőrség kiderítette, hogy Bácsi „beteges hajlamú” volt, s portásfülkéjében gyakran jártak fiatal férfiak. A viceházmester arról kapta gúnynevét, hogy állítólag 19 aranygyűrűje volt, amelyek egy része a sajátja volt, a másik részét pedig „barátaiktól” kapta megőrzésre.⁵³ A gyűrűk

⁴⁷ A züllöttek. *Budapesti Hírlap* (1904. június 21.) 11.

⁴⁸ A *Népszava* még azt is tudni vélte, hogy Liskait az egri papneveldeben rontották meg. (A papok rontották meg. *Népszava* 1909. október 19. 8.); (Gyümölcsseikről... *Népszava* 1909. október 20. 2.) A *Népszava* ezt követően minden, az Erzsébet körüti gyilkossággal kapcsolatos beszámolóba beleszótta ezt az információt.

⁴⁹ Az Erzsébet-körüti gyilkosság. *Budapesti Hírlap* (1910. július 1.) 14.

⁵⁰ A színész-növendék gyilkossága. *Budapesti Hírlap* (1909. november 30.) 15.

⁵¹ Liskay István. *Népszava* 1910. október 1. 7. Liskai neve az 1920-as években újra felbukkan a sajtóban: egy nyaralókat fosztogató betörőbanda vezéréként tartóztatták le. (Elfogtak egy betörőbandát. *Budapesti Hírlap* 1925. szeptember 22. 6.)

⁵² A meggyilkolt viceházmester. *Budapesti Hírlap* (1923. június 15.) 4.

⁵³ Fontos tanúvallomások a Kristóf-téri rablógyilkosság ügyében. *Pesti Hírlap* (1923. június 15.) 4.

a gyilkosságot követően eltűntek.⁵⁴ A nyomozás végül nem hozott eredményt, a rendőrségnek később sem sikerült fényt derítenie a gyilkosok kiletére.⁵⁵

Egy évvel később újabb gyilkosság történt Budapesten, amelynek áldozata *queer* volt. 1924. június 8-án a Várban, a Werbőczy (ma Táncsics Mihály) utca 12. számú házban, saját lakásában találták meg a 39 éves külügyminisztériumi altiszt, Pollák János holttestét.⁵⁶ Az áldozatot tisztos, megbízható hivatalnokként ismerték, aki háztulajdonosként vagyonos ember volt. Miután napokig nem jelent meg munkahelyén, a minisztériumnál szolgálatot teljesítő Cár detektívfelügyelőt küldte lakására. Cár vérbe fagyva találta az áldozatot – mint később kiderült, három késszúrással végeztek Pollákkal –, lakását pedig láthatóan értékek után kutatva feldúlták. Az áldozat magányos életet folytatott, de a házbeliek szerint gyakran jártak nála férfi látogatók. A szomszédok egy része azt gondolta, hogy Pollák üzletszerűen pénzkölcsönzéssel foglalkozott, mások viszont arra gyanakodtak, hogy „beteges hajlamú” volt, így a rendőrség a nyomozást abba az irányba is kiterjesztette, hogy nem történt-e „más természetű” bűntett.⁵⁷ Ennek nyomán a detektívek több razzitát tartottak azokon a helyeken, „a hol a meggyilkolt szolgálhoz hasonló beteges hajlamu emberek találkozni szoktak, mert valószínűnek tartják, hogy gyilkosa ebből a környezetből került ki”.⁵⁸

A nyomozás során kiderült, hogy Pollákot utoljára a Városligetben, a Barocaldi cirkusznál látták egy 25–30 éves, „keresztény kinézésű, iparoskülsőjű” férfi társaságában.⁵⁹ A rendőrség nagy apparátussal nyomozta az ügyet, és végül a Nyugati pályaudvarnál egy rendőrőrszem letartóztatta a 22 éves földműves Csapó Gyulát, lakótársának bejelentése alapján.⁶⁰ A tettét beismerő Csapó részletesen beszámolt Pollákkal való megismerkedésük történetéről. Elmondása szerint ez a cirkusznál történt, együtt megnézték az előadást, ezután Pollák egy vendéglőbe, majd a lakásába invitálta. Egy héttel később Csapó újra vacsorameghívást kapott a lakásra, de ezúttal Pollák már „erőszakoskodni” kezdett vele, mire ő a kabátja zsebéből elővett késsel leszúrta.⁶¹ Később aztán a tettes azt is elismerte, hogy előre kitervelte a gyilkosságot. Csapó Györgyöt végül szándékos emberölés és lopás miatt négyévi fegyházra ítélték, amit másodfokon hét évre emeltek.⁶² Az újságcikkekből az is kiderül, hogy Pollák feltehetően rendszeresen kereste – többnyire az alsóbb társadalmi rétegekből származó – szexuális partnereit a Városligetben. A nyomozás során a rendőrség letartóztatott ugyanis egy Balog Pál nevű csavargót, aki ismerte Pollákot, s a gyilkosság napján is vele volt a Városligetben.⁶³ Balogot, miután kiderült, hogy nincs köze a gyilkossághoz, elengedte a rendőrség.

⁵⁴ A Kristóf-téri rablógyilkosság. *Népszava* (1923. június 15.) 5.

⁵⁵ Kiállítás a rendőrségi nyomozások holtpontjairól. *Népszava* (1926. június 5.) 8.

⁵⁶ Újabb gyilkosság a Várban. *Budapesti Hírlap* (1924. június 12.) 5; Rejtelmes gyilkosság a Werbőczy utcában. *Pesti Hírlap* (1924. június 12.) 6.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ A Werbőczy-utcai gyilkosság. *Budapesti Hírlap* (1924. június 13.) 6.

⁵⁹ A Werbőczy utcai rablógyilkosság. *Budapesti Hírlap* (1924. június 17.) 7.

⁶⁰ Elfogták a Werbőczy-utcai gyilkosság tettesét. *Népszava* 1924. július 4. 6.

⁶¹ Zárt tárgyaláson hallgatták ki a Werbőczy utcai gyilkost. *Az Est* (1924. október 23.) 4.

⁶² A Werbőczy-utcai gyilkosság. *Budapesti Hírlap* (1924. október 23.) 10.

⁶³ Balog Pál Pollák János gyilkosa? *Pesti Hírlap* (1924. június 24.) 7.

A Werbőczy utcai gyilkossággal foglalkozó újságok közül érdekes módon a *Pesti Napló* volt az, amelyik a legtöbbet foglalkozott az áldozat homoszexualitásával. Míg a többi lapban alig kapott hangsúlyt Pollák *queer* mivolta, addig a *Pesti Napló* részletesen beszámolt arról, hogy Pollák állítólag „szadista rémségeket megjelenítő” fotókat és rajzokat tartott lakásán, óbudai házában pedig éppen kéjlakot tervezett magának kialakítani.⁶⁴ Ugyanebben a cikkben ecsetelik az altiszt nőies viselkedését is:

„A szomorúvégű Pollák János pszichéjéhez tartozott ez az öltözködési vágy is [Pollák lakásában előkelő ruhatárat találtak – P. R.], éppen úgy, mint a sütés, főzés, mosás, vasalás, amelyet mind maga végzett, részben különös fukarságból, részben azért, hogy ne legyen semmiben női kézre utalva.”⁶⁵

A tettes elítélése kapcsán a többi hírlapi tudósítással ellentétben nem annyira az előre kiterveltséget, hanem sokkal inkább azt hangsúlyozta a *Pesti Napló*, hogy Csapó undorában gyilkolta meg *queer* áldozatát.⁶⁶

1932 januárjában Kispesten, a lakásán meggyilkolták a gazdag vendéglőst, Lukács Bélát. A gyilkos, aki feltehetően ismerhette a helyszínt, előbb a vendéglő udvarába lopózott be – a nyomozók megtalálták a lábnyomait a hóban –, majd besurrant a lakásba. Miután megölte Lukácsot (a detektívek először azt feltételezték, hogy Lukácsot fejbe lőtték, később kiderült, hogy egy hegyes vasdarabbal verték agyon), a gyilkos elvette páncélszekrénye kulcsát és kifosztotta azt.⁶⁷

A tanúvallomások alapján kiderült, hogy a vendéglő körül láttak egy „züllött életet élő”, a fogházból frissen szabadult fiatalembert, akit a személyleírás, valamint a „rendőrség speciális nyilvántartása” segítségével sikerült azonosítani.⁶⁸ A rendőrség ennek alapján razziákat tartott több „gyanús környéken”, és előállított több „züllött” fiatalembert, de mindegyikük tudott alibit igazolni. Az előállítottak között volt a vendéglős egyik állítólagos ismerőse, akinél a rendőrök egy „jegyzőkönyvet találtak, amelyben több név volt felírva, csupa olyan férfinak a neve, akik szerepelnek abban a nyilvántartásban, amelyet a gyanús életmódot folytató emberekről vezet a rendőrség”.⁶⁹ Ennek köszönhetően a nyomozásba bekapcsolódott a már említett, homoszexuális férfiakat ellenőrző detektívcsoport vezetője, Cár felügyelő is, aki „évekkel azelőtt vele bizalmasan közölte, hogy Lukács Béla beteges hajlamú”.⁷⁰ Mint kiderült, Cár korábban már nyomozott Lukácssal szemben, de nem talált konkrét bizonyítékot arra, hogy a férfi homoszexuális.⁷¹

⁶⁴ Pollák János minisztériumi altisztet beteges hajlama adta rablógyilkosa kezébe. *Pesti Napló* (1924. június 12.) 3.

⁶⁵ Uo. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁶ Csapó undor okozta erős felindulásban ölte meg Pollák Jánost. *Pesti Napló* (1924. október 23.) 8.

⁶⁷ Meggyilkolták és kirabolták Lukács Béla gazdag kispesti vendéglőst. *Budapesti Hírlap* 1932. január 20. 5.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Erélyesen kutatják a kispesti rablógyilkost. *Budapesti Hírlap* (1932. január 22.) 7; Uj nyomon kutatnak a kispesti rablógyilkos után. *Pesti Hírlap* (1932. január 22.) 5. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁰ NEMES, 1944. 320.

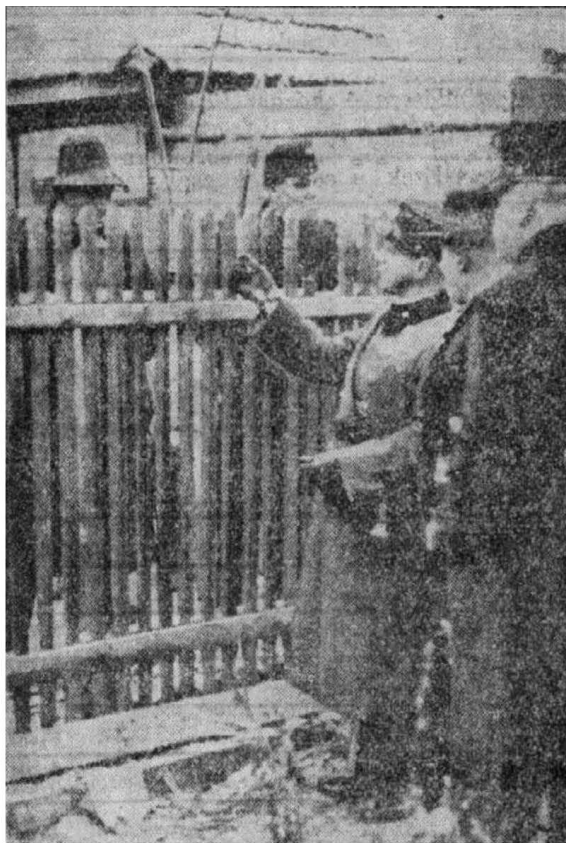
⁷¹ NEMES, 1944. 320.

A kispesti rablógyilkosság helyszínelésén készült fotók
(Forrás: BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár, a fotók a *Képes Pesti Hírlap*ban nyomtatásban is megjelentek.)

A rendőrség végül különleges nyilvántartásának köszönhetően⁷² derítette fel az ügyet, ennek segítségével jutottak el azokhoz a „züllött” fiatalemberekhez, akik elkövették a gyilkosságot. A nyomozás szálai a népligeti kaszárnya felé vezettek, mivel Lukács ismeretségben állt több itt szolgáló katonával is, akik közül hárman néhány hónappal korábban meglopták a gazdag vendéglőst. A kihallgatottak közül három leszerelés előtt álló katona, a 26 éves Sztaniszlavszy József, a 22 éves Kaba Gusztáv és az ugyancsak 22 éves Nikodein József végül beismerték: előre kitervelték, hogy kifosztják a vendéglőst, s erre a célra még külön fegyvert is készítettek egy gránát nyeléből.⁷³ Az esetet a rendőrség újra eljátszatta a helyszínen a vádlottakkal, amiről fotók is készültek, ezek közül a *Pesti Napló* publikált is néhányat.⁷⁴

A gyilkossági ügyet a katonai törvényszék tárgyalta, s ennek megfelelően szigorú, az eddig bemutatott *queer* gyilkosságokra nem jellemzően kemény ítélet

A kispesti helyszíni szemlén készült fotó. A katonai ügyész a szemlén talált revolvergolyót mutatja a kerítés másik oldalán álló Kavának.
(Forrás: *Pesti Napló*, 1932. január 31.)

⁷² A nyilvántartásról lásd TAKÁCS, 2016. 5–29.

⁷³ Elfogták a kispesti rablógyilkosokat. *Budapesti Hírlap* (1932. január 27.) 5.

⁷⁴ Izgalmas helyszíni szemlén a kispesti vendéglős gyilkosai lejátszották a gyilkosságot. *Pesti Napló* (1932. január 31.) 8.

született. A védők hiába próbáltak azzal érvelni, hogy a vádlottak „szellemileg degeneráltak”, a bíróság Sztaniszlavszkyt és Kabát kötél általi halálra, Nikodémet pedig bűnrészesség miatt 12 évi fegyházra ítélte.⁷⁵

Az eset érdekessége, hogy a sajtó – még az egyébként szókimondó *Népszava* is – az eset kapcsán, feltehetően a köztiszteletnek örvendő áldozatra való tekintettel, a meglehetősen ködös, „züllött” vagy „gyanús életű” kifejezéssel írta körül az eset szereplőinek *queer* mivoltát. A *Pesti Napló* ezzel szemben ennél az esetről is szókimondóbbnak mutatkozott; a lap beszámolt arról, hogy az eset kapcsán eljárás indult „*Lukács Béla két fő felhajtója ellen, akik a beteges hajlamú vendéglősnek barátokat szállítottak*”.⁷⁶

A vizsgált korszak, az 1900-tól egészen a második világháború kitöréséig tartó időszak utolsó *queer*-gyilkossága 1940. augusztus 13-án történt. Az 52 éves MABITisztviselőt, Datky Albertet Peterdy utca 31. szám alatt található lakásában betömtött szájjal, összeroncsolt fejjel, holtan találták. A gyilkosságot a MABI egyik tisztviselője fedezte fel, akit főnöke küldött a hivatalnok lakására, miután az két napja nem jelent meg munkahelyén. A kiküldött tisztviselő Datky lakásának ajtaján egy cédulát talált, az alábbi felirattal: „*Szabadságra utaztam, Datky*”.⁷⁷ A lakásból eltűnt minden pénz, de különböző ruhaneműk, cipők és más berendezési tárgyak is hiányoztak. A rendőrök azt is kiderítették, hogy a gyilkos tette elkövetése után Datky Albert ruháiban távozott a lakásról, s a bűncselekményt követő napokon kétszer is járt a lakásban, ekkor rakta ki az ajtóra a cédulát.⁷⁸ A kérdéses céduláról a rendőrség fotót készített, s eljuttatta a sajtóhoz is, hátha az olvasók közül valaki azonosítja a kézírás alapján az elkövetőt.⁷⁹

A detektívek azt is kiderítették, hogy Datky Alberthez sok idegen férfi járt, köztük olyanok is, akikkel csak alkalmi ismeretséget kötött.

„A nyomozás első órájában kihallgattak több férfit, akik Datky állandó baráti köréhez tartoztak, megmutatták a házbelieknek a beteges hajlamú, rovottmultú férfiokról vezetett nyilvántartás fényképalbumát, a nyomozásnak ez az iránya azonban nem hozott eredményt.”

Olvashatjuk az egykori detektív, Nemes Sándor *Gyakorlati nyomozás* című, 1944-ben publikált könyvében közölt beszámolójában.⁸⁰

A szemtanúk láttak egy férfit távozni a lakásból, akinek a kezében egy fekete lakk táskája volt.⁸¹ Ennek alapján követték a detektívek a férfi útvonalát, s el is jutottak egy Orczy úti lakásig. Az itteni házmester bevallása szerint valóban becsengett a házba egy Kovács János nevű férfi, egy 27 éves péksegéd, a házfelügyelőnél

⁷⁵ A legfelsőbb honvédtörvényszék helybenhagyta a kispesti gyilkosok halálos ítéletét. *Budapesti Hírlap* (1932. április 9.) 5.

⁷⁶ Izgalmas helyszíni szemlén a kispesti vendéglős gyilkosai lejátszották a gyilkosságot. *Pesti Napló* (1932. január 31.) 8.

⁷⁷ NEMES, 1944. 318–320.

⁷⁸ Száz detektív keresi Datky Albert gyilkosát. *Népszava* (1940. augusztus 15.) 5.

⁷⁹ Nincs nyoma a Peterdy-utcai rablógyilkosnak. *Pesti Hírlap* (1940. augusztus 18.) 4.

⁸⁰ NEMES, 1944. 318–320.

⁸¹ Meggyilkoltak és kiraboltak egy MABI tisztviselőt. *Pesti Hírlap* (1940. augusztus 14.) 4.

albérletben lakó Kovács Teréz fivére. Bekéredzkedett a lakásba, megborotválkozott, majd elutazott Kecskemétre, ahonnan – mint később kiderült – származott.⁸² Miután a rendőrök otthonában letartóztatták, Kovács beismerő vallomást tett. A kihallgatáson elmondta, hogy Datkyval a Városligetben ismerkedett meg, és anyagi ellenszolgáltatásért cserébe felment a tisztviselő lakására. Ahogy azt a Werbőczy utcai gyilkosságnál is megfigyelhettük, az elkövető előbb azzal igyekezett magyarázni tettét, hogy az áldozat erőszakoskodása miatt, hirtelen haragjában követte el a bűncselekményt, a nyomozás és a helyszíni szemle azonban semmilyen jelet nem talált arra, hogy a gyilkosságot dulakodás előzte volna meg. Kovácsot végül a bíróság 12 évi fegyházra ítélte, amit másodfokon is jóváhagytak.⁸³

Összegzés

Az itt bemutatott példák alapján kirajzolódik a 20. század első évtizedeinek *queer* Budapestje létrehozta a maga sajátos intim tereit, találkozási pontjait, amelyek ezen, különösen a két világháború közötti időszakban virágzó szubkultúra hétköznapijait meghatározták. S miközben a korszakot egy viszonylag toleráns hozzáállás jellemezte a homoszexualitással szemben, a *queer* közösség mégis igyekezett láthatatlan maradni. Ez a rejtőzködés azonban egyúttal rendkívül sebezhetővé is tette a *queereket*, és ez nem csupán a hatóságok felől jövő gyakori inzultusokban nyilvánult meg, hanem az ellenük elkövetett különböző bűncselekményekben is. Ahogyan azt a felsorolt bűncselekmények is jól mutatják, a *queer* férfiak – anyagi helyzetétől, társadalmi státusztól függetlenül – igen komoly veszélyeknek tették ki magukat azzal, hogy alkalmi, a nyilvános városi térben „felszedett” partnereik számára megnyitották privát tereiket. Példáink is azt bizonyítják, hogy a *queer* szubkultúra mint speciálisan nagyvárosi jelenség történeti kutatásának – ahogyan azt Matt Houllbrook is hangsúlyozta idézett munkájában – egyik releváns megközelítési módja a térhasználat elemzése.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Sajtó

A Város, 1932, 1933.

Az Est, 1924, 1933.

Budapesti Hírlap, 1904, 1909, 1910, 1923, 1924, 1925, 1932, 1933.

Detektív, 1921.

Népszava, 1905, 1909, 1910, 1921, 1924, 1926, 1933, 1940, 1941.

Pesti Futár, 1909, 1913, 1933.

Pesti Hírlap, 1917, 1923, 1924, 1932, 1933, 1940.

Pesti Napló, 1903, 1910, 1924, 1932.

⁸² NEMES, 1944. 318–320.

⁸³ Ítéletet mondott a tábla is a Peterdy uccai gyilkosság ügyében. *Népszava* (1941. február 1.) 8.

Nyomtatott források és szakirodalom

ESZENYI

2006 ESZENYI Miklós: „Férfi a férfival, nő a nővel”. *Homoszexualitás a történelemben, a társadalomban és a kultúrában*. Budapest, Corvina, 2006.

HOULBROOK

2006 HOULBROOK, Matt: *Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918–57*. Chicago, University of Chicago Press, 2006.

KÓRÁSZ

2013 KÓRÁSZ Krisztián: A homoszexualitás demedikalizációja – a büntől, büntetéstől az egyenlőség felé. *Lege Artis Medicinae*, 23. (2013) 5–6. sz. 316–320.

KURIMAY

2012 KURIMAY Anita: *Sex in the „Pearl of the Danube”: the history of queer life, love and its regulation in Budapest, 1873–1941*. PhD-disszertáció, Rutgers University, New Brunswick, 2012.

LAKATOS

2004 LAKATOS Éva: Álhírlapírók és zugsajtó Magyarországon. In: Uó: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*. Budapest, Balassi, 2004. 187–210.

Nádas

1933 Nádas Sándor: Jegyzetek egy beteghajlamú férfi öngyilkosságához. *Pesti Futár*, 6. (1933) 9–15.

NEMES

1944 NEMES Sándor: *Gyakorlati nyomozás*. Budapest, Griff Könyvkiadó, 1944.

Jelentés

1904 *Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1903. évi működéséről*. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Rt., 1904.

PERÉNYI

2016 PERÉNYI Roland: „Beteg szerelem” – a queer szubkultúra a rendőri és a sajtódiszkurzusban a 20. század első felében. *Korall*, 66. (2016) 116–141.

SZATMÁRY

1908 SZATMÁRY Sándor: *Nagyvárosi erkölcsök. Budapest szexuális élete*. Budapest, A Magyar Országos Laptudósító kiadása, 1908.

SZÉKELY–TÁBORI

1908 SZÉKELY Vladimír – TÁBORI Kornél: *Nyomorultak, gazemberek*. Budapest, A Nap Újságvállalata, 1908.

TAKÁCS

- 2004 TAKÁCS Judit: *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest, ÚMK, 2004.
 2016 TAKÁCS Judit: Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon. *Korall*, 66. (2016) 5–29.

THOMPSON

- 2001 THOMPSON, Victoria: A határok megteremtése: homoszexualitás és változó társadalmi rend Franciaországban, 1830–1870. In: *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk.: SCOTT, Joan Wallach. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 240–275.

VOGL

- 1929 Vogl József: Homoszexualitás. In: *Modern bűnözés. I. kötet*. Szerk.: TURCSÁNYI Gyula. Budapest, Rozsnyai Károly Kiadása, 1929. 115–152.

Perényi, Roland

Meeting Places, Crime Scenes and „Jungle Morals”: Homosexual Subculture, Urban Space and Crime in Budapest in the First Half the 20th Century

At the beginning of 20th century, Budapest was seen and presented by both public opinion and political discourses as a sinful, immoral city. One of the “social ills” appearing in the discourses was homosexuality. Since homosexuals most often practiced their sexuality furtively, urban space and its distinct types play a vital role in examining their subculture. The public, semi-public and private spheres surface in police and press discourses, almost exclusively in the context of conflicts between the authorities and queers, or crimes committed against the members of the gay community. Therefore, the modes of how queers used the urban space, can also be investigated through these conflicts. Starting from this idea, this paper attempts to show the places, in which Budapest police authorities and the metropolitan press located the queer subculture from the turn of the century up until the outbreak of Second World War. Narratives of criminal acts committed against the members of the queer community, mainly blackmail cases and murders, help us in drawing the mental map of “queer Budapest”, but also give a glimpse into the social opinions of homosexuality in the examined time period.

Szécsényi Mihály

Rosszéletű nőszemélyektől a bordélyházakig

A prostitúció első szabályozása/reglementációja

Pesten és Budán 1850-ben

Magyarországon a török kiűzése után Pest és Buda az élet minden területén kiemelkedő jelentőségű városoknak számítottak. Központi elhelyezkedésük, közigazgatási és szimbolikus szerepük mellett fokozatosan növekedett gazdasági súlyuk és lakosságuk száma. A két település szorosan kötődött egymáshoz, mégis elsősorban a jobb földrajzi helyzetű Pest növekedése gyorsult fel. A városban a helyi lakosok és polgárok mellett megtelepedett, házakat vagy palotákat vett, illetve épített a jobb módú nemesség és az arisztokrácia. Nem utolsósorban nagyszámú katonaság és diáksereg élt és tartózkodott folyamatosan falai között. Pest és Buda városában a 19. század első felében érdekesebbnek tündek a mindennapok, mint az ország más városaiban, változatosabbnak és élénkebbnek tűnt a kulturális élet, a szórakozások köre tágabb volt, az éjszakai élet és a prostitúció helyszínei és intézményei itt jelentek meg az országban belül a legszélesebb választékban. A szexualitás piacának működése ebben a két városban ugyanakkor országosan ismert volt és ezért a század egészében hatással volt az ország városaiban, településeiben folytatott és/vagy engedélyezett hasonló tevékenységre.

Tanulmányomban a pesti és a hasonlóan működő budai prostitúciót szeretném bemutatni az 1800-as évek első felében; azokat a változásokat és problémákat, amelyek ebben az időben jellemezték ezt a társadalmi jelenséget. Az eddig megjelent tanulmányokból sok esetben nem derül ki, valójában mit jelentett az adott korszakban és helyen a prostitúció, ezért munkámban kiemelten fontosnak tartom annak bemutatását, hogyan működött a szexuális szolgáltatások rendszere, milyen megjelenési formái és intézményi keretei voltak. Ezt követően a lassan kibontakozó szabályozás előtörténetét és kialakulását vizsgálom, különös tekintettel a szabadságharc időszakára, amely meghatározó volt ebben a tekintetben. Tanulmányom befejező részében a neoabszolutizmus első két évének történetébe ágyazva igyekszem bemutatni, értelmezni és elemezni a pesti és budai,

lényegében a budapesti prostitúció első szabályozásának,¹ reglementációjának megszületését és közvetlen kiváltó okait és következményeit. Száraz ügyiratok helyett személyes beszámolók alapján szeretnék képet adni a 19. század első felében Pesten és Budán működő prostitúcióról. A hazai és külföldi átmeneti látogatók, munkavállalók, tanoncok, az „idegenek”, a „flaneur”-ök, sok esetben a helyi lakosoknál nyitottabb szemmel körülnéző utazók beszámolóival segítségével szeretném bemutatni ezt a világot. Kétségtelen, hogy ezeket a beszámolókat férfiak írták, de a prostitúciós intézményrendszer működésének, szolgáltatásainak megismeréséhez, ezek értelmezéséhez – a hatóságok, a közigazgatás reakciói mellett – a kliensek leírásainak, véleményének megismerése az egyik leggyakoribb és legcélravezetőbb forrás. Ezekben a forrásokban, és általában a témára vonatkozó dokumentumokban, egyes vélemények szerint csak a prostituáltak véleménye nem jelenik meg saját helyzetükről. Ez az álláspont csak részben fogadható el, mert a levéltári dokumentumok és más írott anyagok, képek nem csupán készítőik szándékaira, motivációira vagy előítéleteire mutathatnak rá, leplezhetik le azokat, de a szerzők akarata, esetleges rosszindulata ellenére, szinte minden esetben rávilágítanak az általuk bemutatott emberek, emberi cselekvés, társadalmi jelenség természetére is.

Hogyan működött a prostitúció a 19. század első felében Pesten és Budán?

Egy nyugati utazó számára már kétszáz évvel ezelőtt is olcsó volt Magyarországon élni, így kézenfekvőnek tűnhetett a helyi viszonyok összevetése egy fejlettebb világgal, amely Pest és Buda határaitól jóval nyugatabbra terült el. August Ellrich,² aki 1819 és 1825 között élt Magyarországon, Pestet még kisvárosnak látta, szórakozásaiban gyatrának és szűkösnek, életmódjában nyárspolgárinak és kicsinyesnek.³ „Pest olyan város” – írta – „mint a többi, ahol a város végső házai belészakadnak a végtelenség felé terjeszkedő Alföldre...”⁴ A csend és a jelentéktelenség mellett, véleménye szerint, a város legfeljebb szórakozásaiban különbözik a vidéktől. A színházak és a krajcáros utcai komédiázás mellett kiemelte a táncos szórakozóhelyeket. „A redoutok tánchelyiségek voltak, ahol szerződötett táncos kisasszonyok rúgták a port és

¹ Az első szabályozás kérdéséről korábban már írtam a *Rubicon* 1993. évi 8–9. számában *A bordélyrendszer Budapesten* címmel megjelent munkámban. Akkor még sem a korabeli sajtóban, sem a szakirodalomban, de még a levéltári forrásokban sem találtam utalást – úgy tűnik más kutatók sem – egy korábbi szabályozásról, csak a prostitúció különböző megjelenési formáiról. Ezért úgy láttam: „Ezt a már létező gyakorlatot vette alapul Pest város tanácsa, amikor a kiegyezés évében 1867. október 31-én elfogadta a kéjelgésről, a bordélyházakról és a kéjhölgyekről szóló szabályrendeletét. A rendelet történeti és gyakorlati jelentősége egyaránt nagy, mert – országos szabályozás hiányában – az ország törvényhatóságai ezt tekintették mintának.” (58–59.) A témával foglalkozó kutatók, – hivatkozással vagy hivatkozás nélkül – gyakorlatilag elfogadták és átvették ezt a téves megállapítást. Remélem, hogy jelen tanulmány és hamarosan következő folytatása hasonlóan nagy hatással lesz a szakirodalomra, mint amennyire a kérdésről szóló első cikkem volt. Vö. SZÉCSÉNYI, 1993.

² Albin Johann Baptista Meddlhammer (1777–1833) német író álneve volt August Ellrich, aki ezen a néven, *Die Ungarn wie sie sind* (Berlin, 1831) című munkájában írta le magyarországi élményeit.

³ ADORJÁN, 1912. 62.

⁴ ADORJÁN, 1912. 133–134.

kápráztatták a nézőt. Beváltakozhatott oda mindenki, aki táncolni, mulatni akart, urak és hölgyek, diákok és a jó erkölcsötől eltántorodott varrómamzellek... Valamennyi közül, a fekete redout volt a legnevezetesebb,⁵ a leghírhedtebb, mert ezen a helyen a tánchelyiség körüli kertben ki is élhették vágyaikat az ott szórakozók. Ezek az igényes vagy szerényebb tánchelyek igyekeztek a fiatalabb nemzedékek szórakozását szolgálni, a katonáktól és a diákoktól egészen az előkelő ifjakig. A férfiaknak fizetniük kellett a belépésért, míg a nőknek nem. A szerződötetett táncosnők nem csupán fogyasztásra ösztönözték a vendégeket, de betérő „társnőikkel” együtt a prostitúció sem állt tőlük távol.

Egy másik utazó, Pjotr Ivanovics Keppen⁶ Oroszországból érkezett, és 1822-ben három hetet töltött Pesten. Feljegyzéseiben részletesen beszámolt a sajátos pest-budai félvilági életéről. Leírása élénk és érdekes éjszakai életet mutat be.

„Pest lakosai a bécsiekénél nem kevésbé szeretik élvezni az életet, de a bécsiek – úgy tűnik – nagyobb mértékletességet tanúsítanak. Esténként a városi kertek megteltek minden rendű és rangú vacsorázó emberrel. A Beleznay-kertben, ahol az estebédjüket fogyasztók társaságában néhányszor teáztunk, mintegy száz ember ült, ezen kívül körülbelül ugyanannyi az egyszerű népből, akik Biharinak, a rendkívül kedvelt cigány muzsikusnak a zenéjét hallgatták. Ám mindez csak ártatlan mulatság.”⁷

Így zárta gondolatait a szerző. Keppen ugyanis nem teázás közben, hanem az utcán sétálva találkozott a prostitúció jelenségeivel és szerezte első tapasztalatait Pesten. Egy alkalommal, egy szépen öltözött fiatal leány szólította meg: „Miért siet annyira? Jöjjön velem! Nincs hozzá kedve?” A következő esetben egy fiatal fiú ajánlkozott kalauznak lámpással a kezében, aki ugyancsak kérdés nélkül tájékoztatta: „Ismerek egy gyönyörű, egészséges, üde tizenöt éves kislányt, aki nem kíván az utcán csatangolni”. Keppen azt is megtudta, hogy ezeket a lányokat öregasszonyok tartják maguknál, biztosítanak szállást számukra, gyakran közös szobában laknak velük, és csak akkor távoznak, ha „vendég” érkezett. Az utcához kapcsolódó prostitúció megjelenési formái között megemlítette még a nagyszámú pince-lebujt.

„Ha valaki kíváncsiságból – írta mintegy mentegetőzve Keppen – meg akar nézni egy ilyet, földalatti birodalomba kell szállnia, melynek bejáratánál ott áll őrt egy bajadér, mosolyog, nevet – és hívogatóan mutat lefelé... Lent pedig a legalja feslett nők egy képviselője lép önhöz, tapogatja, mindenképen tetszeni igyekszik és felizgatni a belépőt, szobájába, inkább tán úgy mondhatnók, cellájába invitálja...”⁸

A feltűnően jól tájékozott utazó a tehetősebbek számára elérhető minőségi prostitúcióval is megismerkedett. Megemlíti egy tiszteletre méltó dámát, bizonyos Viczai Teréz asszonyságot,

⁵ ADORJÁN, 1912. 139.

⁶ Pjotr Ivanovics Keppen (1793–1864) irodalomtörténész, régész, statisztikus. Naplója kéziratban maradt fenn. (Orosz Tudományos Akadémia Kézirattára, Szentpétervár)

⁷ TARDY, 1979. 226.

⁸ TARDY, 1979. 227.

„aki maga vigyáz a kékvérűek szexuális életére, vagyis akinél a napnak csaknem minden szakában lehet leánykákat találni (itteni polgárlányok, Burgers-Tochterek), akiknek egészségét ellenőrzi, akiket ő maga mutat be minden egyes gavallérnak, általában ez a nemesemberek megszólítása, akik tíz és huszonöt forintot fizetnek a bebocsátásért.”⁹

Ez az asszonyság a fogadók londonereivel is jó kapcsolatokat ápolt, és megjutalmazta őket, ha az átutazó vendégeket odakalauzolták. Pjotr Ivanovics még a színházban, a Varázsfuvola megtekintésekor is talált kapcsolatokat a fizetett szexualitáshoz. *„Mindenesetre tény”* – írja –, *„hogyan egy hölgy ült mellettünk, és így szólt hozzám: nézze meg jól ezt a színésznőt, eléggé csinos? – Majd az előadás után meghívta magához útitársamat és barátomat, Alekszej Szergejevicsset...”¹⁰* Keppen maga, – állítása szerint – természetesen nem ment velük.

Az orosz utazó által említettek megerősíti és kiegészíti Pirch kapitány¹¹ leírása, aki 1829 augusztusa és 1830 júliusa között utazta be Magyarországot. Útjának kezdetén Pozsonyban a Várhegyet szerette volna megnézni. Útja a gettón vezetett keresztül, ahol a zsidó árusok csak akkor hagyták továbbhaladni – ki vihogva, ki rosszálló fejcsóválással –, amikor a Várhegyre vezető útról érdeklődött. Ennek okát hamarosan megértette, amikor a felfelé kanyarodó úton a kocsmák ablakaiból „cifra leányzó” sokasága invitálta, miközben azonnal megpendült a cimbalom és a megszólalt a hegedű.¹² A kapitány ekkor ismerkedhetett meg a korszak legjellemzőbb magyarországi prostitúciós intézményével, a kocsmákkal (és a vendégfogadókkal), amelyek a vendéglátásra, italozásra és az ott dolgozó nők szolgáltatásaira alapozták működésüket.

Pirch a fővárosba érkezése után Budán vett ki szállodai szobát, hogy gyönyörködhesen a szép pesti panorámában. Szállásán találkozott a vendégfogadói prostitúció egyik városi változatával. A folyosón, ahol a kapitány lakott, egy hölgy mindig akkor lépett ki szobájának ajtaján, amikor a tiszt arra ment.¹³ Hamarosan ismeretséget kötöttek és kiderült, hogy a hölgy vidékről, Temesvárról érkezett hivatalnokfeleség, aki nehéz anyagi helyzetben van, pereskedik. A sokadik alkalommal már a szobájába is beinvitálta a katonát, és egy fiatal, 12–14 éves kislányt „kínált” fel partnerként, illetve egy másik verzió szerint maga a hölgy, bizonyos Ternoliné kopogtatott be a kapitányhoz védencével.¹⁴ Ezt a trükköt minden férfi szállodai vendég esetében bevetette. A tiszt természetesen nem élt a lehetőséggel, hanem ételt hozatott és megvendégelte az éhes gyermeket.

A tehetős idegennek tűnő kapitányt azonban már számomartották szállodája környékén. A budai Duna-parton a hajóhíd közelében „véletlenül” megismerkedett egy nagyon szép nővel, akit szintén idősebb nő felügyelt látható módon, de a férfi átlátta a helyzetet. Különösen, miután saját bevallása szerint az említett nő szintén temesvári volt és hivatalnokfeleség. Délután a szállásához közel, Budán

⁹ TARDY, 1979. 227.

¹⁰ TARDY, 1979. 228.

¹¹ Ottó Ferdinand Dubislav von Pirch (1799–1832) porosz katonatiszt és utazó, aki könyvét Caragoli írói álnéven adta ki. Lásd CARAGOLI, 1832.

¹² ADORJÁN, 1913. 282.

¹³ ADORJÁN, 1913. 287.

¹⁴ SIKLÓSSY, 2002. 262–263.

a Horváth-kert mellett – Keppen esetéhez hasonlóan – egy fiatal fiú arra kérte, menjen vele a nyilvános kertbe. Ott a már megismert fiatal nő várta azzal az indokkal, *„hogyan egy órácskát akar velem beszélni”* – jegyezte fel naplójába a katonatiszt – *„de nem mert meghívni a lakásába, amelyet egyidejűleg most már meg is nevezett. Ebben a pillanatban odajött hozzánk a korcsmáros és megkérdezte, hogy nem parancsolunk-e egy szobát, mert, ha igen, választhatunk akár több közül is.”*¹⁵ A tiszt alig tudott megszabadulni a kényes helyzetből, amelyen szemmel láthatóan mindenki keresni akart.

Pirch kapitány különleges prostitúciós helyszíneket is megismert tartózkodása alatt Budán és Pesten, például a fürdőket. Nem ismerte meg azonban Pest négy országos vásárát,¹⁶ amelyek Európa legnagyobb vásárai közé tartoztak és kéjnők sokaságát vonzották.¹⁷ Egy igazán sajátos meglepetés az ún. (korabeli) Párisi-udvarban érte, amikor azt vette észre, hogy az alkonyi órákban több férfi is betért egyes piperés és női divatárus boltokba, és feltűnt számára, hogy a nők pedig elkerülték az udvarnak azt a részét. Vasárnapi sétája során a kapitánynak – a házak emeleti ablakaiban önmagukat kellettő dámák láttán – semmi kétsége nem támadt afelől, hogy szabadon válogathatna közöttük.¹⁸

Jeszenszky Ferdinánd¹⁹ szabóinas, céhlegény 18–19 éves korában, 1836–1837-ben élt Pesten és ismerkedett a várossal. A mesterlegény, aki az ország több városában megfordult minden mesterénél kapósnak bizonyult a ház asszonyai részéről. Mentalitása több szempontból is eltért társaitól, ahogyan az ország legnagyobb városa is eltért Egertől, Debrecentől, Miskolctól vagy az ország kisebb településeitől, ahol inaséveit töltötte.

*„A legközvetlenebb és nyersen szexuális tartalmú kísértések Pesten leselkedtek Jeszenszkyre. A modern urbanizáció kezdetei, a nagyváros forgataga nem gyakoroltak rá különösebb hatást. A prostitúcióval való találkozása szinte az egyetlen terjedelmesen felidézett nagyvárosi emléke, mintha a nagyváros – ismét kiemelendő, hogy az unokáknak írt emlékezésben – épp az erkölcsi veszélyek terepe lenne, és sokkal kevésbé az új ismeretek és benyomások fantáziát, lelket mobilizáló tényezője.”*²⁰

Ferdinánd három fiatalemberrel, nála valamivel tehetősebb, ám hasonlóan nemesi származású diákkal lakott együtt albérletben, azaz kvártélyon egy szabómester-nél.²¹ Lakótársai szórakozni hívták, ami kocsmázással, serivással kezdődött, és egy olyan háznál folytatódott, amely bár nagyon hasonlított a korabeli kiskocsmákhoz, mégsem csak akként funkcionált. Az intézmény egy szobából és oldalszobából állt, *„az asztalnál egy éltes asszony, a másik asztalon egy cimbalmos játszott és három leány táncolt”*.²² Akinek kedve volt táncolhatott a lányokkal, vagy félrevonulhatott választott

¹⁵ SIKLÓSSY, 2002. 264.

¹⁶ ZOLTÁN, 1975. 6–15.

¹⁷ KISS, 1956. 90–92.

¹⁸ ADORJÁN, 1913. 288–289.

¹⁹ Jeszenszky Ferdinánd (1818–1901) kisnemes, gazdatiszt, bérlő, tanító 1899–1900-ban írta meg visszaemlékezéseit.

²⁰ DOBSZAY, 2003. 284.

²¹ *Jeszenszky-krónika*, (1818–1900). 26.

²² *Jeszenszky-krónika*, (1818–1900). 28.

párjával az oldalszobába. Fizetni a szoba elhagyása után a „kuplerné”-nál kellett úgy, hogy azt mindenki láthatta. Ez az olcsó és igénytelen működtetésű ház, ahol egyszerre csak egy vendéget tudtak szobára vinni, az egész korszakra jellemző lehetett. A történetek után 12 évvel Alexy Lajos 22 éves fiatal ügyvéd,²³ naplójában hasonló leírást adott egy budai „bordélyban” tett látogatásáról. Az egyik szobában várakoztak a vendégek és a lányok, székeken és ágyakon üldögélve, beszélgetve. „E közben a mellékszobába való eltűnések s onnani előtűnések egymást követték, a többi között minden ellenzésem ellenére szegény Fűrész barátomat is érve, kit csak sajnálni tudok.”²⁴ Ezek a lakások megnevezésük ellenére nem tekinthetők bordélynak. A pesti és budai kéjnőszállások hasonlósága sem a véletlen műve volt. A Sáros fürdőtől, azaz a mai Gellért Hotelől kezdődően a Gellért-hegy alatti rakpart kis házai és a Tabán kocsmái, kéjnőtanyái egészen a Vízivárosig, elsősorban a pesti látogatók igényeit elégítették ki, mintegy ellenpontjait képezve a Terézváros és Józsefváros hasonló intézményeinek. A vendégek a Vigadó magasságában működő hajóhídon kényelmesen átsétálva érhatték el céljukat. Alexy feljegyzései szerint barátai között ez annyira közismert lehetett, hogy amikor

„Az elvégzett vacsora után Soma társai között – kik heten lehettek – ezen felszólamlás történt, menjünk Budára, s ez minden kérdés nélkül, minek? elfogadtatott, mert köztök a Buda szó a bordélyházzal egy s ugyanazon érdelmű volt. [...] Útunk a hídon keresztül, jobbra a Duna parton lévő 2ik ház 1s emeletére vezetett.”²⁵

Visszatérve Jeszenszky Ferdinándhoz és társaságához, a felkeresett „intézmény-nyel” elégedetlen csapat ezt követően a Zrínyi kávéházba vonult, ahol félreeső helyen ugyancsak „éltes asszonyok” ültek, akik közül az egyiknek Ferdinánd valamelyik barátja sügött valamit. Az asszony elment, és amikor visszaérkezett, jelezte a társaságnak, hogy kövessék őt. A Terézváros egyik emeletes épületében várták őket. Ez a lakás is egyszerű elrendezésűnek bizonyult. A középén található konyhából nyílt két oldalszoba. Az egyikben már három előre megvetett ágy várta az érkezőket, a másik szobában a tulajdonosnő és lánya laktak. Ferdinánd társai nem mutattak meglepetést, elfogadták a játékszabályt, de történetem főhőse itt is ellenállt a csábításnak. A lányok között, nagy meglepetésére az egyik prostituáltban miskolci szabómesterének leányát ismerte fel, aki megszökött szüleitől, mert olyan férfihoz akarták adni, akit nem szeretett.²⁶ Ez az eset nemcsak Pest vonzerejét mutatja, hanem azt is, hogy azok, akik kéjnőnek álltak az esetek többségében igyekeztek ezt a foglalkozást családjuk, rokonságuk és ismerőseik lakóhelyétől távol folytatni; távol azoktól, akik előtt szégyellték volna tevékenységüket, akik előtt szégyenben maradtak volna. Jeszenszky Ferdinánd történetei pedig a városi, nagyvárosi prostitúciónak azt az átalakulását mutatják, amelynek következményeként már a szegényebbek is képesek voltak megfizetni ennek a tevékenységnek az utcai változatoknál kulturáltabb, de közel sem igényes formáit. Az előbbi esetekből arra

²³ Alexy Lajos (1826–?) ügyvéd, vállalkozó Rozsnyón.

²⁴ ALEXY, 2014. 119.

²⁵ ALEXY, 2014. 118.

²⁶ Jeszenszky-krónika, (1818–1900). 31.

következtethetünk, hogy a prostitúciós szolgáltatáshoz biztos helyet nyújtó, olcsó és egyszerű helyeken nem az intimitás volt a kötelező elvárás.

Alexy Lajos 1848-ban töltött néhány hónapot Pesten, és az eddig leírtakat mintegy összefoglalva ad képet a szabadságharc idején a városban jelenlévő prostitúcióról. Alexynek és barátainak a „kalandjai”, – a naplóját talán valóban csak a kíváncsiság vezette – a Terézvárosban, a Péter Pál vagy más néven Reunion nevű vendéglőben és táncos helyen, vagy redoutban kezdődtek. A „harsogó zene mellett rövid szünetek közben heves indulattal, egy általam még nem látott polka táncot lejtettek”²⁷ – írta naplójában a fiatalember. A mulatság közben a férfi megszólított egy fiatal, 16 éves lányt és egy fiatalasszonyt, akinek a férje éppen Eszéken tartózkodott. Nem csak róluk derítette ki, hogy erkölcstelének, de megállapította, „ha az itten számosan összegyűlt nők között (bár általában a magaviselet szolidusabb volt, mint a pozsonyi rima-bálon) csak 3at jelelek ki becsületesként nem keveset jeleltem ki”.²⁸ Jeszenszky ebben az esetben túl magasra helyezte a mércét és nem gondolt arra, hogy a jelenlévő nők között sokan lehetnek olyanok, akik csak szórakozni vágytak és olyanok is, akik ismerkedni szerettek volna. A kísérő vagy barátnő(k) nélkül érkező és egyedülálló nők szándékait a férfiak természetesen gyakorta félreérthették. Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy Alexy rövid érdeklődés után azonnal talált két lehetséges „partnert”.

Útjuk innen este 11 órakor a közeli Kék Kakas (ma Székely Mihály) utcába, a pesti prostitúció egyik közismert helyszínére vezetett.

„Itten majdnem ház-ház mellett, csak vagy alsóbb rendű 4 bordélyházakat, ugyanannyi tivornya tanyákat látogattunk meg. Az egyik helyen seres asztal körül, egy lant s gitár hangjait hallgatva, kéjhölgyektől környezett férfiak ültek, a másikon pongyolás kéjhölgyektől, dühösen veszekvő Kossuth katonák, (kiket mindenütt szerencsénk volt találni) csillapítottak, míg a harmadik helyen szinte gitár és lant zenéje mellett víg fiúk táncoltak a szüzesség nyílt ellenségével.”²⁹

Alexynek ezen az estén szerencséje volt, „mert még Pest leghíresebb s leglátogatottabb 12–13 kéjhölgyel dicsekvő rendszeresített a vidéken is oly igen ösmeretes Luft Rézi³⁰ bordélyházát is kívántuk megtekinteni.”³¹ A ház már csukva volt, de barátaira való tekintettel őket mégis beengedték. A férfiakat a szalonba vezették: „itten azon szobába lépénk, hol – mint tudtomra esett, az összegyűlt szépségek közt a választás szokott megtörténni”.³² Az eddigi beszámolók között ez az első, ahol egy látogató, egy lehetséges ügyfél észleli a különbséget a lakásokon vagy kocsmákban folytatott prostitúció és egy új intézmény, a bordély működési rendje között. A bordély központi helyisége a szalon volt, ahova nem lehetett közvetlenül az utcáról bejutni, itt nem keveredhettek össze, mint a kocsmákban vagy csapszékekben a csak szórakozni vagy inni

²⁷ ALEXY, 2014. 97.

²⁸ ALEXY, 2014. 97.

²⁹ ALEXY, 2014. 98.

³⁰ Grünfeld Terézia (?-?) a vizsgált korszak legismertebb luxusbordélyának tulajdonosa és működtetője.

³¹ ALEXY, 2014. 99.

³² ALEXY, 2014. 99.

vágyók azokkal, akik kifejezetten szexuális szolgáltatásokért kereseték fel ezt a helyet. A bordélyban természetes elvárás volt az is, hogy minden nőnek külön szobája legyen. Az intézménybe járók hajlandók voltak többet fizetni a kényelemért, az átlagosnál nagyobb választékért és a viszonylag nagyobb diszkrécióért.

A helyiségben tartózkodó híres tulajdonosnőt, Luft Rézit Alexy egy 35–40 éves durva tekintetű kövér asszonynak írja le, akit szobalánya éppen lefekvéshez fésült és aki, talán éppen ezért, nem törődött az új vendégekkel. Luft Rézi intézménye már valóban a klasszikus nyugati bordélyoknak megfelelően működött és luxus-bordélynak számított. Hírnevéhez méltóan a házban megfelelően gondoskodtak a nőkről és nem terhelték túl őket, legalábbis Alexy Lajos leírása ezt állítja.

„Bár közülük egy sem volt oly szép s oly vonzalom teljes, mint a pozsonyi,³³ mind a mellett célok elérésére elég keccsel s kellemmel bírtak. Ha egy rendes háznál lettem volna, azt kellett volna hinnem, hogy ezek mind a ház leányai, hiszen jelenleg, azonkívül is kedves és ajánló külsővel bírván jelenleg (kivéven hogy egyik kalapomat fejére tevésével fertőz meg, másik hogy egy férfi által fűzeté ruháját, ki egyedül volt pongyolában, vállát a lesett ing engedé láthatni) mondom ezeken kívül meglehetősen viselték magukat, engemet, mint körül tekintető idegent meg sem szólítva, s csupán vezető társaimmal beszélgetve. Mit a többi helyen azt itt is tapasztalám, hogy e nők állásuk ellenére is, különösen jó testben vannak, kiknek, ha valójukról mélyebben gondolkodom, lehetetlen azt nem borzalommal tennem.”³⁴

A fiatalember csak véleményének megalkotása és leírása után vette észre, hogy a kéjhölgyek helyzetét elfogadhatónak, sőt jónak látta, viszont munkájukat el kelletne ítélnie. Ezért a továbbiakban hosszasan elmélkedett naplójában a prostituáltak sorsáról, kiszolgáltatottságukról, sivár érzelmi világukról és arról, hogy fizetségük felét a bordélyos kapja, aki ráadásul adósságba hajszolja őket, mindezt természetesen anélkül, hogy megfelelő ismeretekkel rendelkezett volna a prostitúciót választók motivációiról, életükről és elképzeléseikről. Alexy Lajos nagyon kíváncsi volt az ún. „erkölcstelen” életre, minden lehetőséget megragadott annak tanulmányozására és arra, hogy rábeszélje a nőket az életmódjukkal való szakításra. Rövid pesti tartózkodása alatt többször is előfordult vele, hogy az utcán lassan haladó, látszólag céltalanul sétáló csinos hölgyeket követett. Rövid követés után beszélgetésbe kezdett velük, majd, amikor kiderült, hogy a nők prostituáltak megtudakolta lakáscímüket, a lakásba vagy bordélyba azonban már nem ment be velük. A nők ezen néha felháborodtak, sőt, volt amelyikük Alexyt kezdte el követni és biztatni az üzlet megkötésére.³⁵ Meggyőznie senkit sem sikerült, amit naplójában is rögzített. „Útközben élete módjáról egynéhány komolyabb kérdést is intézék társnémhöz, azok azonban nevetéssel fogadtatva, felelet nélkül maradtak.”³⁶

³³ Alexy egy Pozsonyban látott prostituáltra utalt.

³⁴ ALEXY, 2014. 100.

³⁵ ALEXY, 2014. 130.

³⁶ Uo.

Szabályok egy szabályozás nélküli világban

Az eddig megismertek alapján érdemes röviden összefoglalni és elemezni az 1830-as és 1840-es években Pesten és Budán kialakult prostitúció szerkezetét. Ezt megelőzően a szexuális szolgáltatások rendszerének elemeiről, azaz intézményeiről szükséges néhány megállapítást rögzíteni. Az eddig felsorolt működési formák nem egymás után és nem egymásból alakultak ki, tehát csak bizonyos részletekben mutatható ki egyfajta időbeli „fejlődés” vagy „átalakulás” közöttük az 18. és a 19. században; többnyire egymás mellett léteztek. Az utcai nők és a munkájukhoz lakásaikban helyet biztosító szállásadók minden korszakban jelen voltak, illetve a kocsmákban Buda és Pest 1686-os visszafoglalásától a 19. század végéig megtalálhatóak voltak a prostitúció képviselői. Folyamatosan léteztek a kéjnéptanyák, a kéjnépszállások, és a tivornyahelyek. Az eddig felsorolt intézmények egymás variációi, ezért nehezen elkülöníthetőek egymástól.

A prostitúció helyszíneit a szolgáltatás minősége szerint rangsorolta a közvélemény és a hatóságok. Alexy Lajos a Kék Kakas utcában tett látogatása alkalmával világosan fogalmazott: „csak vagy alsóbb rendű 4 bordélyházakat ugyanannyi tivornya tanyákat látogattunk meg”.³⁷ A rangsor csúcsán az igazi bordélyházak álltak, amelyek fenntartása lényegesen magasabb költségekkel járt és nem kerülhette el a hatóságok figyelmét. Ezekből, amíg a színvonalas prostitúció iránti igényt képviselő fogyasztók száma nem ért el egy bizonyos szintet, csak néhányat – kettőt-hármat – tudott eltartani a kettős főváros. A prostitúció elfogadott intézményei mellett a vendégfogadók és szállodák ugyancsak elfogadták a 19. században is a kéjnök jelenlétét – vendégeik igényeinek megfelelően. A tényezők közül, amelyek alapvető befolyással bírtak a szexualitás piacának a felosztására, a prostitúció különböző formáira és az intézmények közötti arányokra, azok változásaira elsőként a hatósági beavatkozás lehetőségeit (önkormányzati és állami szinten) érdemes kiemelni, másodsorban a fogyasztók igényeit, harmadsorban pedig a szélesebb közvéleményt fontos figyelembe venni és megemlíteni.

Az eddig leírtak és a jelzett megfontolások alapján három csoportba sorolhatóak a pesti és budai prostitúció szereplői a 19. század középső harmadában. Az első csoportba a nyilvánosan működő prostitúció tartozik, amelynek szereplőit, helyszíneit mindenki, tehát a hatóságok is ismerték. Az ebben a közegben dolgozó nők, ebből következően többnyire mindenkinek és azonnal a rendelkezésére álltak. Ide sorolhatóak a mindenki által látogatható, kéjnöket alkalmazó kocsmák, amelyek mindennap kinyitottak és késő éjszakáig működtek. A szexuális szolgáltatás helyszínei többnyire és elsősorban kocsmaként vagy kocsmaként is működtek. Hasonló szerepkört töltöttek be az ún. „tivornyatanyák” vagy „kéjnéptanyák”, ahol néhány nő lakott együtt, akik vagy fő foglalkozásként, vagy átmenetileg úzték ezt a mesterséget. Sok esetben a lakás tulajdonosa irányította a kéjnök tevékenységét, biztosította munkájuk feltételeit.³⁸ Az ún. „zárt prostitúció” intézményei közé tartoztak még a Keppen által említett „pincelebukok” is, ahova közvetlenül az utcáról csábították a klienseket. Az utcán csatangoló, ügyfeleiket ott leszólító nők jelentős

³⁷ ALEXY, 2014. 98.

³⁸ KALLA, 2010. 221.

részéről is tudomása lehetett a hatóságoknak, mert sokan közülük az előbb felsorolt helyeket vették igénybe, ezek jelentették számukra munkájuk hátterét, infrastruktúráját. Akadtak olyan nők és asszonyok, akik rendelkeztek saját lakással, amelyet béreltek, esetleg a tulajdonuk volt, de vendégeiket az utcán, vagy vendégfogadóban, kocsmákban ismerték meg. Megjelentek az első bordélyok, majd luxusbordélyok, ezek közé sorolható például Luft Rézi háza, ám a prostituáltak döntő többsége nem ilyen helyen dolgozott.

A második csoportba a titkos prostitúció szereplői kerültek, akik működésük szervezeti formájától függetlenül megpróbálták a hatóságok tudta nélkül, titokban folytatni tevékenységüket, ám ezzel együtt ugyancsak mindenkinek, gyakorlatilag válogatás nélkül és azonnal a rendelkezésére álltak. Ide tartoztak elsősorban azok a nők, akik közvetítők segítségével igyekeztek kapcsolatot teremteni a lehetséges ügyfelekkel. Keppent és Pirsch kapitányt egyaránt egy fiatal fiú szólította meg és jelezte, hogy szexuális szolgáltatást szerezhet számukra. A Zrínyi kávéházban ülő idős asszonyok saját szemükkel győződtek meg arról, hogy a lehetséges ügyfelek nem hatósági emberek, és csak ezután értesítették a kéjnőtanyát, majd vezették el Jeszenszkyt és a többi fiatalembert a megfelelő helyre. A szolgáltatásaikat titokban folytatók közé sorolható még a szállodában magát tisztességes asszonyként feltüntető Ternoliné, aki egy fiatal kislánnyal üzletelt. A férfiakat az utcán leszólító elegáns vagy szegényesebb öltözetben sétálgató nők jelentős része is igyekezett megőrizni a névtelenségét a hatóságok előtt. Ezt a táborot növelte még az alkalmi prostitúciót folytatók népes serege, akik csak arra megfelelő helyszíneken, szituációkban és időpontokban vállalták ezt a tevékenységet. Titokban folytatta tevékenységét az a Reunion nevű redoutban szórakozó fiatalasszony is, akinek férje Alexy leírása szerint éppen Eszéken tartózkodott, de ide tartozott a színházban az egyik csinos színésznőt Keppennek ajánló középkorú hölgy is, természetesen az ügyben érintett művésznővel együtt.

A pesti prostitúció harmadik, legkisebb, ám valószínűleg legjobban fizetett csoportját a 19. század középső harmadában (is) a félvilági nők, vagy privát szeretők, és/vagy kéjnők alkották, akik a lényegét illetően a titkos prostitúcióhoz sorolhatóak, ám különleges helyzetük miatt a hatóságokkal szemben a legvédelettebb csoportot alkották. Ez nem jelenti azt, hogy egyes esetekben ne tudott volna róluk a hatóság, de a „megfelelő” felügyelet alatt álló „tisztességes” lányok cselekedeteit nem lehetett számon kérni híresztelések alapján, sem tetten érni őket, betörve derék polgárokhoz vagy özvegyeikhez, a családjukat eltartó polgárasszonyok otthonába. Természetesen a kliensek sem árulták el ezeket a helyeket és nőket, hiszen ők is tisztességes polgárok és nem egy esetben befolyásos emberek voltak. Az ilyen helyeken működő hölgyek nem voltak elérhetőek mindenki számára, vendégeiket alaposan megválogatták, és a találkák időpontjait előzetesen kellett egyeztetni, mert partnereiket (többnyire) csak a megbeszélt időpontban fogadták. Szolgáltatásaik lényegesen többre kerültek egy átlagos kéjnő díjazásánál, ami alkalmanként 1 forint körül, de inkább az alatt mozoghatott. Ide tartozott a Keppen által említett Viczai asszonyság, akinél polgárlányokkal lehetett találkozni. Ebben a házban csak „gavallérokat” fogadtak, ami a nemesember szinonimája volt ebben az időben. A lányokat bemutatták a klienseknek, az ismeretség kölcsönös tetszés esetén hosszabb kapcsolatot eredményezhetett. A fizetség a bebocsátásért alkalmanként 10-től 25

forintig, vagy ennél is magasabb összegig terjedt. Ez nagyon komoly bérnek számított, amikor egy honvéd napi 8 krajcárt fizetést kapott az egyenruhán, a szállásán és az ellátásán felül, ami éves szinten nem érte el a 30 forintot. Közel húsz évvel később, 1848-ban Alexy Lajos hasonló helyre bukkant, ahova egy este hosszas zörgegetés után sikerült bejutnia társaival együtt, ám ahol csak az állandóan ott lakó tulajdonosokat, vagy inkább a lakás bérlőit, két nőt találtak, akik már ágyban feküdtek és aludtak. A tájékozatlan férfiakat röviden kioktatták: „*Mint a nő beszélé e hely privátbordélyház, hol a derék hajadon polgárleánykák leginkább nappal szoktak megjelenni*”.³⁹

A privát bordélyoknál is rejtettebben folytatták tevékenységüket a prostitúciót családi keretek között folytató privát szeretők. Az ilyen típusú kapcsolatokról Bártfay László⁴⁰ naplói nyújtanak árnyalt képet. Az ismert ügyvéd 1839 júniusától 1840 májusáig folytatott viszonyt Ninával, egy esztergomi család leányával, aki fizetett szeretője lett. A lány anyjával és testvéreivel együtt költözött Pestre, bizonyos özvegy Waltzernéhoz és családjához, akikkel közösen béreltek lakást. A két familia életéből hiányzott az eltartó, a férj, a családfő, aki biztosíthatta volna számukra a megszokott életszínvonalat, társadalmi státuszt és az ehhez szükséges anyagi hátteret, amit ezért ők együttműködve, lányaik segítségével igyekeztek megteremtteni. „*A színházi ismeretségnek induló kaland idővel tartós, a család által jóváhagyott, alkalmi prostitúciós viszonyra válik*”, az ilyen kapcsolatban a családokat „*eladósodott, kilátástalan anyagi viszonyok között élő, hajadon leányokat nevelő anyák irányítják, akiket még a fiatalabb fűttestvér(ek) taníttatásának gondja is nyomaszt*”.⁴¹ „*Ninák számos sors-társukkal együtt a polgári erkölcs peremén éltek. A homályos utalások arra mutatnak, valószínűleg a lány férjhez adása reményében jöttek Pestre, ezzel újra és újra megpróbálkoznak, azonban megfelelő hozomány nélkül erre alig van esélyük.*”⁴² Mindkét fél – az érdeklődő Bártfay és a lány családja számára – a színlelés, a tisztesség látszata volt a legfontosabb. A férfi három hónapos „udvarlás” és bizonyítás után, ez utóbbi ajándékokat, kölcsönöket, szívességeket takart, jutott el az üzletkötésig. Az alkut 1839. szeptember 25-én szerdán kötötte meg a két fél: „*N[in]a világosan szólott: én is egész nyíltsággal megmondám, mit tehetek.*”⁴³ A lány családja természetesen megtárgyalta a dolgot és egy újabb találkozáson igent mondtak Bártfay ajánlatára. Az érdemi kapcsolat, természetesen előre megbeszélte időpontban 1839. október elsején délelőtt jött létre: „*[...] 10 óra tájban B. N[in]ához menék. Lefizetem a fizetendő, 's kielégíttetem. A bánásmód határozza meg magamviseletét; az elmúltra kész leszek fátyolt vonni, kivált, ha azt tapasztalom, mit ma találtam*”⁴⁴ – kommentálta naplójában a történeteket a férfi. A jó kapcsolat azonban néhány hónap után romlani kezdett. Nina és családja más férfiakkal is kapcsolatba került, ami féltékenyvé tette Bártfayt.⁴⁵ A lány viselkedése miatt a sértődött férfi, már ismeretségük első hónapjaiban, ha nem fogadták megfelelően vagy nem érezte jól magát, kéjnhöz ment, egy általa már ismert bordélyba,

³⁹ ALEXY, 2014. 178.

⁴⁰ Bártfay László (1867–1858) ügyvéd, Károlyi György titkára, az MTA tagja, a Kisfaludy társaság alapító tagja, közismert városi polgár, akinek 1838 és 1841 között vezetett naplói fennmaradtak.

⁴¹ KALLA, 2010a. 715.

⁴² KALLA, 2010a. 716.

⁴³ BÁRTFAY, 2010. 255. Idézi KALLA, 2010a.

⁴⁴ BÁRTFAY, 2010. 261. Idézi KALLA, 2010a.

⁴⁵ KALLA, 2010b. 208.

ahol természetesen azonnal fogadták. „Már sötétedett mikor a' városra fordultam ki 's M..nél alsó szoba. A' gyönyörű szemű Julie”⁴⁶ – jegyezte be egy ilyen alkalom után naplójába. A Ninával folytatott kapcsolat, miután a férfi számára kiderült, hogy csak az egyik „bizalmasa” a lánynak, abbamaradt.⁴⁷

A prostitúció nyilvános és titkos, vagy félvilági változatai között olykor komoly ellentétek alakulhattak ki. Egy pesti nemesasszony, Kostyán Sándorné született Beleznay Erzsébet⁴⁸ grófnő 1849 februárjában panaszt nyújtott be a császári hatóságoknak.⁴⁹ Az asszony a Bástya utca egyik házának első emeletén lakott négy lányával. Azért tett feljelentést, mert

„[...] ezen házban a földszint[en] lakván egy Salamonné nevezetű kuplerságot űző Izraelitáné, megsejdtette, hogy leányaim formás személyek, s őket magához csábítván,⁵⁰ melyért én, hogy őket vissza vehessem több ízben fáradoztam a Tettes Első Kapitány Terczy Konstantin⁵¹ úr előtt, ki is kérelmemre megintetvén leányaimat csakugyan viszszyntem ezen gonosz csábító asszonytól.”⁵²

Legkisebb lányát, Reginát állítólag leitatta Salamonné és „tisztátalan férfiakkal rossz nyaválába⁵³ is ejtette, mellyért mostan nékem tetemes költségeket okozott”.⁵⁴ A viszálykodás valódi okát az egy épületen belüli, ezért túl közeli konkurencia jelentette mindkét fél számára. A titkos és a tehetősebbeket kiszolgáló, diszkrétitót követelő prostitúcióban érdekelt Kostyánné világosan kifejtette, hogy ellenfelének „a rendszabályok szerint nincs is engedelme ezen kuplernéságot űzni”, sőt az megpróbálja klienseiket elriasztani, mert „ha valami ösmérőünk jön a szállásunkra, azonnal merészel mindenféle mocskolódásokat, becsmezéseket rajtunk végre hajtani”.⁵⁵ Havas József császári biztos egy másik feljelentés alapján, amely viszont a Kostyán-lányok bujálkodásával foglalkozott, tisztában volt a helyzettel és az ügyet, amelynek befejezéséről nincsenek ismereteink, elintézésre átadta a városi tanácsnak.⁵⁶

A jog, a joggyakorlat, a szokásjog és a prostitúció

A 19. század első felének pesti és budai prostitúciója, annak mindennapi gyakorlata, rendkívül összetett társadalmi jelenség volt, amelyet a helyi közigazgatás képviselői – úgy tűnik – szemmel tartottak, de különösebben nem szándékoztak

⁴⁶ BARTFAY, 2010. 256.

⁴⁷ KALLA, 2010b. 209.

⁴⁸ Akinek fia, Kostyán Ferenc főhadnagy a császári hadseregben szolgált.

⁴⁹ SPIRA, 1996. 70–71.

⁵⁰ A lányok „elcsábulásának” oka a gyors és azonnali pénzkereset lehetett, amit ők kaptak kézhez, míg anyjuk hosszabb távú, ám sokkal kifizetődőbb stratégiát alkalmazott.

⁵¹ Terczy Szilárd főkapitány eredeti keresztnéve Konstantin volt, görög származása miatt.

⁵² BFL IV.1303.e 1985/1848–49.

⁵³ Nem tudható mi lehetett ez a nyavalya, mert ekkor még az egyes nemi betegségeket nem tudták elkülöníteni egymástól, különösen a korai stádiumban.

⁵⁴ BFL IV.1303.e 1985/1848–49.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ SPIRA, 1996. 72.

beavatkozni működésébe, talán úgy látták, nincs is rá szükség. Csak akkor cselekedtek, vagyis tartottak razziaát és kutatták fel a nemi betegeket, ha arra felsőbb hatóságok utasították őket. A rendi Magyarország törvényei ugyanis nem rendelkeztek a prostitúcióról, a fogalmat sem használták, ezt a tevékenységet a paráználkodás (*stuprum*) egyik fajtájának tekintették. Szlemenics Pál,⁵⁷ a korszak egyik legismertebb és a régi nemzedéket képviselő jogtudósa a „szemérmünket érdeklő bűntettek” közé sorolta, és először 1836-ban, majd második kiadásban 1847-ben megjelent munkájában pontosan azonos módon definiálta a fogalmat.

*„Paráználkodáson (stuprum) általánosan azon bűntettet értjük, mely valamely férjfinak fejrsemélylyel természet rende szerint történő tilos testi közösülése által követtetik el. [...] a' mint a vétkező nőszemély vagy máskép tisztességes életet elő, vagy pedig bujaságra hanyatthomlok vetemedő személy, vagy megszeplősítésnek (stuprum in specie), vagy pedig kurválkodásnak (fornicatio) szokjuk nevezni.”*⁵⁸

Lényeges ez a különbségtétel a jogtudós részéről, mert a „kurválkodás” más megítélés alá esett a közvélemény és a hatóságok előtt egyaránt. Szlemenics, miután a paráználkodás valamennyi lehetséges változatát leírta, fontosnak tartotta fejtegetéseit kiegészíteni azzal, hogy

*„Az itt érdekelt bűntetteknek büntetését a' nő személyekre nézve, kivéve, ha szemtelen s' bordélyházi kurvák volnának, olly módon kell végrehajtani: hogy a' büntetésnek nyilvánossága által szemérmök meg ne sértessék; mert máskép minden szeméremből kivetkőzővén még hajlandóbbak leendnek a bujálkodásra.”*⁵⁹

A jogásznak a szégyenérzet elvesztésének vagy megszűnésének következményeiről vallott nézetei, ha kissé differenciáltabban is, de napjainkban is helytállóak. Szlemenics külön kitért az ún. „kurvakerítés” (*lenocinium*) bűntettére, és megállapította, hogy erről törvényeink hallgatnak és törvényszéki szokásaink sem alakítottak ki meghatározott büntetést, így az a bírótól függ.⁶⁰

A fiatalabb jogásznemzedéket képviselő Szokolay István⁶¹ a „paráználkodás és erőszakos közösködés” címszavak alá sorolta be ezt a bűncselekményt. Véleménye szerint:

*„Egyszerű paráználkodás az, midőn szabad, nőtlen férfiú valamely leánynyal vagy özvegygyel közlekedik. – Fogalmára tehát megkívántatik, hogy a' közlekedésre jogalap ne létezzék, p. o. házasság által, továbbá ne legyen közöttök rokonság, mert ez külön bűntettet foglal magában, és hogy a' nő ne legyen kéjhölgy, ki mindenkinek átadja magát akár pénzért, akár vágyai kielégítéséért, az, hogy a' nő mással is volt közlekedésben, nem tesz kivételt.”*⁶²

⁵⁷ Szlemenics Pál (1783–1856) a magyar jogtudomány első akadémikusa.

⁵⁸ SZLEMENICS, 1836. 138. és 1847. 119.

⁵⁹ SZLEMENICS, 1836. 142. és 1847. 122.

⁶⁰ SZLEMENICS, 1836. 143–144. és 1847. 123.

⁶¹ Szokolay István (1822–1904) ügyvéd, szerkesztő és jogi író.

⁶² SZOKOLAY, 1848. 316–317.

Mіндеzt kiegészítette azzal, hogy a közerkölcsiséget sérti ugyan ez a büntett, de a családi élet kímélése miatt csak magánvádra indítanak eljárást miatta.

Szokolay a prostitúcióval kapcsolatban tárgyilagosan fogalmazott, és tartózkodott annak morális alapú megítélésétől.

„A kéjhölgyek jelenleg eltűretnek az államban, mint ilyenek, büntetés alá nem tartoznak, mert közszükségnek ismertetett el a' kéjházak fentartása. De vannak innen is kivételek, nevezetesen, ha engedéllyel a' rendőrségtől nem bírnak, megfenyítendőek, mert szükség, hogy a' rendőrség által ismertessenek.

Továbbá büntetést érdemelnek akkor is, ha csábítást használnak [...]. Megfenyítettnek akkor is, ha valami botrányt okoznak: azért nem engedtetik meg nekik este járkalni, vagy nyilvános sétahelyeken megjelenni.

Ide tartozik a kéj-kerítés – lenocinium, – a' mennyiben bizonyos személyek az állati kéj kielégítését elősegítik. Két nemét kell megkülönböztetni: először az egyszerű kéj-hölgytartást nyilvános kéjházakban, hol csupán alkalom nyújtatik arra, hogy kiki betölthesse vágyait, – ezekről már mondatott, hogy mindenütt eltűretnek, és csak rendőri felügyelet alatt állanak. De másodsor sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek a' csábítás szempontjából. A kéj-kerítők – kupplerek – legfőbb keresetáguknak tartják a leányokat, kivált fiatal-korbelieket, édesgetésekkal, ajándékokkal és ruhákkal, ígéretekkel arra venni, hogy átengedjék magokat eszközül idegen kéjek kielégítésére és a' kerítők keresetének szaporítására. Illy kerítési foglalkozás az erkölcsiség és ártatlanság felforgatására igen nagy hatással van, azért a' bíró és törvényhozó figyelmét méltán megkívánja. Azért ámbár a kéjházak eltűretnek, a' csábítást büntetni szokták a' codexek.”⁶³

Munkájában Szokolay megerősítette Szlemenics álláspontját, mely szerint a korszakban érvényesnek tartott országos törvények nem rendelkeztek sem a *fornicatio* (prostitúció), sem a *lenocinium* (kerítés) felől, de a szokások és a joggyakorlat miatt engedélyezték a kéjházak működését. Ugyanakkor büntettek minden csábítást, kerítést, amelynek célja az volt, hogy *„két tárgyul szereztessék meg a nő”*. A kerítők büntetése ismeretei szerint egy-két év fogság *„szokott lenni”*. Szokolay az első magyar jogász, aki megemlítette, hogy *„A törvénykönyveknek különösen kellene még más közelebbi viszonyokról is rendelkezni; millýenekben vannak: a nevelő intézetek növényedek, cselédek stb., mert ezek olly körülmények, mellyek az ártatlanság megrontására legveszedelmesebbek.”⁶⁴*

A Pesten élő Szokolay állításai szerint a prostituáltaknak engedéllyel kellett rendelkezniük, ennek módjáról, rendszeréről azonban nem közölt semmi pontosabbat, ezért érdemes megvizsgálni a prostitúció kezelésének lokális előzményeit és helyzetét. Országos törvények hiányában a prostitúció működésére vonatkozó helyi szabályokat Pesten és Budán a városi tanács hozta meg. A problémákat jól ismerő városi közigazgatásokat ugyanakkor a 18. században és a 19. század első felében „felsőbb” intézkedések sokasága kereste meg a kéjnőkkel és a hozzájuk köthető különböző jogsértésekkel kapcsolatban, ezek legtöbbször csak megnehezítették

⁶³ SZOKOLAY, 1848. 318–319.

⁶⁴ SZOKOLAY, 1848. 319.

munkájukat. Kivételnek tekinthető esetnek bizonyult, amikor a város növekedésével és a városi bűnözés kialakulásával összefüggő problémák megoldására a Helytartótanács 1834-ben felkérte Mednyánszky Alajost,⁶⁵ hogy királyi biztosként dolgozzon ki egy új közrendészeti szabályozást.⁶⁶ Az általa kidolgozott *Utasítás a városi főkapitány hatáskörébe tartozó ügyekről* címmel kibocsátott városi rendelet 1836-ban lépett érvénybe, és a későbbiekben is ez szolgált alapjául a budapesti közrendészet szabályozásának.⁶⁷ Az utasítás a kéjनोंkkel kapcsolatban röviden és tömören fogalmazott.

„A kéjनोंk üzelmeit letartóztatásukkal és eltávolításukkal kell szabályozni. Tartózkodási helyeiket szorgalmasan fel kell kutatni és ilyen vonatkozásban különösen a nyilvános csapszékeket/kocsmákat szükséges vizitálni. A kerítőnőket és az örömlányokat az előírt módon kell büntetni. Az utóbbiak egészségi állapotát meg kell vizsgáltatni és gyógyításiukról gondoskodni szükséges.”⁶⁸

Az „előírt módon kell büntetni” kifejezés a két város gyakorlatában a prostituáltakkal szemben alkalmazott és fokozatosan enyhülő büntetéseket takarta. Ezek a 18. században alakultak ki, de a 19. század első felében már alig alkalmazták őket. A hatóságok hosszú ideig még a vadházasság és az üzletszerű kéjelgés között sem tettek különbséget:

„egy-egy rossz életű nőszemély ügyében a városi hatóság meglehetősen sommásan járt el. Ha a nő beismerésben volt, vagy terhessége elárulta az előzményeket, nem volt néhez elmarasztalni. De számos esetben a közhír, a könnyelmű élet gyanúja is elég volt a büntetéshez; egyre másra seprűzték ki a nőket wegen scandalösen und suspecten Hurenleben.”⁶⁹

A parázna nők legszigorúbb szabályszerű büntetése a „hegedűvel”⁷⁰ való kivezetés és a városból való száműzés, enyhébb megítélés esetén pellengér, vagy csak kiutasítás és a hegedűvel való megfenyegetés lehetett.⁷¹ Minderről viszonylag keveset tudunk, mert a városi tanácsülési jegyzőkönyvekben szándékosan mellőzték, vagy szüksézáván jegyezték fel a közösség egészére rossz fényt vető tömeges jelenségeket, mint például a prostitúciót vagy a szerencsejátékokat.⁷² Az mégis bizonyosnak tűnik, hogy másként ítélték meg, ha valaki tisztességes életmódját szegte meg paráznasággal vagy eleve tisztességtelen életmódot folytatott. A század legelső éveit leszámítva:

⁶⁵ Mednyánszky Alajos báró (1784–1844) nyitrai főispán, több ügyben királyi biztos, udvari tanácsos, az MTA tagja, a Királyi Kamara elnöke.

⁶⁶ JANCSÓ, 1995. 111.

⁶⁷ *Utasítás - Instruction*, 1836. 386–407.

⁶⁸ *Utasítás - Instruction*, 1836. 402–403.

⁶⁹ BÓNIS, 1962. 152. és 192.

⁷⁰ A „hegedű” három, kör alakú nyílással ellátott fenyítőeszköz volt, amely az elítélt nyakát és kezeit úgy fogta össze, mint egy hegedű. Ebben a hordozható nyakkalodában kellett elviselnie a vétkesnek a tömeg csúfolódásait, szitkozódásait és a meghajigálást.

⁷¹ BÓNIS, 1962. 152. és 192.

⁷² GÉRA, 2014. 43.

„a 18. század első évtizedeiben a testének áruba bocsátásával vádolt asszonyszemély csak nagyritkán került a bíróság elé, s ezekben az esetekben az ősi mesterség űzése csupán ennél fontosabb vád – legtöbbször lopás – súlyosbítására szolgált. A tanácsülési jegyzőkönyvekben elsősorban bigámiával vagy házasságtöréssel kapcsolatos ügyeket sorolhatunk a paráznság fogalma alá.”⁷³

Az 1750-es és 1760-as években Pest városának hatóságai közel jártak a kéjlegés ellenőrzésének módjához. A magyarországi prostitúció történetében először, a kéjnök működésük legalizálásáért cserébe bárcát vagy igazolványt kaphattak „néhány krajcárért” a város bírójától, illetve az iratokat az őket foglalkoztató és működésük feltételeit biztosító kocsmárosok vagy ház- és lakástulajdonosok, bérlők is beszerezhették a hatóságoktól.⁷⁴ Ez, amennyiben általános gyakorlat volt, három dolgot eredményezhetett volna. Az első, hogy elvileg megvalósult kéjnök összeírása, azaz ellenőrizhetővé váltak volna, másodsorban rendszeres orvosi vizsgálatra lehetett volna a prostituáltakat kötelezni, és harmadsorban, hogy ebből a tevékenységből bevételhez juthatott volna Pest városa. A történetből sajnos nem világos, pontosan hogyan történt az igazolványok kiadása, valóban megvalósult-e a maradéktalanul ellenőrzés. A városban történtek híre eljutott Bécsbe az uralkodónőhöz, miután Szlávy Pál⁷⁵ királyi biztos 1767-ben jelentést tett az udvarnak a pesti közállapotokról.⁷⁶ Mária Terézia ezekben az években folytatta a prostitúció elleni hadjáratát és ezért figyelmét nem kerültk el a Pesten történtek, sőt súlyos következményei lettek. Az uralkodónő 1770-ben keletkezett *Pestini meretrices extirpandae* kezdetű leiratában nem csupán megerősítette Szlávy intézkedéseit, amelyek a kéjnök fokozatos „kiirtását” célozták, de azokat ki is egészítette.

„A főként külvárosokban rejtőzködő céda életű személyekre és ezek vétségeire vonatkozó királyi biztosi intézkedéseket, melyek e nők fokozatos kiirtását célozzák, kegyesen megerősítjük azzal a kiegészítéssel, hogy azt is kinyomozzák, kinek a bíráskodása alatt, mikor és miféle hozzájárulással lépett életbe az a bűnös szokás, hogy az ilyen szajha személyeknek protectios cédulákat állítanak ki. Az igazság kifürkészése után nemcsak azok kiadója ellen kell szigorúan eljárni, hanem fenti megengedhetetlen dolog eltűrése miatt a tanácsot is szigorúan meg kell feddeni.”⁷⁷

Az engedélyek vagy bárcák ezek után természetesen megszűntek, de a rendelkezés hatálya és hatása a következő évtizedekben is fennmaradt, mert a városi hatóságok nem mertek személyre szóló engedélyeket kiadni, és így sem önkéntességen, sem kényszeren alapuló nyilvántartást nem tudtak létrehozni. A különböző prostitúcióval kapcsolatos uralkodói rendeletek pedig – a prostituáltak kiirtására, elüldözésére – továbbra is végrehajthatatlanoknak bizonyultak.

⁷³ GÉRA, 2015. 96.

⁷⁴ DOROS-MELLY, 1930. 2. kötet. 693.

⁷⁵ Szlávy Pál (1706–1787) a királyi táblánál ítélmester, királyi ügyigazgató, *septemvir*, Bereg megye főispánja, királyi biztos.

⁷⁶ DOROS-MELLY, 1930. 2. kötet. 692.

⁷⁷ LINZBAUER, 1852. 572. Magyar fordítását lásd DOROS-MELLY, 1930. 696.

A nemi betegek ellenőrzése és egy sajátos szabályozás

A pesti és budai prostitúció kezelésében lassan mégis bekövetkeztek a változások. Ezt az átalakulást dokumentálta Wilhelm Horn,⁷⁸ egy fiatal berlini orvos, aki barátjával 1828. október elsején érkezett néhány hónapra Magyarországra. Útleírásában egyértelműen leszögezte, hogy Pesten a bordélyházak sohasem voltak engedélyezve, sőt felállításukat legfelsőbb, azaz királyi paranccsal megtiltották. Horn leírta, hogy miután a legmagasabb rangú pest-budai katonaoorvos panaszkodott feletteseinek a katonák közt gyakran előforduló szifilisz miatt, ennek az lett a következménye, hogy kötelező vizsgálatnak vetették alá az összes ledér életű nőszemélyt.

„Pesten össze is fogták őket s azok közt, akik iparszerűleg foglalkoztak ledérséggel, számarra nézve több mint 200, öt százalék syphilisesnek bizonyult; a katonákat üldöző második csoportja e személyeknek csaknem végésvégig nemibajos volt, ezeknek a száma a 80-at meghaladta; a legveszélyesebb azonban a harmadik csoport, amely alkalmasszerűleg kínáló dílettáns nőkből, cselédekből és varrónőkből áll, mert ezek sem a maguk baját, sem a férfiakét nem ismerik. Ostorverés, kiutasítás az eltitkolt betegségek ellen mitsem használt.”⁷⁹

Wilhelm Horn feljegyzései azt sejtetik, hogy a hatóságok ekkor már ismerték az „iparszerűleg” prostitúcióval foglalkozókat, pontosabban tisztában lehettek azzal, hogy hol kell keresni őket, szám szerint 200 főt, ugyanakkor elfogtak 80 olyan nőt is, aki titkos prostituáltként üldözte a katonákat és gyakorlatilag valamennyien betegek voltak.

Adatai azért fontosak, mert lehetőséget adnak arra, hogy óvatosan megbecsülhessük a pesti és budai prostitúció jelentőségét, elterjedtségét és méreteit. 1827-ben, tehát egy évvel a fiatal orvos érkezése előtt Pesten 56777 fő, míg Budán és Óbudán 37536 fő lakott, nem számítva a katonaságot és tanulóifjúságot.⁸⁰ Az elfogott pesti kéjnök száma alapján, ami 280 fő volt feltételezhetjük, hogy Budán kevesebb, a lakossággal arányos számban összesen 180-200 prostituált működhetett. A két város lakosságához tartozott még a 6500 fős helyőrség és a hasonló nagyságrendű diákság.⁸¹ A 94–95.000 fős lakosság létszámához és a 10–12.000 főnyi katona és diák, azaz egyedülálló férfi létszámához viszonyítva 450–500 főnyi prostituált nem tűnik soknak, még akkor sem, ha azt feltételezzük, hogy legalább ennyi nő csatlakozhatott időnként és alkalmasszerűen hozzájuk. A vázolt létszámhoz szükség volt még a működést biztosító intézményekre. 1831-ben a leggyakoribb prostitúciós helyszínből, kocsmából 687 működött Pest városában, 28 kávéház várta a vendégeket, 20 körüli volt a vendégfogadók száma és több táncos mulató, redout működött önállóan,⁸² mindezek mellett kéjnézőszállások, és titokban erre a célra

⁷⁸ Wilhelm Horn (1803–1871) orvos, utazó, tisztviselő, majd a legrégebbi berlini kórház, a Charité igazgatója.

⁷⁹ HORN, 1831. 328. és GYÖRY, 1917. 557.

⁸⁰ KATUS, 1991. 20.

⁸¹ HORN, 1831. 333. és GYÖRY, 1917. 556.

⁸² PATACSICH, 1831. 62–63.

használt magánlakások sokasága létezett még. Ez azt jelentette, hogy a nyilvános szórakozóhelyek többségében – ideértve a kocsmákat is – nem lehetett prostituáltakkal találkozni, hiszen számuk jóval meghaladta az ezzel foglalkozó nők számát. Ráadásul az ilyen típusú üzletekben rendszerint több kéjnőt alkalmaztak vagy fogadtak be, illetve ezek a helyek a város már említett részein koncentráálódtak. Az is bizonyosnak látszik, hogy a polgárság alaposan kivehette a részét az üzletből, mert bormérést, azaz kocsmát csak polgárok tulajdonában álló házban engedélyeztek.⁸³

Horn szerint, bár a vizsgálattal megbízott sebészek megvesztegethetőek voltak, mégsem harapódzott el túlságosan a szifilisz Pesten. Amit azonban leginkább nem értett, az a prostitúcióval kapcsolatos közvélekedés volt. Különösnek tartotta, hogy a városban mindenki erkölcs ellen valónak tartotta, hogy rendőri felügyelet alatt álló rendszeresített bordélyházakat állítsanak fel. A közvélekedés az volt, hogy „csakis a titkos kéjelgés szigorú megbírságolása s a szentesített intézetek pontos ellenőrzése volna alkalmas, hogy némi biztonságot teremtsen ezen szükséges rossz terén”.⁸⁴

Horn 1828–1829-ből származó feljegyzései alapján úgy látszik, hogy könnyen összeszedték az előírt vizsgálatra a pesti prostituáltakat, mintha azok össze lettek volna írva, majd megjegyezte, hogy a közvélekedés szerint a „szentesített”, azaz jóváhagyott intézeteket kellene pontosan ellenőrizni. Feljelentésében Kostyánné is rendszabályokat emlegetett 1849-ben, amelyek szerint vetélytársának nem lett volna joga kéjnöket tartani. A budai városkapitány jelentéséből pedig a következő derült ki 1841-ben.

„A’ mi pedig a városban tartózkodó kéjleányokat illeti, ezek időről időre orvosilag megvizsgáltnak és az olyanok, kik bujakórság betegségében lenni tapasztaltatnak, a’ városi nő-kórházba orvosoltatás végett küldetnek, s miután egészségüket visszanyerték, testileg megbüntettetnek, ’s így hazájokba visszaküldetnek, szinte ez történik az efféle behozott egészséges kéjleányokkal is melyek nem ide valók. A’ mi pedig azon korcsmárosokat illeti: kik az ilyly szabad személyeket fenntartani szokták, ezek szinte büntetés alatt vannak és már sokkal kevesebb számúak, mint sem azelőtt voltak...”⁸⁵

A városkapitány valójában azt mondta ki, arról írt, hogy a helyi – „a városban tartózkodó” – és egészséges prostituáltak szabadon működhetnek, míg a helyi és vidéki beteg nőket gyógykezelték, és ha volt hova, akkor kitoloncolták őket. Feltételezhetően, ha rendelkeztek lakhatási joggal, vagy nem volt hova kitelepíteni őket, akkor maradhattak. Ennek a rendszernek a működését Doros Gábor és Melly József a téma két világháború közötti kutatói úgy képzelték el, hogy valószínűleg a vizsgálatokat az „időről-időre” megtartott razziaikkal kapcsolatban végezték.⁸⁶ Biztosnak tartották az 1840-es évekkel, 1848–49-el kapcsolatban, hogy „mégis valamilyen primitív nyilvántartásfélének kellett már akkor lennie (amire nézve ugyan nem sikerült biztos nyomot felfedezni), mert különben a tiszti orvosok a hetenkénti rendszeres vizsgálatot nem lettek volna képes végrehajtani”.⁸⁷

⁸³ PATACSICH, 1831. 63.

⁸⁴ HORN, 1831. 329. és GYÖRY, 1917. 558.

⁸⁵ DOROS-MELLY, 1930. 705–706. és LINZBAUER, 1861. 440–441.

⁸⁶ DOROS-MELLY, 1930. 706.

⁸⁷ DOROS-MELLY, 1930. 708.

A prostituáltak nyilvántartásának, azaz működésük szabályozásának kérdését – legalábbis az 1830-as és 1840-es évekre vonatkozóan – egy Pest városi tanácsához benyújtott kérelem segít tovább nyomozni és értelmezni. A csak lakhatási joggal rendelkező Uhlitz Lőrinc betegségére hivatkozva, alázattal esedezett 1848 nyarán a tisztelt tanács előtt.

„Szomorú helyezettésemet megvizsgálva, házbéremnek 's a Város Közterheinek viselhetésére 's illetőleg megfizethetésére, részemre a Kény leányokkali üzletet a Theresia Kül Városban (kupleráj) gyakorolhatására szabadságot 's engedelmet engedni szíveskednék Ki egyébbiránt tisztelettel maradok [...] alázatos szolgálja.”⁸⁸

A nőtlen mészároslegény kérelmét, betegsége ellenére a városi tanács és Lángh Ignác⁸⁹ városi főkapitány egyaránt elutasította, mert a lakhatási engedélyt „csak tanult mestersége, vagy más tisztességes életmód űzése feltétele alatt”⁹⁰ kapott. Az ügy, bármilyen hihetetlen, eljutott Szemere Bertalan belügyminiszterig, akinek az Uhlitz Lőrinc által bérelt Kék Kakas utcai lakás tulajdonosa, egy Pest városi polgár, bizonyos Frohlich úr írt kérvényt: „Tisztelt belügyér úr” megszólítással. A levélből kiderült, hogy a mészároslegényt kötelezték bérleményének elhagyására, és a már említett okokon túl, azért sem hagyták meg kerítői minőségben, azaz kuplerájosként, mert azt férfinak űzni tilalmas volt.⁹¹ A tulajdonos az elmaradt tetemes lakbér miatt kérelmezte bérlőjének a maradását legalább a felmondási idő (negyedév) leltetéséig, amit a hatóság visszautasított.

A részletekből összeállítható kép alapján a pesti és budai prostitúció nyilvános, a hatóságok tudtával működő jelentősebb részét, közvetett módon és a szokásjog figyelembe vételével felügyelte a helyi közigazgatás, feltehetően a 19. század elejétől, egészen 1850-ig. Ebben a rendszerben nem a prostituáltakat írták össze, hanem a kéjnéptartásra engedélyt benyújtó személyeket tartották nyilván ugyanúgy, mint a többi – különböző üzletek nyitására, egyéb tevékenységekre – engedélyért folyamodókat. Hatósági intézkedés esetén ezeknek az embereknek a lakcímein keresték a megadott engedélynek megfelelő számú nőt, akiket foglalkoztattak vagy foglalkoztatni kívántak. Ezért lehetett minden ilyen esetben a prostituáltakat viszonylag könnyen orvosi vizsgálatra kötelezni vagy előállítani ebben az időszakban. A kocsmákban, a kéjnéptanyákon, a bordélyokban és a magánlakásokon folytatott prostitúció működtetői, felügyelői – noha akadhettek kivételek – az „előírás” vagy inkább a szokásjog szerint, csak nők lehettek. A „kupleros”, magyarul „kerítő” kifejezés ekkor lett a szexuális szolgáltatásokat nyújtó intézmények vezetőinek és működtetőinek gyűjtőneve. A jogosultaknak lakhatási engedéllyel, azaz állandó tartózkodási és munkavállalási joggal kellett rendelkezniük vagy polgárjoggal rendelkező férfiak feleségei és özvegyei közül kerülhettek ki. A prostitúcióra használt épületek – kocsmák, bordélyok, lakások – tulajdonjoga és a prostitúció működtetésének joga

⁸⁸ Uhlitz Lőrinc kérelme, 1848. június 7. BFL IV.1303.c 266/1848.

⁸⁹ Lángh Ignác (1812–1864) ügyvéd, a *Pesti Hírlap* munkatársa, az Országbírói értekezlet tagja, főkapitány.

⁹⁰ Lángh Ignác városi főkapitány jelentése a tanácsnak. 1848. július 13. BFL IV.1303.c 266/1848.

⁹¹ Ugyanott: Frohlich Ferdinánd háztulajdonos levele Szemere Bertalan belügyminiszternek. Dátum nélkül.

többnyire szétvált, mert a tulajdonosok zöme inkább bérbe adta az erre szolgáló ingatlanokat, semmint egy pesti polgár felesége, például Frohlich úré, ilyen erkölcs-telen szerepet vállaljon a város közönsége előtt.

A szabadságharc időszaka: a háború és a prostitúció

A pesti és budai prostitúció intézményei, szereplői a szabadságharc előestéjén és kezdetén az addig megszokott keresletnek és igényeknek megfelelő számban, az ehhez szükséges háttér-infrastruktúrával szolgálták ki a klienseket. 1848 nyarától fokozatosan megváltozott a helyzet, ugyanis ekkor már megkezdődött a nemzetőrség mellett a honvédség toborzása is a két városban. „Az 1848 őszeig felállított 14 honvédszászlóaljából 3 a fővárosban alakult.”⁹² A zászlóaljak létszáma egyenként valamivel több, mint ezer fő volt, azaz összesen háromezren jelentkeztek katonai szolgálatra. A honvédségbe jelentkezőkre nem vonatkozott a nemzetőrség esetében előírt vagyoni cenzus, ezért „ez a rendelkezés lehetővé tette, hogy a nemzetőrség soraiból kirekesztett nincstelenek is jelentkezzenek a honvéd zászlóaljakra”.⁹³ Az 1. a 2. és a 14. honvédszászlóaljak toborzási körzete vidéki területeket és városokat is magába foglalt, így a legénység zöme, de minimum a fele nem Pestről származott. A katonának jelentkezettek döntő többségét, mesterlegények, napszámosok, munkások, munkanélküliek, segédek alkották, és csak minden tizedik honvéd került ki a diákok, a „tanulmányos ifjak” közül. A felmerült problémákkal kapcsolatban Nagy Gusztáv toborzási biztos 1848. május 28-án írt jelentésében számolt be Batthyány Lajos miniszterelnöknek. Azt javasolta többek között, hogy a toborzásnál legyen jelen az adott zászlóalj egy tisztje, hogy az eskütétel után azokat, „kik eddig nyomor miatt a szenny és piszok martalékai voltak, rögtön fürdőbe küldhesse, megnyírathassa és legalább tiszta fehérneművel elláthassa”.⁹⁴ Azt is leírta, hogy „a toborzást csak délelőtt javasolja folytatni [...], mert a bor, a mámor hatására délután esetleg beállókat ilyen állapotban felesketni úgyse lehetne”.⁹⁵

Komoly gondot okoztak a seregbe már bevett új honvédek is, mert a többnyire szegény fiatal emberek tetemes összeget, 20 forintot kaptak foglalónak a napi 8 krajcár fizetség mellé, és az előbbi összegből 15 forintot azonnal kézhez kaptak.⁹⁶ A pénzhez jutás és Pest városának lehetőségei, illetve nyilvánvalóan a többi katona biztatása, szórakozásra ösztökélte az újoncokat. Csernátony Lajos a következőket írta a *Márczius Tizenötödikében* 1848 nyarán:

„Ezen rendelkezés – már mostanáig megtermé gyümölcsseit. Pár napi fiakkerezés, evés ivás és kéjelgés után üres zsebekkel, de annál betegebben térnek haza, darab időre a szolgálatra tanulásra alkalmatlanná téve, sőt betegségek természeténél fogva a jövődre is minden kisebb baj iránt fogékonyabbakká tétetve.”⁹⁷

⁹² URBÁN, 1963. 403.

⁹³ URBÁN, 1963. 408.

⁹⁴ URBÁN, 1963. 412.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ URBÁN, 1963. 436. és SPIRA, 1996. 67. és 74.

⁹⁷ CSERNÁTONY, 1848. 284. Idézi, de pontatlanul URBÁN, 1963. 436.

Ehhez képest sokan nem „darab időre”, nem napokra, hanem hónapokra estek ki a szolgálatból. A két városban több alakulat folytatott egy időben toborzást és állandó volt a különböző egységek átvonulása és hosszabb vagy rövidebb ideig történő itt tartózkodása. Az egyik toborzás alatt álló alakulat a Kossuth-, később Hunyadi-szabadcsapat önkénteseire lett figyelmes Alexy Lajos 1848. szeptember 3-án a Kék Kakas utca egyik bordélyában, amikor ezt írta: „*pongyolás kéjhölgyektől, dühösen veszekvő Kossuth katonák,*⁹⁸ *(kiket mindenütt szerencsénk volt találni) csillapítottak*”.⁹⁹

A helyzet azonnali intézkedést kívánt Pest város tanácsától, amelynek tagjai talán nem a legfontosabb kérdéssel kezdtek el foglalkozni. A tanácsnokok bizalmatlanok voltak a megvesztegethetőnek tartott seborvosokkal szemben, akiknek többsége egyúttal a borbélymesterséget is folytatta. A tanács ezért 1848. augusztus-szeptember környékén elvette a kéjhölgyek vizsgálatát a sebészektől, és azt a tisztí, azaz a városi orvosokra bízta. Az Országos Honvédelmi Bizottmány, amely ekkor a kereskedelmi miniszter feladatait is ellátta, a döntést 1848. október 28-án lényegében helyben hagyta.¹⁰⁰ Az OHB azonban, amelynek tagja volt Szemere Bertalan, továbblépett ennél, és 1848. november 16-án az egész országra kiterjedő rendeletet adott ki, miután a hadügyminisztérium tájékoztatása szerint kiderült, hogy a beteg katonák kétharmad része szifiliszben betegedett meg. A rendelet első pontja kimondta: „*Tiszti orvosainak szigorú kötelességül tegye, hogy a' mennyiben netalán itt ott kéjhölgyek léteznének, azokat egészségi állapotok tekintetéből figyelemmel kísérvén, minden héten meghatározott időben hatósági felügyelet mellett megvizsgáltsa.*”¹⁰¹ A szabályozás következő pontjai – a gyakorlatnak megfelelően –, kimondták, hogy a kéjnők és a bujasenyvben szenvedő „*bármí szegény férfi, vagy némbér minden különbség nélkül a hatósági kórházakban díjmentes ápolást nyerjen*”.¹⁰² Doros Gábor és Melly József ezeket a rendelkezéseket tekintették Magyarországon a reglementáció kezdetének. Ez az OHB által készített szabályozás azonban, amely mögött valószínűleg Szemere és szakértői álltak, csak a kéjnők rendszeres orvosi vizsgálatát írta elő, kötelező hatósági nyilvántartásukat és bejegyzésüket nem.

A hadi helyzet alakulása a rendelet végrehajtását teljesen ellehetetlenítette. Az év végén az osztrák csapatok a kettős főváros elhagyására kényszerítették a magyar sereget, és ez nagyon megnehezítette a prostitúció, de főként a nemi betegségek terjedésének ellenőrzését. Néhány hónap múlva viszont, 1849. április 23-án az osztrák alakulatok vonultak vissza, átkeltek a Dunán és elindultak Bécs felé. Ezt követően, a Budai vár ostroma miatt, több mint egy hónapon keresztül Pesten, Pest környékén, majd főként Budán legalább 30.000 magyar katona, a várban pedig 5000 császári katona állomásozott védőként.¹⁰³ A budai vár visszafoglalása után a magyar csapatok fokozatosan elvonultak, és a kormány Kossuth vezetésével bevonult június 5-én Pestre, hogy újra megkezdje működését a kettős fővárosban.

1848 nyarán és őszén kiderült, hogy a korabeli közegészségügy, a helytartótanács egészségügyi osztályától kezdve a megyei, városi és kerületi főorvosokon át

⁹⁸ ALEXY, 2014. 208.

⁹⁹ ALEXY, 2014. 98.

¹⁰⁰ LINZBAUER, 1861. 945. Idézi: DOROS-MELLY, 1930. 707–708.

¹⁰¹ LINZBAUER, 1861. 948. Idézi: DOROS-MELLY, 1930. 709.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Ekkora tömeg esetén az alkalmi és a titkos prostitúció került előtérbe.

a helyhatósági orvosokig, ideértve az új kormányzat régi-új szakembereit tisztában volt a nemi betegségek veszélyességével. Erdélyben és Dalmáciában csak a 19. század első harmadában sikerült lokalizálni és lassan megszüntetni a szifilisz-pan-démiákat.¹⁰⁴ A betegség gyors, járványszerű terjedése megszűnt ugyan, de megállítani nem sikerült. Dr. Novák Ágoston már 1842-ben arra figyelmeztetett, hogy „a bujasenyves ragály, ez azon százfejú hydra, melyet letiporni nem képes az összes orvosi tan. [...] már ma nem csak buja fényűző városainkban üté fel lakhelyét, hanem csendlepte falvakon s pusztákon is, hol eddiglen a tiszta moralt keresni kellett [...] A magyar parasztság között sok helyen súly név alatt lappang.”¹⁰⁵ A magyar honvédség soraiban a döntő többséget – még a pesti zászlóaljokban is – a vidéken született, a seregbe vidékről érkező vagy vidéken jelentkező parasztsok, iparosok, segédek, szegény emberek alkották. 1849 nyarára kiderült, hogy a szifilisz már mindenütt jelen volt az országban, amit talán szinten lehetett volna tartani, de folyamatos, lassú terjedését a harcokban exponált helyeken és közegben generálta és felgyorsította a háború. Ennek a folyamatnak a szenvedő alanyai Pesten és Budán, a két leginkább érintett településen a folyamatosan jelenlévő és/vagy cserélődő katonaság, valamint a városok polgárai, lakosai lettek. A helyzet komolyságát mi sem mutatta jobban, mint az, hogy a Szemere által vezetett Belügyminisztérium rövid előkészületet követően Pestre történő visszaérkezése után az előzőnél összetettebb anyagot készített és 1849. június 14-én, 15-én és 16-án egymást követően három rendeletet adott ki és küldött szét az országban¹⁰⁶ a betegség terjedésének megakadályozására. A rendeleteket Pólya József¹⁰⁷ dolgozta ki és Bugát Pál,¹⁰⁸ az akkor már a belügyminisztériumba áthelyezett egészségi osztály vezetője vizsgálta felül.¹⁰⁹ Az első és átfogó utasításokat tartalmazó rendelkezést Szemere Bertalan belügyminiszter jegyezte.

„Az, mi több vitézeinket leghuzamosabb ideig a harczmezőtől távol tartja, olyan betegség, mely tisztátalan nőszemélyekkel közködséből ered; azért: I. Minden hatóság azonnal szigorúan tartozik intézkedni, hogy minden ily személyek egészségi állapota, azon kíméllettel, mellyel átaljában a női szeméremnek tartozunk, a hatóság' rendes, vagy az esetre kijelölt orvosai által a lehető legnagyobb figyelemmel s az orvostudomány' jelenkori kellekei szerint, megvizsgáltsák.”¹¹⁰

A miniszter – az előzőekhez hasonlóan – arra utasította a hatóságokat, hogy minden hetedik nap vizsgálják meg a kéjnéket, és erről az egészségesek hét napra szóló igazolványt kapjanak. A gyanúsakat vagy betegeket szigorúan kórházba utalta.

A rendelet VIII. pontja pedig közvetett módon alátámasztotta annak az ellenőrzési rendszernek a létezését, amely Pesten és Budán már létezett. A rendelet

¹⁰⁴ KISS, 2005. 107–108.

¹⁰⁵ NOVÁK, 1842. 26.

¹⁰⁶ BFL IV.1303.c 206/1849. és MNL Békés Megyei Levéltára IV.B 102.b 800/1849; az előkészítésről: VARGA, 1960. 145–150.

¹⁰⁷ Pólya József (1802–1873) kórházi főorvos, fizikus, pomológus, az MTA rendes tagja.

¹⁰⁸ Bugát Pál (1793–1865) orvos, egyetemi tanár, az MTA tagja, Királyi Magyar Természettudományi Társulat elnöke, nyelvújító.

¹⁰⁹ VARGA, 1960. 145.

¹¹⁰ Szemere Bertalan belügyminiszter rendelete 1849. június 14. BFL IV.1303.c 206/1849.

megfogalmazója nyilvánvalóan ismerte Pest és Buda prostitúciójának működését, ugyanakkor feltételezhető, hogy vidéken, főként az ország városaiban, ha más szerkezetben és arányokkal, de hasonló módon „engedélyezték”, kezelték a kéjnlők jelenlétét és a prostitúciót. „*Minthogy az ily nőszemélyek' kiösmérése a hatósági rendőrség' s nem az orvos dolga, az e tárgyban működő biztosok tiszta jellemére, buzgóságára; a ház-birtokosok vagy ügyelők', nem különben a kerítők' bejelentési készségére a hatóság fő figyelmét fogja fordítani.*”¹¹¹ – mondta ki a szabályozás. A Szemere által aláírt alaprendelet, amely tartalma alapján a városoknak szólt, felhívta figyelmüket, hogy a nemi betegségek gyógyítására, – ha még nem lenne – hazafiúi kötelességüknek tekintsék kórház alapítását. A másik két rendelet az orvosoknak adott szakmai és kezelési utasításokat. Minden erénye mellett a Szemere-féle és az egész országra szóló szabályozás sem mondta ki a prostituáltak összeírását és nyilvántartását a kötelező orvosi vizsgálattal együtt, azaz a magyarországi prostitúció reglementálását. A rendelet gyakorlatban történő alkalmazására sem kerülhetett már sor, mert a magyar kormány július 8-án újra kénytelen volt elhagyni az ország fővárosát, majd augusztusban a szabadságharc elbukott.

A neoabszolutizmus, a közegészségügy modernizálása és a honfibu

A császári hadsereg 1849. július 18–19-én vonult be újra Budára és Pestre. Néhány nappal később már kinevezték Szentiványi Vince császári kerületi főbiztost, aki azonnal megkezdte a két város vezetésének és közigazgatásának átalakítását, és már július 23-án kinevezte azok ideiglenes vezetőit.¹¹² A pesti városi rendőrséget az új hatóságok eleve megbízhatatlannak tartották, ezért 1849. szeptember 29-cel elkezdték átszervezését.¹¹³ Szentiványi rendeletére Pestet öt alkapitányságra osztották. Kialakítottak egy titkosrendőri, besúgóí és információs rendszert, az ún. „megbízottak” (*konfidensek*) hálózatát, amelynek tagjai megbízóleveleik segítségével bármikor katonai segítséget kérhettek. Pesten és Budán hasonló módszereket alkalmaztak, így megalakult a rendőrségen belül az „útlevélosztály és idegenek hivatala”, amely közvetlenül a császári hadsereg rendőri szervezetei alá tartozott, ugyanis ekkor már csak útlevéllel, majd később útjegygyel lehetett elhagyni a két várost és visszatérni oda. Ez nagyon megnehezítette az utazásokat, a munkaerő mozgását, a cselédek, és valószínűleg a prostituáltak vándorlását. Egy pesti úri-asszony ezt nehezményezte és azt vágta az útlevélhivatalt irányító Bekella alkapitány fejébe, hogy „*itt csak a szabadszemélyeknek adnak igazat*”,¹¹⁴ amely megjegyzésért 24 órára bezárták.

Természetesen az új rezsím számára is problémát jelentett a nemi betegségek terjedése, annyira, hogy ebben az esetben még a szabadságharc alatt született

¹¹¹ Uo.

¹¹² WILDNER, 1937. 33.

¹¹³ DEÁK, 2015. különösen 41-50.

¹¹⁴ TÖRÖK, 1931. 63.

döntéseket sem utasították vissza. Terczy Szilárd¹¹⁵ főkapitány ezt egy Pest város tanácsának írt jelentésében fejtegette.

„A szabad személyek vizsgálatára nézve, miszerint azokra a sebészek helyett, ezentúl a kerületi főorvosok ügyeljenek fel, s a szükséges vizsgálatot amazok helyett időnként emezek eszközölkjék, az iránt mindazok mik e részben célszerűknek tapasztaltattak, a tisztelt tanácsnak egy külön tervezetben fognak bemutatattani.”¹¹⁶

Ez a rövid megjegyzés már a prostitúció új szabályozásának előkészületeit vetítette előre.

Szentiványi Vince főbiztost azonban ekkor még sokkal fontosabb dolgok foglalkoztatták. 1850. február 9-i rendeletében igyekezett a gazdaságilag fontosabb ügyek tárgyalásába bevonni a rendszerhez hű, általa delegált polgárokat, akik ezeket a kérdéseket – amelyek kijelölése a főpolgármester joga volt – a tanáccsal együtt vitathatták meg.¹¹⁷ Ezt az új intézményt nevezték „vegyes tanácsülésnek” vagy egyszerűen „Községtanácsnak”, ami természetesen nem pótolta a választott testületeket.

A folyamatot a városi rendőrségek, vagy korabeli elnevezéssel városkapitányságok államosítása zárta le. A Grazból Pestre rendelt Josef Prottmann, a pest-budai császári és királyi kapitányság és rendőri igazgatóság nevében közölte, hogy 1850. február 13-ával Pest-Buda és Óbuda városok eddigi rendőrségi kezelése megszűnik, annak rendészeti jellegű működését és irányítását átveszi.¹¹⁸ Prottmann már 1850. február 22-én papírra vetette terveit, amelyek Bach belügyminiszter elképzeléseihez igazodtak és egységes, állami rendőrséget körvonalaztak.¹¹⁹ A pesti tanács azonnal reagált a váratlan helyzetre és Alkér Antal korábbi városkapitány, városi tanácsnok vezetésével bizottságot küldött ki a megszüntetett városi kapitányság egyéb, a szabad királyi városokra jellemző, rendkívül vegyes és széles tevékenységi körének szétosztására.¹²⁰ A bizottság február 20-i javaslatait, „miként a megszünt városkapitányság köréből e hatóságnál visszamaradt teendőik, szakok szerint osztályozva külön-külön egy-egy tanácsnok vezérlete alatt meghatározott számú községi tagokból, 's szükséges tiszti személyzetből állandó bizottság kezelése alá bocsájttassanak, – a tanács részéről elvileg elfogadtatik”.¹²¹ Ezek közé a szakok közé tartozott a vásári felügyelőség, a tűz- és vízőrségi szak, az útfelügyelet, amelyet a gazdasági bizottság alá rendeltek és a Szépítési Bizottság, amelynek önálló gazdálkodási és pénzügyi jogosultságait megvonták.

A közegészségi szak vagy bizottmány vezetője Aigner Miklós lett, az ő vezetésével szervezték újjá Pest város polgári közegészségügyét.¹²² Ennek talán leg-

¹¹⁵ Terczy Szilárd, pesti polgár, Pest város polgármestere 1848-ban, majd főkapitánya és főpolgármestere 1849-ben.

¹¹⁶ BFL IV.1303.c 412/1849. november 21.

¹¹⁷ WILDNER, 1937. 71.

¹¹⁸ WILDNER, 1937. 76.

¹¹⁹ CZAGA, 1995. 143.

¹²⁰ WILDNER, 1937. 76.

¹²¹ BFL IV.1202.pp. Egészségügy 1811–1851.

¹²² DÓKA, 1973. 191–201.

fontosabb szervezeti feltétele az volt, hogy a városi, azaz hatósági főorvosi állást különválasztották a város tulajdonát képező Rókus Kórház főigazgatói tisztségétől. Erről Szentiványi utóda, Koller Ferenc miniszteri biztos rendeletére a pesti tanács 1850. március 18-án hozott végzést, amely egyúttal mindkét állásra pályázatot, „csődületet” is kiírt.¹²³ A beérkezett pályázatok elbírálásának és a javaslatételnek a joga a hatalom felé az új hatósági vagy tiszti főorvos személyére, valamint az új tisztség tartalommal történő megtöltése, tehát szabályozása az ekkor már „közegészségügyi” helyett, egyszerűen egészségügyi bizottmánynak nevezett testület feladata lett. A *Szabad kir. Pest Városa fő orvosát illető Szabályokat* és „mellékleteit” Koller miniszteri biztos 1850. augusztus 17-én kapta meg, majd 21-én jóváhagyta és elrendelte, hogy fordítsák le azt magyar nyelvre, és vezessék be a Szabályrendeletek könyvébe.¹²⁴

A szabályozás a városi főorvos kötelességeit 20 pontban sorolta fel, a prostitúció fontosságának megfelelően a harmadik helyre került.

„Tartozik a nemi ösztön czélszerű kielégítésére felvigyázni, hogy el ne fajuljon az, vagy a Status czéljaival ellenkező módon ne elégítessék ki; határtalan elterjedése által az erkölcsiséget ne veszedelmeztesse; rossz következése – a bujakór – által a nép ne satnyuljon. Ezért szükséges

a.) A bordélyházakat szabályozni

b.) A kéjhölgyeket szoros felvigyázat alatt tartani.”¹²⁵

Ennek a rövid paragrafusnak az adja a jelentőségét, hogy egy helyi szabályozás keretein belül először mondták ki Magyarországon a reglementáció¹²⁶ lényegét és ugyanakkor elsősorban civil, azaz orvosi ellenőrzés alá helyezték a prostitúciót, amit súlyának megfelelően egy külön szabályzatban fejtettek ki. Az előbbi szakaszt a nemi betegségek, elsősorban a szifilisz terjedésének megakadályozására kiegészítette még a 4. pont, amely megteremtette a lehetőséget Pest város főorvosának a házasság előtti orvosi vizsgálatra.

„A házasságot czélszerű módon eszközölni. a., az életkor tekintetéből. b., Annak megvizsgálása által, ha vallyon találtatik-e? valami öröklött betegség, vagy csak betegségi hajlam is, nincs-e? ragadó nyavalya, avagy valami vele született természeti hiba a házassodni akarókban.”¹²⁷

A Szabályrendeletek könyvében a főorvosra vonatkozó szabályrendeletet az egészségügyre vonatkozó rendelkezéscsomag utasításai követték, amelyek a kerületi orvosokra, a sebészekre, a bábákra, a törvényszéki orvostanra, a szegények

¹²³ BFL IV.1303.f 5889/1850–1852. 156.

¹²⁴ DÓKA, 1973. 195.

¹²⁵ BFL IV.1202.i Szabályrendeletek könyve. 2. kötet. 178.

¹²⁶ Reglementáció alatt a következőt értem: a heteroszexualitás körébe tartozó szexuális szolgáltatások nyújtásának – meghatározott feltételek közötti és ellenszolgáltatás fejében történő – engedélyezése, személyre szóló és folyamatos rendőrségi és egészségügyi ellenőrzés alatt.

¹²⁷ Uo.

gyógyításának gyakorlatára, a barom-, azaz állatorvosra, a halottkémekre és végül a bakóra, mint állatnyúzóra vonatkoztak.

A közegészségügy egészét felölelő anyagban az utolsó helyre sorolták a prostitúcióra vonatkozó szabályrendeletet. Mielőtt ennek ismertetésére és elemzésére sor kerülne, érdemes és szükséges röviden áttekinteni, miért nem ismerték, miért nem foglalkoztak ezzel az anyaggal a korábbi kutatások és ez milyen következményekkel járt. Doros Gábor és Melly József *A nemi betegségek kérdése Budapesten* című, 1930-ban kiadott és a témát a prostitúcióval együtt, tudományos alapossággal elsőként feldolgozni szándékozó alapmű szerzői ugyanis, sem a városi főorvos 1850-ben kidolgozott kötelességeiről szóló, sem az ehhez kapcsolódó egyéb szabályozásokról nem tudtak. Kutatásaik során, a már tárgyalt 1848. évi novemberi kereskedelmi miniszteri rendelet és az 1867-es Pest város tanácsa által elfogadott szabályozás közötti időszakra vonatkozóan nem találtak semmilyen hatósági intézkedésre utaló nyomot a budapesti prostitúcióval kapcsolatban.¹²⁸ Ennek oka – többek között – az lehetett, hogy az ún. Szabályrendeletek könyvét nem konzekvensen, hanem alkalomszerűen folyóírással vezették, nem sokkal 1850 őszét követően már nem is használták és ki sem nyomtatták. A prostitúció 1850. évi szabályozása nem szerepelt a főváros által a későbbiekben kiadott rendeletgyűjteményekben sem. Doros és Melly minderről nem tudtak, ezért arra következtettek, hogy a korszak hatóságai, köztük a Prottmann vezette rendőrség, semmit sem tett a szabadságharc levereése után a korszak szexualitással foglalkozó piacának és a szifilisz terjedésének ellenőrzése érdekében.

„A közegészség és közerkölcsiség óvása, a nyílt (tisztí orvosi vizsgálaton ellenőrzött) és titkos (az ilyen vizsgálat alól kibújó) prostituáltak felügyelete, a lassanként veszedelmes méreteket öltő leánykereskedelem féken tartása legkisebb gondjukat sem képezte. Sőt ellenkezőleg! A nép vigadjon, ez volt Prottmann rendőrségének kedvenc mottója. Kívánatosnak tartották, hogy a magyarok szórakozásokkal, mulatozásokkal altassák el az elfojtott szegényt és hazafiúi bánatot. [...] A kétes táncloklok ez évek alatt gomba módra szaporodtak s hangos orgiák folytak éjszakáról éjszakára. Erre a korszakra esik az akkoriban 'túrt házak'-nak nevezett bordélyházak felbukkanása és meghonosodása is!”¹²⁹

Munkájuk kettős értelemben vezette félre a közvéleményt, egyrészt megerősített egy már korábban létrehozott mítoszt a császári hatóságok szándékosan felelőtlen hozzáállásáról a kérdéssel kapcsolatban. Másrészt nagy terjedelmű, adatokban gazdag, két kötetes monográfiájuk állításait senki nem merte megkérdőjelezni, mert úgy látszott, abban minden megtalálható, kevésbé feltűnő hiányait pedig többnyire észre sem vették a prostitúció történetével foglalkozó kutatók és érdeklődők.

Az első kivételnek Belitzky János¹³⁰ történész bizonyult, aki Budapest Székesfőváros Levéltárának levéltárosaként kezdett el a prostitúció történetével foglalkozni az 1930-as évek közepén. Az 1940-es évek elején született meg kéziratban

¹²⁸ BELITZKY, é.n. 1. MNL NML XIV. 11.

¹²⁹ DOROS–MELLY, 1930. 709–710.

¹³⁰ Belitzky János (1909–1989) történelem-földrajz szakos tanár, történész, levéltáros, író, könyvkiadó és könyvügynök, tanító, iskola- és múzeumigazgató.

maradt tanulmánya, amelyet az *Egészség-rendőri javaslat 1850-ben a pesti prostitúció rendezése tárgyában* címmel írt. A rövid tanulmány „a javaslat” Belitzky által ismert közvetlen előzményeivel és körülményeivel foglalkozik, gyakorlatilag szó szerint közli a szabályozást, amelyet a szerző egy meg nem valósult kísérletnek tekintett. Véleménye szerint az egészségügyi bizottmány és Hoffmann javaslatai, „bár nem nemzeti felsőbb hatóság rendelkezésére jöttek létre, megalkotóik – Hoffmann főorvos és bizottmányi társai – révén az 1848. és 1849. évi magyar miniszteriális és honvédelmi bizottmányi rendelkezések szellemi utódjának kell tekintenuünk”.¹³¹ Véleménye kronológiai értelemben helytálló, de a jelen tanulmányban foglaltak tanúsága szerint a prostitúció pest-budai rendezése-szabályozása mégsem a nemzeti kormányzás és érzület következményeként született meg.

A pesti és budai prostitúció első szabályozása 1850-ben

A Pest város főorvosának kötelességeit tartalmazó rendeletnek megfelelően a bordélyházakra és a kéjhölgyekre vonatkozó szabályozás elkészült és *A bizottmány egészség-rendőrségi javaslata a prostitutio rendezése tárgyában* címet viselte, amely a prostitúció első – igaz még csak helyi keretek között elfogadott – reglementációja volt Magyarországon. A szabályzatot a Bizottmányon belüli megbeszélések és egy korábbi tervezet alapján Hoffmann Károly¹³², a Rókus Kórház még Szentiványi Vince kerületi főnök által kinevezett-megbízott igazgató főorvosa szövegezte és szerkesztette meg, majd 1850. július 22-én átadta az Egészségügyi Bizottmánynak. A tervezetet – amely címében jelezte, hogy még csak „javaslat” – mégis eredeti formájában jegyezték be a főorvos munkájáról szóló rendelet után. A javaslat gyors csatolására a Szabályzatok könyvébe azért vált szükségessé, mert 1850. szeptember 22-én Koller miniszteri biztos kinevezte az első önálló városi főorvost Tormay Károlyt,¹³³ aki a prostitúcióért is felelősséggel tartozott. Ezért a javaslat beírása a Szabályrendeletek könyvébe valamikor 1850. augusztus 21-e, a főorvos munkakörét magába foglaló szabályzat bejegyzése után és Tormay főorvosi kinevezése, tehát szeptember 22-e között történhetett. A szöveg preambulumban megjelent az a toposz, amely a későbbiekben valamennyi fővárosi szabályrendeletben megtalálható. Miután „a kéjhölgyeket ily nagy népességgel bíró városban, mint Pest, lehetetlen egészen kiirtani, nem marad egyéb hátra, mint azokat szigorú hatósági felügyelet alatt tartani, hogy a bujakórnak vészes következményei lehetőleg enyhíthessenek”.¹³⁴ Hoffmann a szövegben utalt egy másik, februárban készült szabályzat tervezetre is,¹³⁵ amely azonban nem volt elég kimerítő, ezért kellett a „physicusoknak” azaz az orvosoknak szóló utasításokat kidolgozó egészségügyi bizottságnak azt kiegészíteni és átdolgozni.

¹³¹ BELITZKY, é. n. 9. MNL NML. XIV. 11.

¹³² Hoffmann Károly (1808–1878) főorvos, 1849–1850-ben a Rókus Kórház megbízott igazgatója, kir. tanácsos.

¹³³ Tormay (Krenmüller) Károly (1804–1871) szekszárdi orvos, állatorvos, építész, Pest város első főorvosa.

¹³⁴ BFL IV.1202.i Szabályrendeletek könyve 2. kötet. 216.

¹³⁵ Eddig még nem sikerült a nyomára akadni.

A javaslat két részből áll. Az első rész „A prostitutio fölötti örökös rendőrségi tekintetben” címet viselte és igyekezett a legjobbnak tartott európai módszereket bevezetni.

„Hogy a hatóság a kéjhölgyek feletti fölügyelését kellőleg gyakorolhassa, megbiztosabb, sőt egyedüli eszköz arra a bordélyházak megengedése, azért tartozik: 1-ször Minden bordélyháztulajdonos kéjhölgy tarthatási engedélyt a rendőrségtől kieszközleni. 2-ször Minden bordélyházban a kéjhölgyek száma, mindenik nationalisa, tartózkodása, s eddigi életmódja rendőrségileg följegyzendő.”¹³⁶

Hoffmann Károly és az Egészségügyi Bizottmány tagjai jól ismerték Pest és Buda városának prostitúcióját, ezért az európai helyzet mellett a helyi viszonyokra is tekintettel voltak. A bordélyházakat a valós helyzetnek megfelelően 1. 2. és 3. osztályba sorolták, és azokat a kocsmákat, ahol az italfogyasztás helyszíne, a csapszék szolgált a kapcsolat megteremtésére, – tehát adva volt a lehetőség a kliensek itallal történő befolyásolására – kizárták ebből a tevékenységből. Az „*aljas bordélyok nem tűrendők, – szögezték le a szabályozásban – azoknak a csapszékekkel összekapcsolása rendőrileg megtiltandó.*”¹³⁷ Hoffmannék véleménye szerint a bordélyházak nem arra valók, „*hogy bujaságra ingereljenek, hanem egyedüli céljuk egy valódi szükségnek megfelelni, azért szükséges, hogy a bordélytanyák a külső rend és fegyelem tekintetében következő korlátok közé szoríttassanak, s rendőrileg megvizsgáltsanak.*”¹³⁸

Ezek a rendelkezések igyekeztek teljesen megfosztani a bordélyokat szórakozóhely jellegüktől, a „bordélytanyákat” távolabb fekvő, félreeső utcákban javasolták elhelyezni, de a szövegben megjegyezték „*mindazonáltal nagyon távol a várostól ne legyenek, hol a felügyelés gyakorlása nehézséggel jár, vagy az utcák nagyon rondák.*”¹³⁹ A házakat éjjel- nappal zárva kellett tartani, az ablakok alsó részét szőnyeggel vonatta be a szabályozás és a szellőztetés ennek megfelelően az ablakok felső részének kinyitásával történhetett. A bordélyokat a rendőrség előzetesen megvizsgálta. Ezek az épületek csak egy kijáratral rendelkezhettek, belőlük más házba átjáró nem maradhatott és természetesen lehetőleg más lakók sem lakhattak ott. A rendelet csak nagykorú nők felvételét engedte meg, amit 17 éves korban határozott meg. A korabeli pesti és budai viszonyokra reflektált a szabályozás akkor is, amikor igyekezett kikötni, hogy „*ha lehet, minden egy bordélyházba tartozó kéjhölgy ugyanott lakni köteleztessék, és ha ez nem valósítható, minden kéjhölgyi kereset végett oda bejáró nőszemélyek, a bordélyház tulajdonosa által a rendőrségnek bejelentendő, kiknek szoros kötelességük minden orvosi vizsgálatnál megjelenni.*”¹⁴⁰

Az előírás kéjnök számát a ház méreteitől tette függővé és 12 főben maximálta az egy helyen alkalmazható személyzetet, „*mert különben nehéz öröködni fölöttük, s egyszerre sok férfi összejöhetne, mi sokszor rendetlenségeknek alkalmul szolgálhatna.*”¹⁴¹ A tervezet készítői természetesen nem a túlzásba vitt mulatozástól tartottak, hanem

¹³⁶ BFL IV.1202.i Szabályrendeletek könyve 2. kötet. 217.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Uo. 218.

¹⁴¹ Uo.

tisztában voltak azzal, hogy a hatóságok a szabadságharc leverése után minden csoportosulástól tartottak. Hasonló meggondolásból írta elő a rendelet, hogy ugyanabban az utcában ne lehessen egymás mellett több bordélytanyát fölállítani. A tiltást természetesen a gyakori utcai, lármás jelenetekkel, az ott lakók lehetséges panaszaival indokolták és ezért – itt már a szellőzés lehetőségét is kizárva – előírták az ajtók és ablakok folytonos zárva tartását.

A szabályozás hosszasan tárgyalta a kéjnök helyzetét, amelynek lényeges eleme volt a hatóságok pozíciójának erősítése.

„A bordélyházak egészen a rendőrségnek alá rendelendő oly módon, hogy az a tulajdonos és a kéjhölgyek közötti viszony meghatározásába is befolyjon, azonban az így meghatározott kötelezettség csak rendőrségi rendszabálynak veendő a nélkül, hogy azt jogos kötésnek lehetne tekinteni.”¹⁴²

A különösnek tűnő kikötést a következő szakaszban pontosította a szabályozás, amikor kimondta, hogy *„a bordélytulajdonos minden felveendő kéjhölgygel köteleztetik a rendőrség előtt megjelenni, s a felvételi föltételeket a rendőrségnél jegyzőkönyvbe beiktatás végett meghatározni”*.¹⁴³ Ez a szakasz védte talán leginkább a kéjnöket, akik erre a jegyzőkönyvre hivatkozva tehettek panaszt és képviselhették érdekeiket. Ha a tulajdonosok be nem jelentett nőket alkalmaztak, 50 pengőforint büntetést kaptak az első alkalommal, ismételt elkövetés esetén „nagyobb büntetéssel” sújthatták őket. A magánkéjnök beiratkozásának módját ekkor még nem szabályozták, de annak elmulasztása esetén büntetésüket már igen, ami félévnyi kényszer dologházban eltöltendő munka lehetett. A fiatal lányok elcsábításáért, kerítéséért és esetleges felvételéért – a korábbi évek joggyakorlatának megfelelő – szigorú büntetést, két év börtönt helyezett kilátásba a rendelet. A kerítést önmagában is büntették a korban, ezért erre utalva, de ezen túlmenően azt is kimondta a szabályozás, – amit elvileg nem szankcionálhatott volna, – hogy *„szorosan tiltatik becsületes nőszemélyeknek a bordélyházi kéjhölgyekkel elkülönözten társalogni”*.

Egy külön szakasz foglalkozott a kéjnök kilépésével, ezt a rendőrség köteles volt minden eszközzel támogatni, abban az esetben, ha úgy tűnt, hogy a kilépni szándékozó képes magát becsületes módon eltartani. A kilépést még akkor sem lehetett megtagadni a szabályozás szerint, ha a kéjnök

„adott szavánál fogva, vagy a tulajdonosnál lett adósságai következtében további maradásra kötelezve volna; akadályoztatás esetében a rendőrség a kilépni kívánó kéjhölgynek segédkezet nyújtand. De ha a kéjhölgy csak helyét akarja változtatni, azt csak 3 hónap lefolyása után teheti, saját kezére a fajtalanzkodást nem szabad folytatnia, azonban, ha méltatlan bánásmódban részesül, a rendőrség tudtával helyét változtathatja.”¹⁴⁴

A szabályozás igyekezett megtalálni annak a módját, hogyan deríthetik ki a hatóságok a valódi problémákat, ezért előírta: *„Főntebbi okból a rendőrség időről időre*

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo. 218–219.

¹⁴⁴ Uo. 219.

*hivatalból a bordélytulajdonos távollétében a bánásmód iránt tudakozódni, és a kéjhölgyek panaszait följegyezni tartozik.*¹⁴⁵

A kocsmákat az új szabályozás ellenére sem lehetett mellőzni a prostitúció működtetésében. Azoknak a helyeknek a tulajdonosait, bérlőit, amelyek rendelkeztek külön bejárattal szobákkal és ennél fogva bordélyként lehetett azokat használni, kiemelten figyelmeztette a szabályzat egyik paragrafusára. *„A szeszes italoknak árulása a bordélyokban szorosán tiltandó, s az abból eredhető kihágásokért, valamint a vendégek meglopásáért a korcsmáros felelősséggel tartozik.*¹⁴⁶

A rendelet igyekezett ellenőrizni és keretek közé szorítani a prostituáltak jelenlétét minden közintézményben és közterületen. A szabályozás megtiltotta egy korábban létező gyakorlatot, amikor kimondta, hogy a fürdőkben kéjhölgyek nem lakhatnak és fürödni csak délelőtt 11 órától, délután 2-ig fürödhetnek. Ugy tűnik ehhez kapcsolódóan szükségesnek tartották a bizottmány tagjai kihangsúlyozni, hogy különmű egyének ugyanazon időben együtt nem fürödhetnek. Azokon a helyeken, nyilvános piacokon és utcákon, ahol nem lakhattak kéj nők, este hat óra után nem sétálhattak. A későbbi szabályozásokkal ellentétben viszont – bizonyára a létező gyakorlatnak megfelelően – az utcákon, ahol szálláshelyük volt, a bordély előtt, a kapu és az ablakok előtt nyáron egész esti 10 óráig sétálhattak, de *„az elmenő fiatalembereket illetlen és szemtelen módon, adott jelekkel elcsábítani 1 havi fenyítőházi fogház büntetése mellett tilalmas*¹⁴⁷ volt számukra. A magánkéjhölgyeknek nemcsak a rendőrségnél volt kötelező jelentkezni, de harmadnaponként meg kellett magukat vizsgáltatni az illető kerületi orvossal. Általában mindent, ami a bordélyházi nőkre vonatkozott nekik is be kellett tartaniuk.

A szabályozás megtiltotta, hogy a férfiak a prostituáltakat csapszékekbe, vendéglőkbe, fogadókba (szállodákba) vigyék, vagy azok maguktól oda menjenek, hogy az átutazó kéj nők – akiket ehhez persze fel kellett ismerni – 24 óránál több időt töltsenek szállásukon. A rendőrség feladataival foglalkozó fejezet utolsó pontja kimondta, hogy *„a titkos, rejtett zúg bujálkodás (winkel prostitution) szigorú büntetés alá vonandó, kéjhölgyek dologházi, a kuplerék nehezebb fogsággal lakoljanak, különösen az utcákon sötétben bujálkodó lotyók szinte fenyítőházi munkára ítélessenek*”.¹⁴⁸

A szabályozás második része *Az összeírt kéjhölgyek egészségi állapotjára való felügyelés* címet viselte, és az *Intézkedések a bujakór gyors megismerésére* és az *Intézkedések a bujakórosok kórházakbani gyors gyógyítására* című alfejezetekre tagolódt. A rendelkezés minden kéj nőt, minden harmadik napon vizsgálatra kötelezett, *„mert a bujakóros ragály 3 és 4-ik nap közt szokott rendszeren kiütni*”.¹⁴⁹ A feladathoz több vizsgálatos orvosra lett volna szükség, akiket a Rókus Kórház bujakóros osztályán szándékoztak kiképezni a javaslat szerint.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ Uo. 220.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Uo. 221.

„Ezen kéjhölgy vizsgálók mindegyikének csak 60 kéjszemély adandó – mondta ki a szabályozás – úgy, hogy naponként 20 (kéjnö), szoros vizsgálat alá vétessék, többeket azért nem tanácsos, mert így nem lenne képes a vizsgálatot kellő figyelemmel véghezvinni.”¹⁵⁰

Az orvosoknak az elvégzett munka eredményéről táblás kimutatásokat kellett készíteniük. Pénzt sem a bordélytulajdonosoktól, sem a kéjnöktől nem fogadhattak el, a szabályozás szerint ugyanis ez kártékony volt.

„A mostanáig gyakorlatban volt vizsgálói díjak helyett, melyek az illetőkre nézve igen terhelők valának, és ezen kívül a vizsgáló és a B(ordély)tulajdonos közt az egész ügyre nézve káros viszonyok eddigi rendszerből származtatván, legcélszerűbb elhatározni, hogy a B(ordély)tulajdonos minden akár házában lakó, akár bejáró kéjhölgytől havonként 1 f(örin)tpengő egy e célra föllállítandó rendőrségi pénztárba vizsgálói díj fejében befizessen és az így alakult pénztárból minden vizsgálónak 600 frt pengő évi díj lenne határozandó.”¹⁵¹

A díjazás valóban magasnak mondható, mert ekkor a Rókus Kórház igazgatójának évi fizetése rúgott 800 forintra, persze egyéb kiegészítésekkel. Ezt a fizetést mégis minden vizsgáló orvos megérdemelte a rendelet szerint, *„mert ezen foglalkozás egy részről – ahogyan Hoffmann Károly fogalmazott – idejének nagyobb részét igénybe veszi, másrésztől egyéb praxisára kóros befolyással van”*.¹⁵²

A bujakór vagy szifilisz vizsgálatára hozott szabályozás egyik legfontosabb előírása kimondta, hogy minden vizsgálat alkalmával, minden vizsgált személy számára – tehát nem csupán a prostituáltak számára – a vizsgáló orvos egészségügyi bizonyítványt adott, amelyben az illető személy minden fontosnak tartott adata, nemzetisége, személyleírása szerepelt. A beteg prostituáltakat kórházba küldték. A gyógykezelésekkel kapcsolatos visszaélések elkerülésére a szabályzat leszögezte: *„Hivatalvesztés terhe alatt tiltatik a vizsgáló orvosnak a beteg kéjhölgyeket otthon orvosolni, hanem köteles azokat kivétel nélkül a kórházba küldeni, hol azoknak emberséges és lelkiismeretes gyógyításukról gondoskodva legyen”*.¹⁵³

A rendszerben mégis maradt egy kiskapu, mert a következő mondatban mintegy melleleg az szerepel: *„Mindazáltal a nem bujakóros betegségek, ha a lakásban alkalmas hely létezik, otthon is orvosolhatók”*.¹⁵⁴ A prostitúció és nemi betegségek, elsősorban a szifilisz kezelését célzó első, formailag csak Pestre, de a gyakorlatban Budára is vonatkozó magyarországi szabályozás utolsó mondataiban még az orvosi felelősség kérdését is felvetette. *„A vizsgáló orvos vagy sebész minden egy bordélyházban történt vagy ugyanazon kéjhölgytől származott bujakóros fertőzésért felelős, melyet szorgalma által megelőzni s elhárítani tartozik.”*¹⁵⁵

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Uo. 222.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ Uo. 223.

¹⁵⁵ Uo.

A reglementáció tanulságai és következményei

A prostitúció Hoffmann-féle, 1850 augusztusában elfogadott szabályozása a későbbi változatokat tekintve több dologban megelőzte korát, ugyanakkor rendelkezett néhány komoly hibával is. Az újítás lényege nem egyszerűen a reglementáció megvalósításában mutatkozott meg. Az első és legjelentősebb változás a bordélyházak előtérbe helyezése volt az összes többi prostitúcióval foglalkozó intézmény és a magánkéjnök rovására, mert a hatóságok véleménye szerint ez biztosította leginkább az ellenőrzést. A rendelkezés készítője és munkatársai ugyanakkor elég rugalmasnak bizonyultak ahhoz, hogy elképzeléseikhez integrálják a meglévő gyakorlatot. A kéjnöknek helyet biztosító kocsmák és magánlakások alkalmazkodásra képes és hajlamos tulajdonosai és bérlői intézményeiket tovább működtethették, immár „bordélyként”. A heterogén működtetői és ingatlan- vagy intézményi háttérnek tudható be a szabályozás legsúlyosabb hibája, azaz, hogy Hoffmann és társai nem definiálták pontosan, mit értenek bordély alatt. Ezért a működés és működtetés rendjét sem rögzítették, illetve nem derült ki az sem, minek alapján sorolták ezeket a házakat 1., 2., és 3. osztályba, amit valószínűleg sokan nem fogadtak el. Engedélyezték azt is, hogy a bordélyokban foglalkoztatott nők, ha ez indokolt volt, ne a munkahelyükön lakjanak, hanem naponta járjanak be dolgozni. A kliensek, a vendégek minden bizonnyal ragaszkodtak az általuk megszokott helyszínekhez, ezért a házak áttelepítése helyett továbbra is a kéjnöknek kellett munkahelyükre elmenniük. Ezek a zömmel az akkori pesti külvárosokban található utcák, a budai Duna parttal együtt kellően távol voltak a belvárostól, de elég közel ahhoz, hogy a rendőrségnek a „felügyelés gyakorlása” nehézséget ne okozzon.

A második figyelemre méltó változást a korábbi gyakorlathoz képest a kéjnök védelme jelentette, amit a szabályozás szerint gyakorlatilag a rendőrség alapozott meg és látott el, amikor a rendőrségen a belépéstől a kilépésig mindent azonnal dokumentáltak. Ugyanakkor rendszeresen a helyszínen, de a tulajdonos vagy bérlő távollétében kérdezték meg – legalábbis a szabályzat előírásai szerint – problémáikról a kéjnököt. A rendelet komoly hiányossága, hogy a magánkéjnök működési feltételeiről és jogairól, az őket érintő rendőrségi eljárásról és védelemről – hiányosan felsorolt kötelezettségeikkel szemben – semmit nem mondott a „javaslat”.

A harmadik lényeges újítás a nemi betegségek ellenőrzésének az a módja volt, amikor a vizsgáló orvos nem kerülhetett anyagi függésbe munkájának végzése közben. Az orvosok sem a házak tulajdonosaitól vagy működtetőiktől, sem a kéjnöktől nem vehettek át pénzt, nem kellett pénzkezeléssel foglalkozniuk, miközben a fizetésük mégis meglehetősen magas lehetett. A bordélytulajdonosok által, kéjnöként és havonta, a rendőrségi pénztárba vizsgálat fejében befizetett egy forintokat gyűjtötték össze és fizették ki a vizsgáló orvosoknak. A prostitúció 1850. évi szabályozása része volt a pesti és budai közigazgatás és közegészségügy átalakításának, a rendőrség állami kézbe vételének, a császári hatóságok által végrehajtott modernizációnak, amelynek során együtt kezelték a két települést, de amit beárnyékolta a valódi városi önkormányzat, a választott testületek és képviselők hiánya.

A szabályozások bevezetésének időpontja, 1850. szeptember 22-e óta alig telt el fél év, mikor ezek alapján Tormay Károly főorvos 1851. április 19-én benyújtotta a város 1850. évi közegészségi állapotáról szóló jelentését a városi tanácsnak.

A hatóságok talán ekkor kaptak először világos képet a nemi betegségek elterjedtségéről. Tormay jelentésében leszögezte:

„A nemi ösztön kielégítése s mellette a bujasenyv elhárítása tekintetiből, sok volna kívánható, mert ezen nyavalya annyira elterjedt, hogy a múlt 1849/50 években Rochus kórházunkba felvett, s ápolat 7452 beteg közül 1291 és pedig 569 férfi és 722 nő bujasenyves volt, tehát a kórházi betegek egész összevege közül, majd nem minden hatodik beteg, holott az előbbeni évben¹⁵⁶ csak minden 10 ig bujasenyves volt.”¹⁵⁷

Az „előbbeni évben”, tehát 1848-ban¹⁵⁸ a Rókus kórházban 9258¹⁵⁹ beteget ápoltak és 938 volt szifiliszos közülük. 1849–50-ben a közel 1300 beteg mellett még jelezte a belvárosi rendes orvos, (mai kifejezéssel élve körzeti orvos) 1064 szegény betege közül 130 szenvedett szifiliszben, ráadásul a többi orvos is hasonló arányokról számolt be. A kényszerítő dologházban sem volt jobb az arány, a 649 főből 140-et¹⁶⁰ kezeltek bujakórral. Ez azt jelentette, hogy ekkor csak Pesten legalább 2200–2400 emberről tudhatták biztosan a közegészségügy képviselői, hogy vérbajos, ami a korabeli Pest lakosságának 1,8–2 %-a között mozoghatott 1849-ben és 1850-ben évenként, nem számítva a betegsüket eltitkolókat. Az 1848-as év megbetegedései és a következő két év megbetegedései közötti különbség három tényezőre, a gazdasági válságra, a háborúra és a titkos prostitúció megsokszorozódására vezethető vissza.

Tormay jelentésében beszámolt a bordélyokról is, amelyek száma 1850 végén 53 volt, és ezek mintegy 180–190 kéjhölgyet foglalkoztattak. A beszámoló nem említette a magánkéjnéket, amiből két dologra lehet következtetni: vagy csak a bordélyházak működését engedélyezték, vagy nagyon kevesen jelentkeztek a rendőrségen személyesen, hogy bejegyezzék őket önálló prostituáltként. A jelentés megállapította: *„statisticai adatok bizonyítják, hogy ezek közül – mármint a bordélyokban dolgozó nők közül – ritkán betegszik több meg, mint 8 %. De találtak betegeket azok közt, kik vizsgálat alá nem jönnek, azaz azon kéjhölgyek között, kik magányosan laknak vagy az utcákon és homokon¹⁶¹ csavarognak, ezek terjesztik leginkább a bujasenyvet.”¹⁶²* A jelentés finoman a szabályozás sikeressége mellett érvelt, hiszen a bordélyházi nők közül számszerűen csak kevesen, 14–16 fő betegedett meg, szemben a titkos prostitúcióval, amelynek számos áldozatát kezelték a Rókus Kórházban. Ebben az összehasonlításban Tormay Károly városi főorvosnak kétségtelenül igaza volt, mert az abszolút számokat nézve, csak a Rókus Kórházban kezelt 722 bujasenyves nő – akik közül többen foglalkozhattak titokban prostitúcióval, mint ahányan a bordélyházak lakói voltak – sokkal súlyosabb problémát jelentett egészségügyi szempontból, mint néhány beteg kéjné.

¹⁵⁶ A jelentés 1848-ra utal.

¹⁵⁷ BFL IV.1303.f 5889/1850–1852. 14.

¹⁵⁸ A Rókus kórházban az „év” november 1-jén kezdődött és a következő év október 31. napján végződött.

¹⁵⁹ Uo. 17.

¹⁶⁰ Uo. 18.

¹⁶¹ A részben már feltöltött, de még szabályozatlan, homokos Dunapart volt ebben az időben az utcai kéjnék egyik előfordulási területe.

¹⁶² BFL IV.1303.f 5889/1850–1852. 15.

A rendszeresen készített városi, azaz hatósági főorvosi jelentések anyagaiban fennmaradt egy¹⁶³ Tormay főorvos által ellenjegyzet táblázat 1851. október 2-i dátummal a pesti bordélyházakról.¹⁶⁴ Ez a jegyzék lehetőséget ad a pesti prostitúció helyzetének és a szabályzat hatásainak a felmérésére, és bizonyos szintig az elemzésre, ha összevetjük a korábbi adatokkal. Pesten ekkor 43 bordélyban 152 kéjné állt alkalmazásban, akik közül 78 fő 15–20 év közötti, 68 fő 20–25 év közötti, míg 6 fő 30 év alatti volt. A nők túlnyomó többsége, 118 fő katolikus, második nagy csoportjuk, 23 fő izraelita, míg a maradék 11 fő csaknem azonos arányban az evangélikus és a református hitfelekezethez tartozott. Ezek a számok azt mutatják, hogy egy-egy intézményben átlagosan 3–4 fő dolgozhatott. Ez az átlag elfedte, hogy a házak több mint felében, összesen 26 helyen csak 1–2–3 fő jelentette a személyzetet, ez inkább kis lakásokra vagy kisebb kocsmákra utal, míg 14 házban 4–6 között mozgott a létszám. Három nagy bordélyház emelkedett ki a kisebbek és közepes méretűek sorából: Lévy Terézia 8 fős háza a Sporer Gasse, azaz a Sarkantyús, mai nevén Vitkovics Mihály utcában működött, Holzmann Anna 10 fővel a Ritter Gasse-ban azaz a Lovag utcában vezetett egy házat, míg a legnagyobb bordélyt ekkor is Grünfeld Terézia üzemeltette a Zwei Mohren Gasse, azaz a Két Szerecsen, mai nevén Paulay Ede utcában. A Kék Kakas utcában, a mai Székely Mihály utcában ekkor már nem csak négy, hanem öt bordély működött egymás mellett, ugyanis a régóta egymás szomszédságában létező intézményeket nem sikerült a szabályozásnak megfelelően széttelepíteni. Az új rendszer gyakorlatilag nem alakította át a pesti prostitúció intézményrendszerét, bár az összlétszám csökkent, az egy-egy helyen található alkalmazottak átlagos száma nem nőtt vagy csökkent, sem az intézmények jellege, sem földrajzi elhelyezkedésük nem módosult, ami valóban változhatott az a titkos prostituáltak száma lehetett.

Biztosan változott azonban Pest és Buda lakosságának létszáma és összetétele. A kettős főváros népessége az osztrák népszámlálás adatai szerint 1850-ben a helyi illetőségű lakosokkal, az állandóan itt lakó idegenekkel, a katonasággal és az itt tanuló diákokkal együtt elérte a 186468 főt,¹⁶⁵ ebből Pest lakossága 127935 főt tett ki. Ez a lakosságszám lényegesen meghaladta az 1827-es létszámot, ezért a kéjnék számának is növekednie kellett volna a korábbihoz képest, még akkor is, ha 1850–1851-ből csak a bordélyokban foglalkoztatott nők száma ismert. A hatóságok nyilvántartásaiban a kéjnék száma mégis kevesebbnek bizonyult, mint amikor Wilhelm Horn Pesten és Budán járt 1828-ban. Ráadásul a bordélyok és a prostituáltak száma rövidtávon sem gyarapodott, hanem csökkent, mert a házak száma az 1850 végén összeírt 53-ról 1851 végére 43-ra, az ott tartózkodó nők létszáma 180–190 főről 152-re fogyatkozott. A két városban ezzel szemben alaposan megnőtt az egyedülálló férfiak aránya, hiszen Pesten és Budán ekkor 12524 katona és 17438 diák tartózkodott, csaknem pontosan 30000 fő. Pest városán belül ez óriási a férfi többletet eredményezett, mert 53250 főnyi nőre, 20000 fővel több, azaz 74685 férfi jutott.

¹⁶³ PALLÓS, 1950. 112. Elvileg több is, de azt, amelyekre Pallós Jenő a jelzett helyen hivatkozik nem sikerült megtalálnom.

¹⁶⁴ BFL IV.1303.f 5589/1850–1852. 242.

¹⁶⁵ PALLÓS, 1950. 38.

A helyzet egyaránt katasztrofálisnak tűnhetett a kormányzat és a helyi közigazgatás számára, mert kiderült, hogy az 1850-es Hoffmann-féle rendelet segítségével nem sikerült a kéjnéket a jól ellenőrizhető bordélyok falai közé kényszeríteni. A rendszer nem nyújtott alternatívát az egyedül vagy kis csoportokban, ám a hatóságok által elfogadott intézményi háttér nélkül, önállóan dolgozó és/vagy titkos prostituáltaknak. Az arányok a korábbiaknál is nagyobb mértékben az ellenőrzés nélkül folytatott titkos vagy alkalmi kéjelgés felé tolódhattak el, amit igazolni látszik a nemi beteg nők magas, a nyilvántartott és beteg prostituáltakhoz viszonyítva nagyságrenddel nagyobb száma. A prostitúció első 1850-es szabályozása, reglementációja Pesten és Budán rövidtávon nem hozta meg a várt sikert, elsősorban az eddigiek során számba vett problémák miatt, ugyanakkor az új rendszerre történő átálláshoz is hosszabb időre lett volna szükség, mint egy esztendő és néhány hónap. A kérdés ezt követően az volt, hogy meddig tart ki a hatóságok türelme.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

BFL	Budapest Főváros Levéltára
	IV.1202.i Feudális kor: Pest város tanácsának iratai. Szabályrendeletek gyűjteménye. Szabályrendeletek könyve.
	IV.1202.pp Pest város tanácsának iratai. Lajstromozatlan tanácsi iratok.
	IV.1303.c Polgári kor: Pest város tanácsának iratai. Rendőri iratok.
	IV.1303.e Polgári kor: Pest város tanácsának iratai. Vegyes iratok.
	IV.1303.f Polgári kor: Pest város tanácsának iratai. Tanácsi iratok.
MNL BML	Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára
	IV.B 102.b Megyei törvényhatóságok: Békés Vármegye Levéltára. Szabadságharc korszaka. Békés Vármegye Állandó Bizottmányának iratai. Általános iratok.
MNL NML	Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára
	XIV. 11. Belitzky János iratai

Szakirodalom

ADORJÁN

- 1911 ADORJÁN Andor: Utazások Magyarországon a XIX. század első felében. *Magyar Figyelő*, 2. (1912) 1. k. 57–78. és 133–150.
- 1913 ADORJÁN Andor: Utazások Magyarországon a XIX. század első felében. *Magyar Figyelő*, 3. (1913) I. k. 280–303.

ALEXY

- 2014 ALEXY Lajos: *Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban*. Közreadja: HELLE Mária. Budapest, Balassa Kiadó, 2014.

BÁRTFAY

- 2010 *Bártfay László Napló*. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta: KALLA Zsuzsa. Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde. Budapest, Ráció Kiadó, 2010.

BELITZKY

- é. n. BELITZKY János: *Egészség-rendőri javaslat 1850-ben a pesti prostitúció rendezése tárgyában*. Év és számozás nélkül. Kézirat. 1-12. MNL NML XIV. 11.

BÓNIS

- 1962 BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962.

CSERNÁTONY

- 1848 CSERNÁTONY Lajos: A hadügyminiszter figyelmét ismét az önkénytesekre hívjuk fel. *Márczius Tizenötödike*, 71. (1848) 283–284.

CZAGA

- 1995 CZAGA Viktória: Az önkényuralom pest-budai rendőrsége (1849–1860) In: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Szerk.: KOLLÁR Nóra. Budapest, Budapesti Rendőr-főkapitányság, 1995. 131-155.

DEÁK

- 2015 Deák Ágnes: *“Zsandáros és policzajos idők” Államrendőrség Magyarországon, 1849-1867*. Budapest, Osiris, 2017.

DOBSZAY

- 2003 DOBSZAY Tamás: Egy szabólegény megkísértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai az 1830-as években egy emlékezés alapján. In: *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Szerk.: LÁCZAY Magdolna. Budapest, Hajnal István Kör, Nyíregyházi Főiskola Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara, 2003. (*Rendi társadalom – Polgári társadalom* 16.) 279–285.

DÓKA

- 1973 DÓKA Klára: Pest város polgári közegészségügyének megszervezése (1850–1852). *Oroostörténeti Közlemények*, 69-70. (1973) 191–201.

DOROS–MELLY

- 1930 DOROS Gábor – MELLY József: *A nemi betegségek kérdése Budapesten. 1–2. kötet*. Budapest, Székesfővárosi Házinyomda, 1930.

GÉRA

- 2014 GÉRA Eleonóra: A 18. századi Pest-Buda hétköznapi élete a források tükrében. *Lévtári Közlemények*, 85. (2014) 33–54.

- 2015 GÉRA Eleonóra Erzsébet: Városi hétköznapok a századfordulón. In: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703*. Szerk.: GÉRA Eleonóra Erzsébet – OROSS András – SIMON Katalin. Budapest, Budapest Főváros Levéltára 2015. (*Budapest Történetének Forrásai* 10.) 71–106.

GYÓRY

- 1917 GYÓRY Tibor: Közegészségügyi állapotaink és intézményeink a 19. század első harmadában. *Orvosi Hetilap*, 61. (1917) 41. sz. 555–559.

HORN

- 1831 HORN, Wilhelm: *Reise durch Deutschland, Ungarn, Holland, Italien, Frankreich, Grossbritannien und Ireland; in Rücksicht auf medicinische und naturwissenschaftliche Institute, Armenpflege u. s. w. Erster Band*. Berlin, Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin, 1831.

JANCSÓ

- 1995 JANCSÓ Éva: Pest és Buda rendőrségének története a XVII. század végétől 1848-ig. In: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)* Szerk.: KOLLÁR Nóra. Budapest, Budapesti Rendőr-főkapitányság, 1995. 99-113.

Jeszenszky-krónika

- (1818–1900) *Jeszenszky-krónika: Egy mezvárosi kisnemes emlékezései a XIX. századból*. Szerk.: JESZENSZKY Iván, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, és az utószót írta: DOBSZAY Tamás. Budapest, Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft., 2010.

KALLA

- 2010a KALLA Zsuzsa: Női életpályák (2): a titkos szerető és a hivatásos prostituált. In: *Bártfay László naplói*. Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta: KALLA Zsuzsa. Budapest, Ráció Kiadó, 2010. 715-734.
- 2010b KALLA Zsuzsa: „Szabálytalan női életpályák, prostitúció a reformkori Pesten. Egy férfinapló széljegyzetei. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, 1. (2010) 1. sz. 206–236.

KATUS

- 1991 KATUS László: Budapest népesség-növekedésének forrásai a 19. században. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerk.: SOMOGYI Éva. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1991. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 8.) 19–33.

KISS

- 1956 KISS Lajos: *Vásárhelyi híres vásárok*. Szeged, Tiszatáji Magvető, 1956.

KISS

- 2005 KISS László: A nemi betegségek története Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig. *Magyar Epidemiológia*, 2. (2005) 107–112.

LINZBAUER

- 1852 LINZBAUER, Franciscus Xav.: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Tomus II.* Budae, Typis Caesareo-Regiae Scientarium Universitatis, 1852.
- 1861 LINZBAUER, Franciscus Xav.: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Tomus III. Sectio V.* Budae, Typis Regiae Scientarium Universitatis Hungaricae, 1861.

NOVÁK

- 1842 NOVÁK Sándor Ágoston: *A helyhatósági rendes orvos viszonyai 's kötelességei.* Pest, Esztergomi Beimel József betűivel, 1842.

PATACSICH

- 1831 PATACSICH József: *Szabad Királyi Pest Városának Leirása.* Pest, Fűskúti Landerer' Betűivel, 1831.

SIKLÓSSY

- 2002 SIKLÓSSY László: *A régi Budapest erkölcse.* Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

SPIRA

- 1996 SPIRA György: Kéjhölgyek Budapesten a negyvennyolcas forradalom hónapjaiban. *Világosság*, 37. (1996) 10. sz. 66–75.

SZLEMENICS

- 1836 SZLEMENICS Pál: *Fenyítő Törvényszéki Magyar Törvény.* Első kiadás, Budán a Magyar Kir. Egyetem Könyvnyomtató Intézetéből, 1836.
- 1847 SZLEMENICS Pál: *Fenyítő Törvényszéki Magyar Törvény.* Második, újonnan átdolgozott kiadás. Pesten, Eggenberger J. és Fia Academiai Könyvvarusoknál, 1847.

SZOKOLAY

- 1848 SZOKOLAY István: *Büntető Jogtan, Második rész.* Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1848.

TARDY

- 1979 TARDY Lajos: Pest-budai félvilág, ahogy Keppen látta 1822-ben. In: *Uő: Régi hírünk a világban.* Budapest, Gondolat, 1979. 225–229.

URBÁN

- 1963 URBÁN Aladár: Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából, XV.* Szerk.: GEREVICH László – TARJÁNYI Sándor. Budapest, Akadémiai, 1963. 403–444.

Utasítás - Instruction

- 1836 Utasítás a főkapitány hatáskörébe tartozó ügyekről – Instruction zur Bestimmung der Verrichtungen, welche in den Wirkungskreis des Stadthauptmans gehören. In: *Pest Város szabályrendeletei és elvi jelentőségű határozatai. I. kötet. 1892-től 1838-ig.* Gyűjtötte: SCHMALL Lajos. FSZEK kézirat [189? –191?]. 386–407.

SZÉCSÉNYI

- 1993 SZÉCSÉNYI Mihály: A bordélyrendszer Budapesten. *Rubicon*, 4. (1993) 8–9. sz. 58–63.

TÖRÖK

1937 TÖRÖK Pál: *Pest-Buda 1850-ben*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1937. (*Statisztikai Közlemények* 80.)

VARGA

1960 VARGA Lajos: Rendelettervezetek a bujasenyv (syphilis) leküzdésére az 1848–1849-es szabadságharc idején. In: *Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle*, 36. (1960) 3. sz. 145–150.

WILDNER

1937 WILDNER Ödön: *Buda és Pest közigazgatásának története az 1848–1865. évi abszolútizmus és provizórium alatt I. kötet*. Budapest, Budapest székesfőváros házinyomdája. 1937.

ZOLTÁN

1975 ZOLTÁN József: *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán*. (Az 1959-ben készült tanulmány első kiadása) Budapest, SZEK, 1975.

Szécsényi, Mihály

From “Sluts” to Brothels: The First Regulation of Prostitution in Pest and Buda in 1850

In Hungary, there was no nationwide regulation of prostitution until the middle of the 19th century. The counties and free royal cities handled the issue in their own jurisdiction – if they handled it at all. Prostitution was viewed as a necessary evil; thus, its existence was accepted. In the case of scandals and criminal acts, it was punished by public shaming, physical punishment and banishment from the city. Those suffering from venereal diseases were isolated, and if possible, they were treated. Authorities, rulers and their representatives viewed the phenomenon of prostitution with growing anxiety and made attempts to eliminate the practice – which was of course impossible. In the first half of the 19th century, in Pest and Buda, parallel to the spread and elimination of syphilis, a complex and structured system of prostitution came to life, in which the street prostitutes and luxury brothels all played a role. The local authorities were involved mostly in the battle against the spread of syphilis, which was on a manageable level until the outbreak of the Revolution of 1848. By the end of the War of Independence, due to the general conditions, the mass presence of soldiers and the insecurity, the number of the ill was higher than it was in 1848–1849. The Hungarian medical authorities aimed to solve the problem on a national level, however, their attempts remained unsuccessful. The Imperial and Royal government that ended the war, however, transformed the administration of the two most significant cities of the country. Their acts helped the demolition of the feudal heritage and forced the imperialist administration of Pest to reorganise the public health system and as part of this, to regulate prostitution. However, on the short run, the regulation proved to be unsuccessful, as it mostly supported the working of brothels, which most common women found unattractive. At the same time, the regulation ignored the significance of secret prostitution.

Fülöp Márton
Benkő Rózsi regénye

Szemponatok egy századfordulós bűntény megközelítéséhez

Jelen tanulmány több szempontból is kapcsolódik a devianciatörténeti kutató-sokhoz. Egyrészt, mivel egy zsarolási ügy történetét kísérli meg feldolgozni, amely a századforduló Magyarországon, 1898-ban esett meg. Másrészt pedig ennek az esetnek az egyik főszereplője, Benkő Rózsi egy Budapesten élő prostituált volt; egy olyan személy, akire a polgári társadalom deviáns elemként tekintett.¹ A kurtizán a vádak szerint egy szervezett zsarolóbanda felbujtására megzsarolta I. Obrenović Sándor szerb királyt, akit saját – valamint állítólagos bűntársa, a nő élettörténetét *Benkő Rózsi regénye* címmel röviden megíró Kovács F. Sándor újság-író – bevallása szerint még korábban ő maga vezetett be a szerelem rejtelmeibe.²

A fiatal lány (ekkor már) nem tartozott sem a „közönséges” utcai, sem pedig a bordélyházi örömlányok közé, hanem – kortárs megnevezéssel élve – *kitartott* volt. Használható rá emellett még a *kokott* elnevezés (ezt a korszakban általánosabb értelemben is használták a prostituáltakra és a könnyű erkölcsű nőkre), illetve a *félvilági dáma* frazéma is, ez utóbbi utal a hölgy magasabb presztízsére. Tanulmányom egyik célja, hogy az üzletszerű kéjalgés eme sajátos formáját, valamint az ezzel járó ételsílus jellegzetességeit ismertesse a korabeli források tükrében, s hogy az éjjeli pillangók e különleges, ám nem egyedülálló helyzetű „példányának” nem mindennapi történetét elmesélje. Megkísérlek választ adni arra, hogy morálisan és jogi szempontból egy kategóriába tartoztak-e az orfeumhölgyek a bárcával rendelkező vagy a bordélyházban működő kéjnékkel – ezáltal megmutatkozhat az is, hogy a társadalmi diskurzus mennyiben tartotta deviánsnak a Benkő Rózsi-féle viselkedési modellt. Emellett a századfordulós Budapest éjszakai életét is szeretném röviden bemutatni, minthogy Benkő Rózsi meglehetősen otthonosan mozgott az éjjeli mulatóhelyek közegeiben, mely közege a normasértő magatartásformák egész tárházát vonultatta föl. A különféle szórakozóhely-típusok közül az orfeumokkal kívánok a legrészletesebben foglalkozni, hősnőnk ugyanis a magyar főváros két orfeumában is dolgozott, végigjárva azt a szolgálati ranglétrát, ami a női dolgozók számára az ilyen típusú mulatókban adott volt: először virágáros-, majd pezsgős-lány (vagy más néven büfédáma), utána pedig énekesnő lett.³ Ezen munkakörök az orfeumoknál nem egy nő esetében kapcsolódtak a prostitúcióhoz.

¹ MÁTAY, 2003.

² KOVÁCS, 1898. 4.

³ KOVÁCS, 1898. 10.

A fentiekén kívül a zsarolási ügy egykorú médiaprezentációját is ismertetem, a vizsgálódást bizonyos budapesti folyóiratokra korlátozva. Az újságok kiválasztásánál a változatosságra törekedtem annak érdekében, hogy minél többféle interpretációt tárhassak fel, s egyúttal lehetőséget teremtsék arra, hogy a budapesti századvég egyes laptípusainak bizonyos alapvető sajátosságaira is fény derüljön, melyek alapján általános érvényű tendenciák is megfigyelhetők az akkori fővárosi sajtóéletre vonatkozóan. A sajtó rendkívül részletes forrásnak bizonyult a zsarolási eset rekonstruálásánál, ugyanakkor rengeteg egymásnak (és más forrásoknak) ellentmondó adattal kell számolunk. Bizonyos újságok esetében pedig nem is kimondottan a tények feltárása volt a cél, sokkal inkább a szenzációkeltésre helyezték a hangsúlyt. Éppen ezért elsősorban nem a *wie es eigentlich gewesen*-kérdésfeltevést szeretném megválaszolni, hiszen ezt az újságokon kívül fellelhető egyéb kútfők sem tennék teljes mértékben lehetővé. Ehelyett azt igyekszem áttekinteni, hogy az ügy milyen módon kerül megjelenítésre a sajtóban. A bűnözés és a deviáns viselkedésformák sajtóban való megjelenítése érdekes adalékokkal szolgálhat, így erre külön figyelmet kívánok fordítani az elemzés során. Ez utóbbi kapcsán a rendőrségi sajtótájékoztatásról is szót ejtek, amely Budapesten 1885-től kezdett el működni.

Benkő Rózsi történetének és életpályájának ismertetése mellett a századforduló Budapestjén zajló élet néhány makroszintű szegmensét és azok összefüggéseit is be kívánom mutatni. Benkő Rózsi esetét sok más témakör fókuszba állításával is vizsgálhatnánk, mindez azonban meghaladná jelen tanulmány kereteit. Ilyen például az ügyben jelentős szerepet játszó revolverzsurnaliszta⁴ és egyben rendőrségi informátor, Kovács F. Sándor személye, akinek a rendőrséggel való összefonódásai, majd a velük való hadakozása⁵ akár egy különálló vizsgálódást is képezhetnének, vagy az állítólagosan megszarolt Sándor szerb király, akivel kapcsolatban ráadásul az esettel párhuzamosan egyes magyar lapok azt emlegetik, hogy nála „némi idő óta a testi és lelki sülyedésnek oly veszedelmes tünetei mutatkoznak, hogy környezete komolyan aggódik miatta”.⁶ Ez utóbbi nem kizárt, hogy összefügg a zsarolási ügygel. Azt is érdemes lenne górcső alá venni, hogy a külföldi sajtó hogyan mutatta be az ügyet, hiszen egyes hazai újságok arra is kitérnek, hogy a „zsarolási bűnpör nemcsak Budapesten, de egész Európában nagy szenzációt kelt, a francia, angol és német lapok hasábos tudósításokat táviratoztatnak maguk [sic!] Budapestről”.⁷ Ezek mellett a nő-történeti megközelítés is érvényesíthető lenne, megvizsgálva, hogyan illeszkedik Benkő Rózsi személye a korszakban a „bűnös nőről” kialakult képbe, illetve, hogy milyen szerepe van a női erkölcs megrontásában Európa „modern Babilonjainak”.⁸

⁴ Olyan hírlapírók megnevezése, akik az általuk megszerzett információkból csináltak üzletet, vagy azt felhasználva fenyegetőztek, esetleg zsaroltak. Lásd bővebben BUZINKAY, 2005.

⁵ Ennek történetét Kovács a *Rudnay Béla és Bérczi Béla* című röpiratában meséli el, ahol kitergeti a címben megnevezett, aktuálisan regnáló rendőrfőkapitány és rendőrkapitánya vélt vagy valós korrupciós ügyleteit és egyéb ténykedéseit, továbbá igyekszik elhárítani a zsarolási ügyben ellene felhozott vádakát, melyeket szerinte a rendőrség vezetői koholtak ellene.

⁶ *Friss Ujság* (1898. január 13.) 3; *Pesti Napló* (1898. január 12.) 2.

⁷ *Budapesti Napló* (1898. január 10.) 4.

⁸ Erről lásd bővebben MÁTYÁS, 2003.

Források

Az 1898-ban megjelenő, mintegy harminc oldalnyi terjedelmű *Benkő Rózsi regénye* születésétől a zsarolási botrányig mutatja be a díva sorsát. Írójának elsődleges célja, hogy tisztázza Rózsit – és természetesen önmagát – a felmerülő vádak alól. Részletesen beszámol kettejük megismerkedéséről és barátságáról, a regény cselekményének jelentős része a főváros különböző éjszakai mulatóhelyein játszódik; ezáltal sok minden kiderül a lány mindennapi életritmusáról.

A Kovács írásában olvasható információkat vettem össze a Tábori Kornél hírlapíró és rendőri riporter, valamint Székely Vladimir rendőrfogalmazó által 1908-ban kiadott, tehát többé-kevésbé kortársnak mondható, *Az erkölcstelen Budapest* címet viselő könyv hasonló élethelyzetben lévő nőkről szóló leírásaival. E vizsgálat nyomán megmutatható, hogy általánosságban milyen jellemzőket tulajdonítanak ennek a nőcsoportnak a korszakban, illetve az, hogy Benkő Rózsi mennyire követett tipikusnak mondható viselkedési mintákat. A szociográfiai munka betekintést nyújt Budapest éjszakai életébe, felvonultatja annak jellegzetes alakjait, emellett pedig – a szerzők állítása nyomán – „hiteles” képet nyújt a korabeli Budapest „sötétebb bugyairól”, hiszen a szerzők maguk is szereztek közelebbi tapasztalatokat, időnként álruhában tanulmányozva a város különböző kétes egzisztenciájú alakjait, gyanús csoportjait.⁹ A szerzőpáros egy másik műve, az 1909-ben megjelent *Bűnös nők* az imént említett aspektusok mellett azért is fontos elemzésünk szempontjából, mert Benkő Rózsi ügyéről is megemlékezik, és néhány olyan apró részletet is közöl, melyekről az újságokban nem találtam említést. Bár – mint már említettem – a női bűnözésről alkotott kortárs elképzelésekkel, koncepciókkal nem kívánok külön foglalkozni, annyit mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a *Bűnös nők* a zsarolást a nőkre jellemző bűnelkövetési típusok közé sorolja. Tábori Kornél a nagyvárosi életet és annak normaszegő elemeit bemutató szociográfiai munkássága mellett a bűnügyi riport műfajának úttörője is volt hazánkban.¹⁰ Székely Vladimir személye úgyszintén fontos összekötő kapocs a sajtó és a rendőrség között, 1902 és 1918 között ő volt a rendőrségi sajtóiroda vezetője.¹¹ Szerencsére több századfordulón élő és alkotó budapesti újságíró, író és költő is megőrkítette írásaiban Budapest éjszakai hangulatát a „boldog békeidők” második felében, ezért részben ezekre a forrásokra is építek az éjjeli szórakozás formáit tárgyaló részeknél.

A zsarolási ügyre vonatkozóan a korabeli budapesti sajtótermékek közül egyrészt a korszakban kialakuló¹² bulvársajtó három jeles képviselőjének (*Friss Ujság*, *Esti Ujság*, *Kis Ujság*) beszámolóit néztem át. A komolyabb témákkal (is) foglalkozó budapesti hírlapok közül megvizsgáltam a *Budapest*, a *Budapesti Hírlap*, a *Budapesti Napló*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló* és az *Országos Hírlap* vonatkozó írásait. Sok esetben az esetleírások stílusa nem sokban tér el a bulvárlapokétól, sokszor ugyanúgy alapoznak a megbízhatatlan forrásokból származó információkra, illetve közölnek egymással szöges ellentétben álló állításokat. Ezekért gyakran a rendőrséget

⁹ TÁBORI-SZÉKELY, 2005.

¹⁰ BUZINKAY, 2005.

¹¹ BAKSA, 1923. 45.

¹² BUZINKAY, 2016. 271–272.

és a rendőrségi sajtóirodát okolják, mert az „a már ismert, jóformán semmitmondó jelentéseken kívül az ügyre világosságot vető semmiféle kommunikét ki nem adott”.¹³

Benkő Rózsi ügyéről tájékoztat a rendőrség sajtóorgánuma, a *Rendőri Lapok* is. A folyóirat cikkei főleg arra koncentrálnak, hogy az eset kapcsán a rendőrséget megcélzó negatív kritikák ellen védekezzenek, és sokszor felmerül, hogy az ügyet „szenzációvá, óriás botránnyá sikerült a napilapok egy részének felfújni”.¹⁴ A *Rendőri Lapok* állítása szerint „objektíve, rendőri szempontból, mellőzve minden más irányzatot”¹⁵ kívánja ismertetni az eseményeket. A zsarolási ügy – mivel pikáns, illetve könnyen parodizálható részletekben sem szűkölködik – nem került el a kor neves élclapjainak, többek között a *Borsszem Jankónak*, a *Bolond Istóknak*, vagy az *Üstökösnek* a figyelmét sem, ezek az újságok is emléket állítottak a történetnek, karikatúrák, képzelt riportok stb. formájában. Röviden ezekre is kitérek majd, hiszen elemzésük alapján képet kaphatunk arról is, mit jelentett az a – Lucien Febvre kifejezésével élve – „mentális eszköztár”, amelynek keretein belül ezek a vicclapok az olvasókat szórakoztatni próbálták. Ennek alapján felmérhető az is, hogy nagyjából milyen ismereteket feltételeztek az átlagos, újságot olvasó fővárosi ember részéről.

Benkő Rózsihoz kapcsolódóan csupán egyeltlen levéltári forrást találtam, mégpedig a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogházban készített fogolytörzskönyvét, amelyből néhány alapadatot tudhatunk meg a lányról. Ezeket érdemes összevetni a többi leírással, mert így érezhetővé válik a különböző forrástípusokban megjelenő információk közötti különbség. A prostitúció szabályozásának és éjszakai mulatók működésének ismertetéséhez a vonatkozó korabeli jogi rendelkezéseket is felhasználtam.

Benkő Rózsi élete Budapestre kerülése előtt

Születése, gyermekora

Benkő Rózsi születési adataival és származásával kapcsolatban számos bizonytalanság merül fel. A lány a rendőrség előtt semmilyen hiteles okmánnyal nem tudta igazolni magát. A *Benkő Rózsi*, vagy annak egy változata, a *Benkő Róza* név mellett számos művésznevet használt, melyek többnyire I. Sándor szerb királlyal, becenevén *Zsazsával* való kapcsolatára utaltak: *Rosa Alexi*, *Alexandrina Obrenovics*, a *Kelet királynője*.¹⁶ Kovács a *Benkő Rózsi regényében* a közkeletűnek tűnő *Kelet királynője* helyett az Észak királynője művésznevet említi. Néhány újságban felbukkan a *Rohi Róza* név is,¹⁷ megint más lapok pedig biztosra veszik, hogy *Rosa Roget*-nek hívják.¹⁸

¹³ *Pesti Hírlap* (1898. január 11.) 9.

¹⁴ *Rendőri Lapok* (1898. január 29.) 50.

¹⁵ Uo.

¹⁶ *Esti Ujság* (1898. január 4.) 2.

¹⁷ *Budapest* (1898. január 9.) 6; *Kis Ujság* (1898. január 11.) 4.

¹⁸ *Országos Hírlap* (1898. január 8.) 9; *Pesti Hírlap* (1898. január 10.) 4.

Életkorára vonatkozóan háromfajta variációt is olvashatunk az újságok hasábjain. Először a huszonegy¹⁹ és a huszonnégy éves²⁰ életkorok vetődtek fel, de a későbbi hivatalos rendőrségi közlemények és a fogolytörzskönyve is azt írja, hogy Rózsi húsz éves.²¹ *Benkő Rózsi regénye* nem tesz említést az életkoráról, az viszont kiderül a könyvből, hogy a Trencsén megyei Biskupicz faluban²² született, és ezt utólag a lapok egy része is megerősíti,²³ noha eleinte azt közlik, hogy Bécsből²⁴ vagy Morvaországból²⁵ való. A rendőrségen felvett adatok tanúsága szerint azonban Bécsben született, továbbá azt is megtudhatjuk, hogy római katolikus, és „értelmiségét” tekintve írástudó ember.²⁶

Kovács F. Sándor és az újságok azt állítják, hogy a díva tót vagy morva származású. Édesapja kisiparosként²⁷ vagy uradalmi tisztartóként dolgozott, és Rózsi hároméves volt, mikor szüleivel Bécsbe költöztek, ahol édesapja hamarosan meghalt.²⁸ Az újságok általában azt is hangsúlyozzák, hogy „egy betűt sem tud magyarul”.²⁹ A fogolytörzskönyv megerősíteni látszik, hogy morva származású, s hogy már csak édesanyja él, nyelvtudásáról viszont az derül ki, hogy bár német az anyanyelve, beszél magyarul és emellett franciául is.³⁰

Utcai prostituáltból orfeum-énekesnő

Édesapja korai halála következtében tizenöt éves koráig a legnagyobb nyomorban és nélkülözések közepette élt, és édesanyja is sokat betegeskedett, ezért kényszerült arra, hogy prostituáltként keresse a kenyerét.³¹ Mindeközben megélte első szerelmi csalódását, amikor beleszeretett egy hadnagyba, aki azonban csak bolondította a naiv leányt, majd miután megunta, elhagyta Rózsit.³² A *Pesti Hirlap* a fentiekkel szemben egy ízben azt állítja – mintegy bizonyítandó eredendően romlott természetét –, nem a nyomor vitte rá, hogy a testét áruba bocsátva kényszerüljön megélni, hanem megszökött egy bécsi zárdából, hogy Európát bebarangolva keresse az élvezeteket.³³

Tizenhét éves korában Benkő Rózsinak egy könyvvezető lett az udvarlója, aki segített neki rendes munkát szerezni: a lány két hónapig egy pipereüzletben volt eladó, s már itt népszerű volt szépsége miatt, melynek hamar híre ment.³⁴ Egyébként

¹⁹ *Országos Hirlap* (1898. január 10.) 3; *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 5.

²⁰ *Kis Újság* (1898. január 11.) 4.

²¹ *Kis Újság* (1898. január 12.) 4; Benkő Róza fogolytörzskönyve. BFL VII. 102. a. – fogoly – 1898 – 169.

²² Magyarul: Trencsénpüspöki. A település 1899-ban beolvadt Trencsén városába.

²³ *Esti Újság* (1898. január 10.) 3; *Pesti Hirlap* (1898. január 11.) 10; *Pesti Napló* (1898. január 11.) 8.

²⁴ *Kis Újság* (1898. január 11.) 4; *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 4.

²⁵ *Friss Újság* (1898. január 10.) 1.

²⁶ Benkő Róza fogolytörzskönyve. BFL VII. 102. a. – fogoly – 1898 – 169.

²⁷ *Pesti Hirlap* (1898. január 11.) 10.

²⁸ Kovács, 1898. 5.

²⁹ *Friss Újság* (1898. január 10.) 1.

³⁰ Benkő Róza fogolytörzskönyve. BFL VII. 102. a. – fogoly – 1898 – 169; A francia nyelv ismerete valamilyen szinten szükséges volt az orfeumi büfédámák számára a gasztronómiai szakszavak ismerete miatt (B. NAGY, 2014. 18.), de persze előkelő kitaratói jóvoltából is szert tehetett e tudásra.

³¹ Kovács, 1898. 5–6.

³² Uo.

³³ *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 4.

³⁴ Kovács, 1898. 6.

a budapesti lapok is előszeretettel ecsetelték bájait. A *Pesti Hirlap* például így festi le az alakját: „magas, nyulánk, és mégis molett természetű, könnyüvéreű, elegáns fellépésű hölgy. A haja sötétszőke, az arca a legbájosabb gyermeklány-arc, a szemei pedig csodálatosan tiszta tekintetűek és ragyogóak”.³⁵ Fogolytörzskönyve a következőkről tudósít küllemére nézve: magassága 163 cm, testalkata magas és erős, arca kerek és telt, arcszíne egészséges, a haja színe szőke, szemszíne kék, orra és szája „rendes”, fogai épek.³⁶

Hamarosan felkérte a bécsi Ronacher-varietésszínház egyik üzletvezetője, hogy vállaljon munkát náluk, amit el is fogadott, virágáruslány, majd pezsgős hölgy lett.³⁷ Kovács leírja, hogy Rózsi az itt eltöltött nyolc hónapban tanulta meg, hogyan kell könnyelmű, szabados életet élni, inni, s hogy hogyan kell kezelni a férfiakat, akik korábbi csalódásai miatt már taszították; a társaságukban mégis hízelgett, kedveskedett nekik, és csak addig szerette őket, amíg volt pénzüik (bár ezt a mintát nem minden esetben sikerült követnie). Egy fiatal fiú öngyilkos lett miatta, egy másik férfi pedig sikkasztott pénzből kedveskedett neki, és emiatt börtönbe került.³⁸

Rózsi hamar emelkedett a testükből élők „ranglétráján”, egyre vagyonosabb és magasabb társadalmi helyzetű urak fedezték fel maguknak. Először egy gazdag orosz férfi kitartottja lett, aki magával vitte Berlinbe, temérdek pénzt költött rá, ám hátgerincsorvadása miatt arra kényszerült, hogy visszamenjen Oroszországba, végkielégítésként tízezer frankot hagyva hősnőnkre, aki további öt hónapot töltött Berlinben, de ezt az összeget már az első három hónapban felélte, s csak következő szeretője, egy zsidó bankár mentette meg a nyomortól. Miután Berlint megunta, s egészségi állapota is megrendült, Karlsbadba utazott, ahol három hónapig gyógykezeltette magát, miközben a fürdőváros legelegánsabb szállodájában, a Hotel Metropole-ban lakott, folytatva pazarló életmódját (háromszobás lakást bérelt, komornája és saját kocsija is volt).³⁹

Ezeket olvashatjuk *Benkő Rózsi regényében*, az egyes hírlapok azonban sokkal mozgalmasabbnak írják le az életét. Egyes újságok azt állítják, hogy Párizsban, Münchenben, sőt, még Koppenhágában (ahol állítólag pincérmőként tevékenykedett) is megfordult.⁴⁰ Tábori Kornél és Székely Vladimir is hozzátesz néhány adatot a korábbiakhoz a *Bűnös nők* című műben: a könyv szerint Bécsben egy bordélyházban is dolgozott két évet, s a fent említett helyek mellett még Londonban és Drezdában is járt.⁴¹ Berlin és Karlsbad mindenesetre a folyóiratokban is említésre kerül, s minden jel arra utal, hogy a történet szerb szála a cseh fürdővárosban kezdődött. Kovács beszámolója alapján a szállóban Rózsival egy időben megszállt egy fejedelem, aki a szálloda portásán keresztül megkönyékezte őt azzal, hogy szeretné megismerni. Meg is ejtik az első, félórás találkát, melyért Benkő Rózsi hatezer frankot kap. A titokzatos fejedelemnek másnap haza kell utaznia, s hamarosan a díva is megunja Karlsbadot – elsősorban azért, mert ismét hamar felélte nem kevés

³⁵ *Pesti Hirlap* (1898. január 11.) 9.

³⁶ *Benkő Róza fogolytörzskönyve*, BFL VII. 102. a. – fogoly – 1898 – 169.

³⁷ KOVÁCS, 1898. 6.

³⁸ KOVÁCS, 1898. 6–8.

³⁹ KOVÁCS, 1898. 9–10.

⁴⁰ *Budapest* (1898. január 11.) 5; *Kis Újság* (1898. január 11.) 4.

⁴¹ TÁBORI-SZÉKELY, 1909. 73.

vagyonat –, s visszatér Bécsbe, ahol újra Ronacherhez szerződik.⁴² Itt megismerkedik egy P. nevű tiszttel (az újságokból kiderül, hogy egy Popovics névre hallgató szerb udvari tisztról van szó)⁴³, aki azt állítja, hogy a szerb udvartól jött, és mindenáron magával akarja vinni Zsazsához. Rózsi úgy gondolja, hogy a tiszt rá akarja szedni, a saját maga szórakozására akarja őt magával vinni, ezért ekkor még elutasítja a férfit. Azonban hamarosan megunja a bécsi életet is, újra útra kel, ezúttal Budapest a célállomás. Itt aztán a Somossy-orfeum szolgálatába áll – ahogyan korábban a Ronacherben is – mint virágárus-, majd pezsgőslány.⁴⁴

Benkő Rózsi Budapesten: A budapesti éjszaka

A századforduló Budapestjének éjszakai élete igen sokszínű volt, mind a belváros, mind a külváros rengeteg kocsmával, mulatóval várta a könnyedebb szórakozásra vágyókat. Szomaházy István író 1896-ban így jellemzi az éjszakai életet:

„Nem dicsekedhetünk olyan éjféli corsó-val, mint a minő a párisi nagy boulevardokon mutatkozik minden este. Nem is annyi éjjeli gyalogsétálással, mint Berlin. Omnibusz és villamos kocsiközlekedés szünetel már nálunk tizenegy órakor este. De mi az életet a vendéglőkben és különösen a kávéházakban illeti, ebben a tekintetben egyedül állunk Európában. Az éjjeli életet szerető idegenek tehát a legnagyobb kényelmet Budapesten fogják megtalálni.”⁴⁵

A város szinte minden területén adódott több-kevesebb szórakozási lehetőség, de a legnagyobb éjszakai csúcspont egy meghatározott városrészben volt:

„Van egy darabja Pestnek, ahol összegyűl néhány órára, ami jókedv, jólét és ősz vagy pelyhes állú fiatalság csak van ebben a városban, minden éjszaka. [...] Ott az Operaház körül, az Orfeumtól a Révay utca elejéig és a Dalszínház utca sarkától a Nagymező utcáig, éjjeltől hajnali négy óráig mindenki megfordul, akinek tíz forint van a zsebében, és azt el akarja költeni.”⁴⁶

Orfeumi munkahelyei révén Rózsi is ide kötődött, így a továbbiakban erre a városrészre fogok koncentrálni.

Az orfeumok világa

Elsőként az orfeumi életet érdemes megvizsgálnunk, hiszen a szórakozók számára sok esetben ez volt az est kiindulópontja, az éjjeli kávéházakban – amint arról megnevezésük is tanúskodik – csak jóval éjfél után kezdődött az igazi élet. De mit is takar az *orfeum* kifejezés? Olyan mulatóhely, ahol zenés, táncos, mutatványos

⁴² KOVÁCS, 1898. 10.

⁴³ *Pesti Hírlap* (1898. január 11.) 10.

⁴⁴ KOVÁCS, 1898. 10.

⁴⁵ SZOMAHÁZY, 1896. 17.

⁴⁶ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 7.

varietéműsorok nyújtanak könnyed szórakozást az odalátogatók számára. Maga az *orfeum* kifejezés csak Magyarországon, Ausztriában és Csehországban volt használatos,⁴⁷ de hasonló szórakozási lehetőségeket kínáló mulatóhelyek világszerte megtalálhatóak voltak, s úgy tűnik, hogy többnyire az Egyesült Államok mulatói szolgáltak példaképül az itteni orfeumoknak, „mert hisz tudvalevő dolog, hogy minden nevezetesebb orfeumi különlegességet onnan nyerünk”.⁴⁸

Az orfeumi énekesnők általában pikáns, sikamlós szövegű kuplékat, *chansonette*-ket, dalbetéteket adtak elő zenekari kísérettel.

Maga a zene és a művész nő énektudása talán kevésbé volt fontos, mint maga a zeneszöveg és az előadó megjelenése. Erről tanúskodnak többek között azok az információk is, melyeket Benkő Rózsi magyarországi sikeres debütálásáról megtudunk. A *Pesti Hírlap* például egy ízben így fogalmaz Rózsi Herzmann-orfeumbéli fellépéseivel kapcsolatban: „Rendesen sikamlós német kuplékat énekelt annyi sikkal és pikantériával, hogy az orfeumi közönség percekig tombolt egy-egy jelenése után”.⁴⁹ Kovács F. Sándor is hasonlóan számol be arról az élményről, amikor az énekesnőt először látta élőben: a közönség hatalmas tapsviharral reagál produkciójára – az újságíró saját elmondása szerint még nem is hallott soha ekkora ovációt –, s Kovácsnak is az a benyomása, hogy csodaszép nő, bár „nem rendelkezett valami fenomenális hanganyaggal”.⁵⁰ Az orfeumokban emellett még gyakran léptek fel kötéltrancosok, magasugrók és egyéb akrobaták, erőművészek, zenebohócok, humoristák, imitátorok, műlovarnók.⁵¹ A műsorok eleinte német nyelven folytak, fokozatosan váltak elsősorban magyar nyelvűvé⁵² s a mulatókban időnként a hazafias érzelmek kifejezésének is teret engedtek, például a Somossy-mulató 1894-es nyitóelőadásán Kossuth Lajos haláláról is megemlékeztek.⁵³

Az orfeumokban az előadások általában este nyolc körül kezdődtek és éjfélig tartottak.⁵⁴ Az előadás közben fogyasztani is lehetett, büfédámák, virágáruslányok járták a közönség sorait, előadás után pedig sokszor az előadók is elvegyültek a nézők között,⁵⁵ hogy a szórakoztatás más módokon folytatódhasson. Ekkor kezdődtek a nagy kártya- és biliárdpartik is (a Somossy-mulató például nagy ferblipartija-iról is híres volt).⁵⁶ Látogatók tekintetében változatos képet mutattak az orfeumok. Az elegánsabbakban gyakran megfordultak magasabb rangú emberek is, a Kék Macskának például mindennapos vendégei voltak országgyűlési képviselők, bírók, ügyvédek, tanárok, álarcos báljain az arisztokrácia legmagasabb társadalmi rangú tagjai is képviseltették magukat, s személyzetük olyan külföldi vendégeknek is rendezett különelőadást az Európa szállóban, mint például a walesi herceg, vagy Obrenović Milán, Sándor édesapja és elődje a szerb trónon.⁵⁷ A *Kis Ujság*

⁴⁷ *Orfeum*. In: *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994.

⁴⁸ *Kis Ujság* (1898. január 10.) 6.

⁴⁹ *Pesti Hírlap* (1898. január 11.) 9.

⁵⁰ KOVÁCS, 1898. 3.

⁵¹ CSORDÁS-NÉ BÖLCSICS, 2002. 239; DACSÓ, 1896. 301.

⁵² FORRAI, 1996.

⁵³ DACSÓ, 1896. 300.

⁵⁴ DACSÓ, 1896. 303.

⁵⁵ CSORDÁS-NÉ BÖLCSICS, 2002. 109.

⁵⁶ CSORDÁS-NÉ BÖLCSICS, 2002. 240; KRÚDY, 1922.

⁵⁷ DACSÓ, 1896. 298–299.

egyik számában különlegességként említi azt a szokást, hogy az amerikai rokonai-val szemben a magyarországi mulatóknak nőlátogatóik is vannak.⁵⁸

Az első jelentős budapesti orfeum 1865-ben nyílt meg Neue Welt néven, s mindössze 1873-ig állt fent, amikor a tőzsdekrach következtében csődbe ment.⁵⁹ A hely egyik érdekessége, hogy már volt saját kidobója is (akkori kifejezéssel élve *Kugel*) a gyakori verekedések miatt.⁶⁰ A másik pedig az, hogy kasszírője, Reich Fanny – aki ráadásul Thaisz Eleknek, Budapest első rendőrfőkapitányának a felesége volt – akkoriban „mellékállásban” Budapest bordélyhálózatának az egyik működtetője volt.⁶¹ Nem állíthatjuk, hogy a Neue Welt a prostitúció szempontjából egyfajta követendő példát mutatott utódai számára, mindenesetre ez a tény már önmagában utal az orfeumok és az üzletszerű kéjelgés közötti kapcsolatra, másrészt pedig – Thaisz Elek személye miatt – magyarázatot adhat a századfordulón hivatalban lévő rendőrfőkapitányokkal kapcsolatban fel-felröppenő híresztelésekre (melyekről a későbbiekben szót ejtek). Az 1870-es évektől kezdve aztán sorra nyíltak a fővárosban az elegáns és kevésbé elegáns orfeumok, a már említett Kék Macska (itt főleg egyfelvonásos vígjátékokat rendeztek, melyek különféle társadalmi és aktuálpolitikai eseményekkel foglalkoztak⁶²), a Folies Caprice, a Berger-féle mulató, az Olympia, a Herzmann-orfeum, a Somossy-orfeum és még sorolhatnánk. A továbbiakban elsősorban Somossy- és Herzmann-orfeumot veszem vizsgálat alá, a két szórakozóhelyet, ahol Benkő Rózsi a híradások tanúsága szerint dolgozott.

A Somossy-orfeum 1894-ben nyílt, a Nagymező utca 17. szám alatt, a Fellner és Hellmer híres bécsi építészmérnökök által tervezett pompás épületben.⁶³ A tulajdonosról, Somossy Károlyról Krúdy Gyula megállapította, hogy „*nagyvilágiasan mulatni ő tanította meg Budapestet*”.⁶⁴ Már korábban is szervezett egy orfeumot a Hajós utcai Hermina Színházban, majd a Korona Kávéházat is ő üzemeltette. 1896-ban a látványosi Duna-holtágnál *Konstantinápoly Budapesten* névvel hatalmas mulatónegyedlet létesített Kellner Lipót és Gerster Árpád építészek tervei alapján, mely Európa legnagyobb szórakozóközpontja lett. Ez a hely nevéhez híven Konstantinápoly kicsinyített budapesti mása volt, az Hagia Sophia pontos másával, minaretekkel, aranykupolás csarnokokkal, zenepavilonokkal, mozival, varietével, kabaréval, úszószínpaddal, szoborkiállítással és egyéb szórakozási lehetőségekkel. A hely hatalmas érdeklődésre tartott számot, kezdeti sikeressége ellenére azonban gyorsan csődbe ment a gyakori szűnyogtámadások és Somossy hitelezési gondjai miatt.⁶⁵

A Somossy-mulató szintén lenyűgözte a kortársakat. Az előadásokon a fentebb említett orfeumi műsorok közül szinte az összeset bemutatták; ezeket a hatalmas (mintegy 1400 néző fért itt el⁶⁶), lejtős, barokkos bútorokkal szegélyezett nézőtérrel

⁵⁸ *Kis Ujság* (1898. január 10.) 6.

⁵⁹ DACSÓ, 1896. 296.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ HEVESI, 1995. 40–42; KOSTYÁL, 1902. 9.

⁶² DACSÓ, 1896. 298.

⁶³ *Somossy Orfeum*. In: *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994.

⁶⁴ KRÚDY, 1932.

⁶⁵ DEMÉNY-DITTEL, 2012. 3.

⁶⁶ DACSÓ, 1896. 301.

élvezhette a közönség.⁶⁷ Az orfeumhoz egy kellemes télikert is tartozott, továbbá külön említést érdemel fényűző kávéháza. Krúdy a következőket írta róla:

„Az orfeumnak volt egy kávéháza, ahol az akkori főváros ezerszínű éjjeli élete tükröződött a csillárok alatt a földig érő tükrökben. Élmény volt az ide való belépés előadás után, zenekar záróindulója kísérte a nézőtérről a kávéházba tóduló publikumot az újabb mulatságba, ahol a külföldet járt cigánybanda fogadta a csodálatos mutatóványoktól amúgy is felhevült vendégeket.”⁶⁸

Az orfeum télikertjében tartották az első budapesti mozivetítést is 1896. április 29-én.⁶⁹ Somossynak ez a mulatóhelye sem volt hosszú életű, 1901-ben a helyet kénytelen volt átadni Waldmann Imrének, aki 1916-ig *Fővárosi Orfeum* néven működtette tovább.⁷⁰ Somossy elszegényedve halt meg 1902-ben. Nevét azonban nem feledte Budapest, Molnár Ferenc például így emlékezik meg róla:

„Mindenki jelentékeny, aki hatással van a maga korára. Már pedig Somossy nagy hatással volt. Az ő idejéig csak úgy Magyar módra duhajkodott a fővárosi ember is: a világvárosi lumpolásoknak Somossy volt az atyamestere. Az a sok tingli-tangli, éjjeli kávéház mind az ő munkájából sarjadt és nem hiába szeretett most öregkorában ősbudavarába elmerengeni. Ha végig nézett a sok tarka pillangón, jogos büszkeséggel gondolhatta el, hogy az ő termőföldjüket is ő ágyazta meg.”⁷¹

A Herzmann-mulató elődje, a Prugmayer-orfeum 1888-ban nyílt meg a Hajós utca 13. szám alatt, a korábbi Hermina Színház helyén; 1890-ben Herzmann Károly lett a tulajdonosa, ebből az alkalomból változott meg a hely neve.⁷² A kortársak elmondása szerint a mulató nem volt túlzottan igényes, de annál jobban kedvelte a szórakozásra éhes embersereg,⁷³ és nem is tartották igazán züllött helynek: *„ha nem is ajánlható 16 éves bakfis leánykáknak, elég diszkrét ahhoz, hogy hölgyek férjeik társaságában látogassák”*.⁷⁴ A nézőtér mintegy 600 személyt volt képes befogadni, a műsor általában különböző zsánerű szólószámokból és egyfelvonásos vígjátékokból állt.⁷⁵ Dacsó Emil *A mulató Budapestben* azt is megemlíti az orfeummal kapcsolatban, hogy *„dicséretre érdemes terobe vett ujitása, hogy tisztán magyar előadásokat fog tartani és legközelebb már a vígjátékok is magyar nyelvűek lesznek”*.⁷⁶ A többi forrás azonban azt mutatja, hogy ez nem következett be, hiszen – mint azt már említettem – Benkő Rózsi is német nyelven énekelt dalaival érte el sikereit az orfeumban. Az orfeum sikere nem tartott sokáig, s már nem is érte meg a 20. század kezdetét;

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ KRÚDY, 1932.

⁶⁹ SALY, 2001.

⁷⁰ DEMÉNY-DITTEL, 2012. 3.

⁷¹ Uo.

⁷² *Prugmayer Orfeum*. In: *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994.

⁷³ CSORDÁS-NÉ BÖLCSICS, 2002. 109.

⁷⁴ DACSÓ, 1896. 303.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

Benkő Rózsival párhuzamosan bukott meg. Tulajdonosa az Egyesült Államokba menekült a hitelezői felé még nem kiegyenlített tartozásai miatt, valamint az el-lene a szerb király nevével való visszaélés kapcsán meginduló eljárás okán – ezt a zsarolási ügygel foglalkozó több cikk is megemlíti.⁷⁷ Későbbi hírek szerint még 1898 májusában hazatért New Yorkból, és megpróbálkozott egy új orfeum megalapításával,⁷⁸ minden jel szerint sikertelenül.

Az orfeumok nem kerülhették el a rendőrség figyelő tekintetét sem, Török János főkapitánysága idején (1885–1892) megindultak az éjjeli dorbézolások, hangoskodások visszaszorítására és az erkölcsök javítására irányuló intézkedések.⁷⁹ Rudnay Béla rendőrfőkapitánysága alatt (1896–1906) a mulatókra vonatkozóan egy új rendszabályt hoztak, mely kötelezte az orfeumokat a magyar nyelvű előadásokra való áttérésre, valamint szigorúbb erkölcsrendészeti ellenőrzést vezetett be.⁸⁰

„A lányok, a lányok, a lányok angyalok / A férfiakkal csak komédiáznak” – juthat eszünkbe Kálmán Imre Csárdáskirálynőjének az orfeum „angyalaira” utaló dalrészlete, mely akár Benkő Rózsiról is szólhatna, ha felidézzük, amit eddig Rózsinak a férfiakhoz való kapcsolatáról megtudtunk. Az orfeum angyalainak hierarchiájában az első lépcsőfokot a már említett virágáruslányok és büfédámák alkották, akik az előadás alatt a közönség ellátásáról gondoskodtak, miközben a magasabb szinten elhelyezkedő csoport tagjai, az énekesnők a színpadról szórakoztatták a nézőket. Természetesen mindkét csoportot kifejezetten csinos, szemrevaló teremtések alkották, lehetőleg minél lengőbb öltözetben,⁸¹ hogy a férfiak kedvükre legeltethessék rajtuk a szemüket. A szépség persze nem minden, szellemesnek, szórakoztatónak is kellett lenniük, hogy mikor helyet foglalnak egy-egy asztaltársaságnál, ne unatkozzanak a vendégek. A büfédámáknak emellett jól kellett érteniük az ételekhez, italokhoz. Krúdy Gyula így számol be azokról büfédámákról, akik a Somossy-orfeum kávéházában szolgáltak:

„Hölgyek, akik szívesen helyet foglaltak a vacsorázó vendég asztalánál, segítettek neki az ételek kiválasztásánál (ami egy elkényeztetett gyomrú embernél mindig nagy feladat volt), nem ijedtek meg a nyálkás osztrigától, értették a bámész tengeri rák nyelvét, a kaviár szertartásait, a pezsgő megítélését, különösen a különszobácskában (szeparéban), ha a tekintélyesebb vendég finnyásan nem akart a kávéház kellős közepén tengeri csigát ropogtatni, vagy eleven osztrigát hörpölni. Ezeknek a büfédámáknak hajdanán sok elhibázott nevelésű úriember köszönhetette, hogy úgy megtanult enni, késsel, villával, kanállal bálni, hogy Ferenc József udvari ebédjére is bizvást elmehetett volna.”⁸²

Nemcsak az énekesnők, hanem az első csoport tagjai közül is voltak olyan hölgyek, akiknek komolyabb rajongótáboruk lehetett a orfeumot látogató férfiak körében; erre jó példa maga Benkő Rózsi is, akinek Kovács szerint – s úgy vélem, ebben hihetünk neki, hiszen ezt a korabeli sajtó is megerősíteni látszik – hatalmas sikere volt

⁷⁷ Országos Hirlap (1898. január 12.) 9; Pesti Napló (1898. január 7.) 7.

⁷⁸ Országos Hirlap (1898. május 20.) 7.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ BORBÉLY-KAPY, 1942. 28.

⁸¹ FORRAI, 1996.

⁸² KRÚDY, 1932.

már legelső munkakörében is a Somossy-orfeumban, az ő virágjaiért és pezsgóiért fizettek a legtöbbet.⁸³

A Herzmann-mulató nemcsak Benkő Rózsi tette ismertté, hanem többek között Karola Cecíliát is,⁸⁴ akinek „szilajvérű” volt az *epitheton ornansa*, és aki kegyetlenül bánt szeretőivel, ám mindeközben nem sajnálta a pénzét jótékony célokra fordítani, telenként a szegény, fázó gyermekeket látta el meleg ruhával.⁸⁵ Említésre méltó, hogy Benkő Rózsi is jellemző az ilyenfajta szociális érzékenység; Kovács F. Sándor beszámol róla, hogy egy alkalommal, mikor együtt voltak az egyik éjjeli kávéházban, betért oda egy koldus kenyérért és némi pénzért könyörögni, s mikor Rózsi látta, hogy ki akarják dobni, védelmébe vette a szegény öregembert, tíz forintot adott neki, illetve még tízet a pincérnek, hogy a koldus azt szabadon lefogyaszthassa. Az említett Karola Cecília később átszerződött az éppen megnyíló Somossyhoz, ahol karrierje szépen ívelt felfelé, már az új mulató nyitóünnepségén, a Somossy sógora, Rajna Ferenc által írt *Hölgyzászlóalj* című operett⁸⁶ szereplőjeként nagy sikert aratott, és sok éven át az orfeum állandó fellépője volt. Rajta kívül Somossynál még jó néhány énekesnő örvendhetett nagy hírnévnek, például Rienzi Mária, aki Ady Endrével való kapcsolata révén maradt az utókor előtt is ismert, s akinek a költő nem csak a forró csókokat, hanem szifiliszét is köszönhette, vagy a gyilkosság áldozatává lett Mágnás Elza, Hédidédi, aki Rózsihoz hasonlóan a bécsi Ronacher-mulatóban kezdte pályafutását,⁸⁷ Reichsberg Hanzi, aki „csak a szinpadon érzelgős, különben pedig a röpké frank fiuval, a pezsgővel ő sem áll hadilábon”,⁸⁸ és még sorolhatnánk.

A Somossy-orfeum sztárjai közül a legtöbbet talán Mágnás Elzáról tudunk, akinek életét és országos szenzációvá váló halálát a 2014-ben Perényi Roland szerkesztésében megjelent, *Holttest az utazókosárban. A Mágnás Elza-rejtély* című tanulmánykötet dolgozta fel. Annak alapján, amit a munkából Mágnás Elzáról megtudunk, sok hasonlóság fedezhető fel közte és Benkő Rózsi között. A tót kisiparos családból származó Elza Budapestre kerülése után mosogató-, majd pincérnő, azután orfeumi büfélány lett, emellett az Olimpia Mulatóban és a Casino de Paris-ban is gyakran megfordult – e helyeken a hírek szerint elsősorban a vagyonos úri vendégeknek ajánlott fel szexuális szolgáltatásokat (innen a „mágnás” becenév).⁸⁹ Végül aztán a perverzióiról hírhedtté váló Pálffy János gróf kitarottja lett.⁹⁰ Azt is fontos kiemelni, hogy sohasem volt regisztrált prostituált.⁹¹ Említhetjük még a korszak egy másik híres „luxusprostituáltját”, Pilisy Rózát is, aki ugyan nem az orfeumok világában mozgott, de az ő élettörténetében – melyet Krúdy Gyula vetett papírra – is vannak olyan motívumok, melyek névrokonánál visszaköszönnek. A Krúdy által „Pest Rózsájaként” emlegetett asszony tinédzserkorában szintén megjelenik

⁸³ KOVÁCS, 1898. 11.

⁸⁴ CSORDÁSNE BÖLCSICS, 2002. 109.

⁸⁵ DACSÓ, 1896. 302.

⁸⁶ SALY, 2001.

⁸⁷ KRÚDY, 1932.

⁸⁸ DACSÓ, 1896. 302.

⁸⁹ ARANY, 2014. 35; B. NAGY, 2014. 17–18.

⁹⁰ B. NAGY, 2014. 18; KRÚDY, 1932.

⁹¹ B. NAGY, 2014. 17.

a katonatiszt szerető, majd ő is virágáruslány lesz Budapesten (bár ő egy virágüzletben), ahol hamar felfigyelnek szépségére, s végül ő is különböző előkelőségek szeretőjévé válik.⁹² Pilisy Róza egyébként később Budapest legelőkelőbb bordélyházának a tulajdonosa lett, ahol állítólag – csak hogy két olyan nevet említsek, melyek a zsarolási ügy kapcsán felmerülnek – Rudnay Béla és Obrenović Milán is megfordult.⁹³

Benkő Rózi regénye szinte olyan, mintha az orfeumhölgyekre vonatkozó különböző toposzok gyűjteménye lenne. Ebből következtethetünk arra is, hogy Kovács egy jól megkomponált hazugságcsokrot nyújt át nekünk írásával, ami akár igaz is lehetne, de arra is juthatunk, hogy a felsorolt életút-komponensekből tökéletesen összeáll a „kitartott nő” szociográfiája, amihez az újságíró egy kivételesen értékes forrást szolgáltat. Ezt ma már nehéz megítélni, különösen annak tükrében, hogy a többi kurtizánról rendelkezésre álló információk jelentős része sem támasztható alá más adatokkal.

Az éjjeli kávéházak mint a bűn tanyái – A prostitúció sajtósági formái

Azoknak, akik nem érték be az orfeumok nyújtotta örömmel, és máshol akarták folytatni az éjjeli szórakozást, kiváló opció volt az éjszaka is nyitva tartó kocsmák és kávéházak meglátogatása. Gyakran csatlakoztak hozzájuk az orfeumok angyalai is. A korabeli források egyöntetűen arról írnak, hogy a századfordulón Budapest a kávéházak városa volt. A „boldog békeidők” éveiben mintegy 3–400 kávéház működött a fővárosban.⁹⁴ Sokféle kávéház létezett, olyanok, melyek különböző költő- és írócsoportok vagy lapszerkesztő bizottságok törzshelyeiként szolgáltak, olyanok, melyekben látható volt „*férj és feleség, a mint színház után ott szürcsölgetik teájukat*”⁹⁵, de vannak olyanok is, „*a melyekbe orfeum énekesnők és neménekesnők járnak*”.⁹⁶ Ezek voltak az úgynevezett „*pesti nótanya-kávéházak*”.⁹⁷ Tulajdonképpen a Somossy-orfeum kávéháza is ebbe a kategóriába tartozott, bár jóval elegánsabb volt a többinél. Nem hiába nevezték ezeket éjjeli kávéházaknak, hiszen éjjel-nappal nyitva álltak, az igazi élet azonban a hajnali órákban kezdődött: a vendégek nemegyszer végigitták és -itták reggelig a teljes étlapot, megvitatták a különböző üzleti ügyeket, kártyáztak, biliárdoztak,⁹⁸ miközben általában egy nőkből álló zenekar, gúnynevén a „*macskazenekar*” szórakoztatta őket.⁹⁹

Az ilyen jellegű kávéházak többnyire rossz hírű helyek voltak, tele alvilági alakokkal, kétes egzisztenciákkal. Megfordultak itt tolvajok, hamiskártyások, kiöregedett alkoholisták, idős cigányasszonyok futtatott lányokkal, de olyanok is, akik napközben teljesen átlagos hivatalnokéletet éltek, éjszaka azonban Budapest

⁹² KRÚDY, 1931.

⁹³ Uo.

⁹⁴ SZIGETI, 2002.

⁹⁵ SZOMAHÁZY, 1896. 18.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 8.

⁹⁸ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 13–14.

⁹⁹ FORRAL, 1996.

ivóbajnokaivá váltak.¹⁰⁰ Az „előkelőbb” (vagy inkább többek által látogatott és központi helyen fekvő) éjjeli kávéházak közé tartozott a Somossy-orfeum mellett például a Beliczay, a Helvécia, a Français, az Ámor, a Rujder stb.¹⁰¹ Az Andrassy út 19. alatt található Beliczay például kifejezetten kedvelt volt az orfeumhölgyek körében, Karola Cecília például állandó vendége volt,¹⁰² de Benkő Rózsi is betért ide Kovács F. Sándorral az első találkozásuk éjszakáján.¹⁰³

Az éjjeli kávéházakat a heteroszexuális férfivendégek azért is kedvelték, mert szabadabb légkörben, kellemes körülmények között élhették ki vágyaikat az orfeumhölgyekkel, akiknek pedig ugyanitt lehetőség nyílt újabb potenciális szexuális partnereket keresni. A „kellemes körülmények” alatt főként a kávéházak zavartalan együttlétet szolgáló elkülönített helységeit, a szeparékat értem, ahová az egyes társaságok elvonulhattak, s „*ahol bizony lekerültek a ruhák is*”.¹⁰⁴ Szeparék az orfeumokban is voltak, többnyire az emeleti páholyok előadások utáni elkülönítésével alakították ki őket. 1907-ben, Boda Dezső rendőrfőkapitány idejében egy olyan rendelet született, mely sejteti, hogy milyen üzemeket folytathattak egyesek az orfeumok szeparéiban: a rendelet előírta, hogy a mulatóhelyek különszobáinak ajtóit távolítsák el, és megtiltotta, hogy éjfél után ezekre a helyekre be lehessen bocsátani az embereket, illetve, hogy ételfelhasználás, italmérés folyhasson.¹⁰⁵

Kovács F. Sándor és Benkő Rózsi első találkozásának története úgyszintén arra utal, hogy a szeparékat bujálkodásra is használták, alkoholfogyasztással egybekötve. Az újságíró a Herzmann-orfeumban végignézte fellépését, majd az előadás után a férfiak egyből versengeni kezdtek, hogy melyikük vihesse magával a dívát a mulató szeparéjába. Rózsi végül a főpincérre bízta a választást, s csak két óra elteltével, igen kapatosan tért vissza onnan. Mikor meglátta Kovácsot, egyből felajánlott neki, mondván, annyira megtetszett neki, hogy még az aktuális szeretőjét is elhagyná érte. A férfinak azonban már volt kedvese, ezért elutasította, barátságát azonban felajánlotta.¹⁰⁶ Rózsi viselkedését az alkoholnak, vagy éppenséggel promiszkuis hajlamainak is betudhatjuk, de idevág az a magatartási minta is, amiről Tábori és Székely a *Bűnös nők*ben számol be, és amit az örömlányokból orfeumhölgyekké váló nők esetében tipikusnak vél: ezek a nők annyira hozzászórtak ehhez a prostituálti életformához, hogy felemelkedésük után is ezt folytatták. Általában volt egy állandó kintartójuk, de néha nyitottak voltak egy röpke kalandra, ha az illető elég jóképű volt, vagy pedig volt elég pénze megfizetni a szolgáltatást.¹⁰⁷

Érdekes kérdés, hogy ezeket a nőket egyáltalán prostituálnak tartották-e a kortársak, illetve, hogy ők hogyan határozták meg a saját identitásukat. Ezzel kapcsolatban Táboriék *Az erkölcsstelen Budapest*ben megállapítják, hogy az általuk végzett tevékenység titkos prostitúciónak számít, viszont egy másik mondatban már kijelentik, hogy nem kéjhölgyek, hiszen pusztá szórakozásból „keresik a szerelmet”.

¹⁰⁰ BALLA, 1909. 79; TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 14–17.

¹⁰¹ BALLA, 1909. 84; SALY, 2001.

¹⁰² CSORDÁS-NÉ BÖLCSICS, 2002. 41.

¹⁰³ KOVÁCS, 1898. 4.

¹⁰⁴ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 8.

¹⁰⁵ CSÁSZTVAY, 2009. 324.

¹⁰⁶ KOVÁCS, 1898. 3.

¹⁰⁷ TÁBORI-SZÉKELY, 1909. 15.

Azt viszont bizton állítják, hogy ezek a nők nem tekintenek magukra prostituáltként.¹⁰⁸ Az általam átvizsgált többi korabeli írás sem mondja ki egyértelműen, hogy ezek a nők prostituáltak. Viszont amennyiben egy nő egy időben több férfival is szexuális kapcsolatot létesített, büntetőjogilag mindenképpen a prostituáltak kategóriájába került. Benkő Rózsit például azért ítélték húsz nap elzárásra, mert a zsarolási ügy kivizsgálásakor az egyik kihallgatás folyamán elmondta, hogy egy időben két szeretője is volt, ami titkos kéjelgésnek számított.¹⁰⁹ Az újságokban azt is leírták, hogy ezt az 1879. évi XL. tc. 81. §-a szabályozza, ami márpedig a kéjnékre vonatkozott.

A prostitúcióval kapcsolatos szakirodalom nemegyszer felhívja a figyelmet a test árusításának egyrészt az alkoholárusítással, másrészt az alkoholizmussal való szoros összekapcsolódására.¹¹⁰ Az alkoholfogyasztás mellett más szórakozási lehetőségekre is igényt tartó férfiak keresletet teremtettek az üzletszerű kéjelgésre, amit a hely tulajdonosai, vagy maguk a lányok is igyekeztek kihasználni. A nők aztán sokszor hamar rászoktak a mértéktelen alkoholfogyasztásra, mint-hogy klienseik általában meghívták őket néhány italra, mielőtt a „lányegre tértek”. A Monarchia területén, de Európa más országaiban is a századfordulón az éjjeli kávéházak váltak a titkos prostitúció elburjánzásának előmozdítóivá.¹¹¹ Alain Corbin szerint maga a titkos kéjelgés és a nők kitartása is ekkor lett kifejezetten népszerű, köszönhetően a polgári társadalom mentalitásváltozásának, melynek értelmében megnőtt az igény a férfiakban az üzletszerűség tudatának az elleplezésére, továbbá a hódítás, illetve a házastársi jelleg imitálására.¹¹²

A kéjelegni vágyó férfiak nemcsak az őket elkísérő orfeumhölgyekkel érezheték jól magukat a szeparéban, hanem az éjjeli kávézóknak sokszor állandó jelleggel tanyázó hölgyekkel is. Voltak köztük rendőrségileg nyilvántartott, engedéllyel rendelkező prostituáltak, de „vad” prostituáltak is.¹¹³ Az éjjeli kávéházakban sokféle nő árulta a testét, sokféle indíttatásból. Általában nehéz sorsú, szegénységben tengődő nőkről volt szó, akik ilyen módon próbáltak megélni, hiszen a testük volt az egyetlen dolog, amit áruba bocsáthattak. Voltak köztük naiv vidéki lányok, akik csak így tudtak megélni a nagyvárosban, vagy művelt, külföldön tanult, egykori nevelőnők, akik nem találtak más munkát.¹¹⁴ Sokuk tulajdonképpen a kávéház alkalmazásában volt, néha pincérnői állást is betöltöttek a helyen.¹¹⁵ Egész éjszaka keményen kellett dolgozniuk azon, hogy a férfitendégetek fizetésre bírják és minél nagyobb költsékezésre vegyék rá őket. A kávéház így módon megszerzett jövedelmének csak a töredékét kapták kézhez, és ha a hely tulajdonosa nem volt elégedett a teljesítményükkel, kidobta őket.¹¹⁶

¹⁰⁸ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 32.

¹⁰⁹ *Kis Újság* (1898. január 18.) 5.

¹¹⁰ FINNEGAN, 1999. 198; HAYES, 1997. 241; WALKOWITZ, 1980. 156.

¹¹¹ ADLER, 1999. 241; WINGFIELD, 2017. 177.

¹¹² CORBIN, 1999. 224.

¹¹³ FORRAL, 1996.

¹¹⁴ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 14.

¹¹⁵ SZIGETI, 2002.

¹¹⁶ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 8.

A századfordulón az éjjeli kávéházak, és az ott alkalmi vagy állandó jelleggel „kiegészítő szolgáltatást” nyújtó nők működését igyekeztek minél több törvény-nyel szabályozni, hogy az minél jobban behatárolt és könnyen ellenőrizhető legyen és meg lehessen akadályozni a titkos kéjelgést. A prostitúciónak ugyanis csak két legális formája volt: a bordélyházakban való működés a madam felügyelete és védnöksége alatt, illetve a magánkéjnőként való tevékenykedés¹¹⁷ (eleinte csak az előbbi volt engedélyezett, ez az 1884-es bordélyügyi rendelettel változott meg).¹¹⁸ Ezeknek a prostituáltaknak türelmi bárcát kellett kiváltaniuk, és meghatározott időnként orvosi vizsgálatnak kellett alávetniük magukat,¹¹⁹ hogy így megelőzhető legyen a kliensek nemi betegségekkel való megfertőzése; ez utóbbinak a titkos prostitúció igencsak kedvezett. Továbbá a gyermekprostitúciót is vissza kívánták szorítani ezzel a rendszerrel – az 1867-es szabályrendelet alapján csak a tizenhét éves korukat betöltött lányok működhetnek bejelentett kéjhölgyként.¹²⁰ Az 1884-es iparügyi rendeletek az éjjeli kávéházak szempontjából azt voltak hivatottak szolgálni, hogy a kasszírnök és a pincéernők ne viselkedhessenek erkölcsstelen módon, elkerülhető legyen a férfilátogatókkal való titkos kéjelgésük. A rendeletek értelmében a női személyzet tagjainak tilos volt együtt mulatnia a vendégekkel, és sötét, egyszerű, uszály nélküli, zárt nyakú ruhát kellett viselniük, hogy kevésbé ébresszenek vágyat a férfiakban. Az előírások szerint nők csak reggel 5-től este 8-ig dolgozhattak éjjeli kávéházakban, kocsmákban. A rendeletet természetesen sok esetben nem tartották be.¹²¹ A Helvécia és a Français kávéházakban (ezek az Andrássy út és a Nagymező utca sarkán álltak) a kéjnők egy idő után annyira elszemtelenedtek, hogy 1904-ben kitiltották őket e két helyről – nemcsak a tiltott kéjelgőket, hanem a bárcával rendelkező prostituáltakat is.¹²²

Az *erkölcsstelen Budapest* szerzői a könyvben részletesen leírják, hogy néz ki egy „kávéházi nő” átlagos napja. Persze ez a leírás valamelyest általánosító, és nem mentes a sztereotípiáktól, mégis érdemes megismerkedni vele, mivel néhány állítása visszaköszön a *Benkő Rózsi regényében*. Táboriék tapasztalatai szerint a kávéházi nő általában későn, dél környékén ébred – hiszen az egész éjszakát átmulatta –, egyedül (éjszakai partnerét valamelyik szállóba kísérte előzőleg), valami kis lakásban, melyet hatalmas összegekért bérel. Általában a szállásadónője kelti, panaszkodva, hogy már megint késik a lakbér kifizetésével. Ezután hosszasan ígérgeti a szállásadónőnek, hogy később megadja a tartozását, majd nagy nehezen feltápáskodik, úgy-ahogy megfésülködik és még a tegnapi pezsgő savanyú ízével a szájában kimegy az utcára, hogy keressen egy kis pénzt, amiből majd törleszthet a lakástulajdonosnak. Útja többnyire az Andrássy útra vagy a Kossuth Lajos utcába vezet, ahol kifog magának valakit, akivel egy belvárosi vagy terézvárosi hotelban megejtik a pásztorórát. Az így keresett pénzt elviszi a szállásadónőnek. Ezután átjönnek a barátnők, akikkel trécselnek, kártyáznak vagy szomorú nótákat énekelnek, amittől aztán maguk is szomorúak, és egymás vállán zokognak, mivel mindig szerelmi

¹¹⁷ MÁTAY, 2003.

¹¹⁸ *Szabályrendelet*, 1885.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ *Szabályok*, 1867.

¹²¹ FORRAI, 1996.

¹²² CSÁSZTVAY, 2009. 324.

bánatuk van, többnyire valami cigánylegénybe vagy „bicskás jasszba” szerelmesek. Délután 6 órakor aztán jön a frizérnő, ezután kezdődik a két órán át tartó szépítkezés, fürdés stb. Este 8-ra elkészülnek, és betérnek a kávéházba, ahol kezdődik a hajnalig tartó kenyérkeresés (itt ne kizárólag a prostitúcióra gondoljunk, hiszen sok hölgy az adott kávéházban kiszolgálóként vagy pénztárosnőként dolgozik). Hajnalban aztán jön az igazi szórakozás, evés-ivás, kártyázás, illetve egyéb időtöltések a férfivendégekkel.¹²³

Rózsi, bár többnyire mindig volt éppen egy vagyonosabb szeretője, aki pénzzel, ékszerekkel, ruhával ellátta, gyakran tartozott háziasszonyának, hiszen vagyonát mindig nagyon gyorsan felélte. Egy alkalommal Kovácsnak is könyörgött, hogy segítse ki 150 forinttal és álljon jól érte háziasszonyánál, aki végül nem tudott ellenállni a kérésnek.¹²⁴ Nagyon aktív éjszakai életet élt, Kováccsal – rövid idő óta tartó ismeretségük ellenére – is sok kocsmát, éjjeli kávéházat bejártak, a hírlapíró arról is beszámolt, hogy Rózsi sokszor igencsak a pohár fenekére nézett, bár jól bírta az alkoholt.¹²⁵

A zsarolási ügy és sajtórepresentációja

Ahhoz, hogy feltárhassuk a zsarolási botrány sajtóban való megjelenítésének módjait, szükséges tisztában lennünk a századfordulós újságírás fejlődésének általános irányvonaláival, illetve azzal is, hogyan zajlott a korszakban a rendőrségi sajtótájékoztatók.

A bulvársajtó megjelenése

A 19. század végén egyre meghatározóbbá vált a politikai érdekektől független, inkább az üzleti szempontokra összpontosító, az üzleti hasznot növelni akaró sajtó előretörése, amely a szélesebb néptömegek igényeinek kívánt megfelelni.¹²⁶ Az új, egyre üzletiesedő körülmények között alakultak meg az első bulvárlapok. Legelsőként a *Kis Ujság* jött létre 1887-ben, ezt követte 1896-ban a *Friss Ujság*, majd ugyanebben az évben az *Esti Ujság*. Ezek a lapok komoly versenyben álltak egymással, hogy minél magasabb eladott példányszámot tudjanak produkálni, ennek elérése érdekében igyekeztek minél alacsonyabb áron eladni példányaikat, ami miatt *krajcáros lapok*nak nevezték őket.¹²⁷ Ez az erőfeszítés sokszor a színvonal rovására ment, a cikkek sokszor felületesebbek, komolytalanok, szenzációhajhászok voltak.¹²⁸ A bulvárlapokban már nem a közéleti, politikai jelentőség határozta meg, ki kerül előtérbe az egyes számokban, hanem a „szenzációképesség” mértéke¹²⁹ – ezt Benkő Rózsi példája is jól demonstrálja.

¹²³ TÁBORI-SZÉKELY, (1908). 12–14.

¹²⁴ KOVÁCS, 1898. 23.

¹²⁵ KOVÁCS, 1898. 18.

¹²⁶ BUZINKAY, 2016. 271–272.

¹²⁷ BUZINKAY, 2016. 271; LIPTÁK, 2002. 38.

¹²⁸ LIPTÁK, 2002. 38.

¹²⁹ BUZINKAY, 2016. 272.

Az üzleti versengés miatt az elbulvárosodás az elvben nívósabb budapesti napilapokat is elérte.¹³⁰ Sokszor ugyanúgy, minden forráskritika nélkül közölték azokat a híreket, melyeket aztán a következő számban megcáfoltak. Előszeretettel jelentettek meg továbbá hatásvadász cikkeket, a századfordulón pedig általános tendenciává vált, hogy az izgalmas bűnügyi riportok az egyes számok magját képezték, nagyobb eladási számokat generálva.¹³¹ Az sem mellékes tényező, hogy ezen újságok némelyike eleve tisztán üzleti jellegű vállalkozások tulajdonában volt: a *Budapest* például a *Kis Újság*ot is birtokló Wodianer Fülöp cégének a tulajdonát képezte,¹³² a *Pesti Hirlap* pedig a Légrády-testvéreké volt, akik vállaltan a tömegigényeknek való megfelelés szándékával alapították meg az újságot 1878-ban.¹³³

Benkő Rózsi ügye eleinte még nemigen kapott előkelő helyet lapokban, bár már a botrány kezdetén sok információt megtudhatunk róla. A köztudatba igazán január 10-én, Benkő Rózsiék letartóztatásakor került be, ekkor már az egész világsajtót bejárt szenzációként számolnak be róla. Január 12-e után, ahogyan egyre jobban kiviláglik, hogy az ügy nem akkora szenzáció, s már nem lehet tovább fokozni az olvasóközönség izgalmát, egyre kevesebbet írnak róla a lapok és egyre hátrébb szorulnak ezek az írások az újságokon belül (a *Friss Újság*ban még megért egy címlaphírt Rózsiék szabadulásának ténye, máshol azonban nem). Miután az ügy lezárult, a dolog érthető módon teljesen érdektelenné vált, mivel már nem volt miről beszámolni, január 19-e után nem olvashatunk róla ezekben a napilapokban.

A cikkek stílusa is jól mutatja, hogyan kívánják felcsigázni az emberek érdeklődését a lapok. Bár sok helyen igyekeznek megtartani a hitelesség látszatát (még néha a bulvárlapok is közzéteszik a hivatalos rendőrségi közleményeket és pontosan meghatározzák, Rózsit milyen törvénycikkek, rendeletek alapján lehet elítélni), inkább azzal kecsegtetik az olvasót, hogy pikáns részletekkel szolgálnak. Emellett szeretik homályossá, sejtelmessé tenni az egész ügyet, gyakran olvashatunk olyan kifejezéseket, mint például „homályosnál is homályosabb ügy”¹³⁴ vagy „misztikus ügy”.¹³⁵ A kevésbé izgalmasnak ígérkező végkifejlet felé haladva az ügy viszont az újságokban is immár „elcsépelet szenzáció”-vá¹³⁶ fokozódott le.

Fényképek hiányában az újságok ügyes módszereket alkalmaztak arra, hogy az olvasók el tudják képzelni, hogyan zajlottak a tárgyalások, hogy nézett ki és hogyan viselkedett Benkő Rózsi: néhány lapban egy-egy nem túl művészi rajz¹³⁷ is megjelent Rózsiról, amint a törvényszék előtt áll, legtöbbször azonban inkább részletesen leírták a tárgyalás vagy a kihallgatás menetét és az egyéb körülményeket. Ezek alapján megtudhatunk olyan apró részleteket is, mint például azt, hogy Benkő Rózsin a kihallgatásra való bekísérésekor fekete ruha, illetve rövid prém-

¹³⁰ BUZINKAY, 2016. 273.

¹³¹ TRÄDLER, 2014. 193.

¹³² BUZINKAY, 2016. 218; LIPTÁK, 2002. 44.

¹³³ BUZINKAY, 2016. 219.

¹³⁴ *Pesti Hirlap* (1898. január 14.) 7.

¹³⁵ *Pesti Hirlap* (1898. január 11.) 9.

¹³⁶ *Friss Újság* (1898. január 16.) 2.

¹³⁷ Lásd például az 1. számú képmellékletet.

galléros kabát volt, nem tűnt szomorúnak, barátaira mosolygott és haja a legújabb divat szerint volt fésülve,¹³⁸ vagy hogy a tárgyaláson „*fejét brüsszeli csipke-kendő borította, vállához asztrakánkőpeny simult, amelyet elől szorosan összefogott*”, illetve a terebről való kivezetésekor „*alig hallható léptekkel suhant tova*”.¹³⁹

A rendőrségi sajtóiroda

Már az 1870-es években gyakorlattá vált a rendőrségnél, hogy a főkapitány részére el kellett készíteni egy összefoglalót a fontosabb napi eseményekről, a főkapitánynak pedig tovább kellett azt küldenie a Belügyminisztériumnak; ezekhez a jelentésekhez az újságírók azonban csak személyes kapcsolatok útján juthattak hozzá.¹⁴⁰ Ennek a nehézségnek a kiküszöbölésére hozta létre Török János rendőrfőkapitány 1885-ben a sajtóiroda elődjét, egy rendőrségi sajtószolgálatot.¹⁴¹ 1888-tól kezdve a főkapitányság épületében, napi rendszerességgel tájékoztatták az egyes lapok rendőri tudósítóit a legújabb eseményekről.¹⁴² A tényleges, önálló szervezeti egységként funkcionáló sajtóirodát Rudnay hívta életre az 1896. február 15-i rendeletével.¹⁴³ Vezetője először Rédey Miklós rendőrfogalmazó,¹⁴⁴ majd 1902-től a már többször említett Székely Vladimir lett. Innentől kezdve a rendőrség rendszeresen adott ki közleményeket, melyeket az újságok megjelentethettek. Az addigi egy alkalom helyett e közlemények száma napi háromra emelkedett, igazodva a napilapok megjelenési idejéhez.¹⁴⁵ A napilapok gyakran összefogtak, esetleg kartellekbe tömörültek a gyorsabb információszerzés érdekében.¹⁴⁶ 1902-ben a napilapok rendőrségi tudósítói létrehozták a Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusát, melynek tagja volt például Tábori Kornél, aki ekkoriban a *Pesti Naplónak* tudósított, és Balla Jenő is, aki többek között a *Budapest* és a *Kis Újság* munkatársaként tevékenykedett.¹⁴⁷

Amint az a zsarolási esettel foglalkozó cikkekből is kiderül, a napilapok sokszor elégedetlenek voltak a Sajtóiroda nyújtotta információkkal, kevesellték vagy pedig túlzottan titkolózónak tartották azokat. Magát a rendőrségi nyomozómunkát is sok kritika érte, némely lapok megjegyezték a zsarolási eset kapcsán, hogy „*az a benyomás, hogy a rendőrség sem tudja, mitévő legyen*”,¹⁴⁸ valamint a gyanúsítottakkal való szigorú bánásmódot is kifogásolták. A legsajátosabb mégis a *Pesti Hirlap* viselkedése: bár először ez az orgánus támadja a leghevesebben a rendőrséget és a sajtóirodát, utána mégis védelmébe veszi mindkét intézményt, és a többi lap hatásvadász hozzáállását szidja. Emellett dicséri a rendőrség viselkedését, például

¹³⁸ *Budapest*, (1898. január 12.) 5; *Kis Újság* (1898. január 12.) 4.

¹³⁹ *Pesti Hirlap* (1898. január 14.) 7.

¹⁴⁰ BUZINKAY, 2005.

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² PERÉNYI, 2012. 206.

¹⁴³ BUZINKAY, 2005.

¹⁴⁴ *Rédey Miklós*. In: SZINNYEI, é. n.

¹⁴⁵ BUZINKAY, 2005.

¹⁴⁶ BAKSA, 1995. 45; PERÉNYI, 2012. 207.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ *Friss Újság* (1898. január 13.) 3.

direkt kihangsúlyozza, hogy a fogvatartott Rózsának semmire nincs panasza, takaros hajléka, meleg ágya van, jól bánnak vele.¹⁴⁹

Természetesen nem marad el a rendőrség válaszreakciója sem, Rudnay közleményt ad ki, miszerint: „Épen ezek a körülmények arra indítanak, hogy nagyon megfontoljam, nem kellene-e a rendőri hírszolgálatot a lapokkal szemben másként eszközölni”.¹⁵⁰ A sajtó rendőrségellenes kirohanásai miatt a rendőrségnek előbb-utóbb fel kellett ismernie, hogy a sajtóval való egymásrautaltságukat, ezért 1907-ben rendeletet hozott, mely kihirdette, hogy a rendőrség működésének fontos elemei közé tartozik a hírszolgálat is, ezért szorosabban kívánnak együttműködni a sajtóval a továbbiakban.¹⁵¹

A szerb király zsarolói

Azt, hogy Benkő Rózsi valóban járt Belgrádban, egy újság sem cáfolja. Odakerüléséről, ott-tartózkodásának okairól és körülményeiről azonban már nem állapíthatunk meg semmi olyat, ami ne lehetne megkérdőjelezhető.

Vegyük fel újra az események fonalát annál a pontnál, amikor Rózsi megkezdi munkáját a Somossy-orfeumban. Rózsi beszámolója alapján Kovács F. Sándor leírja, hogy Popovics szerb udvari tiszt Somossynál ismét ráakad hősnőnkre és az esti előadás után egyből beinvitálja a szeparéba, ahol aztán együtt mulatnak – a tiszt egy nagyobb társasággal tartózkodik az orfeumban –, s Popovics csupán ezért a közös mulatásért 100 forinttal jutalmazza. Másnap felkeresi, és újra megpróbálja őt rábeszélni, hogy menjen vele a szerb királyhoz: „Szép nőt keresünk a részére, aki megtanítsa a szerelmeskedésre”. Rózsi végül belátja, hogy helytelen lenne visszautasítani az ajánlatot – főleg, hogy a tiszt 2000 forintot ajánl fel előlegként –, így beleegyezik, hogy elmegy Popoviccsal Belgrádba. Másnap a szerb tiszt oda is adja a 2000 forintot, ebből Rózsi 1500 forintot rögtön elkölt, egy Váci utcai üzletben ruhákat rendel. Emellett vöröstre festeti a haját, mert „Zsazsa azt szereti”. Miután minden előkészülettel végeztek, Rózsi és Popovics Belgrádba utaznak az Orient Expresszen. Rózsi saját bevallása szerint kilenc hónapon át van a szerb királyi udvarban Zsazsa szeretőjeként, aki nagyon szereti őt, ellátja minden jóval, a díva már az első hónapban 40 000 frank készpénzt és 15 000 frank értékű ékszert kap tőle ajándékba. Rózsi ezek egy részét korábbi szeretőjének (az újságokból kiderül, hogy Roth Sándor neves komikusról van szó, aki egyébként a Folies Caprice-ban szokott fellépni; a férfit tanúként ki is hallgatják a zsarolási ügyben) küldi el, akivel hosszabb ideig éltek együtt, s aki könyörgött neki, hogy ne hagyja el őt Zsazsáért; az orfeumhölgy egy alkalommal le is hívja őt Belgrádba, s meg is csalja a királyt. Végül aztán Rózsi visszahoz Budapestre, s a Herzmann-orfeumhoz szerződik, ahol a szerb királlyal való kapcsolatára utaló művészekkel kezd el fellépni.¹⁵²

Az általam vizsgált napilapokra többnyire jellemző, hogy azonnal tematizálják az ügy pikáns vonulatát – hiszen ez a szenzáció elsődleges forrása –, igaznak véve a feltételezést, hogy Benkő Rózsi Sándor szerb király szeretője volt. Előszeretettel

¹⁴⁹ *Pesti Hirlap* (1898. január 14.) 7.

¹⁵⁰ *Pesti Hirlap* (1898. január 11.) 9.

¹⁵¹ CZAGA, 1995. 275–276.

¹⁵² KOVÁCS, 1898. 4, 12–13.

engednek meg maguknak olyan csípős megjegyzéseket, mint például: „Sándor király most ugyancsak megjárta apró szerelmi kísérletezésével, melynek révén most pikáns részletek kerülnek ki [...]”.¹⁵³ A *Friss Ujság* egyenesen azt állítja, hogy maga Milán, a korábbi szerb király, Sándor édesapja kereste meg a dívát, és kérte fel arra, hogy jöjjön vele Szerbiába.¹⁵⁴ A lap állítása szerint Rózsi másfél évig volt Belgrádban, ahol a lap szerint „tejben vajban fűrösztötték”.¹⁵⁵ A *Pesti Hirlap* azt is tudni véli, hogy Rózsi már egy hét után megszökött a királyi udvarból, és visszatért katonatiszt szeretőjéhez.¹⁵⁶ Nem sokkal ezután azonban már visszakoznak a napilapok, azt bizonygatják, hogy egy szó sem igaz Benkő Rózsi meséjéből. Később azonban mégis úgy tűnik, hogy Benkő Rózsi valóban Sándor szeretője volt és egyes újságok hivatkoznak meg nem nevezett belgrádi illetőségu szemtanúkra is, akik ezt bizonyítják.¹⁵⁷

Rózsi akkor hívta fel először magára a budapesti rendőrség figyelmét, amikor a 1897. november 16-tól kezdődően a Herzmann-orfeum *Kelet királynője*, illetve *Alexandrina Obrenovics* álnevekkel hirdették fellépéseit a plakátokon. Rudnay rendőrfőkapitány – feltehetően Barlovác szerb konzul kérésére – figyelmeztette az orfeum vezetőjét, hogy ezek a névhasználatok „kellemetlen feltételezésekre” adhatnak alkalmat, ezért maradéktalanul el kell távolítani azokat; Herzmann ennek eleget is tett, az orfeum-énekesnő a plakátokon ezentúl *Benkő Rózsi* néven szerepelt.¹⁵⁸ A pletykák elterjedését azonban már nem lehetett elkerülni, főleg, hogy maga Rózsi is többeknek eldicsekedett Zsaszával való kapcsolatával, megmutatva azokat a leveleket, dedikált fényképeket, melyeket állítólag a királytól kapott.¹⁵⁹

1898. január 6-án reggel Rózsi a VI. kerületi Lázár utca 20. szám alatt található¹⁶⁰ lakásán felkereste két detektív, akik utasították, hogy adja elő a kiletét igazoló irományokat és házkutatást tartottak, melynek során megtalálták a szerb királytól érkezett, 1000 forintról szóló váltót, emellett további levelek és táviratok után kutattak, azonban Kovács F. Sándortól megtudjuk, hogy azokat Rózsi előzőleg a hírlapírónak adta.¹⁶¹ A díva nem tudott egy olyan okmányt sem felmutatni, mellyel személyazonosságát igazolni tudta volna, ezért az új orfeum-szabályzat alapján elvették tőle a fellépési engedélyt, a toloncügyi törvény alapján pedig kiutasították a fővárosból.¹⁶²

A napilapok egyöntetűen azt írják, hogy Rózsi ezután Bécsbe utazott egy detektív kíséretében, majd Pozsonyba, onnan pedig Trencsén vármegyébe, hogy megszerezze a megfelelő okmányokat. Eközben Budapesten már körvonalazódni látszik egy zsarolási ügy, melynek kapcsán január 9-én letartóztatták Kovácsot. Egyes lapok tudni vélik, hogy Rózsi is letartóztatták Bécsben, és fogdába, majd rendőrségi kórházba került,¹⁶³ hamar kiderül azonban, hogy ez nem igaz, így az

¹⁵³ *Kis Ujság* (1898. január 10.) 4.

¹⁵⁴ *Friss Ujság* (1898. január 8.) 2.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 4.

¹⁵⁷ *Pesti Hirlap* (1898. január 15.) 6.

¹⁵⁸ *Friss Ujság* (1898. január 8.) 2; *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 4.

¹⁵⁹ *Friss Ujság* (1898. január 8.) 2.

¹⁶⁰ Más forrásoknak ellentmondva, Rózsi fogolytörzskönyvében Csokonai utca 8. van megadva lakcímként. (Benkő Róza fogolytörzskönyve. BFL VII. 102. a. – fogoly – 1898 – 169.)

¹⁶¹ Kovács, 1898. 15; *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 4.

¹⁶² *Rendőri Lapok* (1898. január 29.) 50.

¹⁶³ *Friss Ujság* (1898. január 9.) 1; *Pesti Napló* (1898. január 11.) 8.

újságok visszakozni kényszerülnek a következő számokban. Az orfeum-énekesnő aztán január 10-én reggel megérkezik Budapestre, ahol a Keleti pályaudvaron már detektívek hada várja, s letartóztatják.

Nem világos, hogy a zsarolás vádja milyen bizonyítékokon alapul. A forrásokban zsaroló levelekről van szó – melyek pontos tartalmát nem ismerteti a rendőrség –, illetve arról a bizonyos 1000 forintos váltóról, amelyet Rózsinál találtak a házkutatás során. Egyes újságok említést tesznek az Obrenović-dinasztia bizonyos tagjainak, vagy Milánnak,¹⁶⁴ vagy pedig Sándor édesanyjának a felkereséséről,¹⁶⁵ akik állítólag ez alkalmakkor éppen Budapesten tartózkodtak.

A vád szerint Rózsi, mivel Budapesten is fényűzően, költekezve élt, hatalmas adósságokat halmozott fel (annak alapján, amit eddig a díva életviteléről megtudtunk, ez hihetőnek tűnik) és ezeket akarta kifizettetni a szerb királlyal. Az is elég homályos, hogy pontosan mivel akarta megzsarolni, hiszen az összes forrás nyilvánvalóvá teszi, hogy Rózsi hónapok óta kérkedik a királlyal való állítólagos viszonyával, mutogatja a tőle kapott leveleket, aláírással ellátott arcképeket (a rendőrségi közlemények szerint ezek közönséges hamisítványok). A *Budapest* feltételezése szerint például – és ennek a feltételezésnek a leírása mögé zárójelben egy sokatmondó kérdőjelet tesznek – Rózsi és társai azzal fenyegetőznek, hogy a szerb udvar köréből szerzett pletykákat hozzák sajtó útján nyilvánosságra, amennyiben nem fizetnek.¹⁶⁶ Néhol azt is olvashatjuk, hogy Rózsinak első körben sikerült kifizettetnie a tartozását a szerb udvarral, amit Belgrádban egy Weisz János (máshol *Weiss L.*-nek írnak) nevű ékszerész (egyébként tanúként őt is meghallgatják az ügyben), Rózsi társa vett át, azonban az összeget Monte-Carlóban eljátszotta, s mikor visszament, hogy újra pénzt csikarjon ki az udvartól, kiutasították; társainak erre azt hazudta, hogy semmit nem fizettek neki.¹⁶⁷ Az is kérdéses, hogy pontosan mekkora összeget követelhetek Sándortól, olvashatunk 3000 forintot,¹⁶⁸ 20 000 frankot,¹⁶⁹ de 100 000 frank körüli összeget¹⁷⁰ is.

A lapok eleinte hangsúlyozták, hogy csak Benkő Rózsi és Kovács F. Sándor ellen folyik eljárás, és szabadkoztak azon közleményeik miatt, amelyek azt sugallták, hogy bizonyos egyének vádlottként szerepelnek az ügyben, mint például Zoltán Jenő detektív, akit valójában csak tanúként hallgattak ki az ügyvel kapcsolatban,¹⁷¹ vagy Sélley Sándor volt rendőrfőkapitány, akiről még az is elterjedt, hogy esetleg ő is Benkő Rózsi egyik szeretője.¹⁷² Nem sokkal később már azt is sejtette a rendőrség és a lapok, hogy egy jól szervezett zsarolóbandáról van szó, melynek tulajdonképpen Benkő Rózsi is az áldozata, hiszen ők biztatták arra, hogy csikarjon ki pénzt Sándor királytól. A *Pesti Hirlap* január 14-i száma közli, hogy a törvényszéki átiratot már *Kovács F. Sándor bűnügye* cím alatt iktatták be, mivel a nyomozás adatai

¹⁶⁴ *Friss Újság* (1898. január 9.) 1.

¹⁶⁵ Kovács, 1898. 24.

¹⁶⁶ *Budapest* (1898. január 8.) 6.

¹⁶⁷ *Budapesti Napló* (1898. január 10.) 4; TÁBORI–SZÉKELY, 1909. 74.

¹⁶⁸ *Budapesti Napló* (1898. január 10.) 4.

¹⁶⁹ *Országos Hirlap* (1898. január 10.) 4.

¹⁷⁰ *Pesti Hirlap* (1898. január 10.) 4.

¹⁷¹ *Kis Újság* (1898. január 12.) 12. 4.

¹⁷² *Pesti Hirlap* (1898. január 11.) 10.

elsősorban Kovács ellen szólnak.¹⁷³ Úgy tűnt tehát, hogy ennek a zsarolóbandának a feje Kovács F. Sándor volt, aki ellen eközben panaszt tett Tuchfeld Augustza bodega-tulajdonos is, akinek a hírlapíró korábban segített megnyitni a bodegát, majd ennek ürügyén zsarolni kezdte, pénzt követelve a segítségért cserébe. Mikor azonban a rendőrség megkéri Tuchfeld Augustzát, hogy mutassa meg a zsaroló leveleket, nem tud ennek eleget tenni, pont a két perdöntő levelet nem találja.¹⁷⁴ A bodegatulajdonos mellett eközben Novák Márton fogtechnikus (akitől Kovács állítólag több ízben pénzt kért kölcsön, nem fizetve azt vissza) és Klein Jakab bodega-társtulajdonos is feljelentést tett az újságíró ellen.

Kovács mellett még majdnem egy tucat embert tüntetnek fel az állítólagos zsarolóbanda tagjaként, többek között Deutsch Manó kőbányai nagyfuvarost és háztulajdonost, akiről szintén azt állítják a lapok, hogy Benkő Rózsi szeretője, Pantelinác Sándort, akinek Kovács terhelő bizonyítéknak is alkalmas iratokat adott át megőrzésre, a már említett Weiszt és Fischer Mór egykori orfeumigazgatót is, aki állítólag Kováccsal együtt zsarolta meg Tuchfeld Augustzát is. Bizonyos lapok szerint ez a zsarolóbanda más, magas társadalmi helyzetű személyeket is megakart zsarolni, például a bolgár fejedelmet és egy orosz nagyherceget is (állítólag az ő képmásukat is megtalálták Rózsínál).¹⁷⁵

Kovács F. Sándor persze minden vádat tagadott. Felháborítónak tartotta, hogy ilyen hosszú ideig tart a vizsgálati fogsága, hogy túl sok ideig tartanak a kihallgatások (állítása szerint egy alkalommal kilenc órán keresztül faggatták), és hogy hiába érkeznek hivatalos cáfolatok, azokat meg sem hallgatta a rendőrség.¹⁷⁶

A napilapok a végkifejlet felé haladva azzal kecsegtették az olvasókat, hogy hamarosan „a legelképzhetetlenebb meglepetés fogja érni az alarmirozott közvéleményt”.¹⁷⁷ Ez azonban elmaradt, a vádlottakra nem sikerült rábizonyítani a zsarolás vádját. Mind a rendőrség, mind pedig a szerb királyi udvar sürgette az ügy gyors lezárását, az utóbbi ügyvédet is fogadott Benkő Rózsi védelmére, dr. Gál Jenő személyében, míg Kovácsot egy dr. Falussy Árpád nevű ügyvéd képviselte.

Január 16-án az ügyet átadták a királyi ügyészségnek, ahol az ügygel dr. Halász Lajos királyi ügyész és dr. Puskáriu Gyula vizsgálóbíró foglalkozik. A két vádlottat átviszik az ügyészségi fogházba. Itt már felgyorsul a vizsgálat, kiderül, hogy az „egész Szasza-ügy egyáltalán nem is létezik”.¹⁷⁸ 17-én már elrendelik a vádlottak szabadlábra helyezését. Egyes lapok szerint az ügy le is van zárva, de a másnapi rendőrségi közlemény szerint ez nem igaz, a zsarolás vádját nem ejtették, a szabadlábra helyezés csak ideiglenes, a későbbiekben folytatódni fog az eljárás és a nyomozás. Kovácsot még aznap szabadon engedik, Rózsit azonban a főkapitányság kérelmére átviszik a toloncházba. Másnap elítélik közzerkölcsiség elleni kihágás miatt, mely kihágás a 837/884. közigazgatási szabályrendelet 24. §-ba ütközik, amit a már említett 1879. évi XL. törvénycikk 81. §-a szankcionál. A dívát ennek alapján húsz nap önköltségen letöltendő elzárásra ítélik, de ebből hét nap a vizsgálati fogság miatt

¹⁷³ *Pesti Hirlap* (1898. január 14.) 7.

¹⁷⁴ *Friss Újság* (1898. január 12.) 3.

¹⁷⁵ *Pesti Napló* (1898. január 7.) 7.

¹⁷⁶ Kovács, 1898. 27–29.

¹⁷⁷ *Pesti Hirlap* (1898. január 14.) 7.

¹⁷⁸ Kovács, 1898. 29.

már letöltöttnek számít. Az ítéletet azzal okolják, hogy Rózsi január 9-én és 11-én is jegyzőkönyvbe mondta, hogy egyszerre két-három szeretője is volt, emellett 1897 márciusától november 15-ig nem volt foglalkozása. Ez egyértelművé teszi, hogy Benkő Rózsira prostituáltként tekintenek, aki *titkos prostitúciót* „követett el”. Rózsi ez ellen fellebbez, miszerint rá nem vonatkozik az említett törvénycikk, hiszen ő nem kéjvő.

Az orfeum-énekesnőt végül felmentették, tolonclevelet állítottak ki neki, és január 19-én, két detektív kíséretében el kellett hagynia Budapestet, ahonnan Trencsénbe vitték. Budapestről egész életére kitiltották, ezt Rudnay a következő szavakkal indokolta: „*Nem tűrhetem [...], hogy Budapesten maradjon e nő, ki egy világ-szólo botrány középpontja*”.¹⁷⁹

Benkő Rózsi további sorsáról csak annyit tudunk, hogy ezután Bécsbe költözött, ahol a Danzer-orfeumban, majd a *Venedig im Wien* mulatóban dolgozott büféhölgyként.¹⁸⁰ A „zsarolóbandáról” néhány napig még cikkeztek az újságok, újabb gyanúsítottak tartóztattak le és újabb feljelentések érkeztek, ez az ügy azonban még Benkő Rózsianál is zavarosabb, és úgy tűnik, nem is vezettek eredményre az ezzel kapcsolatos nyomozások.

Benkő Rózsi az élclapokban

A Benkő Rózsi történetét megörökítő vicclapok leginkább a szerb király személyét és magát Szerbiát, a szerb–magyar diplomáciai kapcsolatokat, valamint a korszak könnyű erkölcsű nőit tették élcelődéseik tárgyává.

A szerb államnak és Sándor királynak elsősorban a pénztelenségét és a jelentéktelenségét karikírozták ki az élcek, természetesen eltúlozva a valós tényeket. A *Borsszem Jankóban*, a *Dr. Hombár Mihály védbeszédeiből* című rovatban – mely az ügyvédek sajátos jellemét, esetleges melléfogásait karikírozta ki – ezt olvashatjuk:

„- T. kir. Törzszk.! Védenczem Benkő Rózsi azzal van vádolva, hogy az ifju szerb királyt meg akarta zsarolni. Mivel azonban köztudomásu dolog, hogy az egész Obrenovics dinasztíának nincs pénze, kérem védenczemet fölmenteni.”¹⁸¹

Két további idézet az Üstökösből, az *Apró hírek* rovatból:

„Szerbiának már nagyobb híre, mint az egész ország.”

„A kis Szerbia még kisebb Sándor királyának kedvese közel 10,000 forintot kapott egy pár tüzes csókért. Még egynehány ilyen orfeum-énekesnő és vége Szerbiának.”¹⁸²

A *Borsszem Jankónak* Dr. Hombár Mihályon kívül más visszatérő figurái is szájukra vették Benkő Rózsit, köztük az örökké átkozódó rabbi, Reb Menachem

¹⁷⁹ *Pesti Napló* (1898. január 17.) 2.

¹⁸⁰ KOVÁCS, 1898. 29; TÁBORI-SZEKELY, 1909. 74.

¹⁸¹ *Borsszem Jankó* (1898. január 16.) 6.

¹⁸² *Üstökös* (1898. január 16.) 27.

Ciceszbeiszer is, aki egy alkalommal a következő szitkot szórja olvasójára jellegzetes jiddis kiejtésével.

„O Benkü Rúzsika dötsekedje mogát o tied üsmeretsigedel!”¹⁸³

A Bolond Istók egyik szerzője helyesen ismerte fel, hogy abból is viccet lehet csinálni, ha a szerb–magyar barátság bizonyítékaként tünteti fel az ügyet.

„Szerbiáról megint szól az ének – Benkő Rózsika révén. Aztán mondja valaki, hogy a szerb–magyar barátság csak olyan légből kapott valami. Hát nem szoros, benső összeköttetés van Belgrád és Budapest között?”¹⁸⁴

Az Üstökös néhány szerzője ügyesen ismerte fel azt is, hogyan lehet a diplomácia sajtós szabályszerűségeit, magatartását kifigurázni.

„Miért lehetne Benkő Rózsi elítélni? Leghelyesebben hazaárulásért, mert bizonyult rá, hogy titokban szövetkezett, s állandó titkos összeköttetésben volt egy idegen hatalommal.”¹⁸⁵

Ugyanezen az oldalon olvasható a *Törvényszéki* rovatban:

„Benkő Rózsika magyar honos, tehát mikor a szerb király a Benkő Rózsika karjaiban volt, akkor magyar területen volt. Tudjuk, hogy ha az állam területére idegen uralkodó lép, azt üdvözlésekkel s egyéb diplomáciailag megállapított tiszteletnyilvánításokkal kell fogadni. És ezt a magyar kormány elmulasztotta. Micsoda hanyagság.”

A Budapesten uralkodó erkölcsstelenséggel kapcsolatosan is érdemes kiemelni egy élcet, melyet szintén az Üstökös ugyanezen számában olvashatunk; egy *Számtani feladat*, a megoldással együtt:

*„Ha Benkő Rózsi húsz napra ítelték el azért, mert egyszerre két kedvese volt, kérdés, hogy egyik-másik úriasszonyt hány napra kellene elítélni?
Ha minden asszonyt, a kinek egyszerre két kedvese van, húsz napra elítélnének, kérdés, hogy hány asszony maradna Budapesten szabadon?
Megfejtés: Nagyon sok, mert sok asszony van, a kinek nem két, hanem három kedvese van egyszerre.”¹⁸⁶*

Ezek mellett még több rövid verset, Benkő Rózsival készített képzeletbeli riportot stb. is olvashatunk az élclapokban. A társadalmi, politikai kérdéseket megvilágító, a különleges szituációkat meglovagló élcek mellett rengeteg nyelvi szójáték is előfordul. Íme, két példa ezek közül:

¹⁸³ *Borsszem Jankó* (1898. január 16.) 6.

¹⁸⁴ *Bolond Istók* (1898. január 16.) 8.

¹⁸⁵ *Üstökös* (1898. január 23.) 44.

¹⁸⁶ *Üstökös* (1898. január 23.) 46.

„Ebben az ügyben nem a Benkő vagy Benkó név, hanem a bankó játzsza a főszerepet.”¹⁸⁷

„Figyelmeztetem azonban, hogy nekem is csak egy koronám van. Az se a fejemen, hanem a zsebemben.”¹⁸⁸

A satirikus folyóiratok tehát egyrészt a különböző nyelvi élcekkel, az egyes társadalmi elemekre jellemző beszédstílus kifigurázásával, stílusparódiákkal, másrészt pedig úgynevezett szituációs élcekkel emlékeztek meg az esetről,¹⁸⁹ melyek a valós helyzeteket a végletekig eltúlozták, felnagyították, eltorzították, harmadrészt pedig különböző társadalmi és politikai problémákra is felhívták a figyelmet. A *Borsszem Jankó*ban emellett egy karikatúra is található, melyen katonának öltözött Benkő Rózsik hada masírozik el a szerb király előtt, feltehetően Popoviccsal az élükön.¹⁹⁰

Egyes lapok nem találták ennyire szórakoztatónak az ügyet, mely komoly etikai-erkölcsi kérdéseket is felvetett. A *Budapest Hirlap* és *Pesti Hirlap* sok szempontból felhőborítóként tartotta az esetet és annak tálalását.

A konzervatív szellemiségű *Budapesti Hirlap* azon a véleményen volt, hogy Benkő Rózsik esete jól tükrözi a korszakban eluralkodó „könnyelmű naturalizmust”, mely már jószerevel mindenhol udvarképes, „különösen a B betűvel kezdődő városokban”.¹⁹¹ A lap nem is igen közölt terjedelmesebb cikkeket az esetről, végig hangsúlyozta, hogy az ügy „magánjellegű és egészen alacsony jelentőségű”.¹⁹² A többi laphoz hasonlóan azonban a *Budapesti Hirlap* is a rendőrséget tette felelőssé azért, hogy ez az ügy ekkor nyilvánosságot kapott: „Valóságos operettet csinál vele a rendőrség.”¹⁹³

A *Pesti Hirlap* azon háborodott fel, hogy az ügy rosszat tesz Budapest hírnevének, melyet ezen túl erkölcsstelen, kozmopolita nagyvárosnak fog tartani a közvélemény, s ez rosszat tesz majd az idegenforgalomnak. Azt is igyekszik hangsúlyozni, hogy ehhez az ügyhöz a „magyar nemzeti világnak egyáltalán semmi köze”, illetve háborog azon is, hogy a Benkő Rózsik-féle nők a „magyar nők híres szépségét kihasználva magyar nevet vesznek föl”. Sőt, odáig is elmegy a napilap, hogy egyenesen magyar faj hírnevének sárba tiprásáról, a magyar nemzet meggyalázásáról beszél.¹⁹⁴

Az ügy kapcsán a legtöbb támadás mégis a rendőrséget érte, ezért nem csoda, hogy a *Rendőri Lapok*, noha megkétszerezte, de reagál az ügyre. Szinte minden lap egyöntetűen a rendőrséget hibáztatja azért, hogy az ügy ekkora botrányvá dagadt. Folyamatosan kritizálják a rendőrség munkáját, elégedetlenkednek a sajtóiroda közleményeivel, amiket túl homályosnak és semmitmondónak találnak. A vádlottakkal való túl szigorú és érthetetlen bánásmódot is sok kritika éri, sokszor adják tudtúl, hogy nem értik, miért kell ennyi ideig elhúzni a vizsgálati fogságot, és arról

¹⁸⁷ Bolond Istók (1898. január 16.) 4.

¹⁸⁸ A mondat a *Borsszem Jankó* munkatársának Rózsival készített képzelt riportjában hangzik el. Vö. *Borsszem Jankó* (1898. január 16.) 6.

¹⁸⁹ Lásd bővebben BUZINKAY, 1983. 117.

¹⁹⁰ Lásd a 2. számú képmellékletet.

¹⁹¹ *Budapesti Hirlap* (1898. január 10.) 1.

¹⁹² *Budapesti Hirlap* (1898. január 13.) 2.

¹⁹³ *Budapesti Hirlap* (1898. január 17.) 3.

¹⁹⁴ *Pesti Hirlap* (1898. január 12.) 1.

is írnak, Benkő Rózsi egy idő után már mennyire megviseli az egész, állandóan sírógörcsökben tör ki.

A *Rendőri Lapok* egy terjedelmes cikkben reagált a vádakra 1898. január 29-én. A cikk kifejti, hogy a sajtó összefogott a rendőrség ellen, hiszen „*nincs olcsóbb dicsőség, mint a rendőrség gáncsolása, kisebbitése*”, ami, úgy néz ki, igen hálás sajtótéma. Természetesen a közleményben az olvasható, hogy a sajtó fújta fel az egész ügyet, az újságírók lettek indiszkrétek, nem a rendőrség. Azokra a vádakra, hogy a rendőrség törvénytípást követett el, amikor brutálisan bánt a foglyokkal, azzal válaszol, hogy a rendőrség már számtalanszor járt el így, és azokban az esetekben mégsem háborgott emiatt a sajtó, másrészt pedig ez a törvénytíprás csupán abban állt, hogy a rendőrség teljes mértékben ragaszkodott a törvényekhez és az eljárási szabályokhoz. Továbbá megemlíti, hogy az újságírók sok mindent félremagyaráztak a tudatlanságuk, a törvények, eljárási szabályok ismeretének hiánya miatt. A cikk a továbbiakban részletesen leírja, pontosan milyen rendeletek, szabályok alapján és hogyan jártak el a rendőrök. Arról, hogy Benkő Rózsiék valóban megzsarolták-e a szerb királyt, nem kapunk választ.¹⁹⁵

Összegzés

Egyértelmű, hogy Benkő Rózsi szabados nemi életével szexuális transzgressziót követ el kortársai szemében, ám azt vonakodnak egyértelműen kijelenteni, hogy ő és a hozzá hasonló kitarzott nők prostituáltak lennének. A törvény betűjét alapul véve Benkő Rózsi azonban prostituáltak számít, hiszen végül nem is zsarolásért, hanem titkos kéjelgésért ítélik el. Mindenesetre romlottságával kapcsolatban nem merül fel kétség; ezt egyesek eredendő természetének, mások a századvég (és azon belül is a századvégi Budapest) általános dekadenciájával magyarázzák. Ezt a sajtóban vagy elítélő szavakkal, vagy pedig humorosan tálalják, több esetben pedig – a jelek arra mutatnak –, hogy az egész ügyet csak az olvasottság növelésére használják.

Életútján végigtekintve úgy tűnik, hogy akarva-akaratlanul is egy meghatározott életstratégiát követett, amely a kitarzott nőket jellemezte a korban. Ezeket a nőket tehát tekinthetjük a prostituáltakon belül egy jól elkülöníthető csoportnak. Rózsi a róla kiderült információk alapján egy, már gyerekkorában nehéz élethelyzetbe került lány volt, aki szépségét felhasználva próbált kikerülni szorult helyzetéből. Az általa választott karrier eleinte gazdaggá tette, ha boldoggá nem is, végül azonban végzetét is a férfiak kitüntetett figyelmé okozta.

Az eset arra is jól rávilágít, hogy a sajtó elbulvárosodása mennyire esetlegessé tette az igazság megismerésének lehetőségét, s hogy Rózsi is csak azért tudott egy rövid időre a kilépni a budapesti éjszakából a fényre, mert egy uralkodóval hozták hírbe. A hiteles tájékoztatás deficitje nem kizárólag a lapok és a szenzációt igénylő emberek hibája volt, hanem a rendőrségé, illetve a rendőrségi sajtóirodáié is, melynek működésében komoly hiányosságok mutatkoztak a korszakban. A rendőrség azonban levonta a tanulságot és ráeszmélt, hogy fontos a nagyközönség informálása, hiszen így tudja a saját munkáját ismertetni, az iránt tiszteletet kelteni. Ugyanis

¹⁹⁵ *Rendőri Lapok* (1898. január 29.) 50.

egyértelművé válik az eset kapcsán, hogy a rendőrség nem volt szent és sérthetetlen az emberek számára.

Mivel a források többféle olvasatot tesznek lehetővé, nem tudhatjuk biztosan, hogy hogy Benkő Rózsi csúfos bukását saját magának köszönhette-e vagy körülmények szerencsétlen összjátékának, esetleg mindkettőnek, ugyanúgy, ahogy az sem biztos, hogy valóban a szerb király szeretője volt-e (bár minden jel erre utal), vagy hogy egyáltalán valóban megszarolta-e őt.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára

BFL VII. 102. a. – fogoly – 1898 – 169. *Benkő Róza fogolytörzskönyve.*

Szabályrendeletek

Szabályok

1867 *Szabályok a kéjelgés-bordéllházak és kéjhölgyekről.* Pest, 1867.

Szabályrendelet

1885 *Szabályrendelet a bordélyügyről.* Budapest, 1885.

Egyéb nyomtatott források

BAKSA

1923 *Rendőrségi almanach.* Szerk.: BAKSA János. Budapest, Stephaneum nyomda, 1923.

BALLA

1909 BALLA Jenő: *Bűn és nyomor. Leleplezések Budapest rejtelseiből.* Budapest, 1909.

DACSÓ

1896 DACSÓ Emil: *Orfeumok, chantateok.* In: *A mulató Budapest.* Szerk.: LENKEI Henrik. Budapest, Singer-Wolfner, 1896.

KOVÁCS F.

1898 KOVÁCS F. Sándor: *Benkő Rózsi regénye.* Budapest, Gutenberg Könyvnyomda, 1898.

1898 KOVÁCS F. Sándor: *Rudnay Béla és Bérczi Béla.* Budapest, Gutenberg Könyvnyomda, 1898.

SZOMAHÁZY

1896 SZOMAHÁZY István: *Budapesti hangulatok.* In: *A mulató Budapest.* Szerk.: LENKEI Henrik. Budapest, Singer-Wolfner, 1896.

TÁBORI-SZÉKELY

(1908) TÁBORI Kornél – SZÉKELY Vladimír: *Az erkölcstelen Budapest.* 2. kiad. Budapest, Fekete Sas-Orpheusz, 1992.

- 1909 TÁBORI Kornél – SZÉKELY Vladimír: *Bűnös nők*. Budapest, A Nap újságvállalat nyomdája, 1909. (*A sánta ördög meséi – Adatok a modern Budapestről*, 2.)
- 2005 TÁBORI Kornél – SZÉKELY Vladimír: Bűnös szerelem. *Budapesti Negyed*, 13. (2005) 47–48. sz. 237–248.

Interneten elérhető források

KOSTYÁL

- 1902 KOSTYÁL Jenő: A budapesti leányvásár titkai. (http://mtdaportal.extra.hu/books/a_budapesti_leanyvasar.pdf – Utolsó letöltés: 2017. 10. 11.)

KRÚDY

- 1922 KRÚDY Gyula: *Hét bagoly* (<http://mek.oszk.hu/09000/09048/09048.htm> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 12.)
- 1931 KRÚDY Gyula: *Pest Rózsája*. In: Uő.: *Régi pesti históriák*. (<http://www.scribd.com/doc/52219427/Krudy-Gyula-Regi-pesti-historiak> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 12.)
- 1932 KRÚDY Gyula: *Mágna Elza, az éj királynője*. In: Uő.: *Régi pesti históriák*. (<http://www.scribd.com/doc/52219427/Krudy-Gyula-Regi-pesti-historiak> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 12.)

Magyar Színházművészeti Lexikon

- 1994 *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Főszerk.: SZÉKELY György. (<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 12.)

SZINNYEI

- é. n. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. kötet. (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 12.)

Sajtó

Bolond Istók
Borsszem Jankó
Budapest
Budapesti Hírlap
Budapesti Napló
Esti Ujság
Friss Ujság
Kis Ujság
Országos Hírlap
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Rendőri Lapok
Üstökös

Szakirodalom

ARANY

- 2014 ARANY Zsuzsanna: „A nagy bűnösöknek majdnem mind, a női test az iskolájuk.” Mágnás Elza alakja az irodalomban. In: *Holttest az utazókosárban. A Mágnás Elza-rejtély*. Szerk.: PERÉNYI Roland. Budapest, Kiscelli Múzeum, 2014. 34–43.

B. NAGY

- 2014 B. NAGY Anikó: Emília, Erzs, Elza? In: *Holttest az utazókosárban. A Mágnás Elza-rejtély*. Szerk.: PERÉNYI Roland. Budapest, Kiscelli Múzeum, 2014. 8–23.

BORBÉLY–KAPY

- 1942 *A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941*. Szerk.: BORBÉLY Zoltán – KAPY Rezső. Budapest, Halász Irodalmi és Könyvterjesztő Vállalat, 1942.

BUZINKAY

- 1983 BUZINKAY Géza: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúristák a XIX. század második felében*. Budapest, Corvina Kiadó, 1983.
- 2005 BUZINKAY Géza: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed*, 13. (2005) 47–48. sz. 7–30.
- 2016 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016.

CORBIN

- 1999 CORBIN, Alain: Szexuális nyomor és prostitúciós kínálat. Ford.: V. TÓTH László. In: *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Szerk.: LÉDERER Pál. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999. (*Szociológiai könyvek*, 28.) 209–227.

CsÁSZTVAY

- 2009 CsÁSZTVAY Tünde: *Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2009.

CsORDÁSNE BÖLCSICS

- 2002 CsORDÁSNE BÖLCSICS Márta: *Budapesti Krúdy-kalauz: Budapest, ahogy Krúdy látta*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

CZAGA ET AL.

- 1995 CZAGA Viktória [et al.]: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Budapest, Budapesti Rendőr-főkapitányság, 1995.

DEMÉNY-DITTEL

- 2012 DEMÉNY-DITTEL Lajos: *Néhány mondat Somossy Károly cirkusz-, orfeum-, és varietéigazgatóról 1837–1902*. Hatvan, 2012.

FINNEGAN

- 1999 FINNEGAN, Frances: Szegénység és prostitúció. York város prostituáltjai a viktoriánus időkben. Ford.: POLYÁK Béla. In: *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Szerk.: LÉDERER Pál. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999. (*Szociológiai könyvek*, 28.) 126–137.

FORRAI

- 1996 FORRAI Judit: Kávéházak és kéj nők. *Budapesti Negyed*, 4. (1996) 12–13. sz. 110–120.

HEVESI

- 1995 HEVESI István: Rendőrkapitány a prostitúció élén. *Belvedere*, 7. (1995) 1–2. sz. 40–42.

HAYES

- 1997 HAYES, Kathleen: Images of the Prostitute in Czech Fin-de-Siècle Literature. *The Slavonic and East European Review*, 75. (1997) 2. sz. 234–258.

LIPTÁK

- 2002 LIPTÁK Dorottya: Újságok és újságotvasók Ferenc József korában. Budapest, L'Harmattan, 2002.

MÁTAY

- 2003 Mátay Mónika: Egy prostituált lemeszárlása: a Város, a Nő és a Bűnöző. *Médiakutató*, 12. (2003) 3. sz. 7–28.

PERÉNYI

- 2012 Perényi Roland: *A bűn nyomában: A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest, Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan, 2012.

SALY

- 2001 SALY Noémi: „Itt élt és halt, mert másképpen nem lehetett” – Krúdy és a pesti kávéház. *Budapesti Negyed*, 9. (2001) 34. sz. 81–110.

SZIGETI

- 2002 SZIGETI György: A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén. *Médiakutató*, 6. (2002). 85–101.

TRÁDLER

- 2014 TRÁDLER Henrietta: A cinkotai „Kékszakáll”. *Studia Comitatensia*, 42. (2014) 1. 185–205.

WALKOWITZ

- 1980 WALKOWITZ, Judith R.: *Prostitution and Victorian Society. Women, Class, and the State*. Cambridge University Press, 1980.

WINGFIELD

2017 WINGFIELD, Nancy M.: *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*. Oxford University Press, 2017.

Fülöp, Márton

The Novel of Rózsi Benkő: Angles to the Analysis of a Fin-de-Siècle Crime Story

This article focuses on the story of Rózsi Benkő, a young female prostitute, who became involved in a blackmail scandal in fin-de-siècle Budapest. The victim of the presumed blackmail was King Alexander I of Serbia. In addition, it is likely that Rózsi was the king's former mistress; and this circumstance aroused considerable media attention towards the case. By examining what various newspaper articles wrote about the so-called "Rózsi Benkő Affair", the author attempts to present the most significant tendencies of journalism in late 19th-century Budapest. Furthermore, the relationship between media and police is discussed. The paper also outlines the characteristics of a "mistress" or "kept woman" (treated as a special form of prostitution) and introduces a number of typical venues from the nightlife of Budapest, the places often visited by Rózsi for work and amusement.

Mellékletek

Tizenkettedik évfolyam. 1898.

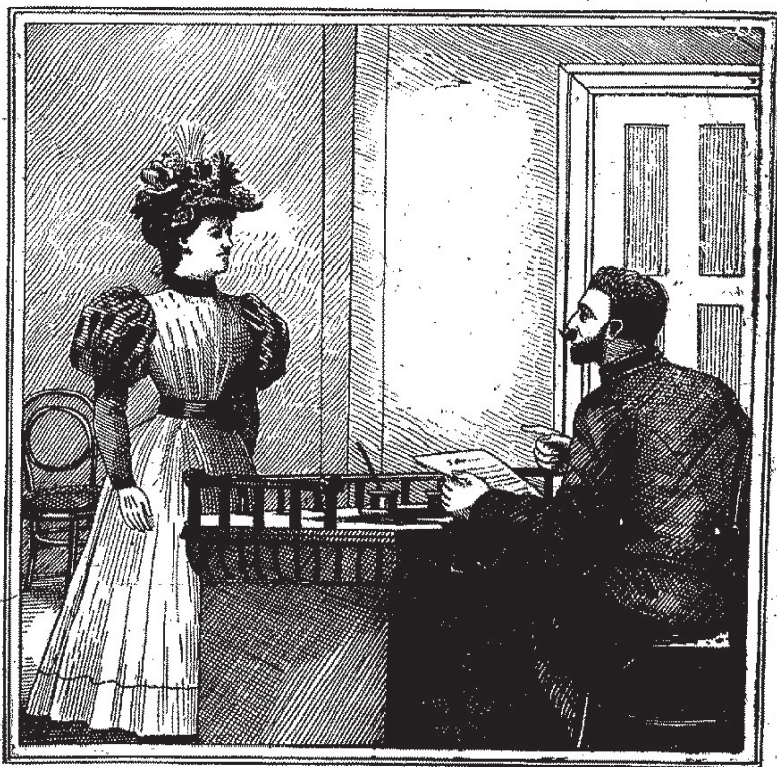
12. szám.

Szerda, január 12.

Benkő Rózsi kihallgatása.

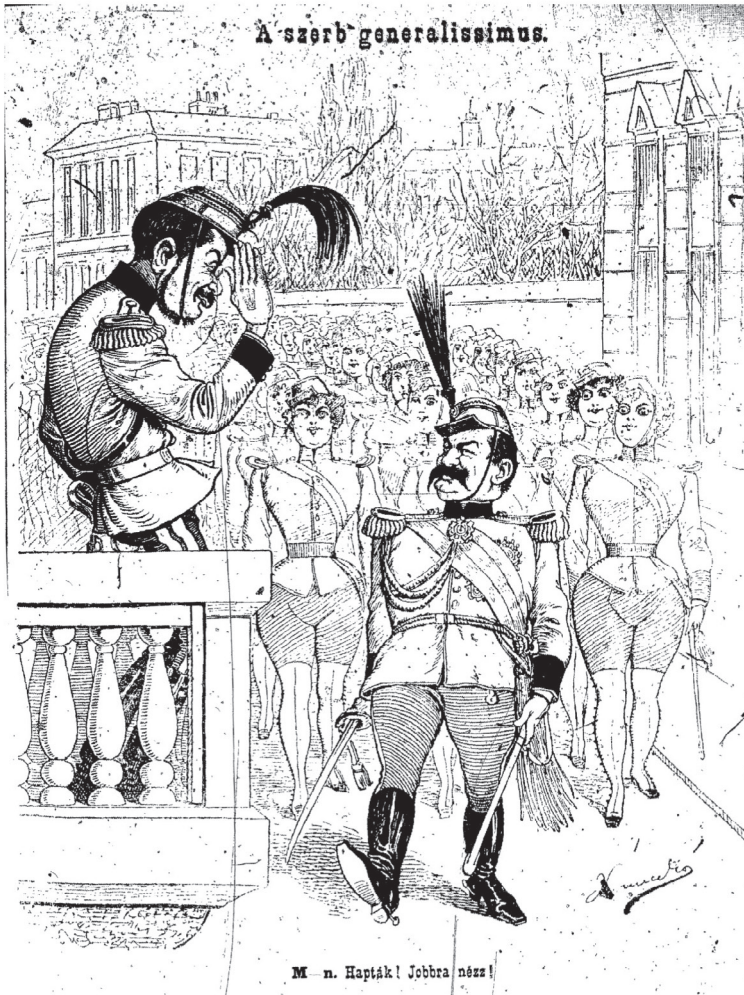
— A sziarolási botrány hősnője. —

TARTALOM. Inaség. — Országgyűlés. — Esterházy a hadifővezényszék előtt. — Oriensai diva és rendőrgy-nök. — Meghallgatás elnök. — Beccsapott kirándorok. — Kirváltás Pécskán. — Fárhaj diák és tiszt között. — A vámpír. — Megölt betű. — A vezetőség halottja. — A nyomor, stb.

Lapunk mai száma 8 oldalra terjed.

1. kép: Benkő Rózsi kihallgatása (Forrás: Kis Ujság (1898. január 12.) 1.)

2. kép: A szerb generalissimus
(Forrás: *Borsszem Jankó* (1898. január 16.) 7. Homicskó Atanáz karikatúrája)

Trádlér Henrietta

Az igazi Édes Annák*

A történészek kíváncsiságát sokáig csak a királyok, hadvezérek és más hírességek keltették fel, olyanok, akik kulcspozícióba születtek, vagy nagy tettekkel írták be a nevüket az *annales*ekbe. Az utóbbi évtizedekben azonban gyökeresen megváltozott a helyzet, egy különös világlátású molnár, erkölcs-telen apáca, imposztor vagy lázadó is a tudományos érdeklődés középpontjába kerülhet. A névtelenségből a történelem porondjára lépő hétköznapi hősök mellett a korábban félretolt vallási vagy etnikai csoportok, a deviánsok, prostituáltak, bűnözők, leprások, és egyéb marginális figurák is helyet kaptak a kutatásokban. A mikrotörténelem, történeti antropológia és bűnözéstörténet több évtizedes hagyományainak köszönhetően a perifériára került egyénekről való tudásunk mára jelentősen gyarapodott, olyannyira, hogy a múlt társadalmainak korábban elitista rekonstrukcióját felváltotta egy jóval demokratikusabb múltszemlélet.

A századforduló és századelő nyugati cselédségének helyzete és életviszonyai is komoly figyelmet kaptak. A vizsgálódások többsége a felfelé törekvő, integrálódó, többé-kevésbé a társadalmi normarendszerbe jól illeszkedő szolgálók történetét tanulmányozta, míg a tolvajkodó, prostitúcióra hajló, gyökértelen, bizonytalan egzisztenciájú, hányatott életű személyekről kevésbé vettek tudomást a történészek, már csak azért is, mert a rájuk vonatkozó forrásbázis elenyésző, életükről kevés megbízható információval rendelkezünk, s még ha az életút valamely szakasza láthatóvá is válik, sorsuk gyakran a legteljesebb homályba vész.

Az általam választott esetek, Schmidt Anna és Kovács Magdolna története az utóbbi kategóriába illeszthetők, így elemzésemmel nem a cseléd kutatás főáramához járulok hozzá, hanem inkább a mindezidáig kevésbé feltárt területekhez.¹ Hősnőim nem áldozatokként jelennek meg az anyagokban, hanem az általuk elkövetett bűntény miatt a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagában szerepelnek. Életük így sajátos nézőpontból elevenedik meg, az átlagostól eltérő, egyedi magatartásformák, rendhagyó viselkedésminták és gondolkodásmód rekonstrukciójára adnak lehetőséget.

---

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Mátay Mónikának, aki nélkül ez a kutatás és a szöveg nem jöhetett volna létre.

¹ Döntésemet nagy mértékben befolyásolta az a tény, hogy korábbi munkám során, amikor a cselédlányokra „szakosodott” cinkotai sorozatgyilkos, Kiss Béla esetét tanulmányoztam, és azt próbáltam megfejteni, milyen stratégiákat alkalmazott áldozatai becserkészésére, a kezembe került egy különleges levéltári forrás csoport, a Kísérleti Kriminológiai Osztály irategyüttese.

Az „Édes Annák” születése

A cselédség története nagyon hálás téma, levéltári, irodalmi, kriminológiai és orvosi forrásokban gazdag terület. A cseléd szó hallatán sokan Kosztolányi Dezső irodalmi alkotására, az 1926-ban a *Nyugat*ban folytatásban megjelent regényre, az *Édes Annára* gondolnak. A szegény, védtelen cselédlányra, aki sorsa szorításából nem találva kiutat, megöli gazdáit. Azt hihetnénk, Édes Anna története csupán az írói fantázia terméke, fikció. Sőt, ha a való életben megesett hasonló, az biztosan egyedinek, kivételesnek számít. Amint látni fogjuk, ez nem így van. Kutatásaimat egyfelől Édes Anna története inspirálta, másfelől pedig a századfordulón Kiss Béla által elkövetett gyilkosságorozat, amelyben az áldozatok többsége a cselédek közül került ki.²

A magyarországi társadalomtörténet-írásban ez egy kevésbé feltárt területnek számít, egyedül Gyáni Gábor vállalkozott átfogó monográfia elkészítésére. *Család, háztartás, városi cselédség* címmel 1983-ban megjelent művében a cselédek társadalomtörténetét a 19. század második felétől az 1940-es évekig dolgozta fel. A szerző szerint a cselédlányok többsége idénymunkás, vagyis 2–3 hónapot a nagyvárosban tölt, cselédként dolgozik, megkeresi a hozománynak valót, majd hazamegy a családjához. A cselédség valójában nem ilyen homogén, hanem több csoportot alkotott. Az egyik csoport számára valóban átmeneti állapotot jelentett, míg a másik a cselédszakmában megrekedtek számát gyarapította, a harmadik pedig egy rugalmas réteget képzett, akik gyakorta váltogatták állásukat, olykor – átmenetileg – prostituálódtak is, többek kerültek kapcsolatba a bűnözéssel. A korabeli vélekedések szerint a cselédek közül sokan deviáns viselkedési mintázatokat mutattak, loptak, csaltak és prostitúcióval egészítették ki keresetüket.

A 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején hatalmas tömeg érkezett a fővárosba, jórészt gyökértelen, szakképzetlen, munkát kereső, fiatal emberek. Budapest térben áttekinthetetlen óriássá vált, az újonnan letelepedettek közül sokan kerültek a társadalom perifériájára, gyakran követtek el szabályszegő, törvénytelen cselekedeteket. Ugyan a statisztikák a felderítetlen bűntények magas aránya miatt megbízhatatlanok, azt sugallják, hogy a női bűnözés központja, akárcsak a férfiaké, a főváros volt.³ A korabeli kriminológiai, orvosi irodalom⁴ igen negatív képet alkotott a budapesti bűnözésről, azon belül a női elkövetőről. Ezekben a munkákban olvashatunk nőkre jellemző bűntettekről és kifejezetten a cselédek által elkövetett bűnökről, leginkább lopásról, magzatelhajtásról, prostitúcióról.

A kiválasztott esettanulmányok a korszakban a három legfőbb „cselédbűn” közül a lopást elemzik, az elkövetés időpontjával kapcsolatban pedig választásom az 1919-es évre esett. A választást a forrás implikálta, mindemellett a Tanácsköztársaság néhány hónapja alatt a korábbi társadalmi, politikai rendszer alapjaiban megrendült, a köztudatban élő cselédképet megpróbálták újraértelmezni, s megszületett

² Kiss Béla az 1900-as évektől kezdve egészen haláláig, 1916-ig csábította el majd ölte meg áldozatait, akik közül öt cseléd volt. Lásd TRÁDLER, 2014. 185–205.

³ HACKER, 1931.

⁴ A teljesség igénye nélkül például: BUZA, 1908; BALLA, 1909; ÁLDOR–KURT 1922; ÁLDOR, 1929.

a kiszolgáltatott helyzetből kiszabadult háztartási munkásnő. Másfelől pedig, Kosztolányi regénye a Tanácsköztársaság és az azt következő időszakban játszódik, és a regényt az általam feldolgozott két, sajtónyilvánosságot kapott gyilkosság egykorú recepciójának is tekinthetjük, illetve megjelenik a lopás motívuma a regényben, ezért feltételezhetjük, hogy a korabeli olvasóközönség számára válaszlehetőségeket kívánt adni az író, amikor *Édes Anna* történetét, pszichéjét papírra vetette. Úgy vélem, történeti szempontból nem téveszthetők szem elől a regényben megjelenő motívumok.⁵ Kosztolányi regénye korrajzot tár elénk a polgárság által megkonstruált cselédképről, és számos, a korban meghatározó sztereotípiáról, többek között a lopás vádjáról. Kovács Magdolna és Schmidt Anna esetén⁶ keresztül a lopásról kialakult sztereotip nézeteket vizsgálom, amit az általam készített cseléd fogolytörzskönyvek statisztikájával egészítek ki, arra keresve a választ, hogy a lopás valóban elterjedt bűnnek számított-e a cselédek körében, és milyen megfontolásból kerülhetett rá sor.

Az esettanulmányt az eddig feldolgozatlan, a Tanácsköztársaság idején működő Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagai közül választottam ki. Mikrotörténeti módszerek felhasználásával rekonstruáltam az egyes életutakat. Felmerül a kérdés, hogy mennyire számítanak kivételesnek az általam vizsgált esetek? A reprezentativitás kérdése merül fel módszertani értelemben, dolgozatomban éppen ezért próbálok kvantifikált adatokat felsorakoztatni. A kivételes konfliktusokban a mindig meglévő ellentétek válnak láthatóvá, ezt nevezi a mikrotörténet-írás Edoardo Grendi nyomán⁷ kivételesen normálisnak (*eccezionale normale*).⁸ A Kísérleti Kriminológiai Osztály megmaradt anyagai alkalmasak mikrotörténeti elemzésre,⁹ ezt peranyagokkal, fogolytörzskönyvekkel egészítem ki.

Az igazi Édes Annák

„... Anna arcán nem volt rémület. Ő sem értette, hogy miért tette, de ő elkövette, amit tett, és minthogy már elkövette, ott belül mélyen, nagyon, mélyen, bizonyára lehetett valami, amiért föltétlenül, szükségszerűen meg kellett tennie. És aki belülről lát valamit, az másképp látja, mint aki csak kívülről lát.”¹⁰

Kosztolányi Dezső a pszichoanalízis lelkes híveként,¹¹ utalva a tudatalatti folyamatokra szinte analitikusi pontossággal ábrázolja az elnyomott cseléd lány alakját,

⁵ Jelen dolgozat szempontjából irrelevánsak a következő szépirodalmi alkotások, de a későbbiekben cselédmotívum elemzéséhez nélkülözhetetlen művek többek között: Kosáryné Réz Lola: *Filoména*; Émile Zola: *Tisztes úriház*; M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt*.

⁶ A két esetet az ügyvéd Vámos Henrik 1926-ban Kosztolányi Dezsőnek írt levele alapján (lásd lejjebb) találtam meg a BFL őrizetében. Ekkor döbbsentem rá, hogy az ügyvéd nem hazudik, sőt még egy hasonló eset történt 1919-ben Budapesten. Így váltak főhőseimmé Schmidt Anna és Kovács Magdolna.

⁷ GRENDI, 1977.

⁸ SZIJÁRTÓ 2014. 53–56. és GINZBURG–PONI, 1991. 7–8.

⁹ LÁSZLÓFI–NAGY–TRÁDLER, 2017. 45–76.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI, 2010b. 160.

¹¹ Bővebben lásd HÁRS, 2008. 47–70. és BÓNIS, 2017.

és egyben görbe tükröt is tár a polgári társadalom elé. Kosztolányit feltehetően foglalkoztatta a cselédség helyzete, erre utal 1921-ben megjelent novellája az *Egy pohár víz* is, amelyben a cselédek kiszolgáltatott helyzetét és saját lelkiismeret-furdalását fejtegeti.¹² Az *Édes Anna* című regényben szereplő cselédek egyike, Katica, a gazdasszonyok réme, a rossz, megbízhatatlan szolgáló megtestesítője, akire örökösen panaszkodni lehet és kell. Folyamatosan lop, szemtelen és engedetlen gazdáival. Ezzel szemben Anna maga a tökéletes cseléd, persze csak a gyilkosság elkövetéséig, ezután a környezete nemcsak gyilkosnak, de tolvajnak is tartja – mintegy utólag degradálja jellemét, ami egyben a bűntény magyarázatául szolgál.¹³

Édes Anna esete a valóságban is megtörtént, a pontosítás végett: nem csak egy, hanem több „Édes Annáról” is beszélhetünk a valóságban. Számos legenda kering Kosztolányi regényének születéséről. Kosztolányiné magáénak vallja a mű alapötletét,¹⁴ és ezt visszaemlékezésében az utókor tudtára is kívánja adni.

„Vasárnap délután van, a lány nincs idehaza, mégis nekem kell megcsinálnom azt a kávét, s ki tudja, még hányszor ma délután. Ábrándozni kezdtem. Arra gondoltam, milyen jó volna egy cselédlánynak szert tenni, aki sohase megy el vasárnap délután, s aki, mint valami gép, egyéni életének és kívánalmainak legkisebb jele nélkül, mindig mindent tökéletesen elvégez. Eszembe is jutott egy lány, akit egy kicsit ilyennek képzeltem, a házunkkal szemközt lakó színész házaspár Anna nevű, mindig szelíden, engedelmesen mosolygó, hazuról soha el nem járó szlovák cselédje. A pamlagon fekvő, nappali álmodozásomban különböző helyzeteket színezgettem erről a tökéletesen engedelmes, mindig szolgálatra kész leányról, egyúttal azonban próbáltam beleélni magamat a lány helyzetébe, és egyszerre hirtelenül felvillant bennem az a gondolat, hogy ilyen leányt nem mernék a házamban tartani, mert aki ennyire öntudatlan, az éppen öntudatlanságában valami rémült cselekedetre képes.”¹⁵

Vámos Henrik védőügyvéd szerint egy, a valóságban is megtörtént eset eleve nemedik meg a regény lapjain. 1926-ban Kosztolányinak írt levelében elmeséli védenice, Schmidt Anna történetét, majd készségesen felajánlja segítségét a Kísérleti Kriminológiai Osztályon készült környezettanulmány, illetve a peranyag felkutatásában.¹⁶ Az író állítólag nem élt ezzel a lehetőséggel, de gyakorta hivatkozott az ügyvéd levelére. Az sem elhanyagolható tény, hogy Kosztolányi Dezső szoros barátságot ápolt a magyar pszichoanalízis atyjával, Ferenczi Sándorral, sőt, a felesége szerint Moviszter doktor alakját is róla mintázta.¹⁷ Vajon Kosztolányi ismerte a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagai közt található Kovács Magdolnáról és Schmidt Annáról szóló környezettanulmányt? Nem tudjuk. Az biztos, hogy a *Vörös Újságban* megjelent a két eset összehasonlító bemutatása, és mind a két gyilkosság

¹² Kosztolányi, 1921.

¹³ Bővebben lásd KOSZTOLÁNYI, 2010.

¹⁴ LENGYEL, 1998.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI, 1999. 229.

¹⁶ MTA Kt. MS 4625/152-153. idézi SZEGEDY-MASZÁK-VERES, 2010a. 643-644.

¹⁷ KOSZTOLÁNYI, 1999. 229; LENGYEL, 1998; ARANY, 2017.

nagy port kavart, olyannyira, hogy 1922-ig cikkeztek róluk a lapok, amelyeket bárki olvashatott.¹⁸ Az író maga így nyilatkozott az „élményről”:

„Az élmény, mely ennek a munkámnak alapja, szintén tisztázatlan előttem. Nyilván én is sokszor olvastam az újságokban megjelenő kis napihírt, mely arról szól, hogy egy jó cseléd „minden ok nélkül” agyonverte jó gazdáit. Regényem megjelenése után tényleg levelet kaptam egy budapesti ügyvédtől, aki nem kis ámulatomra azt közölte velem, hogy Édes Anna tényleg él.”¹⁹

Számos történet él arról, hogy Kosztolányi a főhősnőt kiről is mintázta.²⁰ A mű keletkezésének valós körülményeit valószínűleg soha nem fogjuk pontosan megismerni, úgy tűnik, maga Kosztolányi sem volt tisztában a történet pontos hátterével. Jelen esetben ez nem is fontos.

Az ügyvéd által emlegetett Schmidt Anna históriája valóban megtörtént eset. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a Budapesti Forradalmi Törvényszék mutatókönyvének bejegyzése Schmidt Annáról,²¹ és a *Vörös Újság* augusztus 2-ai számában *Bűn vagy társadalmi hatás* címmel megjelent cikk, amelyben a szerző két bűntényt – két, gazdáikat meggyilkoló cseléd esetét – hasonlítja össze. Az egyik tettes Schmidt Anna, a másik pedig Kovács Magdolna. A két nő Kovács Magdolna és Schmidt Anna bűnhistóriájában közös elemek fedezhetők fel.

Schmidt Anna a belvárosban, a lipótvárosi Báthory²² utca 6-os számú házában cselédkedett. 1919. május 30-án²³ került sor a közönséget sokkoló eseményre.²⁴ Anna megölte háziasszonyát, dr. Schiller Henrik lapszerkesztő feleségét. A gyilkosság pontos körülményeit nem ismerjük, feltehetőleg a cselédet lopáson érte aszszonya. Schillerné a Szent Rókus kórházban halt bele sérüléseibe.²⁵ „A törvényszék a nőt kötél általi halálra ítélte.²⁶ A forradalmi kormányzótanács az ítéletet megsemmisítette és átadta Schmidt Annát a kriminológiai intézetnek kriminológiai vizsgálatra, illetve orvosi véleményezés céljából.”²⁷ Az újság szerint a környezettanulmány az alábbi részleteket közölte.²⁸ Anyja olasz származású volt, aki lányát gyermekkorában brutálisan verte. Anna a testvéreivel jó viszonyt ápolt. Serdülőkorában testvérével és sógorával beutazta Európát, így némi műveltséget is szerzett, amit válaszlai, beszédmódja is tükröz. Iskolai végzettségéről hazudott, azt magasabbnak állította be a

¹⁸ A *Vörös Újság*ban megjelent a két környezettanulmány kivonata *Bűn vagy társadalmi hatás* címmel. Vö. *Vörös Újság* (1919. augusztus 2.) 7–8.

¹⁹ KOSZTOLÁNYI, 1931. 4.

²⁰ Bővebben lásd SZEGEDY-MASZÁK, 2010. 288–293.

²¹ BFL XVI.2. Mutatókönyv 1919. Schmidt Anna gyilkosság. 1897. iktatószám és a BFL. VII.5.c. Mutatókönyv 1919. Schmidt Anna (fogva) rablás, gyilkosság. Az 5755. iktatószám alatt lévő peranyagok feltehetőleg megsemmisültek.

²² 1874-től így hívják az V. kerületi lipótvárosi utcát. (RÁDAY, 2013. 139.)

²³ A sajtó 1920-ban már május 28-át jelöli meg a gyilkosság napjaként. Furcsa egybeesés, hogy Kosztolányi regényében 1920. május 28-án gyilkolt Édes Anna.

²⁴ Schmidt Anna fogolytörzskönyve. BFL XVI. 3.–1919–2392.

²⁵ *8 Orai Újság* (1920.január 23.) 2.

²⁶ Ezt a fogolykönyv is alátámasztja. Schmidt Anna fogolytörzskönyve. BFL XVI. 3.–1919–2392.

²⁷ *Bűn vagy társadalmi hatás. Vörös Újság* (1919. augusztus 2.) 7–8.

²⁸ A megfogalmazás alapján úgy vélem, hogy a cikk írója ismerhette a környezettanulmányokat.

valóságosnál, és az is kiderül, hogy lopásért már kétszer büntették. „Mikor a börtönőr bevezeti remegve áll meg a hosszú asztal előtt és nyugtalanul égő szemmel vizsgálja az arcoat.” A hozzá intézett kérdésekre csak röviden válaszolt „úgy tünteti fel magát, mint aki nem bírja a sértést, hazugságot”. Gyűlölettel beszélt anyjáról, testvéreiről, de amikor megkérdezték, utálja-e őket, nemleges választ adott. Állítása szerint gyűlölni nem, csak megvetni tudott, már gyerekkorában is megtorolta, ha bántották. Börtönolvasmányaira emlékezett, ezekről hajlandó is volt beszélni.²⁹

Elmondása alapján azért ölte meg a gazdasszonyát, mert az megütötte, de valószínű, hogy a verés mellett egyéb sérelmek is előidézték a gyilkosságot. A gazdasszony ugyanis rájött, hogy cseléjje selyemfüggönyt lopott tőle. Az egyszeri lebukás is azzal a veszéllyel járt, hogy a szolgálot tolvajnak tartják, az alkalmi botlást bevett gyakorlatnak, ismétlődő viselkedésnek gondolják a háziak, és feljelentést tesznek. Az efféle incidens a cselédlány egzisztenciáját, egész addig felépített életét veszélyeztethette. Az is lehet, hogy az Anna ellen felhozott vádak igazságtalanok és túlzók voltak. Akármilyen történt, egy drámai pillanatban, dühében és keserűségében baltát ragadott. „*Tagadja a rábizonyított lopásokat, tagadja, hogy ölni akart. Ha egyszer kiszabadulna gyermekkertésznő [óvónő] akarna lenni.*”³⁰

Anna³¹ a gyilkosság elkövetésekor 28 éves hajadon, 1891-ben született egy ausztriai városban.³² Édesanyját Peppinek Flórának hívták. Vallását tekintve római katolikus.³³ A Budapesti Forradalmi Törvényszék 1919. június 12-én kötél halálra ítélte, de az ítéletet feltehetőleg nem hajtották végre, mivel az 1920. január 24-i bejegyzés szerint a Szerb utcai fogházba szállították a lányt,³⁴ 1920-ban a sajtó még mindig cikkezett a nagy port vert gyilkosságról, a sajtó szerint a budapesti Forradalmi Törvényszék formai okokból megsemmisítette a halálos ítéletet, mire az új eljárás kezdetét vette volna, addigra a Kommün már megbukott. A budapesti Államügyészség vette át az ügyet.³⁵ Életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték a cselédet. Annát a márianosztrai börtönbe szállították át. A fentiek mellett a Budapesti Forradalmi Törvényszék és a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék 1919-es mutatókönyvében is megtalálhatjuk Schmidt Anna nevét, sajnálatos módon környezettanulmánya, illetve peranyaga nem maradt fenn. A Tanácsköztársaság idején történt az eset, így rendelkezésre álló sajtó is meglehetősen hiányos. A sajtó 1922-ig cikkezett a gyilkos cselédről. Az *Est* 1922. szeptember 2. számában arról tudósítja olvasóit, hogy a gyilkos cseléd megszökött börtönéből. Hetekig nyomoztak a nő

²⁹ Bűn vagy társadalmi hatás. *Vörös Újság* (1919. augusztus 2.) 7–8.

³⁰ Uo.

³¹ Schmidt Anna feltételezett külseje a fogolytörzskönyve alapján írható le. A feljegyzés szerint 166 cm magas volt, testes, arca hosszúkás, arcszíne egészséges. Haja, szeme barna, homloka magas, orra rendes, álla kerek, fogsora hiányos volt. Hat elemit végzett. Foglalkozását tekintve gyermeknevelő (feltehetőleg ezért akart gyermekkertésznő lenni), háztartásbeli alkalmazott. A fogolytörzskönyvekről érdemes tudni, hogy olykor teljesen fals adatokat tartalmaznak, hiszen bemonás alapján történt az adatfelvétel, illetve az adatot felvevők sem mindig vették komolyan a feladatot, így mi sem tudhatjuk pontosan, hogyan is nézhetett ki Anna.

³² Schmidt Anna születési anyakönyvét nem találtam meg és a fogolytörzskönyvben megjelölt várost, Hovensdorfort sem, feltételezhetjük, hogy elírás történt, vagy rossz nevet diktált be a nő.

³³ Schmidt Anna fogolytörzskönyve. BFL XVI. 3.–1919–2392.

³⁴ Schmidt Anna fogolytörzskönyve. BFL XVI. 3.–1919–2392.

³⁵ *Népszava* (1920. január 23.) 5.

után, mígnem nyomára akadtak. Csavargás miatt előállították Mátyás Józsefnét, aki Damjanich utcában Nagy Pál nevű házmesternél szolgált, majd a Dob utcában szakácsnőként tevékenykedett. Tagadta, hogy ő lenne Schmidt Anna, de a rendőrség nyilvántartásában szerepelt arcképpel és ujjlenyomattal együtt. A nő végül kénytelen volt mindent bevallani, állítása szerint a márianosztrai jegyzőhöz helyezték alkalmazásba, ekkor szökött meg, majd elment Budapestre, ahol több háznál is szolgált hamis papírokkal. Taktikája az volt, hogy kisebb-nagyobb lopásokat követett el, majd felmondta szolgálatát.³⁶ Tovább bonyolódik a történet. A *8 Órai Újság* szerint egy improvizált kaptak el. Mátyás Józsefné született Bartók Vera Schmidt Annával ült egy cellában Márianosztrán. Anna elpanaszolta életét a nőnek, aki szabadulását követően toloncházakban tengődött. Véget akart vetni életének, mivel önkezével nem mert. Mátyásné a fegyházban „*azt a fantasztikus mesét hallotta, hogy az életfogytiglani fegyházra ítélt rabokat, ha a fegyintézetből megszöknek és újra elfogják őket felakasztják.*”³⁷ Daktiloszkópiai vizsgálat útján a rendőrség megállapította, hogy a nő nem azonos Schmidt Annával, csak egy improvizátor.³⁸ Feltételezhetjük, hogy a szökés és az improvizátor Anna után már nem írnak az ügyről az újságok. Schmidt Anna valószínűleg Márianosztrán halhatott meg.

A másik, hasonlóan súlyos büntetettel vádolt elkövető, Kovács Magdolna. A cselédlány 1919. február 25-én a Népszínház utca 28-as³⁹ számú, kétemeletes bérház egyik emeleti lakásának hálósobájában követett el gyilkosságot.⁴⁰ A jómódú magánzónót, Basch Lajosné, leánykori nevén Fürst Etelt, egy kávéházi ügynök és fuvarvállalkozó 56 éves feleségét kegyetlenül, kézi baltával megölte. „*Tíz óra után pár perccel történt, hogy vérbeborult arccal, éktelen jajgatással rohant ki a ház folyosójára Kovács Magdolna, az asszony 38 éves cselédje, arcán, kezén patakozott a vér, karján harapások nyomai.*”⁴¹ Magdolna jajveszékelésére Pesch Marika, 16 éves háztartási alkalmazott Stadinger Imréhez, az épp a közelben szolgálatot teljesítő őrszemhez rohant segítségért.

A helyszínrre először a Magda István vezetése alatt álló csoport, a *Népszava* szerkesztőségének öt tagja érkezett meg. Azonnal lezárták a büntett helyszínéül szolgáló épületet.⁴² A rendőr felrohant az emeletre, és berontott Basch Lajos háromszobás polgári lakásába. Az áldozat ekkor már a hálóban feküdt.⁴³ „*Az ötvenhat éves asszony fején fejszecsapásoktól származó rettenetes nyílások tátongtak, de az asszony még élt. A szoba padlója és fala vérfoltokkal volt borítva s a szobában irtózatossá dulakodás nyoma látszott, amit a mindenfelé szerteszét heverő hajcsomók is bizonyítottak.*”⁴⁴ A rend őreinek első dolga volt mentőt hívni, de mire a segítség megérkezett, Fürst Etel már halott volt.

³⁶ Az *Est* (1922. szeptember 2.) 3; Az *Újság* (1922. szeptember 2.) 4.

³⁷ *8 Órai Újság* (1922. szeptember 2.) 3. A sajtó a Népszínház utcát jelöli meg a gyilkosság helyszínéül a Báthory utca helyett. A Népszínház utcában Kovács Magdolna gyilkolt.

³⁸ *8 Órai Újság* (1922. szeptember 2.) 3.

³⁹ 1874-től nevezik Népszínház utcának a Józsefvárosban található utcát. (RADAY, 2013. 439.)

⁴⁰ Kovács Magdolna fogolytörzskönyve. BFL VII. 102. a.-1919.-813.

⁴¹ *Friss Újság* (1919. február 26.) 1-2.

⁴² *8 Órai Újság* (1919. február 26.) 3.

⁴³ *Friss Újság* (1919. február 26.). 1-2; *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4-5; *8 Órai Újság* (1919. február 26.) 3.

⁴⁴ *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4-5.

A rendőr a szolgálot és a szomszédokat még a helyszínen kihallgatta.⁴⁵ A cseléd „meglehetősen kusza mondatokban, elmondotta, hogy két fiatalember; egy civil és egy katonával rátámadtak a konyhában. Ő – a lány – egy ütéstől elszedült s mire magához tért, az asszonyt már meggyilkolták. Ezt vallotta Kovács Magdolna, akin sok volt a vér és a keze sérült volt.”⁴⁶ A szomszédok közül először Krausz Zsigmondét hallgatták ki, a nő elmondása alapján délelőtt fél tizenegy körül egy 22–24 évesnek látszó suhanc csöngetett be hozzá Basch urat keresve. Krauszné tudatta a nem várt látogatóval, hogy Basch úrék a másik lakásban élnek. Ezt követően a váratlan vendég a cseléd után érdeklődött; Krauszné jó szomszédként teljeskörű tájékoztatást adott.⁴⁷ Sárközy detektívőnök-helyettes és emberei⁴⁸ a megérkezésüket követően rögvest hozzáfogtak a helyszíni szemléhez.⁴⁹ A zavarodott cselédlány a sötét előszobában gubbasztott: „a leány véresen, félájultan ült a sötét előszobában egy széken, mellette a mentők, akik sebeit bekötözték, s a szomszéd lakások összecsozdult népsége”.⁵⁰ A bűntény színhelyén megtalálták az áldozatot:

„A hálószobában ott feküdt az asszony rettenetesen összevert hullája. Fején baltacsapástól származó tátongó, hatalmas szakadt seb, arcát teljesen elborította a patakzó vér, körül a szőnyegen kilocsant agyvelőrészek, néhány, a dulakodás hevében kitépett hajfürt, a baltacsapás nyomán kiszakadt törmelékcsontok s a balta meg egy konyhakés.”⁵¹

A nyomozás gyorsan, mintegy fél óra múltán eredményt hozott.

A kutakodás során fény derült a gyilkosság előzményeire. A bűntény elkövetésének napján Magdolna a Népszínház utca túlsó oldalán található Magyar Agrár és Járadékbank egyik fiókjában 7,000 koronás bankbetétből 20,000 korona készpénzt akart felvenni. Feltehetőleg azért ennyit, mert analfabéta volt, és nem tudta elolvasni a betétkönyvön feltüntetett pontos összeget.⁵² A lány azt hazudta a hivatalnokoknak, hogy az asszonya otthon fekszik betegen, ezért őt küldte maga helyett a bankba. Az alkalmazottak gyanút fogtak, kérdőre vonták, majd abban egyeztek meg, hogy a délután folyamán dr. Halasi Gyula pénztáros és Janovicz hivatalnok kiszállítják a pénzt Baschné otthonába.

Magdolna bizonyosan nagyon rémült volt, érezte, hogy hibát követett el a bankban. Amikor hazaért, azonnal átszaladt a szomszédokhoz, Bartalovicsékhoz. Elbeszélte a történetet, miszerint talált egy takarékkönyvet, amelyből ő 20,000 koronát akart felvenni, és azt is, hogy nem kapta meg a pénzt. Nyilván megnyugtatóra vágyott.⁵³ Nem tudjuk, Bartalovicsék pontosan hogyan reagáltak a különös históriára, Magdolna mindenesetre hazament, és nekifogott a házimunkának. Éppen begyújtott, amikor gazdasszonya hazaért, és ingerülten kérdőre vonta, hol

⁴⁵ *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2; *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4–5.

⁴⁶ *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2.

⁴⁷ *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4–5.

⁴⁸ *Az Est* (1919. február 26.) 6.

⁴⁹ *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2; *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4–5.

⁵³ Kovács Magdolna és Fehér József pere. 3546/1919.

késlekedett. Baschné szidalmazni kezdte Magdát, mire az amúgy is feszült és izgatott cselédlány elvesztette a fejét. Ádáz szóváltás robbant ki a két nő között.⁵⁴ Magdolna a kezében lévő baltával lesújtott gazdasszonyára, aki döbbenetéből felocsúdva kiragadta cselédje kezéből az immár gyilkos fegyvert. Valamelyikük egy konyhakést is felkapott, a szoba pillanatokon belül mészárszékhez vált hasonlatossá, s „*kettejük között élet-halál harc fejlődött ki*”.⁵⁵ A dulakodásban Magdolna kerekedett felül, kettéhasította a gazdája fejét, de mindeközben ő maga is megsérült, ezért a rabkórházba szállították.⁵⁶ Fehér József, a szerető, ekkor nem volt a házban, sőt a városban sem. Pécssett tartózkodott.⁵⁷

Lévén, hogy a gyilkosság fényes nappal történt, és a szomszédok otthon voltak, a feltehetően erőteljes sikoltozásra többen is a lakásba siettek. A „*percek alatt megtörtént borzalmas merényletnek*”⁵⁸ gyorsan híre kelt. Basch Lajos nevelt fia – *A Nap* szerint az asszony testvére –, Fürst Jenő őrmester a bűntény elkövetése után érkezett haza. Felismerte a gyilkos fegyvereket, a magukénak vallotta a büntett során használt konyhakést és baltát.

A helyszíni kihallgatás során napvilágra került, hogy a „*a cseléd régi tolvaj*”.⁵⁹ Szeretője, Fehér József biztatására évek óta lopott asszonyától, az így szerzett pénzt 8 évvel fiatalabb, kitarzott kedvesének adta. Baschné tudta ezt, de nem mert szólni a lánynak, mert félt fiatal, vehemens udvarlójától.⁶⁰ A kisebb-nagyobb lopásokról Fehér József egyik jó barátja, a falábú Katona Sándor is tudott.⁶¹ Az ominózus reggelen Magdolna a férfi javaslatára látogatta meg a bankot a szekrényből ellopott betétkönyvekkel.⁶²

A cseléd a társadalomban

Anna és Magdolna Budapestre vándorolt cselédek voltak. A főváros a cselédség tekintetében is eltér az ország többi városától; a századfordulótól kezdve Budapest adott otthont a cselédtársadalom legnagyobb részének.⁶³ A házicselédek alkották a legnépesebb női foglalkozási csoportot – a dualizmus korában a budapesti kereső női népesség 39–45%-át képezték, 1927-es adatok szerint 51.610 főt.⁶⁴

Gyáni Gábor szerint a házicselédség a nők nagy tömegei számára – ahogyan másutt is – egy bizonyos életciklust jelentett. Ez a lányok családi közösségből való kiválásával 15 éves kor körül kezdődött, és általában a nők férjhezmenetelével

⁵⁴ Kovács Magdolna és Fehér József pere. 3546/1919.

⁵⁵ *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *A Nap* (1919. február 26.) 3; *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4–5; *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2.

⁵⁸ *Friss Ujság* (1919. február 26.) 1–2.

⁵⁹ *A Nap* (1919. február 26.) 3.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Budapesti Hírlap* (1919. február 26.) 4–5.

⁶² Uo.

⁶³ GYÁNI, 1983a. 406–409.

⁶⁴ GYÁNI, 1979. 67.

zárult.⁶⁵ A húszas éveiket taposó cselédlányok számára ez az átmeneti időszak meghatározó, hiszen a többnyire faluról érkező lányok leendő házasságuk vagyoni alapját teremtették elő a fizetésükből. Emellett felkészülhettek a házasságban elvárt feladatokra, hiszen a családban betöltött későbbi szerepükhöz szükséges ismereteket is ekkor sajátították el.⁶⁶ A cselédkedés természetesnek számított a falusiak számára, értelemszerűen elsősorban azok küldték el lányaikat a nagyvárosba, akik anyagi okokból erre a leginkább rászorultak.

A tömeges cselédnek szegődés jelentős társadalmi változások közepette zajlott, amikor a tradicionális kapcsolatok átalakultak. A változások egyik lényeges eleme, hogy a falusi közegben jellemző családfelfogás, a család mint zárt, termelő, önellátó egység felbomlott, ugyanis a létfenntartást már csak külső anyagi eszközök bevonásával lehetett megoldani.⁶⁷ Ez a cselédség létszámnövekedésének az egyik alapvető oka, ugyanakkor a jelenség komplexebb magyarázatot igényel. Bár a cselédek zöme valóban egy bizonyos életciklusban végzi ezt a munkát, a fiatal lányokon kívül megtalálhatjuk az idősebb korosztály képviselőit is. Az életbe éppen kilépő lányok mellett harmincas, negyvenes éveiket taposó nők is gyarapítják a cseléd-társadalmat. Ők többnyire egyedülálló asszonyok, akik még sosem éltek házasságban, vagy éppen brutális férjüktől menekültek el, és az önálló élethez szükséges anyagi forrást házi szolgálatból próbálták biztosítani saját maguk számára.

A fővárosba vándorló cselédek egy része rövidebb időre, főleg szezonális munkákra szegődött el.⁶⁸ Ugyanakkor a cselédkedés nem feltétlenül jelentett minden nő számára szezonális munkát, olykor évekig, sőt évtizedekig is szolgáltak. Mindezek alapján úgy gondolom, életkoruk szerint két nagyobb csoportra oszthatóak a fővárosi cselédek. Az egyikbe a Gyáni Gábor által is említett, fiatal, idénymunkás cselédlányok tartoznak, míg a másik, a kevesebb figyelmet kapott csoport, amelybe a házassági kort jócskán meghaladó 30–40 éves, sőt, az évtizedekig, akár életük végéig dolgozó cselédek sorolhatóak.⁶⁹

A cselédség története Nyugat-Európában kutatott, elsősorban Angliában és Franciaországban jól feldolgozott témának számít. A globális szemléletnek, és posztkolonialista történetírásnak köszönhetően a cselédségkutatás kiterjedt az egykori gyarmatbirodalmakra is. A Nyugaton zajló munkásságtörténeti kutatások összekapcsolódtak a társadalmi nemek (*gender*) kutatásával, így nagy hangsúlyt kapott a cselédség története is. A társadalmi nemek története mint kutatási terület a feminizmus második hullámának nyomán, a nők jogaiért való harcból nőtt ki az 1960-as években. Az 1960-as, 1970-es években a hagyományos klasszikus marxi osztályfogalommal kapcsolatban egyre több kétely merült fel a társadalomtudósok körében, ugyanakkor új kategóriák kerültek előtérbe. A társadalmi nemeket kutató történetírás hangsúlyt helyez a nemek viszonyának elemzésére, emellett a női és férfi identitás jelentésének változására – a család, a szexualitás, a hatalom, illetve a nyilvános és a publikus szféra összefüggésében.

⁶⁵ GYÁNI, 1981. 13. és ILLYEFALVI, 1930. 663.

⁶⁶ GYÁNI, 1983a. 406.

⁶⁷ GYÁNI, 1979. 72–73. és GYÁNI, 1981. 13.

⁶⁸ GYÁNI, 1983a. 407–410.

⁶⁹ ILLYEFALVI, 1927. 663–664. Az itt szereplő adatok is a több korcsoport létét támasztják alá.

Ebben a szellemi környezetben, és az új kutatási érdeklődéstől hajtva fedezték fel a történészek a cselédséget mint a társadalmi nemek szempontjából releváns csoportot. Angliában és Franciaországban a cselédségről szóló alapművek a hetvenes-nyolcvanas években láttak napvilágot. Ezekben a munkákban általában kvantitatív megközelítést alkalmaztak a szerzők, a cselédség mobilitását, munkaviszonyait, élethelyzetét elemezték. A történészek az Annales-iskola hatására mentalitástörténeti szempontokat is figyelembe vettek. Az ebben az időszakban született monográfiákra általában jellemző a makroszintű vizsgálódás, csupán egy-egy történet elbeszélésekor vállalkoztak léptékváltásra a kutatók.

A recens történetírói fordulatok természetesen hatást gyakoroltak a cselédség kutatására is. A 2000-es éveket követően több olyan elemzéssel is találkozhatunk, amelyek kitérnek például a cselédség identitásképződésének problémájára. Szintén közkedvelt és feldolgozott területnek számít a nyugati történetírásban a cselédség irodalmi és filmes reprezentációjának vizsgálata. Az utóbbi években publikált, cselédséggel kapcsolatos munkákban szinte kivétel nélkül megemlítik az érzelmeket, mint a megértés fontos tényezőit, a cselekedetek alapvető mozgatórugóit. Az érzelmelek története (*history of emotions*) új, mind kedveltebb történetírói nézőpont. A téma egyik jelentős kutatója, Jan Plamper szerint az érzelmelek kiemelten fontosak, hiszen befolyásolják az eseményeket, sőt úgy is fogalmazhatunk, hogy az érzelmelek „írják a történelmet”, történelemformáló szerepük van, így létjogosultságuk vitathatatlan a történetírásban.⁷⁰ Ez az intimitásra, személyességre hangsúlyt helyező megközelítés lehetővé teszi új kérdések felvetését. Ezek közé tartozik egy érzékeny, ugyanakkor kardinális probléma, az ellentmondásos cseléd-gazda viszony újraértelmezése, vagy a cselédség önmeghatározása.

A nyugati cselédség történetének nagy figyelmet szenteltek a kutatók, ez részben a társadalomtörténeti hagyományokkal magyarázható, részben pedig azzal, hogy a cselédség tekintélyes demográfiai súllyal bírt a nyugati társadalmakban. A külföldi szakirodalom a cselédek társadalmi háttérét, házasságkötését, szexuális kiszolgáltatottságát és házasságkötési szokásait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a szerencsés frigynek köszönhetően az érintettek gyakorta emelkedtek magasabb társadalmi osztályokba.⁷¹ Előfordult, hogy a család taníttatta a szolgálat, vagy munkavégzés közben szerzett alapos tudást a középosztályi életről, mindenesetre az derült ki a szerzők számára, hogy számos cseléd az eredeti tevékenységéhez képest magasabb státuszú munkát is el tud végezni. Összehasonlították a cselédek és egyéb állásokat betöltő nők bérezését. A legfeltűnőbb különbség, hogy a cselédek előre meghatározott, fix havi összeget kaptak, míg más női munkások fizetése ingadozott. A kutatások kitérnek a cselédnek szegődő nők szexuális kiszolgáltatottságára is, illetve arra is, hogy a cselédség körében sokkal magasabb volt a házasságon kívül született gyermekek aránya, mint más női munkavállalóknál. Emellett az is kiderül az elemzésekből, hogy az érzelmi instabilitás és a gazdasági megfontolások miatt a cselédlányok egy része prostituálódott.

⁷⁰ Lásd bővebben PLAMPER, 2015.

⁷¹ A teljesség igénye nélkül: POOLEY, 2009; GILES, 2004; STEEDMAN, 2007; TODD, 2009; MARTIN-FUGIER, 1979; VIKSTRÖM, 2004; TÓTH, 1984.

A szerzők többsége⁷² szerint a cselédkedés tradicionális női munkának számított a fiatal nők körében, de a modernizáció során társadalmi bázisa kiszélesedett. A 19. században a falusi fiatal nők számára alternatívát kínált, ezt a mobilitást nevezi az angol történész, Theresa M. McBride háztartási forradalomnak (*domestic revolution*).⁷³ Az első világháború előtti évtizedekben, az 1880–1914 közötti időszakban Nyugat-Európában felszínre kerülnek a cseléd tartással kapcsolatos legfontosabb problémák. A történészek négy olyan témát emelnek ki, amelyek a korabeli közvélemény számára is nyilvánvalók voltak. Az első a cseléd és a munkáltató háttéré közötti különbség, vagy hasonlóság, azaz, hogy a nagy társadalmi különbségek jellemzők, vagy épp ellenkezőleg, az azonos társadalmi csoportba tartozás. A második a motiváció és a stratégiák alkalmazása mindkét fél esetében, ebbe beletartozik a házassági, illetve „viselkedési” stratégia is. A harmadik téma, amelyet szociális interakciókon keresztül vizsgálnak, a munkaadó otthona és a szolgálat körülményei. Végül, a 19. század végén kialakult válságot emlegetik a kortársak, amikor arról beszélnek, hogy a cselédek jogokat követelnek maguknak és öntudatra ébredtek.⁷⁴

Összességében elmondhatjuk, hogy a brit, francia, német területeken és az Osztrák-Magyar Monarchia tartományaiban dolgozó cselédekkel foglalkozó történeti elemzések sokrétűek, változatos kérdésfelvetéseket és hipotéziseket tartalmaznak.⁷⁵ A forráshasználat is komplex, a statisztikák mellett a témában kutató szakemberek gyakran fordultak egodokumentumokhoz.

A vizsgálatok nagyon sokfelől érintik a cselédproblémát, kiterjednek a demográfiai változásokra, a munkavégzés feltételeire, motivációkra, életútelemzésekre, a cselédek és gazdáik között feszülő osztálykülönbségekre, vagy éppen ennek az ellenkezőjére, az érzelmi komponensre és az identitáskérdésekre – csakhogy hozzávetőleges felsorolást adjunk. A cselédkedés Nyugat-Európában 1880 körül érte el társadalmi csúcspontját, amikor a tömeges migráció ugyan lezárult, ám a hatása érzékelhető maradt. Az 1914 előtti generáció színes és elkerülhetetlen tapasztalata volt a szolgálati idő.⁷⁶ A cselédekkel foglalkozó irodalom kérdésfelvetéseiben és módszertanában nagyon szerteágazó, ezért nehéz feladat valamilyen szintű koherens képet adni a szövegekről. Nem, vagy csak esetlegesen kötik az általuk vizsgált jelenségeket a polgárosodás, az urbanizáció vagy az iparosodás folyamatához. Országoként eltérő fejlődési sémák és problémák bontakoznak ki. Ennek következtében lehetetlen áttekintő portrét készíteni, általános következtetéseket levonni az európai, az észak-amerikai – újabban a posztkolonialista történetírás megerősítésének köszönhetően – a gyarmatbirodalmak háztartási alkalmazottairól.

Visszatérve a budapesti cselédség történetének feltárásához, a cselédekkel kapcsolatos legfontosabb kérdések, problémák feltérképezéséhez levéltári és

⁷² A teljesség igénye nélkül: McBRIDE, 1974; PROCHASKA, 1981; POOLEY, 2009; GILES, 2004; ROBERTS, 1990; WIERLING, 1982; MARTIN-FUGIER, 1979.

⁷³ Lásd bővebben McBRIDE, 1974.

⁷⁴ POOLEY, 2009. 407.

⁷⁵ Lásd bővebben DAVIDOFF–HALL, 2002; POOLEY, 2009; McBRIDE, 1974; PROCHASKA, 1981; GILES, 2004; STEEDMAN, 2007; DELAP, 2011; LIGH, 2008; TODD, 2009; WIERLING, 1982; EVANS, 1976; SCHLEGEL, 1983; MARTIN-FUGIER, 1979; FUCH-KEPPER, 1989; CORBIN, 1996; VIKSTRÖM, 2004; FIALOVÁ 2004; HAYES, 1997; LINC-BRENNAN, 2014; DODGE, 1999; DUDDEN, 1989.

⁷⁶ McBRIDE, 1974. 75.

sajtóforrások egyaránt a rendelkezésünkre állnak. A korabeli lapok⁷⁷ alapján az a benyomásunk támad, hogy a kortársakat ugyancsak foglalkoztatta a cselédek helyzete, nehéz életkörülményeik, valószínűleg ezzel magyarázható az ekkoriban keletkezett szöösszetétel, a *cselédmizéria* gyakori használata. A kifejezés összetett fogalom, a cselédekkel kapcsolatos mindennemű nehézség, teendő, körülmény a részét képezi; magában foglalja a cseléd és gazdája közötti feszült viszonyt, de jelenti a cselédek jogait, cselédközvetítést, cselédkriminalitást, betegséglelyezést és önművelést is.

A faluról felkerült fiatal lányok életéből eltűnt az erkölcsi védőhálóként funkcionáló család és a nagyvárosi környezetben szexuálisan szabadabb világba csöppenetek.⁷⁸ A szülői felügyelet alól kikerülve, a jóval szabadosabb nagyvárosban találták magukat, ráadásul egyedül. A metropoliszban a cseléd lányok sokszor engedtek a kísértésnek, vagy éppen tudatosan próbáltak javítani a helyzetükön. Házassági ajánlat reményében azt hihették, ha kielégítik udvarlójuk igényeit, későbbi életük biztosítva lesz. Az egyik főhősnő, Kovács Magdolna életútja is azt mutatja, hogy egy nő számára a korban a házasság jelentette az egyetlen elfogadható életformát. A házasság intézménye biztosította a presztízst és az anyagi biztonságot. A metropolisszá váló Budapesten nem volt könnyű párra lelni, főképp nem a cseléd lányoknak, akiknek magánélete és munkája nem különült el egymástól. Csupán a vasárnap délutánjuk volt szabad, ekkor ismerkedhettek meg férfiakkal a pályaudvarok környékén, cselédkorzókön, a Városligetben.⁷⁹ Emellett kedvelt forma volt az újságokban közreadott társkereső hirdetések segítségével történő ismerkedés is. Ez utóbbi a századfordulós nagyvárosi társadalomban elterjedt gyakorlatnak számított, sokan ezen a kommunikációs csatornán keresztül szereztek partnert, vagy éppen állást. A házasodni vágyó nők és férfiak az újságok *Házasság* című rovatában adhatták fel társkereső hirdetéseiket. A leendő cseléd lányok is a különböző budapesti hírlapok segítségével találhattak maguknak megfelelő állást. A szerkesztők „cselédet keres”; „cselédnek ajánlkozik” címmel külön rovatokat indítottak.

Tábori Kornél és Székely Vladimir, az újságíró és a rendőrfogalmazó, akik számos nagyvárosi jelenségre, budapesti rejtelemre hívták fel a figyelmet olvasmányos, népszerűsítő füzetekben, hangsúlyozzák az újságok kínálta társkeresés buktatóit. A szerzőpáros szerint a szakácsnők és cseléd lányok kiemelten veszélyeztetettek. A cselédek hosszú évek munkájával összekuporgatják a hozományt, majd egy házasságszédelgő karjai között kötnek ki. Táboriék véleménye szerint „minden ilyen nőnek titkos álma, hogy saját tűzhelye mellett szorgoskodjék, ahol nem kell a nagysága perléseitől tartani...”⁸⁰ A leírásból megismerhetjük a házasságszédelgők módszerét:

„A vőlegényjelölt csábos színben festi ki előtte a jövőt. Jól keres – mondja – de szeretné magát önállósítani. Egy kis boltot nyitna, csak pár száz forint kellene hozzá. Minekutána a kellő számban elfogyasztott sörös kriplik ékes tanúsága mellett az eljegyzés is megtörtént

⁷⁷ Például *Cselédújság*, *Az Est*, *A Nap*, *Népszava* stb., de a korabeli sajtót olvasva bárhol előjöhethetnek a cselédekhez köthető problémák.

⁷⁸ GYÁNI, 1983b. 98.

⁷⁹ GYÁNI, 1983b. 104–105.

⁸⁰ TÁBORI-SZÉKELY, 1908. 55–56.

a boldog cselédlány szívesen odaadja „vőlegényének” a pénzét és csak akkor ocsúdik föl, mikor az hirtelen eltűnik a látóhatárról.”⁸¹

A házasságszédelgőket a nők hirdetések útján ismerhették meg. A szerzőpáros munkái előítéletesek, sztereotípiákra építenek, ugyanakkor közismert a már korábban is említett házasságszédelgő, Kiss Béla cinkotai bádogosmester története, aki nemcsak elcsábította, de meg is gyilkolta az áldozatait.⁸²

Gyáni Gábor szerint a munkát kereső cselédek általában a *Friss Újság* lapjait böngésztek. Kiss Béla is a *Friss Újság* apróhirdetési között *„vadászott a házasságkereső nőkre”*.⁸³ Jeligeje a *„szilveszterkor házasodunk”*, jó ötletnek bizonyult, szép számmal akadtak érdeklődők.⁸⁴ A hirdetések tanulmányozásakor számos intelligens, házasodni vágyó iparoslegénnyel találkozhatunk, akik többnyire cselédlányt keresnek feleségnek, állítólag boldog családi életre vágnak, de nem kizárt, hogy csupán a nők megtakarított pénzét akarják kicsalni.

A következő hirdetések jól szemléltetik a helyzetet:

„28 éves vidéki iparos nőül venné azon szobaleányt vagy szakácsnét, ki csekély hozománnyal rendelkezik „Szóke” jelige.”⁸⁵

„Szerelő-bádogos nősülni óhajtana egy tisztességes hajadonnal, kinek 600 frt hozománya van, biztos jövő, házmesteri állás elnyerésért. „Szerelő” jelige”⁸⁶

„Nősülés céljából megismerkednék jobb, fiatal szakácsnéval, kinek pár száz korona hozománya és jó szíve van. Levelek Intelligens iparos jeligével.”⁸⁷

„Nősülni óhajt 30 éves iparos, ki jelenleg a fővárosban tartózkodik, keres 2000 koronával rendelkező nőt, hogy 2400 frt évi biztos jövedelmű üzletet átvehessen „Becsületes iparos” jelige alatt.”⁸⁸

Már a korabeli hazai sajtóorgánumok és a külföldi lapok⁸⁹ is hangsúlyozták, hogy az áldozatok szinte mindannyian idősödő, házasságra vágyó nők. Kiss Béláról mondja *A Nap* munkatársa: *„kétségtelen, hogy a gyilkosnak csaknem valamennyi nő*

⁸¹ TÁBORI-SZÉKELY, 1908. 56.

⁸² Kiss Béla feltehetőleg a századfordulótól kezdve verte át a házasodni vágyó nőket. A fővárosból Cinkotára költözve is folytatta tevékenységét. A *Friss Újság*ban adta fel társkereső hirdetéseit, amelyekben nem túl fiatal, pénzzel rendelkező nőt keresett. Nők tucatjai jelentkeztek a bádogosnál. Kiss elcsábította a lányokat, eljegyezte őket, Amerikába való kivándorlással hitegette őket, majd mikor pénzüket kicsalta, segédjével, Nagy Jánossal megölte és bádoghordóba rakta a testeket. A gyilkosságokra 1916 májusában derült fény. Kiss elesett a fronton, így nem vonhatták felelősségre. Segédjét felmentették.

⁸³ *A Nap* (1916. május 14.) 2–3.

⁸⁴ *A Nap* (1916. május 17.) 3.

⁸⁵ *Friss Újság* (1905. augusztus 10.) 5.

⁸⁶ *Friss Újság* (1905. szeptember 7.) 6.

⁸⁷ *Friss Újság* (1905. augusztus 5.) 5.

⁸⁸ *Friss Újság* (1905. július 22.) 7.

⁸⁹ Például *Le Matin*, *Petit Journal*.

ismerőse kisebb intelligenciájú lehetett és huszonnégy évesnél idősebb, vagyis olyan korú, amikor a férjhez menési vágy fokozottan kifejlődik a nőben, egyben erős a titoktartási ösztön is, attól való félelemben, hogy a remélt vőlegényt más esetleg elcsábítja”.⁹⁰

A *Népszava* hasábjain a következőket olvashatjuk: „A társadalmi rendszer, amelynek kiválósága alatt nyögnek mindazok, akik nem tartoznak a felső tízezrek közé, a nők tízezreit készletti arra, hogy ilyen módon fogjanak férjet”, így az sem véletlen, hogy a „tisztességes, jómódú cinkotai iparos” apróhirdetéseire szobalányok és szakácsnők vitték el a lefüggönyözött lakásba összekuporgatott pénzcsekjüket”.⁹¹ A *Népszava* újságírója az egyik életben maradt exmenyasszonyt arról faggatta, miért adott pénzt a gyilkosnak. A nő csupán annyit válaszolt: „Istenem, azért kuporgattam, hogy férjhez mehessek!”⁹² A nők természetes vágya a férjhez menés, családalapítás, ami háborús helyzetben igen nehéz, ezért megelégszenek a boldogság ígéretével.⁹³ Az áldozatokat az *Alkotmány* is a cselédség soraiból származtatta „Kiss cinkotai lakásán nagyszámú levelet, levelezőlapot foglalt le az ügyészség, többnyire cselédnők, munkásnők ákom-bákom írásait” – de azért hozzátették, hogy „voltak közöttük intelligensebb nők keze írásaira vallók is”.⁹⁴ Kosztolányi újságíróként csak annyit jegyzett meg „mind csupa szerelmes levél érdes cselédírással”.⁹⁵ Századfordulás problémával találkozhatunk: a fővárosba az új élet reményével bevándorló fiatal lányok tömegesen keresnek maguknak férjet hirdetések útján.

A cselédek természetesen nemcsak sorozatgyilkosságok kapcsán jelennek meg a sajtóban, ez ugyanis kifejezetten extrém esetnek minősül. A „cselédmizériáról” élénk diskurzust folytat a publikum, ide sorolhatjuk a gazda–cseléd viszonyt, a cselédképzést, a cselédkerítők és ezen belül a prostitúció problematikáját. A felsorolt nehézségek a sajtóban, szépirodalomban és az egyesületi évkönyvekben egyaránt felbukkannak.

A cseléd és gazdája közötti feszültséget, amit a privát és munkahelyi szféra egybeolvadásával együtt járó feszültségek is generáltak, illetve a nagyon erős patriarkális viszonyt, a társadalmi különbségeket a cselédnő nap mint nap érezte. Kosztolányi Dezső Édes Annája gazdaggyilkossággal szabadította fel magát elviselhetetlen sorsa alól. A gazda–cseléd viszony feszültségeit a korszak egyesületei (Mártha Egyesület, lapjuk a *Cselédotthon*, Lórántffy Zsuzsanna Egyesület, lapjuk az *Olajág*) is érzékelték. A sokat emlegetett cselédmizériát különböző módszerekkel próbálták orvosolni, a cselédek számára jobb szociálpolitikai helyzetet kívántak teremteni. Munkámban nem térek ki ezekre, hiszen Gyáni Gábor összefoglalja ezen szervezetek működését, céljait.⁹⁶

A cseléd-társadalom sajátos, belső hierarchiával rendelkezett, amelyet a megszerzett tudás, és az eszerint megállapított bérek alapján lehetett felállítani. A társadalmi piramis alján a legképzetlenebbeknek számító mindeneselek, mosogatólányok, gyermeklányok álltak, őket követték a dekoratív megjelenésű, speciális szolgáltatásokat

⁹⁰ *A Nap* (1916. május 13.) 3–4.

⁹¹ Uo.

⁹² *Népszava* (1916. május 13.) 1.

⁹³ Uo.

⁹⁴ *Alkotmány* (1916. május 13.) 6–7.

⁹⁵ *Világ* (1916. május 11.) 5–6.

⁹⁶ GYÁNI, 1983b. 229–231.

ellátó szobalányok, dajkák, házikisasszonyok, házvezetők. Végezetül a hierarchia csúcsán a magas szintű szaktudással rendelkező szakácsnők, nevelők, kormorák találhatók. A századfordulón a havi keresetek a hierarchiában betöltött pozíciók szerint alakultak. A mindenesek havi bére 15–25, a szobalányoké 25–30, a szakácsnőké 30–35 korona között mozgott. A korszakban a cselédkezés az egyik legrosszabbul fizetett foglalkozásnak számított, annak ellenére, hogy fix jövedelmük volt, mindemellett fontos megjegyezni, hogy a szállást és az ellátást a munkaadó állta, így a cselédlány a fizetését félretehette a későbbi életére. A fizetést kiegészítette a természetbeni ellátás, ami általában az élelmezést és a szállást jelentette, de időnként a ruházatról is a munkaadó gondoskodott.⁹⁷

A házicselédek mozgását nehéz volt nyomon követni, mert folyamatosan változtatták a helyüket, családról családra vándoroltak, ezért olykor a falun élő családtagjaik sem tudták, hogy pontosan hol szolgálnak. A cselédek migrációja idézi elő a munkaerőpiac fluktuációját, képlékenységét. Ennek a migrációnak köszönhetően rövid idő alatt kicserélődött a cselédség.⁹⁸ A népesség dinamikus növekedése és a cselédség bővülése 1910-ig egyensúlyban van, majd az első világháborút követően ez a növekedés megtorpan és hanyatlani kezd.⁹⁹

Cselédség a Tanácsköztársaság idején: a háztartási munkásnő megjelenése

Eseteim a Tanácsköztársaság hónapjaiban játszódnak, ezért indokolt az elemzésben kitérni arra, hogyan alakul át, pontosabban, hogyan akarták átalakítani a cseléd szerepét ebben a kritikus időszakban. A Kommün idején a hagyományos cselédet felváltja az ún. háztartási munkásnő, s minthogy a szakirodalom ezzel a sajátos átváltozással nemigen foglalkozik, szeretném röviden bemutatni a jelenséget. Jelen dolgozatban a *Háztartási Munkásnő* című lapot veszem górcső alá, fontos megjegyezni, hogy sem a Kommün előtt, sem a bukás után nem volt ilyen című újság, amely az (egykori) cselédek rétegét kívánta megszólítani. A *Háztartási Munkásnő* három számot élt meg. Főszerkesztője Horváth Katica volt, akiről nem találtam semmi érdemi információt.

Az 1918–19-es forradalmak a cselédek életében is változásokat idéztek elő. Az SZDP Háztartási Munkásnők Szakosztálya 1918 decemberében tartott gyűlésének határozati javaslatait megküldte Kunfi Zsigmond népjóléti miniszternek. A javaslatok között szerepelt a házicselédek új megnevezése: háztartási munkásnő. Az egykori cselédeket arra kötelezték, hogy belépjenek az éppen alakuló Háztartási Munkásnők Országos Szakszervezetébe, illetve a Szociáldemokrata Pártba. A Tanácsköztársaság kikiáltását követően létrejött a Háztartási Munkások és Munkásnők Országos Szövetsége, amely a cselédség első önálló szakmai szervezeteként működött. 1919. július 15-én a Forradalmi Kormányzótanács rendeleti úton

⁹⁷ GYÁNI, 1983b. 95–102.

⁹⁸ GYÁNI, 1983a. 404–405.

⁹⁹ GYÁNI, 1983b. 24–30.

létrehozta a háztartási alkalmazottak csoportját. Megszüntették a cselédkönyvet, előírták, hogy 16 év alatti lányok nem vállalhatnak munkát, és szabályozták a cselédek munkaidejét. A napi munkaidőt 10 órában határozták meg, és évi 15 nap szabadságot tettek kötelezővé a háztartási alkalmazottak számára.¹⁰⁰

1919. január 12-én tartották a háztartási munkásnők alakuló közgyűlésüket, ekkor indították meg szaklapjukat is *Háztartási Munkásnő* címmel. Az első szám a Kommün idején jelent meg, a *Dolgozó Nő* című hetilap folytatásaként. A mélyen átpolitizált és baloldali ideológiával átítatott lap az immáron jogokkal rendelkező cselédreteget kívánta megnyerni az új rendszer számára. A kommunista propaganda mellett a századforduló idejétől folyamatosan terítékre kerülő társadalmi és jogi problémák kaptak helyet a folyóiratban. Ezek között szerepelnek a cselédek jogai, kötelezései, cselédközvetítők, cselédekkel foglalkozó nőegyletek, és az aszimmetrikus munkaadó–munkavállaló kapcsolat.

Négy nagy kérdéskörrel foglalkoznak a szerkesztők: cselédközvetítés, betegségyezés, önművelés és a cselédek jogai. A lap, ahogy azt címe alapján sejteni lehet, elsősorban az újdonsült háztartási munkásnőket kívánta megszólítani. Az első szám programcikke is ezt a célt tűzte ki maga elé: „Először szólunk hozzátok kicsiny lapunk hasábjain ti szegény, nincstelen cselédek, akik meg voltatok fosztva mind ez ideig emberi jogaitoktól.”¹⁰¹ A szerzők arra törekedtek, hogy felnyissák az egykori cselédek szemét, ráébresszék őket jogaikra és jogos követeléseikre. A cselédek lelkére kívánt hatni finoman szólva is hatásvadász szavaival Horváth Katica, az egyik szerző, aki feltehetően maga is cselédlányként szolgált proletárdiktatúrát megelőző időkben: „Ki volt a múltban a cseléd? – igénytelen bútordarab, akinek a nap 24 órájában rendelkezésre kellett állnia gazdájának. Akinek nem volt szabad még gondolkodni sem, akit vásáron meg lehetett venni, akinek nem volt szószólója, nem volt pártfogója más, mint a rendőri cella.”¹⁰² A negatív múltkép megkonstruálása és az ígéretes, pozitív jövővel való éles szembeállítás tipikus fogás és egyben visszatérő retorika a publikált írásokban.

Az egykori cselédek újdonsült választójoga is visszhangot kapott. A Kommün kikiáltásával „a jogtalan, a lenézett, a megvetett cselédet is emberi jogokkal ruházta föl a forradalom, mely nem ismer elnyomottabbat az elnyomottnál, mely egyenlővé tesz urat és szolgát, trónokat dönt és jogokat, szabadságot oszt”.¹⁰³ A Népkormány sajtószabadságot, gyülekezési jogot és választójogot adott a munkásoknak, ennek értelmében minden 24. életévét betöltött írni-olvasni tudó nő szavazhatott. Buchingerné L. Szeréma szerint a cseléd teljesen jogfosztott helyzetben élt. A gazdájának felügyelete alatt állt, cselédkönyve pedig a hatóság felé tette kiszolgáltatottá és ellenőrizhetővé. A szerző szerint a nyomorúságos helyzetért a kapitalista társadalmat terhelte a felelősség, a proletárdiktatúra azonban véget vet a megaláztatásoknak, új időszak kezdődik – sulykolják a szerzők. A jobb jövő záloga, ha az öntudatra ébredt munkavállalók a forradalmi kormány mellett voksolnak.¹⁰⁴ Megfigyelhető,

¹⁰⁰ Tanácsköztársaság (1919. július 16.) 1–2. A forradalmi kormányzótanács CXXVIII. számú rendelete.

¹⁰¹ *Háztartási Munkásnő* (1919. március) 1–2.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ BUCHINGERNÉ, 1919. 2.

hogy a problémákat felnagyítják, szélsőségesen ábrázolják az írók, akik egykoron még cselédekként is szolgálhattak.

Az újság még az olvasók figyelmét is felhívja a *cupringerek*, vagyis a cselédközvetítők egykori káros tevékenységére is. Wlach Mária szerint a kerítők a fiatal nőkben egyszerűen pénzkereseti forrást láttak: „*csak, mint árut tekintik, ami akkor cserélhető ki, amikor a helyszerző üzletnyeresége ezt megkívánja*”.¹⁰⁵ A lap munkatársai ezen a téren is reformot sürgettek. A cselédnek jogában áll látni, hogy kihez, és hova szegődik el, szerződésükre csakis azután kerülhet sor, ha a munkavállaló pontosan tisztában van a feltételekkel.¹⁰⁶ A német mintához hasonlóan a magyar kommunista rendszer is előírta, hogy a háztartási alkalmazottak munkavállalásának feltételeit szerződésben rögzítsék a felek. A dokumentumban kötelezően szerepelnie kellett a bérezésnek, a cseléd lakhelyének, a szobák, családtagok számának és az elvégzendő feladatoknak is. Emellett kötelező jelleggel egy év szolgálati idő után egy hét fizetett szabadság, minden második vasárnap délután három órától, illetve hetenként egy nap délután négy órától kimenő járt a munkavállalónak. A felmondási időt tizennégy napban határozták meg.¹⁰⁷

A betegsegélyezés kérdése is visszatérő problémaként bukkant fel a lapban. A szerkesztők azt követelték, hogy a háztartási munkásnőket is vonják be a betegsegélyezés folyamatába. „*Mit láttunk eddig? Ha a háztartási munkásnő beteg, ha terhes állapotban van, ha anya lesz, ha öreg és a sok robottal mi bizony hamar megöregszünk, és hamar elgyöngyülünk, hogy akkor mi történik a háztartási munkásnővel. Ki fog gondoskodni a cselédekről, ha betegek, ha idő előtt megöregednek*.”¹⁰⁸ A cselédséget korábban nem tekintették a társadalom és a gazdaság „hasznos” tagjainak, de ez a felfogás az új rendszer bevezetésével megváltozott. A régi világban a cselédek a családhoz tartoztak, de ez házanként eltérő bánásmódot jelentett. Ha bajba kerültek, megbetegedtek, vagy teherbe estek a gazda gondoskodott róluk, ha akart, de ezt semmilyen jogi előírás nem tette kötelezővé. Sokszor ezért nem is került efféle bánásmódra sor, a munkaképtelen cseléd az utcán találta magát. Sokan követtek el emiatt öngyilkosságot, vagy kétségbeesésükben prostitúcióra adták a fejüket – vallja Brandenstein, az egyik cikkíró.¹⁰⁹

A betegsegélyezés kérdéséről a lap áprilisi-májusi számában is találhatunk információt, a *Háztartási Munkásnő* megoldottnak véli a problémát. A kormányzótanács XXI. számú rendeletében a betegség- és balesetbiztosítás kötelezettségét kiterjesztette a cselédekre is.¹¹⁰ A rendelet értelmében a munkásnő a munkásbiztosító pénztár tagja, ingyenes orvosi ellátást, táppénzt kap. A táppénz értéke a napi bér függvénye. Munkásoknál a természetbeni juttatásokat is számításba veszik. A lap nyomatékosan felszólít minden háztartási munkásnőt arra, hogy lépjen be a betegsegélyező pénztárba.¹¹¹

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ WLACH, 1919. 2–3.

¹⁰⁷ BUCHINGERNÉ, 1919. 3–4.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ BRANDSTEIN, 1919. 3–4.

¹¹⁰ *Tanácsköztársaság* (1919. július 16.) A forradalmi kormányzótanács CXXVIII. számú rendelete.

¹¹¹ *Háztartási Munkásnő* (1919 április-május) 5.

A szerzők kifejezetten rossz véleménnyel vannak a korábbi cselédsegítő szövetségekről, a Mártháról¹¹² és a KAOSZ-ról, úgy vélik, hogy az ellenszenv oka az intézményszervezők vallásosságában és társadalmi hovatartozásában kell keresni.

„Két gyűlöletes intézményre emléksziünk vissza, amely kifelé hazug jelszavakkal ámitotta a világot és befelé a kapitalizmus, a háztartási munkásnők elnyomását szolgálta. A Mártha, amelynek vezetősége uri semmittevőkől verbuválódott össze, főcélul tűzte ki, hogy a cselédkérdéssel való foglalkozás leple alatt gyalázatos üzérkedést folytatott a háztartásbeli munkásnők rovására.”¹¹³

A *Háztartási Munkásnő* szerint az úri osztály képviselőit valójában hidegen hagyták a cselédség gondjai, a segítségnyújtás álcája mögé rejtözve saját ügyleteiket próbálták nyélbe ütni. Az újonnan érkezőket a pályaudvarokon várták a szövetség emberei. A Mártha szállót is tartott fenn a munkanélküli cselédlányok számára. A lap szerint erre azért volt szükség, mert a dámák kedvükre válogathattak a falusi, naiv lányok között.

„Ugyan csak ezt a célt szolgálta, de még nagyobb mértékben a Mária otthon, a Katholikus Gazdasszonyok Egyesülete, a Tűzhely és még számtalan ilyen intézmények. A Katholikus Gazdasszonyok szintén cselédközvetítéssel foglalkoztak. Ezt az egyesületet szintén úriasszonyok vezették és dirigálták, azzal a különbséggel, hogy ide a lányokat a Tűzhely-féle egyesület hajtotta fel.”¹¹⁴

A szervezetek a cselédlányokat alázatra, hűségre nevelték, és arra, hogy feltétel nélkül engedelmeskedjenek gazdasszonyuknak. A cselédkérdést vallási alapon kívánták rendezni. A Kommün a munkaügyi népbiztos hatásköre alá vonta a cselédügyet és a cselédség problémáit megoldani óhajtó szervezeteket.¹¹⁵

A folyóirat az önművelést és a tanulást jelölte meg az egykori cselédek társadalmi felemelkedéséhez vezető biztos útként.¹¹⁶ A szolgálók eddig gyakran hiábavaló, sőt sokszor káros ténykedéssel töltötték szabadidejüket: *„S ha néha vasárnapján, amely ritka eset volt, hogy egy-két szabad órát tudtak maguknak szerezni; a duhaj alkohollal megmérgezett militarizmus áldozatainak társaságában a legvadabb testet és lelket ölő szórakozásnak nevezett valamiben volt részük.”¹¹⁷* A szerző szerint a gazdagok kisajátították a művészeteket, a cselédeknek pedig csak a silány minőségű ponyva jutott *„azok a háztartási munkásnők, akik eddig a „Koldus grófnő” vagy „Sobri Jóska élete és halála” című ponyvairodalom lelket mérgező ostobaságait olvasták”¹¹⁸*.

¹¹² Mártha és a KAOSZ voltak a kor cselédsegélyező egyesületei, amelyeket úriasszonyok hívtak életre és működtettek.

¹¹³ *Háztartási Munkásnő* (1919. április–május) 6.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ SZÖKE, 1919. 6.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Uo.

A Tanácsköztársaság kikiáltását követően joguk van a „minőségi szórakozáshoz”, amihez – természetesen – a Kommunista Könyvtár művein keresztül juthatnak hozzá. Mert,

„kiszámíthatatlan, mennyi kárt okozott az utolsó generációk lelki fejlődése szempontjából a ponyvaregény és még inkább: a jól megírt, tetszetős, néha művészi formában jelentkező szórakoztató regény. A háztartási munkásnők keserves munkával szerzett forintjaikat fizették el a hatvanhét folytatásban megjelenő rémregényért, hogy a végén még mindig ne tudják: a befalazott grófkisasszonyt miféle csuda fogja kiszabadítani és hűséges udvarlója karjaiba dobni. Hogy ezt megtudják, az újabb ötvenfüzetes sorozatra kellett lefizetniük garasaitak.”¹¹⁹

A ponyvairodalom károsnak titulált hatását fedezhetjük fel a fenti idézetben. Ezek a művek arra ösztönözhatték a cselédeket, hogy ostoba ábrándokat kerghessenek, könnyen jött pénzben, ideális férfiban – aki kimenekíti őket kilátástalan, ínséges helyzetükből – reménykedjenek.¹²⁰ A lap szerint az efféle alaptalan, felszínes álmodozásnak a reális életutat kínáló Kommün egyszerű, s mindenkorra véget vet.

Megfigyelhetjük, hogy a lap szerkesztői a meglévő problémákat felnagyították; ebbe beletartoztak a munkavállalás feltételei, a cselédekkel való bánásmód, a betegesgélyezés, az önművelés, tanulás, cselédközvetítés, cselédszervezetek működése. A cselédek nem tömörültek szervezetbe. Nem alulról, hanem felülről próbálták ezt a csoportot segíteni, a KAOSZ, a Mártha és más cselédsegítő szervezetek tagjainak nagy része arisztokrata asszonyok sorából került ki, talán ezzel magyarázható az egyesületek irányában érzett ellenszenv. A különböző egyesületek hangsúlyt fektettek az oktatásra is, például a Szent Zita kör a cselédséget szakmáként kezelte, vagyis beiskoláztathatták a gazdákat, illetve a szülők a fiatal lányokat, az önképzésre is gondot fordítottak. A szerzők a problémákat a propaganda köntösébe bújtatták, vagyis, ha a cselédek – mint új választók – támogatják az újonnan megalakult Kommünt, akkor egy sokkal jobb jövőt kapnak „cserébe”. Mindehhez az érvrendszerhez vázolja fel a lap, olykor rettentő egyszerű nyelvezettel; a közhatalóság kedvéért sztereotíp történetekkel megjelennek a cselédekhez köthető negatív nézetek, többek között, a prostituálódás, lopás, szexuális kiszolgáltatottság. A múltban megélt sérelmek felelevenítésével a korábban is a közbeszéd részét képező kérdéseket, amelyekre a Kommün – szerintük – megoldást nyújt. A cseléd kifejezés megszüntetése és átalakítása háztartási alkalmazottá ilyenformán szimbolikus aktust jelöl.

A gyilkos cseléd és bűntársa

A cselédség helyzetének felvázolása után térjünk vissza történeteinkhez. Szereplőink életútját a sajtó és a levéltári források alapján rekonstruáltam. Kovács Magdolna 1881-ben született, a gyilkosság idején tehát 37 éves, cseléd, református,

¹¹⁹ *Háztartási munkásnő* (1919. június) 5–6.

¹²⁰ *Háztartási munkásnő* (1919. június) 6.

pusztaorgoványi származású budapesti lakos.¹²¹ 160 cm, erős testalkatú, arca csontos, arcszíne sápadt. Haja, szeme barna, homloka alacsony, fogsora hiányos, álla kerek volt. Édesapját Kovács Ferencnek, édesanyját Tóth Zsuzsannának hívták.¹²² Családi háttéréről keveset tudunk, iszákos apja ütötte-verte a feleségét és a gyerekeket. Egyszer késsel hátba szúrta a feleségét.

Magdolna 13 éves korában érett nővé. Írni, olvasni nem tudott,¹²³ de szorgalmas, dolgozó „ragaszkodó cseléd típus” volt, aki „zavarában és a feljelentéstől való félelmében asszonyát, kit szeret, baltacsapásokkal” megölte.¹²⁴ 1919. február 25-ét követően 1919. március 11-ig előzetes letartóztatásban volt, március 11-től pedig vizsgálati fogságban. Basch Lajosné Fürst Etel ellen elkövetett szándékos emberöléssel és lopással vádolták. Az asszonnyal 47 fejszecsapás végzett. A gyilkosság előzményének számít, hogy Magdolna február 21-én ellopta a nyitva felejtett ebédlőszekrényből a Fürst Miksa nevére kiállított 1,000 koronás értékpapírt.

Fehér József házasságot ígért, sőt még eljegyzési gyűrűt is vásárolt az idősödő „elvirágzott, fonnyadt nőnek”¹²⁵ cserébe, ha megteszi, amit kér. A lány szeretőjével, a 29 éves Fehér Józseffel ekkor már 14 éve állt szerelmi kapcsolatban. A férfi római katolikus vallású, dunapentelei születésű, hercegfalvi lakos. Magdolna számára minden kívánsága parancsnak számított, a cselédlány ingyenélő kedvese készítésére lopta meg asszonyát. A férfi jegygyűrűt vásárolt, házassági ígéretekkel hitegette Magdát, s tervezték közös jövőjüket. A lopott pénzből kocsmát akartak nyitni.

Fehér Józsefet orgazdaság büntetőjével vádolták, azzal, hogy a Fürst Miksa nevére kiállított takarékbetétkönyvvel 3,000 koronára tett szert. Az összeget kártérítés gyanánt vissza kellett fizetnie tulajdonosának. Fehért első fokon 8 havi börtönbüntetésre és 5 évi hivatalvesztésre ítélték, amiből 4 hónapot és 3 hetet letöltött.

Kovács Magdolna beismerte a lopást, és azt, hogy heves szóváltást követően kegyetlenül megölte gazdasszonyát. A szerető a tárgyaláson végig tagadta a felbujtás és bűnrészesség vádját. Magdolna évekig szolgált Basch Lajoséknál mint havi fizetéssel bíró mindenek cseléd. „Kovács Magdolna összes keresményét, de egyéb megtakarított pénzét elküldözgette ennek folytonos pénzt kérő leveleire.”¹²⁶ A lopott, könnyen szerzett pénzt közösen verték el. Nem is lett volna gyanús senkinek a dolog, hogyha a cseléd február 25-én a 7,000 koronás betétkönyvecskéből nem 20,000 koronát akart volna kivenni. A törvényték véleménye szerint Magdolna szándékosan, de nem előre megfontolva ölt.

A büntetés kiszabásánál a bíróság „enyhítő körülménynek vette beismerését, büntetlen előéletét és az elmeorvos szakértők által megállapított degenerált, csekélyebb etikai ellenálló képességét, mellyel könnyebben határozta el magát a bűncselekményre, mikkel szemben az állatias kegyetlenség, mellyel áldozatával – a szolgálatadójával végzett súlyosítottan vétetett”.¹²⁷ Fehér József esetében is enyhítő körülménynek számított büntetlen előélete. A vádlottak fellebbeztek, 1921-ben Kovács Magdolna fegyházbüntetését

¹²¹ Kovács Magdolna és Fehér József pere. 3546/1919.

¹²² Kovács Magda fogolytörzskönyv. BFL VII. 102. a.-1919.- 813.

¹²³ Kovács Magda fogolytörzskönyv. BFL VII. 102. a.-1919.- 813.

¹²⁴ Kovács Magdolna. 1861/1919.

¹²⁵ *A Nap* (1919. február 26.) 3.

¹²⁶ Kovács Magdolna és Fehér József pere. 3546/1919.

¹²⁷ Kovács Magdolna és Fehér József pere. 3546/1919.

14 évre, míg Fehér József ítéletét 1 év letöltendő börtönbüntetésre módosította a Kúria, túl enyhének tartva a két vádlottra korábban kiszabott büntetés mértékét.¹²⁸ Mindenképp érdemes megjegyezni, hogy az ítélet már egy másik rendszerben született. Magdolna hosszú időre a márianosztrai börtön lakója lett.¹²⁹

A tolvaj cseléd

Az éveken át tartó sorozatos lopás megfelelt a tolvaj cseléd sztereotípiának. Kovács Magdolna szeretője kedvéért huzamosabb ideig meglapta asszonyát. A korabeli nézetek szerint a cselédek híresek voltak enyves kezükről, Balla Jenő, riporter ezt így fogalmazta meg: „a női bűnösök legnagyobb része cselédekből kerül ki, mert részben ezek a páriák vannak kiteve leginkább a bűnből élősködők csábításának, részben pedig a gyermekkori nevelésük nélkülözötte az erkölcsi alapot”.¹³⁰ Vizsgáljuk meg közelebbről a cseléd „főbűnök” egyikét, a lopást.

A Btk. külön intézkedett az efféle bűnesetekről. A házi lopás, „aki az ellen, kinek szolgálatában vagy fizetésében áll, vagy háztartásban él, vagy utóbbival közös háztartásban élő hozzátartozók ellen követ el lopást, csak a szolgálatadó, a ház feje, vagy pedig a sértett fél indítványára vonathatik bünvádi eljárás alá”.¹³¹ Ha a cselédet gazdája lopással vádolta, rendőrt hívott, a rendőr addig nem cselekedhetett, amíg a nyomozás nem vette kezdetét. Ennek értelmében nem kutathatta át a gyanúsított holmiját, az őrsre is csak akkor vihetette be, ha a cseléd önszántából vele tartott.

Nemes Sándor nyomozó, ugyan esetünkhöz képest már jócskán később, *Gyakorlati nyomozás* című kézikönyvében jegyzi fel a cseléd-tolvajok tipológiáját. Nemes szerint a cselédeket a többi tolvajokhoz hasonlóan, kétféleképpen lehetett osztályozni: a hivatásos és az alkalmi elkövetők csoportját különböztethetjük meg egymástól. Az előbbibe sorolhatjuk a kávéházi tolvajokat, besurranókat, zsebtolvajokat, az utóbbiba a pillanatnyi kísértésnek ellenállni nem tudó cselédeket.¹³² Ezek a szolgáltók nap mint nap látták a társadalmi és gazdasági különbségeket, a nyomort és a gazdagságot. A peranyagok jelentős része különböző lopásokról számol be, az elkövetők között nagy számban szerepelnek cselédek. Mégsem kaphatunk teljes képet, mert a legtöbb esetre nem derült fény, illetve a levéltári anyag egy része megsemmisült.

Nemes szerint azonban a lopás vádja sokszor egyféle játszma része volt a gazdacseléd viszonyban. A munkáltatót olykor a bosszú vezérelte, tolvajlással vádolta szolgáját, ha az felmondott, mert nem fizették ki bérét, vagy embertelenül bántak vele. Az is előfordult, hogy a munkaadó különböző értéktárgyakat csempészett a szolgáltól holmija közé, vagy nem létező károkat vont le a béréből. Egy esetleges feljelentéstől tartva az alkalmazott kénytelen volt alávetni magát a gazda szeszélyeinek. A bűnügyi statisztikák szerint a bejelentések 30%-a rosszindulatú rágalmazáson alapuló, hamis vádaskodás volt.¹³³

¹²⁸ Kovács Magdolna és Fehér József pere. 3546/1919.

¹²⁹ Kovács Magda fogolytörzskönyv. BFL VII. 102. a.-1919.-813.

¹³⁰ BALLA, 1909. 92.

¹³¹ Idézi NEMES, 1943. 147.

¹³² NEMES, 1943. 145–204.

¹³³ Uo.

Kutatásom során abból a feltételezésből indultam ki, hogy a bűnügyi statisztikák, mint minden statisztika, torzítanak. Jelen esetben csak a cselédek kriminalitási mutatói érdekelnek, vagyis az, hogy melyek voltak a szolgáltók által elkövetett leggyakoribb bűntípusok. Ehhez a Budapest Főváros Levéltárában található fogolytörzskönyveket dolgoztam fel.¹³⁴ Számba vettem azokat a cselédeket, akik a fogolytörzskönyvekben szerepelnek. Általánosságban vizsgáltam a cselédeket, nem bontottam kategóriákra és homogén csoportként fogtam fel. A BFL adatbázisában megtalálható 4,886 cseléd közül (fogolytörzskönyvek), eddig 3,965 nő adatait rögzítettem az adatbázisomban. Kutatásaim eddigi eredményei szerint a vizsgált forrásban szereplő nők 82 százalékánál szerepel a lopás vétsége. A további kutatások során pontosan szét kell választani, hogy jogi értelemben mi a különbség a lopás, tolvajlás, sikkasztás, lopás gyanúja, rablás, orgazdaság és a jogtalan elsajátítás között. A 82%-os statisztika egyelőre csak a lopás vétségét tartalmazza, ha ehhez hozzávesszük a többi kategóriát, az eltulajdonítás különböző eseteit, ez az arány nőni fog. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy azt az esetet, amikor Magdolna meglopta gazdasszonyát, tankönyvi esetként kell felfognunk. A gyilkosság, természetesen, már egy sokkal súlyosabb besorolásba tartozik.

„Édes Annák” a Kísérleti Kriminológiai Osztályon

Az igazi Édes Annák esete a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagai között szerepelt 1919-ben. Az Osztály egyedülálló, ebben az időszakban másutt ehhez hasonló intézményt nem hoztak létre. Magyarországon is mindössze a Tanácsköztársaság idején működött. A Kommün reformjai között megtalálhatjuk a bűnöző átnevelésére, a társadalomba való integrálására vonatkozó törekvéseket, amelyek megvalósítása a Kísérleti Kriminológiai Osztály felállításában öltött testet. Az Osztály létrehozásának hátterében – az új politikai ideológiával összhangban – egyfajta társadalmi igazságosságra való törekvést sejtethetünk: a kommunista rendszer beakarta bizonyítani, hogy a bűnözők, akik döntő többségükben az alávett osztályból kerültek ki, így cselekedetük nagy valószínűséggel a kapitalista társadalom negatív következményeként jött létre, visszavezethetők a normális (immáron nem kapitalista) társadalomba.

Ferenczi Sándor pszichoanalitikus¹³⁵ bűnözésről alkotott elképzelései nagy figyelmet kaptak a Kommün idején, és gondolatai szinte a Kísérleti Kriminológiai Osztály tudományos alapjának tekinthetők. A pszichoanalitikus írásaiban elavultnak véli a büntetőrendszert, véleménye szerint a megoldást nem „a megsértett jogrend helyreállításában” kell keresni, ahogy azt évszázadok óta teszik. Eljött az ideje annak, hogy „az egyes bűntény fajok lelki meghatározóira” is fény derüljön. Ferenczi felhívta a figyelmet a büntetőjogi determinizmus felületes voltára, amely „nem tudta, hogy a tudat alatt is van lelki élet”. Véleménye szerint az elkövetőknek rendszeres pszichoanalitikus vizsgálatokon kellene átesniük, a törvényszéki orvosokra vár kezeltetésük, sőt a bírácoknak és az ügyvédeknek is ismerniük kellene a lélektan

¹³⁴ A feldolgozás folyamatban van.

¹³⁵ A hazai pszichoanalízis iskola megteremtője, Freud jó barátja.

alapjait ahhoz, hogy megértsék az elkövető cselekedeteit. „A jogérzet mélyebben járó pszichológiája a büntetési rendszerek reformját fogja maga után vonni.” Az új büntetés-rendszer „kizárólag a társadalom megvédését s a büntetett megjavítását fogja célozni”.¹³⁶ Az eddig ismert, alkalmazott módszerek alig, vagy egyáltalán nem jelennek meg a gyakorlatban: „a mai büntetési módokban könnyűszerrel felfedezhetünk tisztára libidinó-zus, a büntető közegek szadizmusát kielégítő elemeket”¹³⁷ – ezeket felül kell írni. „A léle-kelemzés azonban...lehetővé fogja tenni... az eddig lappangó komplexumok tudatos féken tartását, az egész egyéni múlt revízióját, szóval a tettes újranevelését.” A pszichoanalízis használata eleinte még csak tudományos szinten, de a későbbiek folyamán már a gyakorlatban is fontossá válik, sőt feltehetőleg hatásosabb lesz – véli Ferenczi –, mint az örök durva, agresszív magatartása, illetve a papok álszentsége.¹³⁸

Ferenczi szerint a lélekelemzés lehetővé fogja tenni azoknak a lelki tényezőknek a megismerését, amelyek az embert a bűnözés útjára terelik.¹³⁹ Elveti a kriminológusok vélekedését, miszerint a bűnözés mértékét és egyáltalán a bűnözésre való hajlamot a milió és a genetika határozzák meg. Ferenczi ezzel szemben a környezeti hatásokon kívül a bűnözés lelki okait hangsúlyozza.¹⁴⁰ Az új társadalmi rendben minden megváltozik „a kommunisztikus társadalom megszünteti a bűnözést”, hiszen a maga kapitalizmus, a bűnözés melegágya szűnik meg. Ami büntett még így is megmarad, „az már csak betegség, lelki abnormalitás lesz, és itt válik fontossá a probléma lélektani felismerése és gyógyítási vonatkozása”.¹⁴¹ Az új irányzat nélkül a tudomány nem azonosíthatná a bűnelkövetés valódi okát, mivel azt még a tettes maga sem ismeri, így „a bűncselekményeket, nemcsak mint idegbetegségek mellékterményét, hanem külön is beható lélekelemzési vizsgálat tárgyává kellene lenni, szóval: a pszichoanalízist a bűnügyi lélektan szolgálatába állítva, meg kellene alkotni a kriminálpszichoanalízist”.¹⁴²

Ferenczi megalkotta a pszichoanalitikus kriminológiát.¹⁴³ Az új tudományág művelése az új politikai rendszer égisze alatt – amely nyitottnak mutatkozott a radikális reformokra – már nem ütközött akadályokba. A fennmaradt iratanyag alapján a Kísérleti Kriminológiai Osztály is ezt a nézőpontot képviselte. Munkámhoz ebből az egyedülálló forráscsoportból választottam ki Kovács Magdolna történetét. A Kísérleti Kriminológiai Osztály fennmaradt 93 környezettanulmánya között Kovács Magdolna esetében nem találunk teljes környezettanulmányt. Azonban – és ezért már önmagában véve is egyedülálló az anyag – a terhelten felvett intelligenciatesztek egy része fennmaradt. Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk ezeket a teszteket, valamint tisztában legyünk a források keletkezésének szakmai kontextusával, mindenképp szükséges némi kitérőt tennünk a korabeli, bűnözőkről alkotott pszichológiai elméletek felé. Erre azért van szükség, mivel a Kísérleti Kriminológiai Osztály működése során az egyes elkövetők vallomását nem rendőrök, hanem

¹³⁶ FERENCZI, 1914. 13–15.

¹³⁷ FERENCZI, 1919. 5–6.

¹³⁸ FERENCZI, 1914. 13–15.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ FERENCZI, 1914. 13–15.

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo.

szociológusok és pszichológusok/pszichoanalitikusok vették fel,¹⁴⁴ ők vizsgálták az osztály ügyeit. Így a tanulmányban elemzett forrás is az ő szemszögükből íródott.

A pszichoanalitikusok korán érdeklődni kezdtek a bűnözők lelke iránt, a bűnt kiváltó lelki okok, és az elkövető lélekelemzése, gyógyítása is előtérbe került. A bűnözés lélektani etológiájára vonatkozólag csak odáig jutott a kriminológia, hogy osztályozza a bűnözők típusait, és jellemezze lelki vonásait, így bőven maradt feladat a lélektannal foglalkozók számára is.

A bűnözéssel kapcsolatos korabeli elképzeléseket három szerző, Sigmund Freud, Theodor Reik és Ferenczi Sándor mára klasszikussá vált gondolatai alapján érdemes megvizsgálnunk. Fontos tudni, hogy a pszichoanalízis nem vállalkozott a bűn fogalmának definiálására, az adott kor társadalmának normáit elfogadta, viszont a „főbűnök” (harag irigység, bujáság stb.) tekintetében ez nem feltétlen volt mindig érvényes.

A jog és pszichoanalízis közti kapcsolat kutatása Dukes Géza szerint a kriminológia csak odáig jutott el, hogy osztályozza a bűnözők különböző típusait és leírja jellegzetes vonásait. Ezzel szemben az analitikusokat inkább az elkövetés mögött meghúzódó lelki indítékok foglalkoztatták. Bár maga a pszichoanalízis atyja, Sigmund Freud ritkán foglalkozott a bűnözés kérdésével, a *Totem és tabu* című munkájában értekezik a legősibb büntetési rendszabályokról, a tabuk áthágási tilalmairól. Akik ezt mégis megteszik, tehát áthágják a mindenki által ismert társadalmi szabályokat (például bűnt követnek el) Freud szerint maguk is tabuvá válnak, vagyis kerülendők lesznek a csoport tagjai számára. Ilyen megkülönböztetés érheti a társadalom részéről a korábbi bűnelkövetőket is. Emellett Freud elgondolása szerint a tabu szorosan kapcsolódik az agresszió ösztönéhez is, mivel – az azzal asszociálódó tilalom – elfojtott ellenséges érzelmeket gerjeszt egy közösség tagjaiban és ez az, ami a bűnre csábítja őket, így az elkövetés forrása lehet. Magdolna esetében az agresszió ösztöne is igen súlyosan megnyilvánul, hiszen nem csupán megöli gazdáját, hanem közel félszáz baltacsapást mér rá.

Ezzel az érveléssel egy irányba mutat, de már a személyek ellen elkövetett bűncselekményeket kiterjesztve vizsgálódik Freud 1915-ben írt *Die verbrecher aus Schuldbewusstsein* című cikke. A pszichoanalitikus itt fejt ki terápiás élményeire alapozva, hogy jómódú betegei is (akik erre történetesen szociálisan nem szorultak volna rá), többször számoltak be gyermekkori lopásról, csalásról, amely cselédbűnökként is feltűnik a korszakban. A pszichoanalitikus eleinte gyermeki csínynek tudta be az egészet, később azonban arra jutott, hogy leginkább a tiltottságuk miatt hajtották végre a cselekedetet, amelynek a következményeivel tisztában voltak. Eszerint a gyerekbűnözőkben megvolt a büntudat, tudatosan loptak, azért, hogy büntetést kapjanak, és hogy a meglévő büntudat realizálódjon Majd a büntetés elszenvedése után meg is nyugodtak. Előbb volt a büntudat, mint a bűn. Freud szerint az ilyen készítés a bűnelkövetésre a gyermekkori Ödipusz-fantáziák tudattalan maradéka lehet ez.¹⁴⁵ A bűnözőknél is így van. A meglévő büntudaton alapuló bűnhődési vágy kielégítése provokálja ki a bűnözést. Freud ezen felisme-

¹⁴⁴ Többek között a későbbiekben nagy karriert befutott Hajdú Lilly és Hermann Imre.

¹⁴⁵ Freud *Totem és tabu* című munkáját hivatkozva DUKES, 1993. 268.

résére épített Theodor Reik a büntetőjogi elméletét, amelyet a *Geständniszwang und Strafbedürfnis* című munkájában dolgozott ki. Ez a munka a büntetés lélektani alapját és célját a tettes és a vele magát tudattalanul azonosító társadalom bűnhődési vágyának kielégítésében látja. Reik szerint is a bűnhődési vágy az, amely létrehozza magát a tettet.

Ferenczi Sándor, akire nagy hatással voltak Freud tanai, bécsi mesterénél és Reiknél konkrétan igyekezett foglalkozni a bűnözői motivációk kérdésével, valamint ennek gyakorlati vizsgálati lehetőségével. Ezen törekvései során született meg benne a kriminálpszichoanalízis tudományának elképzelése. Az Országos Ügyészi és Bírói Egyesületben tartott előadásán azt vetette fel ötletként, hogy a fegyházban lévő visszaeső bűnözőket vessék alá lélekelemzésnek. Így az eddigi elvi fejtegetések után valóban megbizonyosodhatnának róla, milyen lelki okok vezették az elkövetőt a bűn végrehajtásához. Véleménye szerint „*az ilyennek semmi oka sincs rá, hogy őszintén ne mondja el minden gondolatát és eszmetársítását, amelyek segítségével a cselekmények és tendenciák tudatalatti motívumai napfényre hozhatók*”.¹⁴⁶ Úgy tűnik, Ferenczi volt a legprogresszívabb a pszichoanalízis kriminológiai hasznát illetően. Ő ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy az elkövetés lelki okainak feltárása után a bűnözők pszichoanalízis útján jobbra tehetőek, átnevelhetők.¹⁴⁷

A Kísérleti Kriminológiai Osztály fennmaradt dokumentumaiban nem csak a pszichoanalízist találjuk ott a modern pszichológia fejleményei közül, hanem a korszakban virágkorukat élő intelligencia-tesztek alkalmazására is kísérletet tettek az Osztály dolgozói. Az értelmi képesség vizsgálatának kriminológiai jelentőségére többek között Havelock Ellis művéből következtethetünk.¹⁴⁸ Ellis szerint a bűnöző gyermek gyakran éles elméjű, ezzel szemben a felnőtt bűnözőkről ez már nem mondható el:

*”Gyakran látjuk a bűnözésnél a fejlődési gátlás tüneteit, bizonyos fokig élete végéig gyermek marad, testileg megnőtt, gonoszságok elkövetésére erősebben kifejlett képességű gyermek. A bűnöző atavizmusának egy része ez. Az éleselméjűség, mely a bűnöző gyermeknél gyakran tapasztalható, a felnőtt bűnözőél ritka tulajdonság; nyilván nagyon korán megakadt fejlődéssel állunk itt szemben...”*¹⁴⁹

Ellis fejtegetései mellett a korszakban több orvos is kísérletet tett a bűnözők jellemvonásainak regisztrálására, azonban ők is Ellisszével egybevágó eredményre jutottak. Többek között Paul Brouardel vagy Dostojewski fegyházi feljegyzéseiből is azt olvashatjuk ki, hogy a bűnözők erkölcsileg érzéketlenek, értelmileg fejletlenek, ravaszak, hiúk, elővigyázatlanok. Bár a felsorolt tulajdonságok minden emberben megtalálhatóak, de a bűnözőkben nagyobb arányban vannak jelen, ami felveti a beszámíthatóság kérdését is.

Az Osztály anyagai között fennmaradt Révész Margit 1919. június 7-én tartott előadásának írott változata. Az előadás tárgyát az intellektuális élet jellemzéséről

¹⁴⁶ FERENCZI, 2015.

¹⁴⁷ FERENCZI, 1914. 13–15.

¹⁴⁸ HAVELOCK, 1890.

¹⁴⁹ HAVELOCK, 1890. Idézi ÉLTES, 1914. 31.

tartotta, amelyben a gyermeki emlékezetről értekezett.¹⁵⁰ A következő tesztek feltehetőleg mindegyik tétessel elvégeztették, csupán pár esetben, köztük Kovács Magdolnában maradt ránk az anyag, de ennek is csak egy része. Az alábbiakban a rendelkezésünkre álló, hiányos tesztek elemzésére vállalkozom.

A Tanácsköztársaság pszichológusai a korszakban kedvelt és sokat használt, Alfred Binet és Thomas Simon által kidolgozott módszert használták, amellyel a gyerekek intelligenciáját mérték. A két tudós párizsi iskolásgyerekeken fejlesztette ki az eljárást, amelynek azon az alapelven nyugszik, hogy az intelligencia a gyerek korával szorosan összefügg, így kialakítható egy olyan skála, amely az adott életkorhoz tartozó optimális értelmi fejlettségi szintet jelzi, IQ pontok formájában. Egy kérdéssort találtak ki, amelyek fokozatosan nehezednek, ezeket különböző korú gyerekeken próbálták ki, az eredményeket pontozták. Úgy vélték, a kérdések az intelligenciát lépcsőzetesen térképezik fel. Ha a gyerek korának megfelelő intelligenciával rendelkezik, akkor normális, ha nem tud a korának megfelelően választ adni a feltett kérdésekre, elmaradt, ha pedig korát megelőzve válaszol az idősebbeknek szánt kérdésekre, akkor tehetséges. A kérdések megválaszolásánál a hézagokat a magasabb kor kérdéseivel adott válaszokkal pótolni lehetett. Binet négy részre tagolva hozta létre a tesztet, ami magába foglalja az iskolai ismereteket, az azon kívülieket, gyakorlati kérdéseket és a kombináló képesség körébe tartozókat is. Binet 1911-re tökéletesítette módszerét.¹⁵¹ Binet és Stern intelligencia-definícióját használták az Osztály orvosai, vagyis az intelligencia alatt az egyén új feladatokhoz való gyors, biztos, jó alkalmazkodását értették. Stern szerint az a tehetséges gyermek, aki jobban tud alkalmazkodni az új feladatokhoz. Révész Margit ezen a ponton köti össze a definíciót a kriminalitással, amikor az egyénnek az új feladatokhoz való alkalmazkodás nem sikerül, különösképp igaz ez, akkor, amikor a „momentán impluzus” kedvéért cselekszik, de később nem igazolódik a cselekmény, ilyen például a szükséglopás.¹⁵² A magyar pszichológusok az Éltés Máttyás könyvében olvasható javaslatok alapján végezheték el a vizsgálatokat.

A fennmaradt tesztből sajnos nem kaphatunk teljes képet Kovács Magdolna értelmi kvalitásairól, mivel a feladatlapok egy része hiányzik, illetve hiányos. Általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy a fennmaradt tesztek alapján Kovács Magdolna egy kilencéves gyerek értelmi szintjén állt. Az orvosok a 11–12 évesek próbáját már ki sem töltették vele, erre az üresen hagyott tesztekben következettünk. A Ranschburg Pál-féle emlékezővizsgálati lapot is felvették a vádlattal. A Ranschburg-féle szópár módszer a megragadó és megtartó emlékezés terjedelmét, megbízhatóságát és időbeli lefolyását vizsgálja.¹⁵³ Két fogalomszót ad a vizsgáló gyermeknek, amelyek számára ismert kifejezések. A gyerek minden szópárt elismétel. Az orvos három, négy, vagy hat (esetünkben hatos csoportok voltak) szópár csoport kimondása után tíz másodpercnyi szünetet tart. Ezt követően a kérdező a szópárok kezdőszavát mondja be, amit a gyerekeknek pótolni kell

¹⁵⁰ BFL XVI. 2; RÉVÉSZ, 1919. 777–785.

¹⁵¹ ÉLTÉS, 1914. 29–40.

¹⁵² BFL XVI. 2; RÉVÉSZ, 1919. 777–785.

¹⁵³ SCHNELL, 1946. 17–24.

a másik kifejezéssel. A reprodukcióra hús másodperc ideje van. Amelyik szónál téveszt, ott figyelmezteti az orvos, és újabb tíz másodpercnyi időt kap. A módszert a szóemlékezet és a képzetreprodukció vizsgálatára alkalmazzák.¹⁵⁴ A Vieregge és a Heutschöbel-féle teszthez nem találtam szakirodalmat. Az egyik csoportban számok, a másokban mássalhangzók, homogén sorok szerepelnek. Ranschburg szerint ezeket többnyire könnyebb helyesen reprodukálni.¹⁵⁵ Eleinte négy, öt, hat, hét, nyolc tagból álló csoportok, amiket a delikvensnek el kell ismételnie, esetleg láthatja, így a vizsgált személy vizuális felfogás mezejét vizsgálhatják. Magdolna csupán az első csoportba tartozókat tudta helyesen megismételni.¹⁵⁶

Sajnos a Wilhelm Stern-féle felfogásvizsgálatnál csak a spontán előadáshoz tartozó részt töltötte ki dr. Neumann [Antal].¹⁵⁷ Stern képeket mutogatott a vizsgálati személyeknek, valószínűleg itt is ez történhetett. A módszer lényege, hogy valamely, nem túlságosan bonyolult színes képet, amin tárgyak, személyek, és ezek cselekményei láthatóak, egy percig mutatják meg vizsgálandó személynek, akinek el kell mondania, mire emlékszik a látottakból. Ezt nevezik spontán bemondásnak, esetünkben spontán előadásnak, aminek minden szavát feljegyzik. Ezután következik a kihallgatás, amelynek során minden részletre rákérdez az orvos, a kérdőívben foglalt úgynevezett normál kérdések közül mindazokat felteszi, amelyek nem szerepelnek a spontán előadásban. A kikérdezés során olyan kérdéseket is fel kell tenni, amelyek a képen nem látható személyekre és tárgyakra vonatkoznak. Ezeket nevezik félrevezető, ún. szuggesztív kérdéseknek. A vizsgálat 15–30 percig tart. A teszt 88 kérdést tartalmaz, ezek közül 76 ténylegesen kapcsolódik a képekhez.¹⁵⁸ Először a spontán előadást, majd a kérdésekre adott válaszokat értékeljük. Stern 7–18 éves gyerekeken végezte el vizsgálatait, az életkort és a nemet is számításba vette kutatásai során. Általánosságban elmondható, hogy a lányok inkább a személyi, míg a fiúk a tárgyi kérdésekben pontosabbak.¹⁵⁹

Kovács Magdolnával ugyan elvégeztették a Stern-féle felfogásvizsgálati tesztet, de válaszai hézagosak, következtetéseket nem vonhatunk le az adatokból, mivel nem maradt fenn az eset összes pszichológiai tesztje. Pszichológiai portréjáról összességében elmondható, hogy egy kilencéves gyermek szellemi színvonalán állt. Egyszerű szópárok, például a lepke és a légy között különbséget tudott tenni, de elvontabb nyelvi kifejezőeszközökkel nem rendelkezett. A számok alapfogalmával tisztában volt, képes volt kisebb összeget felváltani, a visszajáró pénzt kiszámolni, egyszerű műveleteket elvégezni. Ugyanakkor az új pénzerméket nem ismerte fel (bár kérdéses, hogy találkozott-e a rossz anyagi helyzetben levő cseléd hasonló érmékkel). Egy elolvasott egyszerű szöveg visszaadására csak részben volt képes, 19 fogalmi egységből mindössze négyet tudott felidézni kétszeri olvasás után. Egy átlagos intelligenciájú tíz éves gyermektől a pszichológusok jobb teljesítményt

¹⁵⁴ RANSCHBURG, 1903. 14.

¹⁵⁵ RANSCHBURG, 1914. 178–266.

¹⁵⁶ BFL. XVI. 2. 1861/1919.

¹⁵⁷ Ranschburg Pálnak a hazai Stern-féle vizsgálati során Révész Margit segédkezett. Feltehetőleg Révész Margit végezhetette el Kovács Magdolnán a teszteket.

¹⁵⁸ RANSCHBURG, 1904. 5–7; 10–12. és MORAVCSIK, 1907. 30–42.

¹⁵⁹ RANSCHBURG, 1904. 5–7. és MORAVCSIK, 1907. 30–42.

vártak, azaz Magdolna nem érte el ezt a szintet. Arra sem volt képes, hogy megmondja, mi a pontos dátum, milyen naptári napot írtak éppen. A tesztek alapján az öt vizsgáló szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy értelmi képessége jócskán alulmaradt egy felnőtt emberéhez képest.

Összegzés

A személyiség tanulmányozása mellett az *Édes Anna*-történet kulcskérdése a feszültségekkel teli, ellentmondásos cseléd–gazda kapcsolat. Mint láttuk, a nemzetközi szakirodalomban középpontba került az érzelmek története, mely megközelítés talán a leginkább alkalmas ennek a különleges viszonynak az értő és érzékeny elemzésére. Az új irányzat képviselői nemcsak kiemelik az érzelmek szerepét, de egyik legismertebb szakértője, Jan Plamper egyenesen azt állítja, történelemformáló szerepük van. Sian Pooley, Judy Giles és Lucy Delap egodokumentumokban próbálják megragadni a szolgáló és munkaadó szoros és intim, sokszor mégis el-lenséges, aszimmetrikus kapcsolatát.

A cseléd fizikailag egy térben él a munkáltatóval, a háztartás, de nem a család tagja. Alá-fölel rendelt helyzetében hajnaltól éjszakáig köteles teljesíteni a gazda minden kívánságát, kielégíteni az igényeit, ellátni a szükségleteit. Alázatosan és tisztelettudóan kell viselkednie egy olyan lélektani szituációban, amikor mindenről tud, ismeri a házi titkokat, és a takargatni kívánt bűnöket. Ezek az ismeretek nem tekintélynövelő, hanem inkább azzal ellentétes hatást váltanak ki, de a cselédtől feltétlen udvariasságot és diszkréciót várnak el, valódi véleményét folyamatosan lepleznie kell. Gyakran bizalmas, sőt a gazda biztatására, kényszerének engedve szerető, de a külvilág előtt vissza kell vedlenie egyszerű szolgálóvá, mely szerepváltás óriási, ha nem elviselhetetlen érzelmi megterhelést jelent. Emellett a cseléd, nap mint nap szembesül a saját silány életminősége, szűkös anyagi viszonyai és a vele egy fedél alatt lakó munkáltatók kényelmes körülményei között tátongó éles különbséggel. Az *Édes Annák* nyilván sokszor felteszik maguknak azt a kérdést, amit a hírhedt Málnás Elza gyilkosa, a szakácsnéja is megfogalmazott: miért jár neki mindaz a luxus, amelyben él, s nekem miért nem jár? Mivel érdemelte ki a gondtalan életet, mennyiben különb nálam? A válasz nyilvánvaló és kézenfekvő: csupán szerencsésebb.

Bűnügyi historiánkból is kitérünk, hogy a lopás vétsége a cselédek körében gyakori véteknek számít, erre engednek következtetni a feldolgozott fogolytörzskönyvek adatai és a Btk-ba bevezetett házi lopás vétsége is. A tolvaj cselédek az értéktárgyak eltulajdonításakor feltehetően elégtételt (is) vesznek gazdasszonyaikon. Ez azonban nem kompenzálja a folytonosan szembeötlő társadalmi igazságtalanságot, ami a cseléd alávetett és kiszolgáltatott, s a gazda privilegizált helyzete közötti különbségből fakad. Magdolna szeretője kedvéért lop gazdasszonyától. A férfi a harmincas éveiben járó cseléd házassági vágyára tapint rá, hitegeti, majd átveri. A nő a férfiért mindenre képes. A cselédek, ahogy Magdolna is, a fővárosban összegyűjtik a hozományt, hiszen a korszakban a házasság jelenti egy nő számára a presztízst és a biztonságot. A cselédek két nagy csoportja közül Magdolna a másodikba esik, vagyis az öregedő, cselédszakmában megrekedtek csoportját gyarapítja. Kovács

Magdát minden bizonnyal napi szinten irritálta az a tény, hogy míg gazdasszonya természetesen, minden erőfeszítés nélkül a házasság biztonságát élvezhette, az áhított célért neki évekig kellett nélkülöznie és kuporgatnia, s még ekkor is bizonytalan, vajon révbe ér-e valaha is? Amint láttuk, a hosszú idő alatt felhalmozódott feszültség egy drámai, stresszel telített pillanatban könnyen robbanáshoz vezet.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

BFL Budapest Főváros Levéltára

- VII. 5. c. Büntetőpercek iratai 1919. Kovács Magdolna és Fehér József pere 3546/1919
- VII. 102. a. 1919. Fogolytörzskönyv 1919. 634–878. fogoly 813. (Kovács Magdolna)
- XVI. 2. Kísérleti Kriminológiai Osztály Iratai Kovács Magdolna anyaga 1861/1919.
- XVI. 3. Budapesti Forradalmi Törvényszéki Fogház iratai 1919 fogoly 2392. (Schmidt Anna)
- XVI.2. Kísérleti Kriminológiai Osztály Révész Margit előadása 1919. június 7.

Sajtó

8 Órai Újság
 A Nap
 Alkotmány
 Az Est
 Budapest Hírlap
 Cselédújság
 Friss Újság
 Háztartási Munkásnő
 Le Matin
 Népszava
 Pesti Napló
 Proletárjog
 Tanácsköztársaság
 Világ
 Vörös Újság

Szakirodalom

ARANY

2017 ARANY Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. Budapest, Osiris, 2017.

ÁLDOR

1929 ÁLDOR Viktor: *Prostitúció*. Budapest, Viktória Nyomda, 1929.

ÁLDOR-KURT

1922 ÁLDOR Viktor – KURT Moreck: 1922: *A titkos prostitúció és a fél világ*. Budapest, Thália-Kultúra Nyomda, 1922.

BALLA

1909 BALLA Jenő: *Bűn és nyomor. Leleplezések Budapest rejtelméből*. Budapest, Wodianer F. és Fiai, 1909.

BÓNIS

1959 BÓNIS György: Adatok a Budapesti Forradalmi Törvényszék történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 36. (1959) 29. sz. 293–313.

BÓNUS

2017 BÓNUS Tibor: *A másik titok: Kosztolányi Dezső: Édes Anna*. Budapest, Kortárs, 2017.

BRANDSTEIN

1919 BRANDSTEIN Illésné: Betegségélelyezést. *Háztartási Munkásnő*, 1. (1919. március) 2. sz. 3–4.

BUCHINGERNÉ L.

1919 Buchingerné L. Szeréma: A háztartási munkásnők és a forradalom. *Háztartási munkásnő*, 1. (1919. március) 2. sz. 2.

BUZA

1908 BUZA László: *A női kriminalitás*. Sárospatak, nyomtatta Radil Károly Református Főiskola, 1908.

CORBIN

1990 CORBIN, Alain: *Women for Hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*. Cambridge MA, Harvard University Press, 1990.

DAVIDOFF

2002 DAVIDOFF, LEONOR – HALL, CHATARINE 2002: *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Classes 1780–1850*. Routledge, 2002.

DELAP

2011 Delap, Lucy: *Knowing their Place: Domestic Service in Twentieth Century Britain*. New York, Oxford University Press, 2011.

DUDDEN

1986 DUDDEN, FAYE E.: Expert and Servants: The National Council on Household Employment and the Decline of Domestic Service in the Twentieth Century. *Journal of Social History*, 20. (1986) 2. sz. 269–289.

DUKES

1993 DUKES Géza: A kriminálpszichoanalízis útja. In: *Lélekelemzési tanulmányok*. Budapest, Somló Béla könyvkiadó, 1993. 266–283.

Első magyar cselédnaptár

1918 *Első magyar cselédnaptár.* Budapest, Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége, 1918.

ÉLTES

1914 ÉLTES Mátyás: *A gyermeki intelligencia vizsgálata.* Budapest, Athenaeum Iroda és Nyomdai R.T. kiadása, 1914.

ERÓS

2011 ERÓS Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben. Tanulmány és dokumentumok.* Budapest, József Műhely, 2011.

FERENCZI

1914 FERENCZI Sándor: Bűntények lélekelemzése. *Szabadgondolat*, 1. (1914.) 1. sz. 13–15.

1919 FERENCZI Sándor: Pszichoanalízis és forradalom. *Új Forradalom*, 1. (1919.) 1. sz. 5–6.

2005 FERENCZI Sándor: Pszichoanalízis és kriminológia. In: *A pszichoanalízis haladása.* <http://vmek.oszk.hu/04700/04721/html/index.htm#26> (Utolsó letöltés - 2017. 12. 16.)

FIALOVÁ

2004 FIALOVÁ, Ludmilla: Domestic Staff in the Czech Lands at the Turn of Century of the 19th and 20th Centuries in the Light of Statistical Figures. In: *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries.* Ed.: FAUVE-CHAMOUX, Antoinette. Bern–Berlin– Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien, Peter Lang, 2004. 141–175.

FUGIER

1979 FUGIER, Anna-Martin: *La place des bonnes. La domesticité féminine à Paris en 1900.* Paris, Perrin, 1979.

FUCH–KNEPPER

1989 FUCH, Rachel G. – KNEPPER, Paul E.: Women in the Paris Maternity Hospital: Public Policy in the Nineteenth Century. *Social Science History*, 13. (1989.) 2. sz. 187–209.

GILES

2004 GILES, Judy: *The Parlour and the Suburb: Domestic Identities, Class, Femininity and Modernity.* Oxford, Bloomsbury Academic, 2004.

GRENDI

1977 GRENDI, Edoardo: Micro-analisi e storia sociale. *Quaderni Storici*, 35. (1977) 506–520.

GYÁNI

1979 GYÁNI Gábor: „Menek Pestre cselédnek” *Valóság*, 58. (1979) 11. sz. 67–76.

1981 GYÁNI Gábor: Házicselédek. *História*, 3. (1981) 2. sz. 13–14.

1983a GYÁNI Gábor: A budapesti házcseléd munkapiac működési mechanizmusai. 1890–1941. *Századok*, 116. (1983) 404–433.

1983b GYÁNI Gábor: *Család, Háztartás és a városi cselédség.* Budapest, Magvető Kiadó, 1983.

- 1984 GYÁNI Gábor: A polgári család hatalmi dinamikája a klasszikus liberalizmus korában. In: *Történeti antropológia. Az 1893. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai*. Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984. 293–303.

GINZBURG-PONI

- 1991 GINZBURG, Carlo – PONI, Carlo: The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace. In: *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*. Eds.: MUIR, Edward – RUGGIERO, Guido. Baltimore–London, 1991. 1–10.

HACKER

- 1936 HACKER Ervin: *Társadalmi kapillaritás és kriminalitás*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1936.

HÁRS

- 2008 HÁRS György Péter: Pszichoanalízis a Nyugatban. *Múlt és jövő*, 4. (2008) 47–70.

HAYES

- 1997 HAYES, Kathleen: Images of the Prostitute in Czech Fin-de-Siecle Literature. *The Slavonic and East European Review*, 75. (1997) 2. sz. 234–258.

HAVELOCK

- 1890 HAVELOCK, Ellis: *The Criminal*. New York, Scribner and Welford, 1890.

HIGGS

- 1983 HIGGS, Edward: Domestic Servants and Households in Victorian England. *Social History*, 8. (1983) 2. sz. 201–210.

Illyefalvi

- 1930 ILLYEFALVI Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1930.

EVENS

- 1975 EVENS, Richard J.: Prostitution, State and Society in Imperial Germany. *Past & Present*, 70. (1975) 1. sz. 106–129.

LÁSZLÓFI-NAGY-TRÁDLER

- 2017 LÁSZLÓFI Viola – NAGY Zsófia – TRÁDLER Henrietta: „Fajtalanság”, pszichoanalízis és bűnelkövetés a Tanácsköztársaságban: F. Gy. esete. *Sic Itur ad Astra*, 66. (2017) 45–26.

LENGYEL

- 1998 LENGYEL András: Miért gyilkolt Édes Anna? A pszichoanalízis mint regényszervező elv. *Korunk*, (1998. április) (<http://epa.oszk.hu/00400/00458/00004/oldal97e2.html> – Utolsó letöltés: 2017. 12. 16.)

LIGHT

2008 LIGHT, Alison: *Mrs Woolfand the Servants*. London, Fig Tree, 2008.

LYNCH-BRENNAN

2014 LYNCH-Brennan, Margaret: Bridget in Philadelphia. The Irish Servant Girl, 1840–1930. *Pennsylvania Legacies*, 14. (2014) 2. sz. 12–17.

M. McBRIDE

1974 M. McBRIDE, Theresa: Social Mobility for the Lower Classes: Domestic Servants in France. *Journal of Social History*, 8. (1974.) 1. sz. 63–78.

1976 M. McBRIDE, Theresa: *The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France, 1820–1920*. New York, Holmes and Meier, 1976.

KOSZTOLÁNYI

1990 KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Budapest, Holnap Kiadó, 1990.

KOSZTOLÁNYI

2010a KOSZTOLÁNYI Dezső: *Édes Anna*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2010.

2010b KOSZTOLÁNYI Dezső: *Édes Anna*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2010.

MORAVCSIK

1907 MORAVCSIK Ernő: *A tanúzási képességről*. Budapest, 1907.

NEMES

1943 NEMES Sándor: *Gyakorlati nyomozás*. Budapest, Griff Kiadó, 1943.

PLAMPER

2015 PLAMPER, Jan: *The History of Emotions. An Introduction*. Oxford Oxford, University Press, 2015. (*Emotions in History*)

POOLEY

2009 POOLEY, Sian: Domestic Servants and their Urban Employers: A Case Study of Lancaster 1880–1914. *The Economic History Review, New Series*, 62. (2009) 2. sz. 405–429.

PROCHASKA

1981 PROCHASKA, Frank: Female Philanthropy and Domestic Service in Victorian England. *Historical Research*, 54. (1981) 129. sz. 79–85.

RÁDAY

2013 RÁDAY Mihály: *Budapesti utcanevek A–Z*. Budapest, Corvina, 2013.

RANSCHBURG

1903 RANSCHBURG Pál: *Gyenge tehetségű és gyenge elméjű iskolás gyermekek*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulata, 1903.

1904 RANSCHBURG Pál: *A gyenge elméjűek, mint tanúk*. Budapest. Athenaeum Irodalmi és Nyomda, 1904.

- 1914 RANSCHBURG Pál: Újabb kísérleteim szimultán ingercsoportokkal az érzetek kölcsönhatásainak tanulmányozására In: *Pszichológiai tanulmányok*. Budapest, Magyar Gyermektanulmányi Társaság, 1914. 178–266.

ROBERTS

- 1990 ROBERTS, Robert: *The Classic Slum: Salford Life in the First Quarter of the Century*. Hardmondsworth, Penguin, 1990.

SCHLEGEL

- 1983 SCHLEGEL, Katharina: Mistress and Servant in Nineteenth Century Hamburg: Employer/Employee Relationships in Domestic Service, 1880–1914. *History Workshop*, 15. (1983) 71. sz. 60–77.

SCHNELL

- 1946 SCHNELL János: Ranschburg a laboratóriumalapító és módszeralkotó. In: *Lélektani tanulmányok Ranschburg Pál emlékére*. Budapest, a Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézetének Kiadása, 1946. 17–24.

STEEDMAN

- 2007 STEEDMAN, Carolyn: *Master and Servant: Love and Labour in the English Industrial*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

SZIJÁRTÓ

- 2014 SZIJÁRTÓ István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan, 2014.

SZÓKE

- 1919 SZÓKE Zsófia: Háztartási munkásnők helyzete a múltban. *Háztartási Munkásnő*, 1. (1919. március) 2. sz. 6.

TÁBORI–SZÉKELY

- 1908 Tábori Kornél – SZÉKELY Vladimír: *A család Budapest*. Budapest, A Nap Nyomdája, 1908.

TRÁDLER

- 2014 TRÁDLER Henrietta: A cinkotai Kékszakáll. Egy sorozatgyilkosság értelmezései. *Studia Comitatensia*, 42. (2014.) 1. sz. 185–205.

TODD

- 2009 TODD, Selina: Domestic and Class Relations in Britain 1900–1950. *Past & Present*, 203. (2009) 1. sz. 181–204.

TÓTH

- 1984 TÓTH Zoltán: Négy parasztlány Bécsben. A bevándorlók alkalmazkodási modelljeihez. In: *Történeti Antropológia*. Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984. 353–362.

VIKSTRÖM

- 2004 VIKSTRÖM, Marie-Christine: Female Domestic Servants in Sundsvall. A Swedish Sawmill Town, during Industrialization In: *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*. Ed.: FAUVE-CHAMOUX, Antoinette. Bern-Berlin-Bruxelles-Frankfurt am Main-New York-Oxford-Wien, Peter Lang. 2004. 83-117.

WLACH

- 1919 WLACH Mária: Közvetítésünk és ennek fontossága. *Háztartási Munkásnő*, 1. (1919. március) 2. sz. 2-3.

WALKOWITZ

- 1980 WALKOWITZ, Judith: *Prostitution and Victorian Society*. Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

WIERLING

- 1982 WIERLING, Dorothee: Women Domestic Servants in Germany at the Turn of the Century. *Oral History*, 10. (1982) 2. 47-57.

*Trádlér, Henrietta***The Real Édes Annas**

Most Hungarian readers associate the word “maid” with the plot of *Anna Édes*, a novel by Dezső Kosztolányi published in 1926 as a sequel in the renown literary journal, *Nyugat*. One might presume that the events recounted by Kosztolányi are products of the imagination, however, this is not true. A letter sent in 1926 by Henrik Vámos, an attorney to Dezső Kosztolányi, in which the story of Anna Schmidt, a real murderer is recounted, might have constituted as the basis for the novel. This letter was the starting point of my research. The main aim of my study is to reconstruct the events behind *Anna Édes* by outlining the life stories of two real criminals, Magdolna Kovács and the aforementioned Anna Schmidt. By reconstructing their life paths, I shall analyse their motivations and the punishment they received after they were captured by the authorities. This study is part of an ongoing research.

Kovács Janka

„Az egészségnek megtartására, vagy annak megvesztegetésére mennyit tulajdoníttasanak az Indulatok, kevesen vagynak, kik azt meggondolnák.”¹

A „köznéphez” szóló tanítások a lélek betegségeiről a 18-19. század fordulóján *

Az akadémikus orvosi tudás egészségről-betegségről, amely korábban csak egy szűk, tudós elit számára volt hozzáférhető, a 18. század második felére fokozatosan elérhetővé vált az akadémikus körökön kívül esők számára is. A mindennapokban hasznosítható tudás egyre inkább értékévé vált. Ez a tudás az ember nevelhetőségébe vetett optimista hit és a felvilágosítás pedagógiai programjának szellemében új médiumokon és intézményeken keresztül jutott el a köznéphez. Mindehhez szükség volt egy újfajta beszédmód, a felhalmozott tudást különböző redukciós stratégiák mentén befogadhatóvá tevő stílus-nyelvi eszköztár és fogalmi készlet kialakítására. Ennek szellemében, a felvilágosodás eszméinek hazai terjedésével, és a felvilágosult abszolutista kormányzat a közegészségügyet és az oktatási viszonyokat, így a közjő előmozdítását célzó reformjaival párhuzamosan, a *Volksaufklärung* német indíttatású népnevelő-oktató programjába ágyazottan indult meg a magyar nyelven, érthető és áttekinthető formában megszerkesztett, a legkülönbözőbb témákban íródott, praktikus tanácsokat tartalmazó írásművek kiadása.²

A program mögött húzóó szándék az állami felügyelet kiterjesztése volt a mindennapok világára, az egyes emberek életére, intim szférájára is. A 18. század második felétől kibontakozó anyanyelvű, műfajilag igen sokszínű orvosi felvilágosító irodalom legfontosabb célkitűzése a köznép felvilágosítása, a helyes életmóddal kapcsolatos korszerű ismeretek terjesztése és nem utolsósorban a babonák és a hi-edelemvilág lebontása volt.³ Az egészséggel-betegséggel kapcsolatos ismeretek terjesztésében Magyarországon komoly leküzdendő akadályokat jelentett a korszakot jellemző analfabetizmus, az iskolarendszer fejletlensége és a képzett orvosok hiánya.⁴ A tudás így elsősorban közvetítőkön keresztül juthatott el a köznéphez.

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Krász Lillának, hogy végigkísérte a szöveg létrejöttének folyamatát, és számos hasznos tanáccsal és megjegyzéssel segítette a munkámat.

¹ WESZPRÉMI, 1799. 72.

² FEHÉR, 2009. 139.

³ DEÁKY, 2002a. 446–447.

⁴ FRIEDRICH, 2002. 67.

Jelen tanulmányban a lélek betegségeivel kapcsolatos elméleti-orvosi és praktikus tanácsok közvetítési stratégiáinak vizsgálatát tűztük ki célul, többféle médium vizsgálatával, annak fókuszba állításával, hogy a lélek egészséges és kóros állapotaival kapcsolatos kérdéseket, illetve az ezekre visszavezethető, a legtöbb esetben normaszegőként interpretált viselkedési mintázatokat milyen megközelítésben és mélységben, milyen pedagógiai és meggyőzési stratégiákat követve tárgyalták. A vizsgált forráskorpuszt alkotják az alapvető és hasznos, egészséggel és betegséggel kapcsolatos ismereteket kommunikáló orvosi felvilágosító irodalom különböző alműfajai, az oktatás különböző szintjei számára írott magyar nyelvű tankönyvek, a 18–19. század fordulójától egyre nagyobb számban kiadott magyar nyelvű újságok és folyóiratok, illetve a részben nyomtatott, részben kéziratos formában fennmaradt prédikációk, amelyek különösen a 19. század első harmadától egyre hangsúlyosabban tárgyaltak természettudományos – így a lélek betegségeihez is köthető – témákat, az egyszerű, oktatásban alig részesülő köznép felvilágosításának szándékával. A vizsgált, 1770 és 1820 közötti korszak a szakirodalom tükrében a lélektudomány/pszichológia magyarországi (elő)történetére nézve „fehér foltnak” számít, az eddigi szakmunkák elsősorban az 1840/1850-es évektől kezdődően tárgyalják a témát.

A nyomtatásban kiadott magyar nyelvű szövegeknek azt az aspektusát vizsgáljuk, amit Roger Chartier és a francia olvasástörténeti–interpretációtörténeti vizsgálati módszer nyomán „szándékolt üzeneteknek” vagy „bennefoglalt olvasatoknak” nevezhetünk, vagy Peter Burke megközelítése alapján „kulturális használatokként”, illetve „gyakorlatokként” írhatunk körül.⁵ Feltételezve, hogy a fordítók, fordító–szerzők, vagy szerzők figyelembe vették a megcélolni kívánt olvasóközönség lehetséges igényeit, elvárási horizontját, ezeknek az üzeneteknek, olvasatoknak és használatoknak egy jó része mintegy beleíródott az adott kiadvány szövegébe, szerkezetébe, paratextuális regiszterébe, valamint a kiadás mindenkor társadalmi, kulturális és történeti kontextusába. Ennek értelmében a lélek mibenlétére vonatkozó, a lélek egészséges és kóros állapotaival kapcsolatos, kommunikálni kívánt tudásanyag is rekonstruálhatóvá válik a különböző kiadványok szerkezeti elemeinek és szerkesztésmódjának vizsgálatával.

A lélek betegségeinek reprezentációi az egészségügyi felvilágosító irodalomban

Az orvosi felvilágosító irodalomban tárgyalt kérdések tematikáik szerint hat nagyobb csoportra oszthatók: dietétikai irányultságú írásokra, házipatikákra, illetve a szülészet, a gyermekgyógyászat, a „rögtöni esetek” (elsősegélynyújtás) és a tetszhalál tematikája köré épülő szövegekre. Szűkebb témánk szempontjából a dietétika és a házipatikák tekinthetők kiemelt jelentőségűnek, ugyanis ebben a két alműfajban jelennek meg hangsúlyosan a lélek egészségével és beteg állapotaival kapcsolatos információk. A lélek egészséges és beteg állapotai, szoros összefüggésben tárgyalva a babonákkal és a hiedelemvilággal, fontos szerepet játszottak a populáris

⁵ CHARTIER, 1989. 154–176; BURKE, 2007. 7–39.

medicinában. E kérdések vizsgálatához elsősorban dietétikai irányultságú írásokat, házipatikákat⁶ és a tudós orvosdoktorok által papok számára, vagy papok által írott *medicina pastoralis*⁷ irodalom kiemelkedő jelentőségű szövegeit⁸ vizsgáljuk.

Dietétikai munkák

A három típushoz sorolható munkák műfaji háttérükből eredően más megvilágításban, eltérő hangsúlyokkal tárgyalták a lélek állapotait és az ezekhez köthető (kóros) viselkedési mintázatokat. A dietétikai írások az egészség megőrzésének kontextusába illesztették a kérdést: „*az Egészség bomlik, már pedig az eleitől-fogva való tapasztalás szerint, ezen változásokat e' következő hat dolgok szokták okozni, úgy mint: 1. az Aer, 2. az Étel, és Ital, 3. az Utazás és Nyúgvás 4. az Álom és Végvágyás 5. a' Testnek-tisztulási 6. az Indulatok.*”⁹ A dietétikai munkák elsősorban a prevencióra fókuszálnak, és nem az egyes tünetegyütteseket (melankólia, hipochondria, hisztéria),¹⁰ hanem a pozitív és negatív érzelmek, az ún. *indulatok* szerepét hangsúlyozzák.¹¹

Ez a gondolat a tudományos-orvosi munkákban gyakran tárgyalt bonyolult test-lélek relációra vezethető vissza. E kérdésre szintén találhatóak utalások a felvilágosító irodalomban: „*A Lélek közönsül a Testtel az érző inak által, mellyek valamint a Testnek ez vagy amaz illetését a köz érző műhszerrel [...] erejét az érző inakra, s azok által a Tagok köteleire kiterjeszti, és a Testnek a lélek akarattja szerént való mozdulás vagy tselekedet leszz belöle.*”¹² – írja Zsoldos János 1802-ben megjelent *Aszszony-orvosában*.¹³ Ehhez kapcsolódóan jelenik meg az a tudományos diskurzusban gyakran felmerülő kérdés is, amely a lelki betegségek gyökerét a lélek és test közötti harmónia megbomlásában keresi.

Nógrád megye főorvosa, Bérczy János Christian August Struve német orvos a „Geronomiká”-val, azaz az időskorban elforduló betegség tudományával foglalkozó munkájának fordításában a lélek „nevedő gyengeség”-ét a test öregedésével

⁶ Lásd: a debreceni másodfőorvos Csapó József, Juhász Máté, minorita szerzetes, Szent-Mihályi Mihály egri kanonok, Diószegi Sámuel református lelkész és botanikus, Veszelszki Antal orvos és botanikus, illetve Nedeliczi Váli Mihály házipatikáit és a korszakban több kiadást megért, szerző nélkül megjelentetett *Néma mester* című munkát. CSAPÓ, 1775; JUHÁSZ, 1773; SZENT-MIHÁLYI, 1791; DIÓSZEGI, 1813; VESZELSZKI, 1795; VÁLI, 1797; N. N., 1817.

⁷ Az orvosi felvilágosító irodalom ezen alműfajával először Deáky Zita foglalkozott behatóan. Vö. DEÁKY, 2002b. 226–227; DEÁKY, 1997. 285–297. és DEÁKY, 2001. 343–360.

⁸ KÖMLEI, 1790; ZAY, 1810; ENYEDI, 1801.

⁹ VÁSÁRHELYI, 1792. 11–12.

¹⁰ Bár nem a tünetegyütteseken volt a hangsúly, a különféle betegségek képzetek bizonyos kontextusokban – például a szomorúsággal összefüggésben – előkerültek a tárgyalt munkákban is. Lásd például: „*A' Szomorúság kivált ha hoszszas, és gyakorta meg-ujjult, az Elet-béli kívánságot el-veszi, és sok Gyomor' hibáiból származó nyavalyákat, mint: Kólikát, Szelet, Ájulásokat, 's a' t. okoz; A' Férfiakban Vak süllyeket, az Aszszonyokban Hónapszámnak meg-akadását, Rendeletlenségét, Fejér folyást 's a' t. nemz. Innen származna gyakorta ama' tsudálatos Hypokondriának 's Melancholiának nevezetett nyavalyák, kivált az olyanokban, a' kik igen magános, dologtalan és egy formán folyó életet élnek, a' kik egyebekről nem-is tudnak gondolkodni; hanem tsak a' magok nyavalyájokról, és előttök igen únalmas állapottokról.*” VÁSÁRHELYI, 1792. 69.

¹¹ WESZPRÉMI, 1799. 72.

¹² ZSOLDOS, 1814. 138.

¹³ ZSOLDOS, 1814. 138.

és az érzékszervek romlásával hozza összefüggésbe: „A környüállások ugyan azok maradhatnak, a dolgok egyformák; de az ember érző eszközei idővel elvesztik azok iránt való érzetőségüket”.¹⁴ E forrásrészletek alapján, ha műfajukból adódóan, explicit módon nem is, azonban kirajzolódik a korszak tudományos diskurzusa által sugallt kép, amely a test és lélek mechanikus megközelítéseket elvető holisztikus szemléletére, így e kettő állapotváltozásainak összefüggéseire és kölcsönhatására helyezte a hangsúlyt.

Szerkezetüket, felépítésüket és paratextuális regiszterüket tekintve a dietétikai munkák egymástól igen eltérő képet mutatnak. Vásárhelyi Sámuel nagyenyedi orvos és Weszprémi István szövegeiben kevésbé segítik paratextusok a tájékozódást: mindkét kiadványból hiányoznak az ajánlások, a tartalomjegyzék és a mutatók, így az információk nehezen kereshetők, a szövegek azonban logikusan, tematikusan tagoltak. Weszprémi regulái például pontokba szedve, egyszerű nyelvezettel foglalják össze az egészséghez és betegséghez köthető legalapvetőbb ismereteket. E két szövegnél jóval didaktikusabb Kiss József, Széchényi Ferenc orvosának *Egészséget tárgyazó katechismusa*, amelyben a tudás elmélyítését célozva, kérdés-felelet formában kerülnek megjelenítésre az ismeretek. Kiss József munkája kétszer, először 1794-ben, majd 1796-ban jelent meg Sopronban az „Oskolába járó Gyermeknek számára”, és az egészség megőrzésével kapcsolatos ismereteket a korábban már idézett, a felvilágosító munkákban általánosnak számító kategóriák szerint tárgyalja, külön fejezetben kitérve a lélek és az indulatok kérdésére.¹⁵

Munkamódszereiket tekintve e munkák a korszakban elterjedt gyakorlatot tükrözik, fordításként vagy kompilációként jelentek meg.¹⁶ Vásárhelyi bevezetőjéből fény derül a szerkesztés módszerére is: hivatkozik a korszak ismert szerzőire, az egészségre ártalmas hat tényező felsorolásánál például az erdélyi Marosszék főorvosaként tevékenykedő Mátyus Istvánra,¹⁷ részben pedig a saját tapasztalataira épít: „mind az élesen-látó nagy Orvosok' munkáikból; mind pedig a' maga tapasztalásaimból, az Egészségnek sok hasznos, és Hoszszu-Életet ígérő reguláit tanultam ki; sőt másokat is azoknak meg-tartásokra, kötelességem szerint, serkengtettem”.¹⁸

Kiss József munkája a korszakban német területeken népszerű Bernhard Christoph Faust által írt-szerkesztett, mintaadó *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauch in Schulen und beim häuslichen Unterricht* címmel először 1794-ben megjelent munkát követte, az eredeti német szöveget jelentősen leegyszerűsítve, rövidítve, az illusztrációkat elhagyva és magyar viszonyokra alkalmazva; megtartotta azonban a katekizmus-formát és a nagyobb tematikai egységeket is hűen követte. A lélek betegségeinek vonatkozásában azonban – bár utalások formájában, az

¹⁴ SIRUVE-BÉRCZY, 1806. 36.

¹⁵ Bár a második kiadás jelentősen kibővítve jelent meg, a lélekre vonatkozó ismeretek esetében nem figyelhetők meg eltérések a szövegben.

¹⁶ Ehhez a gyakorlathoz részletesen lásd GIERL, 1999. 69–104; KONTLER, 2006. 133–154; VINCZE, 2006. 116–132; GRAFTON, 2011.

¹⁷ „A' ki ezeket minden környüállásokra nézve ki akarja tanulni útasitom én azt; a' többek között a Doktor Mátyus Úr Dietétikájára, (mellyben kivált az ujjabb ki-adásban, mellynek tsak vagy két elsőbb részeihez lehetett nékem eddig szerentsém) ezeket igen bővön, és tudóson fel-fogja tanulni.” VÁSÁRHELYI, 1792. 12.

¹⁸ VÁSÁRHELYI, 1792. 5.

eredeti szövegben is megjelenik kérdéskör¹⁹ – Kiss József új gondolatokat épített saját munkájába, egy külön fejezetet szentelve az indulatoknak. Ezekre a „hiányosságokra” maga a szerző is utal: „Ugyan azért ezen munka meg-tartya ugyan sinór-mértékét az eredeti munkának, attól ellenben leg többekben különbözik. Sokat kellették még hozzá írnom, a’ miről a’ Németek el-felejtkeztek.”²⁰

Házipatikák

A házipatikák esetén a kiadványok szerkezete és szerkesztettsége – a kommunikált ismeretanyag természetéből adódóan – nagyobb fokú tudatosságot és ebből következően könnyebb kereshetőséget, az információk egyszerűbb befogadhatóságát eredményezi. A házipatikák mindegyikét tudatos rendszerszerű szemlélet jellemzi. Általános az alfabetikus elrendezés és a különféle mutatók használata: név- és tárgymutatók, illetve Nedeliczi Váli Mihály *Házi orvos szótárotskájában* a „Nyavalyáknak lajstroma”, amely a szimptomák szerinti kereshetőséget tette lehetővé. Szintén fontos elemnek tekinthető mindegyik vizsgált munkában a három nyelv (magyar, latin és német) egymás mellett szerepeltetése, ennek segítségével ugyanis visszakereshetővé, értelmezhetővé válnak az egyes gyógynövényeket jelölő újabb magyar kifejezések. Csapó József először 1775-ben megjelent *Új füves és virágos kert* című munkájában időnként kiegészíti más nyelveken bevett kifejezésekkel és különféle tájnyelvi változatokkal is, például az „elmének gyengesége ellen” javasolt méhfű esetén.²¹

A házipatikák műfajukból adódóan, szemben a dietetikák prevencióra irányuló szemléletmódjával, elsősorban a gyógymódokra fókuszálnak. Ennek megfelelően ezekből a munkákból rajzolódhat ki elsősorban az, hogy a korszak felvilágosító munkáiban mit és milyen formában tartottak fontosnak a köznép felé kommunikálni az egyes tünetegyüttesek vonatkozásában. Diószegi Sámuel református lelkész és botanikus *Orvosi füvész könyvében*, amely egyszerre szól a szakmai közegnek és nem-orvosoknak,²² ezért a többi felvilágosító munkához képest komplexebb képet mutat a különböző fizikai és lelki állapotokról, az egyes gyógynövények hatásának tárgyalása előtt hatásuk szerint csoportosítja (erősítő, serkentő) a szereket, és ebben a kontextusban mutatja meg az egyes kóros állapotok kezelési módjait. Az Albrecht von Haller, a göttingeni egyetem fiziológiaprofesszora által bevezetett irritabilitás (ingerelhetőség) és szenzibilitás (érzékenység) tanának keretében tér ki a test-lélek relációkra,²³ ennek nyomán osztja fel a gyógymódokat és köti hozzájuk a lélek kóros állapotait. A vért hígító, tápláló szerekek sorolja az „életerőt serkentő” vizet, amely javasolt gyógymód a hisztéria és a hipochondria esetén. „A’ Szünádra (*Hysterica passio*) és *Hipokondria alkalmatlanságai ellen, a’ hideg víznek böv itala, legjobb óltalom orvosság*”²⁴, illetve az elmeháborodás ellen: „Az elméjében meg-

¹⁹ Lásd például a kötet bevezető szakaszát az egészség és betegség általános kérdéseinek vonatkozásában. (FAUST, 1795. 14–15.)

²⁰ KISS, 1794. 4–5.

²¹ CSAPÓ, 1775. 183.

²² Lásd a kötet bevezetőjét: DIÓSZEGI, 1813. II–VII.

²³ DIÓSZEGI, 1813. 99–102.

²⁴ DIÓSZEGI, 1813. 116.

háborodott vagy őrült embernek, gyakrann legjobb orvosság, ha a' leghidegebb vízbenn főrsztgetik, és fejét hasonló hideg vizes ruhával borogatják."²⁵ Az érzőinek hibáiból eredő kóros lelkiállapotok kezelésére – bár eredetükre megfelelő magyarázatot nem talált – Diószegi a görcsoldó szerek alkalmazását javasolta.²⁶

A házipatikák többsége azonban gyakorlatias szempontok figyelembe vételével, az elméleti háttérrel mellőzve, elsősorban a lélek kóros állapotainak különféle, fizikai állapotokra visszavezethető okaira és azok kezelési módjaira irányult. A vizsgált munkák alapján négy nagyobb, a korszak tudományos munkáiban is hangsúlyos kategória különíthető el: a „bolondozás”,²⁷ ami a tudományos munkákban a mániának vagy őrületségnek feleltethető meg, a hisztéria, a melankólia és a hipochondria. A melankólia és a hipochondria egymással általában összefüggésben tárgyalva jelentek meg, az okok és a gyógymódok oldaláról megközelítve, így például Veszelszki Antal és Szentmihályi Mihály házipatikáiban, amelyekben szintre szóról szóra ugyanaz a leírás olvasható²⁸ a tünetegyüttesek vonatkozásában.²⁹

Medicina pastoralis irodalom

A témánk szempontjából jelentős, az egészségügyi felvilágosító irodalmon belül elkülöníthető harmadik nagyobb műfaj, a *medicina pastoralis* irodalom, amelyet papoknak, vagy papok által írt–szerkesztett orvosi munkák alkottak. E szövegekben – amellet, hogy a fókuszba állítják a „rögtöni eseteket”, így például az öngyilkossággént is interpretálható fulladásos és akasztásos baleseteket³⁰ – a lélek betegségeinek megközelítésében és körüljárásában a vallás szempontjából is releváns kérdésekre kerül a hangsúly.

Az egyik legfontosabb szempont ezekben a munkákban a babonás gondolkodásmódból és népi hiedelemrendszerből eredő különféle „balvélekedések”

²⁵ DIÓSZEGI, 1813. 120.

²⁶ DIÓSZEGI, 1813. 135–136.

²⁷ „Fejér hunyort Deákúl Elleburus albus, és másképen Voratrum albumnak hívják. Hathatós ezen fünek ereje, azért-is gyenge természetű embernek orvosságúl vele élni nem tanátsos. De ha etzetben vagy mézes vízben 24. óráig ásztatod, fél arany nyomonyit adj abból innya a' feje kerdült, 's bolondozni kezdő kemény természetű embernek, esztét helyre hozza.” VÁLI, 1797. 74.

²⁸ Vö. SZENTMIHÁLYI, 1791. 114–115. és VESZELSZKI, 1795. 91–92.

²⁹ Szentmihályi szövege a korábbi (1791), így valószínűleg ez szolgálhatott Veszelszki forrásául. Szélesebben vett témánk vonatkozásában más pontokon is található egyezés. Lásd például a bűbajos vesztésről szóló leírásokat. (SZENTMIHÁLYI, 1791. 204–205. és VESZELSZKI, 1795. 13.)

³⁰ Az öngyilkossági esetek többféle interpretációjára elsősorban a tetszhalállal kapcsolatos szövegek hívják fel a figyelmet. Az 1740-es évektől kezdődően szerte Európában elterjedő, az elevenen való eltemetéstől való félelemben kulminálódó tetszhalál-fóbia hatására irányult a figyelem a biztos halál definiálásának szükségességére. E kérdés egyik eleme az öngyilkosság és az öngyilkosság balesettől vagy szándékos bűncselekménytől való elválaszthatóságának kérdése volt. Az öngyilkossági – elsősorban a fulladásos és akasztásos „balesetekkel” kapcsolatos kétkedés felmerül a magyarországi tetszhalállal és „rögtöni esetekkel” kapcsolatos írásokban is, és a tetszhalálra hajlamosító tényezők között gyakran jelennek meg olyan lelkiállapotok és tünetegyüttesek, például a melankólia vagy a hisztéria, amelyek az öngyilkossággal kapcsolatban is gyakran felmerülnek. Lásd például KÖMLEI, 1790. 21–24 és 396–400; TAKÁTS, 1794; RETTEG, 1809. 41; ORFILA–SZABÓ, 1821. 116–119. A magyarországi tetszhalál-fóbia történetéhez HORÁNYI, 1997. és HORÁNYI, 2003.

lebontása volt. A lidércnyomás, boszorkányság, szellemek és más babonás képzetek természeti okokra visszavezethető magyarázatát kínálja az evangélikus lelkész Kömlei János 1790-ben megjelent, német nyelvből, Rudolph Zacharias Becker *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute* címmel 1788-ban megjelent műve alapján fordított és átdolgozott³¹ *Szükségben segítő könyve* is: „természeti okból származnak, a' mint látjuk; és így, az ördögnek ezekhez semmi közi sintsen”.³² Kömlei írása nem szabályos egészségügyi felvilágosító munka; nem ad pontos leírást az emberi testről, betegségekről és különböző gyógymódokról. Egy kerettörténetbe ágyazva tér ki a falusi élet minden aspektusára, hasznos tanácsokkal szolgál a legkülönbözőbb problémák megoldásához, racionális magyarázatokat és értelmezéseket fűz az egyes jelenségekhez és problémákhoz, minden történethez külön illusztrációkat illesztve.³³

Fontos megjegyezni, hogy a felvilágosító munkák mindegyike arra törekedett, hogy a korábban a babonák és a népi hiedelemrendszer kontextusában magyarázott tünetegyütteseket orvosi terminusokkal írja körül, így az elmebetegséget gyakran kapcsolták olyan fizikai betegségekhez, mint a „bolond hagymáz”-ként, „gutaütés”-ként és „nyavalyatörés”-ként körülírt tünetegyüttesek, amelyek következményeként az ember elméje megbomlik, „elméjén kívül beszélni kezd”.³⁴ Ezekre az „ész elvesztését okozó” tünetegyüttesekre a felvilágosító irodalom hagyományos gyógymódokat javasolt, amelyek a szegény, orvosi ellátásban csak kivételes esetekben részesülő köznép számára is hozzáférhetőek voltak: érvágást, purgálást, illetve különböző gyógynövényekből készített szereket.³⁵

Ezekben a kiadványokban megjelent az elme és lélek betegségeitől nem függetleníthető, deviánsnak tekintett viselkedési mintázatok orvosi terminusokkal való körülírása, az egyes, korábban a viselkedési anomáliákból eredő társadalmi problémának tekintett kérdések medikalizálása. Ezt a gyakorlatot követi a *medicina pastoralis* irodalom egyik kiemelkedő szövege, Zay Sámuel Komárom megyei főorvos *Falusi Orvos Pap* című írása is. Zay gyakorló orvosdoktorként német minta³⁶ alapján írta meg kifejezetten szegény, orvosi ellátásban nem részesülő közösségek papjainak ajánlott munkáját. A deviáns viselkedés egyes megnyilvánulási formáival kapcsolatos szemléletváltást példázza az öngyilkosság motivációinak átértelmezése: a korábban, a vallásos gondolkodás keretei között bűnként értelmezett öngyilkosságot Zay a lélek kóros állapotaira (hipochondria, melankólia) visszavezethető jelenségként írja körül.

³¹ A német és a magyar kiadás többé-kevésbé megegyezik (tartalomjegyzék, a fejezetek felépítése és néhány eltéréssel a címek is), Kömlei pedig az előszóban reflektál a munkamódszerére: a német személynéveket és helynéveket „magyar nyelvre alkalmazta”, a német eredetit csak indokolt esetekben, például nagyobb városoknál tartotta meg. Vö. BECKER, 1788. és KÖMLEI, 1790.

³² KÖMLEI, 1790. 420.

³³ DEÁKY, 2002b. 228–229.

³⁴ CSAPÓ, 1791. 6.

³⁵ CSAPÓ, 1791. 7–12. és 263–265; SZENT-MIHÁLYI, 1791. 49. és 69–71; JUHÁSZ, 1773. 59; CSAPÓ, 1775. 31.

³⁶ Zay Sámuel a német orvos, J. Krause *Der medizinische Landpfarrer* címmel 1794-ben megjelent munkáját ültette át magyarra. A könyv a korszakban nagyjából 600 példányban került a német városok papjaihoz. Nem lehet tudni, hogy Zay hogyan jutott a könyvhöz, de felhasználta a 300 oldalas művet, amely követte a korszakban megszokott tematikus rendet, tárgyalva a paraszti élet legtöbb aspektusát és a legegyszerűbb gyógymódokat. (DEÁKY, 2001. 348–349.)

„Ha valaki abba a szerentsétlenségbe esik, hogy magát felakasztja, vagy megfojtja, úgy ne tegyünk vele, mint szoktak sokan [...] az ilyen szerentsétlent, nem csak az, hogy nem éleszgették, hanem még azt az emberi nemzet gyalázattyára artzal a földre levetették [...], koporsó nélkül a határra kivittek, ott mint valamely döglött kutyát artzal lefordítván egy gödörbe bévették, valamely meghegyzett karóval a hasát által szúrták. [...] Szép kis temetés egy ilyen okos világba. Nyitnák-fel csak az ilyennek a testét, mindjárt meglátnák az ő nyavalyás környülállásit, s ne lehetne nem szánni az ilyen szerentsétlen maga gyilkosát.”³⁷

A populáris, köznéphez szóló kiadványok magyarázatai tehát amellet, hogy gyakran társadalmi összefüggésben, a deviáns viselkedési mintázatok megítélésének kontextusában tárgyalták a lélek és elme betegségeinek kérdéskörét,³⁸ a medikalizáció nyomán törekedtek az egyes viselkedési anomáliák fizikai állapotokra visszavezethető magyarázatára is.

A *medicina pastoralis* irodalom sajátosságaként értelmezhető még az a papok, lelkészek munkáját segítő gyakorlat is, amikor az egyes kiadványok elejére ún. orvosi kérdések kerültek. A pontokba szedett, világosan megfogalmazott kérdések segítségével a falusi papok felmérhették a hozzájuk forduló betegek állapotát, betegségük természetét és a kórelőzményeket. A teljes életmód megismerésére irányuló kérdésekben felmerültek a lélek egészséges és beteg állapotaira, illetve a hangulatváltozásokra vonatkozó kérdések is: „Eszinkivül vagy-on-é, és beszél-é sokat magában?”; „Sir-é a beteg vagy oknélkül Katzag?”³⁹; „Vallyon eleven virgontz természetüek-é, vagy pedig félelmesek és szomorúak?”⁴⁰

A tudásközvetítés stratégiái az orvosi felvilágosító irodalomban

A lélek egészséges és beteg állapotainak reprezentációi kapcsán, a források alapján elsősorban az alkalmazott kommunikációs stratégiák mentén rajzolódik ki a felvilágosító munkákat jellemző pedagógiai-nevelő szándék. Ezen munkák esetében a tudós orvosdoktorok a tematika, illetve nyelvi-stiláris eszköztár tekintetében is alkalmazták azokat a redukciós stratégiákat, amelyek segítségével a felhalmozott orvosi tudás közvetíthetővé és befogadhatóvá válhatott a köznép számára. Ugyanez a módszer mutatkozik meg az egyes betegségképzetek tárgyalása esetén is: a különböző tünetegyüttesek magyarázatához fűzött elméleti háttértől eltekintve, kizárólag a betegségek tüneteinek, kezelési módjainak, illetve következményeiknek praktikus leírására szorítkoztak, egyszerű, világos és áttekinthető formában.

E szűrési vagy redukciós folyamat legszemléletesebb példáját Zsoldos János Veszprém megyei főorvos munkássága nyújtja. Zsoldos 1792-től folytatott orvosi tanulmányokat, előbb a jénai, majd a bécsi egyetemen, ahol 1795-ben avatták

³⁷ ZAY, 1810. 243–244.

³⁸ Ennek egyik legjobb példája az a Kömleli János *Szükségben segítő könyvében* megjelenő rövid történet, amely a részegeskedés és az ebből eredő elmebetegség problémakörét járja körül, rávilágítva a súlyos társadalmi következményeikre. Vö. KÖMLEI, 1790. 164–170.

³⁹ ENYEDI, 1801. 243, 245.

⁴⁰ ZAY, 1810. 9.

orvosdoktorrá. 1796-ban Pápán telepedett le; a város a 18. század végén már jelentős szerepet játszott Magyarország szellemi-kulturális életében, így Zsoldosból nem vált Pápán elszigetelt vidéki orvos; aktívan figyelemmel kísérte a korabeli szakmunkákat és tartotta a kapcsolatot korábbi iskoláival.⁴¹ Orvosi munkái mind a kurrens szakirodalom, mind pedig a korszakban divatos elméletek, így az egészség- és betegség koncepciók a lélek és elme betegségeivel kapcsolatos ismeretét is tükrözik.

Munkásságának fontos részét képezte mind a tudományos igényű, a műveltebb, tudós elit és az orvosok számára közvetített tudás, mind pedig a köznép felé, egyszerűbb és gyakorlatiasabb formában kommunikált orvosi ismeretek összefoglalása. A továbbiakban írásainak e kétféle irányultságát szem előtt tartva vizsgáljuk az 1802-ben kiadott *Aszszony-orvost*, az első magyar nyelvű nőgyógyászati munkát, az 1814-ben kiadott *Diaetetikát*,⁴² amelyben tematikus alfejezetekre osztva tárgyalta mind a betegségek megelőzésére, mind pedig azok kezelésére vonatkozó hasznos, leegyszerűsített ismereteket. Ez utóbbi munkájának két kiskolai, tankönyvi használatra szánt átdolgozásán, az 1817-ben testvére, Zsoldos Jákob által átszerkesztett *Egészség regulái*, illetve a Fodor Gerzson református lelkész által átdolgozott, *Az egészség fenntartásáról való rendszabások* címmel 1818-ban kiadott kiskolai tankönyveken keresztül szemléltethető leginkább a tudományos ismeretek redukciós folyamata.

E munkák tartalmi és formai vizsgálata során figyelembe vesszük a lélek és elme betegségeivel kapcsolatban a nyugat-európai oktatási-képzési centrumokból érkező egészség- és betegségkoncepciók leglényegesebb elemeit. Zsoldos differenciált ismeretek közvetítésére törekedett a lélek betegségeinek háttérével kapcsolatban, kitérve a lélek-test relációkra és az európai orvosi irodalomban is gyakran tárgyalt négy nagyobb tünetegyüttesre (melankólia, mánia, hipochondria, hisztéria), ezek az ismeretek azonban csupán a tudományos közegnek szóló kötetében kerültek tárgyalásra. A tudományos tudás szűrési folyamatait ezért az ismeretek egy jól körülhatárolt csoportja mentén kívánjuk felvázolni: az indulatok szerepe, háttére és a testi és lelki folyamatokra gyakorolt hatása mindhárom szinten hangsúlyosan jelent meg, így elemzésünk fókuszába ezt a kérdéskört állítottuk. E tematikát szem előtt tartva, formai szempontból a következő kérdésekre fektettünk különös hangsúlyt: a megcélzott befogadóközeg és a munkamódszer, azaz a kiadványok szerkezete, nyelvezete és paratextuális regisztere, tehát az alkalmazott kommunikációs, illetve az olvasást és befogadást segítő stratégiák, amelyek mentén a tudományos-orvosi tudás szűrése és redukciója végbement, elősegítve ezzel az ismeretek szélesebb befogadóközeg számára, egyszerű és közérthető formában történő adaptálását.

Zsoldos János *Aszszony-orvos* című munkája bár nem egy adott munka magyar nyelvű adaptációja, nem tekinthető originális alkotásnak: a korszakban bevett kompilatórikus szerkesztési gyakorlatot követte, különböző forrásokból merítve ismereteit. E forrásokat azonban külön lábjegyzetekben, pontos hivatkozásokkal (műre, szerzőre, oldalszámra) nem jelölte, csupán a főszövegben tett utalásokat

⁴¹ M. VARGA, 1976. 26–28.

⁴² Zsoldos János *Diaetetikája* 1818-ban Pesten is megjelent, ám a két kötet közt nincsen jelentős eltérés, ezért a tanulmányban az első kiadás szövegére hivatkozunk.

ismeretei forrására. Az elmeindulatokkal és a lélek betegségeivel kapcsolatban csak elszórtan találhatóak hivatkozások a szövegben, ekkor sem elméletek formájában: a képzelődés káros hatásainál a 17–18. század fordulójának legtekintélyesebb orvosegyéniségére, a leideni professzorra, Herman Boerhaave-ra,⁴³ a szomorúság következményeinek ismertetésekor pedig saját bécsi tapasztalatai mellett az orvosi felvilágosító irodalom műfajteremtő kiadványának⁴⁴ szerzője, Samuel-Auguste Tissot eseteleírásaira hivatkozik.⁴⁵

Implicit módon azonban a szövegből kiolvashatók azok a hatások, amelyek meghatározták Zsoldos elméleti irányultságát. Zsoldos az angol John Hunter nyomán tárgyalta az elmeindulatok működését, ennek megfelelően az indulatok lélekre és testre gyakorolt befolyásának háttérben álló „izgatóerő” problematikáját, a test és lélek kóros állapotait ezen erő túlzott jelenlétéből vagy éppen hiányából levezetve.⁴⁶ Erre az elméleti háttérre alapozva mutatja be az egyes indulatokat és érzelmi állapotokat, kiváltó okait, tüneteiket és leghatékonyabb kezelési módszereiket is. Az izgatóerő hiányához köti a lankasztó indulatokat (félelem és szomorúság), túlzott jelenlétéhez pedig a felfokozott érzelmi állapotokat (túlzott képzelődés, öröm és harag), melyek káros hatással lehetnek a testre és a lélekre egyaránt.⁴⁷ Az izgatóerőtlenség kiváltó okainak tekinti a hiányállapotokat: a koplalást, a szomjúságot, a megfelelő levegő hiányát, a sötétséget és a vér, a víz, az epe és a nyálka fokozott hiányát a testben, gyógymódként pedig ezek ellentétét, tehát az izgató szereket javasolja (tápláló étel, meleg, tiszta levegő, mozgás és alkoholos italok). A felfokozott indulatokat mindezek ellentétéből vezeti le: a rövid ideig tartó meleg időjárás, a világosság, a túlzott alkoholfogyasztás hirtelen indulatokat, illetve a „külső és belső érzékenységekre” egyaránt ható túlzott testgyakorlás, hangos zene, az erőteljes szagok a képzelőerő fokozódását, koncentrációhiányt és „bolondságot” okozhatnak.⁴⁸

Zsoldos János *Aszszony-orvos* című munkáját mind az orvosok, mind pedig a nem-orvos, tudós elit figyelmébe egyaránt ajánlotta.⁴⁹ Kiemelte azonban, hogy írását nem gyakorlati útmutatónak szánta,⁵⁰ elsődleges célja az eligazítás, a felvilágosítás és az orvoshoz fordulás fontosságának hangsúlyozása volt.⁵¹ A kötet

⁴³ „Boerhav tapasztalása szerint az igen elmés Emberek, akik egészségekkel keveset gondolván, mindég az eszekkel dolgoznak, nem tsak egész Testekben meg-soványodnak [...], hanem végre velejekre is mintegy elveszik, a velő közt lévő érző inak izgattathatatlanokká lesznek, a midön edgyik szemevilágát, a másik hallását elveszti.” ZSOLDOS, 1802. 35.

⁴⁴ Az egészségügyi felvilágosító irodalom mintaadó szövegét Tissot 1761-ben jelentette meg Lausanne-ban *Avis au peuple sur sa santé* címmel, magyarul 1772-ben jelent meg Nagykárolyban, Zemplén, Szerém, majd Szatmár megyék főorvosa, Marikowzki Márton fordításában, *A' néphez való tudósítás* címmel; Marikowzki a német kiadás alapján készítette el saját fordítását.

⁴⁵ ZSOLDOS, 1802. 27.

⁴⁶ ZSOLDOS, 1802. 23.

⁴⁷ ZSOLDOS, 1802. 24–38.

⁴⁸ ZSOLDOS, 1802. 28–43.

⁴⁹ ZSOLDOS, 1802. 6–7.

⁵⁰ „Ismét azt irom hát, hogy ezen Munkám nem a himpelléreknek szaporításokra, és a szomorú Történeteknek többítésekre való; hanem arra inkább tsak a nem orvosok részéről, hogy a Közönség jobban jobban esmerkedjen-meg a maga természetével, tanúllya okos magatartása által a nyavalyákat kerülni.” ZSOLDOS, 1802. 12.

⁵¹ ZSOLDOS, 1802. 7.

bevezetőjében nem csupán megcélzott olvasóközönségét nevezte meg, de munkája felépítésére – tehát az olvasást és tájékozódást segítő eszközökre – is felhívja a figyelmet: „Ragasztottam én e’ Könyvhöz Szótárt, és Rajzolatot, hogy érthetőbbek legyenek a’ szokatlanabb szók, és más részről, hogy valamely dolgot az Olvasó e’ Könyvben fél-találhasson.”⁵² A szövegben tehát explicite is kifejeződik az a pragmatikusnak tekinthető szerzői szándék, amely a tudás minél hatékonyabb terjesztésére és az információk minél egyszerűbb elérhetőségére, kereshetőségére és befogadására irányult. Mindez megfigyelhető a kiadvány szerkesztésében is: egymástól tipográfiaiailag jól elkülöníthető fejezetek követik egymást, amelyeket szám- vagy betűjelzéssel további egységekre tagolt alfejezetek alkotnak, a leglényegesebb információkat ezeken belül is külön kiemelve (dőlt betű, behúzás). A szöveg egészében megfigyelhető a magyar nyelvűsége, az egyes szakszavak magyarítására való törekvés is: a bevezető, elméleti részben felvázolt koncepciók esetében, a könnyebb érthetőség kedvéért mind a magyar nyelvű, mind pedig a latin nyelvű változatot szerepelteti; ez a szerkesztési elv jellemzi a teljes kötetet. A fejezetek címében jelzett fontosabb koncepciókat és betegségneveket mind magyarul, mind pedig latinul szerepeltette, a szöveghez csatolt szöszedetben pedig külön felhívta a figyelmet arra, hogy a szótár elsősorban magyarázatként szolgál a még idegennek hangzó magyar nyelvű változatok használatához.⁵³

Az *Aszszony-orvossal* ellentétben, melyben egyszerre jelenik meg a művelt elit megszólítására, felvilágosítására és a tudományos tudás közvetítésére irányuló szándék, Zsoldos 1814-ben megjelent *Diaetetikája* már egyértelműen a kevésbé művelt közeget szólítja meg, és bár minimális elméleti háttérrel, de elsősorban a legalapvetőbb orvosi ismereteket és a betegségek megelőzésére irányuló alapelveket közvetíti. A *Diaetetika* előzményei között említi a korszakban autoritásnak tekintett, meghatározó szerzők, így például a hallei egyetem professzora, Friedrich Hoffmann, Samuel-Auguste Tissot, Bernhard Christoph Faust és a jénai professor, Christoph Wilhelm Hufeland munkásságát. A magyar elődök közül Mátyus István hatékony Ó- és Új *Diaeteticájára* hívta fel a figyelmet, kiemelve, hogy saját írását elsősorban a „*Salernumi Iro*”, azaz a *Regimen Sanitatis Salernitanum*⁵⁴ mintájára alapozta.⁵⁵

Hasonlóan korábbi munkájához, a *Diaetetika* előszavából is explicite kiolvashatóak mindazok a szándékolt üzenetek, amelyek a kiadvány teljes szövegébe és paratextuális elemeibe is beleíródtak: pontosan meghatározza tárgyát, utalásokat tesz a szerkezeti-tartalmi felépítésre és a szöveg nyelvezetére is, ezzel is tudatos struktúrát adva a szövegnek. Bár a bevezetőben nem határozza meg a megcélzott befogadókörözetet, ez a mű felépítéséből, a benne foglalt tudásanyagból és a nyelvi

⁵² ZSOLDOS, 1802. 19.

⁵³ ZSOLDOS, 1802. 453.

⁵⁴ A salernói orvosi iskola 13. században keletkezett egészségügyi tankölteménye, amely évszázadokig népszerű olvasmány volt. A 18. század végéig több mint 300 kiadást ért meg Európában, magyarra először a 17. század végén fordították le. Lásd SZLATKY, 1989. 450–451; SCHULTHEISZ 2006a. 118–120; DEÁKY, 2002b. 204.

⁵⁵ ZSOLDOS, 1814. X.

regiszterből kikövetkeztethető. A szöveg nyelvezetét tekintve pedig az érthetőség kedvéért az ismert és bevett kifejezések használatára szorítkozott.⁵⁶

A kötet felépítését az ún. diétetikai szemlélet⁵⁷ határozza meg.⁵⁸ Ez a megközelítés magában foglalja az ember életkörülményeinek összességét, hangsúlyozva a megelőzés fontosságát és mindazokat a tényezőket, amelyek a betegségek kialakulásához vezethetnek, így a fejezetek struktúráját többek között a következő kérdéskörök adják meg: a természeti környezet, a higiénés viszonyok, a táplálkozás, az alvás fontossága, illetve az elmeindulatok hatása a fizikai állapotra nézve. A különböző tematikák közötti eligazodást jól szerkesztett, fejezetekre és ezeken belül is altémákra osztott tartalomjegyzék segíti, amelyben elkülönülnek egymástól az egészség megtartására, a betegség gyógyítására és a beteg ember magaviseletére vonatkozó rendszabások.

A lélek és elme betegségeinek az *Aszszony-orvosban* foglalt részletes, komoly elméleti háttérrel és a különböző tünetegyüttesek megjelenési formáit és sajátosságait is figyelembe vevő elemző–magyarázó megközelítés helyett Zsoldos a *Diaetetikában* az indulatok fizikai állapotra gyakorolt hatásának tárgyalására szorítkozott. A lélek és a test összefüggéseire csupán egy rövid elméleti bekezdésben utal,⁵⁹ majd az *Aszszony-orvosban* tárgyalt érzelmi állapotokat, melyeket az izgatóerő hiányából vagy éppen túlzott jelenlétéből vezetett le, a *Diaetetikában* három típusra osztja.⁶⁰ Kategóriáit nem a negatív-pozitív ellentétpár, hanem a testre gyakorolt befolyás alapján állítja fel: „Az *Indulatok Testünkre hatnak és befolyásokra nézve vagy izgatók vagy lankasztók vagy pedig reszkettetők.*”⁶¹ Külön felsorolja az egyes kategóriákba tartozó érzelmeket: az izgató indulatokhoz sorolja az örömet, a szeretetet, a vidámságot, a reményt és a haragot, a lankasztó érzelmekhez a szomorúságot, a félelmet, a reményt, az aggodást, az irigységet és a gyűlöletet, a reszkettető érzelmekhez pedig a hirtelen indulatokat (ijedés, hirtelen öröm vagy harag).⁶²

A kötetben prezentált tudásanyag redukciójának folyamata leginkább konkrét példákon keresztül ragadható meg. Míg az *Aszszony-orvosban* az egyes típusokhoz köthető különböző érzelmi állapotokat pontokba szedve, azok jellemző tüneteivel és hatásaival, illetve esetenként példákkal együtt tárgyalja az egyes típusok jellemzőinek általános összefoglalása előtt; a *Diaetetikában* ezek az információk típusonként összevonva, jelentősen leegyszerűsítve kerülnek tárgyalásra.

Az *Aszszony-orvosban* Zsoldos a következőképpen elemzi a lankasztó érzelmekhez sorolt egyes érzelmi állapotok hatásait a fizikai állapotra nézve:

⁵⁶ ZSOLDOS, 1814. XI.

⁵⁷ SZLATKY, 1989. 447–450.

⁵⁸ ZSOLDOS, 1814. V.

⁵⁹ ZSOLDOS, 1814. 138.

⁶⁰ Ezek a kategóriák pontosan ezért nem is feleltethetők meg egymásnak minden ponton. Az *Aszszony-orvos* csupán kétféle kategóriát tárgyal, az izgatóerő hiányához köthetőt (lankasztó) és fokozott jelenlétéhez köthetőt (izgató), a *Diaetetikában* ez kiegészül a „reszkettető” érzelmek kategóriájával, amelyhez a hirtelen indulatokat köti. Ilyen érzelem például az hirtelen ijedség, amelyet az *Aszszony-orvos* kategóriái szerint lankasztónak, a *Diaetetikában* felállított tipológia szerint pedig a lankasztó érzelmeken belüli kisebb csoportba tartozóként kell tekintenünk.

⁶¹ ZSOLDOS, 1814. 137.

⁶² ZSOLDOS, 1814. 139–141.

„V. A lankasztó indulatok erőtlenné válnak, p.o.

1. Az ijedés. Nem ritka példa az elájulás, vérfojás, időtlenszülés, gutaütés, tisztulásnak meg-rekedése az ijedés után. A husoknak izgattathatóságát kiváltképpen háborgította, innét sokszor akarattya ellen-is, a meg-ijedt ember vizelletét, s emésztetét el-ereszti.

2. A Szomorúság, melly az Embert el-fogyasztja, mindennemű műhszereknek munká-it meg-háborítja. Tiszszót említ egy Férjfiút, a ki Feleségének hirtelen halálán annyira meg-illetődött, hogy hirtelen való fülladozásban meg-hólt. Láttam Bétsben edgy Leányt, a ki szeretőjétől meg-tsalattatván, mindég szomorkodott, míg nem nyavalyatörőssé lett. Hát hányan meg nem tébolyodnak ez vagy amaz ok miatt való szomorúságokban?

3. A Félelem és rettegés között való küszködés minden izgató erőt vissza-vér a szív ere-jét, az érverést lankasztja, a tagokat meg-hidegíti, a lélekzést nehezíti, a havitisztulást háborítja, a test párázását hátrállja, innét gyakori borsódzást szerez, néha nagyon-is izzaszt, a húsok és műhszerek erejeket lankasztja, onnét következik, hogy roszs gyomor, hasmenés, el-száradás, és halál gyakori követő póstája.”⁶³

Ezzel szemben a *Diaetetikában* ugyanez a tudásanyag sokkal kevésbé differenciáltan került bemutatásra, nem az egyes érzelmi állapotok hatásaira, hanem a lankasztó érzelmek általános befolyására koncentrálván:

„A lankasztó Indulatok, a millyenek a szomorúság, félelem, szégyen, mindennemű aggodás, irigykedés, gyűlölség, és más egyéb indulatokoskodások (*Leidenschaften, passionata affectuositas*) a nedveket kívülről befelé huzzák, és az élet-erőt lassú lépésekkel elfogyasztják. Ezen Indulatok nem tsak annyiba ártanak a mennyibe nem izgatnak, hanem egyszersmind mint a víz a tüzet eloltja, úgy ezek is az érző Inak erejét elveszik, a honnét az egész Testnek és részeinek lankadtsága következik, a szív meglassul, az ábrázat elhalványodik [...] A gyomor nedv éget, az epe rág, a tej nedv tsipössé és zavarodottá teszi a vért, és a vérből jövő vizelletet; a ki nem gőzölöghető seprőlékek majd a vérbe vissza kerengvén annak tsipösségét nevelik, vagy valamelly belső részre rohan-nak, vagy utóbb rothadt kiütések, persenések, kelések, patéts, vagy kanyaró formába verettetnek ki a bőrre.”⁶⁴

E kiragadott példák megvilágítják azt a szándékot, amely a felvilágosító kiadványok szerzőit, fordítóit és szerkesztőit motiválta: a bonyolult, tudományos szövegek elemző-magyarozó karakterét elhagyva, e folyamatban csupán a leghasznosabb, legalapvetőbb információk közvetítése vált lényegessé, és ahogyan az *Aszszony-orvosból* és a *Diaetetikából* kiemelt szövegek közti eltérések is mutatják, a kevésbé differenciált és részletes tudásanyag, illetve a leegyszerűsített szerkezet szolgáltatta a minél könnyebb befogadhatóság céljait.

Zsoldos János munkásságát tekintve a *Diaetetikát* a tudományos tudás redukciójának folyamatában középső szintnek tekintjük. Az 1814-es kötet tematikáját követő, két kisiskolai tankönyvként használt verses átdolgozás szövege pedig megmutathatja azt, hogy mit tekintettek a felvilágosító kiadványok szerzői a „gyengébb elmékhez” és „gyermeki értelmekhez” igazított, közvetítendő tudásanyagként.

⁶³ ZSOLDOS, 1814. 27–28.

⁶⁴ ZSOLDOS, 1814. 140–141.

Az 1814-ben kiadott *Diaetetika* szövegének verses változata először 1817-ben jelent meg Zsoldos János testvére, Zsoldos Jákob átdolgozásában, majd pedig 1818-ban Fodor Gerzson református lelkész átiratában. Fodor Gerzson valószínűleg ismerhette a korábbi verses formát, mert bár az átdolgozás módja, elsősorban nyelvezte, eltérő, a *Diaetetikából* átvett részek tematikailag egyeznek az 1817-es, Zsoldos Jákob-féle kiadással.

A két kötet szerkezeti felépítésében csak az előszót tekintve tér el egymástól. Míg a Fodor Gerzson-féle változat nem tartalmaz bevezetést, Zsoldos Jákob átdolgozásának előszava utal a kötet kiadásának fő céljára, a nevelés és a hasznos tudás fontosságát kiemelve: „Így leve hasznos munkája / Megyénk Fő Orvosának / Zsoldos Diaetetikája / Hasznára a Hazának, / Melly fontosságára nézve / Hogy a gyenge elmékhez / Lehessen jól elintézve / Gyermeki értelmekhez.”⁶⁵ A szöveg olvasását és befogadását segítő paratextuális elemek jelenléte azonban – a korábban tárgyalt két kötetéhez képest – elhanyagolható; az olvasó csupán az egymástól tipográfiaiailag jól elkülönített fejezetcímekre hagyatkozhat. A szöveget mégis könnyen megjegyezhetővé és felidézhetővé teszi maga a forma: a felvilágosító kiadványok többségétől eltérően az információkat nem folyószövegben, hanem verses formában kommunikálta mindkét kiadás.

A közvetített tudásanyag – a *Diaetetika* nyomán – szintén csupán az indulatok fizikai állapotra gyakorolt befolyására redukálódott. A lélek–test relációra történő utalás esetén a szövegből eltűnnek a magyarázó és analitikus elemek, amelyek az *Aszszony-orvosban* hangsúlyosan, a *Diaetetikában* pedig még részben jelen voltak. Ezt gyakorlatot szemlélteti a témánkhöz kapcsolódó, „Az *Indulatokról*” szóló fejezet mindkét kötetben. Zsoldos Jákob és Fodor Gerzson is utalnak az indulatok háromféle típusára, és bár Fodor Gerzson explicite is megemlíti a test és lélek összefüggésének problematikáját, leírása nem mutat túl az egyszerű tényközlésen,⁶⁶ míg ugyanez a kérdés a *Diaetetikában* még egy rövid elméleti magyarázatot vont maga után.⁶⁷

Az egyes indulati kategóriák ismertetésénél hatásukat tekintve egyként kezelik, és nem térnek ki az egyes érzelmek befolyására a testben. Az izgató indulatokon belül külön alkategóriaként kezelt hirtelen (reszkettető) érzelmi állapotok leírását mindkét szerző követi, azonban az érzőinek említése nélkül, ez ugyanis egy komplexebb, háttértudást feltételező koncepció, amelynek vázlatos magyarázata a lélek–test reláció ismertetésekor szerepel a *Diaetetikában*, a verses átdolgozásokban azonban nem.

A reszkettető indulatokra vonatkozó ismertetés például csupán tényszerű megállapításokra szorítkozva jelenik meg a két verses átdolgozásban.

⁶⁵ ZSOLDOS–ZSOLDOS, 1817. 7.

⁶⁶ ZSOLDOS–FODOR, 1818. 85.

⁶⁷ ZSOLDOS, 1814. 137–138.

Zsoldos Jákob (1817)

„A meg reszkettető indúlatok lesznek
Ijjesdés s a bánat, erőszakot tesznek;
A hirtelen öröm s hirtelen haragok
miatt, szél-ütésben reszketnek sok tagok,
Midőn külömben is izgatásban vagyok
A test, az indúlat káros akkor nagyon.
Így a midőn testiünk fel vagyon indulva:
Akkor veszedelmes a test izgatása
És felhevítése már soknak sírt ása;
Mert van példa rá, hogy a tudó gyülladóba
Az embert egy harag el vitt koporsóba;
Sok haragos embert a bú felejtőre
ivott bor el kísért már a temetőre.”⁶⁸

Fodor Gerzson (1818)

„Néha vérünk tüzes haraggal fellobban,
Vagy szívünk ijedség' ütésétől dobban.
Ezek Tagainkat reszketésbe hozzák,
A' testet elejtő széltütést okozzák.
Mikor külömben is a' test izgatódik,
Ha indúlat által még háborítódik.
Vagy ha az indúlat elébb járt, 's azomba
A' test mozgatása azt követi nyomba
Ez a két ellenség a' Várt jobban vovja.
Néha a' halált is segítségre hívja,
Halálos a' harag Tüdőgyüladáskor,
A' fellobbant embert elolthatja a' bor.”⁶⁹

A két „társszerző”, Zsoldos Jákob és Fodor Gerzson munkássága, a két verses formában megjelent kisiskolai tankönyv jelentik tehát a tudományos tudás redukciós folyamatának harmadik lépcsőjét. E folyamat során az elme indulataival kapcsolatos differenciált tudásanyag jelentős transzformáción ment keresztül, és az *Aszszony-orvos*ban megfigyelhető analitikus és magyarázó karakter nélkül, a többféle kategóriába tartozó érzelmek ismertetése a legalapvetőbb tények és mindennapokban hasznosítható ismeretek tényszerű leírásává egyszerűsödött. Mindezen változások nyomon követhetőek a nyelvi regiszter (az idegen, jellemzően latin és helyenként német kifejezések és szakszavak fokozatos elhagyása), illetve a kiadványok tartalmi és szerkezeti egyszerűsödésében. Míg az *Aszszony-orvos* differenciált karakterét tükrözi a kötet szerkesztettsége, az információk kereshetőségét szolgáló paratextuális elemei (tartalomjegyzék, szótár, lábjegyzetek és a szöveg tagoltsága), és a *Diatetika* kereshetőségét már csupán a tartalomjegyzék és egy leegyszerűsített szótár szolgálja, a verses kiadásokból pedig mindez eltűnik, és a hangsúly a szöveg memorizálást és minél egyszerűbb befogadást segítő átalakításával első sorban a pedagógiai–nevelő szándéokra került.

A lélek betegségeinek reprezentációi a magyar nyelvű tankönyvekben

Ahogy Zsoldos János és két társszerzőjének kisiskolai használatra szánt tankönyvei is bizonyítják, a tudományos tudás kommunikációjában fontos szerep jutott a korszakunkban egyre nagyobb számban kiadott magyar nyelvű tankönyveknek. E kiadványok az egyetemi oktatás alsóbb szintjeitől (borbély- és sebészképzés) egészen a legalacsonyabb szintig, a kisiskoláig közvetítettek a tudásanyag minőségét és a prezentációs technikáikat tekintve típusonként eltérő ismereteket a lélek különféle állapotaira nézve.

⁶⁸ ZSOLDOS–ZSOLDOS, 1817. 60.

⁶⁹ ZSOLDOS–FODOR, 1818. 86.

A továbbiakban kitérünk az egyetemi oktatás alsóbb szintjein is használt, a pesti egyetem professzora, Rácz Sámuel által írt vagy fordított, tankönyvi használatra szánt írásokban megjelenő ismeretekre, illetve a középfokú és alsófokú oktatási intézmények számára készült,⁷⁰ különböző típusú tankönyvekben (ábécéskönyv, olvasókönyv, nyelvkönyv és természettantankönyv) megjelenő lélekkel és betegségekkel kapcsolatos ismeretanyagra. E munkák fókuszba állításával vizsgáljuk azt, hogy a korszakban megjelenő tankönyvek, amelyek az esetek többségében egy sémára, kompilációként íródtak, nyugat-európai mintákat követtek, vagy pedig fordításként jelentek meg, milyen jellegű információkat, és típusonként milyen formában és értelmezési keretben tartottak fontosnak és hasznosnak közvetíteni az oktatás különböző szintjein tanulók számára.

A közép- és alsófokú intézmények számára írt tankönyvek esetében az egyes kiadványokat nem a két szinthez kötve, lineárisan tárgyaljuk, a rendszerezés szempontjait elsősorban az egyes tankönyvtípusok és az azokban megjelenítésre kerülő ismeretanyag vezérelte, így egy-egy kategória egységes vizsgálatával lehetővé válik a tudományos tudás redukciós folyamatának tárgyalása.

Az egyetemi oktatás alsóbb szintjein használt tankönyvek

Az oktatás legfelső szintjéhez – az egyetemi orvoskaron a sebészet oktatáshoz – köthető magyar nyelvű tankönyvi használatra szánt könyvek csoportját a Rácz Sámuel által írt, fordított, illetve kompilatórikus módszerrel szerkesztett kiadványok jelentik. Rácz Sámuel 1777-től oktatott a latinul nem értő sebészhallgatóknak anyanyelven orvosi ismereteket⁷¹ és tett közzé magyar nyelvű,⁷² szándékai szerint egyszerű, könnyen befogadható és vázlatos ismereteket kommunikáló, tankönyvi használatra szánt kiadványokat. Tanulmányunkban e kiadványokat a lélek betegségekkel kapcsolatos ismeretek redukciós folyamatának első szintjeként tárgyaljuk.⁷³

Az általunk vizsgált öt munkából kettőben, az 1776-ban kiadott, Anton von Störck, a bécsi egyetem rektora, az orvosi fakultás dékánja és Mária Terézia udvari orvosának munkája alapján fordított *Orvosi oktatásban* és az 1782-ben *A' borbélyáságnak eleji* címmel megjelent Joseph Jakob Plenck osztrák orvosprofesszor munkája alapján készült fordításban a lélek helyére és funkciójára szórványosan és többnyire közvetetten, vagy pedig egyáltalán nem jelennek meg utalások. Az *Orvosi oktatásban* a lélek és az elme kóros állapotait és az ehhez köthető viselkedési

⁷⁰ A válogatás szempontjait jelen tanulmányban elsősorban a kommunikálni kívánt ismeretanyag oldaláról megközelítve, a korszakban kiadott különböző tankönyvtípusokban megjelenő lélekkel kapcsolatos információk és ezek prezentációs technikai irányították, a tényleges használatok vizsgálata későbbi kutatás tárgyát képezi majd.

⁷¹ SCHULTHEISZ, 2006b. 85–86; GYÖRY, 1936. 122.

⁷² Rácz Sámuel orvosi nyelvéhez kiegészítésként lásd KESZLER, 2012. 59–61.

⁷³ A vizsgált munkák közt három fordítás található. Az Anton von Störck munkája alapján fordított *Orvosi oktatás* (Buda, 1776) és ennek Rácz saját megjegyzéseivel kibővített *Orvosi praxis* (Pest, 1801) címmel megjelent változata, illetve a Joseph Jakob Plenck (1735–1807) írásából fordított *A' borbélyáságnak eleji* (Buda, Pest, 1782). Ezek mellett pedig két önálló, kompilatórikus szerkesztési módszert követő kötete: az első magyar élettantankönyvként számon tartott *A' physiológiának rövid sommája* (Pest, 1789) és kétkötetes *Borbélyi tanítások* (Pest, 1794).

mintázatokat Rác Sámuel, Störck szövegét követve⁷⁴ kizárólag az agyvelőgyulladásal kapcsolatban említi meg. „...meg-vadúl, kegyetlenkedik és haragoskodik; senkit sem esmér; a környül állókra rohan; némellyeket meg-tép, meg-pofoz, másokat szembe pök; némellykor az esetek meg-gyengülnek, de azonban a beteg magában morog, dörög, s zugolodik, a fogát tsikórgattya”.⁷⁵ A Plenck-féle szövegben pedig, bár az érzőinak bemutatása kapcsán, a funkciók jellemzésekor említést tesz a mozgásban játszott szerepükről, az „érzőinas systemával” kapcsolatban rendszerint megjelenő, a lélek szerepét az akaratos mozgásokhoz kötő elgondolással, csupán egyszerű, tényszerű leírásra törekszik.⁷⁶

Rác Sámuel azonban az általa írt-szerkesztett (*A physiológiának rövid sommája*, 1789; *A borbélyi tanításoknak első és második darabja*, 1794) vagy pedig jelentősen kiegészített (*Orvosi praxis*, 1801) munkákban részletesen kitér a lélek különféle kóros állapotaira és az ezzel kapcsolatos diskurzusba az öngyilkosság problémakörét is beemeli, a továbbiakban ezért elsősorban e munkákra fókuszálunk.

A prezentált ismeretanyagot és szerkesztésüket tekintve e három kiadvány, bár alapvetően egységes képet mutatnak, bizonyos, szempontunkból lényeges részleteikben mégis megfigyelhetőek eltérések. A befogadást és megértést a célokat megfogalmazó előszavak, az egyes betegségeket kategóriánként, nem pedig ábécérendben tárgyaló ismeretanyagban való tájékozódást tartalomjegyzék, a kereshetőséget pedig tárgymutatók segítik. A szöveg tipográfiai elrendezése mind a *Borbélyi tanításokban*, mind pedig az *Orvosi praxisban* a minél egyszerűbb használhatóságot segíti (a szakaszokra tagolt szövegben külön alcímekkel elválasztva tárgyalja a különböző tünetegyütteseket), míg a három mű közül legkorábban kiadott *A physiológiának rövid sommájában* a szakaszokra osztott szövegben a külön gondolatmeneteket csak számok választják el, kiemelések és térközök nélkül.

A szövegek szerkesztési módjában a korszak nyugat-európai orvosi elméleteire és bevett, autoritásnak tekintett szerzőire való hivatkozás tekintetében is eltérések figyelhetők meg. Hasonlóan a korábban tárgyalt, fordításként megjelent munkákhoz, az *Orvosi praxisban*, amely Störck 1776-os munkájának átdolgozott és kibővített változata, a lélek helyéhez, funkciójához és betegségeihez köthető leírásokban sem lábjegyzetben, sem pedig a szövegben nincsenek hivatkozások. Ezzel szemben a Rác által írt-kompilált élettantankönyvben és az 1794-ben megjelent *Borbélyi tanítások* második darabjában, a főszövegben gyakran találhatók utalások a korszak autoritásaira. *A physiológiának rövid sommájában* a lélek helyének meghatározását Albrecht von Hallerhez köti,⁷⁷ az életerő ötféle megnyilvánulásának leírásánál a göttingeni professzorra, Johann Friedrich Blumenbachra hivatkozik,⁷⁸ akinek a neve a kötetben többször is felmerül, a tónus kapcsán a hallei egyetemen tevékenykedő Georg Ernst Stahl,⁷⁹ az ész, az értelem és az öntudat fogalmánál

⁷⁴ Vö. STÖRCK, 1789. 73–74. Störcknek ugyanez a munkája 1778-ban megjelent Milesz József fordításában is, amelyben szintén csak az agyvelőgyulladással kapcsolatban történnek utalások az elme kóros állapotára és az ebből eredő viselkedési mintázatokra. (MILESZ, 1778. 58.)

⁷⁵ RÁCZ, 1776. 43.

⁷⁶ RÁCZ, 1782. 62.

⁷⁷ RÁCZ, 1789. 6.

⁷⁸ RÁCZ, 1789. 28.

⁷⁹ RÁCZ, 1789. 29.

Boerhaave⁸⁰ és az álom definíciójánál Friederich Hoffmann⁸¹ mellett. Hasonló módszerrel él a *Borbélyi tanítások*ban is, ahol saját szövegében, lábjegyzetek és a konkrét munka megjelölése nélkül hivatkozik az egyes szerzők munkásságára és elméleteire, így szűkebb témánkhoz kapcsolódóan, például az öngyilkosság problémakörénél, az önakasztás kapcsán Anton de Haen holland származású bécsi udvari orvos és Giovanni Battista Morgagni itáliai anatómus megfigyeléseire.⁸²

A megjelenő ismereteket tekintve három nagyobb tematikát különíthetünk el. Az első nagyobb tematikus egységnek az elméleti háttér bemutatása tekinthető. Rácz *A physiológiának rövid sommájában* és a *Borbélyi tanítások* első kötetében szinte kizárólag az elméleti ismeretanyagra támaszkodik. Kitér a test és a lélek kapcsolatára,⁸³ az érzőinek szerepére,⁸⁴ a lélek befolyására a testi folyamatokra nézve (az akaratos és akaratlan mozgások szerepe),⁸⁵ a külső és belső érzékenységek kapcsolatára és a kapcsolódó lelkiállapotok problematikájára, az öt érzékszerv és az ideaképzés kapcsolatára.⁸⁶ E tematikákhoz kapcsolódóan mutatta be a figyelmet az emlékezet és a képzelődés folyamatait,⁸⁷ az elmeindulatok kettős felosztását (*deprimantes*, azaz lenyomók, illetve *excitantes*, azaz felgerjesztők)⁸⁸ és az álom⁸⁹ kérdéskörét.

A második kategóriába a lélek és elme betegségeihez kapcsolódó különféle tünetegyüttesek tartoznak. Rácz az 1801-ben megjelent *Orvosi praxis*ban a többi írásához képest egészen sokszínű képet mutat e kóros elváltozásokról és az ezekből eredő viselkedési mintázatokról. Munkamódszerét tekintve azonban kifejezetten deskriptív, az egyes tünetegyütteseknél hiányzik az elméleti háttér bemutatása, amelynek segítségével magyarázatot kereshetne az okokra és összefüggésekre. A bemutatott tünetegyüttesek között szerepelt többek között a hipochondria és a hisztéria (az előbbi, mint a férfiak, az utóbbi, mint a nők betegsége), az amnézia, az ún. *amentia partialis*, amely fogalom azokat a betegeket jelöli, akik csak bizonyos esetekben ítélnék rosszul, egyébként „tisztán” a gondolkodásuk, a melankólia és a mánia (mindkettő külön-külön *hysteriás* és *hypochondriás dispositióval*), illetve az *ecstasis*⁹⁰ és a *catalepsis*, amelynek jellemzése leginkább a korabeli tetszhalál-leírásokhoz hasonlítható.

⁸⁰ RÁ CZ, 1789. 229.

⁸¹ RÁ CZ, 1789. 133.

⁸² RÁ CZ, 1794b. 27.

⁸³ RÁ CZ, 1789. 6–7.

⁸⁴ RÁ CZ, 1794a. 57–60.

⁸⁵ RÁ CZ, 1789. 98–103; RÁ CZ, 1794. 116–117.

⁸⁶ RÁ CZ, 1789. 103–104. és 227–230; RÁ CZ, 1794a. 115–116.

⁸⁷ RÁ CZ, 1789. 227–28.

⁸⁸ RÁ CZ, 1789. 229.

⁸⁹ RÁ CZ, 1789. 130–133.

⁹⁰ „Vagyon egy olyan betegség, melyben az ember csak egy dologról gondolkodik, és a többiekéről semmit sem tud, de azonban a testnek mozgásai meg nem állnak. Ez a betegség Ecstasisnak nevezetik. Ehez hasonló a magyarok el-rejtezése.” RÁ CZ, 1801. 484. Az *ecstasis* tünetegyüttesére magyar szóval elrejtezésként utal, azonban ez a fogalom a 18–19. század fordulóján a tetszhalált jelölte, amelynek Rácz *Orvosi praxis*ában leginkább a *catalepsis* feleltethető meg: „A *Catalepsis* olyan betegség, melyben ostromonként (*paroxysmus*) a beteg nem mozog, semmiről sem tud valamit, s abban a positurában, kép vagy statua formán, megáll, a melyben ötet az ostrom érte.” RÁ CZ, 1801. 484–485.

A harmadik nagyobb tematikus egységbe a korábbi két kategóriában tárgyalatból levezethető következményeket soroltuk, kiemelve az öngyilkosság problematikáját. Rácz Sámuel a *Borbélyi tanítások* második darabjában rendszeti szempontból, a lélek és elme betegségeivel összefüggésben tárgyalja az öngyilkosság problémakörét. A tankönyvi használatra szánt írásokban szereplő tudásanyagot tekintve ez a leírás hordoz olyan gyakorlati(bb) szempontú információkat és prezentál olyan lehetséges eseteket, amelyekkel a gyakorló borbély-sebész nagy valószínűséggel találkozhatott.

Az öngyilkosságot komplex és több értelmezési lehetőséget kínáló problémaként látta, ⁹¹ útmutatást adva az esetleges értelmezési lehetőségekhez. Bemutatja a lehetséges elkövetési módokat (szúrt, vágott és lőtt sebek általi halál, akasztás, fulladás, magas helyről való leugrás és mérgezés), a tett hátterében álló okokat (bűntudat, bolondság, hipochondria, hisztéria, melankólia) és a különféle olvasatokat. Felhívja a figyelmet a halálesetek interpretációjának bizonytalanságára, különbséget téve a nyilvánvaló és bizonytalan „maga-ölés” között, a nyilvánvaló kategóriát is tovább osztva a „gonoszság”, azaz a szándékos, tiszta tudattal elkövetett öngyilkosság („*ha ép észszel birt, és még-is magát gonoszságból meg-ölte*”)⁹², a bolondság és a véletlen halálesetek között.⁹³ Kitér a halál jeleinek felismerésére és azonosítására, összefüggésbe hozva a gyanús halálesetként kezelt öngyilkosságot (amely esetén az értelmezés csak interpretáció kérdése, tekinthető akár bűncselekménynek vagy véletlen balesetnek is) és az „elrejtés”, azaz a tetszhalál kérdéssel, a halálnemnek megfelelően bemutatva a halál jeleit és a mentés különféle módzatait. Sikertelen akasztásos öngyilkosság esetén például érvágást és izgató szerek alkalmazását javasolta.⁹⁴

A Rácz Sámuel által fordított, kompilált és kiegészített öt tankönyvi használatra szánt munka tehát komplex képet mutat mind a lélek betegségeivel kapcsolatos elméleti háttér és a következmények, mind pedig a megjelenített ismeretanyag mélységét tekintve. Bár a kiadványok szerkezete és szerkesztettsége egyik esetben sem mutat komoly eltéréseket, a kiadványok tematikailag eltérnek egymástól. A három Rácz által írt-kompilált vagy kiegészített munkában sokkal hangsúlyosabb szerepet kapnak a lélek különféle normális vagy kóros állapotai; a tudásanyagot három nagyobb kategóriára – elméleti háttér, tünetegyüttesek és következmények – osztva, logikus szerkezetben, egyszerű nyelvezettel, csak a problémakörök alapvetéseit felvázolva kommunikálják a megcélzott olvasóközönség felé, az öngyilkosság és tetszhalál-problematika esetén hangsúlyt fektetve az elméleti tudás gyakorlati hasznosíthatóságára is.

⁹¹ RÁ CZ, 1794b. 42–46. Hasonló komplexitással, felosztással és kategóriákkal találkozunk Molnár János 1814-ben megjelent *Orvosi Törvény* című munkájában, amely munka jelentős lépésnek tekinthető a magyarországi törvényszéki orvostan fejlődésében és feltehetően ismerte és használta Rácz Sámuel *Borbélyi tanításait*. Lásd MOLNÁR, 1814. 458–462; M. VARGA, 1978. 1621–1622.

⁹² RÁ CZ, 1794b. 42.

⁹³ RÁ CZ, 1794b. 42–43.

⁹⁴ RÁ CZ, 1794b. 168.

A közép- és alsófokú iskolákban használt tankönyvek

Az oktatás további két, alacsonyabb szintjét tekintve ez a típusú differenciáltság – a lélek funkciójának és betegségeinek tekintetében – nem, vagy csak kevésbé karakterisztikusan jelenik meg a tankönyvekben. A középfokú iskoláknak szánt kiadványokban, elsősorban a természettant tárgyaló tankönyvekben a szövegek csak alapvető elméleti ismereteket tartalmaznak a témára nézve (érzőinek, agyvelő, akaratos mozgások, illetve az emberek és állatok közti különbségek). És bár az elméleti háttérrel mindkét szinten beágyazzák a különféle reprezentációkba (például a lélek betegségeinek hatása az ember egészségére, amely összefüggésben áll a lélek és test kapcsolatával), a hangsúly ezekben a kiadványokban elsősorban a lélek és elme kóros állapotainak hétköznapi manifesztációira kerül, így a különféle érzelmekre és viselkedési mintázatokra, illetve az ezekből eredő következményekre.

A kisiskolák és középiskolák számára írt tankönyvek tekintetében két nagyobb csoport különíthető el. A természettantankönyvek, amelyek minden esetben a természet három országának kontextusában, az állatokkal összefüggésben (az ember és az állatok különbségeit hangsúlyozva) tárgyalják az embert és más fajoktól különböző tulajdonságait; illetve külön csoportot képezhetnek a bennük megjelenő információk reprezentációs technikáinak figyelembe vételével az ábécés-könyvek, olvasókönyvek és olvasókönyvként is funkcionáló grammatikák, amelyekben a lélekre vonatkozó tudásanyag általában rövid, tanulságos narratívák és dialógusok formájában került megjelenítésre.

A tankönyvi programok folyamatos formálódásának és átalakításának jellege is indokoltá teszi a tematikus megközelítést. Az 1777 és 1848 közötti időszak a tankönyvkiadás szempontjából sajátos korszaknak tekinthető Magyarországon. Az 1777-es Ratio Educationis nyomán jelentek meg egyre nagyobb számban az alsó és középfokú iskolai oktatásban használatra szánt népnyelvű tankönyvek. A kiadványok többségének esetében azonban nehézségekbe ütközik annak megállapítása, hogy pontosan milyen szinten tanulók számára íródtak. A csoportosításhoz szempontként szolgálhat a címlapok és az előszavak vizsgálata: ezekben a szerzők rendszerint feltüntették, hogy milyen iskolatípus számára készült az adott kötet, emellett pedig a tankönyvekben prezentált tudásanyagból is következtetni lehet a tankönyv szintjére. Több iskolában azonban nem vált szét az alsó- és középszint, így sok esetben az anyag elemi részét már az alsóbb osztályokban megtanították.⁹⁵

A tankönyvi használatra szánt kiadványok besorolását tovább nehezíti, hogy a korszakban még nem különült el a tudományos kézikönyv és a mai értelemben vett „tankönyv” fogalma. A könyvek – különösen igaz ez a középiskolai tankönyvekre – egy-egy tudományzak anyagát minél teljesebben igyekeztek bemutatni, ennek eredményeként a művek többsége leíró jellegű, nagy tényanyagot ölel fel és kevésbé veszi figyelembe a megcélzott olvasóközönség igényeit.⁹⁶ Az elemi szín-

⁹⁵ FEHÉR, 1995. 14–15. A magyar nyelvű, 1777 és 1848 közötti korszakban kiadott tankönyvekre vonatkozóan neveléstörténeti munkák állnak rendelkezésünkre. E munkák az analitikus szempontokat gyakran mellőzve, elsősorban leíró jelleggel közelítik meg a korabeli tankönyvkiadás kérdéseit. Lásd például MÉSZÁROS, 1968. 62–96; MÉSZÁROS, 1986. 62–95; MÉSZÁROS, 1983. 129–137; FEHÉR, 2003. 22–55; FEHÉR, 2000. 82–92.

⁹⁶ FEHÉR, 2000. 73.

tú ismereteket közvetítő tankönyvek esetében azonban, prezentációs technikáikat tekintve, megfigyelhető a törekvés a befogadást és a tudás elmélyítését szolgáló eszközök beépítésére – összhangban a megcélzott olvasókönyv igényeivel – a kiadványok szövegébe. Gáti István 1792-ben megjelent, a természet három országát vázlatosan bemutató *Természet Históriaja* címmel kiadott könyvében, olvasóit szem előtt tartva, a „gyenge elmékhez alkalmaztatva”, rövid dialógusformában közvetíti a legalapvetőbb ismereteket a lélek szerepével kapcsolatban.⁹⁷

Az egészségesítő törekvések szellemében, az 1777-es Ratio Educationis értelmében, az összes hazai iskolában használatos tankönyv nyomtatásának jogát az egyetemi nyomda kapta, azonban a monopólium kizárólag a Ratio Educationis által előírt tankönyvekre terjed ki. A protestánsok, akik nem fogadták el a Ratio rendelkezéseit, a saját tankönyveiket használhatták.⁹⁸ A témánk szempontjából releváns kérdések kizárólag az utóbbiakban jelentek meg, a hivatalos, az egyetemi nyomda által kiadott tankönyvekben nem történtek utalások a lélekkel kapcsolatos ismeretekre,⁹⁹ így későbbiekben elsősorban kisebb nyomdákban kiadott magyar nyelvű tankönyvekre fókuszálunk.

Természettantankönyvek

A korszakban protestáns oldalról megfigyelhető a törekvés arra, hogy a természettudományos ismereteket, így a természetrajzot is magyar nyelven oktassák.¹⁰⁰ Ennek szellemében születtek meg a 18–19. század fordulóján azok a tankönyvek, amelyek nagyjából azonos felépítést követve, a világ rendjét a korszerű ismeretek, Linné és Blumenbach¹⁰¹ klasszifikációja nyomán jelenítették meg, a természet há-

⁹⁷ GÁTI, 1792. 30–31.

⁹⁸ FEHÉR, 2000. 72.

⁹⁹ A természettantankönyvet az egyetem orvosi fakultásának természetrajz-professzora, Piller Mátyás írta *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticorum et gymnasiorum* címmel, a szokásos hármas felosztás (az állatok, a növények és az ásványok országa) részét képező, az embert tárgyaló leírás azonban nem tartalmaz a lélekre vonatkozó ismereteket. Ugyanígy, a szerző nélkül megjelentetett, Révai Miklós nyelvész által szerkesztett, a korszakban legnagyobb példányszámban kiadott *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra* címmel megjelent ábécéskönyv sem utal a lélekkel kapcsolatos ismeretekre. Az ábécéskönyv, amelyet a Ratióhoz mellékelni utasítás szerint két nyelven, németül és egy nemzetiségi nyelven kellett kiadni, 1779-től kezdve rengeteg kiadást ért meg. Egyetlen történet ismétlődik az összes kiadásban, amely a normáktól eltérő viselkedés kontextusában a részegség következményeire hívja fel a figyelmet, azonban explicit utalásokat ez sem tartalmaz a lélek betegségeire nézve. Az alsóbb iskolák számára kiadott, szintén Révai Miklós által írt olvasókönyv, amely *Magyar grammatica* címmel jelent meg 1781-ben, bár tartalmaz egy rövid szöveget az egészség és betegség kérdésével kapcsolatban, szintén nem utal a lélek szerepére az egészséges és beteg állapotok vonatkozásában. Vö. PILLER, 1790. 15–40; N. N., 1796. 76–78; ugyanez németül: N. N., 1789. 35–36; N. N., 1781. 235–240.

¹⁰⁰ FEHÉR, 2000. 75.

¹⁰¹ Georg Christian Raff, a korabeli Európában népszerű gyermekeknek szánt természettantankönyvében, amely *Naturgeschichte für Kinder* címmel jelent meg 1783-ban Göttingenben, az előszó végén utal is a klasszifikáció szempontjaira és a két szerző munkásságára. A könyv 1799-ben jelent meg Veszprémben Fábíán József fordításában. Földi János 1801-ben Pozsonyban megjelent természettantankönyvének rendezőlvét már a kötet címében is jelzi. Vö. RAFF–FÁBIÁN, 1799. és FÖLDI, 1801.

rom országát (állatok, növények és ásványok) külön fejezetekben tárgyalva. Ebbe a rendszerbe illesztve, az állatok országának részeként, az első helyen került tárgyalásra az ember, és így a lélek szerepével, helyével, egészséges és kóros állapotaival kapcsolatos ismeretek is; ezek az információk azonban esetenként egészen komplexek, néhol pedig egyszerűek és deskriptívek.

Szerkezetüket tekintve mind a kisiskolai, mint a középiskolai használatra szánt tankönyvek felépítése megegyezik, lényeges eltérések elsősorban az ismeretanyag szintjét tekintve mutatkoztak. Hasonlóan a tanulmányban vizsgált, a 18–19. század fordulóján kiadott más típusú kiadványokhoz, a tankönyvek esetén is – mindkét szinten – jelen vannak a befogadást és megértést segítő, a szöveg tipográfiai elrendezésében megmutatkozó elemek. Így az adott kötet céljait megfogalmazó előszavak, amelyek egyrészt kifejezik a természethistóriai ismeretek „gyermeki elmékhez” való alkalmazásának fontosságát,¹⁰² másrészt pedig hangsúlyozzák az anyanyelvűség fontosságát az oktatásban.¹⁰³

Az előszavakban megfogalmazott célokat segítik a név- és tárgymutatók, szöszedetek, illetve a szöveg logikus elrendezése, amely magyarázatként, az elmélyültebb befogadást segítve – a rendszerbe foglalt ismeretek bemutatása előtt – kitér az „állatok országának” általános ismertetésére is. A szövegeket a nagyobb logikai egységeken belül tovább tagolják fejezetekre és számokkal jelzett paragrafusokra, így a megjelenített információkat kereshetővé téve.

A középiskolai és elemi iskolai tankönyvek kategorizálásának korábban felvázolt bizonytalanságát szem előtt tartva az általunk vizsgált természettan tankönyveket két nagyobb csoportba oszthatjuk a kiadványokban kommunikált ismeretanyag bonyolultságát tekintve. A tudományos szakkönyvként is használható középiskolai tankönyvekhez soroltuk Georg Christian Raff, a korszakban Európaszerte népszerű¹⁰⁴ tankönyvét, a magyarul Fábián József református lelkész fordításában 1799-ben *Természethistória a' gyermekeknek* címmel megjelent¹⁰⁵ munkát, Gáti István református lelkész 1795-ben Pozsonyban megjelent *Természet históriáját*,¹⁰⁶ illetve Földi János orvos és természettudós *Természeti históriáját*.¹⁰⁷ Az ismeretanyagot tekintve az elemi szintű tankönyvekhez soroltuk Gáti István 1792-ben megjelent *Természeti históriáját*,¹⁰⁸ amelynek jelentősen kiegészített és átirrt kiadása 1795-ben jelent meg, Szentgyörgyi József debreceni főorvos 1803-ban megjelent *A' leg-nevezetesebb természeti dolgok' esméreti*¹⁰⁹ című tankönyvét, amely előírt tankönyv volt a Debreceni Református Kollégium alsóbb osztályai számára,¹¹⁰ illetve

¹⁰² SZENTGYÖRGYI, 1803. IV.

¹⁰³ FÖLDI, 1801. V.

¹⁰⁴ A tankönyv vonatkozásában lásd Sz. KRISTÓF, 2011. 309–333. és Sz. KRISTÓF, 2012. 160–176.

¹⁰⁵ RAFF-FÁBIÁN, 1799.

¹⁰⁶ GÁTI, 1795.

¹⁰⁷ FÖLDI, 1801.

¹⁰⁸ GÁTI, 1792.

¹⁰⁹ SZENTGYÖRGYI, 1803.

¹¹⁰ A tankönyv használatát az alsóbb osztályok számára előírja mind az 1807-ben Debrecenben megjelent *Ratio Institutionis*, illetve a tanítók köteleességeit és az egyes osztályokban használandó tankönyveket előíró 1812-ben megjelent útmutatás. Vö. N. N., 1807b. 15; N. N., 1812.

a Sárospatakon szintén használatban levő,¹¹¹ Emődy István református lelkész által írt *Természeti históriát*.¹¹²

A tudományos szakkönyvként is használható, középiskolai használatra szánt tankönyvekben a lélekkel kapcsolatos ismeretanyagot két nagyobb kategóriára oszthatjuk: az élettani ismeretek bemutatása, melyet általában leírás követ az ember megkülönböztető jellemzőjeként kezelt „*okos lélekről*” és az érzelmek kifejezésének képességéről.

Az elméleti háttér legalaposabb körüljárása Földi Jánosnál jelenik meg, aki az állatok országának ismertetése előtt kitér az „*organizált testek*” általános jellemzőinek bemutatására,¹¹³ jelezve az embert és állatot elválasztó fő különbségeket is. Földi, bár expliciten nem hivatkozik Blumenbachra, a fejlődésre ható, a test minden pontján jelen levő és érvényesülő „*formáló erőt*” (*vis formativus, Bildungstrieb*) az ő elmélete nyomán fogalmazta meg.¹¹⁴ Bár az általános jellemzők ilyen mélységű körüljárása a többi szerzőnél hiányzik, a három szövegben azonosítható néhány többé-kevésbé közös pont, amelyeket fontosnak tartottak kiemelni a lélekre vonatkozó ismereteket tekintve. Ez a három csomópont: az érzőinak szerepe,¹¹⁵ a test és a lélek kapcsolata,¹¹⁶ illetve a lélek természete.¹¹⁷

A három kiadvány (Raff–Fábián, 1799; Gáti, 1795; Földi, 1801.) szövegének összehasonlító vizsgálata rávilágít arra, hogy a korabeli tankönyvekben prezentált tudásanyag alapvetéseit tekintve összhangban volt a korszakban megjelent, a művelt közönségnek szóló tudományos–orvosi szakmunkákkal. Az érzőinak szerepéhez és befolyásához kapcsolódó elméleti háttér bemutatása a lélek vonatkozásában már bevettnek számított a korszak szakmunkáiban. Ennek értelmében az érzőinak szerepe az ingerek agyba való továbbítása; ennek nyomán alakul ki az érzékelés, az érzés és az ideaképzés folyamata; a lélek pedig felelős az akaratért és a tudatosáért is – ezt az ember különleges tulajdonságának tekintették.

Erre reflektálva Gáti István tankönyvében részletesen kitér a „*lélek munkáira*”, pozitív és negatív töltetük mentén, két kategóriába – „*kedves*” és „*kedvetlen*” – rendezve az indulatokat. A kedves indulatokhoz sorolja a pozitív érzelmeket: a reménységet, a szeretetet és az örömet, a kedvetlen indulatokhoz pedig a gyűlöletet, a haragot és a szomorúságot.¹¹⁸ Emellett a pozitív érzelmi állapotok ismertetésénél rávilágít azok „*hasznára*” és veszélyeire is: „*Haszna, hogy ez nem csak a' testet, de még a' lelket-is úgy meg-frisseli, mint az kedves harmat az el-tikkadt füvet. Ambár ollyan példáink-is vagynak, hogy az édes anya meg-halni képzelt fiát reménytelen meg-látván, a' szíve meg-repedett örömébe 's meg-hólt.*”¹¹⁹

A kisiskolák számára írt tankönyveket tekintve, bár a szövegekben bemutatott tematikák hasonlóak, a tudományos tudás jelentős redukciója figyelhető meg.

¹¹¹ DIENES–UGRAI, 2013. 92.

¹¹² EMŐDY, 1818.

¹¹³ FÖLDI, 1801. 9–10.

¹¹⁴ FÖLDI, 1801. 12–13.

¹¹⁵ FÖLDI, 1801. 27; RAFF–FÁBIÁN, 1799. 634–635; FÖLDI, 1801. 26.

¹¹⁶ RAFF–FÁBIÁN, 1799. 635; GÁTI, 1795. 288.

¹¹⁷ FÖLDI, 1801. 26–27; GÁTI, 1795. 288–289.

¹¹⁸ GÁTI, 1795. 294–296.

¹¹⁹ GÁTI, 1795. 295.

Ennek legszemléletesebb példáját Gáti János munkássága adja, aki 1792-ben kiadott, „*gyenge elmékhez alkalmaztatott*” *Természeti históriáját* 1795-ben kibővítve, szövegébe magasabb szintű ismereteket beépítve újra kiadta. Az 1792-es kiadásban Gáti a lélek szerepére és helyére egy rövid dialógusban, a „*Mi a Lélek?*” kérdésre feelve mindössze a legalapvetőbb információkra tér ki,¹²⁰ ezzel szemben az 1795-ös, feltehetően középiskolai használatra kiadott kötetében ugyanerre a kérdésre elméleti irányultságú tudományos magyarázatot ad.¹²¹

Gátival ellentétben, Szentgyörgyi József és Emődy István tankönyveiben, az elméleti háttér mellőzésével, az állatok országának első helyén bemutatásra kerülő ember vonatkozásában csupán különleges tulajdonságára, az érzés és gondolkodás képességére térnek ki. Emődy valószínűleg ismerhette és felhasználhatta saját, először 1809-ben¹²² Sárospatakon megjelent munkája írásakor Szentgyörgyi 1803-ban megjelent, Debrecenben használatban levő munkáját, az ember ismertetése ugyanis szinte teljesen megegyezik a két műben.¹²³

Itt érdemes kiemelni két olyan tankönyvet, amelyek az ismeretek komplex megjelenítésére törekedtek. Szőke Ferenc református lelkész *A tudományok rövid summája*¹²⁴ címmel Pozsonyban 1806-ban megjelent és Johann Georg Lunz *Oskolai tanító könyve*¹²⁵ címmel Látzai József pápai tanár fordításában 1793-ban Győrben kiadott tankönyvei a legkülönbözőbb elméleti és praktikus ismereteket tárgyalják, a geográfiától a statisztika tudományán át a helyes viselkedés szabályaiig és a különféle orvosi ismeretekig.

Az *Oskolai tanító könyv*ben egy külön fejezet foglalkozik az ember lelkének tulajdonságaival, hasonlóképpen összefoglalva azokat az alapvető elméleti ismereteket, amelyek a természetrajzi tankönyvekben is megjelentek, a testtől elválaszthatatlan lélek kapcsán¹²⁶ utalva az ember és állat közti különbségekre, öt csoportra osztva az ember „különleges” képességeit. Öntudatra, „külső és belső érzékenységekre”, azaz az öt érzékszerv befolyására a gondolkodásra és érzésekre, a képzelőerőre, illetve emlékezés és a jövőről való gondolkodás képességére.¹²⁷

Az elméleti ismeretek mellett azonban mindkét könyv törekszik arra, hogy általában véve az egészséggel, így a lélekkel kapcsolatban is hasznosnak tekintett

¹²⁰ GÁTI, 1792. 30.

¹²¹ GÁTI, 1795. 288–289.

¹²² A tanulmányban a második, 1818-as kiadásra hivatkozunk.

¹²³ SZENTGYÖRGYI, 1803. 7. és EMÖDY, 1818. 17–18.

¹²⁴ SZŐKE, 1806.

¹²⁵ LUNZ-LÁTZAI, 1793.

¹²⁶ „Ámbár pedig az ember teste nem Lélek; vagy, nem mindegy a Lélekkel, de még is e két dolgok szorosan egyben vagynak köttetve. A Lélek, az az, Én, aa' ki gondolkodik, és akar.” LUNZ-LÁTZAI, 1793. 35.

¹²⁷ „Ha magunkra figyelmezzünk, tsak hamar olyan tulajdonságokat találunk magukban, a melyek a bar-mokban vagy olly mértékben mint mi bennünk nintsenek, vagy épen nintsenek. a) Tudjuk magunkat, az az, tudjuk azt, hogy vagyunk és élünk. – b) A rajtunk kívül lévő dolgoknak tulajdonságaikat ötképen es-mérhetjük-meg; vagy: látunk, hallunk, szaglunk, izlünk, tapintunk. De azt-is magunk előtt forgatjuk, a mi belől megyen véghez bennünk, hogy p.o. kívánunk, reménylünk, félünk, s.a.t. (vagyon tehát külső és bel-ső Érzésünk). – c) Forgathatunk eszünkben távollévő dolgokat, mintha jelenvólnának, és olly dolgokat-is, a melyek nintsenek, (vagyon képzelőerünk, vagy fantáziánk) – d) Előbbi képzelődéseinket, kívált ha azokra figyelmeztünk, egy darabig meg-tarthatjuk, és azokra ismét emlékezhetünk, (vagyon emlékezetünk). – e) Sokat forgatunk eszünkben, a mi hólnap, hólnap után eshetik meg.” LUNZ-LÁTZAI, 1793. 32.

ismereteket közvetítsen, reflektálva a lélek egészséges vagy beteg állapotaiból következő, a hétköznapokban mindenki által tapasztalható jelenségekre. Erre jó példaként szolgálhatnak a mindkét kötetben megjelenő, alvással kapcsolatos ismeretek. Az *Oskolai tanító könyvben* az egészség fenntartásának kontextusában alvás, mint az életerő megújításának eszköze jelenik meg: „Az alvás által, el-fogyott erőnket meg-újítjuk; de a hosszas alvás egésségtelen: hét vagy nyóltz óráig egésséges embernek aludni hasznos.”¹²⁸ Szőke Ferenc pedig a babonás gondolkodás kontextusában tesz kísérletet az álom definiálására, megfogalmazva, hogy az álom mindig a valóságból építkezik: „Az Álomnak-is magyarázatjában babonások sok emberek. Az álom, a Léleknek azokról a dolgokról való képzelődése, mellyeket az előtt látott, hallott, és tapasztalt, de úgy, hogy az ember álmában azokhoz a dolgokhoz térsen-is vagy el-vészen.”¹²⁹

Olvasókönyvek, grammatikák és ábécéskönyvek

Az eddig bemutatott tankönyvekben közvetített tudásanyaghoz képest az olvasókönyvekben foglalt ismeretek karaktere eltérő képet mutat. A kiadványok céljaikból következően, témánkkal kapcsolatban mind az információk mennyiségét, mind mélységét tekintve lényegesen kevesebb ismeret jelenítenek meg. Ezért e kötetek esetén nem elsősorban az ismeretek komplexitásán és mélységén van a hangsúly: azért különösen fontosak szempontunkból, mert jelzésértékűek arra nézve, hogy a lélekről való gondolkodás és az ezzel kapcsolatos ismeretek közvetítésének igénye milyen mértékben volt jelen a 18–19. század fordulóján.

E tankönyvek a lélek betegségeivel és ezek következményeivel kapcsolatos információkat két irányból közelítik meg. Az emberi élet általános leírásának kontextusában: ez elsősorban a nyelvkönyvekre (magyar, német, francia) jellemző, a szókincs elmélyítése céljából, illetve az ábécéskönyvek olvasókönyvi részeinél a rövid, olvasást gyakoroltató szövegeken keresztül.

Felépítésüket tekintve ezek a tankönyvi kiadványok – az oktatás szintjétől függetlenül – hasonlóak: általában az első részben kerül sor az adott nyelv szabályainak tárgyalására és példákkal való szemléltetésére, a második részben pedig rövid, praktikus ismereteket közvetítő olvasmányok szerepelnek az emberi testről, a helyes viselkedésről, természeti jelenségekről, állatokról, tárgyakról és gazdasági ismeretekről, helyenként, az ismeretek elmélyítésének céljából párbeszédessé formát alkalmazva. Az általunk vizsgált tankönyvek közül a középiskolai szinthez négy nyelvkönyvi és olvasókönyvi funkciót betöltő kiadványt soroltunk: Márton József nyelvész 1801-ben Bécsben¹³⁰ és Nits Dániel 1804-ben Lőcsén¹³¹ kiadott *Német grammatikáit*, Szaller György 1793-ban megjelent magyar nyelvtankönyvét,¹³² illetve a szintén általa kiadott 1804-es *Frantzia grammatikát*.¹³³

A két német nyelvtankönyvben, az emberi élet általános leírásának kontextusában a lélekre vonatkozóan csupán a legalapvetőbb információk jelennek

¹²⁸ LUNZ–LÁTZAI, 1793. 26.

¹²⁹ SZŐKE, 1806. 25–26.

¹³⁰ MÁRTON, 1801.

¹³¹ NITS, 1804.

¹³² SZALLER, 1793.

¹³³ SZALLER, 1804.

meg. Nits Dániel annyit jegyez meg, hogy az az ember testből és lélekből áll.¹³⁴ Márton Józsefnél a lélek már bonyolultabb kontextusban, az öt érzékszerv és az idegrendszer, illetve az érzések kifejezésének vonatkozásában is megjelenik.¹³⁵ Nitsnél ugyanebben a kontextusban nem jelenik meg a lélek.¹³⁶

Szaller György tankönyvei bőbeszédűbbek a német grammatikáknál: a francia grammatikában külön tematikus szótárt közöl a „Lélekről és az indulatokról”¹³⁷, magyar nyelvkönyvében – pontosan célközönségéhez címezve – pedig a tanuló emberek leggyakoribb betegségeire hívja fel a figyelmet: „Az olvasás a leg-jobb orvosság az únalom ellen, és így nem hogy kevesítene, hanem inkább meg-sokasítja napjainkat. Azt vethetné valaki ellenünk, hogy sok bádjságokat, főfájásokat, szomorú gőzőket, náthákat, hurutokat 's egyéb alkalmatlanságokat szenvednek a' tanuló Emberek.”¹³⁸ Kihangsúlyozza e tünetek elkerülésének módjait is:

„Meg kell tartani azt is, hogy valamint más hivatalú embereknek, úgy kivált a' Tanulóknak mértékleteseknek kell lenni mind az ételben 's italban; mind pedig a' munkában; 's kivált a' sok éjszakázások által a' szükséges álomnak óráját nem kell testektől el-lopni. Gyakorolniok kell testeket, valamint elméjeket sétálván gyakran az egészséges levegőjű helyeken, hogy meg-frissült erővel kezdhessenek munkához.”¹³⁹

Szaller ezt a szöveget a Mindenes Gyűjtemény 1789. évi első negyedének 9. leveléből vette át.¹⁴⁰

Az elemi iskolákhoz, a címben megjelölt befogadóközönség („Magyar Ország apróbb iskolák' számára”) és az ismeretanyag szempontjait figyelembe véve a szerző nélkül megjelent ábécéskönyveket,¹⁴¹ illetve egy olvasókönyvet kötöttünk.¹⁴² Ezek közül háromban ugyanaz a szöveg, illetve annak variánsai ismétlődnek. Az egészség fenntartásának kontextusában, negyedik pontként megjelennek a lélek negatív indulatai is.¹⁴³ A két szöveg közti eltérés elsősorban a szóhasználatban figyelhető meg (például: „mord-kedvűség” és „komor-vérűség”), illetve az 1792-es szöveg utalása az öngyilkosságra („maga magának a végére jár”) az ábécéskönyvekből eltűnik.

Az 1805-ben Debrecenben megjelent, a *Ratio Institutionis* által is előírt ábécéskönyv¹⁴⁴ egyszerű, magyarázó leírások formájában, különálló alpontokban közvetít információkat a lélek betegségeire vonatkozóan. A tankönyvben megjelenik egy leegyszerűsített lélek-definíció: „Az a' mi én bennem ért, gondolkozik, akar; a' Lelkem.

¹³⁴ „Ein Mensch hat einen Körper und eine Seele.” NITS, 1804. 1.

¹³⁵ „Einige Theile meines Leibes brauche ich zum Empfinden, nämlich die Augen zum sehen, die Ohren zum Hören, die Nasen zum riechen, die Zunge zum schmecken, und die Nerven welche durch den ganzen Leib gehen, zum Fühlen. [...] Ich kann auch lachen und weinen.” MÁRTON, 1801. 4.

¹³⁶ NITS, 1804. 19–20.

¹³⁷ SZALLER, 1804. 228–229.

¹³⁸ SZALLER, 1793. 32.

¹³⁹ SZALLER, 1793. 33.

¹⁴⁰ *Mindenes Gyűjtemény* (1789) 9. levél, 142–143. Ugyanez a szöveg más olvasókönyvben is megjelent a korszakban. Lásd VÁLYI, 1793. 63–66.

¹⁴¹ N. N., 1796; N. N., 1807a; N. N., 1805.

¹⁴² N. N., 1792.

¹⁴³ N. N., 1792. 51–52. és. N. N., 1796. 22; N. N., 1807a. 28.

¹⁴⁴ N. N., 1807a. 15.

*A' lelket nem lehet látni; de azért tsak addig Élek, míg a' lelkeim bennem van; addig úgy mozdítom minden tagomat, a' mint a' lelkeim akarja.*¹⁴⁵ A szerző utal a lélek „tehetségeire” is, úgymint gondolkodás, képzelődés, figyelem és emlékezet,¹⁴⁶ illetve pozitív vagy negatív előjelük szerint, egyszerű, hétköznapi példákkal bemutatva különbséget tesz az indulatok között is.¹⁴⁷

Az oktatás mindhárom szintje számára írott, tankönyvi használatra szánt munkák vizsgálata alapján kirajzolódni látszik az, hogy a lélekkel és betegségeivel kapcsolatos megközelítéseket, elméleteket és percepciókat a 18–19. század fordulóján nem csupán mint társadalmi problémát, hanem mint tudományos alapokon magyarázható kérdéskört tartották fontosnak prezentálni a korszak tankönyvírói- és szerkesztői. Az, hogy a lélekről való gondolkodás az oktatás különböző szintjein, bár eltérő reprezentációkban és az ismeretanyag mélységét tekintve is különbözőképpen, de többféle céllal írott és szerkesztett tankönyvi használatra szánt vagy tankönyvként használt munkában, az egészség és betegség kontextusában került megjelenítésre, rávilágít a kérdéskör lényeges voltára, illetve a törekvésre, amely arra irányult, hogy a lélek betegségeiből eredő kórosnak tekintett viselkedési mintázatokat és negatív érzelmeket orvosi alapokon magyarázzák a társadalom lehető legszélesebb rétegei és legkülönbözőbb korosztályai számára.

A lélek betegségeinek reprezentációi a magyar nyelvű sajtóban

Az egészségügyi felvilágosító kiadványok és a tankönyvek mellett a népfelvilágosító törekvések témánk szempontjából is gazdag forrásai az 1780-as évek végétől egyre nagyobb számban megjelenő magyar nyelvű folyóiratok. A század végétől fokozatosan kibontakozó sajtó mind szerkesztését, mind nyelvezetét, mind pedig a lapokban kommunikált ismereteket tekintve illeszkedik ahhoz a tendenciához, amely a népfelvilágosító kiadványokat is jellemzi: a lapok szerkesztői a minél egyszerűbb, közérthetőbb és elsősorban praktikus, mindennapi ismeretek közvetítését tartották e médium elsődleges feladatának. A folyóiratok és újságok ugyanis, formátumukat, megjelenésük gyakoriságát és elérhetőségüket tekintve kiaknázhatók voltak a felvilágosítás céljaira, hiszen a mindennapok szempontjából fontos ismeretek széles spektrumát fedték le: a lapokban az aktuális hírek közvetítése mellett helyet kaptak a gazdasági, háztartási, politikai, orvosi és más jellegű ismeretek.¹⁴⁸ Mindezek mellett hangsúlyos szerepet kapott az anyanyelvűség¹⁴⁹ kérdése is, – a magyar nyelvű sajtó kezdetei egybeestek a magyar felvilágosodás irodalmi és nyelvi kibontakozásával – és megjelent nem csupán a nyelv fejlődésének kérdése,

¹⁴⁵ N. N., 1805. 6–7.

¹⁴⁶ N. N., 1807a. 7.

¹⁴⁷ N. N., 1807a. 7–8.

¹⁴⁸ A kérdéshez lásd például BÖNING, 2004. 575–579. és BÖNING, 2008. 287–310.

¹⁴⁹ Az anyanyelv fejlesztésének kérdése explicite is megjelenik a lapok előszavaiban, lásd például: „Nosza azért Nemes Hazafjjak! valakiknek ereikben még Magyar vér tsergedez, ne engedjük hogy a' mi restségünk 's hidegségünk miatt a' mi szép nyelvünk, 's azzal együtt, híres Nemzetünk' emlékezete el-töröltessék.” *Mindenes Gyűjtemény* (1789) I. negyed. 5.

de az anyanyelv szerepének fontossága is a könnyen elsajátítható ismeretek közvetítésében.¹⁵⁰

A tanulmányban több, karakterüket tekintve hasonló lapot vizsgálunk. Az első magyar nyelvű hírlapot, az 1780 és 1788 között Rát Mátyás szerkesztésében megjelent *Magyar Hírmondót*, Péczeli József 1789 és 1792 között Komáromban kiadott *Mindenes Gyűjteményét*, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789 és 1791 között Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapját, illetve ennek folytatását, az 1792-től 1803-ig megjelenő második *Magyar Hírmondót*; a Kultsár István szerkesztésében 1806 és 1808 között kiadott *Hazai tudósításokat* és a Bécsben 1786-tól egészen 1834-ig megjelenő, előbb Szacs vay Sándor, majd Decsy Sámuel által szerkesztett *Magyar Kurírt*. E tematikáikat és főbb jellemzőiket tekintve hasonló lapok mellett két enciklopédikus jellegű folyóirat vonatkozó számaikat is áttekintettük: Sándor István Győrben 1791 és 1808 között megjelenő *Sokféle* című lapját, és az 1817-től a Kultsár István által szerkesztett *Hazai és Külföldi Tudósítások Hasznos Mulatságok* címmel megjelent melléklapját.¹⁵¹

A felsorolt, jellemzőiket tekintve hasonló lapok hetente kétszer jelentek meg, számonként 15–17 oldalas levélformátumban, szerkezetüket tekintve pedig egyszerű, kevésbé tagolt és jól áttekinthető formátumban. Ez alól kivételt csak Péczeli József *Mindenes Gyűjteménye* jelent, amelyben egymástól tipográfiaiailag is jól elkülönülnek az egyes tematikus blokkok és hírek. A *Mindenes Gyűjtemény* nem csupán szerkesztésében, de az olvasókkal való kommunikációjában is kiforrottabb volt, mint a többi korabeli lap: a szerkesztők minden levél végén az olvasók által beküldött rejtvényeket és találós kérdéseket szerepeltettek, melyek az információközvetítés mellett be is vonták az olvasókat a gondolkodás folyamatába. E kérdések között tágabb témánk szempontjából releváns kérdések is szerepeltek, például az 1789-es év I. negyedében az „öt érzékenységekre” kérdezett rá a levél végén elhelyezett „Találós mese”.¹⁵²

A lapok tematikai sokszínűséget mutatnak: a politikai és hadi eseményekről való tudósítások mellett, amelyek a kiadványok többségében vezető helyen szerepeltek a témánk szempontjából jelentős, felvilágosítást és tudásközvetítést célzó írások, illetve az elsősorban gyilkossági és öngyilkossági esetekhez kapcsolódó „bulvárhírek”, melyekben a szórakoztatás, az elrettentés és a tanítás szándéka ötvöződött. E cikkek jelentős része forrásmegjelölés nélküli átvétel volt, a szerkesztők elsősorban német és francia nyelvű lapok híreire támaszkodtak, ezért az öngyilkossági esetekhez és a lélek betegségeinek különféle megnyilvánulásaihoz kapcsolódó külföldi sajtóból átvett és bemutatott példák is elsősorban bécsi és párizsi esetekhez kötődtek. A következőkben e példák által közvetíteni kívánt üzenetek és a deviáns viselkedés megközelítési gyakorlatainak rekonstrukciójára törekszünk.

¹⁵⁰ BUZINKAY–KÓKAY, 2005. 27.

¹⁵¹ Részletesen lásd KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI, 1994. 25–56.

¹⁵² „Mi vagyunk forrási minden böltseségnek,/ Tanítóji okos és vad nemzetségnek,/ Sok pajtások vagyunk mi egy kereseten./ Ketteje eszköz volt ama nagy eseten./ Mellyet egy szép gyümöls' látása okozott/ 'S Jó íze a' földre igen mély gyászt hozott./ Ma is vígan hordja minden szív jármunkat;/ De ki vakúl hiszi tsapodár szavunkat./ 'S Azt okossággnak fontjáival nem méri/ Minket is el-ront az 's vészét is el-éri.” *Mindenes Gyűjtemény* (1789) I. negyed, II. levél, 31–32. A megfejtés a következő levélből derül ki. (*Mindenes Gyűjtemény* (1789) I. negyed, III. levél, 47.)

A lélek és elme betegségeinek megközelítései és értelmezései kapcsán két nagyobb csoportot különíthetünk el. A felvilágosítást célzó és az egyszerű tényközlésen túlmutató, analitikusabb irányultságú írásokat – így az enciklopédikus jellegű kiadványok öngyilkosságot tárgyaló cikkeit és a *Mindenes Gyűjtemény*ben megjelenő, a tetszhalál-kérdést tematizáló írásokat,¹⁵³ amelyekben csupán implicite, de felmerül az öngyilkosság kérdése, illetve a hírlapok deskriptívabb „történeteit”, amelyekből a lélek és az elme betegségei, a „bolondság” és a szélesebb értelemben vett deviáns viselkedés mint társadalmi probléma megközelítésének gyakorlatai olvashatóak ki.

Nem csupán a probléma, hanem annak kezelésére tett kísérletek is gyakran merültek fel a hírlapokban: gyakoriak voltak a tudósítások a bécsi elmegyógyintézetben folyó munkáról. Ezek mellett többször jelentek meg a kurrens orvosi szakmunkákat bemutató hosszabb-rövidebb írások is, amelyek nem elsősorban a köznép, hanem a műveltebb körök számára közvetítettek aktuális információkat.

Az öngyilkosság mint a lélek betegségeinek egy látványos következménye, és mint ilyen, jelentős társadalmi probléma, komolyan foglalkoztatta a lapok íróit és szerkesztőit. A kérdés mind az analitikusabb, mind pedig a deskriptívabb jellegű írások nagy részében felmerült. Az elemzőbb karakterű, enciklopédikus irányultságú lapok, így mind a *Sokféle*, mind pedig a *Hasznos mulatságok* több hosszabb-rövidebb írásban foglalkozott a kérdéssel, illetve a témával kapcsolatban megjelent egy magyarázóbb jellegű írás a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* is. Felhozott példák nyelvezetét és a leírás jellegét tekintve azonban ezek az újságok sem tértek el a hírlapok prezentációs technikáitól.

Az öngyilkosság-problematika mindhárom lapban elsősorban Angliával kapcsolatban merült fel a szigetországhoz köthető sztereotípiá, a számos öngyilkossági eset hátterében meghúzódó okok, illetve az öngyilkosság többféle megítélésének és az angliai jogi szabályozás sajátosságainak kontextusában. Ez utóbbinak különös jelentőségét annak a szemléletváltásnak a megjelenése adja, amely a 18. század során az öngyilkosság megítélésével kapcsolatban végbement. Erre a kérdésre korábban, a magyar nyelvű egészségügyi felvilágosító irodalom és a medikalizáció folyamata kapcsán, Zay Sámuel *Falusi Orvos Pap* című írásánál már utaltunk.

Bár az öngyilkosság és Anglia kapcsolatának kérdése nem köthető közvetlenül Magyarországhoz, kiemelendő egyrészt, hogy a lapokban, amelyeknek cikkei

¹⁵³ A *Mindenes Gyűjtemény* 1789-ben egy hosszabb cikksorozatban foglalkozott a korábban már tárgyalt tetszhalál-problematikával, Rudolf Zacharias Becker *Noth- und Hülfsbüchlein* című népszerű felvilágosító kiadványa nyomán. Bár a *Mindenes Gyűjtemény*nek nem volt nagyszámú olvasótábora, fontos kiemelni egyrészt azt, hogy megcélzott olvasói közt volt a nők, illetve a kis- és középnemesi réteg, és fontos előrelépés volt az, hogy a folyóiratok is bekapcsolódtak az orvosi tudás, így a halál kérdéséhez és az életmentéshez kapcsolódó információk terjesztésébe. (HORÁNYI, 2003. 64–65.) A tetszhalál-kérdéstől nem elválasztható az öngyilkosság kérdése sem: a gyanús haláleseteknél több esetben felmerülhetett a szándékosság gyanúja (fulladásos halál, akasztás, mérgezés), erre a *Mindenes Gyűjtemény* írásai is reflektáltak a tetszhalál-kérdéssel és az életmentési technikákkal kapcsolatban. (*Mindenes Gyűjtemény*, (1789) II. negyed. I. levél, 15–16; IX. levél, 141–142.) A tetszhalál-kérdés a *Magyar Hírmondó*ban is előkerült; a problémát nem csupán fizikai tünetekhez, hanem a lélek betegségeihez és gyengeségeihez is kötődik. Egy tetszhalott nő esetének bemutatása például a következő címmel jelent meg: „A’ Lélek’ természetét vizsgáló Tudósoknak (Psychologusoknak) egy új tárgy a’ gondolkodásra.” *Magyar Hírmondó* (1792) 5. levél, 98.

többségükben külföldi átvételek, többé-kevésbé nyomon követhető egyfajta aktuális európai diskurzus egy adott problémával, jelen esetben az öngyilkosság kérdésével kapcsolatban. Másrészt pedig a felhozott példákból, bár nem magyar eseteken keresztül, de rekonstruálható az, hogy a lapok szerkesztői mit és hogyan tartottak fontosnak kommunikálni a deviáns viselkedési mintázatok e szélsőséges megnyilvánulásával kapcsolatban.

Annak ellenére, hogy az előbbieken felsorolt lapok megközelítése elemzőbb jellegű, mint a hírlapoké, az „elemzések” mindegyikében megjelennek a korszakban divatos sztereotípiák¹⁵⁴ mint a probléma háttérében álló okok: a szigetország speciális klímája, az elszigeteltség és az angol betegségnek¹⁵⁵ tekintett melankólia.¹⁵⁶ Ezt visszhangozza a *Hasznos Mulatságok*ban megjelent írás:

„[...] a' bohóság, és ostobaság sokkal sürűbben tapasztaltatik, mint másutt. Azon szerént az agy-velőnek időről időre vissza térő bajai, és gyógyíthatatlan megzavarodásai igen gyakorta tapasztaltatnak ugy annyira, hogy Angliában az eszeveszés valóban örökösnek látszik; mert több Angliai Nemzetségeken izről izre által száll. Még a' házasságok által is annál bizonyosabban elterjed, mennél többek annak segítő eszközei, úgymint: a' Léleknek fellengző nyargalódzása, a' Clima, az élet módja, és a' társalkodásnak rend nélkül való komorsága, vagy pajkossága.”¹⁵⁷

A *Sokféle* negyedik darabjában megjelenő, az öngyilkosságot már szélesebb európai kontextusban tárgyaló írásban azonban, visszhangozva a 18. század második felében felmerülő gondolatot, már jelen volt a kételkedés a sztereotípiával és annak konstrukciójával kapcsolatban: „Mind ezen szomorú Történetek, mellyekkel az Ángoly Újságok tele vannak, Európát el-hitették, hogy Angoly Országban inkább ölik-meg magokat az Emberek mint egyébűtt.”¹⁵⁸

¹⁵⁴ A kora újkor folyamán a szigetországhoz köthető egyik legelterjedtebb sztereotípiája, nevezetesen, hogy az elmebetegség és az öngyilkosság magasabb arányban voltak jellemzők, mint más országokban, statisztikai adatokkal nem támasztható alá. Bár statisztikák nagy számban a 19. századtól maradtak fenn, a 16–18. századra vonatkozó adatok nem mutatnak jelentős különbséget Anglia és más európai országok közt. A sztereotípiája kialakulásának okai nem csupán az Angliába érkező külföldiek előítéletes beszámolóihoz köthetők, az angolok szerepe is jelentős volt a folyamatban. A 16–17. században élénk diskurzus bontakozott ki Angliában az öngyilkossággal mint speciális angol problémával kapcsolatban. A téma hangsúlyossá vált a szépirodalomban és a sajtóvilágban is, és a 18. századtól a sajtóban is nagy számban jelentek meg az öngyilkosságot részletező szenzációhajhász beszámolók. A sztereotípiája kialakulása és elterjedése a sajtó- és szólásszabadságban gyökerezhet: Angliában a társadalmi kérdések minden aspektusát viszonylagos szabadsággal vitathatták meg a különböző írásos műfajokban. Erre már a kortársak is felfigyeltek a 18. század második felében: a kontinensen elsőként Voltaire kötötte össze az angolok önreprezentációját és a sztereotípiája elterjedését. Részletesen lásd BARTEL, 1960. 145–148. A sajtóreprezentáció kérdéséhez MACDONALD, 1988. 36–55.

¹⁵⁵ Erre a kérdésre reflektál, és egyben további alapot is ad a sztereotípiája fenntartásához George Cheyne angol orvos 1733-ban megjelent *The English Malady* című népszerű munkája. (CHEYNE, 1733. I-II.)

¹⁵⁶ Lásd például *Sokféle* (1791) 131.

¹⁵⁷ *Hasznos Mulatságok* (1819) Első félesztendő, 37. levél, 280.

¹⁵⁸ *Sokféle* (1796) Negyedik darab, 139.

Az Angliával kapcsolatban felmerülő másik jelentős és egyben sajátos problematika az öngyilkosság megítélésének kérdése volt: a kora újkori angliai jogi szabályozás értelmében az öngyilkosokat két csoportra osztották, attól függően, hogy tettüket szándékosan és tudatosan követték-e el, tehát önmaguk gyilkosai (*felo de se*) lettek, vagy pedig öntudatlanul, módosult tudatállapotban, betegség hatására (*non compos mentis*) követtek el öngyilkosságot. Azokban az esetekben, amikor nem állapítottak meg betegséget, teljes vagyonekbobzás és az egyházi temetés megtagadása (éjszaka temették el őket, keresztutaknál, a test karóval való átszúrásával stb.) jelentették a szankciót, míg a *non compos mentis*-típusú ítéletekben részesülők pompa nélküli egyházi temetést kaphattak és tettük nem vont maga után jogi következményeket.¹⁵⁹

Ebben a folyamatban nagy szerepe volt a halottkémnek (*coroner*) és az esküdteknek (*jury*): az ő feladatuk volt rekonstruálni az elhunyt elmeállapotával kapcsolatos vallomások, illetve a haláleset körülményei és módja alapján a történeteket, ám a sokszor kétértelmű esetekben (a vízbe fulladás vagy akasztás esetén gyilkosság és baleset is állhatott a háttérben) általában a *felo de se*-típusú ítéletek domináltak. A 16–17. század folyamán elenyésző volt az elme betegségeihez köthető ítéletek száma, a szemléletváltás Angliában csupán a 17–18. század fordulóján, a medikalizáció¹⁶⁰ és szekularizáció folyamatának és az egyre hangsúlyosabb sajtórepresentációknak¹⁶¹ köszönhetően nyert teret. Bár a kérdést korábban is gyakran tematizálták a különböző írásos műfajok (pamfletok, röplapok, balladák), a 18. századtól egyre nagyobb számban megjelenő lapokban, amelyek – ahogyan azt a magyar gyakorlat is tükrözi – a szenzációhajhász beszámolókat és elemző és magyarázó írásokat egyaránt közölték, nem elsősorban az öngyilkos tettének spirituális következményeire, hanem a pszichológiai és társadalmi okokra és a probléma kezelésére reflektáltak.¹⁶² Ez figyelhető meg a magyar újságok átvételeiben is.

Ezt a fokozatos,¹⁶³ az öngyilkosság megítélésével kapcsolatos változást tükrözik a magyar nyelvű sajtóban megjelent írások is: a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* egy részletes cikkben számolt be az angol Jacob Sutherland öngyilkosságáról, közölve a búcsúlevelét is, amelyből kitűnik, hogy bár az öngyilkosság szándékos tett volt, az esküdtszék mégis az elhunyt javára döntött a halálát követő perben.¹⁶⁴ A korábbi jogi gyakorlat ismeretében az ítéletből kiolvasható szemléletváltást a cikkhez lábjegyzetben fűzött, a jogi hátteret részletező magyarázat is tükrözi.¹⁶⁵

Az öngyilkosság, és általában a lélek betegségeinek és azok következményeinek megítélése, illetve e vélemények fokozatos átfarmálódása tehát nem csupán

¹⁵⁹ Részletesen lásd például ZELL, 1986. 303–317. és MACDONALD, 1990. 301–337.

¹⁶⁰ MACDONALD, 1989. 69–91.

¹⁶¹ MACDONALD, 1988. 36–55.

¹⁶² MACDONALD, 1988. 41–43.

¹⁶³ Az öngyilkosság motivációnak értelmezése és az alkalmazott szankciók nem minden átmenet nélkül alakultak át, ezt a sajtóban megjelent hírek is tükrözik. Az egyértelmű esetekben továbbra is élt a korábbi gyakorlat, az öngyilkosság dekriminalizációja pedig a szigetországban egészen a 20. század második feléig nem ment végbe. Az egyértelmű, szankcionált esetekre a magyar nyelvű sajtóban is jelentek meg példák. Lásd például *Hasznos Mulatságok* (1819) Első félesztendő, 3. levél, 24.

¹⁶⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1791) V. szakasz, 334.

¹⁶⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1791) V. szakasz, 330–331.

a tudományos igényű, vagy a köznépnak szóló orvosi munkákból, hanem a sajtóban megjelenő reprezentációkból is kiolvasható. Bár a fent említett példák elsősorban Angliához kapcsolódnak, az a tény, hogy a magyar nyelvű lapok szerkesztői is fontosnak tartották átvenni ezeket az információkat, tükrözheti azt, különösen az orvosi munkák megközelítéseinek ismeretében, hogy ez a szemléletváltás Angliától függetlenül szélesebb kontextusban, így magyar viszonylatban is értelmezhető.

A hírlapokban is prezentált, deskriptívebb karakterű írások esetén három cél – a nevelés, az elrettentés és a szórakoztatás – összekapcsolásának szándéka figyelhető meg a lapok szerkesztői részéről. E rövid hírekben *szomorú történetek*, illetve *szereztlen történetek* címmel jelentős számban kerültek bemutatásra különféle öngyilkossági esetek, ezek motivációit, okait és időnként következményeit is tárgyalva, illetve kisebb számban megjelentek a bolondságot, megjelenési formáit, illetve megítélését bemutató rövid szórakoztató és tanító célzatú írások is.

A nevelés, elrettentés és szórakoztatás hármasszándéka elsősorban a külföldi lapokból átvett öngyilkossági esetek részletekbe menő, színes és szenzációs leírásaiban, „rémtörténetekben” figyelhető meg. Ezekben a hírekben ritkán jelenik meg elszigetelt esetként az öngyilkos tette, általában egy nagyobb kerettörténetbe foglalva, egyéb tragikus események következményeként jelenik meg, elrettentő példákön keresztül érvényesítve a nevelő szándékot is.¹⁶⁶

Az öngyilkosság-leírások nem csupán a fentihez hasonló történetekbe ágyazva, de elszigetelt esetekként is megjelentek a sajtóban. Sokkal kevésbé színes formában, azonban általában – rávilágítva a tett társadalmi megítélésére – értékítéletet is magukban hordoznak. Ez a kevésbé színes és részletező stílus jellemezte a magyarországi esetekkel kapcsolatos híreket is.¹⁶⁷ A második *Magyar Hírmondó*-ban az 1790-es években több ilyen jellegű rövidhír jelent meg.

„Rettenetes módívá kezdett lenni Párisban¹⁶⁸ a’ maga-ölés: melynek okát leg-inkább az erkölcsök’ meg-vesztegetettségében lehet találni, mely még soha is oly nagy mértékben nem vólt, mint most.”¹⁶⁹

„Scheffer nevezetű pensionáltt öreg Májor el vesztvén valamelly perét, ezen hónapnak 3 dikán meg fordúlt ő Felsője előtt audientzián; de mivel ott se vett vizsgatást: tehát még az nap estve 8 órakor a Duna’ hídjáról, melly a’ belső Városból a’ Leopoldstadt nevű külső Városba viszen, le ugrott.”¹⁷⁰

¹⁶⁶ Lásd például *Magyar Hírmondó* (1786) 46. levél, 391; *Magyar Kurír* (1787) 1. levél, 5; *Magyar Kurír* (1791. március) 288–289.

¹⁶⁷ A magyar esetekre vonatkozóan kevés hír került be a hírlapokba, az általunk vizsgált lapok 1780 és 1820 között áttekintett számaiban alulreprezentáltak a kérdéssel kapcsolatos magyarországi tudósítások. Lásd például *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1806) 20. levél, 167–168; *Magyar Hírmondó* (1785) 5. levél, 432–433; *Magyar Kurír* (1786. augusztus 26.) 256.

¹⁶⁸ Ugyanez a probléma Bécs vonatkozásában is megjelenik a *Magyar Kurír*-ban 10 évvel később. (*Magyar Kurír* (1802. június 4.) 690.)

¹⁶⁹ *Magyar Hírmondó* (1792) 28. levél, 472.

¹⁷⁰ *Magyar Hírmondó* (1792) 9. levél, 179.

A lélek és elme betegségeivel kapcsolatos magyar nyelvű diskurzus sajtórepresentációi, bár a legtöbb esetben az öngyilkosságra, azaz a látható következményre koncentráltak, körüljárták a deviáns viselkedési mintázatok különféle manifesztációit is. Az újságokban több, a bolondságot szélesebb kontextusban, az orvosi megközelítésekénél általánosabb értelemben tárgyaló írás szerepelt. Ezekben a tudósításokban a leggyakrabban azonban olyan esetekről számoltak be, amelyekben a deviáns viselkedésként értelmezett bolondság egyértelmű jelei mutatkoztak, így például azokban a nyilvánvaló esetekben, amikor egy személynek tévképzetei voltak.¹⁷¹ A tévképzetek mellett a másik gyakori, deviáns viselkedéshez kötődő, a sajtóban is megjelenő forma a dühös indulat és annak következményei voltak:

„Az indulatok’ mérséklésének el-múlthatatlanul szükséges mesterségét könnyűvé teszi a’ gyakorlás. Ezen gyakorlásra, serkentő például szolgálhat ez a’ szerentsétlenség is, melly a’ mai napon történe Vármegyénkben. T. i. bizonyos Gazdának hajadon Leánya, perbe szállván mintegy 12 esztendőszolgátskájokkal, úgy neki mérgeledött, hogy a’ szegény Gyermeket egy hasáb fával egyszerre agyon tsapta.”¹⁷²

A bolondság azonban nem csak ezekben a viszonylag gyakorinak tekinthető esetekben jelent meg sajtóban, a kevésbé hétköznapi történeteket részletező beszámolók is helyet kaptak a lapokban. A *Magyar Hírmondó* 1781-es évfolyamának hatodik levele például egy bolondságot okozó mérgezéses esetről és annak következményeiről tudósított,¹⁷³ a *Magyar Kurír* egyik 1787-ben megjelent levele pedig beszámolt egy szintén magyarországi esetről, amelyben a bolondságot mint a bíróság előtt mentő körülménynek tekintett kifogást prezentálta a cikk írója.¹⁷⁴

A sajtóban megjelenő hírek azonban nem csupán a deviáns viselkedési mintázatok különféle megnyilvánulásaira reflektáltak, a rövidhírekben gyakran merültek fel az elmebetegség kezelését tárgyaló írások. A hírek között jól elkülöníthető csoportot alkotnak a bécsi elmeagyógyintézetben¹⁷⁵ folyó munkát bemutató írások: a lapokban beszámolók jelentek meg nem csupán az elmeagyógyintézet alapításának tényéről,¹⁷⁶ illetve mintaadó szerepéről,¹⁷⁷ a második *Magyar Hírmondó* (1792–1803) hírei között többször jelentek meg írások az ott folyó, a lélek és elme betegségeinek szakszerűbb kezelését célzó reformokról és eredményekről is.¹⁷⁸

Az elmebetegség kezelésének módjait nem csupán a Bécsben folyó munkán keresztül láttatták: a második *Magyar Hírmondó* rendszeresen hírt adott I. Mária (1777–1816) portugál királynő kezeléséről, amit az angol III. György (1760–1820)

¹⁷¹ *Magyar Hírmondó* (1785) 22. levél, 174–175. és *Magyar Kurír* (1787. január 7.) 13.

¹⁷² *Magyar Hírmondó* (1794) 20. levél, 309.

¹⁷³ *Magyar Hírmondó* (1781) 6. levél, 41–42.

¹⁷⁴ *Magyar Kurír* (1787. április 21.) 264.

¹⁷⁵ A kontinens első elmeagyógyintézetét II. József alapította 1784-ben a bécsi közkórház (*Allgemeines Krankenhaus*) részeként. Az ötemeletes, 139 cellából álló épületet az 1860-as évekig használták pszichiátriai betegek ellátására. A *Narrenturm* vonatkozásában eddig csak tudományos népszerűsítő munkák születtek. Lásd például STOHL, 2000.

¹⁷⁶ *Magyar Hírmondó* (1784) 37. levél, 209.

¹⁷⁷ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1790. december 28.) 818.

¹⁷⁸ *Magyar Hírmondó* (1798) 3. levél, 48. Lásd még: *Magyar Hírmondó* (1796) 9. levél, 135–136.

kezelőorvosa, Francis Willis instruált;¹⁷⁹ a *Magyar Kurír* pedig utolsó éveiben tudósított III. György állapotáról, annak javulásáról, romlásáról és környezetének reakcióiról.¹⁸⁰ Ezek a korabeli „bulvárhírek” amellelt, hogy részben a szórakoztatás céljait is szolgálták, körüljártak és megismertettek az olvasóközönséggel több olyan kísérleti eljárást is, amelyek a korszakban az elmebetegség különféle megnyilvánulási formáinak kezelésére irányulhattak. Az írások tanúsága szerint Willis a portugál királynőn egy sor ilyen eljárást próbált ki: számartejet itatott vele, hajózni küldte, egy tó jeges vizébe dobta stb., példázva ezzel, hogy a lélek és elme betegségeinek különféle manifesztációi – bár ahogyan a sajtórepresentációkból is kirajzolódik, gyakran még kevésbé humánus és szakszerű eljárásokkal – orvosi segítséget igényeltek, ezzel elősegítve a társadalmi normáktól eltérő viselkedésformák társadalmi megközelítésének medikalizálását.

A sajtóban – bár ez a kérdés nem tartozik szorosan a népi felvilágosítás tárgyköréhez – a *tudományi dolgok* vagy *tudománybéli dolgok* című rovatokban jelentős számban jelentek meg a művelt közegnek szóló orvosi munkákat népszerűsítő írások.¹⁸¹ A tanulmány szűkebben vett témájához, a lélek és elme betegségeihez és az e kérdéseket tárgyaló munkákhoz kapcsolódóan is fontos szerepe volt a sajtónak. Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789 januárjában a *Magyar Kurír*-ban tette közzé annak a pályázatnak a felhívását,¹⁸² amelyre az első magyar nyelvű pszichológiai értekezések szerzői, Pálóczi Horváth Ádám és Bárány Péter is beküldték saját pszichológiai tárgyú írásukat. A kiírásban szigorú kikötések szerepeltek a beküldendő pályázati munkára vonatkozóan: elvárás volt az originalitás (ám a vonatkozó szakmunkák ismeretében), a szerzőnek megadott terjedelmi korlátot kellett betartania és figyelembe kellett vennie a lélek természetére, munkájára, helyére és funkciójára vonatkozó ismereteket, mindezt magyar nyelven prezentálva, csak a már bevett idegen nyelvű szakterminológia megtartásával. A pályázaton két díjat osztottak ki; az első helyet Bárány Péternek, a második helyet pedig Pálóczi Horváth Ádámnak ítélték, a későbbiekben azonban csak az utóbbi szerző munkája került kinyomtatásra. És bár a szakirodalom azt sugallja, hogy Pálóczi Horváth munkáját az első helyezett Bárány „cenzúrai nehézségekbe” ütköző írása helyett nyomtatták ki,¹⁸³ a pályázati felhívásban valójában a következő áll: az első helyezettnek járó harminc arany vagy egy, a saját nevével ellátott emlékérmé mellett „munkáját nem tsak a’ Nyertesnek, de a’ ki hozzája leg-közelebb jutott-is, a’ nevezett Hazafi pompáson ki-nyomtatattja”.¹⁸⁴

A felhívás közzététele után egy évvel a pályázatot kiíró Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* már beszámoló jelent

¹⁷⁹ *Magyar Hírmondó* (1792. március 23.) 428; (1792. március 27.) 444; (1792. május 11.) 677–678; (1792. július 6.) 30; (1792. augusztus 31.) 339–340.

¹⁸⁰ *Magyar Kurír* (1815. január 31.) 42; (1815. február 28.) 97; (1815. december 15.) 581; (1820. február 11.) 94; (1820. február 18.) 108.

¹⁸¹ Lásd például a Rácz Sámuel munkáit népszerűsítő írásokat *Magyar Hírmondó* (1780) 20. levél, 160. és (1792) 18. levél, 137.

¹⁸² *Magyar Kurír* (1789. január 31.) 111–112.

¹⁸³ GYÁRFÁS, 1987. 64–65; GYÁRFÁS, 1990. 187–192; ZVARA, 2012. 127–130.

¹⁸⁴ *Magyar Kurír* (1789. január 31.) 112.

Pálóczi Horváth munkájának előkészületeiről.¹⁸⁵ Bárány munkája végül nem, de Pálóczi Horváth Ádámé egy évvel később, 1792-ben *Psychologia, az az a lélekről való tudomány* címmel jelent meg Pesten, erről a második Magyar Hírmondó tudósított 1793 januárjában.¹⁸⁶ Az, hogy a pályázat körüli, illetve a megjelenéssel kapcsolatos információkat a sajtóban, szélesebb közönség előtt tárgyalták meg, jelzi a téma relevanciáját, az igényt egy magyar nyelvű összefoglaló munkára és tudatos szándékot mutat a lélekkel és annak betegségeivel kapcsolatos tudásanyag szélesebb körben való terjesztésére.

A lélek betegségeivel, annak különféle manifesztációival és következményeivel kapcsolatos, a sajtóban megjelenő reprezentációk összetett képet mutatnak. A témához kapcsolódó bonyolult elméleti tudás a hírlapok szórakoztató karakterű íásaiban a háttérben álló okok és következmények elemzése nélkül egyszerű leírássá redukálódik, ezzel szemben az enciklopédikus jellegű lapok (*Sokféle, Hasznos Mulatságok*) analitikusabb megközelítéseiben a lélek betegségeinek vagy ezek következményeinek háttérben meghúzódó okok rekonstrukciójára és értelmezésére való törekvés is megfigyelhető. Emellett pedig a 18–19. századforduló magyar nyelvű sajtója – bár nem elsősorban a köznép felé kommunikálta ezeket az ismereteket – fontos szerepet játszott a kurrens szakmunkák népszerűsítésében is. Az újságok hírei, legyenek ezek akár leíróbb, akár pedig elemzőbb irányultságúak, kettős tendencia, illetve cél rajzolódik ki. Egyrészt a lélek és elme betegségeinek, így a deviáns viselkedési mintázatok társadalmi problémaként való megközelítése, másrészt pedig – ahogyan erre mind az öngyilkosság, mint pedig a kezelést tárgyaló írások esetén utaltunk – fokozatosan megkezdődött a korábban normaszegő viselkedésként értelmezett elmebetegség és következményeinek átértékelése és medikalizálása, és mindezt a sajtóban megjelenő reprezentációk is tükrözik.

A lélek betegségei a magyar nyelvű prédikációkban

Az eddig vizsgált műfajokkal szemben, amelyek a bennük foglalt információk terjedését tekintve gyakran közvetítőkön keresztül juthattak el a köznéphez, a prédikáció műfaja még hangsúlyosabban veti fel a szóbeliség és írásbeliség kérdését a korszakban.¹⁸⁷ A szóbeli információközvetítés szerepe és jelentősége a közember mindennapi életvezetésére nézve hasznos, szakszerű ismeretek átadásában – a vizsgált korszakra jellemző alacsony alfabetizációs szint miatt is – messze felülmúlta a nyomtatott médiumokét.¹⁸⁸ Mivel a prédikáció része volt a vasárnapok, az ünnepnapok, az emberi élet fordulóihoz köthető jeles alkalmak (születés, házasság, halál) és más események (járványok, háború, béke, időjárási viszontagságok) világának, így teret biztosított a tudás minél szélesebb körben való terjesztésének és befogadásának.

¹⁸⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1791. augusztus 30.) 293.

¹⁸⁶ *Magyar Hírmondó* (1793. január 4.) 30–31.

¹⁸⁷ SZACSVAY, 2005. 381.

¹⁸⁸ FEHÉR, 2010. 72–73.

A prédikáció a 18–19. század fordulóján, a témánk szempontjából is lényeges korszerű természettudományos tudás, így a lélek normális és kóros állapotaival kapcsolatos ismeretek közvetítésének – a protestáns gyakorlatban elsősorban¹⁸⁹ – egyik leghatékonyabb eszköze volt. A prédikációk nevelési-oktatási funkciója a 18–19. század fordulóján kiemelt szerepet kapott; a felvilágosodás pragmatikus nevelő programjának hirdetését és a társadalom széles köreiben való terjesztését sok esetben az egyház szolgálatában állók vállalták fel.¹⁹⁰ A haladó szellemiséget képviselő nyugat-európai egyetemekről (Halle, Göttingen, Jéna) visszatérő fiatalok felismerték, hogy a saját, a felvilágosodás eszmerendszere által formált tudásukat a leghatékonyabban a prédikációk révén juttathatják el a köznéphez, ezzel szolgálva a népfelvilágosító törekvéseket.¹⁹¹ Az általunk vizsgált prédikációk szerzői közül Budai Pál, nagybajomi református lelkész például Debrecenben, majd Jénában, Lengyel József Nagyszalontán, Nagyváradon, majd Szalacson működő református lelkész pedig szintén Debrecenben kezdte, majd Göttingenben folytatta a tanulmányait.

Munkamódszerüket tekintve a prédikátorok gyakran a korszakban bevett, az orvosi felvilágosító irodalom és a tankönyvek kapcsán már említett kompilatórikus szerkesztési módot¹⁹² követték, illetve prédikációikat idegen nyelvről fordították és adaptálták a magyarországi viszonyokra. Gombási István erdélyi református lelkész német és francia nyelvből fordított prédikációkat jelentetett meg több alkalommal nyomtatásban,¹⁹³ Budai Pál kéziratban fennmaradt prédikációgyűjteményének¹⁹⁴ alapját pedig Hermann Friedrich Rehm 1802-ben és 1804-ben Erfurtban *Predigten über Volksvorurtheile und Aberglauben in phisischer und moralischer Rücksicht* címmel megjelent gyűjteménye képezte.¹⁹⁵

¹⁸⁹ A katolikus papok nem, vagy csak alig foglalkoztak természettudományos kérdésekkel a prédikációkban és sokan koruktól messze elmaradó nézeteket képviseltek természettudományos téren is – ez a pszichológiai ismeretek terén is megmutatkozik. (LUKÁCSI, 2013. 158–159.) Egy ismeretlen katolikus prédikátor 18. század végi prédikációgyűjteményének egy darabjában (név és pontos évszám nélkül) például a testtel és lélekkel kapcsolatos leírása nem a felvilágosítás, hanem a hitre való nevelés céljait szolgálja, habár a megjelenített témák (például a helyes testi-lelki nevelés) alkalmat adnának erre. (OŠZK Kt., Quart. Hung. 3232. 59–67.) Török Damaszcén egri minorita rendfőnök pedig a kóros álmokképek jellemzésénél Galénoszra hivatkozik, az egyes kóros állapotokat a négy nedv közötti egyensúly megbomlásának tulajdonítva. (TÖRÖK, 1802. 111.) Bár nem tartozik a prédikáció műfajához, érdemes megemlíteni, hogy Török Damaszcén 1818-ban értekezést jelentetett meg az öngyilkosságról, amelyben az ekkorra már egyre inkább meghonosuló szemlélettel szemben, miszerint az öngyilkos tette organikus és pszichikai okokra vezethető vissza, az öngyilkosságot csak részben köti testi okokhoz (elsősorban a fekete epe túltengéséhez és az ebből következő melankolikus beállítódáshoz), nagyobb részben azonban erkölcsi okokkal és hitetlenséggel magyarázza. (TÖRÖK, 1818. 7–23.)

¹⁹⁰ LUKÁCSI, 2013. 170.

¹⁹¹ FEHÉR, 2009. 15–16.

¹⁹² Budai Pál hivatkozik például a *medicina pastoralis* irodalom egyik legismertebb darabjára, Kömlei János 1790-ben megjelent *Szükségben segítő könyvére* az „éjjeli meg-nyomásról” szóló prédikációjában. Lásd BUDAI, (1811–1824). 167. és KÖMLEI, 1790. 413–420.

¹⁹³ GOMBÁSI, 1779. és GOMBÁSI, 1784.

¹⁹⁴ Az 1811 és 1824 között keletkezett gyűjteményének egy részét *A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk* címmel Szacsavay Éva és Szalánszki Edit adta ki 2005-ben: BUDAI, (1811–1824). A tanulmányban erre a kiadásra hivatkozunk.

¹⁹⁵ SZACSVAY, 2005. 392.

Tanulmányunkban néhány, részben kéziratos, részben nyomtatott¹⁹⁶ formában fennmaradt, a lélek természetét vagy normális/kóros állapotait valamilyen módon tárgyaló prédikációkra fókuszálunk, szem előtt tartva az eddig bemutatott tendenciákat a téma megközelítési gyakorlatait illetően. A prédikációk az elsődleges funkciójuknak tekintett igemagyarázatok mellett, vagy éppen ezekből kiindulva gyakran közvetítettek olyan, az emberek életét a mindennapokban is befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos ismereteket, mint az egészség és betegség kérdései; ez vonatkozik mind a testi,¹⁹⁷ mind pedig a lelki egészségre. A lélek vonatkozásában – illeszkedve a más, tudásközvetítést célzó műfajokhoz – három nagyobb tematika jelenik meg a prédikációkban: a lélek természetének kérdése, az álom és a kóros indulatok.

A lélek természetére vonatkozó ismeretek alapvetően három nagyobb csomópont köré szerveződnek a vizsgált szövegekben: különbségtétel az „okos” és „oktalan” lélek között, öntudat és a test-lélek problematika – mindezek a korszak elméleti orvosi irodalmában is megjelennek. A prédikátorok törekvése azonban – és ez időnként explicite is kifejezésre jut – e bonyolult és sok esetben ellentmondásos elméleti tudás minél közérthetőbb közvetítése az egyszerű emberek felé, gyakorlati példákkal alátámasztva:

„Ne várjátok azomba én tőlem, hogy a’ tudósoknak vagy viszketeg elméjű Filozófusoknak szokások szerint a’ lélek természete felől tudakozódjam, és a’ láthatatlan dolgot valami minden pontnál kisebb ábrázatba öltöztetvén, azt hasgassam előttetek. Azt akarom, hogy a’ legeggyűgyűbbek is, a’ kik tudnak magokra ’s reám hallgatni, megértsék ezeket az igazságokat.”¹⁹⁸

Ez a gyakorlatiasság és hétköznapiasság megmutatkozik például az állatokkal való összehasonlításban, azaz az „okos” és „oktalan” lelkek megkülönböztetésében.¹⁹⁹ egy 19. század első harmadából, komoly lélektani alapokra építő beszédfogalmazvány ezt a különbséget az ösztönök (*instinctus*) és az öntudat összevetésében keresi, hiszen ez utóbbival csak az emberek rendelkeznek. Ugyanebben a szövegben a szakterminológia használatában is megmutatkozik a magyar nyelvűségre való törekvés, az öntudatra például következetesen „*reflectalo okosság*”-ként hivatkozik.²⁰⁰

¹⁹⁶ A nyomtatott prédikációk és a megcélzott olvasóközönség kérdéséhez lásd MESTER, 2015. 132–143.

¹⁹⁷ A testi betegségekre és a betegség idején való helyes viselkedésre nézve lásd például: GOMBÁSI, 1784. 260–285. A halotti beszédekben gyakran jelent meg a testi folyamatok természettudományos ismeretekkel is alátámasztott ismertetése az öregséggel és elmúlással kapcsolatban. Ezt példázza Budai Antal drávapalkonyai lelkipásztor beszédfogalmazványa a 18. század második feléből, amelyben lapszéli jegyzetben hivatkozik a 17–18. század fordulójának meghatározó orvosgyógyászata, Herman Boerhaave-ra is (Ráday Kt., K. – 1.34/1. 57–64.) és egy ismeretlen prédikátor által írott 19. század eleji halotti beszéd fogalmazványa is, amely a halál természetét taglalja az emberi életre veszélyt jelentő természeti okok és az emberi test felépítésének kontextusában. (Ráday Kt., 1. – 541.).

¹⁹⁸ LENGYEL, 1828. 265–266.

¹⁹⁹ Ugyanerre reflektál például Tatai Ferenc kenesei református lelkész is egy – témánk szempontjából – korai, 1766-os prédikációjában. (OSzK Kt., Quart. Hung. 356. 31.)

²⁰⁰ Ismeretlen prédikátor beszédfogalmazványa a 19. század első harmadából. Ráday Kt., K. – O. 156. 57–58.

A prédikátorok a lélek további „tehetségei” között említik még az értelmet és az akaratot is. Lengyel József például e tehetségek elvesztésének kontextusában tárgyalja a betegséget vagy a részegséget.²⁰¹

Az akarat kérdése pedig a test–lélek problematika szempontjából teszi lehetővé a gyakorlati magyarázatokat a lélek természetével kapcsolatban, például a tudatos és akaratos mozgások kontextusában:

„A’ lélek és a’ test igen szorossann öszve vagynak egymással köttetve. Azomba a’ lélek téttetett urrá a’ testenn; a’ test annak parantsolatitól függ; a’ léleknek tartozik engedelmelkedni, és ezt hitel felett való gyorsasággal tselekeszi-is. A’ lélek tsak akarja, hogy a’ kéz valamihhez nyúljon, a’ láb menjen, és ide vagy amoda vegye a maga útját, ‘s arányozza a lépéseit: és mindjárt meg-van.”²⁰²

Álom-magyarázata kapcsán Budai Pál pontosan ehhez, a lélek elsőbbségéhez köti egyrészt az alvás közben előforduló fizikai aktivitást (beszéd, járás, evés, nevetés, sírás), másrészt pedig azt, hogy mindaz, amire a lélek (és elme) képes – képzelődés, emlékezet – az álmokban is megjelenhet.²⁰³ Egy 19. század elejéről fennmaradt prédikáció az álmot többféle kontextusban, elsősorban mint jótékony hatású „isteni ajándékot” tárgyalja, éppen ezért felszólít az alvásért és álomért való hálaadásra, a rendes időben való lefekvésre és a „vétkes álmok” távoltartására, a prédikációnak azonban egy erős lélektani vonulata is van, felhívja például a figyelmet olyan – a korszakban kifejezetten haladónak számító – gondolatokra, mint hogy az álom a „tudatalatti” kivételésének tekinthető:

„De más képen vegyük gondolóra az álmodozásokat. Azokból töbnyire meg esmerhetjük mi magunkat. Amit az aluvó L[elki] ismeret el hallgat, le festi azt az álom. Vagynak a mi szívünknek olyan titkos gondolatai, amellyeket mikor ébren vagyunk, nem veszünk gondolóra, ezeket, a Lélek álmunkba a maga valóságos képekbe festi le.”²⁰⁴

A prédikációk között, a lélek természetét és befolyását tárgyaló általános magyarázatok mellett kóros állapotokat megjelenítő szövegek is találhatóak. Soltész Gedeon nyírbátori református lelkész a 19. század első harmadából fennmaradt, nagyrészt halotti beszédeket tartalmazó prédikációgyűjteménye (*Thanatologie*) az öregséggel és az élet megünásával párhuzamosan tér ki az egyik leggyakoribb erre indító, a korszakban „divatos” tünetegyüttesre, a melankóliára. Emellett – ez kevésbé szokványos – a mizantropia is megjelenik a halálvágy okai között:

„Oka e világtól való meg unatkozásnak és az élet gyűlölésének némellyekben, az emberek társaságától való idegenkedés, vadság, magok el vonása, mindeneknek gyűlölése, A’ kik ilyenek másokra nem nézhetnek, mások társaságokat kerülik, senkinek erkölcsét szokását helyben nem hagyák, minden kitsiny fogyatkozást nagyra magyaráznak; és így

²⁰¹ LENGYEL, 1828. 266–267.

²⁰² BUDAI, (1811–1824). 210.

²⁰³ BUDAI, (1811–1824). 210.

²⁰⁴ Ismeretlen prédikátor, 19. század eleje. Ráday Kt., K. – O. 149/b.

*meg unatkozván mintegy magokra is meg haragudván, mint az erdei és pusztá fene vad állatok külön szeretnek lappangani.*²⁰⁵

Azok az ismeretek a lélek természetére, egészséges és beteg állapotaira nézve tehát, amelyek a tudományos–orvosi és a korábbiakban vizsgált felvilágosító műfajokban megjelentek, a szóbeli tudásközvetítés egyik, bár kevésbé hangsúlyos, viszonylag ritkán előkerülő, ám fontos elemét képezték. Ez különösen azért lényeges, mert ezek a szószékről elhangzott ismeretek érthették el az egyszerű, formális oktatásban alig részesülő egyszerű emberek legszélesebb körét; a kéziratos prédikációgyűjteményeket ezért, témánk szempontjából is, mindenképpen érdemes a továbbiakban mélyebben vizsgálni.

Összegzés

A lélek betegségei, az ezekről való beszédmód kialakítása tárgyalt időszakunk végére, a 19. század első évtizedeire egyre markánsabb pozíciókat kezdett elfoglalni a magyar nyelvű diskurzusban. A köznéphez szóló szövegekben – a nyomtatásban kiadott egészségügyi felvilágosító irodalomban, a tankönyvekben és a sajtóban, illetve a szóban elhangzó prédikációkban – elsősorban az egyes betegségek, vagy éppen komplex tünetegyüttesek a tudományos diskurzusban tárgyaltakhoz képest a célközönség műveltségi színvonalához, kulturális hagyományaihoz igazodó redukcionista, vagy leegyszerűsítő tematikus, szerkezeti és nyelvi eszköztár alkalmazásával jelennek meg. Fontos kritérium volt továbbá az érthetőség és a jól körülírt fogalmi készlet alkalmazása. Tematikus regiszterükben három főbb pontra, a lélek és az „elmeindulatok” testre gyakorolt hatásaira, a babonákra és hiedelemrendszerre, illetve a bolondságra és következményeire (például agresszió, öngyilkosság), mint a normaszegő viselkedéstől nem függetleníthető társadalmi jelenségekre helyeződött a fő hangsúly.

E tematikák az egyes műfajokhoz kapcsolhatóan különféle megvilágításban és hangsúlyokkal kerültek tárgyalásra: az egészségügyi felvilágosító irodalom három alműfajában részben az egészség-betegség és a megelőzés kontextusában, részben pedig a tünetegyüttesekhez és ezek különféle manifesztációihoz kapcsolhatóan jelentek meg. A különböző iskolatípusok számára kiadott tankönyvekben szintén műfajtól függően került bemutatásra a lélekkel kapcsolatos ismeretanyag. A természethistóriai tárgyú kiadványok esetében az élettani háttér vázlatos bemutatása mellett elsősorban a természet három országának kontextusában, az emberi különleges tulajdonságaként jelentek meg a tudathoz, akarathoz és érzéshez köthető képességek, míg az ábécéskönyvek és grammatikák rövid olvasmányjaiban elsősorban a hétköznapi gyakorlatokra és mindennapokban is hasznos információkra (az indulatok káros hatása az egészségre nézve, a normákhoz igazodó viselkedés szabályai) került a hangsúly. A 18–19. század fordulójától egyre nagyobb számban kiadott sajtó vizsgálata nyomán pedig, a tudományok felé fordulás igénye mellett a lélek betegségeihez köthető deviáns viselkedési

²⁰⁵ Soltész Gedeon: *Thanatologie* (A halál lélektana). Ráday Kt., K. – 1.361.

mintázatok és következmények megítélése és kezelésére irányuló (például az öngyilkosság átértelmeződése, a „terápia” különféle módozatai) gyakorlatok rekonstruálhatók.

A köznép számára kiadott írásokban tehát jól nyomon követhető az, hogy az egyes szerzők mit és miért tartottak fontosnak e kérdéskörből, a lélek egészséges és beteg állapotainak tudományos diskurzusban megjelenő elemeiből az egyszerű emberek számára is közvetíteni: ez pedig elsősorban nem a sokszor egymással versengő és egymást felülrni igyekvő tudományos elméletekben, sokkal inkább a társadalmi normák és az attól eltérő viselkedés kontextusában ragadható meg, illetve válik értelmezhetővé és befogadhatóvá.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Ráday Kt. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Kézirattára

K. – O. 149. *Prédikációk az 1800-as évekből.*

K. – O. 156. *Temetési prédikációk, 1771–1872.*

K. – 1.34. *Vegyes református prédikáció-gyűjtemény.*

K. – 1. 361. *Soltész Gedeon: „Thanatologie” (A halál lélektana, 19. század eleje)*

K. – 1. 541. *Közönséges és halotti prédikációk, halotti búcsúztató versek. (19. század eleje)*

OSzK Kt. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Quart. Hung. 356. *Tatai Ferenc kenesei helv. vall. lelkész egyházi beszédei, Kenese 1765–1785.*

Quart. Hung. 3232. *Egyházi beszédek gyűjteménye, 18. század vége.*

Nyomtatott források

BECKER

1788 BECKER, Rudolph Zacharias: *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute, oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichten des Dorfes Mildenheim. Für Junge und Alte beschrieben.* Gotha–Leipzig, 1788.

CHEYNE

1733 CHEYNE, George: *The English Malady.* London, Printed for G. Strathan in Cornhill and J. Leake at Bath, 1733.

CSAPÓ

1775 CSAPÓ József: *Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme ... és ... hasznai ... megjegyeztettek.* Pozsony, Landerer, 1755.

1791 CSAPÓ József: *Orvosló könyvetske, melly betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült.* Pozsony–Pest, Landerer, 1791.

DIÓSZEGI

1813 DIÓSZEGI Sámuel: *Orvosi fűvészkönyv: fűvészek és nem fűvészek számára.* Debrecen, Csáthy Nyomda, 1813.

EMÖDY

- 1818 EMÖDY István: *Természeti história. Az állatok országa. Első rész.* Sárospatak, Nyomtatott Nádaskay András által, 1818.

ENYEDI

- 1801 ENYEDI János: *Falusi emberek patikája a' falun lakó minden keresztyény valláson lévő tisztelendő papokhoz, melyben a' falusi embereknek leg-nevezetesebb nyavalyáinak orvoslások irattak meg / a' parajdi tsászári és királyi tekintetes nemes só-tisztség mellett lévő királyi seb-orvos Benedeki Enyedi János által.* Kolozsvár, Hochmeister Márton betüivel, 1801.

FAUST

- 1795 FAUST, Bernhard Christoph: *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauch in Schulen und beim häuslichen Unterricht. Verbesserte Auflage.* Wien, Bei Johann David Hummel, 1795.

FÖLDI

- 1801 FÖLDI János: *Természeti história. A' Linné systémája szerént. Első tsmó. Az állatok országa.* Pozsony, Wéber Simon költségével és betüivel, 1801.

GÁTI

- 1792 GÁTI István: *Természet Históriaja melyet a' gyenge elmék kedvéért készített Gáti István.* Máramarosziget, 1792.
- 1795 GÁTI István: *A' természet históriaja, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető billyegeivel, természetekkel, hasznokkal, hazájokkal, rendbe-szedve és a' gyenge elmékhez alkalmaztatva ... magyar nyelven ... bótjátja-ki Gáti István.* Pozsony, Wéber Simon Péter költségével és betüivel, 1795.

GOMBÁSI

- 1779 GOMBÁSI István: *Egynéhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikáziók, melyeket frantz és német nyelvekből ford. és jegyz. megböv. közönségessé tett Gombási István.* Ref. Koll. Ny., Kolozsvár, 1779.
- 1784 GOMBÁSI István: *Harmintz-négy prédikáziók, melyeket nagyobbára frantzia és német nyelvekből tolmátsolt és szükséges jegyezgetésekkel ki-világosítóán a világ eleibe bótátott Gombási István.* Kolozsvár, Ref. Koll. Ny., 1784.

JUHÁSZ

- 1773 JUHÁSZ Máté: *Házi különös orvosságok, melyek az orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vizasztalásokra következő-képpen a' betűk rende szerént külön nyomtatásokból és írásokból szedettek egybe.* Kolozsvár, A Jesus Társasága Akadémiájának Betüivel, 1773.

KISS

- 1794 KISS József: *Egészséget tárgyazó katechismus a köz-népnek és az oskolába járó gyermekeknek számára, hogy tudhassák egészségüket bótálni és őrizni.* Sopron, Sziesz Nyomda, 1794.
- 1796 KISS József: *Egészséget tárgyazó katechismus, vagy-is kérdésekbe és feleletekbe foglalt oktatás, miképpen kelléssek az egészséget bótálni. 2. meg-böv. kiadás.* Sopron, Sziesz Nyomda, 1796.

KÖMLEI

- 1790 KÖMLEI János: *Szükségben segítő könyv / Kömlei János; fordítva és Magyarországhoz alkalmaztatva.* Pest, Stáhel-Kilian, 1790.

LENGYEL

- 1828 LENGYEL József: *Templombeli Predikátiók. Második Darab, Közönséges Vasárnapi Predikátiók.* Debrecen, Nyomtatott Tóth Ferentz által, 1828.

LUNZ-LÁTZAI

- 1793 LUNZ, Johann Georg: *Oskolai tanító könyv / Luntz György János; ford. és némelly ... változtatásokkal s bővítéssel ... a magyar ifjúság hasznára kiad.* Látzai József. Győr, Streibig, 1793.

MÁRTON

- 1801 MÁRTON József: *Német grammatika; egy német olvasókönyvvel és ahhoz tartozó szokönyvvel együtt.* Bécs, Haykul Antal Betüivel, 1801.

MILESZ

- 1778 MILESZ, József: *Orvos Könyv...Első Darab.* Bécs, Trattner, 1778.

MOLNÁR

- 1814 MOLNÁR János: *Orvosi Törvény.* Székesfehérvár, Özvegy Számmer Klára Betüivel, 1814.

NITS

- 1804 NITS Dániel: *Német grammatika, Ádelung szerint egy Olvasó Könyvvel együtt.* Lócse, Nyomtatott Mayer Jo'sefnél, 1804.

N. N.

- 1781 N. N.: *Magyar grammatica, vagy-is haza nyelvnek gyökeres meg-tanulására való intézet.* Buda, Nyomt. Királyi Universitas Betüivel, 1781.
- 1796 N. N.: *ABC oder Namenbüchlein, zum Gebrauche der Nazionalschulen in dem Königreiche Ungarn.* Ofen, Univ. Druck., 1789.
- 1796a N. N.: *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznára.* Ofen, Univ. Druck., 1796.
- 1796b N. N.: *ABC könyvecske a' Magyar Országi apróbb oskolák' számára.* Sárospatak-Pozsony, 1796.
- 1805 N. N.: *Magyar ábéce a' fiúk és leány gyermekek számára.* Debrecen, 1805.
- 1807a N. N.: *ABC könyvecske. Melly a' szabad királyi Rév Komárom városában levő evang. reformátusok' oskolájukban tanuló apróbb gyermekek' számára nyomtatott.* Komárom, 1807.
- 1807 N. N.: *Ratio Institutionis ex praescriptio superindententiae.* Debrecen, 1807.
- 1812 N. N.: *A' tanítók kötelességei, A' tanítónivalók, ezeknek rendi és módja.* Debrecen, Csáthy György, 1812.
- 1817 N. N.: *Néma mester az-az Olly házi könyvecske, melyben némelly különös köz-jóknak feljegyzései egybe-szerkesztetve fel-találtnak.* Pest-Pozsony, Landerer, 1817.

ORFILA-SZABÓ

- 1821 ORFILA, Mathieu: *A' méreggel megéitetettek, és láttzatós-halálban lévőök meg-mentése... Németből magyarra fordította Szabó József.* Kassa, Nyomtatott Nemes Vajda Pál könyvtáros költségével, 1821.

PILLER

- 1790 PILLER Mátyás: *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticorum et gymnasiorum.* Budae-Tyrnaviae, Typis Regiae Universitatis, 1790.

RÁCZ

- 1776 RÁCZ Sámuel: *Orvosi oktatás, mellyeben a' leg gyakrabban és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai rövideden le-iratnak / [Rác Sámuel].* Buda, Landerer, 1776.
- 1789 RÁCZ Sámuel: *A physiológiának rövid sommája.* Pest, Patzkó Nyomda, 1789.
- 1794a RÁCZ Sámuel: *A borbélyi tanításoknak első darabja az anatómiáról, physiológiáról, pathológiáról, materia medicáról, chirurgiáról és bábaságról, mellyet ki-adott Rác Sámuel... Pesten a' physiológiának rendes... professora.* Pest, Trattner, 1794.
- 1794b RÁCZ Sámuel: *A borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról, és az orvosi politziáról, mellyet ki-adott Rác Sámuel... Pesten a physiológiának...rendes professora.* Pest, Trattner, 1794.
- 1801 RÁCZ Sámuel: *Orvosi praxis.* Pest, A Pesti Királyi Universitas betűivel, 1801.

RAFF-FÁBIÁN

- 1799 RAFF, Georg Christian: *Természethistória a' gyermekeknek / Raff György Kristián után, némely hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal [ford.] Fábíán József.* Veszprém, Számmer Nyomda, 1799.

RETTEG

- 1809 RETTEG Ferenc: *Az színes halál vagyis az szörnyű Elevenen való Temettetés el kerülésére Példák által Oktató Könyvetske.* Buda, 1809.

STÖRCK

- 1778 STÖRCK, Anton: *Orvosi tanítás... az ausztr. borbély. szám. / Störck Antal; ford. Rác Sámuel.* Buda, Univ. Ny., 1778.
- 1789 STÖRCK, Anton von: *Medizinisch-praktischer Unterricht für die Feld- und Landwundärzte der österreichischen Staaten. Erster Theil.* Wien, Trattner, 1789.

STRUVE-BÉRCZY

- 1806 STRUVE, Christian August: *Az egészség' baráttya az öregségben avvagy Arra való oktatás mint lehessen megtartani az egészséget, az életet meghosszabbítani, ,s vígan tölteni az öregségben / Struve Kerestely August; magyarázta Bérczy János.* Pest, Trattner, 1806.

SZALLER

- 1793 SZALLER György: *Külömbféle példázatok... az anyai Magyar Nyelvet tanuló Posonyi Fő Gimnásiomnak számára.* Pozsony, Landerer, 1793.

- 1804 SZALLER György: *Frantzia grammatika, mellyet magyar nyelven kiada Májdingér szerént Szaller György földmérő 's vízépítő-mester.* Buda, Nyomatatódott a' Királyi Pesti Universitas' typográphiájában, 1804.

SZENTGYÖRGYI

- 1803 SZENTGYÖRGYI József: *A' leg-nevezetesebb természeti dolgok esmérati Az apróbb oskolák számára.* Debrecen, Nyomt. Szigethy Mihály által, 1803.

SZENT-MIHÁLYI

- 1791 SZENT-MIHÁLYI Mihály: *Házi orvosságok mellyek ... egybe-szedetvén, három részre osztatnak.* Vác, Ambró Nyomda, 1791.

SZÓKE

- 1806 SZÓKE Ferenc: *A' tudományok' rövid summája: a' kisebb oskolabéli gyermekeknek számára készítettett olvasni való könyv. 1. kötés.* Pozsony, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1806.

TAKÁTS

- 1794 TAKÁTS Rafael: *Hirtelen és véletlen esetekben kész segítség.* Lőrinci, 1794.

TÖRÖK

- 1802 TÖRÖK Damaszcén: *Vasárnapi és ünnepi prédikátiók, Első szakasz.* Eger, A' Püspöki Oskola' Betűivel, 1802.
- 1818 TÖRÖK Damaszcén: *Az önnön gyilkosságról észre vételek és józan észnek és a keresztény erköltsi tudománynak úttján.* Miskolc, Szigethy Nyomda, 1818.

VÁLI

- 1797 VÁLI Mihály: *Házi Orvos Szótárotska, az az betű szerént magyarul szólló orvos könyvetske.* Pápa, Zsoldos György költségével, 1797.

VÁLYI K.

- 1793 VÁLYI K. András: *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető meg tanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások' példái a' magyar könyvszerzők munkáiból.* Pest, 1793.

VÁSÁRHELYI

- 1792 VÁSÁRHELYI Sámuel: *Az egészséges hoszszu életről való elmélkedések.* Kolozsvár, A' Reform Coll: betűivel, 1792.

VESELSZKI

- 1795 VESELSZKI Antal: *Házi orvosságok, mellyek az emberi testnek külömb-külobmféle nyavalyáinak meg-orvoslására... egybe szerkesztve találtatnak.* Vác, Gottlieb Nyomda, 1795.

WESZPRÉMI

- 1799 WESZPRÉMI István: *Az egészségnek fenntartására és a hoszú életnek megnyerésére tartozó szükséges régulák A mellyeket ez előtt negyven esztendővel írt Weszprémi István Med. Doct.* Pozsony, 1799.

ZAY

- 1810 ZAY Sámuel: *Falusi orvos pap, vagy Olly orvosi útmutatás, mellynél fogva leginkább a falukon uralkodni szokott nyavalyák orvosoltatnak / kiad. Z. S. Pozsony, Weber Nyomda, 1810.*

ZSOLDOS

- 1802 ZSOLDOS János: *Asszony'orvos [!] mellyben a' szüzeknek, a' házas, terhes ... asszonyoknak nyavalyáik adatainak elő.* Győr, Streibig Nyomda, 1802.
- 1814 ZSOLDOS János: *Diaetetika, vagy Az egészséget fenntartó, és a' betegsétől tartóztató rendszabások.* Győr, Streibig Nyomda, 1814.
- 1817 ZSOLDOS János: *Egészség regulái / kész. Zsoldos János orvos doctor; versekbe foglalta... kinyomtatta Zsöldos Jákob.* Győr, Streibig Leopold betűivel, 1817.
- 1818 ZSOLDOS János: *Az egészség fentatrtásáról való rendszabások diaetetica / az oskolák számára készítette Zsoldos János; versekbe foglalta Fodor Gerson.* Sárospatak, Nádaskay Nyomda, 1818.

Sajtó

Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789–1791)

Hasznos Multságok (1817–1820)

Hazai Tudósítások (1806–1808)

Magyar Hírmondó (1780–1788)

Magyar Hírmondó (1792–1803)

Magyar Kurír (1786–1820)

Mindenes Gyűjtemény (1789–1792)

Sokféle (1791–1808)

Tudományos Gyűjtemény (1817–1820)

Szakirodalom

BARTEL

- 1960 BARTEL, Roland: *Suicide in Eighteenth-Century England: The Myth of a Reputation.* *Huntington Library Quarterly*, 23. (1960) 2. sz. 145–158.

BÖNING

- 2004 BÖNING, Holger: *Populäraufklärung – Volksaufklärung.* In: *Macht des Wissens: die Entstehung der Modernen Wissensgesellschaft.* Hrsg.: DÜLMEN, Richard van. Köln-Wien, Böhlau, 2004. 575–579.
- 2008 BÖNING, Holger: *Zeitung und Aufklärung.* In: *400 Jahre Zeitung. Die Entwicklung der Tagespresse im internationalen Kontext.* Hrsg.: WELKE, Martin – WILKE, Jürgen. Bremen, Ed. Lumière, 287–310.

BUDAI

- (1811–1824) BUDAI Pál: *A' Köznép babonái és balvölekedései ellen való Prédikáziók.* S. a. r.: SZACSVAY Éva – SZALÁNSZKI Edit. Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2005.

BURKE

- 2007 BURKE, Peter: Cultures of Translation in Early Modern Europe. In: *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Eds: BURKE, Peter – HSIA, Po-Chia. Cambridge, Cambridge UP, 7–39.

BUZINKAY-KÓKAY

- 2005 BUZINKAY Géza – KÓKAY György: *A magyar sajtó története: a kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest, Ráció, 2005.

CHARTIER

- 1989 CHARTIER, Roger: Texts, Printings and Readings. In: *The New Cultural History*. Ed.: HUNT, Lynn. Berkeley, University of California Press, 1989. 154–176.

DEÁKY

- 1997 DEÁKY Zita: A tanító szerepe a közegészségügyben a 18–19. században. *Népiskolák Magyarországon*. Szerk.: SOMORJAI József. Tata, Tatabányai Múzeum, 1997. 285–297.
- 2001 DEÁKY Zita: A medicina pastoralis és a papok egészségügyi felvilágosító tevékenysége a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5*. Szerk.: S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika. Veszprém, Veszprémi Múzeumi Igazgatóság. 343–360.
- 2002a DEÁKY Zita: A test és az egészség az egészségügyi felvilágosító irodalomban. In: *Mikrokozmosz–makrokozmosz: vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Szerk.: Pócs Éva. Budapest, Balassi, 2002. 445–469.
- 2002b DEÁKY Zita: *A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Budapest, Osiris, 2002.

DIENES-UGRAI

- 2013 DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013.

FEHÉR

- 1995 FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek, 1777–1848*. Budapest, OPKM, 1995.

FEHÉR

- 2000 FEHÉR Katalin: Felvilágosodás-kori illusztrált tankönyveink In: *Orbis Pictus. A szemléltetés évszázadai*. Szerk.: JÁKI László. Budapest, OPKM, 2000. 82–92.
- 2003 FEHÉR Katalin: A Ratio Educationis és a hazai tankönyvkiadás In: *225 éves a Ratio Educationis. Emlékkülés az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban*. Szerk.: JÁKI László. Budapest, OPKM, 2003. 22–55.
- 2009 FEHÉR Katalin: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon, 1777–1849*. Budapest, MATI, 2009.
- 2010 FEHÉR Katalin: Egyházi beszédek a népfelvilágosítás érdekében a felvilágosodás kori Magyarországon In: *Neveléstudomány – reflexió – innováció*. Szerk.: SZABOLCS Éva. Budapest, Gondolat, 2010. 71–81.

FRIEDRICH

- 2002 FRIEDRICH Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon*. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2002.

GIERL

- 1999 GIERL, Martin: *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*. In: *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1790*. Hrsg.: BÖDEKER, Hans Erich – REILL, Peter H. – SCHLUMBOHM, Jürgen. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 69–104.

GRAFTON

- 2011 GRAFTON, Anthony: *A lábjegyzet. Egy különös történet*. Budapest, L'Harmattan-Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011.

GYÁRFÁS

- 1987 GYÁRFÁS, Ágnes: Bárány Péter magyar Pszichológiájának szószedete. *Magyar Könyvszemle*, 1987/2. 126–137.
- 1990 GYÁRFÁS, Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter Jelenséges lélekmény*. Budapest, MTAK, 1990.

GYÓRY

- 1936 GYÓRY, Tibor: *Az orvostudományi kar története, 1770–1935*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

HORÁNYI

- 1997 HORÁNYI Ildikó: *Tetszhalottak, élve eltemetettek. Esetleírások a magyarországi tetszhalál-irodalom alapján. Kharón: Thanatológiai Szemle*, 1. (1997) 1. szám.
- 2003 HORÁNYI Ildikó: *A látszatos halál. A magyarországi tetszhalál-fóbia története*. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2003.

KESZLER

- 2012 KESZLER Borbála: *Adalékok Rác Sámuel Orvosi nyelvéhez az Orvosi tanítás című műve alapján. Magyar Orvosi Nyelv*, 2012/2. 59–61.

KÓKAY-BUZINKAY-MURÁNYI

- 1994 KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor (szerk.): *A magyar sajtó története*. Budapest, MŰOSZ-Magyar Könyv Alapítvány, 1994.

KONTLER

- 2006 KONTLER, László: *William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. Korall*, 23. (2006) 133–154.

LUKÁCSI

- 2013 LUKÁCSI Zoltán: *Szószerk és világosság: a magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013.

MACDONALD

- 1988 MACDONALD, Michael: Suicide and the Rise of the Popular Press in England. *Representations*, 22. (1988) 36–55.
- 1989 MACDONALD, Michael: The Medicalization of Suicide in England: Laymen, Physicians and Cultural Change, 1500–1870. *The Milbank Quarterly*, 67. (1989) *Supplement 1. Framing Disease: The Creation and Negotiation of Explanatory Schemes.* 69–91.

MACDONALD–MURPHY

- 1990 MACDONALD, Michael – MURPHY, Terence R.: *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England.* Oxford, Clarendon Press, 1990.

MESTER

- 2015 MESTER Béla: A gyülekezet mint olvasóközönség. A nyomtatott prédikáció a magyar reformációban. In: *Az információ mikrotörténetéhez.* Szerk.: GULYÁS László Szabolcs. Budapest, Gondolat, 2015. 132–143.

MÉSZÁROS

- 1986 MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története, 1790–1848.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
- 1983 MÉSZÁROS István: Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei. *Magyar Könyvszemle*, 1983/2. 129–137.
- 1986 MÉSZÁROS István: A két Ratio Educationis korának tankönyvei, 1777–1850. In: Uő. *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 62–95.

M. VARGA

- 1976 M. VARGA Mária: Zsoldos János (1767–1832) Veszprém megye első tisztiorvosa. *Orvostörténeti Közlemények*, 80. (1976) 28–47.
- 1978 M. VARGA Mária: Molnár János „Orvosi Törvény”-éről. *Orvosi Hetilap*, 119. (1978) 26. sz. 1621–1622.

SCHULTHEISZ

- 2006a SCHULTHEISZ Emil: Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'. In: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből.* S. a. r.: GAZDA István. Piliscsaba, MATI, 2006. 118–120.
- 2006b SCHULTHEISZ Emil: Fiziológiai irodalmunk kezdete – Rácz Sámuel. In: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből.* S. a. r.: GAZDA István. Piliscsaba, MATI, 2006. 85–86.

STOHL

- 2000 STOHL, Alfred: *Der Narrenturm oder die dunkle Seite der Wissenschaft.* Wien, Böhlau, 2000.

SZACSVAY

- 2005 SZACSVAY Éva: Protestáns kézirat predikációk: folklorisztikai forrás. In: *A' Köznép babonái és balvélekedései ellen való Prédikációk.* S. a. r.: SZACSVAY Éva – SZALÁNSZKI Edit. Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. 2005. 381–398.

SZ. KRISTÓF

- 2011 SZ. KRISTÓF ILDIKÓ: The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) and its Multiple Translations and Multiple Receptions. In: *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Eds.: ADAMS, Alison – FORD, Philip. Geneva, Librairie Droz. 309–333.
- 2012 SZ. KRISTÓF Ildikó: „Szep majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természetstória színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799–1846. In: *Tudósok a megismerés színterein: romantikus tudományos és 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2012. 160–176.

SZLATKY

- 1989 SZLATKY Mária: A magyar nyelvű dietetikai irodalom és Mátyus István. In: *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Ó- és Új Diaetetica című műveiből*. Szerk.: SZLATKY Mária. Budapest, Magvető, 1989. 447–488.

VINCZE

- 2006 VINCZE Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tétje. *Korall*, 23. (2006) 116–132.

ZVARA

- 2012 ZVARA, Edina: Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása, a *Kiseded Lélektudomány a' Gyermekek Számára*. In: *Médiумok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szerk.: PUSZTAI Bertalan. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012. 64–74.

Kovács, Janka

Popular Enlightenment at the Turn of the 18th and 19th Centuries: Circulating Psychological Knowledge

In this paper, the different types of popular medical literature, textbooks, newspapers and sermons are examined, the special focus being the representation of mental illnesses and the methods by which psychological knowledge was transmitted towards the common folk. By examining the popular publications written in the vernacular, the aim is to reconstruct how the most important notions and concepts of medical and social approaches concerning mental illnesses were presented to the wider public. Upon examining each genre, the different “strategies” used to transform scientific knowledge into common knowledge are highlighted. Thus, for pragmatic reasons, we have chosen to examine the specific aspects of the texts that can be perceived as ‘inscribed’ meanings. These meanings, based on the assumption that the writers kept the needs and expectations of the aimed readership in mind, were written into the text, structure and paratextual elements of the publications. This allows us to present several aspects of our chosen topic, including the field of the history of scientific knowledge, as well as the history of information and communication.

Nagy Zsófia Katalin

„Kétes elmeállapotok a törvényszék előtt”

A korlátolt beszámíthatóság szakmai vitája a századfordulón

A 19. század második felében a büntető jogtudományt alapjaiban rengette meg a Cesare Lombroso nevével szorosan egybefonódó kriminálantropológiai irányzat, mely biológiai determinista álláspontra helyezkedve tudományos igényű kutatás tárgyává tette a bűnözők fiziológiai, szellemi és érzelmi sajátosságait. Több évtizedes diskurzus indult nemzetközi és hazai fórumokon a bűnözés biológiai és társadalmi meghatározottságáról, melyben az orvosi és jogi kar képviselői is részt vettek.¹

Az igazságszolgáltatási apparátus részéről egyre erőteljesebb igény mutatkozott a természettudományos ismeretek gyakorlati alkalmazása iránt. A modern társadalmi és gazdasági kihívásokhoz illeszkedő, hatékonyabb büntetőjogi rendszer kialakítása érdekében az 1890-es években nemzetközi szintű büntetőjogi reformmozgalom indult, amelynek központi fóruma az ún. Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület lett. A reformerek nemcsak a büntetési rendszert kívánták megújítani, de a büntetőjog általános elveit és jogintézményeit is újraértelmezték, mint például a büntetés célja vagy a büntetőjogi beszámíthatóság. A századvégi büntetőjogi reformtörekvések a polgári társadalom szorongásait is tükrözték: a bűnözés emelkedésétől és az új generációt veszélyeztető degenerálódástól való félelmek, melyek végső soron a társadalom és civilizáció hanyatlását vetítették előre, az orvosi-pszichiátriai irodalomban és a bűnözésről folyó diskurzusban is tetten érhetőek.² A tudományos diskurzusban részt vevők többsége praktizáló szakember volt: fegyházorvosok, törvényszéki szakértők, illetve bírók, ügyvédek és ügyészek. Felmerül a kérdés, hogy a 19. század végi tudományos diskurzust uraló determinista nézetek, a degenerációtól való félelmek hatással voltak-e a jogi szabályozásra és a joggyakorlat alakulására?

A bűnözők elmeállapotával foglalkozó törvényszéki elmekörtan viszonylag új tudományterülete hidat képezett a jog és az orvostudomány művelői között, az elmeorvos szakértői minőségben a büntetőjogi felelősségre vonás alapvető

¹ Az utóbbi évtizedekben számtalan 19–20. századdal foglalkozó kriminológiai és bűnözéstörténeti munka jelent. Lásd bővebben: BECKER, 2002; GALASSI, 2004; GARLAND, 1985; GIBSON, 2002; BECKER-WETZELL, 2006; WETZELL, 2002; MÁTAY, 2005. 199–236; PERÉNYI, 2012.

² Lásd bővebben CHAMBERAIN-GILMAN, 1985; PICK, 1996.

kérdésébe nyert beleszólást. A pszichiátria fejlődésével új kihívást jelentett a jogalkotók számára az épelméjűek és elmebeteggek határmezsgyéjén felfedezett ún. *korlátolt beszámításúak*, avagy *csekélyebb szellemi értékűek* büntetőjogi felelősségének kérdése.³

E képlékeny kategóriába sorolt csoportok deviáns magatartását a pszichiátria nyelve medikalizálta, ugyanakkor a tudományosnak szánt leírások hemzsegnének a társadalmi értékítéletektől. Jelen dolgozat a büntetőjogi reformmozgalom által érintett kérdések közül az ún. *kétes elmeállapotok* orvosi és bírói megítélésére koncentrálva a hazai fórumokon zajló szakmai viták és a nagyobb visszhangot keltő jogesetek tükrében vizsgálja a magyar viszonyokat. Az ismertetésre kerülő szakmai vitákból nemcsak a törvényszéki elmekórtan hazai fejlődése, illetve a két szakmai oldal álláspontja és presztízszarca bontakozik ki, hanem az intézményesítési törekvések hátterében meghúzódó társadalmi félelmek és értékítéletek is.

A korlátolt beszámítás problematikája egy törvényszéki eset tükrében:

A Pribil-ügy

Hazai téren a korlátolt beszámítás és kétes elmeállapotok körül kialakult szakmai diskurzus első akkordjának tekinthetjük Pribil Ferencné tragikus esetét, melyet 1888. március 12-én tárgyalt a budapesti királyi törvényszék. A Pribil-eset felszínre hozta a szakmai ellentéteket és nehézségeket, és az igazságügyi apparátus résztvevőit foglalkoztató kérdéseket, amelyek a következő évtizedekben is uralták a hazai és a nemzetközi szakmai fórumokat.

A vádlottak padján álló harminckét éves Hoffmann Karolina, Pribil Ferenc királyi mérnök neje két kislányával a Dunába vetette magát 1887 őszén a tabáni hajóállomásnál.⁴ Az asszony fiatal szeretőjének gyermekét hordta a szíve alatt, mikor

³ A büntetőjog azt a személyt tartja beszámíthatónak, aki képes cselekményei következményeinek felismerésére, és objektíve, illetve szubjektíve alkalmas az e felismerésnek megfelelő magatartás tanúsítására (PALLÓ, 2009. 24.) Angyal Pálnak a korszak kiemelkedő büntetőjogászának szavaival élve, beszámítási képesség akkor forog fenn, ha az elkövető képes cselekménye ténybeli következményeinek és kötelességgelenségtől felismerésére, valamint a felismerésből eredő motívumok mérlegelésére. Két alkotóeleme tehát, a szociális-etikai felismerőképesség és a motívumok mérlegelési képessége. A csökkent, vagy korlátolt beszámítási képesség fogalma pedig, ebből adódóan olyan fokú szellemi-erkölcsi zavart takar, ami a bűnelkövető felismerő-mérlegelő képességét nem zárja ki ugyan, de befolyásolja valamilyen mértékben. (ANGYAL, 1920. 359.)

⁴ A Pribil-eset: Az 1855-ben Brünmben született Hoffmann Karolina katonacsaládból származott, édesapja. Hoffmann Albert Ritter von Baltenau császári királyi ezredes volt. Karolina társadalmi állásának megfelelő nevelésben részesült, és fiatalon férjhez ment Pribil Ferenchez. Férje királyi háromszögélő mérnöként dolgozott a fővárosban. A pár Budán élt a Vízivárosban, és három közös gyermekük született. Kilenc évvel házasságkötésük után az asszony beleszeretett a szomszédságukban lakó 19 éves nyomdászsegédbe, akivel szerelmi viszonyba bonyolódott. A viszonyra csak egy év múlva derült fény, Pribil Ferenc válni kívánt nejétől, s addig is az asszonyt két leánygyermekükkel vidékre költöztette, havi apanázst biztosítva számukra. Az asszony állapotos volt szeretőjétől, akivel továbbra is kapcsolatban állt. A férfi nem akarta felvállalni a kapcsolatukat. Miután ezt közölte Pribilnével, az asszony úgy döntött, hogy gyermekeivel együtt öngyilkos lesz.

sor került az öngyilkossági kísérletre. A gyermekeket elnyelte a víz, az asszony azonban megmenekült. A törvényszék két rendbeli emberölés büntette miatt tizenöt év fegyházra ítélte első fokon. Az eset nagy sajtóvisszhangot kapott, részben az ügy pikantériája, részben a szigorú elsőfokú ítélet miatt. A vádlott elmeállapotát vizsgáló törvényszéki orvosszakértők ugyanis kétségüket fejezték ki az asszony beszámíthatóságát illetően. Véleményük szerint Pribilné úgymond *korlátolt beszámíthatású egyén*. Azonban a szakértői vélemények közt is eltérés volt tapasztalható: Moravcsik Ernő Emil elmeorvos, a hazai pszichiátria egyik legismertebb alakja, frissen megszerzett törvényszéki orvosi képesítésével degeneratív jeleket és hisztéria tüneteit vélte felfedezni a vádlotton. Ezzel szemben az ügyben kijelölt másik törvényszéki szakértő, a tapasztalt Ajtay K. Sándor, aki évtizedek óta a törvényszéki orvostan egyetemi oktatója volt, terhességből fakadó szervezeti és lelki okokra vezette vissza e korlátoltságot.

Az ítéletet megfellebbezte mind a vád, mind a védelem. Az Ítéletábra, feloldva az elsőfokú ítéletet, a Közegészségügyi Tanács felülvéleményét kérte az asszony elmetehetségét illetően. A felülvéleményező szerv Pribilné beszámíthatatlanságát állapította meg, részletes indoklást azonban nem fűzött a véleményéhez, csupán a korábban elhangzott szakértői véleményekre hivatkozott. A Budapesti Királyi Ügyészség a per újratárgyalását indítványozta arra való hivatkozással, hogy az Országos Közegészségügyi Tanács véleménye

„nemcsak hézagos és homályos, hanem önmagával is ellenkezik s így érthetetlen, úgy-hogy már ennél fogva sem számíthat bírói meggyőződésre. Nélkülözi a tudományos szabotosságot, a mennyiben nem is foglalkozván ama kérdéssel, vajjon Pribilné öntudatlan vagy elmezavart volt-e a kritikus időben, ama kijelentéssel beéri, hogy Pribilné akkor, midőn gyermekeit megölte, akaratának szabad elhatározási képességével nem bírt. Mindeme hiányok gátolják a felülvélemény komoly számbavételét.”⁵

Tovább borzolta a kedélyeket, hogy az eljáró ügyész és a védőügyvéd egymástól függetlenül nemzetközi szaktekintélyt is bevontak az ügybe. A vád és a védelem is a kor egyik legnevesebb pszichiáterét, báró Richard von Krafft-Ebinget kereste meg magánlevélben, aki a rendelkezésére bocsátott iratok alapján egymásnak ellentmondó megállapításokra jutott Pribilné elmetehetségét illetően. A védő interpretációja alapján Krafft-Ebing úgy ítélte meg, hogy a szerencsétlen asszony elmebetegségben szenved, míg a vádlónak azt nyilatkozta, teljesen épelméjű, beszámítható egyénről van szó. A Közegészségügyi Tanács ezt az eljárást – nevezetesen,

Gondosan előkészítette tervét, elbúcsúzott szeretteitől, és Budapestre utazva megvalósította elhatározását. 1887. október 7-én este 10 órakor leányait, a 6 éves Emmát és a 8 éves Elizt karon fogva a Dunába ugrott. Az asszony nem süllyedt el, egy arra járó rendőr kimentette, azonban a gyerekek nem bukkantak fel többet a víz alól. Utána bábaasszonyánál talált menedéket, ahol megszületett újabb gyermeke. A bába hívta ki a rendőrséget, miután Pribilné megvallotta neki, mi is történt a leányaival. 1887. október 31. napján tartóztatták le és vizsgálati fogságban volt egészen az ügy lezárulásáig. A budapesti királyi törvényszék 1888. március 12. és 13. napján tárgyalta az ügyet és hozott ítéletet első fokon, majd az Ítélet Tábla határozata alapján bizonyítás-kiegészítésre került sor, ezt követte az újabb végtárgyalás és ítélethirdetés 1889. február 24-én. Bővebben lásd *Döntvénytár* 1890. 1–18; FAYER, 1888. 1–55.

⁵ *Budapesti Hírlap* (1889. január 1.) 10.

hogy a magyar hatóság eljárásba külföldi szakértőt vontak be – főként az ügyész tekintetében botrányosnak és rendkívül sértőnek ítélte a hazai pszichiátriára nézve. A szakma tekintélyén esett csorba miatt elégtételt követelt az igazságügyi és a belügyminisztertől is. Az ítélet kimenetelében közrejártszott a további véleményezésre felkért lipóttmezei elmegyógyintézet főorvosának, Salgó Jakabnak, valamint az intézmény igazgatójának, Niedermann Gyulának a véleménye. Továbbá a botrány ellenére a bíróság Krafft-Ebing a védőnek adott véleményét is figyelembe vette. E vélemények egyezők voltak ugyanis a tekintetben, hogy Pribilné elmebetegségben, ún. *tébolyban* szenved. A vádlottat elmebetegség címén beszámíthatatlannak ítélte a törvényszék, így az ügy Pribilné jogerős felmentésével és azonnali hatályú szabadon bocsátásával zárult 1889-ben.

A hazai elmekörtan jelesebb képviselői mind hozzászóltak valamilyen formában az ügghöz: Moravcsik Ernő Emil törvényszéki szakértőként, Salgó Jakab, Laufenuer Károly és Niedermann Gyula a felülvéleményezés során, babarczi Schwartzter Ottó pedig a *Jogtudományi Közlöny* felkérésre fejtette ki véleményét. A szakértői vélemények nem mutattak egységes képet, ami nagyban hozzájárult a jogászi oldalról érkező éles kritikákhoz.⁶ Ugyanakkor ez az egyet nem értés a törvényszéki elmekörtan fejlődését és a törvényszéki szakértői munka nehézségeit is tükrözte.

Jogáskörökben sem maradt el az ügy iránti érdeklődés. Fayer László például hosszú cikksorozatban bírálta az eljáró bíróság döntését. Baumgarten Izidor látta el a vádképviseletet az elsőfokú eljárásban, vádbeszédét közölte a *Jogtudományi Közlöny* is, a védőbeszéd, a szakértői vélemények, az első és az újabb ítélet szövegével együtt. Hozzászólások és vélemények sora jelent meg a szakmai folyóiratokban, például a *Jog*, a *Jogtudományi Közlöny* vagy az *Orvosi Hetilap* hasábjain. Fayer a jogáshallgatók részére összeállított jogesetgyűjteménybe is felvette az esetet, illetve külön kötetet jelentetett meg az üggyről. Pribliné ügye mintegy precedenst teremtve bekerült a fontosabb elvi döntések gyűjteményébe is.⁷ A napilapok szintén beszámoltak az eljárás minden mozzanatáról.

A következő években a jogászi körök a hazai pszichiátria képviselőinek bevonásával szakmai párbeszédet kezdeményeztek, tekintettel a törvényszéki tapasztalatokra és az egyre hevesebben kritizált ítélkezési gyakorlatra. A Magyar Jogászegylet gyűlésein az elmekörtan és a büntetőjog, illetve annak újabb irányzatai, mint például a kriminálintropológia viszonya kerültek megvitatásra, valamint a vélemények bírói megítélése, és a bírói-orvosi hatáskörmegosztás

⁶ A hazai pszichiátria képviselőiről lásd bővebben LAFFERTON, 2004. 34–73.

⁷ Lásd *Döntvénytár*, 1890.

„A beismerés bizonyítéki erejének megállapításához. A vádlott által, saját beismerése szerint, a folyamban dobott embertestek fel nem találhatása esetében mily bizonyítási eljárás követendő? – Ha a hullák feltalálhatása iránti szorgos kutatások sikertelenek maradtak, megállapítható-e a vádlott bűnössége? Feloldás és pótovizsgálat elrendelése a tények tüzetesebb megállapítása végett. Orvosi szakértők véleményének mikénti felvételére felsőbbbírói utasítás. Melancholia. – Előrehaladott terhesség folytán beállott izgatottság befolyása az akarat elhatározási képességre. Az orvosszakértői vélemények ellentétessége folytán a bíróságban kétely támadván az iránt, vajon a vádlott a cselekmény elkövetésekor akaratának szabad elhatározási képességével birt-e: felmentés mondatott ki.”

kérdései.⁸ A korlátolt, avagy csökkent beszámítási egyénnel szembeni fellépés, és annak törvényi szintű szabályozása az 1890-es évektől meghatározó témája lett a nemzetközi büntetőjogi és kriminálantropológiai kongresszusoknak, továbbá a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület (Droit Penal) gyűléseinek, és az egyesület magyar csoportjának is. A Magyar Jogászegylet büntetőjogi szekcióiban 1893-ban a *kétes elmeállapotokról*, majd 1903-ban és 1905-ben a *korlátolt beszámíthatóságról* folyt vita, míg az 1900. évtől két évente megtartott Országos Elmeorvosi Értekezletek (1909, 1912) ülésein, és az Országos Jogászgyűlésen (1908, 1911) is a kérdés törvényi szintű rendezésének részletei kerültek megvitatásra.

A beszámíthatóság megítélése a jogirodalomban

A klasszikus jogi álláspont kizárólag az épelméjűek és beszámítási képességgel nem rendelkezők dichotómiáját fogadta el – kizárva az elmebajban szenvedők büntethetőségét.⁹ A magyar büntető törvénykönyv (1878. évi V. tc.) is a klasszikus elvekre épült, így a beszámíthatóság fogalmát és a büntethetőséget a szabad akaratra építette.¹⁰ A büntető kódexet már hatályba lépésekor is számos kritika érte, nemcsak a nemzetközi trendekhez, de még az 1843-as magyar törvénytervezethez képest is elmaradottnak tekintették, ugyanis abban már szerepelt a korlátozott beszámíthatóság intézménye:

„84.§ Örültség, betegség, tompaelméjűség, mely még azon a fokon ugyan nincsen, hogy minden beszámítást megszüntessen, de mégis olyan, hogy törvényességnek józan belátást megzavarta [...] a beszámítást szintén enyhíti.”¹¹

A Csemegi-kódex által rögzített jogszabályi keretek között a vádlott elméjének korlátoltsága – mely még nem érte el azt a szintet, hogy beszámíthatatlannak lehessen tartani és így mentesüljön a büntetőjogi felelősségre vonás alól – kizárólag a büntetés kiszabásakor juthatott szerephez, mint a büntetést enyhítő vagy súlyosító

⁸ Lásd a *Magyar Jogászegyleti Értekezésekben* megjelent előadásokat ILLÉS, 1893. 1–21; LAUFENAUER, 1893. 1–15; LAUFENAUER–REICHARD, 1894. 1–34; REICHARD, 1893. 1–35; SALGÓ, 1893. 1–17; SALGÓ, 1895. 1–18; SALGÓ, 1903. 1–27; SALGÓ, 1905. 1–28; SALGÓ–MORAVCSIK–SCHÄCHTER, 1894. 1–17.

⁹ A büntetőjogi felelősségrevonás alapja az elkövető beszámítási képességének megléte, ám hogy ez mikor állapítható meg, arra eltérő módszerek és szabályozási technikák terjedtek el Európán belüli is. A büntetőtörvénykönyvek egy része a beszámíthatóságot a szabadakarat-elhatározásra, más részük a cselekmény következményeinek belátására, illetve felismerésének képességére építette. Továbbá, egyes büntetőtörvények a büntetőjogi felelősséget kizáró körülményeket sorolták fel, mint például az elmebetegség, öntudatzavar, értelmi fejletlenség, gyermekkor miatt. E különbözőmodellek kombinációja is előfordult. (BABARCI SCHWARTZER, 1906. 182.) Angyal Pál büntetőjogász biológiai és pszichológiai módszert, illetve a kettőt ötvöző, ún. vegyes módszert különböztetett meg, aszerint, hogy a beszámíthatóságot kizáró okokra (elmebetegség, öntudatzavar, értelmi fejletlenség, gyermekkor) koncentrálna, vagy a szabad elhatározási képességet alapul véve állapítják meg az egyén beszámíthatóságát. (ANGYAL, 1920. 359.)

¹⁰ „76.§ Nem számítható be a cselekmény annak, aki azt öntudatlan állapotban követte el, vagy kinek elmebetegsége meg volt zavarva és e miatt akaratának szabad elhatározási képességével nem bírt.” 1878. évi V. tc.

¹¹ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 182.

körülmény.¹² Ezzel gyakran éltek is a bíróságok, enyhítve a büntetést a jogszabály által meghatározott keretek között. Később ezt a gyakorlatot is heves kritikákkal illették, mivel a tapasztalatok azt mutatták, hogy a korlátolt beszámítású egyének a visszaesők számát szaporítják. A klasszikus elveket valló idősebb jogászgeneráció elutasította az új jogintézmény kodifikálását. Edvi Illés Károly a bírák szemszögéből világította meg a problémát:

„A beszámítás a büntetőjogi felelősség kérdése. A beszámíthatóság eldöntésében tehát jogi ítélet rejlik, a mely e szerint mindenkor csak jogászi, illetőleg bírói mérlegelésnek lehet eredménye. Az elmeorvos azonban nem jogász és nem bíró. Az ő tudománya... a betegségek felismerésére s a betegség okainak megállapítására, esetleg eltávolítására vezet, de nem nyújt útbaigazítást az iránt, hogy mennyiben vonható büntetőjogi beszámítás alá a beteg egyén.”¹³

Csemegi Károly a korlátolt beszámíthatóság tárgyában egyértelműen elutasító pozíciót vett fel:

„Mi a korlátozott beszámíthatóságot nem ismerjük el; nem ismerjük el a jog szempontjából az állapotot, hogy az illető vádlott cselekménye minőségének felismerési képességével bírt is, de nem is bírt, akarat elhatározásával bírt is, de nem is bírt. De elismerjük a büntethetőség csekélyebb fokát; elismerjük azt, hogy azon lelki állapotok, a melyekre Laufenaue tanár úr hivatkozott, az ember lelkét az ösztönök és ingerek rohamaival szemben az ellentállásra csekélyebb mértékben képesítik. Enyhébb lévén azonban a bűnösség, ebből a büntetésnek oly rendkívüli enyhítése következik be, hogy a minimum a lehető legtrikábban van túllépvé.”¹⁴

Baumgarten Izidor, aki a Pribil-ügyben még a korlátolt beszámítás fogalma ellen érvelt és konzervatív álláspontra helyezkedett vádbeszédében, 1906-ban az országos elmeorvosi értekezleten tartott előadásában úgy nyilatkozott, hogy a klinikai elmeorvosgyógyászat újabb ismeretei elől a törvényhozás sem térhet ki. Szükségesnek tartotta az önálló jogi fogalom megalkotását és bevezetését a hazai törvényi szabályozásba. Elképzelése szerint a büntetőkódex általános részében, minden büntetendő cselekményre kiterjedő hatállyal kellene megállapítania korlátolt beszámítás esetén a törvényes következményeket.

„Véget kell vetni annak a jogi és az orvosi tudományt megszegényítő állapotnak, melynek oly gyakran tanúi vagyunk bűnügyi főtárgyalásoknál, midőn a szakértő a törvény szempontjából beszámítóképességnek mondja azt a vádlottat, kit orvosi szempontból nem teljesen annak tart. Ha a törvényhozó nem veszi figyelembe az emberi lélek kóros vagy fogyatékos működésének befolyását a cselekmény beszámítására, legyen elkészülve arra, hogy az orvos fogja a bírót minduntalan a törvény hiányaira figyelmeztetni.”¹⁵

¹² 1878. V. tc. 89–92. §.

¹³ ILLÉS, 1893. 7.

¹⁴ LAUFERNAUER, 1893. 14. (Csemegi Károly hozzászólása)

¹⁵ BAUMGARTEN, 1907. 565.

A magyar fórumokon először az igazságügyi apparátus feladatmegosztását kellett tisztázni, ezért első körben a törvényszéki elmeszakértői vélemények bírói megítélését, a hazai büntetőjog és pszichiátria kapcsolatát tárgyalták.¹⁶

Szemléletváltás a büntetőjog-elméletben

A büntető jogtudományban a 19. század első felében a Cesare Beccaria és P. J. Anselm Feuerbach nevéhez köthető ún. klasszikus büntetőjogi iskola elvei érvényesültek, melyeket még a felvilágosodás racionalizmusa és a liberalizmus eszméi hatottak át. A klasszikus büntetőjog elvei a korábbi büntetési rendszer kritikájaként fogalmazódtak meg, így a feudális előjogok eltörlésével a társadalom minden tagjára egyformán érvényes igazságszolgáltatási rendszert irányoztak elő, biztosítva az egyén védelmét az állami önkénnyel szemben. A rendi különbségek kiküszöbölése és a jogbiztonság érdekében a büntetés mércéje az elkövetett cselekmény lett, a büntetés célját pedig a morálisan elítélendő tett megtorlásában látták. Mindez a kodifikáció során, egy magasan absztrahált bűncselekmény-fogalom bevezetésével, a bűncselekmények katalógizálása, és jogszabályba rendezése révén valósult meg. Az ún. tettközpontú büntetőjog szempontjából maga a bűnelkövető láthatatlan volt az igazságszolgáltatási apparátus számára. Az egyént racionális lénynek tekintették, aki képes egyedül és józanul megítélni helyzetét és tetteinek következményeit. A bűnöző lelkipilágának és gondolkodásmódjának tárgyalása az egyház (erkölcs) és az irodalom területére maradt.¹⁷ Ez alól egyetlen esetben tett kivételt a klasszikus elvekre épülő igazságszolgáltatás: akkor, ha a büntetőjogi felelősség tekintetében kétség merül fel a vádlott elmeállapotát illetően. E speciális tudást igénylő kérdéshez az ítéldbíró szakértőt vett igénybe. Az elmeorvosi szakértői vélemény foglalkozott egyedül az elkövető személyével. A gonosztevőről alkotott kép, ahogy az a szakértői véleményben megjelent, az aktuális elmekórtani elméleteket tükrözte, a bűnelkövetőt épelméjüként vagy betegségben szenvedő egyénként írta le.

A 19. század második felétől egyre szélesebb körben terjedtek a determinista nézetek, amelyek az emberi akarat és cselekvés szabadságának korlátozott voltát hirdették. A klasszikus elvekkel szembeálló ún. pozitívista irány képviselői úgy vélték, hogy a bűnözői és a szabálykövető magatartás egyaránt biológiai, pszichológiai és társadalmi tényezőkből erednek, ezért a büntetőjog terén is modern, a természet- és társadalomtudományok friss eredményeire támaszkodó reformokat követeltek.¹⁸

¹⁶ Az 1896: XXXIII. tc. a büntető perrendtartás 1900. évi hatálybalépése előtt a büntetőeljárás jog nem volt kodifikálva. Az igazságügyi miniszter által, 1872-ben körendeletben kiadott ún. *Idéiglenes eljárási szabályzat* érvényesült, amit borítójának színe alapján gyakran “sárgakönyvként” említenek a korabeli források. Ez szolgált a bírósági gyakorlat számára zsinórmértékül egészen 1900-ig.

¹⁷ A klasszikus büntetőjog nagyjai nem végeztek empirikus kutatásokat, és nem vizsgálták tüzetesen a bűnözés okait. Egyrészt szükségtelen volt, mert úgy hitték, hogy tudják az adott kérdésre a választ, másrészt a fennálló büntetőjogi rendszer is másból nyerte legitimitását. Bármely empirikus vizsgálat az emberi viselkedés biológiai vagy környezeti tényezői tekintetében csak arra lett volna jó, hogy aláássa az egyén autonómiájáról és szabad akaratáról vallott liberális nézetet. (WETZEL, 2000. 31–32.)

¹⁸ ADLER–MUELLER–LAUFER, 2002. 87–88.

Orvosszakértői vélemények a törvényszéken

A pszichés jelenségek magyarázatát illetően nem beszélhetünk egységes állásponttól a 19. század elején. Két tábor állt szemben egymással: az ún. pszichisták és a szomatisták.¹⁹ A szomatikus irány a szervezet rendellenes működéséből eredeztette a lélek és elme bántalmait, melyek következményeként a beteg ember akár bűntevővé is válhatott. Ezzel szemben a pszichisták a lelki betegségeket és kedélybántalmakat is pszichés természetűnek vélték, ahogy a test betegségeit is. A lelki bántalmak szándékos döntésekből erednek vélekedésük szerint, mert, azaz, hogy az emberek átadják magukat ösztöntermészetüknek, elhallgattatják az értelem hangját magukban. A lelki betegség értelmezésük szerint nem más, mint az az önhibából elvesztett szabadság, amely hagyja az egyént bűnös cselekedetek felé sodródni. A lelki, illetve elmebetegségben szenvedő bűnelkövetőket mindkét irányzat beszámíthatatlannak minősítette. Az elmeorvos-szakértői véleményekben – igazodva a pszichiátria fejlődéséhez – a 19. század elejétől az ún. szomatikus irány térnyerése figyelhető meg. Ez a tágabb értelemben vett bűnözőképre is erősen hatott: a beszámíthatatlan bűntevőben önkontrollt veszített beteg embert láttak, aki áldozata saját testének. A szakértői véleményekben a bűncselekményt egy hosszabb szervezeti, pszichés fejlődés viszonylag logikus következményeként írják le, amit a vádlott kórtörténete és addigi életútja is alátámaszt. Kóros fiziológiai tünetek, szervi bántalmak leírásával találkozunk az elmeállapotra vonatkozó fejtegetésekben: az agy- és idegkárosodás, szervi megbetegedések, születési hibák, a női test fiziológiás folyamatai, a vérmérséklet és az életkor szerepelnek gyakran, mint a fennálló szellemi, illetve lelki betegség indokai. A betegség léte felmentésül szolgál nemcsak morális, de jogi értelemben is a büntett alól.

A szakértői vélemény több funkcióval is bírt. A bíró gyakran saját megfigyeléseire alapozott gyanúját igazolandó kérte annak szakértői megerősítését, hogy a vádlott beszámíthatatlan. Nyilvánvaló esetekben a laikus szem számára is felismerhető az abnormális elmeműködés, és a szakértői vélemény csupán bizonyító funkciót lát el. Adódnak azonban olyan esetek is, ahol látszólag derék, hétköznapi emberek felfoghatatlanul kegyetlen büntetéseket követnek el. Ekkor a szakértői vélemény magyarázó funkciója lép előtérbe, hogy a bíró és a laikus nagyközönség is értelmezni tudja az eseményeket. A szakértő, ahogy a 1896. évi Büntető perrendtartás indoklása kifejtette

*„se tanúnak, se a bírói hatáskör részesének nem tekintendő, hanem a bizonyítás eszközei közt önálló helyet foglal el [...] A szakértőnek tudománya, művészete vagy különös ügyessége alapján előadott véleménye nem lehet egyenlő természetű a csupán tényekre vonatkozó tanúvallomással.”*²⁰

Moravcsik Ernő *Gyakorlati elmekörtan* (1897) című munkájában kifejti, hogy szakszerűen indokolt vélemény csak akkor adható, ha a kérdéses egyén szervezeti és

¹⁹ GALASSI, 2004. 72–79.

²⁰ MORAVCSIK, 1897. 473.

szellemi életét teljes egészében ismerik. Az orvosszakértő vizsgálatának eredményét a terhelt hosszabb megfigyelése után terjeszti elő írásban főszebály szerint, de előfordul, hogy a bíróság felhívásának eleget téve a főtárgyalás során nyert tapasztalatai alapján ad véleményt, vagy a már írásban benyújtott véleményének kiegészítése, esetleg más szakkérdések tekintetében kér felvilágosítást.

A tárgyalás folyamán szerzett impresszió vagy az egyszeri vizsgálat a legtöbb esetben csak a kóros vagy ép elmebeli állapot gyanújának felkeltésére, de biztos megállapítására nem alkalmas. Az orvosi véleményhez szükséges adatokat egyrészt a terheltten a személyes vizsgálat és megfigyelés alapján észlelt tünetekből és az előzményekből, másrészt a periratokból meríti. A bűnvádi perrendtartás 234. §-a szerint: *„Ha a szakértők véleményük előkészítése céljából szükségesnek találják, bizonyos körülményekre vonatkozólag a szükséges felvilágosítások az ügy irataiból nekik megadhatók, esetleg az ügy iratai is vagy egy részük velük közölhetők.”*²¹

A törvény lehetővé tette új tanúk kihallgatását; továbbá a már kihallgatott tanúk újra kihallgathatóak és a szakértők a bíró beleegyezésével a tanúhoz közvetlenül kérdéseket intézhetnek a kihallgatáson. Különös figyelemben kell részesíteni a terheltnek a periratokban foglalt nyilatkozatait, a rá vonatkozó erkölcsi bizonyítványt, a tanúk vallomásának, az esetleges hivatalos jelentéseknek a bűntény előzményeire, körülményeire, a terhelt magaviseletére vonatkozó adatait.²²

A magyar büntetőeljárásban szabad bizonyítási elv érvényesült, tehát a bíróságok nem voltak kötve a szakértői véleményekhez. A bíró mérlegelési jogkörébe tartozott, hogy figyelembe veszi-e a vádlott elmetehetségéről készült elmeorvosi szakértői véleményt, vagy teljesen figyelmen kívül hagyja azt. A hazai tapasztalatok azt mutatták, hogy a szabad bizonyítási rendszer keretei közt más orvosszakértői véleményekkel szemben (például ballisztikai, toxikológiai stb.) az elmeorvosi szakértői vélemények kisebb súllyal estek latba az ítékezés során. Ennek hátterében a hazai pszichiátria később indult fejlődése, és az általános orvostudományon belül elfoglalt pozíciója is szerepet játszott.

Gyakran az objektivitást és a tudományosságot is elvitatták e területtől, mivel a bevett módszerektől eltérően csupán tünetcsoportokkal és eltérő diagnosztikai eljárásokkal dolgozhattak. Ehhez hozzájárult a törvényszéki orvostan helyzete általában: a törvényszéki feladatokat ellátó orvosok gyakran nem rendelkeztek kellő ismerettel munkájuk ellátásához, és létszámuk sem elégítette ki a fennálló igényeket. Előfordult, hogy az eljáró bíró egyáltalán nem vette figyelembe, vagy azon az alapon söpörte félre a szakértői véleményt, hogy az homályos és zavaros, illetve nem ad határozott választ arra a kérdésre, hogy elmebeteg-e a vádlott, vagy sem. Mindez oda vezetett, hogy a szakértői vélemények felülvéleményezésére kijelölt szerveket, az 1868 óta működő Országos Közegészségügyi Tanácsot terhelték túl beadványaikkal. A felülvéleményezés csupán egyike volt a Tanács feladatainak; alapvetően a közegészségügy területén szükséges jogszabályi keretek kidolgozásában való szakmai részvétel biztosítására hozták létre.²³ Az igazságügyi

²¹ A büntető perrendtartás kodifikációja során a vitás kérdések közé tartozott, hogy adjanak-e a szakértők számára betekintési jogot a periratokba, továbbá milyen mértékű legyen ez a jogszabály által engedett iratbetekintési jog.

²² MORAVCSIK, 1897. 474.

²³ Lásd A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV tc. 169. §-170. §.

miniszter 1884. évi 56673. számú körrendelete figyelmeztette a törvényszékeket, hogy a Közegészségügyi Tanács tagjai aránytalanul túl vannak terhelve, és munkájukat díjtalanul csupán az ügy iránti buzgalomból teljesítik. A túlterheltség a Tanács munkáján is meglátszott, hanyag felülvéleményei gyakran kritika tárgyát képezték. Például a budapesti fenyítő törvényszék által 1885-ben tárgyalt, újszülött gyermekét közvetlen szülés után megfojtó anya esetében az orvosszakértői vélemények eltértek, ezért a védő fellebbezett a három év börtönbüntetést kiszabó elsőfokú ítélet ellen. Az Ítélt Tábla feloldva az ítéletet a közegészségügyi tanács felülvéleményét kérte, mely indoklást nem tartalmazott, viszont megállapítása szerint: *„Az elélnke terjesztett orvosi véleményekből s egyéb periratokból az tűnik ki, hogy F. K. újszülött gyermekét, előre átgondolt tero szerint és öntudatának teljes birtokában fojtotta meg.”*²⁴

A védő indítványozta a felülvélemény visszaadását, és kérte, hogy az orvosi karból kérjenek fel szakértőt. Az Ítéltábla ennek ellenére helybenhagyta a hiányos felülvéleményt, holott azt nem létezőnek kellett volna tekintenie, és az 1880. évi 5857. igazságügyi miniszteri körrendelet értelmében második fórumként az egyetem orvosi karát felkérni a véleményezésre. A szakértői vélemény analóg módon a bírói ítéletekkel, két részből kell, hogy álljon: magából a véleményből és az indokok kifejtéséből, melyek a szakértőt ezen vélemény hozatalára bírták, ugyanis *„az indoklás teszi a véleményt azzá, ami; a nélkül egyszerű phrasis, közönséges észrevétel, melytől a komoly tekintetbevételt mindenki megtagadhatja”*.²⁵

Ez úgymond a vélemény lelke, és a bíró az indoklásban mutatkozó logikát és rációt tudja, illetve köteles ellenőrizni. Az indoklásból derül ki ugyanis, hogy az indokok esetleg hamisak, tökéletlenek, vagy előfeltételekből indulnak ki, melyek szintén bizonyításra szorulnak, vagy az, hogy a szakértő túllépve hatáskörét jogszolgáltatói feladatokat vesz át, hibásan kezel jogi fogalmakat. A budapesti királyi Ítélt Tábla is állást foglalt egy ízben a felülvéleményezés kapcsán, miszerint: *„a közegészségügyi tanácsnak, mint szakértő testületnek, melynek a véleményéhez a bíróság a bűnösség megítélésnél kötvé nincs, különben is semmivel sem indokolt felülvéleménye bírói figyelembe nem vétetik”*.²⁶

Az áldatlan állapotoknak végül a 1890: XI. tc. vetett végett, mely a Közegészségügyi Tanács felülvéleményezési feladatkörét az újonnan felállított Országos Igazságügyi Tanács hatáskörébe utalta.²⁷ További nehézséget okozott, hogy a szakértőkirendelés eljárási rendje sem volt tisztázott, mivel a hazai bűnvádi perrendtartás csak 1900-ban lépett hatályba. A bíróságok eltérő gyakorlatot folytattak a szakértőkirendelés terén. Például, hogy adott esetben rendeltek-e ki,

²⁴ GRUBER, 1885. 142–144.

²⁵ GRUBER, 1885. 142–143.

²⁶ GRUBER, 1885. 143.

²⁷ CSATÁRY, 1886. Az áldatlan állapotok felszámolása hosszabb időt vett igénybe, de mindezt elősegítette a törvényszéki orvostan oktatásának bevezetése a jogi fakultáson és a törvényszéki orvosi feladatok ellátásának képesítési vizsgához kötése. Az 1894. évi 16. 375. sz. IM-rendeletben részletesen előírta, hogy 1894. május 1-jétől törvényszéki orvosi állásra csak azt lehet kinevezni, aki ezt a vizsgát sikerrel letette. Két évvel később az 1896. évi XXXIII. tc. elrendelte, hogy orvosszakértői munkát csak olyan orvos végezhet, aki törvényszéki orvosi vizsgát tett. A törvény kötelezően előírta, hogy állandó szakértőket kell alkalmazni. A vizsgázott orvosszakértőt csak el nem hárítható akadály esetén lehetett mellőzni. Lásd SOMOGYI, 1964. 14–15.

illetve hány főt az elmeállapot megvizsgálására változó volt, de általában az osztrák mintát követték.²⁸ A bíróságok nehezményezték, hogy az orvosok túl sokat vindikálnak maguknak, és jogi kérdésekbe is beleártják magukat, például véleményt nyilvánítanak a szabad akarat-elhatározás és a beszámíthatóság kérdésében, holott ezek jogi fogalmak. Edvi Illés Károly szerint a bíró csak azt a kérdést teheti fel az elmeszakértőnek, hogy elmebeteg-e a vádlott, vagy sem. A szabad akarat-elhatározási képesség nem orvosi fogalom, és hibásnak tartja azt a bírói gyakorlatot, ami sokszor a beszámítható állapot meglétére kérdez rá, s ezzel a büntethetőség megítélését áthárítja az orvosszakértőre. A törvényszéki elmeszakértők körében is viták folytak arról, mi tartozik kompetenciájukba: a vádlott elmebetegsége meglétének vagy nem létének megállapítására, a fennálló elmezavar típusának közlésére szorítkozzanak-e a szakértői véleményben, vagy olyan tünetek fennállására is utalniuk kell-e, amelyek a büntetés kiszabása során enyhítő körülménynek számíthatnak. Ennél fontosabb kérdés volt, hogy az orvosnak vagy a bírónak kell-e megítélnie a szabad akarat-elhatározás és beszámítási képesség meglétét. Salgó Jakab elmeorvos osztotta a büntetőjogász, Edvi Illés Károly álláspontját, azaz, hogy mindkét fél maradjon saját tudományterületén.

„Törvényszék nem kényszerítheti az orvost arra, hogy többet mondjon, mint amit tud, hogy t. i. nyilatkozzék szabad akaratról, korlátolt beszámíthatóságról, arra sem kényszerítheti, hogy kevesebbet mondjon, mint amennyit tud, kötelességét fogja teljesíteni akkor is, a mikor oly tünetekre utal, melyeket a laikus észre nem vehet ... és ha ezeket is belevonja a véleményezésbe.”²⁹

Salgó nehezményezte, hogy a jogászok hajlamosak felülbírálni a szakértői véleményeket az orvostudomány területére tartozó kérdésekben is, arra való hivatkozással, hogy a pszichiátria még fejlődésben lévő és ki nem érlett tudomány. Véleménye szerint a két tudományterület feszült viszonya abból eredeztethető, hogy megkettőződött az „elmebetegség” fogalma. A kriminálantropológia iránt érdeklődő Reichard Zsigmond büntetőjogász³⁰ szintén a fogalmak halmozódásban látta a félreértések eredetét: a pszichiátria a gyógyítás szempontjából vizsgálja az elmebetegséget, és gyógyítandónak tekint mindenkit, akinél az agyműködés rendellenességét észleli. Ellenben a büntetőjog csak azt tekinti elmebetegnek, akinek abnormális elméműködése a büntetés kiszabását igazságtalanná tenné.

„A pszichiatriának az elmebetegségről való alapfogalma ugyanazon tapasztalati tényből indult ki, mint a büntetőjog, hogy t. i. vannak emberek, a kiknek egész lelki világa más, mint a normális embereké. E fogalom azonban a pszichiatria fejlődésének folyamán nagyon módosult. Az elmebetegségek megfigyelése útján ugyanis nemcsak azon irányban bővült a pszichiatria tudománya, hogy az egyes elmekóralakokat jobban megismerték,

²⁸ EISERTH, 1893. 122–123.

²⁹ SALGÓ, 1893. 4–9.

³⁰ A jogtörténeti értelemben vett pozitivisták iskola a kriminológiai tapasztalatokra építő, tettesközpontú, individualizált büntetőjogi eljárást preferálta a korábbi tettelapú klasszikus büntetőjogi iskolával szemben.

hanem abban is, hogy mindig több és több abnormis lelki folyamatnak constatatálták a prima facie elmebetegségeként feltűnő állapotokkal való rokonságát."³¹

Reichard fentebb utalt arra is, hogy a pszichiátria egyre bővülő ismereteivel felfedett egy, az épelméjű és őrült kategóriák közt húzódó szürke zónát is, amelyről Laufenauer Károly gyakorló pszichiáter és törvényszéki szakértő így nyilatkozott:

*„Vannak olyan kóros állapotok, oly kóros képek, melyeket jó lélekkel nem lehet öntudatlanságnak s nem lehet elmebetegségnek nevezni, t. i. ezen állapotok az ép, egészséges állapot és az elmebetegség határvonalát képezik; úgy, hogy a szakértő sokszor nagy szorultságba jő, ha határozottan azt a kérdést teszik hozzá, hogy egészséges-e ezen ember, vagy beteg.”*³²

A korlátolt beszámítású egyének

Az ezzel foglalkozó szakirodalom tükrében a korlátolt beszámítás rendkívül képlekeny fogalomnak mutatkozik és az, hogy pontosan mely esetek tartoznak ide, taxatív fel sem sorolható. A szakírók közt sokan nem is tartották célravezetőnek az ilyen jellegű megkötést. Magát a korlátolt beszámítás kifejezést is többen kifogásolták tisztán jogi műszóként, és helyette a pszichiátriából vett *csékélyebb szellemi értékűek* vagy *tökéletlenek*, illetve *nem teljes szellemi értékűek (Minderwertige)*³³ kifejezéseket használták. Tágabb értelembé véve, Baumgarten Izidor szavaival élve e kategóriába sorolhatóak mindazok:

*„A kik akár származásuknál akár életmódjuknál, akár mindkét tényező összehatásánál fogva állandó lelki rendellenességekben szenvednek, melyek azonban legsúlyosabb esetekben sem tüntetik fel az akarat szabad elhatározását kizáró elmebaj jellegét és legyenyhébb jelentkezésükénél is az egyént elhatározásában és cselekvőségében pathologikus színben mutatják.”*³⁴

A pszichiátriai és a jogi szakirodalomban ugyanazok az esetek ismétlődnek, ide sorolták például az agybetegségek és a koponyasérülések egyes következményeit. Kiemelten foglalkoztak az epilepszia, hisztéria, neuraszténia és egyéb idegességek, illetve az örökletes terheltségnek, a degeneráltságnak az állapotával, és a gyengeelméjűség (szellemi korlátoltság) eseteivel, mint az elmetehetséget korlátozó zavarokkal, állapotokkal.

Ezen a helyen érdemes megemlíteni Laufenauer Károly és Krafft-Ebing betegét, Szekulics Ilmát, akinek 1885-ös esete a medikalizált deviancia pszichiátriai „regényévé” vált.³⁵ A történet főszereplője, Ilma Lippán született 1860-ban és hároméves korától zárdában nevelkedett. Tizenhat év után megszökött és férfiruhát

³¹ REICHARD, 1893. 6.

³² LAUFENAUER, 1893. 7.

³³ Lásd bővebben BAUMGARTEN, 1907. 556–566.

³⁴ BAUMGARTEN, 1907. 563.

³⁵ Lásd bővebben LAFFERTON, 2002a. 177–196; LAFFERTON, 2002b. 305–326.

öltve okmányokat hamisított, hogy munkát vállalhasson. Pesten kisebb lopásokból és csalásokból finanszírozta az életét, mindemellett nyíltan vállalta a nők iránti vonzalmát. Többször összetűzésbe keveredett a hatóságokkal, végül, 1885-ben került Laufenauer Károly pszichiátriai megfigyelőosztályára. A nő állapotáról és betegsége lefolyásáról készült orvosi leírás a hisztéria szokásos testi és neurológiai szimptomáit vegyíti a deviáns viselkedést illusztráló példákkal. Az esteleírás hemzseg a társadalmi értékítéletektől; a női homoszexualitással és a nemi identitást át-hágókkal szembeni társadalmi félelmeket tükrözi. Itt a pszichiátria normatív funkciót tölt be, a deviáns viselkedés medikalizálása során szakértőként kijelöli, majd megerősíti azokat a társadalmi határokat, amelyek a normálist az abnormálistól, az egészségest a patológikustól elválasztják. Laufenauer öntudatlanul társadalmi értékeket és meggyőződéseket fordított le a tudomány nyelvére, hogy megmagyarázzon egy összetett jelenséget, miközben sikeresen megerősítette ugyanezeket.

A korábban önálló elmekórformaként számon tartott ún. erkölcsi elmezavar (*moral insanity*) is a korlátolt beszámítás ismérve lett, és orvosszakértői véleményekben is hivatkoztak rá több ízben.³⁶ A híres szatmári testvérgyilkos, Papp Béla védője is ügyfele korlátolt beszámíthatóságára és az erkölcsi elmezavar fennállására apellálva kérte a halálbüntetés enyhítését a bíróságtól.³⁷ A vádlott jó kiállású, kakszentmártoni gazdag fiatal fölbirtokos, tartalékos honvédhuszár hadnagy és megyeszerzte ismert úriember volt. Gazdag családban nőtt fel és helyi előkelő körökben forgolódott. Vagyona azonban gyorsan fogyatkozott és a gazdasági csőd fenyegette. Elkésérítő gazdasági helyzetét öccsének öröksége révén akarta helyreállítani, ezért 1899-ben felbérelte a juhászát, hogy ölje meg a még gimnazista Papp Elemért. A védő hiába kért kegyelmet, Papp Bélát 1900. november 22-én Szatmáron felakasztották. A megrendítő esetről a sajtó is sokat cikkezett.

Visszatérve a korlátolt elmetehetség ismérveire, a szerzők többsége a nemi perverzításokat, köztük a homoszexualitást is e kategóriába sorolta. Továbbá ide tartoztak még a különböző intoxikációk (alkohol, morfin, egyéb mérgek) behatásai is. A különböző idegi alapú (hisztéria, epilepszia, neuraszténia) kóros elváltozások, illetve a *moral insanity*vel és nemi perverzítással kapcsolatban megjelenő szócikkek gyakran a degenerációval összefüggésben tárgyalják e kórformákat.³⁸ A beszámítást korlátozó okok lehetnek tehát szerzetek vagy veleszületettek, érinthetik a tudati, illetve az érzelmi oldalt, csorbíthatják az akarati vagy cselekvési szabadságot, mindazonáltal nem olyan súlyos mérvűek, hogy kizárnák azt.

Korlátolt beszámítás és degeneráció

A kétes elmeállapotok, illetve a korlátolt beszámíthatóságról folytatott polémia egy szélesebb diskurzusba ágyazódott, amelyet a társadalom egészét érintő hanyatlásról és az ellene vívott harcról folytattak napi szinten. Elkorcsosulás alatt Darwin az állatok és növények beteges degenerálódását értette. Ezzel összhangban mindent,

³⁶ KECSKEMÉTI, 1877. 88–92.

³⁷ KELEMEN, 1903. 319–348.

³⁸ Lásd bővebben MORAVCSIK, 1893. 2–3; STERN 1891. 231–232.

amiben a fejlődés ellentétét, természetellenes visszafejlődést láttak, „elfajzottnak” bélyegeztek.³⁹ A fennálló társadalmi renddel és értékekkel szembehelyezkedő magatartásformákat nemcsak deviánsnak bélyegezték, de az újabb generációkat veszélyeztető fizikai és mentális degenerálódás jeleként értékelték. A bűnözés, a képzőművészet újabb irányzatai, avagy a nőmozgalmak, mind ennek a megnyilvánulásai voltak a polgári elit szemében, ugyanakkor e folyamatot összefüggésbe hozták a megváltozott életviszonyokkal és a modern nagyvárosi élettel:

„A minden irányban elérni kívánt rohamos haladás, a századot jellemző tartós, szünetet nem ismerő, állandó küzdelem, forrongás egyik generációtól a másikig való folytonosságában, a megváltozott életmód, a kifinomult élvezeti eszközök hajhászása, a szellemi és testi erőnek mértéken felül való kihasználása, az idegrendszerünknek, ha nem is kimerülésével, de legalább is meggyengülésével fizetünk érte s ez aztán a különféle befolyással szemben sérülékenyebb lesz, az ideges állapotok keletkezésére alkalmas talajul szolgál. A megrongált szervezet állapota kihat az utódokra is az öröklés törvényénél fogva.”⁴⁰

A degeneráció a 19. századi orvos-pszichiátriai szakirodalomban is fontos magyarázó elem volt az elmebetegségek eredetét és a bűnözés biológiai determináltságát illetően.⁴¹ A korai degenerációs elméletekkel a francia pszichiáterek közül J. Moreau de Tours majd Augustin B. Morel műveiben találkozhatunk.⁴² Morel teremtéshívó lévén 1857-es művében⁴³ a degenerációt úgy írta le, mint eltávolodást az Isten által teremtett ideális embertípustól, azaz kóros elfajulás folyamatként, amely a bűnbeeséstől eredeztethető. A degeneráció látható fizikai jeleket, ún. stigmákat hagy az emberi testen, és nézete szerint a fellépő mentális betegségek is e folyamat megnyilvánulásai. Ugyanakkor e folyamat nemcsak fizikai, de az egyén erkölcsi hanyatlását is magában hordozza, mivel a degenerált nem képes megfelelni a társadalmi elvárásoknak és utódaira is átörökíti degeneratív tulajdonságait:

„...további észlelései mutatták azt is, hogy az elmebajok nemzedékről-nemzedékre átszállván, súlyosabb formákat ölthetnek. Ez szülte Morelnél az úgynevezett elsatnyulás (dégénérescence, Entartung) fogalmát, mely alatt az a darwinistikus fölfogás rejlett, hogy a központi idegrendszerben egyszer megindult kóros elváltozás generációról generációra

³⁹ Lásd bővebben BOWLER, 1992; BERECZKI, 1998.

⁴⁰ MORAVCSIK, 1900. 14.

⁴¹ Lásd NYE, 1984; PICK, 1996; SANDERLIN–GILMAN, 1985. A francia nyelvterületen a következő munkák születtek a témában: Prosper Lucas *Traité philosophique et physiologique de l'herédité naturelle* (1847); Benedict Augustin Morel: *Traité des degenerescences physiques, intellectuelles et morales* (1857); Jacques Moreau de Tours: *La psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire* (1857). A fent említett szerzők közös meggyőződése volt az ún. öröklött kóros hajlam létezése, amely testi jegyekben is megmutatkozik. (MUCHIELLI, 2006. 207.)

⁴² Népszerűsítői között találjuk Paul Möbiust és a magyar születésű Max Nordaut.

⁴³ Benedict Augustin Morel *Traité des degenerescences physiques, intellectuelles et morales* (1857) művében az erkölcsi ostobaság és az epilepszia fogalmai szintén megtalálhatók, ezeket később Lombroso is használta. A francia Morel leginkább James Cowles Prichard angol orvos munkái inspirálták. A francia orvosok tehát nagyon hasonló következtetésekre jutottak, mint angol és olasz kollégáik. (MUCHIELLI, 2006. 207.)

*átvitelvén, lavinaszerűen fokozódik és végre a degenerált család teljes magtalanságával végződik és így maga-magát kiirtja.*⁴⁴

A romlás folyamatát Morel szerint az emberi testre ható mérgek, például az alkohol, a morfin, az arzén, továbbá veleszületett, vagy szerzett fogyatékoságok, valamint a degeneratív tulajdonságok átörökítése okozhatják. Mindamellett társadalmi okokról is említést tett. A francia pszichiáter elmélete több szerzőnél is visszaköszönt. Köztük Cesare Lombroso *Bűnöző ember (L'uomo delinquente)* című munkájának későbbi kiadásaiban.⁴⁵ Lombroso az ún. született bűnözőt eredetileg az evolúció és az atavizmus következményeként írta le. Az elméletét ért kritikák miatt azonban könyvének későbbi kiadásaiban megpróbálta összekötni e fogalmat valamilyen kóros állapottal:

*„Nem a darwinizmust alkalmazta Lombroso a kriminalitás megfejtésére, hanem sok egyéb biológiai hipotézis közt a darwinizmust is. Elméletének legfőbb biológiai alapjai a degenerációnak Morel-féle tana, egy némely pszichiátriai kórformára, különösen a moral insanity-re s az epilepsziára vonatkozó kutatások és az emberi faj variabilitásának s a visszaütő átöröklésnek darwini felfogása.”*⁴⁶

A született bűnöző tana nagy hatással volt a német pszichiátria fejlődésére is. Lombroso eredeti elméletének cáfolata érdekében számos kutatás és munka született német nyelven. A német pszichiáterek egy része szintén a degenerációra alapozta érvelését: Richard von Krafft-Ebing, Emil Kraepelin és Eugen Bleuler nem tagadták a született bűnöző létét, csupán azt állították, hogy degeneráció folyamataként jön létre. Fontos hangsúlyozni, hogy Lombrosoval ellentétben nem tartották szükségszerűnek, hogy a degenerált egyének valaha is szembekerüljenek a törvénnyel, azaz bűnelkövetővé váljanak.⁴⁷

A század utolsó évtizedeire a pszichiáterek túlnyomó többsége elfogadta a degenerációs elméletet, és a hazai szakirodalomban is az említett német szerzők hatása

⁴⁴ SALGÓ, 1895. 6.

⁴⁵ Míg könyve első kiadásában minden elkövetőt „született bűnözőként” írt le, a későbbi kiadásokban ez a kép differenciálódott, újabb bűnözői típusoknak adott helyet. A 1878-ban megjelent második kiadás kétszer olyan hosszú, mint az első volt. Lombroso kiegészítései a tetoválástól kezdve az öngyilkosságon át a klimatikus viszonyok befolyására is kiterjednek. A harmadik, 1884-es kiadásban, hivatkozik a Prichard által bevezetett *moral insanity* fogalmára, azzal érvelve, hogy a született bűnöző morális elmezavarban szenved. Későbbi kiadásokban hozzát teszi még, hogy az egyes degenerációs jegyekben és az epilepsziában is a született bűnözői mivolt nyilvánul meg. Elméletének eklektikus volta, a folyamatos kiegészítések és állandó frissítések révén képes volt fenntartani a szakmai körök folyamatos érdeklődését és biztosította jelenlétét a szakmai vitákban. A kritikákra állandóan reflektált, új elemeket épített be ezért, elméletének egészét képtelenség volt szisztematikusan cáfolni. (WETZEL, 2000. 28–31.)

⁴⁶ RÓNAL, 1909. 455.

⁴⁷ A degenerációs elméletre épülő született bűnöző tanával szemben is sokan állást foglaltak a korszakban. Gustav Aschaffenburg igyekezett egy egységes elméleti keretet adni e kritikáknak (ez az ún. *Vereinigungstheorie*). Alaptétele, hogy minden bűnöző az egyéni hajlamok és a környezeti faktorok terméke. Ez az elmélet szerezte a legtöbb támogatót, beleértve a kriminológusokat és a büntetőjogi reformereket is német területen. (GALASSI, 2004. 164–225.)

érzékkelhető. Moravcsik Ernő⁴⁸ már 1891-ben írt a bűnösségi hajlam és a degeneratív tünetek összefüggéseiről.⁴⁹ A nemzetközi szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodik cikke, amelyben saját kutatásai eredményeit vetette össze nemzetközi eredményekkel. Vizsgálatait a budapesti és a pestvidéki királyi törvényszék bűnügyi anyagainak felhasználásával végezte, összesen 336 bűnelkövető (272 férfi és 64 nő) és 300 (250 férfi, 50 nő) a törvénnyel összeütközésbe nem került, szellemileg teljesen ép egyén adatait vetette össze.

A Moravcsik által felsorolt degeneratív tünetek azonosak a Lombroso, és korábban a Morel által ismertetett stigmákkal. Degeneratív jelek együttes előfordulását figyelte meg 112 büntetett egyénnél (33,33%), míg a büntetlen egyének esetében mindössze 41 főnél (12,1%) tapasztalta ugyanezt. A büntetettek közt az epilepszia, a hisztéria, az alacsonyabb intelligencia és a tompa erkölcsi érzés is tetemesen nagyobb számban fordult elő vizsgálatai szerint, mint a kontrollcsoportnál.⁵⁰ Meglehetősen nagy számban mutatott ki egyéb degeneratív, ideges tüneteket is a büntetettekénél (szabálytalan fogazat, a fülkagylók szabálytalan alakja, vagy hiánya, tömött szemöldök, nyelvreszketés és szellemi rendellenességek (alacsonyabb intelligencia, morális érzébeli csökkenés). Moravcsik nem tartotta kétségesnek, hogy az idegrendszer elfajulása és a bűntények között összefüggés áll fenn. Az elfajulásos tüneteknek azonban, csak abban az esetben tulajdonított jelentőséget, „*ha azok egy és ugyanazon egyénnél nagyobb számban, és nem izoláltan jelentkeznek*”.⁵¹

A magyar szakemberek közül Konrád Jenő, a nagyszebeni elmeegógyintézet igazgatója, a magyar orvosok és természetvizsgálók XXXVI. vándorgyűlésén tartott előadásában⁵² elismerte a született bűnöző létét, de nem önálló embertípust, hanem a degeneráció eredményét látta benne. Az ún. erkölcsi elmezavarral (*moral insanity*) küzdő egyéneket, továbbá ún. megrögzött, javíthatatlan büntetettek egy részét sorolta ebbe a kategóriába:

„A született gonosztevő fogalmának tehát elsősorban és feltétlenül megfelel az u. n. erkölcsi elmezavar betege, mert ennek a morális defektusát a kedvező életkörülmények és

⁴⁸ Moravcsik Ernőt 1887-ben nevezték ki törvényszéki orvosnak és szakértői minőségben is számos per kapcsán feltűnt a sajtóban. Az orvosi szaksajtóban már 1891-ben jelent meg cikke, amelyben a degeneratív jelek, az elmebeteg és a bűnözői hajlam összefüggéseit vizsgálta. Egyetemi tanárként önálló kraniológiai vizsgálatokat is végzett, többek közt a budapesti királyi törvényszéknél 1896-tól az újonnan felállított letartóztatottak és elítéltek megfigyelő osztályán. Az Igazságügyi Orvosi Megfigyelő Elmekórtani Intézet vezetője, továbbá a Jogászegylet büntetőügyi bizottságának tagja volt. Több kriminálanropológiai kongresszuson is részt vett; az 1892-ben Brüsszelben és 1911-ben Kölnben rendezett konferencián tiszteletbeli elnökként. Az olasz iskola túlzásait bírálta, ugyanakkor a bűnözés és az elmebetegség között fennálló szoros összefüggés felismerését vitathatatlan érdemüknek tekintette.

⁴⁹ MORAVCSIK, 1891. 13–17.

⁵⁰ Büntetettek esetében 62 főnél alantasabb intelligenciát, 149 főnél tompult erkölcsi érzést, 18-nál epilepsziát, 14 főnél hisztériát regisztrált, míg ugyanezek az állapotok a 300 főből álló kontrollcsoportnál csak: rendre 8, 5, 0, 2 főre voltak jellemzőek. (MORAVCSIK, 1891. 14–15.)

⁵¹ MORAVCSIK, 1891. 14.

⁵² Konrád Jenő elmeorvos *Létezik-e a Lombroso-féle született gonosztevő?* címmel tartott előadást A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXXIV. Vándorgyűlésén Pozsonyban és a VII. Nemzetközi Büntetőügyi Kongresszuson, melynek szövegét a *Jogtudományi Közönyben* publikálta 1907-ben. Lásd KONRÁD, 1907. 317–318.

a legjobb nevelés sem korrigálja, ennek tehát a mi világunkban szükségképpen bűnözővé kell válnia.”⁵³

Konrád példákkal is alátámasztotta érvelését, egyik erkölcsi elmezavarban szenvedő betegéről így nyilatkozott:

„a tolvaj tisztességes, jómódú szülők gyermeke, családjában a felmenő ágban ideg- és elmebajok fordultak elő, ő maga már gyermekkorában gonosz hajlamokat árul el (pl. szeretett másokat kínozni, hazudott, néhány középiskolai osztályt elvégzett, de azontúl semmiféle rendszeres foglalkozásra bírható nem volt... Tekintve az egyén öröklésileg terhelt voltát, szellemi fejlődésének hiányosságát, a testi szervezetben is mutatkozó elfajulási jeleket és a kedvező életviszonyokat, nyilvánvaló, hogy ez az egyéniség egy fejlődésileg rendellenes produktum.”⁵⁴

A fennálló büntetőjogi szabályozást helytelenítette, mert sem a börtönt sem az elmeegógyintézetet nem tartotta megfelelőnek az ilyen személyek számára, „az egyetlen helyes eljárás ezen antiszociális lényekkel szemben a társadalom védelme szempontjából” a teljes elkülönítés.⁵⁵ Egy távolban létesítendő önfenntartó lakótelepet javasolt, célszerűen alkalmazott munkakényszerrel.

A lipótmezei elmeegógyintézet főorvosa, Salgó Jakab a Magyar Jogászegylet felkérésre 1894. november 20-án a börtönügyi bizottság ülésén tartott előadásában⁵⁶ határozottan elutasította a kriminálintropológia híveinek érvelését. Véleménye szerint logikailag hibásan járnak el, amikor külső stigmákból egyenesen a központi idegrendszer rendellenességeire következtetnek, és preconcepció alapján gyűjtenek statisztikai adatokat, összesosva a bűnöző és az elmebeteg közti határokat.

„Az elmekórtan azon kis alkalmazott részében, mely a büntetőjoggal összefügg, az ú. n. anthropologiai irány is olyan jelszó, mely maholnap, ha tovább is érvényesül, kompromittálja a pszichiátriát, mint a melyből állítólag tápláló anyagát veszi, és az egész büntetőjogot a ritkaságok gyűjteményébe löki, hogy a bábész közönség belépti-díj mellett a középkor hírhedt vallató és büntető eszközeivel egyetemben megleljenesse.”⁵⁷

Salgó túlságosan leegyszerűsítőnek és tapasztalati tényekkel alá nem támasztottan látta érvelésüket, ugyanakkor a legnagyobb veszélyt az rejtette magában, véleménye szerint, hogy a napi szintű jogszolgáltatásban is kamatoztatni kívánták a kutatások eredményeit. A korlátolt beszámítású egyének kapcsán hozzátette:

„A modern büntetőjog ú. n. anthropologikus iránya, mely a kipróbált tényeket egy nagy ugrással iparkodik megelőzni, a Maudsley által ú. n. „borderland”-et annyira és olyanokkal benépesíti, hogy az elfogulatlan orvosi tudomány nem győzi a problémákat. Mert nem szabad elfelejteni, hogy a pszichiatria, mint az orvosi tudomány egyik része, mely

⁵³ KONRÁD, 1907. 318.

⁵⁴ KONRÁD, 1907. 318.

⁵⁵ KONRÁD, 1907. 318.

⁵⁶ SALGÓ, 1895. 1–18.

⁵⁷ SALGÓ, 1895. 3.

*észlelésekből tanul és ezekből vonja le általánosabb elveit és nézeteit, természetszerűen lassabban halad, mint a hypothesis, mely a statisztika nyújtotta adatokat ügyesen felhasználva, korlátlan fantáziával működhetik. [...] A „kétes elmeállapotok” nem egy theoretikus fogalomnak, vagy egy tudományosan kiczifrázott előítéletnek kifolyásai, hanem gyakorlati esetek, melyekkel minden nap találkozunk [...]*⁵⁸

Az Angyalföldi Ideg- és Elmeógyógyintézet főorvosa, Epstein László 1899-ben hosszasan értekezett a degeneráció hatásairól és a degenerált egyénekről:

„Az átmeneti alakok, a melyek az épelmejűség és az elmebetegség közötti széles határtérületen mozognak. A természet vaskezét látjuk bennük működni, a mely nem hirtelen, nem egyszerre, de annál következetesebben és biztosabban kipusztít mindent, a mi selejtes, a mi rendeltetésének teljesen meg nem felel és a mely a szó betűszerinti értelmében „harmad és negyedízigen bünteti az ivadékokban az apák bűneit.”⁵⁹

Epstein meggyőződése szerint a civilizált társadalom egy akut kiválasztási folyamaton megy keresztül, amely hosszútávon kifinomultabb, de ellenállóbb idegrendszerű embereket eredményez majd a jövőben. Szükségét látta azonban támogatni ezt a folyamatot népi gyógyintézetek felállításával is, mivel a degeneráció főként az alsóbb néposztályokat sújtotta. A szerzők egyetértettek abban, hogy a degenerált egyének a proletariátus soraiból kerülnek ki nagy számban, és egyben ők adják a büntettesek legnagyobb csoportját is:

„Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tapasztalati tényt sem, hogy a büntettesek legnagyobb csoportja az alsóbb néposztályokból kerül ki, amelyeknek lakásvizonyai, életmódja kedvezőtlenebbek, akik inkább ki vannak téve a szervezeti, idegrendszerbeli és etikai ellentállóképességet csökkentő, az akaratbeli elhatározást megkönnyítő, a pszichikai önfékezést gátló anyagi gondoknak, a pauperizmusnak, az alcoholos intoxicationnak, a syphillitikus fertőzéseknek s így nem csodálkozhatunk azon, hogy antiszociális hajlamaiknál, hiányosabb jogi és erkölcsi fogalmaiknál fogva könnyebben jöhetnek összeütközésbe a büntető törvénykönyvvel, mint a normális és rendezettebb viszonyok között élő egyén.”⁶⁰

Ezt az összefüggést tartották szem előtt a korlátolt beszámítás törvényi szintű szabályozása mellett érvelők is. A legszegényebb társadalmi rétegek a nemzet jövőjét és a polgári társadalom gazdasági javait is veszélyeztették, ezért a társadalom védelme érdekében hosszú távú ártalmatlanná tételük vált kívánatosá. A korlátolt beszámítású egyénekekkel szemben az addigi bírói gyakorlatot sok kritika érte a századfordulót követően, tekintettel a tapasztalatokra. A fennálló büntetési rendszer ugyanis nem tudta kezelni ezeket a személyeket, az esetleges enyhébb büntetés velük szemben hatástalannak bizonyult, mind a nevelés, mind a társadalom védelme szempontjából, és csak a visszaesők számát növelték.⁶¹

⁵⁸ SALGÓ, 1895. 3.

⁵⁹ EPSTEIN, 1899. 473.

⁶⁰ NÉMETH, 1912. 87.

⁶¹ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 236.

„[...] tételes törvényünk, a tökéletlenek csoportjához tartozó bűnösökkel szemben, abba a kényszerhelyzetbe hozta a bíróságokat, hogy azzal, kit természetes fogvatkozási nem tudták kellőképpen megvédeni bűnös ösztönei nyilvánulásaival szemben, kezésbé éreztették a törvény szigorát. [...] Minthogy azonban ugyanazok az okok, melyek a bűnöst ez előnyben részesítik, egyúttal őt újabb törvényszegésekre is készítetik; minthogy a félig felelős kétszeresen veszélyes: a büntetéstől való félelem sem pótolta kellőképpen az önfegyelem hiányát, és a visszaesés veszélye abban a mértékben nőtt, melyben a lelki rendellenesség nyilvánult és ennélfogva a megtorlás is enyhült. [...] az egyéni bűnösség mértékének egyoldalú alkalmazásával kapcsolatos visszaélések kiváltották a mult század utolsó negyedében azt a reformmozgalmat, mely a büntetési rendszer gyökeres átalakítására törekedett, sőt a büntetőjogi alapfogalmak revisiójához is vezetett.”⁶²

Ahogy Baumgarten is megváltoztatta álláspontját, arról, hogy szükséges-e az új jogintézmény bevezetése, úgy a korábban elterjedt bírói gyakorlatot, amely enyhítő körülményként figyelembe vette a korlátolt beszámítást, szintén egyre több kritika érte jogi és orvosi részéről egyaránt.

A kérdés rendezésére több megoldási javaslat született: az 1903-as Jogászegyleti gyűlésen Lukács Hugó ideggyógyász felvetette, hogy a Btk. szóhasználatából száműzni kellene a beszámíthatóság szót, az elmetehetség zavarairól és az elmebetegségekről pedig külön rendelkezést kellene törvénybe iktatni. Véleménye szerint azok az egyének, akiknek elmetehetsége korlátolt cselekvési szabadságot enged, csak korlátoltan legyenek büntethetőek, és büntetésük más minőségű intézetekben kerüljön végrehajtásra, ahol a társadalmat nem veszélyeztető egyének nevelhetőek belőlük.⁶³

1905-ben a Jogászegylet ismét a korlátolt beszámíthatóságnak szentelte figyelmét, Salgó Jakab *Milyen intézkedések szükségesek a csökkent beszámítású és iszákos egyénekekkel szemben?* című előadásában, különbséget téve a múlt és a tartós okból csökkent beszámítás alá tartozó egyének közt, úgy vélte, hogy kiemelten kell foglalkozni az állandó jellegű abnormis lelki állapotú, idegrendszerileg terhelt egyénekekkel, az ún. degeneráltakkal: „kik átöröklési terheltség súlya alatt görnyednek, a kiknek idegrendszere bizonyos fejlődési hibák folytán nem jutott a fejlődés azon fokáig, ahol a rendes funkcionálás beáll”.⁶⁴

Eddig ezek a degenerált egyének fogházak és elmeorvosintézetek lakóiként tengődtek, azonban ezen változtatni kell, hiszen a rövidtávú szabadságvesztés velük szemben nem hatásos. A gondnokság alá helyezés intézményét javasolta a német büntetőjogi reformmozgalm vezéralakjához, Franz von Liszthez hasonlóan, valamint külön, ún. *detentionalis intézetekben* való őrzésüket. Csillagh Gyula orvos az idült iszákosokkal szemben, akiket elsősorban betegnek tartott, szintén ezt az eljárást tartotta kívánatosnak. A külön intézeti elhelyezés hívei úgy gondolták, hogy hathatós nevelés és gyógykezelés mellett fennáll az esélye annak, hogy a degenerált egyén is hasznos tagja legyen a társadalomnak.

⁶² BAUMGARTEN, 1907. 567.

⁶³ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 321.

⁶⁴ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 238.

Az 1904-ben Budapesten tartott III. Országos Elmeorvosi Értekezleten Balogh Jenő büntetőjogász *Az elmebetegség és elmeegyöngöség jelentősége a büntetőjogi beszámítás szempontjából* címmel tartott előadásában⁶⁵ amellett tört pálcát, hogy a büntető törvényhozásnak az elmeorvosok megfigyeléseire kellene alapoznia, és a korlátolt beszámítás tekintetében jogszabályi rendelkezést tartott szükségesnek általános szinten. Úgy vélte, hogy az eddigi gyakorlat, a velük szemben alkalmazott büntetésenyhítés és rövidtávú szabadságvesztés büntetése a társadalmi védekezés szempontjából hatástalan és elégtelen. Szükségesnek tartotta a hosszú távú ártalmatlanná tételüket, és állami feladatként határozta meg az ún. közbenső intézmények létrehozását, melyekben a fogház szigora és elmeegógyintézeti gyógykezelés céljára szolgáló eszközrendszer párhuzamosan működhetne. Továbbá az érintettek gondnokság alá helyezését és a fennálló polgári jogi szabályozás megváltoztatását javasolta. Az intézményi elhelyezés, elképzelése szerint szintén a bírói kör kompetenciájába tartozott volna. Amíg azonban ezekre a forradalmi változásokra nem kerül sor, addig a büntetőbíró feladatának tekintette, hogy a társadalom biztonságára és a sértettek hathatósabb megóvására figyelemmel minőségileg más büntetést szabjon ki, ne pedig enyhítse a büntetését az ilyen egyéneknek. Zsitvay Leó, a bírói kar tekintélyes, konzervatív tagja kétségeinek adott hangot a *detentionalis intézetek* funkcióját illetően. Szerinte az abnormitást nem lehet megszüntetni, sem neveléssel, sem pedig gyógykezeléssel, tehát az elzárás nem megoldás:

*„Ki akarja ezeket mind küszöbölni a társadalomból és annak a szegényebb észjárású vagy félhülye embernek lehetlenné akarja tenni, hogy kimenjen az erdőre..., vagy hogy egy kis kerti munkát végezhesen családjá körében. Spártai módon kiirtani az embereket és ez címen letartóztatni: ez több visszaélést teremthet...”*⁶⁶

Donáth Gyula ideg orvos szerint a büntetésüket letöltött elítéltek számára, akiknek nincs reményük arra, hogy a társadalom visszafogadja őket, külön szigetet kellene létesíteni, például a dalmát szigeteken, ahol *„hasznos embertársakat”* nevelnének belőlük.⁶⁷

1905. szeptember 15–20. között Budapesten tartották a VII. Nemzetközi Börtönügyi Kongresszust, ahol a „B” szakosztályban felvetett kérdések közt is szerepelt, hogy szükséges-e külön letartóztatási intézetek létrehozása a rendszeres alkoholfogyasztók számára, valamint olyan egyének számára, akiknek korlátolt beszámíthatóságát a bíróság megállapította. A kongresszuson Friedmann Ernő külön büntetőjogi jellegű intézetek felállítása mellett érvelt, de kívánatosnak tartotta a végrehajtás enyhébb jellegét a közönséges letartóztatási intézetekben is, a fent hivatkozott egyénekre nézve. Patologikus viszonyaikhoz mért elbánást tartott szükségesnek, ezért ún. gyógyító-osztályok felállítását szorgalmazta a büntetés-végrehajtás szervezetrendszerén belül.⁶⁸

⁶⁵ BALOGH, 1905. 95–113.

⁶⁶ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 241.

⁶⁷ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 229.

⁶⁸ BABARCI SCHWARTZER, 1906. 219–241.

Az 1905-ös kongresszuson a többség véleményét Moravcsik Ernő képviselte. A korlátolt beszámítási képességű és megrögzött iszákos büntettek számára különálló intézetek felállítását szorgalmazta elmeorvosok vezetése alatt, melyek nem büntető, hanem gyógyító jelleggel, de az elmeógyógyintézeteknél szigorúbb fegyelemmel működnének.⁶⁹ Az érintetteket mindezülig a büntetés-végrehajtás keretei között és nem pszichiátriai alapon küldték a szakintézményekbe, nem gyógykezelés, hanem ártalmatlanná tételük céljából. Ezzel viszont az elmeógyógyintézetek túlterheltek lettek. Fontosnak tartotta tehermentesítésüket a beözönlő büntettek sokasága alól, és az elmeógyógyintézetek kórházi jellegének megőrzését.

A korlátolt beszámíthatóságról folyó vita tovább zajlott az orvosi és jogi fórumokon, és a *korlátolt beszámíthatóság* fogalmának anyagi büntetőjogi kodifikálása mellett érvelők táborra egyre nőtt. Az újabb finn, olasz és norvég büntetőtörvény, illetve a svájci tervezetek elismerték a korlátolt beszámítást.⁷⁰

Korlátolt beszámítás és közveszélyesség

A korlátolt beszámíthatóság törvényi szintű szabályozása, a visszaesés problémájával és közveszélyesség fogalmával összefüggésben került megvitatásra a 20. század első felében, tekintettel a kortársak tapasztalataira.⁷¹

„Tapsztalati tény, hogy éppen az ily csekélyebb szellemi értékű egyének követik el leggyakrabban a bűncselekményt ismételve, a mi legjobban mutatja, hogy sem a büntetéssel való fenyegetés, sem az elszenvedett büntetésre való visszaemlékezés őket további bűncselekmények elkövetésétől nem tartja vissza.”⁷²

A visszaesők kérdése a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület gyűlésein már a kezdetektől szerepelt.⁷³ A klasszikus büntetőjog formál-dogmatikai bűnösségfogalma a kriminológia hatása alatt a tettes egyéniségének értékelésével, a veszélyesség

⁶⁹ Az új típusú intézetekben szükségesnek tartották, hogy specializált személyzet álljon a betegek rendelkezésére. Annak érdekében, hogy a legszélesebb individualizációs eljárás megvalósítható legyen, kisebb befogadó képességgel rendelkező, gazdasági és ipari tevékenység végzésre alkalmas intézetek létrehozását szorgalmazták. Az itt elhelyezett egyének értelmi és erkölcsi oktatásban, s ha szükséges, gyógykezelésben részesültek volna. További kritériumai voltak, hogy az intézetek állami felügyelet alá tartoznának; az intézetbe utalást bírósági ítélet rendelje el, a közveszélyességi hajlam és nem az elkövetett bűncselekmény minősége alapján. Moravcsik javaslatát kisebb változtatásokkal elfogadta a kongresszus is. (BABARCI SCHWARTZER, 1906. 231.)

⁷⁰ BALOGH, 1908a. 145.

⁷¹ Lásd bővebben BABARCI SCHWARTZER, 1906; BALOGH, 1908a. 129–16; BALOGH 1908b. 265–295; BALOGH 1908c. 393–427; BALOGH 1909. 1–59.

⁷² BALOGH, 1908a. 150. (Babarczi Schwartzter Ottó felszólalása)

⁷³ A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület által szervezett kongresszusokra, amelyeken e téma megtárgyalásra került, az alábbi helyszíneken és években került sor: Brüsszel (1889), Bern (1890), Kristiania (1891), Párizs (1893), Antwerpen (1894), Lisszabon (1897), Hamburg (1905), Amszterdam (1908). (BALOGH, 1908a. 146.)

értékítéletével gazdagodott.⁷⁴ Az 1905-ben tartott hamburgi kongresszus a visszaesőket és a korlátozott beszámítású egyéneket sorolta a közveszélyesek kategóriájába, akikkel szemben hatékonyabb fellépést kívántak a büntetőjog részéről. Az új fogalom bevezetésével szemben az orvosi karból többen is nemtetszésüknek adtak hangot, köztük az igazságügyi orvosszakértőként és szakíróként ismert Schächter Miksa.

„Úgy érzik, hogy a büntetettek bizonyos csoportjával szemben a büntetés megtorló célzata igazságtalan, javító célzata reménytelen, a megelőzés kivihetetlen és ide kínálkozik a közveszélyesség mentő formulája... egy mentő kérdésbe foglalja össze a nemzetközi büntetőjogi egyesület szorongásait.”⁷⁵

A közveszélyesség fogalmának bevezetése preventív intézkedésre, így akár bűncselekmény elkövetése nélkül is hosszabb intézeti fogva tartásra adott volna lehetőséget a közveszélyesnek minősített korlátozott beszámítású egyénekekkel szemben. Felmerült annak a kérdése is, hogy bírói vagy orvosi kompetenciába tartozzon a közveszélyesség megállapítása. Orvosi részről többekben kételyt támasztott az új fogalom bevezetése.

„Tulajdonképpen nem annak didactikai meghatározásáról van szó, mi a közveszélyesség, hanem arról ki a közveszélyes. Senki sem tagadhatja közülünk, hogy ez napról-napra, helyről-helyre, társadalmi rétegek szerint változik. A mai és a holnap socialis küzdelmeibe még a büntetőjog részéről is belevinni a közveszélyességet – ez a közveszélyes. Mert akármilyen szűkre, vagy akármilyen tágra szabják, nem kerülhető el, hogy abba bele nem valóak belekerüljenek, odavalók pedig kívül maradjanak.”⁷⁶

A lipótmezei elmegyógyintézet osztályvezető, majd 1911-től a nagyszabenyi intézet igazgató főorvosa Pándy Kálmán ezzel szemben kívánatosnak tartotta volna, hogy a büntetés kiszabásánál a büntetett személyében rejlő közveszélyesség is elbírálás

⁷⁴ Az olasz büntetőjogász, Lombroso tanítványa Rafaella Garofalo kapcsolta össze a kriminalitás fogalmát a büntetett veszélyességével. Az új fogalmi elem tovább differenciálódott, a generális „veszélyesség” fogalomból kivált az ún. „közveszélyesség.” Kétegyemással szembenálló szubjektív és objektív felfogás alakult ki e kérdésben. Az első lélektani alapon kívánta megkonstruálni a fogalmat. Ennek értelmében elég a bűnözésre való hajlam megléte, nem kell előzetes büntetés a közveszélyesség megállapításához. Ezt képviselte például Gustav Aschaffenburg. Az objektív felfogás az elméletet az előzetes büntetések felsorolásával, a visszaesés formális kritériumából kiindulva építi fel. A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület 1905-ben tartott kongresszusát követően kielezett küzdelem folyt a két álláspont között, majd 1913-ban koppenhágai kongresszuson jutottak megegyezésre a felek. Ez egy ún. vegyes rendszer-koncepciót eredményezett, amely visszaesés objektív jogi, és a büntetett érzületének szubjektív pszichológiai értékelését kombinálná. (IRK, 1915. 70.) Liszt meghatározása szerint a közveszélyesség az egyénnek az az állapota, melyben a jogrendet állandóan újabb büntettek elkövetésével fenyegeti. A büntetett veszélyességének foka határozza meg – a tett mellett – a vele szemben alkalmazandó utólagos és a jövőre nézve megelőző elbánást. Finkey Ferenc úgy fogalmaz, hogy a közveszélyesség a bűnelkövetésre való intenzívebb hajlam a tettes alanyi sajátága, az ő lelkületéből, jelleméből eredő egyéni vonás. (BALOGH, 1908. 270–271.)

⁷⁵ BALOGH, 1908a. 156. (dr. Schächter Miksa orvos, publicista felszólalása)

⁷⁶ BALOGH, 1908a. 156.

tárgya legyen. Továbbá amellet érvelt, hogy a szabadságvesztés idejét a tettes előélete, a bűncselekmény és az elkövetés körülményei alapján határozzák meg. A közveszélyesség megállapítását bírói hatáskörbe tartozónak vélte, ugyanakkor célszerűnek tartotta, hogy elmeorvos véleményét is kikérjék ez ügyben:

„Legtávolabbról sem akarom azt sejtetni, hogy a szakorvosnak ezen működése degenerációs jegyek keresésében és találásában merüljön ki, mert az ilyenekre alapított bírói ítélettel esetleg hosszabb időre csukhatják el azt az éhező alkalmi tolvajt, kinek nyúlajka s hasadt szájpajda van, mint azt a foglalkozása szerint tolvajt, kinek ajkai s szájpajda teljesen épek. Ellenben nincs semmi akadályja annak, hogy a cselekvésből magából iparkodjék megállapítani úgy az orvos mint a bíró, hogy mik az abnormitásnak s mik a közveszélyességnek tényezői.”⁷⁷

Pándy Kálmán felszólalásában több esetet említett, akik közveszélyesség címén⁷⁸ kerültek gyógyintézetekbe, ám kétséges, hogy egyáltalán szükséges volt-e a beutalásuk. A bűnözők gondolkodását illetően megjegyezte, hogy az nem feltétlen patológus, csupán más logikát követ, mint az átlagemberé. Nézete szerint teljesen normális elmeműködés állhat a bűnözői magatartás mögött, attól függetlenül, hogy más logikát követ: *„a criminalisok gondolkodását és egész életét ... nem ismerem eléggé s azt hiszem ez lehet az oka, hogy más elmeorvoszakértők is sok lelki tulajdonságot, mely csak nálunk nem normális, de a criminalisoknál characterbeli vonás, kóros tulajdonságnak tartanak”.*⁷⁹

A hibás agyműködés ellenben, amely a születési vagy szerzett testi hibáktól teljesen független lehet, magában véve a közveszélyességgel és a bűnösséggel is együtt járhat, anélkül, hogy ez a hibás agyműködés egyszersmind beteg agyműködés is lenne.

A hozzászólók közt a legteljesebb tervezetet a korlátolt beszámítás kérdése iránt régóta elkötelezett Babarczi Schwartzter Ottó elmeorvos ismertette. Úgy vélte az ún. korlátolt beszámítású egyénekre vonatkozóan mind a büntetőjog, mind a közigazgatási jog terén különleges jogszabályok kidolgozására lenne szükség. Mivel hatástalan velük szemben a rövidtávú szabadságvesztés, kizárólag a hosszabb időtartamú elzárás garantálhatja gyógyulásukat vagy javulást állapotukban. Elsősorban a büntetés-végrehajtás reformja és ún. rendszabályok bevezetése révén oldható csak meg a fennálló helyzet A társadalom védelme és az egyéni szabadság álltak szemben egymással, amit érzékeltek a kortársak is. Felmerült tehát a kérdés, hogy meddig mehet el és milyen garanciákkal az állam a védelem eszközeiben a nélkül, hogy az egyént személyes szabadságától teljesen megfosztaná.

„Általában hajlandók az e részről felmerülhető veszélyeket túlbecsülni; a fertőző betegségek közveszélyessége jóval nagyobb, mint a korlátolt beszámításúak közveszélyessége s erre még sem követelnek oly radikális rendszabályokat, a minőket a korlátolt beszámításúakra általában hangoztatnak.”⁸⁰

⁷⁷ BALOGH, 1909. 11–20. (dr. Pándy Kálmán ideggyógyász felszólalása)

⁷⁸ BALOGH, 1909. 11–20.

⁷⁹ BALOGH, 1909. 11–20.

⁸⁰ BALOGH, 1909. 144–164. (Babarczi Schwartzter Ottó felszólalása)

A társadalom védelmét az ún. kényszer-letartóztatás és egyéb eszközök biztosították volna legmegfelelőbbben Schwarzer Ottó szerint: amíg közveszélyességük fennáll, az ún. közveszélyes korlátozott beszámítású büntetettek büntetésük letöltése után is őrizetben maradtak volna határozatlan ideig. Egyes szakírók szerint preventív jelleggel, határozatlan tartamú biztonsági őrizetben kellett volna tartani azokat a közveszélyes egyéneket is, akik még nem kerültek összetűzésbe a büntetőtörvénnyel. Ez az álláspont azonban a legsúlyosabb lelkiismereti aggodalmakat ébresztette Schwartzterben is: „*mivel a közveszélyesség fogalma nincs gondosan meghatározva, minden csekélyebb szellemi értékű embert el lehetne zárni, akivel szemben felmerül a gyanúja akármilyen bűncselekmény elkövetésének lehetősége*”.⁸¹ Amennyiben a közveszélyes ember egyénisége és a közveszélyességre való hajlama határozza meg a letartóztatás időtartamát, előfordulhat, hogy csekélyebb bűncselekményeket elkövetők is évekig vagy akár életfogytig őrizetben maradnak. Schwartzter félelmeinek adott hangot azzal kapcsolatban is, hogy az újabb irány diadalra jutását követően túlságosan könnyen élnének a határozatlan időtartamú fogva tartással, túlbecsülve az abnormis egyének általi fenyegetést. Holott ez a legvégső esetekben alkalmazandó eszköz lenne.

Tervezete szerint a *detentio* (fogva tartás) alkalmazásakor a közveszélyesség fokára és a bűncselekmény súlyosságára kellett volna tekintettel lenni. Kizárólag a legsúlyosabb egyéni érdekeket, mint az élet, testi épség, a női erkölcs, vagyon elleni támadás és egyúttal az életet is veszélyeztetető vagyon elleni támadások esetén tartotta alkalmazhatónak a *detentiót*, tehát a jelentéktelenebb vétségek elrendelését nem alapozták volna meg. A büntetés letelte után a közveszélyes egyén orvosi vezetés alatt álló, a belügyminiszter fennhatósága alá tartozó gyógy-, vagy ápoló jellegű intézetbe került volna elhelyezésre, ahol mezőgazdasági foglalkoztatással, enyhébb esetekben családi ápolással is kísérletet lehetett tenni. Az intézeti *detentio* időtartama előre nem lett volna meghatározva, azaz mindaddig tart, amíg oka meg nem szűnik. Fokozott garanciát tartott szükségesnek az elbocsátás körül is. Helyesnek vélte erre nézve az elmebetegek elbocsátására kialakított és működő szakbizottsági eljárást, amelyben az intézeti igazgatónak szintén részt kellett vennie. A fórum tekintetében hatásköri megosztást javasolt a hatóságok között, természetük és alkalmasságuk szerint: a büntetőbíróság az ítélezésről, a büntetőügy igazgatás a büntetés-végrehajtásról, a polgári bíróság a gondnokság alá helyezésről, a közigazgatási hatóságot pedig a preventív intézkedésekről gondoskodott volna. Az általa vázolt eljárás alapján minden beteget azonnal be kellett volna jelenteni az intézet helye szerint illetékes járásbíróságnak, ezt követően a járásbíró haladéktalanul megvizsgáltatta volna szakértővel, és nyomban határozott volna arról, hogy az intézetben maradása szükséges-e. A bíróságot nem tartotta alkalmasnak arra ugyanis, hogy a közveszélyesség kérdésében döntsön. Abban az esetben, ha elmebetegség már nem áll fenn, a beteg intézeti kezelése tovább nem javasolt.

A közveszélyesség tárgyában jogászai részről is egységes álláspont született a megvalósítani kívánt célok és eszközzrendszer tekintetében, amit az 1911-ben tartott jogászgyűlés teljes ülésének határozata is alátámaszt:

⁸¹ BALOGH, 1908a. 158.

„Oly elítéltekkel szemben, akik fogyatékos, vagy elfajult értelmi, vagy érzelmi szervezeteik folytán cselekményeik bűnösségének felismerésére, vagy gonosz hajlamaik megfékezésére egyáltalán nem, vagy csakis igen korlátozott mértékben képesek, biztonsági intézkedéseknek helye van: ha előéletüknél és az ítélet alapjául szolgáló, a vagyon, az élet, a testi épség, vagy az erkölcsiség ellen irányuló cselekményük súlyánál fogva közveszélyeseknek bizonyulnak.”⁸²

Az alkalmazni kívánt ún. biztonsági intézkedéseket a büntetés helyett, illetve mellett az elítéltek egyéniségének megfelelő, külön intézetekben kívánták foganatosítani, ahol az őrizetbe vétel és az ártalmas befolyások kizárása mellett különös gondot fordítottak volna az elítéltek gyógyítására, foglalkoztatására és képzésére, mely szabadulásuk esetére biztosította volna tisztességes megélhetésüket. E biztonsági intézkedések elrendelése éppen úgy, mint megszüntetése, bíróságok hatásköre lett volna. Ennek ellenére a korlátozott beszámítású egyénekkel szembeni jogi szabályozás 1948-ig várattott magára. A közveszélyes elemek másik csoportját alkotó csavargó és kolduló életmódot folytatók, hivatásos büntetettek elleni fellépés elsőbbséget élvezett.

Összegzés

A hazai törvényszéki elmekörtan a 19. század utolsó néhány évtizedében kétségkívül felzárkózott a nemzetközi trendekhez, és viszonylag rövid időn belül nagy lépéseket tettek az intézményesülés terén: az 1896. évi bűnvádi perrendtartás kodifikációjának és az intézményesítési törekvéseknek köszönhetően az Igazságügyi Tanács 1891-es felállítása és a kötelező törvényszéki orvosi vizsga 1894-es bevezetése, az elmekörtani ismeretek oktatása egyetemi karokon, új tanszékek és intézetek, továbbá az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézet (IMEI) felállítása 1896-ban mindenképp előremutató változásokat hoztak magukkal. Mindamellet, hogy az ún. korlátozott elmetehetségű egyének folyamatosan jelen voltak a szakmai fórumok diskurzusában, teljes törvénytervezetek láttak napvilágot, sőt az új bűnvádi perrendtartás is elismerte az ún. korlátozott beszámítás létét, a jogintézmény bevezetésére sokáig nem került sor, vélhetően a magyar büntetőtörvénykönyv technikai megoldásai miatt. A tárgyalótermekben azonban gyakran szerepelt e fogalom, a beszámítás korlátozott voltára elsősorban az orvosszakértők, a védők, és gyakran maga a vádlott hivatkoztak. A bírói mérlegelés körébe vont enyhítő és súlyosító körülményekről szóló törvényi rendelkezések elengedő mozgásteret biztosítottak az ítélkező bíró számára a korlátozott elmetehetség megfelelő értékeléséhez a büntetékiszabás során, így nem kerültek hátrányosabb helyzetbe azok az elítéltek sem, akik korlátozott elmetehetségét a bíróság elé tárták.

A klasszikus jogelvek és az egyéni szabadságjogok szellemében nevelkedett jogászgenerációk számára a büntetőjogi reformerek által szorgalmazott intézkedések – például a határozatlan idejű szabadságvesztés, a büntetés letöltése után eszközölhető gyógykezelés és a preventív jellegű biztonsági őrizet, amely lehetőséget

⁸² N. N., 1911. 376.

nyújtott volna a közveszélyesnek minősített egyén letartóztatására és fogva tartására bűncselekmény elkövetése nélkül is; továbbá a gyámság alá helyezés – túlságosan radikálisak voltak, ami nyilván közrejátszott abban, hogy törvényi szintű szabályozásra nem került sor. Ugyanakkor a közveszélyesek más csoportjai, mint például a hivatásos bűnözők szembeűnőbb és akutabb problémát jelentettek a mindennapokban. A szakmai megfontolások mellett az új szabályozás bevezetését gátolhatta még az anyagi források hiánya is, hiszen a megfelelő intézményi háttér kiépítése óriási terhet rótt volna az állami költségvetésre.

A korlátolt beszámítású egyénekről folyó vita rövid ismertetése arra is lehetőséget adott, hogy bepillantást nyerjünk abba a mechanizmusba, hogy milyen módon válhat az állami apparátus és a jogi szabályozás a polgári értékek és a fennálló társadalmi rend védelmének eszközévé, a deviánsnak ítélt egyének egyre nagyobb körére kiterjesztve az állam felügyeletét. A társadalom védelme, a degenerált egyénekekkel szembeni radikális fellépés, a faj és nemzet megmentése – ezek a gondolatok visszaköszönek a hazai eugenikai mozgalom képviselőinek írásaiban is a századfordulón. Meggyőződésük szerint az elmebetegség, a bűnözői hajlam és alkoholizmus egy töről fakad, az öröklés törvényei és a degeneráció együttes hatására vezethetők vissza, s ezért a nevelés, a külső környezet nem befolyásolhatja.⁸³ A degeneráció terjedésének megelőzésére számos stratégiát javasoltak, így például a született bűnözők eliminálását, vagy az elmebetegek sterilizációját, azonban ezek a hazai viszonyok között nem jutottak túl a javaslati szinten.⁸⁴

Felhasznált irodalom és rövidítések

Jogszabályok és határozatok

1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről.

1878. évi V. törvénycikk a Büntető törvénykönyvről.

1896. évi XXXIV törvénycikk. A bűnvádi perrendtartás.

Döntvénytár

1890 *Döntvénytár. A magyar kir. Curia, kir. ítélő tábla és a pénzügyi közigazgatási bíróság elvi jelentőségű határozatai.* Új folyam. 26. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1890. 1–19.

⁸³ MADZSAR, 1911. 145–160.

⁸⁴ 1924-ben a Magyar Elmeorvosok VIII. Értekezletén dr. Naményi Lajos főorvos javaslatot nyújtott be „az örökletes elmebetegségben szenvedőknek önkéntes sterilizációjáról”, megjelölve azokat az elmebetegségeket (schizophrenia, maniás-depressziós elmebaj, genuin epilepsia, endogen oligophrenia, degeneratív constitutionális psychopathia, Huntington-chorea), amelyek az operatív sterilizációt indokolták teszik. A kérdéssel 1932-ben kezdtek újra foglalkozni, akkor Benedek László a Magyar Elmeorvosok Egyesületének megbízásából dolgozott ki egy törvényjavaslatot, és azt az Igazságügyi és a Népjóléti Minisztériumokhoz juttatta el. Benedek lényegében a büntető törvénykönyv módosítását kívánta. A Btk. 303. §-a értelmében. (NAMÉNYI, 1934a; NAMÉNYI, 1934b. 299–304; NAMÉNYI, 1934c. 344–349; NAMÉNYI, 1934d. 391–398.) A magyar eugenika mozgalomról bővebben lásd TURDA, 2007. 186–221; TURDA, 2014.

Nyomtatott források és szakirodalom

ADLER–MUELLER–LAUFER

- 2002 ADLER, Freda – MUELLER, Gerhard O. W. – LAUFER, William: *Kriminológia*. Ford.: BÓDIG Mátyás – B. VARGA Éva. Budapest, Osiris, 2002.

ANGYAL

- 1920 ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog tankönyve*, I. kötet. Budapest, Athenaeum, 1920.
1936 ANGYAL Pál: *A negatív eugenikai irány büntetőjogi vonatkozásai*. Budapest, Kisfaludy László Nyomdája, 1936.

BABARCSI SCHWARTZER

- 1906 BABARCSI SCHWARTZER Ottó: *A korlátolt beszámíthatóság*. Különlenyomat. (*Orvosi Hetilap*, 50. évf. 4. sz.) Budapest, Rényi Károly, 1906. 169–440.

BALOGH

- 1905 BALOGH Jenő: Az elmebetegség és elmeegyeség jelentősége a büntetőjogi beszámítás szempontjából. In: *Balogh Jenő emlékkötet: válogatás Balogh Jenő műveiből*. Szerk.: KÓNYÁNÉ KUTRUCZ Katalin. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1988. (*Kriminológiai Közlemények*, 21.) 95–113.
1908a BALOGH Jenő: A társadalom hathatósabb védelme a közveszélyes büntettek ellen I. *Athenaeum Philosophiai és Államtudományi Folyóirat*, 17. (1908) 2. sz. 129–164.
1908b BALOGH Jenő: A társadalom hathatósabb védelme a közveszélyes büntettek ellen II. *Athenaeum Philosophiai és Államtudományi Folyóirat*, 17. (1908) 3. sz. 265–295.
1908c BALOGH Jenő: A társadalom hathatósabb védelme a közveszélyes büntettek ellen III. *Athenaeum Philosophiai és Államtudományi folyóirat*, 17. (1908) 4. sz. 393–427.
1909 BALOGH Jenő: A társadalom hathatósabb védelme a közveszélyes büntettek ellen IV. *Athenaeum Philosophiai és Államtudományi Folyóirat*, 18. (1909) 1–2. sz. 1–59.
1910 BALOGH Jenő: *A büntetőjog válsága. Különlenyomat a Budapesti Szemle 102. számához*. Budapest, Franklin, 1910.

BAUMGARTEN

- 1907 BAUMGARTEN Izidor: A csökkent beszámítóképességről. In: *Büntetőjogi Tanulmányok 1882–1906, 2 kötet*. Szerk.: BAUMGARTEN Izidor. Budapest, Grill Károly, 1907. 556–581.

BECKER

- 2002 BECKER, Peter: *Verderbnis und Entartung. Zur Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2002.

BERECZKEI

- 1998 BERECZKEI Tamás: *A belénk íródott múlt. Biológiai evolúció és emberi viselkedés*. Budapest, Dialóg Kiadó, 1998

BOWLER

- 1992 BOWLER, Peter J.: *The Non-Darwinian Revolution: Reinterpreting a Historical Myth*. London, John Hopkins University Press, 1992.

CHAMBERLIN-GILMAN

- 1985 *Degeneration: The Dark Side of Progress*. Eds.: CHAMBERLIN, J. Edward – GILMAN, Sander L. New York, Columbia University Press, 1985.

CSATÁRY

- 1886 CSATÁRY Lajos: A felülvéleményekről. *Jogtudományi Közlöny*, 21. (1886) 1. sz. 1.

EISERTH

- 1893 EISERTH István: A terheltek elméleti beszámíthatóságáról és orvosszakértői megfigyeléséről. *Jog*, 21. (1893) 16. sz. 122–123.

EPSTEIN

- 1899a EPSTEIN László dr.: Az elmebetegség veszedelme és az ellene való védekezés. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 39. sz. 473.
- 1899b EPSTEIN László dr.: Az elmebetegség veszedelme és az ellene való védekezés. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 40. sz. 486.
- 1899c EPSTEIN László dr.: Az elmebetegség veszedelme és az ellene való védekezés. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 41. sz. 499–500.
- 1899d EPSTEIN László dr.: Az elmebetegség veszedelme és az ellene való védekezés. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 42. sz. 513.

FAYER

- 1888 FAYER László: *A Pribil-esethez*. Budapest, Franklin Társulat, 1888.

GALASSI

- 2004 GALASSI, Silvana: *Kriminologie im deutschen Kaiserreich. Geschichte einer gebrochenen Verwissenschaftlichung*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004.

GARLAND

- 1985 GARLAND, David: *Punishment and Welfare. A History of Penal Strategies*. Aldershot, Gower P. Co. 1985

GRUBER

- 1885 GRUBER Lajos: Bírói figyelembe vehető-e az országos közegészségi tanácsnak indokolatlan felülvéleménye. *Jogtudományi Közlöny*, 20. (1885) 18. sz. 142–144.

GIBSON

- 2002 GIBSON, Mary: *Born to Crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminology*. Praeger, Westport, CT-London, Praeger 2002.

ILLÉS

- 1893 ILLÉS Károly: A kétes elmeállapotok orvosi és bírói megítélése. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 10. (1893) 2. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–21.

IRK

- 1915 IRK Albert: *A büntetőjog átalakulása*. Kolozsvár, Gombos Ferenc Lyceum, 1915.

- 1991 IRK Albert: A büntettes hajlamok átöröklésének orvosi beavatkozás útján történő megakadályozása Észak-Amerikában (*castratio, sterilisatio*). In: *Irk Albert emlékkötet*. Szerk.: IRK Ferenc – GÖDÖNY József. Budapest, MTA Magyar Kriminológiai Társaság, 1991. (*Kriminológiai Közlemények*, 37.) 194–196.

KECSKEMÉTI

- 1899 KECSKEMÉTI Lajos: Törvényszéki orvosi vélemény. *Orvosi Hetilap*, 21. (1877) 11. sz. 88–92.

KELEMEN

- 1903 KELEMEN Samu: Dr. Kelemen Samu védőbeszéde Papp Béla testvérgyilkossági bűnügyében melyet 1901. évi jan. 16-án a szatmári esküdtbíróóság előtt tartott, a kir. Curiához benyújtott semmisségi panasszal. In: *Magyar perbeszéddek. Vád- és védőbeszéddek gyűjteménye*. Szerk.: ZÖLDI Márton. Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1903. 319–348.

KONRÁD

- 1899a KONRÁD Jenő: A rendellenes koponyaalkat, mint signum dispositum. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 45. sz. 548–550.
- 1899b KONRÁD Jenő: A rendellenes koponyaalkat, mint signum dispositum. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 46. sz. 565–566.
- 1899c KONRÁD Jenő: A rendellenes koponyaalkat, mint signum dispositum. *Orvosi Hetilap*, 43. (1899) 47. sz. 582.
- 1907 KONRÁD Jenő: Létezik-e a Lombroso-féle született gonosztevő. *Jogtudományi Közlöny*, 42. (1907) 39. sz. 317–318.

KRAFFT-EBING

- 1885 KRAFFT-EBING, Richard von: *Az elmebetegségek tankönyve. Kórodai vizsgálatok alapján*. Ford.: MORAVCSIK Ernő Emil – ZOFÁHL Rezső. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1885.

LAFFERTON

- 2002a LAFFERTON Emese: Hysteria and hypnosis as ongoing processes of negotiation. Ilma's case from the Austro-Hungarian Monarchy, Part 1. *History of Psychiatry*, 13. (2002) 50. 177–196.
- 2002b LAFFERTON Emese: Hysteria and hypnosis as ongoing processes of negotiation. Ilma's case from the Austro-Hungarian Monarchy, Part 2. *History of Psychiatry*, 13. (2002) 51. 305–326.
- 2004 LAFFERTON Emese: A magántéboldától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban 1850–1908. In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Szerk.: BÉKÉS Vera. Budapest, Áron, 2004. 34–73.

LAUFENAUER

- 1885 LAUFENAUER Károly: Hystero-epilepsia; lopás és okmányhamisítás. *Közegészségügy és törvényszéki orvostan. Melléklet az Orvosi Hetilap*, 35. számához. 29. (1885) 35. sz. 65–75.

- 1893 LAUFENAUER Károly: Kétes elmeállapotok a törvényszék előtt. (Csemegi Károly hozzászólásával) In: *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 10. (1893) 3. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–15.

LAUFENAUER– REICHARD

- 1894 LAUFENAUER Károly – REICHARD Zsigmond: Psychiatria és büntetőjog. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 10. (1894) 11. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–34.

MADZSAR

- MADZSAR József: Fajromlás és fajnemesítés. *Husadik Század*, 12. (1911) 12. sz. 145–160.

MÁTAY

- 2005 MÁTAY Mónika: Agycentizők a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 13. (2005) 47–48. sz. 199–236.

MORAVCSIK

- 1891 MORAVCSIK Ernő Emil: A degeneratív tünetek jelentősége a bűnösségi hajlamnál. *Gyógyászat*, 31. (1891) 2. sz. 13–17.
- 1893 MORAVCSIK Ernő Emil: Az epilepsiások beszámítási képessége. *Orvosi Hetilap*, 37. (1893) 19. sz. 2–3.
- 1897 MORAVCSIK Ernő Emil: *Gyakorlati elmekórtan*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1897.
- 1900 MORAVCSIK Ernő Emil: A századvégi degenerációról. *Husadik Század*, 1. (1900) 1. sz. 13–25.
- 1912 MORAVCSIK Ernő Emil: *Elmekór- és gyógytan*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1912.

MUCCHIELLI

- 2006 MUCCHIELLI, Laurent: Criminology, Hygienism, and Eugenics in France, 1870–1914. The Medical Debates on the Elimination of “Incorrigible” Criminals. In: *Criminals and their scientists: the history of criminology in international perspective*. Eds.: BECKER, Peter – WETZEL, Richard F. New York, Cambridge University Press, 2006. 207–230.

NAMÉNYI

- 1934a NAMÉNYI Lajos: Az eugenikai sterilisatio kérdése. Budapest, Athenaeum, 1934.
- 1934b NAMÉNYI Lajos: Az eugenikai sterilisatio kérdése. *Népegészségügy*, 15. (1934) 8. sz. 299–304.
- 1934c NAMÉNYI Lajos: Az eugenikai sterilisatio kérdése. *Népegészségügy*, 15. (1934) 9. sz. 344–349.
- 1934d NAMÉNYI Lajos: Az eugenikai sterilisatio kérdése. *Népegészségügy*, 15. (1934) 10. sz. 391–398.

N. N.

- 1911 A Jogászgyűlés teljes ülésének határozatai. *Jogtudományi Közlöny*, 46. (1911) 44. sz. 376–377.

NYE

- 1984 NYE, Robert: *Crime, Madness, and Politics in Modern France: The Medical Concept of National Decline*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1984

NÉMETH

- 1912 NÉMETH Ödön: A korlátolt beszámíthatóság törvény által felsorolható estei és azokkal szemben foganatosítandó eljárásról. In: *A VI. országos elmeorvosi értekezlet munkálatai, (megtartva 1911. október 29–30)*. Szerk.: HUDOVERNIG Károly. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1912. 85–103.

PALLO

- 2009 PALLO József: A beszámítási képesség jogi megítélésének aspektusai. *Börtönügyi Szemle*, 28. (2009) 4. sz. 19–32.

PERÉNYI

- 2012 PERÉNYI Roland: *A bűn nyomában*. L'Harmattan, Budapest, 2012

PICK

- 1996 PICK, Daniel: *Faces of Degeneration: A European Disorder c. 1848–c. 1918*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

REICHARD

- 1893 REICHARD Zsigmond: Psychiatria és büntetőjog. Elmekörtani szakvélemények a büntető bíróságok előtt. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 10. (1893) 4. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–35.

RÓNAI

- 1909a RÓNAI Zoltán: Lombroso és a kriminológia. *Jogtudományi Közlöny*, 44. (1909) 44. sz. 378–380.
- 1909b RÓNAI Zoltán: Lombroso antroposzociológiája. *Husadik Század*, 10. (1909) 12. sz. 453–463.

SALGÓ

- 1893 SALGÓ Jakab: Kétes elmeállapotok a törvényszék előtt. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 10. (1893) 1. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–17.
- 1895 SALGÓ Jakab: Az anthropológiai jelek értéke az elmekörtanban. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 11. (1895) 3. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–18.
- 1903 SALGÓ Jakab: A csökkent beszámíthatóság. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 26. (1903) 6. füzet. Budapest, Franklin Társulat. 1–27.
- 1905 SALGÓ Jakab: Milyen intézkedések szükségesek a csökkent beszámítású és iszákos egyénekekkel szemben. dr. Weisz Ödön, dr. Csillag Gyula és Zsitvay Leó felszólalásával *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 32. (1905) 3. füzet. Budapest, Franklin Társulat, 1–28.

SALGÓ–MORAVCSIK–SCHÄCHTER

- 1894 Kétes elmeállapotok a törvényszék előtt. dr. Salgó Jakab, dr. Moravcsik Emil és dr. Schächter Miksa felszólalásai. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 10. (1894) 10. füzet. Budapest, Franklin. 1894. 1–17.

SZÁSZY

- 1911 SZÁSZY Béla: Lehet-e és kell-e a magánjogban egy a korlátozott beszámíthatóságnak megfelelő fogalmat alkotni? A VI. országos elmeorvosi értekezlet számára készített vélemény. *Ügyvédek Lapja*, 28. (1911) 44. sz. 3.

STERN

- 1891 STERN Béla: A sexualis perversitások egynémelyike psychopathologicus és törvényszéki szempontból. *Gyógyászat*, 31. (1891) 20. sz. 231–232.

SOMOGYI

- 1964 SOMOGYI Endre (szerk.): *Igazságügyi orvostan*. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1964.

TURDA

- 2007 TURDA, Marius: The First Debates on Eugenics in Hungary 1910–1918. In: *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*. Eds.: TURDA, Marius – WEINDLING, Paul. Central European University Press, Budapest, 2007. 186–221.
- 2014 TURDA, Marius: *Eugenics and Nation in Early Twentieth Century Hungary*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014.

WETZELL

- 2000 WETZELL, Richard F.: *Inventing the Criminal: a History of German Criminology, 1880–1945*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2000.

Nagy, Zsófia Katalin

„Dubious mental states in front of the court” – The Debate of Mental Deficiency at the Turn of the Century in Hungary

After Cesare Lombroso’s publication of his theories in the middle of the 19th century, a long international discourse started about the biological and social causes of crime and criminal behaviour, in which both legal and medical professionals represented their respective disciplines. From the side of the judicial apparatus, there was a growing claim for the application of the new scientific theories. In the last decade of the century, an international reform movement started, in order to create a new, more efficient penal system. From among the most important questions of the reform movement, this article focuses on the discourse on diminished mental capacity/mental deficiency, as it can reveal the contemporary state of forensic psychiatry, the differing viewpoints, and certain questions of prestige between the representatives of the two professions in Hungary. Furthermore, we could also detect some of the contemporary social anxieties behind this specific aspect of the debate on the reform of the penal system.

K. Horváth Zsolt

A devianciától a prevencióig

A gyermeki világ társas szempontú értelmezése a magyar pszichológiában:

Mérei Ferenc*

„Nézzé, valamikor az emberek úgy hullottak a kolerában vagy a himlőben, mint a legyek. Törődtünk vele, és ma nincs kolera és himlő. Ha az orvosok nemcsak szomatikus képzésben részesülnek, hanem a mai követelményeknek megfelelő lelkihygiene képzésben is [...], szóval, ha a lelkihygiene szabályai éppenúgy beidegződnek az emberek tudatába, mint a testiek, akkor egynéhány évtized múlva más adatokat fog olvasni a kiállításon.”¹

Schnell János (1935)

„A freudizmus káprázatos interpretációs hajlékonysága mellett, szinte bagatellizálódik terapeutikus haszna. Hiszen ezért is fedezhették fel tulajdonképpen értelmiségiek és írók, nem pedig az orvosok. [...] Így a pszichoanalízis kissé közép-európai társadalomtörténet is, s ez a történet egyszer talán világosabb képét adja, mint maga a tan.”²

Gaal Gábor (1939)

A tanulmányban azt szeretném áttekinteni, hogy a magyarországi pszichológiai (pszichológia, pszichoanalízis, pszichoterápia, pszichiátria) körüli beszédrendekben, de különösen a kísérleti pszichológiában hogyan változik meg a betegség felfogása és a gyógyítás szemlélete, s a hangsúly hogyan tevődik át a devianciáról a prevencióra. Mivel írásom kiindulópontja egy Mérei Ferencről készülő életrajz, így nem törekszem arra, hogy teljes képet alkossak a fentebbi tárgykörrel, de az értelmezés középpontjában akarva-akaratlanul Mérei tevékenysége áll majd. Ám az ő szakmai törekvései és publikációi nem érthetőek meg a hazai szcena bemutatása, valamint annak hangsúlyozása nélkül, hogy Mérei tanulmányait nem itthon, hanem Párizsban folytatta, a Sorbonne Egyetemen és

* A tanulmány elkészítésekor a szerző Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

¹ N. N., 1935. 173. Schnell felvetése a betegség fogalmával kapcsolatban azért nagyon érdekes, mert a maga nyersségében azt a problematikát vázolja, melyet harminc évvel később, a klasszikus korra vonatkoztatva Foucault dolgoz ki az Őrület-könyvében. Magyarul lásd FOUCAULT, [1961].

² GAÁL, 1939. 882–884.

az Institut National d'Orientation Professionnelle-ben (Országos Pályaválasztási Intézet), ahol Henri Wallon irányítása mellett szerzett diplomát.

Hazatérése nem volt feszültségektől mentes. Nem egyszerűen arról van szó, hogy „kimaradt” a hazai közegből, hanem inkább arról, hogy az akkori Franciaországban gyökeresen eltérő volt a pszichológia társadalomtudományokhoz, különösen a szociológiához való viszonya. Azt szeretném bemutatni, hogy ugyan a *gyermek* vizsgálata szinte mindenütt jelen volt már a pszi-tudományokban, de azt illetően, hogy a gyermek fejlődése mennyiben *biológiai* és mennyiben *társas*, meglehetősen eltérő felfogások éltek. Illő hangsúlyozni, hogy ezek nem pusztán módszertani apróságok; a két felfogás között ugyanis ismeretelméleti szempontból komoly különbség áll fenn: ha a gyermek értelmi képessége veleszületett, akkor a pszi-tudományokhoz ebben az időben igen közelálló neveléstudománynak pusztán annyi a feladata, hogy *hagyja kibomlani* a bimbózó gyermeki értelmet (*laissez-faire* nevelés). Ezzel szemben a szociálpszichológia és a társas szempontú gyermeklélektan azt hangsúlyozza, hogy biológiai szempontból a készségek és a képességek egyenletesen oszlanak el, így a nevelésnek és az oktatásnak *kulcsszerepe* van a gyermeki értelem kibontásában, fejlesztésében. Márpedig, ha kulcsszerepe van, akkor a modern állam oktatási intézményeinek (az óvodától és az iskoláktól az óvónők és a tanárok képzéséig) tartalmi fejlesztése és intézményi fenntartása döntő politikai szempont.³

A pszi-tudományok (*psy disciplines*) kifejezést Nikolas Rose filozófus vezette be, aki klasszikussá vált könyvében egyebek mellett amellett tör lándzsát, hogy e tudományszakoknak az *emberről alkotott világképe* korántsem semleges jószág, hanem éppenséggel ezer szállal kapcsolódik ahhoz az uralomgyakorlási formához, melyet Michel Foucault *gouvernementalité*-nek nevezett.⁴ A pszi-tudományok emberképe – így például a lelki higiéne vagy a kreativitás fogalmairól való gondolkodás, továbbá az oktatás és nevelés funkciójának, helyének kérdése – tehát nem pusztán szaktudományos probléma, hanem összefügg a mindenkori hatalomnak a szubjektumról alkotott képével.⁵

Tanulmány célja tehát Mérei Ferenc életrajzi történéseit szem előtt tartva annak vizsgálata, hogy milyen emberképe volt a különböző hazai pszi-tudományoknak, s mivel szembesült az, aki más hagyományt sajátított el. A professzionalizáció szintjén hogyan nyilvánult meg az egyes tudományok helyzete? Milyen konkrét hazai előzményei voltak a gyermektanulmányozásnak, s Mérei társas szempontú vizsgálatait mennyiben hoztak mást az akkori Magyarországon?

„Epikuroszi és démokritoszi hagyomány”: a pszi-tudományok helyzete, 1900–1940

Mint fentebb említettük, Mérei Ferenc Franciaországban szerzett diplomát, s egy a hetvenes években adott interjújában úgy fogalmazott, hogy a hazatérés *megrázó* kódtatás volt számára.

³ Bővebben fejtem ki: K. HORVÁTH, megjelenés alatt.

⁴ ROSE, 1999. Lásd még FOUCAULT (1976); FOUCAULT, (1978–1979); GORDON, 1991.

⁵ Lásd KOVAL, 2016.

„Én ugyanis odakint egészen másféle képzésben részesültem, mint az itthoniak idehaza. Párizsban akkor olyan volt az egyetemi képzés, hogy az embertől nem követelték meg a teljes anyagot, csak bizonyos szerzők műveit kellett ismernünk, de azokat töviről hegyire, alaposan. Itthon viszont mindenki mindent tudott. Nem mondhattam, hogy kérem, én Démokritoszt alig ismerem, mert, mondjuk, az Epikurosz-hagyományt tanulmányoztam. Úgy néztek volna rám, mint egy bolondra. Kisebbségi érzésem volt, úgy éreztem, itthon mindenki tudós, és én tudom a legkevesebbet. Hosszú időbe telt, míg rájöttem, hogy gyakran lexikális, kézikönyv-tudással állok szemben.”⁶

Az interjúban feltárt ok tehát elsőrendűen szakmai természetű, amennyiben Mérei azzal a tapasztalattal szembesült, hogy a magyarországi képzés átfogó, de lexikális jellege mellett eltöri az ő ekkoriban már formálódó társadalom- és gyermeklélektani érdeklődése, mely szemléletében némiképp eltért a közép-európai lélektani hagyománytól. Azt vélelmezzük, hogy a beilleszkedés nem csak az egzisztenciális (kereset, lakhatás) és a tapasztalati háttér miatt (barátok hálózata, magánélet) nehézkes, problémákkal terhelt, de *szakmai* okok miatt is. Ez utóbbi első látásra kissé enigmatikusnak tűnhet, hiszen, ha társadalomtudományos kontextusban vizsgáljuk a kérdést, úgy a „nyugatról” „keletre” való hazatérés bizonyos szakmai progressziót feltételez, az illető új módszertani fogásokkal és kutatási eredményekkel töltekezve érkezik haza.

Természetesen ez is problémákat okozhat, amennyiben a magyarországi szakmai környezet merevsége nem fogadja el a máshol már bevett fogásokat, ám úgy hisszük itt többről van szó. A hermeneutikai gyanút az alapozza meg, hogy filozófiatörténeti értelemben a démokritoszi és az epikurosz-hagyomány ilyesfajta merev szembenállása erősen túlzó, hiszen utóbbi – melyet a filozófiatörténet különben sem tart túl eredeti életműnek – nagyban táplálkozik Démokritosz felfedezéseiből. Miről szólhat hát az idézett részlet? Azt vélelmezzük, hogy itt másról beszél Mérei, mint amit referenciálisan a szöveg mutat. Másképpen fogalmazva, egy számára oly kedves utalással állunk szemben: az emberi lélek kutatásának ugyanis van egy sajátos közép-európai gyökerű válfaja, a pszichoanalízis, mely, bárhogyan is van, régióinkból indult, s mely Mérei francia tapasztalataiból jórészt kimaradhatott, hiszen az Franciaországban csak igen nehezen vert gyökeret.

„Távolból figyelem – írja Freud 1925-ben –, hogy milyen tünetekkel jár a pszichoanalízis bevonulása az oly sokáig visszautasító álláspontot képviselő Franciaországban. [...] Hihetetlenül együgyű ellenvetéseket hangoztatnak, például azt, hogy a francia tapintat mennyire megütközik a pszichoanalitikus elnevezések otrombaságán és pedantériáján. [...] Eszerint a latin szellem (le génie latin) egyáltalán nem tudja bevenni a pszichoanalitikus gondolkodásmódot. [...] Franciaországban a lélekelemzés iránti érdeklődés a szépirodalom művelőitől indult ki.”⁷

⁶ GYÖRI, 1977. 631.

⁷ FREUD, 1989. 68–69. A *Hunok Párizsban* kapcsán Nemes Livia érdekesen bontja ki Illyés pszichoanalízis-utálatát, melynek szerinte részben francia gyökerei voltak. (NEMES, 1998. 69–76.)

Míg tehát itthon 1913-ban megalakult a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület (amely 1948-ban szűnt meg), addig Párizsban csak 1926-ban, s – mint Erős Ferenc megjegyzi – maga Jacques Lacan is a szürrealizmus kerülőútján jutott el a pszichoanalízishez.⁸ Mindez még inkább jelentős, ha felelevenítjük röviden Méreinek azt az önéletrajzi közlését, miszerint franciaországi tartózkodása alatt nem tetszett neki a szürrealizmus, idegenkedett tőle, mert hiányolta belőle a ráció aufkléris-ta hagyományát.⁹ Ha tehát ezt a információt összekötjük azzal a fentebb idézett passzussal, miszerint „kisebbségi érzése” volt, talán nem tévedünk, ha ebben azt a rossz közérzetet sejtjük, mely egy olyan francia diplomával és gyermek- és társadalomlélektani szaktudással rendelkező fiatalembert jellemez, aki nem volt különösebben jártas a pszichoanalízis Közép-Kelet-Európában oly fontos, s a lélektan térségbeli percepcióját igencsak meghatározó irányzatában.

Ha úgy fordítjuk át, denotáljuk mondandóját, hogy „nem mondhattam, hogy kérem, én a mélylélektant alig ismerem, mert, mondjuk, a gyermek- és társadalomlélektant tanulmányoztam. Úgy néztek volna rám, mint egy bolondra. Kisebbségi érzésem volt, úgy éreztem, itthon mindenki tudós, és én tudom a legkevésébbet”, akkor konkrétabbá, tárgyiasíthatóbbá és értelmezhetőbbé válik rossz közérzete. Ez persze nem azt jelenti, hogy gyermektanulmányozás és -lélektan, valamint szociálpszichológia nem volt akkoriban Magyarországon, hiszen Nagy László, Ranschburg Pál, Schnell János, Dékány István, Braun Soma és mások révén éppenséggel volt, csak annyit, hogy annak presztízse, ismertsége akkoriban elmaradt a mélylélektanétól.¹⁰

Ráadásul itt nem egyszerűen Freud tanainak pusztá importjáról volt szó, hiszen Ferenczi Sándor égisze alatt a pszichoanalitikus gondolkodás magyar paradigmájáról, különálló irányzatáról, az ún. budapesti iskoláról beszélhetünk, melyet többek között Róheim Géza, Hermann Imre, Kovács Vilma, Hollós István, Bak Róbert, Gyömrői Edit és Bálint Mihály neve fémjelzett.¹¹ Az a tény azonban, hogy a mélylélektan szinte születése pillanatától ki tudott lépni az akadémiai világ teréből, s a művészetek és az irodalom révén ugyancsak gyors ismertségre tett szert, természetesen befolyásolta az akadémiai, szaktudományos értelemben vett pszichológiát is – mind súlyát, mind megítélését, mind lehetőségeit tekintve. Nemcsak a pszichoanalízisre, nemcsak erre az életrajzra, de a tágabb pszichológiai mezőre is tanulságos lehet Gaál Gábornak a Freud halála kapcsán elejtett, a mottóban idézett mondata, miszerint ezek feltárása részben a térség társadalomtörténete is. Amennyiben felmérjük a korszak mélylélektanának és pszichológiájának témáit, teljesítményét, gyakorlóit és közönségét, úgy akaratlanul is betekintést nyerünk

⁸ ERŐS, 1985; ERŐS, 2001. 239–251.

⁹ Vö. MÉREI, (1977). 9–32.

¹⁰ Hallgatólagosan ezt a sejtést látszik alátámasztani egy Mérei halála után kiadott válogatás, melynek címében ugyan feltűnik Freud, ám egyetlen tanulmány sem szól róla, ellenben Lewin, Wallon, Piaget, Nagy László, Mead és Rogers teljesítményéről kaphatunk képet. Lásd MÉREI, 1989. A szociálpszichológiai előzményekről: ERŐS, 2006. 127–159.

¹¹ A magyar pszichoanalízis története szerencsére meglehetősen jól feltárt, Harmat Pál összefoglaló munkáján túl számos rész kutatás is született; ennek irodalmát feldolgozni itt nem szándékozunk, nem is tudnánk. Haszonnal forgattuk, a teljesség igénye nélkül NEMES-BERÉNYI, 1999; ERŐS, 2000; ERŐS, 2004; ERŐS-LÉNÁRD-BÓKAY, 2008; ERŐS, 2010a.

egy olyan tudományos–intellektuális szcénába, mely Mérei Ferenc szakmai és életlehetőségeit, céljait és motivációit mintázta.

Persze amíg a mélylélektan a modernitás egyik legfontosabb elbeszélésévé vált, addig az ezzel rokon, mégis gyökeresen más természetű pszichológia megmaradt akadémiai diszciplínának, illetve gyakorlati, alkalmazott tudománynak – sőt, ma az utóbbi, különösen a kognitív és evolúciós elméletek meg is kérdőjelezik a pszichoanalízis létjogosultságát, s mindössze tudománytörténeti kuriozitásnak tartják.¹² Dacára a Tanácsköztársaság bukását és Ferenczi egyetemi kinevezését, majd eltávolítását követő nehéz időszaknak¹³, a budapesti iskola fénykorát jelentő 1920-as évek elejére, mint Ferenczi megjegyzi: „Az analízisből divatos társasági jelző, felületes érdeklődés tárgya lett, mire gomba módra megszaporodott azoknak a száma, akik magukat, sokszor igen kevés létjogosultsággal, pszicho-analitikusoknak nevezik.”¹⁴ Míg ebben az időszakban a külföldi lélektani művek fordítása és kiadása rendkívül szegényes volt, addig Freud valamennyi fontosabb művét kiadták itthon, s a mélylélektan társadalmi elismertsége és kulturális, politikai expanziója szüntelenül nőtt.¹⁵

Tegyük hozzá, hogy ezzel párhuzamosan a kísérleti pszichológia egyetemi, bölcsészkar expanziójának megkésetttsége volt szembetűnő a korabeli Európában (Cambridge-ben csak 1947-ben, a Sorbonne-on szintén csak a háború után kap katedrát), ami jelzi a humántudományok idegenkedését egy, a természettudományról levált diszciplínától.¹⁶ A „kísérletezés nehéz győzelme tehát nem magyar specifikum” – foglalja össze a helyzetet Pléh Csaba.¹⁷ Míg Kiss György a magyar pszichológiai korai történetét tárgyaló közleménye úgy fogalmaz, hogy a honi lélektan megkésettten reagált a modern társadalomban élő ember problémáira, addig a pszichoanalízissel kapcsolatban azt találjuk, hogy annak budapesti iskolája – mely emigrációja után ráadásul jelentős nemzetközi hatást is el tudott érni¹⁸ – paradigmateremtő erővel bírt. Érdekes ugyanakkor, hogy minden különbségtétel ellenére Kiss tanulmánya a pszichológia átmeneti, 1919 után megszakadt sikerének tudja be Ferenczi orvostudományi kari és Révész Géza a bölcsészkar kinevezését, ami a lélektan tudományos helyzetét tekintve szinte párhuzam nélkül álló esemény volt a korszakban.¹⁹ A Kommün bukását követően berendezkedő ellenforradalmi rendszer atmoszférája természetesen nem kedvezett a pszichológiai kutatásoknak, sőt, egyenesen diszkvalifikálták az akadémiai stúdiumok közül.

¹² Vö. ERŐS, 2010b. 27. Kardos már Freud születésének centenáriumán úgy fogalmazott, bizonyos, hogy „a pszichológusok többsége [...] tudja, hogy a pszichoanalízis a tudományos lélektant nem forradalmasította, sőt nem is különösebben befolyásolta”. KARDOS, 1957. 266.

¹³ ERŐS, 2010a. 85–103.

¹⁴ FERENCZI, 1930. Idézi HARMAT, 1994. 109.

¹⁵ Érdemes még tekintetbe venni az individuálpszichológiai vonulatot is, melynek 1927-től saját intézményrendszere volt Magyar Individuálpszichológiai Egyesület néven, egyik legismertebb hazai képviselője Máday István volt. Lásd MÁDAY, [1941].

¹⁶ Paul Fraisse nyomán azt a pszichológiát tekintjük kísérletinek, amely olyan módszert alkalmaz, melynek alapján a pszichológiát egzakt tudománnyá alakítja. Lásd PIAGET–FRAISSE–REUCHLIN, 1973. 9.

¹⁷ PLÉH, 2002. 299. A kötet eredetileg 1940-ben jelent meg.

¹⁸ Lásd például ROBINSON, 1969; MÉSZÁROS, 2008. 105–137.

¹⁹ KISS, 1991. 79–105. Révészhez lásd GÁBOR, 1991. 24–36.

„Nemcsak egyetemi jelenléte hiányzik – írja Kiss –, de közéleti funkcióvesztése is szembeötlő. A pszichológusok és a pszichológiával foglalkozók sokszor éles társadalomkritikája – még ha közvetetten is – meghallgatásra talál a forradalmakban, de annál mellőzöttebbek az ezt követő időkben. Sajátos ambivalencia alakul a pszichológiára vonatkozóan: egyrészt ‘gyanús’ forradalmi eszméket támogató tudomány, s mint ilyen nem érdemel támogatást az állami intézményrendszerben, másrészt ismeretrendszere és eredményei olyan szempontokat tartalmaznak, amelyek a társadalom kritikus pontjain beavatkozva hasznos változásokat innoválnak.”²⁰

Ezt a tévesztést, mint ahogyan fentebb utaltunk rá, csak a pszichoanalízis népszerűsége ellensúlyozta, ámátor korántsem biztos, hogy a tudományos legitimáció irányába.

Pedig Kiss György a diszciplína korszakbeli tudományszociológiai háttérét feltáró munkájának tipológiája szerint az 1920-as évektől a háború első éveig tartó időszakot a magyar pszichológia harmadik (!) nagyobb korszaka, mely szorosan kötődik a századfordulótól a Horthy-korszak nyitányáig tartó, Ranschburg Pál, illetve a mélylélektan oldaláról Ferenczi Sándor neve által fémjelzett időszakhoz. Kiss munkájának többletét az adja, hogy a tudományos gondolkodást nem pusztán eszmetörténetként interpretálja, hanem egyszersmind *intézményesített* folyamatként gondolja el azt; ebben ugyanolyan hangsúllyal jelennek meg az intézményteremtő személyek, mint azok a műhelyek, melyek *sine qua non*-ját jelentik minden professzionalizációnak, vagyis annak a folyamatnak, mely az eszmét, a tudományos gondolatot rendszeres (például államilag fenntartott) kutatási gyakorlatba képes fordítani.

A második szakaszt az intézményesedő pszichológia szempontjából személyileg a fentebb már említett Ranschburg Pál jelentette, s ennek nélkülözhetetlen háttére a Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratórium volt, ám ugyanígy elválaszthatatlan a szcénától Nagy László, aki a gyermeklélektan, s általában a gyermektanulmányozás és a pedagógiai gondolkodás összefüggésében s ezek honi bevezetésében elévülhetetlen érdemeket szerzett – s mint ilyen Mérei *par excellence* előképének tekinthető.²¹

Tudományos pályája kezdetén Ranschburg Pálra Laufenauer Károly, Högyes Endre és főleg Schaffer Károly hipnotikus reflexkutatásai hatottak rá leginkább. Pályája kezdetén a hipnotizmus jelenségét, s elsősorban annak gyógykezelései értékét kutatta, majd az ún. tudathasadásos nagyhisztéria jelenségeivel kísérletezett, s ebben – mesterét, Laufenauert követve²² – elsősorban Jean-Marie Charcot és Pierre Janet kutatásaira támaszkodott.²³ A tudományos renoméra is kihatással lévő, fentebb már a pszichoanalízis „vad” használatai kapcsán érintett problematika azon-

²⁰ KISS, 1991.

²¹ KISS, (1995). 8–19. Nem véletlenül szentelt hosszú és alapos tanulmányt neki MÉREI, 1967. 373–421. Újra kiadva MÉREI, 1989a. 119–167. Ezt a kiadást fogom a továbbiakban idézni. Lásd még SIPOS, 1969. 149–155.

²² A pályakezdetést részletesen tárgyalja és további bibliográfiát ad TORDA, 2002. 45–60. Az életút részletesebb ismertetése pedig TORDA, [1995]. 31–55. Laufenauer hisztériával kapcsolatos kutatásaihoz pedig VÁRI, 1999. 174–183.

²³ Vö. PIAGET-FRAISSE-REUHLIN, 1973. 45. skk. Lásd még LÁNYI, 2013.

ban az ideggyógyászat kapcsán is felmerül, amennyiben a hipnózis természetesen amatőr eszközökkel is hasznosítani óhajtották a korszakban, kiváltva ezzel az orvosok rosszállását.²⁴

Ezt utóbb a belügyminiszter egy rendelete is szabályozta, mégpedig a célból – ahogyan Ranschburg rámutatott –, hogy „a *hypnotikus suggestívtherápia*” ne lehessen „*unatkozó társaságok szórakoztató eszköze, színpadi kóklerek kasszaprogramja és tudattalan kuruzslók csodagyógyszere*”.²⁵ A kísérleti pszichológia megszületésének hivatalos dátumává pedig az a momentum válik, amikor Ranschburg az egyetem elmekórtani tanszékének fizetés nélküli gyakornoki állása mellett megkapja a pszicho-fiziológiai intézet vezetését is. Ez még akkor is jelentős pszichológiatörténeti fegyvertény – mutat rá alapos tanulmányában Torda Ágnes –, ha hozzávesszük azt a tényt, hogy az intézet műszereit Ranschburg vásárolta *saját* költségén. 1902-től tehát Ranschburg kikerül az egyetem kötelékéből, s a VIII. kerületi Mosonyi utca 4. szám alatt – szintén díjazás nélkül – vezette 1926-ig a Gyógypedagógiai Pszichológiai Magyar Királyi Laboratóriumot, melyet tanítványa, Schnell János vett át tőle s igazgatott 1926-tól.²⁶ Az intézmény 1934-től pedig felveszi a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet nevet, s székhelyét 1937-től a VI. kerületi Bulyovszky (ma: Rippl-Rónai) utcai gimnázium épületének első emeletére helyezi.²⁷ Az 1902-es esztendő utóbb azért válik fontossá, mert a kísérleti pszichológia ebben az évszámban ismeri fel később saját történetének origóját.²⁸

A kísérleti pszichológia és a gyermek „felfedezése”

Sajnos Schnell János közleményei sem teszik igazán egyértelművé, hogy gondolkodástörténeti értelemben Ranschburg Pál kezdeti, „*extrém eseteken (subnormálisok, elmebeteg)*”, illetve az öregedés fiziológiai velejáróival kapcsolatosan végzett kutatásaitól az emlékezet pszichofizikai vizsgálóeszközökön elvégzett (mnemometer, tachtiloszkópok, tudatfantom, microstat, reflexometer) kísérleti pszichológiai vizsgálatain át hogyan, miféle dilemmákon, elméleti kérdésfeltevéseken keresztül jutott el a *gyermeki világ* behatóbb elemzéséig. Kétségtelen, hogy a gyermeki szintér szinte a kezdetektől jelen van,²⁹ ám sem Torda Ágnes, sem a tanítvány Schnell János publikációi nem adnak egyértelmű útmutatást a témamódosulás intellektuális hátteréhez, holott utóbbi is külön korszakként kezeli azt.³⁰ Ranschburg Pál kapcsán mindössze annyit jegyez meg, hogy: „*Pszichofizikai metodikai munkássága lett az alapja azoknak a preventív jellegű mentálhigiéniai eredményeknek, melyek a [Magyar Királyi] Gyermeklélektani Intézet, majd később [1958-tól] a Fővárosi Gyermek-ideggondozó Hálózat megszervezéséhez vezettek.*”³¹ De még mindig

²⁴ Vö. LAFFERTON, 2004. 34–73; LAFFERTON, 2005. 46–67.

²⁵ RANSCHBURG, 1895. 25. Vö. SCHNELL, 1929a. 1–15; SCHILLER, 1947. 444–446.

²⁶ Schnellhez röviden TORDA, 1988. 35–38.

²⁷ SCHNELL, 1929b. 15–105; SCHNELL, 1938. 3–39.

²⁸ Vö. DANCs, 1978.

²⁹ RANSCHBURG, 1905. (A 2., bővített kiadás 1908-ban jelent meg.)

³⁰ SCHNELL, [1968]. 17.

³¹ SCHNELL, [1968]. 18.

nem teljesen világos, hogy miért került a kísérleti lélektani vizsgálatok középpontjába a gyermek? Hogyan, miért és mennyiben kapcsolódott össze egyre evidensebb módon a gyermek pszichofizikai és mentálhigiénés felmérése és kezelése a nevelés és az iskolai oktatás problémájával, továbbá a kísérleti pedagógia tudományos és társadalompolitikai programjával?

„A 19. század utolsó évtizedében egyidejűleg több országban igyekeztek egységesíteni és rendezni a gyermekre vonatkozó különféle ismereteket. Az így kialakult tudománykörben sokféle forrásból merített, különböző módszerekkel feltárt, különféle szempontok alapján csoportosított anyag kapott helyet. A különmű ismeretek mellérendelését az indokolta, hogy van egy sajátos gyermeki létforma, amely a kialakuló élőlényt jellemzi és minden vizsgálható élethelyzetben elkülöníti a felnőt egyedtől.”³²

Ezt a ma bizonyos értelemben evidenciának számító kijelentés korántsem volt mindig az. A gyermeki világ tekintetében talán Philippe Ariès nevét érdemes itt kiemelni, aki monográfiájában rámutatott arra a hosszú fogalomtörténeti, átalakulási folyamatra, mely a régi rend évszázadaiban a felvilágosodásig kimutatható. Mérei Rousseau-ig, a francia mentalitástörténész azonban egészen a 17. századig vezeti vissza a gyermekkorral kapcsolatos beállítódások lassú átalakulását.

„A 17. századi moralistáknál és pedagógusoknál kialakul az a másik [ti. a kényeztetéstől eltérő] felfogás [...], amely egészen a 20. századig megszabja az oktatást városon és falun, a polgárság és a nép körében egyaránt. A gyermekkorhoz és annak sajátosságához való kötődés már nem a mulatságban és a bolondozásban, hanem a pszichológiai érdeklődésben és a morális gondoskodásban fejeződik ki.”³³

Korabeli traktátusok és vélemények elemzése alapján Ariès arra a következtetésre jutott, hogy a 17. századtól beszélhetünk egyáltalán a gyermekkor komoly és autentikus felfogásáról. Ennek értelmében a gyermeket értelmes lényként kell kezelni, s szelídséggel megnyerni őt. Ennek hátterében természetesen az a meggyőződés és remény munkál, hogy a „gyermekből becsületes, feddhetetlen, gondolkodó emberek legyenek”.³⁴

Némiképp sommásan, a nevelés és az oktatás naiv szemléletének is tekinthetnénk ezt, amennyiben akkor még gyakorlati tapasztalatok híján nem képes számot vetni ezek nem szándékolt, járulékos – lelki, lélektani – következményeivel. Az 1920-as évekbeli iskolai idegrovosi tapasztalataira hivatkozva fogalmaz úgy Schnell János, megdőbentette az:

„milyen ijesztően nagy azoknak a turbulens, figyelmi zavarokkal, félelmekkel küzdő, ösz-szeférhetetlen, alkalmazkodni nem tudó, magányos depressziós vagy a realitásoktól elzárkózó gyermekek száma, akikről – mivel nem viselnek magukon szembeötlő és közös

³² MÉREI, 1967. 130.

³³ ARIÈS, 1987. 176. (A betoldás a szerzőtől.) Ariès szerint a középkor számára a mai értelemben elképzelhetetlen volt a gyermekkor fogalma.

³⁴ ARIÈS, 1978. 178.

nevezőre hozható külső stigmákat, sőt egészséges fizikumuk és nem ritkán az átlagtól is messze kiemelkedő intellektuális képességeik egyenesen elterelik a fogyatékoságnak még a gyanúját is – való és idejében történő intézményes gondoskodás még csak fel sem merült”.³⁵

Schnell úgy értelmezte ezt, hogy a – mai fogalmaink szerinti – deviáns személyek heurisztikus vizsgálata elterelte a figyelmet arról, hogy normalitás keretei közötti számon tartott egyének is milyen akut lélektani megbetegedésekkel terheltek. Másképpen fogalmazva arra ébredt rá, hogy a lelki természetű megbetegedések nem különleges vagy szélsőséges esetek, hanem kezelést igénylő, banális, mindennapi mozzanatok – hangsúlyt pedig a megelőzésre, a prevencióra helyezte. A betegség fogalma tehát átalakul, sőt kiterjed. *„Az eredményes beavatkozás tereuma ott van, ahol a bajok kezdődnek, ahol még van mentenivaló, ahol még kis áldozatokkal is nagy eredményeket érhetünk el, és ez a gyermekkor.”³⁶* Az 1920-as években ezt természetesen erősítette az első világháború tapasztalata is, melynek érzelmi vonatkozásai a történészek szerint mély mentalitásbeli átrendeződést hoztak szerte Európában.³⁷ A háború hatása úgy Schnell, mint Nagy László olvasatában a legijesztőbb képet a gyermekeknél mutatta.³⁸ Előbbi mindezt már-már az önéletrajzi felismerés pártoszával olyképpen vetette papírra, hogy néptanítói és gyógypedagógusi (1911–1920) mivoltának hevületét össze óhajtotta kapcsolni pszichológusi és elmeorvosi (1920–1926) ismereteivel, s ebből – Ranschburg tanításai nyomán – kialakítani az orvos–pedagógusi ambícióval fellépő gyermekpszichiáter ideáltípusát. Így a tudományos, pszichológiai felismerés nem öncélú lesz, hanem alkalmazott ismeret válik belőle, míg a pedagógiai gyakorlat rendszerezett, objektív körvonalakat, ismérveket kap.³⁹

A III. Gyógypedagógiai Országos Értekezleten tartott előadásában (1929) Schnell a prevenció és a lelki higiéne problematikáját kiterjesztette a pályaválasztás döntő mozzanatára is, s javaslatára alapján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium létrehozta az Állami Gyógypedagógiai Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadót. Ez utóbbit tehát olyan szándékkal létesítették, hogy a pszichológia és a pedagógia ismereteit egyesítse a lelki higiéne közös elvében és gyakorlatában.

„Intézményünk célja tehát, hogy ingyenes rendelésein – kizárólag a rászoruló szegény rétegek számára – az orvosi pszichológia segítségével kivizsgálja az elébe került nevelési és oktatási nehézség szimptomáit viselő, de valójában legtöbbször a fizikai szervezet struktúrájában rejlő gyermekpszichiátriai eseteket az örökléstani, klinikai, pszichológiai, pedagógiai, családi, szociális és kulturális tényezők figyelembevételével. Az így megállapított eredmény alapján hivatott a rendellenességek szakorvosi gyógyításával, a szülő

³⁵ SCHNELL, [1968]. 21. Lényegében ugyanezt fejt ki egy korábbi interjúban, lásd BALOGHY, 1933. 119–121.

³⁶ SCHNELL, [1968]. 22. (Kiemelés a szerzőtől.)

³⁷ ARIÈS, 1977; VOVELLE, 1983. A hosszabb időtartamban való hatásairól lásd GORER, 1965.

³⁸ SCHNELL, 1933. 3–33; NAGY, 1915.

³⁹ SCHNELL, [1968]. 22–23.

vagy a nevelő megfelelő felvilágosításával, lelkihygiéniai és gyógypedagógiai tanácsokkal való ellátásával a nevelést helyes irányba terelni.”⁴⁰

A Tanácsadó tehát igen komplex tudományos apparátussal (gyógypedagógia, orvos- és társadalomtudomány) látott neki a társadalom, elsősorban is a gyermekek „jobbításának” feladatához. Elődje nem lévén, teoretikus alapokon indult el az intézet, s a kezdetben egy fős intézmény 3–4 év után már 24 állandó munkatárssal dolgozott.

A már említett Nagy László sem tisztán elméleti tudományt folytatott, hanem aktívan részt vett a pedagógiai reformok sorában, s mint ilyen került a Kommün ideje alatt gyermektanulmányi előadóként a Közoktatásügyi Népbiztosságra. Itt folytathatja korábban megkezdett műve, az Új Iskola kiteljesítését. Nagy munkásságában nagyon fontos az elméleti kutatás és a gyakorlati alkalmazás folytonos párhuzama: 1915-ben jelenik meg a háború és a gyermeki elméletképzés motívumairól szóló könyve, melynek valójában csak ürügye a háború, hisz a gyermeki képzelet fejlődéslelektani értelmezését adta. Ezzel párhuzamosan, a minisztérium engedélye nyomán kísérleti iskolát nyithat a Gyermektanulmányi Társaság égisze alatt.⁴¹ Ennek lényege, hogy modellként szolgáljon a nevelés megfelelő légköréről, a nevelő és a nevelt viszonyáról, a helyes terhelésről, valamint a modern élethez illeszkedő tananyagról.⁴² Itt jelenik meg először a nyolcosztályos általános iskola gyakorlata, igaz csak kísérleti formában, mely az ellenforradalmi rendszerben nem tudott megmaradni, s melynek az oktatási rendszerben való meggyökeresedése nem kis szerepe lesz Méreinek 1945 után.

Jelen tanulmány keretei között nincs módunk arra, hogy Nagy László sokrétű tevékenységét részleteiben kibontsuk, a gyermektanulmányozásban játszott szerepét hangsúlyozzuk, ám annyit még mindenképpen érdemes elárulni, hogy elméleti kutatásai és gyakorlati ambíciói mellett igen sokat tett az intézményesedésért.⁴³ A korábban már létrehozott szakbizottságot 1906-ban sikerül Gyermektanulmányi Társasággá alakítani, egy évre rá elindítani a *Gyermek* című folyóiratot, mely harmadik évfolyamától 1919-ig önálló, nagy terjedelmű periodika. A Társaság megindult a szakosodás útján, s a kísérleti szakosztály élére Ranschburg Pál került.

Az intellektuális teljesítmény mellett tehát Mérei is az intézményesedést hangsúlyozza, melyben az újító gondolkodásmód gyakorlattá alakulásának egyetlen lehetőségét látja; az intézmény: a szakmai jövő lehetősége. Fentebb utaltunk rá, hogy a Tanácsköztársaság után nehéz helyzetbe került a pszichológia, s ez igaz volt Nagy László esetére is. A Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma ugyan nem szűnt meg az ellenforradalmi rendszer berendezkedése nyomán, Révész Géza távozását követően mindössze „félgőzzel” működött. 1925 tavaszától indulhat újra valójában a munka, az ekkor már nyugdíjas Nagy László vezetésével. Az intézmény kezdetben négy, majd 7–8 fizetett munkatárssal dolgozott: az

⁴⁰ SCHNELL, 1933. 8.

⁴¹ Lásd WESZELY, 1983. 67–75.

⁴² MÉREI, 1967. 141–142.

⁴³ Lásd még KÖTE, 1982. 390–403.

elméleti (általános lélektani) szakosztály az oktatás demonstrálásához adott segítséget, a pedagógiai-lélektani szakosztály pedig a fővárosi tanintézetek tanulóinak vizsgálatát volt hivatva elvégezni. Maga a pályaválasztási tanácsadás a pszichotechnikai szakosztály kebelén belül működött; sajátossága, hogy nem a munkához keresett alkalmas egyéneket, hanem a diák egyéniségéből kiindulva, képességeit megvizsgálva igyekezett számára megfelelő munkát ajánlani.⁴⁴

„Nagy László következetesen megmaradt a gyermektanulmányozás módszerei mellett, de annak tartalmát, pszichológiai, elméleti háttérét állandóan fejlesztette, módosította, így jutott el a kvantitatív adatokat nyújtó pszicho-mechanikai profiltól és a minőségi megfigyelésekből összeállítható 'lelki kép', a pszichogram megfogalmazásához és együttes alkalmazásuk hangsúlyozásához.”⁴⁵

Amikor Mérei Ferenc bekapcsolódik a hazai pszichológiai életbe, azt a Kiss György-féle korszakolást követve már a harmadik (1921–1942) korszaknak könyvelhetjük el: a Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratóriumot Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézetté alakították, melynek vezetője pedig 1926-tól a Ranschburg Pált igazgatói minőségben követő Schnell János volt. Mérei itt kezdi el pályafutását fizetés nélküli gyakornokként. A jól működő, tehát a pályakezdőknek is lehetőséget biztosító intézményi háttér híján egyértelműen egzisztenciális nehézségek elé kerül, ugyanakkor a pszichológia, különösen annak kísérleti részének háttérbe, a tudományos margóra való szorítása a presztízs, a megbecsültség érzésével sem örvendeztethette meg az ekkor huszonhat éves, friss diplomás Méreit. Ebben az időszakban életvezetésének anyagi háttérét elsősorban a francia nyelv oktatása tette ki, míg intellektuális értelemben a Schnell-féle Gyermeklélektani Intézet kutatásaiban vett részt (ezen belül is elsősorban ennek nevelési és pályaválasztási tanácsadójában⁴⁶), s itteni munkáiból 1934 és 1939 között összesen 15 közleményt publikált a *Gyermeknevelés*, a *Gyermekvédelem*, a *Jövő Útjain* és az *Iskola és Egészség* című folyóiratokban.

Azok a személyek, s megítélésem szerint Mérei Ferenc hangsúlyosan közéjük tartozott, akik beállítódásuk, ideológiai platformjuk következményeképpen valamilyen társadalom- és jövőformáló közegnek gondolták el a tudományt, szükségszerűen nyitottak a gyermektanulmányozás anticipatív pedagógiai és pszichológiai karakterére. Persze ez korántsem volt szükségszerű, hiszen sem Ranschburgra, sem Schnellre nem volt jellemző. Torda Ágnes hívta fel a figyelmünket arra, hogy az 1890-es években Laufenauer Károly orvosként dolgozott a fogyatékosok iskolájában, ám Ranschburg rendre helyettesítette munkájában, majd át is vette e státuszt tőle.⁴⁷

„Itt és ekkor találkozott először fogyatékos gyermekekkel, elsősorban, mint orvos, hiszen a lélektani kutatások, ha el is kezdődtek, azok még az Elmekörtani tanszék ellátási körébe

⁴⁴ CSER, 1988. 116–121; KISS, 1984. 59–70.

⁴⁵ KISS, 1991. 86.

⁴⁶ MÉREI, 1937. 50.

⁴⁷ Lásd SCHAFFER, 1928. 1–10; PISZTORA, 1983. 193–209.

tartozó felnőttekre, betegekre és nem-betegekre terjedtek ki. Vagyis Ranschburg a gyermekellátásban mint orvos vett részt, nagyon korai évektől, messze megelőzve azokat a kutatásokat, melyek részére az ismertséget hozták.”⁴⁸

A gyermeki világ mint társas konstrukció: Mérei korai írásainak világgépe

A *Jövő Útjain* néven megjelenő folyóirat címválasztása kapcsán érdemes hangsúlyoznunk, hogy a gyermekek tanulmányozása ebben az értelemben nem volt kevesebb, mint várakozás, a jövő társadalmának jobbítására irányuló szándék, sőt program. Mérei Ferenc első tudományos közleménye, amely *A gyermekrajzok elemzése* címet viselte, *A Jövő Útjain* 1934. november–decemberi számában jelent meg. Arról ír, hogy a gyermeki rajzolás nem valamiféle rajzkészségnek a lenyomata, hanem az értelmi folyamat változásának, fejlődésének függvényében értelmezhető. Az értelem fejlődése 12–13 éves korban mennyiségileg lezárul, ezért van, hogy a felnőttek rajzai lényegesen nem különböznek az ilyen idős gyerekektől. Így a gyermekrajzok elemzése az értelmi szint fejlődésének elemzése is egyben.

„A realitás és az elképzelés a dolgok és a dolgok jelképezésére megalkotott absztrakt szimbólumok (nevek, számok, ábrázolások) egy és ugyanannak a materiális valóságnak elválaszthatatlan elemei a gyermeki gondolkodásban. Ebből a realitáshoz láncolt, durva analógiákkal teli világból indul el a gyermeki értelem fejlődése a valóság és a valóság-szimbólumok kettőssége által karakterizálható felnőtt intellektualitás felé. Ennek a fejlődési folyamatnak menetét, válságait, ugrásait tükrözik vissza a gyerekrajzok.”⁴⁹

Következő, a „csodagyerek” mibenlétét firtató írása néhány hónappal később az akkoriban induló *Gyermeknevelésben* látott napvilágot. Írása abból az általános tapasztalatból indul ki, miszerint sokan hajlamosak túlértékelni, vagy egyenesen csodagyereknek tartani a saját családban született gyermekeket. Mérei arra a következtetésre jut, hogy a tudományos, lélektani gondolkodás számára ezek a felülértékelt gyermekek elveszítik különlegességüket, hisz korábbi megítélésük mögött sokszor – az amúgy érthető – érzelmek működnek. Ez utóbbi – s talán ez a közlemény leginkább felvilágosító mozzanata – ugyancsak káros lehet, mivel hamis képzeteket kelt a gyermekben, melyet a későbbi teljesítménye rendre alul fog múlni. „A ‘csodagyerekek’ nagy része a gyermeklélektan mérlegére helyezve kétségtelenül elveszti ‘rendkívüliségét’, viszont megmenekül azoktól az illúzióktól, melyeket a túlértékelés hangoztatása kelt fel, s melyek képességeinek és vágyainak arányosságát megbontva esetleg későbbi boldogtalanságának alapjai lehetnek.”⁵⁰ Mérei ugyanakkor óva int az otthoni, dilettáns teszteléstől, s finoman, de határozottan szakemberhez irányítja a szülőket. Ugyanez a lapszám közölte le Mérei a gyermeki gyűjtéssel kapcsolatos

⁴⁸ Torda Ágnes szíves szóbeli közlése.

⁴⁹ MÉREI, 1934. 165. Ugyanitt publikálta (Harkai) Schiller Pál is *Pszichológiai diagnosztika a gyermekkorban* című tanulmányát. Vö. HARKAI SCHILLER, 1934. 172–175.

⁵⁰ MÉREI, 1935a. 30–32.

eredményeit; melynek újdonsága, hogy a szerző ebben a spontán cselekvésben a gyermeki intelligencia fejlődését, változását véli felfedezni. Konklúziója, hogy amennyiben az új pedagógiai módszerek hasznosítani tudják a gyűjtésben rejlő kíváncsiságot, érdeklődést és logikát, úgy hasznos eszköz válhat belőle, mivel a gyűjtés módszereinek, eljárásainak tudatos fejlesztésével, a kritériumok finomításával a gyermeki intelligenciát is fejlesztjük.⁵¹

A következő, mintegy másfél évvel később, de szintén a *Gyermeknevelés* hasábjain megjelent írása már valamivel idősebb, a 10–11. életév határán álló gyermekekre összpontosít, mégpedig az „országalapító” játék apropóján. Ez az életszakasz más szempontból hangsúlyos, másként gazdagabb: a sematikus, fekete-fehér világ finomodik, részleteiben jobban kidolgozottá válik, s ezáltal új színezetet, mélységet kap.

„Ekkor kezdődik az az átmeneti időszak, ami a gyerek értelmét az anyagi világ kategóriáitól a lelki világ tényezőivel való gazdagodásáig vezeti. Érzésvilágában már régen bent él a gyermek a szeretet és a gyűlölet, a gyöngédség és a durvaság, a szolidaritás és a káröröm nagy emócióiban, de az értelem eszközeivel majd csak a praepubertás korában illeszti be az érzelmi világnak ezeket az elemeit a maga fogalmi rendszerébe. A tárgyaktól az érzelmekig az értelmi megismerés útja a társadalmon át vezet. Eddig a gyermek élete színekkel, formákkal, méretekkel dolgozott, a pubertás előestéjének romantikus gyermekközösségeiben viszont már szimpátia és az antipátia szimbólumai között kell mozognia itéletének. Értelmi fejlődése tehát túlhalad a tárgyak világán és a társadalmi közösségek felfedezésére indul.”⁵²

Láthatjuk, hogy az ifjú Mérei nagyjából évente dolgoz ki egy-egy publikációt, melynek tárgyköre a gyermek világnézeti fejlődésében, s ezzel párhuzamosan, bár időben némileg később indulva a pályaválasztási tanácsadóban szerzett kutatási tapasztalataiból származik. 1937-ben két dolgozatot jegyez a lapban: félretéve most az időrendet, tematikai okokból az utóbb megjelent, s gyermeki világ feltérképezéséhez kötődő, s fiatalkori publikációk közül talán a legismertebb *A gombozó gyermeket* vegyük számba. Ebben Mérei megint csak egy új elemet, mégpedig a füzetvezetés jelenségét tárgyalja, mely kutatásai szerint a naiv történetiséget jelenti egy gyerek életében, amennyiben a füzet tartalma (a menetrendtől a rekordokon át futball-eredményekig, s majd később a versek is) kirajzolja a gyermeki értelem változását, s egyszersmind valamiféle rendszerességet, szabályosságot kölcsönöz neki.

„[A] gombozás ebben a korban [10-11 évesen] fontos motívuma lesz a gyermeki intellektus naiv történetiségének, amit elsősorban saját életének poszthisztórikus szemlélete jellemez. Ugyanekkor a gombozás jelenti a legfőbb társadalmi kapcsolatot is. Feltétlen jogforrás és az erkölcsök próbaköve. Csaló az, aki arrébb tolja a gombot lökés előtt, becsületes az, aki tiltakozás nélkül vallja be, hogy szabadrúgást vétett.”⁵³

⁵¹ MÉREI, 1935b. 55–57.

⁵² MÉREI, 1936. 76–78.

⁵³ MÉREI, 1937a. 132. Újra közölve MÉREI, 1989. 25–28.

A gombfocizás, merthogy erről van szó valójában, komplex tevékenység tehát a 10–12 éves gyermeknél. Az eredmények regisztrálása, visszakereshetősége a füzetben önnön történetiségével szembeníti őt, míg a játék menete, a szabályok betartásának társas igénye, valamint az ehhez viszonyuló egyéni magatartás a közösség normáit rögzíti, rutinizálja a gyermekben; abba az irányba befolyásolja, hogy „*betartsa a maga alkotta és választott szabályokat, hogy ne csaljon, hogy tudjon gyűlölet nélkül veszíteni és elbizakodottság nélkül győzni*”.⁵⁴

Az 1937-es év másik tudományos közleménye a pályaválasztás témaköréből merít; e tematika ettől az évtől tűnik fel Mérei Ferenc témái között, s közvetlen háttérét adja a fentebb már tárgyalt fizetés nélküli gyakornoki állása, amelyet a Schnell vezette intézetben töltött. A közlemény alapmotívuma a helyes választás megtalálása. Önmagában nem problémás, ha valaki nem akar továbbtanulni, a fő, hogy a szülő és gyermek összhangban legyen. Hosszasan érvel amellett, hogy ha a szülők nem akarják taníttatni a gyermeket, akkor polgári iskolába adják, de semmiképpen se gimnáziumba, mert a tanulmányok be nem fejezése, a kudarcélmény törést okozhat a gyerek önképében. Mérei megállapítása szerint a sikeres iskolai előmenetelhez a logikai készség, a koncentráció és a mély beállítottság szükségeltetik. „*A 10. életév iskolaválasztásának tehát az anyagi, családi stb. szempontokon túl még három lényeges kritériuma van: az értelmi típus, az értelmi nível és az általános fejlettségi fok.*”⁵⁵ Lényegében azt a következtetést vonja le, hogy polgári iskolába a konkrét beállítottságú, átlagos értelmű gyerek menjen, aki 14 éves korában be akarja fejezni a tanulást, míg gimnáziumi előmenetelre az javallott, aki az elvont, fogalmi gondolkodásra alkalmas, átlag feletti értelmű és logikai fegyelemre hajló gyerek, továbbá aki előreláthatólag minimum 18 éves koráig tanulni akar. Az 1938-as évben tulajdonképpen egy, a játékos tanulást segítő számlálótábláról tesz közzé rövidebb ismertetést a *Gyermeknevelés* hasábjain, illetve az *Iskola és Egészség* nevű lapban eddigi talán leghosszabb és – tudományos apparátusát tekintve – legalaposabb tanulmányát publikálja. Témája az intelligencia mérésének a pályaválasztási tanácsadásban betöltött szerepe.⁵⁶

A közlemény voltaképpen elméleti jellegű, amennyiben elsősorban, bár nem kizárólag a Méreire nagy hatást tévő francia iskolapszichológia teljesítményét igyekszik bemutatni. Expozíciója Binet intelligencia-felfogását bírálja, illetve Rossolimo újítását vázolja; utóbbi már nem csak mennyiségileg megragadható jószágként érti az intelligenciát, hanem kvalitatív módon is vizsgálja azt. Képességeket különböztet meg, s a teszteredmények alapján kirajzolódó görbét pszichológiai profilnak nevezi, ám a pontszám itt kevésbé lényeges, mint a kirajzolódó alakzat, forma. Ezt maga Binet, majd Piaget és Claparède is bírálták, s az intelligencia kvalitásait vizsgálva típusokat alkottak (objektív, szubjektív, intellektuális, felületes). Az intelligencia, az értelem azért a pályaválasztási tanácsadásban kapott döntő szerepet, mert itt merült fel az aggály, hogy

„bizonyos munkafolyamatoknál olyan egyének is kitűnő eredményeket érhetnek el, akik a képessévizsgálatnál feltűnően gyenge teljesítményt nyújtottak. Ennek a jelenségnek

⁵⁴ MÉREI, 1937a. 134.

⁵⁵ MÉREI, 1937b.

⁵⁶ MÉREI, 1938a. 81. és MÉREI, 1938b. 127–140.

a magyarázatát igen sok esetben csak mélypszichológiai interpretációval találhatnánk meg. Vannak azonban olyan esetek, amikor a magyarázat inkább az értelmi beállítottság természetéből fakad."⁵⁷

Az első ilyen konstellációs vizsgálat Thorndike-től származik, aki minden momentumban három tényezőt látott: gyorsaság, szélesség, mélység, ám kutatásai során Méreiék négy lehetőséget találtak az értelem minőségi meghatározására.

„Kettő ezek közül az értelem egészére vonatkozik és részben a szélesség, gyorsaság vagy mélység, részben a megértés, találatekonyság vagy a kritika predominanciája szerint definiálja az értelmi konstellációt. A harmadik megkülönböztetés a felfogásmód vizsgálatából származik és vizuális, auditív és motorikus beállítottságot különböztet meg. Végül egy negyedik differenciálási próbálkozás nyomán logikus, verbális, numerikus, vagy általános intelligenciákról beszélhetünk a kifejezésmód szempontjából."⁵⁸

Ezek a különbségtételek azonban csak akkor érnek valamit, ha nem a tanácsadó intuícióján, hanem standardizált tesztvizsgálatok nyomán alakulnak ki; Piéron készített is ilyen profilt, melyben elsősorban a megértés, találatekonyság, kritika szempontjai szerint csoportosította a teszteredményeket.

Az értelmi konstelláció minősége azonban nemcsak pszichológiai profilon való ábrázolással mutatható ki. Mérei talán itt említi meg először a Rorschach-tesztet, melyben nem az a kérdés, mit lát a gyermek, hanem az, hogy hogyan; egy jegyzetben utal rá, hogy a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézetben már folynak kutatások ezzel kapcsolatban. A pályaválasztás vonatkozásában, mint Mérei később kifejti, az ún. villamosjegy-tesztet alkalmazták, mellyel elsősorban az irodai munkára való alkalmasságot tesztelték. A Rorschach-hal kapcsolatban megjegyzi, hogy

„az értelmi konstelláció szempontjából a módszer döntő jelentősége abban rejlik, hogy sok esetben megmutatja a tisztán értelmi elemek összefüggését az egyéniséggel és az élmények hatásával. A tesztek rideg teljesítménymérése és extrospektív magatartás-megfigyelései mellett a Rorschach-módszer gyakran megmutatja, hogy az értelmi operációkon s a működésben lévő képességeken túl milyen gátló vagy buzdító tényezők javították vagy hátráltatták az intelligencia és képesség-vizsgálat eredményét."⁵⁹

Összességében a közleményben három lehetőséget elemzett a pályaválasztási tanácsadás és az intelligencia minőségi értékelésére, úgymint, először, a pszichológiai profil elemeinek csoportosítása kvalitatív szempontok szerint és az így nyert csoportok normatív értékelése, másodsor globális vizsgálat Rorschach-módszerrel, különös tekintettel az értelmi mechanizmusra, valamint harmadszor csak kvalitatív értékkel bíró egyes próbák használata normától független interpretációval. Megjegyzi ugyanakkor, hogy a három lehetőség természetesen

⁵⁷ MÉREI, 1938b. 130.

⁵⁸ MÉREI, 1938b. 133.

⁵⁹ MÉREI, 1938b. 138.

leghatékonyabban együttesen használható. „Az első kettő elengedhetetlennek látszik minden olyan foglalkozásnál, melynél az intelligencia minimális követelményeken túl is vizsgálendő. Felhasználásuknak azonban sine qua non feltétele a pályaelemzések ilyen irányú kiterjesztése és a minőségi fogalmak tisztázása a professzológia területén.”⁶⁰

1939-ben összesen öt közleményt jegyez: az első a *Gyermeknevelésben* látott napvilágot, míg a további négy *A Jövő Útjain* utolsó számában jelent meg. Az átképzés és a pályaválasztás dilemmáival foglalkozó írás expozíciójában arról beszél Mérei, hogy utóbbi, mely a valóságból táplálkozik, igen kevés elméleti kötöttséggel rendelkezik. Ez a rugalmasság, tapasztalathoz igazodás azonban opportunizmushoz vezethet és a tudományos perspektíva elvesztésével járhat, ezért fontos mégis a lélektani, tudományos háttér. Voltaképpen összefoglaló jellegű, hosszabb írás ez, mely a serdülők pályaválasztási tapasztalatait összeveti a felnőttek professzionális átrétegződésének gondoljaival. Az elsőt nehezebbnek véli Mérei, mivel ott szélesebb a skála, a felnőtteknél pedig több a korlát, így szűkebb a választási tér. Megnehezíti természetesen mindkét esetet a külső valóság elvárásrendszere is, mivel egy tanácsadónak tisztában kellene lennie, hogy milyenek a munkapiaci körülmények, milyen típusú munkát és hol keresnek, s az mennyire jövedelmező. Az elméleti magabiztosság és a gyakorlati tájékozottság így egyaránt nélkülözhetetlen a pályaválasztási tanácsadás területén.⁶¹

A gyermek: egyéni különbözőségek és társas meghatározottságok keresztveződése

A Jövő Útjain utolsó kiadott számában megjelent írásai jellegüket tekintve különművek. A folyóirat élén két szakmai beszámolót olvashatunk: az elsőt Mérei Ferenc, a másodikat Szondi Lipót jegyzi, s ez a tény szakmai szempontból talán nem lényegtelen információ.⁶² Mérei beszámolója a gyakorlati pszichológiai munkára összpontosít, s ezen belül is különösen a diagnosztikai módszerekre. Ennek kebelén belül, Schnell égisze alatt elindult egy kazuisztika gyűjtése, amely a Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadóba kerülő esetek rendszerezéséből és ismertetéséből áll, s melynek célja egy olyan esettan kidolgozása, melynek anyaga a gyakorlati pszichológia és a pszichiátria határán áll.

„Ilyen kazuisztika fontosságát és szükségességét már maga Schnell is felvetette korábban. Másik nagyobb munkája az Intézetnek egy tesztsorozat kidolgozása, amely a Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadóba kerülő gyermekek általános intelligencia vizsgálatának a „próbáit” tartalmazza. Az Intézet a külföldön bevált Huth-tesztek magyarrá való átültetését és a magyar iskolás gyermekek teljesítményátlagának kiszámítását végzi el. A felmérésre kerülő, összesen 17 próbát 4 fiú és 3 leánygimnáziumban, kb. 4200 gyermeknek ejtették meg. A sokrétű munkán belül „Mérei Ferenc a rangsorolt teszteredmények

⁶⁰ MÉREI, 1938b. 140.

⁶¹ MÉREI, 1939a. 2–6.

⁶² M[ÉREI], 1939b. 2–3; SZONDI, 1939. 3–5.

és az iskolai osztályzatok koincidenáciájának egyszerű kiszámíthatóságára nézve végzett kutatásokat. Számításai kiadásra készen állnak.”⁶³

Mint kiemeli, a tesztek kiértékelése komoly statisztikai és matematikai problémát kellett megoldani, így a kísérleti jellegre való törekvés mellett nagy hangsúlyt fektetett Mérei az egzaktásra. Ám a kvantitatív feldolgozást kiegészítik kvalitatív módszerekkel is, amennyiben a diagnosztika terén továbbá olyan eljárásokkal kísérleteznek, melyek

„a teszt módszer teljesítményjellegétől eltérően: ösztön és érzelem determinálta reakciókat váltanak ki. Ezeknek minőségi regisztrálására alapul az interpretáció. Ilyen irányban folytat dr. Molnár Imre a Szondi-féle ösztöndiagnosztikai teszttel kutatómunkát. A Rorschach-féle eljárással közel 500 vizsgálat készült, gyermekeken a 8. életévtől kezdve, serdülőknél és felnőtteken. A vizsgálatok célja, különösen a Rorschach által elkészített táblák sajátos felszólító jellegének kutatása és az ezekre alapuló interpretáció. Ugyanehhez a munkához kapcsolódik az olyan kísérletsorozat, amely ismeretlen szavak affektív színezetének determináltságát vizsgálja. Ez a kísérlet eddig kb. 200 személyen készült el. E két munkán, amely egy affektus-pszichológiai kutatás kiindulópontját képezi, Mérei Ferenc, dr. Gleimann Anna és Dalik Ilona dolgoznak.”⁶⁴

Ha összevetjük Mérei Ferenc szakmai szocializációját az általa szintén mesterének tekintett Szondi Lipóttal, akkor ugyancsak tanulságos eredményeket kapunk. Szondi ebben az időben még úgynevezett házassági kataszterek felvételét javasolta, melynek lényege az lett volna, hogy az öröklés során vélelmezhető devianás jegyeket a szülők adják tovább. Vagyis Szondi még mindig hitt a biológiai átörökítés társadalmi vonatkozásaiban. Ezzel szemben a Szondinál tizenhét évvel fiatalabb, gyökeresen más szocializációval és előtanulmányokkal bíró Méreinel egyrészt ilyen típusú, minőségű (mára meghaladott, biológiai alapú) társadalomformáló hevület sohasem bukkan fel, melyet egyértelműen társadalomtudományos érdeklődése miatt kerülhetett el. Másrészt pedig az ifjú pszichológus Schnell égisze alatt, a kísérleti pszichológia *praxisa* révén elkezdte finomítani, árnyalni nyers marxizmusát, s már nem úgy tekint a „gyermekre, mint fehér lapra, melyre a társadalom írja fel a mondanivalót”, hanem a kiscsoportos kutatásban felismerte a *fiziológiai* meghatározottságokat.⁶⁵

Ebben azonban nem politikai nézeteiből vagy ideológiai hitvallásából való kiábrándulást kell látnunk (Mérei ekkoriban is részt vett a munkásmozgalomban), hanem a durkheimista szociológiától való távolodást; utóbbit remekül előkészítette az a nyers, felületlen olvasmányélményekből táplálkozó marxizmus, melyet még a Munka-kör forrásvidékén szedett magára. Durkheim szórványos és gyenge magyarországi fogadtatása mellett, a párizsi évek *nélkül* ilyen erős, a társas, társadalmi viszonyok primátusát hirdető szociologizmus elképzelhetetlen lett volna.⁶⁶

⁶³ MÉREI, 1939b. 3.

⁶⁴ MÉREI, 1939b. 3.

⁶⁵ Lásd GYÖRI, 1977. 630.

⁶⁶ NÉMEDI, 2007. 149–174.

„Egy tudománytörténeti pillanatban úgy látszott, hogy Durkheim módszere a további rétegbontással megoldotta [...] a kérdést. De kiderült, hogy bármennyire szűkíték egy csoportot, az szociálpszichológiai nézőpontból sohasem lesz homogén. S így ezzel az eljárással nem felelhetek arra a kérdésre, hogy a szórásban (!) egyénileg ki hová kerül. A szociológia számára ez a szórás lehet véletlenszerű, de a pszichológiának, főként, ha fejlődési és társas szempontú, erre a kérdésre kell felelnie.”⁶⁷

Mérei tehát – akarva, akaratlanul – ennek a durkheimista szociologizmusnak a kritikáját adja magyarországi tudományos beilleszkedése során, amennyiben szisztematikus kísérleti pszichológiai és pályaválasztási tanácsadó munkájában felismeri és alkalmazza a fiziológiai meghatározottságokat; nem a lélektan területén dolgozó szociológus, hanem valódi pszichológussá válik, mert ráébred, és választ keres azokra az *egyéni* kérdésekre, melyekre a szociológiai definíció szerint nem lehet képes és alkalmas.

Ahhoz, hogy ezt az igen komoly, elmélyedt olvasást és sok-sok kutatási energiát igénylő fordulatot a maga jelentőségében értsük meg, némileg előre kell szaladnunk, s szemügyre kell vennünk két önálló, kismonográfia igényű munkáját, mely pszichológiai gondolkodása első szakaszának foglalatát adja: az 1942-ben megjelent *A pályaválasztás lélektana* és az 1945 októberében napvilágot látott *A gyermek világnézete* című munkát.⁶⁸

Mérei mindvégig hangsúlyozza, hogy a pályaválasztási tanácsadásban elengedhetetlenek a biztos elméleti háttérismeretek, melyek jól mozgósíthatóak a gyakorlatban; így ez a tevékenység maga a pragmatika, amennyiben a *„pragmatista gondolkodás számára az igazság kritériuma a gyakorlat és tudományhoz méltó tárgy egyedül a cselekvés, vagy a cselekvéshez vezető okoskodás”*.⁶⁹

A fentebb tárgyalt, az epikuroszi és demokritoszi hagyomány szembeállításának fényében módfelett érdekes, hogy a pragmatika hangsúlyozása mellett említést tesz a pszichoanalízisről is. Nem vitatja létjogosultságát, de finom kritikával illeti, amennyiben azt mondja Mérei, hogy az művészi és tudományos teljesítmények létrejöttéről mondhat sokat, s Hermann Imre teljesítményére utalva úgy fogalmaz: *„tanulmányai, valószínűsítették, hogy a munka, és főképpen a szabadon választott munka kivételes lehetőséget nyújt az ösztöntörekvések szublimált érvényesítéséhez.”*⁷⁰ Ebben azonban hallgatólagosan az is benne van, hogy a művészi és a tudományos szférán kívül kevés mondandója lehet a mélylélektan az oktatás és a pályaválasztási tanácsadás területén. Nem meglepő módon Mérei Ferenc okfejtése hangsúlyosan a francia iskolapszichológia teljesítményére épít, amennyiben így fogalmaz:

„A karteziánus örökségen nevelkedett párizsi pszichológusok nem alkottak tapasztalataikból általános érvényű rendszert, mint a pszichoanalízis (amelynek ez sajnálatos hibaforrása). Eredményeik így nem annyira elvi, mint inkább gyakorlati területen indították el a standardizált tesztmódszer kritikáját. Binet, Fontegne, Claparède, Piéron, Wallon és

⁶⁷ PAPP, 1969. 77.

⁶⁸ MÉREI, 1939a. 48; MÉREI, 1945. 119. Mérei 1942 és 1945 között munkaszolgálatosként a keleti fronton volt, bővebben K. HORVÁTH, 2005. 97–123.

⁶⁹ MÉREI, 1942. 29.

⁷⁰ MÉREI, 1942. 34.

tanítványaik vizsgálatai mutatták meg, hogy a teljesítmények mögött nem rejlenek izolálható, mesterségesen megteremtett vizsgálati helyzetben minden külső és belső feltételtől függetlenül működésbe lépő képességek, amint azt a lélek elemszerű elképzelését valló tesztelők hiszik. Másról van szó. Arról, hogy az ember nemcsak többet vagy kevesebbet, jobbat vagy rosszabbat teljesítő mennyiségileg meghatározható erőforrás, hanem elsősorban minőségek, jellegek hordozója. A lényeges tehát nem az, hogy sok vagy kevés, hogy kitűnő vagy gyenge, hanem, hogy ilyen vagy olyan. A mennyiség csak ott jön számításba, ahol a széles átlagövből való kiugrást jelzi, bármely irányba; de itt sem a nagysága miatt jelentős, hanem azért, mert egy más minőségű struktúra jele.”⁷¹

Egy példán illusztrálva: az, hogy valakinek nem jó a memóriája, önmagában semmitmondó jelenség, ha más minőségekkel nem írjuk körül. Ha találékony típusról van szó, akkor természetes élettani jelenségnek tartja Mérei a gyengébb emlékezeti képességeket, ha viszont megértő, de egyben rossz a memóriával rendelkezik az illető, akkor az egy struktúrába nem illő, alakzat-ellenes tünet. Ezt a kvalitatív eszmét vezették be a fenti franciák, s ezt ötvözi a teszt módszer alapvetően kvantitatív szemléletével.

Szondi apródja?

Mester-tanítványi konfigurációk az Anker-közi szemináriumokon

Ugyancsak érdekes, hogy kis kötete végén Mérei megemlíti Szondi sorsanalitikus mélylélektanát is, mely az egész emberi sorsot ösztön-megnyilvánulások és külvilági hatások szövődményének tekinti, ám hozzáteszi, hogy a kísérleti munka és az adatgyűjtés még folyamatban van. Nem tárgyalhatjuk itt részletesen, de tény, hogy Mérei ekkoriban már látogatja Szondi Lipót Anker-közi házi szemináriumait. Szondi sorsanalitikus, erősen az orvostudománytól formált, genetikai alapon nyugvó mélylélektani személyiségelmélete, *elvben* – vagyis szocializációjának és egyetemi pályafutásának fényében – ugyancsak idegen kellett, hogy legyen az ifjú pszichológus világképétől. Igaz, mint ahogyan rámutattunk, hogy a kísérleti pszichológiai praxis révén távolodik nyers szociologizmustól, ám még ennek ismeretében is némileg különösnek tűnik ez a találkozás. Mit láthatunk, mit sejtünk benne? Hogyan magyarázható e két ellentétes beállítódású ember együttműködése? Vajon mit remélt tanulni Mérei Szonditól?

Röviden úgy lehetne erre válaszolni, hogy Mérei számára Szondi nem annyira szakmai-intellektuális szempontból volt mester, hanem inkább Szondi testesítette meg számára a *performatív gondolkodást*. A Forgács Péter készítette portréfilmben így fogalmaz Mérei: „*varázslat alatt voltam. Úgy varázsolt el engem Szondi, mint ahogy Wallon öt évvel vagy tíz évvel azelőtt.*”⁷² Ezen belül is Méreit a statisztikai egzaktság-ra, vagyis a kísérleti jelleg vonzotta leginkább Szondiban:

⁷¹ MÉREI, 1942. 35.

⁷² FORGÁCS, 1987. E részlet nyomtatva FORGÁCS, 1988. 13–16. Itt: 14.

„sokat jelentett! Szondinál tanultam meg a nagy kiterjedésű kutatómunka módszerét, a feldolgozás technikáját, a statisztikai apparátus alkalmazását. Tőle tanultam a pszichopatológia alapjait, és ami a legfontosabb: a pszichoterápiát. Szondi volt az analitikusom. Ő hallgatott végig, és ő elemezte ebben a hosszú sorsanalitikus önismereti gyakorlatban az álmainkat, vágyainkat, fantáziáinkat.”⁷³

Érdekes, hogy ebben az interjúban előbb úgy fogalmaz Mérei Szondi szemlélete kapcsán, hogy „öröklés-lélektani gondolatmenetét [...] teljesen magamévá tettem”, míg pár sorral feljebb úgy, hogy „hálámat és ambivalenciámat máig őrzöm iránta”.⁷⁴

Kézenfekvő lenne olyképpen érteni e sorokat, hogy Mérei eltávolodott a szociologizmustól, s felfedezte a társas ember biológikumát és pszichikumát, s ebben a szemléletváltásban döntő hatással volt rá („teljesen magamévá tettem”) Szondi Lipót ösztöndiagnosztikai módszere. De ha így van, a hála mellett miért áll ambivalencia?⁷⁵ Nehezen tudnánk erre a kérdésre válaszolni, ha nem állnának rendelkezésünkre korabeli dokumentumként azok a közlemények, melyek Mérei akkori (s nem az utókor mindentudó perspektívájából rögzített) szemléletét rögzíti.

Nos, az ifjú pszichológus közleményeiben 1939 előtt egyáltalán nem találjuk meg sem Szondi nevét, sem módszerének bármilyen lenyomatát, részletesebben pedig a fentebb már idézett beszámolójában tér ki Szondi módszerére. Itt azt mondja, hogy dr. Molnár Imre használja e metódust kutatásai során, míg ő Gleimann Annával és Dalik Ilonával az oldalán a Rorschach-féle eljárással egy affektus-pszichológiai kutatás kiindulópontját dolgozzák ki.⁷⁶ A pályaválasztás lélektanában, mint fentebb utaltunk rá, szintén lehetőségként merül fel Szondi módszere, ám elvégzett és kiértékelt kísérletről nem számol be.

Könnyen lehet, hogy 1938 és 1942 között, amíg Szondi körét látogatta, valóban nagy hatással volt rá ez a hangsúlyosan természettudományos alapozású szemlélet, ám a rendelkezésünkre álló szövegdokumentumok alapján ebből vajmi keveset épített be nézeteibe. De akkor miért állítja 1977-ben az idézett beszélgetésben, hogy teljesen magáévá tette az öröklés-lélektani gondolatmenetet, ha ebből szinte semmi sem látszik a korabeli munkáin? A Szondi-szemlélet hiánya különösen akkor szembeszökő, ha összevetjük Mérei ebben az időszakban született írásait egy „igazi” Szondi-tanítvány, Benedek István 1943-ban megjelent monográfiájával, az *Ösztön és bűnözéssel*. A gyermekkori bűnözés lélektana orvosok, jogászok, nevelők és a művelt nagyközönség számára című művével.⁷⁷ Kiemelnénk, hogy szándékosan nem Szonditól magától választottunk egy jellegzetes művet, mivel a tanítványi szemszög logikájára vagyunk kíváncsiak, s nem arra, hogy a mester heurisztikus gondolkodása maga hogyan működik; az érdekel minket, miképpen emeli át Szondi gondolkodását egy tanítvány.⁷⁸

⁷³ GYÓRI, 1977. 633.

⁷⁴ GYÓRI, 1977. 631, 632. (Kiemelés a szerzőtől.)

⁷⁵ Erre a több, adott esetben egymást kizáró hagyományúságra Pléh Csaba is utal egy tanulmányában. (PLÉH, 1998. 77.)

⁷⁶ MÉREI, 1939b. 3.

⁷⁷ BENEDEK, 1943.

⁷⁸ Szondi saját orvosi és társadalomformáló credójára lásd SZONDI, 1935a. 1–8; NOSZLOPI, (1947); LEGRAND, 1978., valamint újabban HARGITAI, 2008. különösen 11–25.

Benedek Szondi haláláig hű tanítvány volt; ebben a dolgozatában módszeres következetességgel érvényesíti mestere ösztöndiagnosztikai szemléletét, s így kapcsolatot teremt a gyermekkori bűnözés egyes válfajai és a lelki beállítottság, típusosság között. Így alakul ki az epileptoid-infantilís csavargó és tolvaj képe az indulati bűnöző kategóriában vagy a játékos csavargó és tolvaj fogalma a játékos bűnöző fogalma alatt. Azok a családfa-kutatások, melyeket az ösztöndiagnosztika képviselői elvégeztek épp azt a célt szolgálták, hogy az örökletesség elvét (ti. a bűnözésre hajlamosító ösztönét) helyes terápiával gyógyítani lehessen;⁷⁹ mint Benedek leszögezi, „nem a bűnözés öröklődik, hanem az az ösztönalkat, amely esetleg bűnözővé tesz”.⁸⁰

Vegyük észre, hogy ez már nem a biológiai determinizmus kivetítése a társadalmi szférára, hanem a kettő egy sajátosan újragondolt változata; a biológikum *hajlamosít*, de nem determinál – itt hangsúlyosan visszaköszön Szondi „családi tudattalan” által befolyásolt választások sorsformáló ereje. Amennyiben jó esélye van annak, hogy a bűnöző ösztönalkat átadódik a gyermeknek is, úgy azt csírájában, vagyis a gyermekkorban kell terápiával gyógyítani. Ebben a megszorított értelemben, a gyógyítás nem más ennek az időszaknak a kontextusában, mint – Norbert Elias nagyjából ebben az időben kikristályosodó fogalmi apparátusa felől szemlélve – civilizatorikus eszköz, mely biztosítani hivatott a társadalmi ellenőrzés fennhatóságát a természeti törvények áradása felett.⁸¹ A természettudomány így funkcionálissá, szociális orvostudománnyá válik, amennyiben a társadalom formálására, jobbitására szolgál.

Benedekék száz bűnöző családján elvégzett vizsgálat alapján 24 típusba (szociál-abnormitás, szexuál-abnormitás, iszákosság, vérbaj, serdülésselmebaj [szizofrénia] stb.) rendezték a mintát, s ehhez rendelték hozzá táblázat formájában a bűnelkövetési típusokat (játékos-indulati, szereplési-kiélvezési, én-beteg). A rendezés szempontjait és a mintavételt maga Benedek is esetlegesnek nevezi. Mint megjegyezi, egy sor, a klasszikus örökléstan számára létfontosságú kutatást nem végeztek el, mivel a sorsanalitikus örökléskutatásnak az a célja, hogy „*felfogja azokat a szemaforjelzéseket, amelyek az ösztönök világából villannak fel az örökléstan révén. A sorsanalízis számára tehát a családban előforduló abnormis jelleg annyit jelent: ennek a tulajdonságnak a génje a probandusban is dinamikus erejű, vagy legalábbis az lehet.*”⁸² Itt lehet megjegyezni, hogy a monográfia előszavában dr. Szondi Lipót laboratórium-vezető után, R. Groák Vera, dr. Kozmutza Flóra és D. Kőrösy Zsuzsa gyógypedagógiai tanárnők mellett Benedek köszönetet mond Mérei Ferencnek is, mint aki a bűnözők kivizsgálásában segítségére volt. Kétségtelen, Mérei maga is kiemeli, hogy részt vett ilyen kutatásokban, ám mint a következőkben látni fogjuk, saját munkáiba *vajmi keveset* épített be e szemléletből.

Talán nem megyünk túl messzire a feltételezések területén, ha Mérei fenti, Szondi hatására vonatkozó közlésében nem szaktudományos megállapítást, mint inkább, egyfelől, biográfiai közlést, másfelől etikai-politikai tartózkodást látunk.

⁷⁹ SZONDI, 1935b.

⁸⁰ BENEDEK, 1943. 222.

⁸¹ ELIAS, (1939). különösen 101–116.

⁸² BENEDEK, 1943. 225.

Az életrajzi szint a fentebb már említett gondolkodói performativitással kapcsolható össze, míg az etikai, politikai tartózkodást egy magyarul csak halála után megjelent beszélgetésben fejt ki; mind a freudi pszichoanalízis, mind a Szondi-féle sorsanalízis iránt kétellyel élt, mely gyanú éppenséggel az ösztönös jelleg a társas feletti primátusában kristályosodott ki.

„Szívesen fordulnék szembe [a freudizmus] tanításaival: nem fogadom azt el, hogy az agresszióknak ösztönös gyökere lehet, semmiképpen nem fogadom el a halálösztön feltevését; nem értek egyet a familializmussal [...], sem a kultúra eredetének magyarozatával, különösen nem értek egyet a freudi iskolák dogmatizmusával [...]. Mindezt nem írtam meg. Előreláthatólag nem is fogom. Magyarországon a pszichoanalízist a mai napig [1980-ban készült az interjú!] rosszállás övezi.”⁸³

Az ekkor már idős pszichológus arra futtatja ki gondolatmenetét, hogy a pszichoanalízissel szembeni fenntartásait akkor tenné közzé, ha kritikája szaktudományos közegbe érkezne; mivel ez a helyzet nem állt fenn akkor, így sosem fogalmazta meg nyilvánosság előtt, mert nem akart azokkal együtt szerepelni, akik 1948 körül áltudományos érvekkel és eszközökkel támadták és számolták fel a magyarországi pszichoanalízist.⁸⁴ Mérei tehát évtizedekkel később Szondi személyéhez – de nem az ösztöndiagnosztikához – köti tudományos nézetrendszeré félfordulatát, noha az már korábbi írásaiban is kimutatható volt; feltehetően az analízis ténye és a magánszemináriumok meghatározó élménye volt az, amely Méreire tartós benyomást tett – a személyben megtestesülő performatív gondolkodás, de nem maga a Szondi-féle szellemtudományos szemlélet.

1945: a neveléstudomány felé A gyermek világnézete mint összegzés

Mint fentebb utaltunk rá, *A gyermek világnézete* című, közvetlenül a háború után megjelent kismonográfiája még szorosan ehhez a korszakhoz tartozik, tartalmának szemléleti kidolgozása aligha oldható el párizsi hazatérését követő fejlődési ívtől.⁸⁵ Másképpen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a Párizsból hazahozott társas szemlélet megmarad, de kiegészül, elmélyül a kísérleti pszichológia tapasztalata és az ehhez kapcsolódó olvasmányélmények hatásától – ha Mérei korabeli publikált tudományos szövegeit *dokumentumként* kezeljük, akkor azt kell ez alapján

⁸³ HERNÁDI, 1987. 594. (Betoldások a szerzőtől.)

⁸⁴ „Azt, hogy emberi dolgokban az ösztön-modell alkalmazását hibásnak tartom, s a társas modellt vélem helytállótnak, ezt majd megírom akkor, ha a pszichoanalízisről és az ösztön-modell kérdéséről nyíltabb, előítélet-mentesebb lesz a párbeszéd, s mind a pszichoanalitikusoknak, mind a szociálpszichológusoknak magyar nyelvű folyóiratai lesznek, amelyek Budapesten jelennek meg.” HERNÁDI, 1987. 594.

⁸⁵ Az 1948-as *Gyermektanulmány*, mely tematikailag folytatja a pedológia, a gyermektanulmányozás korábban tárgyalt tematikáját, már annyi új kutatási anyagot és részletesen kidolgozott felismerést tartalmaz, hogy inkább kapcsolható Mérei 1945 utáni, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetének Lélektani Intézetének élén eltöltött – ugyancsak szorgos – évekhöz, így annál a korszaknál tárgyalkjuk részletesebben.

mondanunk, hogy hőse nem Szondi Lipót, hanem Jean Piaget volt. Mérei önéletrajzi közléseiben helyet, említést kap ugyan Piaget, de súlya, jelentősége messze elmarad Henri Wallonétól vagy Szondiétól. Ha azonban megnézzük Méreinek az ebben az időszakban készített tudományos teljesítményét, azt látjuk, hogy jóval gyakrabban idézi, használja, hivatkozza a svájci pszichológust, mint egykori mesterét. *A gyermek világnézetében* ez az arány 5:1, míg a terjedelmesebb *Gyermektanulmányban* 11:2, szintúgy Piaget javára. Biográfiai értelemben ebben is a személyesség hatását érzékeljük; Mérei számára mindig is fontos volt a személyes kontaktus és az együttesség, s ez interjúhelyzetben többnyire felülírta a tudományos hatást, befolyást, mint ezt Szondi kapcsán is megállapítottuk. Persze voltak közvetlen tanítványai Piaget-nek, Kiss Tihamér és Binét Ágnes, akikkel Mérei kapcsolatban állt; utóbbi közlése szerint 1940–1941 környékére datálódik az ismeretségük,⁸⁶ bár – mint már kifejtettük – Mérei korábban is ismerte a svájci pszichológus munkáit.

Jean Piaget munkásságának magyarországi hatását elemezve, némileg meglepő módon, Balogh Tibor olyképpen fogalmaz, hogy *A gyermek világnézete* az a mű, mely a korszakban a legteljesebb módon mutatja a svájci lélektani iskola gyermekkel kapcsolatos nézeteit.⁸⁷ Megítélésem szerint *A gyermek világnézete* összefoglaló munka, lezárja Mérei Ferenc első kutatói korszakát és átvezet az 1945 és 1948 közötti munkáihoz, ahol egyre erősebb a gyermeki világ elemzésének tudatos összekapcsolása a neveléssel, valamint az iskola problémájával.⁸⁸ *A gyermek világnézete* című munkájával egy Wallon és Szondi közvetlen közeléből érkező magyar pszichológus válik a Piaget-recepció hazai modelljévé. A gyermeki világ sajátos, autonóm belső logikáját finoman feltáró Mérei-szöveg rámutat arra, kísérletek bizonyítják, hogy a gyermek ítéletei, okfejtései a valóság különös minőségű átélésében, tapasztalatában rejlenek. A felnőttek és a gyermekek világa között megjelenő különbség nem mennyiségi, de minőségi természetű.

„A gyerekek világa nem abban különbözik a felnőttek világától, hogy méretei kisebbek, határai szűkebbek, lehetőségei zártabbak. Nem abban, hogy kevesebb, gyengébb, vagy tudatlanabb, hanem abban, hogy szerkezetében, törvényszerűségeiben más. A különbség nem mennyiségi, hanem minőségi. A gyermek világa nem hiányos felnőtt világ, élete nem hézagos felnőtt élet: önkörében teljes világ ez és csorbítatlan egésznek alkot, sajátos törvényszerűségekkel és sajátos valóságokkal. A gyermek minden cselekedete csak ebben a valóságban érthető meg. Eredményes csak az a nevelési befolyás lehet, amely számol a gyermeki világgal, mint sajátos realitással. A felvilágosodás korának társadalombölcselei vetették fel ezt a gondolatot, ami ott lappangott a múlt század minden haladó szellemű pedagógiai áramlata mögött.”⁸⁹

⁸⁶ Nem feladni, nem abbahagyni, hanem csinálni, V. Binét Ágnes emlékezése és Interjú Kiss Tihamérral.

⁸⁷ BALOGH, 1982. 74. E kötet megjelenésekor az aligha volt meglepő, hiszen a szimbólumképzésről írt művét épp Mérei fordította és előszavazta, de korántsem volt magától értetődő ez 1945 környékén. Lásd PIAGET, 1978.

⁸⁸ Mérei épp ekkor, 1945. október 17-től alkalmazza a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet, melynek kebelén belül azóta klasszikussá vált, társas alapú gyermeklélektani kísérleteit elvégzi. (BFL, VIII.761 9. doboz, 92.485/1945 – VII.: A Neveléstudományi Intézet személyi beosztása.) Az itt végzett kutatásai közül a legismertebb MÉREI, 1947.

⁸⁹ MÉREI, 1945. 6. Értékeléséhez lásd KEMÉNY, 1946. 306–307.

A gyermeki világ lényegévé, legfőbb vonásává és belső logikájához vezető úttá lényegül a játék praxisa, melyet nem valamilyen különálló cselekvésként értelmez Mérei, hanem olyasminek, mely minden tevékenységét átszövi, jellemzi. „A játék nem ok, nem cél, nem eszköz, hanem maga a gyermeki cselekvés.”⁹⁰ A gyermek, mint fentebb rámutattunk, egyfelől *an sich* tudományos tárgy lesz, mely a pszichológia és a pedagógia érdeklődésének középpontjában, kereszteződésében helyezkedik el, másfelől azonban, s ezt is tárgyaltuk már, a tudományos kutatás ebbéli tevékenysége mindig valamiféle társadalomjobbító, -formáló teleológiát kap. Vagy a deviancia biológiai alapú szűrésére (családfa-kutatások, egészségügyi kataszter) alapozza ezt, vagy a felnőtt-lét megalapozó előzményének tekintett gyermekkor minőségi megértésére és formálására törekszik.

Nem kell már külön mondanunk, hogy Mérei Ferenc tudományos alapállása a második típusúhoz húzott, s így a gyermek vizsgálatának szentelt energiáiban bújt meg a nevelés eszméjének eszménye. A korszerű nevelés leglényegesebb eleme tehát a gyermeki világ tiszteletben tartása; ha nem értjük meg annak sajátosságát, belső logikáját, úgy a nevelés *idomítássá* válik. A gondolatmenet idáig voltaképpen a családi és oktatási szférát, vagyis azt a mikro-milőt érintette, amely a gyermek legközvetlenebb színtereit jelenti, ám Mérei nem áll itt meg. Okfejtését oda futtatja ki, hogy a közösségi, nevelési, normaképzési szint az az elsődleges szintér, mely a gyermeket akaratlanul is megtanítja a körülötte lévő absztrakt fogalom: a társadalom szabályaira.

A gyermeki világ tiszteletében és megértő formálásában *demokratikus* garanciákat lát: amit kiskorában közösségi szinten megtanul a gyermek, azt felnőttként komplexebb, társadalmi-politikai szinten alkalmazni, sőt kamatoztatni fogja. Így válik a gyermektanulmányozás „a demokrácia alapelveinek, lényegének neveléstani vetülete”-vé, s a gyermekkorban kialakult világnézeti normák akkor képesek finomodni, differenciáltabbá válni, ha maga a társadalom is demokratikus berendezkedésű és kultúrájú.⁹¹ A kis kötet egyes fejezetei végigveszik azokat a problémákat, melyeket Mérei a folyóiratokban megjelent publikációiban is feszegetett. Ilyen a gyermek erkölcsi normáinak kialakulása és – a mesék szimbolikus világa révén való – rögzülése, mely utóbb a jó-rossz fogalompár hajlékony alkalmazásában ölt testet. Vagyis nem érti, nem tudja fogalmilag megragadni, de körülbelül 5. életévétől spontán ítéletek formájában alkalmazza. „Spontán ítéleteiket elemezve megállapíthatjuk: a jó tartalmilag a szolidaritást, a segítségnyújtást, a gyengék védelmét illeti meg, a rossz kategóriáját viszont az önzéssel, a szolidaritás hiányával, mások becsapásával kapcsolja össze a gyermek.”⁹²

Érdekes, hogy a mesékben a gyermek igazi hőstét a jóság és szegénység jellemzi, ugyanakkor a szegénység nem fordul át elnyomottságba; a hatalmas is elnyerheti a gyermekek rokonszenvét és az elnyomott nyomorát könnyen kinevethetik. A jó és a szegény kategóriájához az igazságságosság kapcsolódik harmadik normatív

⁹⁰ MÉREI, 1945. 8. (Kiemelés az eredetiben.) Évtizedekkel később más szempontból (terápia, elabóráció) is újratárgyalja a játék kérdését MÉREI, (1973). 204–217. Lásd még GRASYÁN, 1985.

⁹¹ MÉREI, 1945. 11.

⁹² BALOGH, 1982. 76. Tegyük hozzá, ez a normák megváltozásával jelentősen változhat, vagyis, ha mai körülmények között végeznék el ugyanezeket a kutatásokat, feltehetően egészen más minőségeket kapnánk.

követelményként, s e világnézeti alap hármassá rendezőelve formálja társadalmi ítéleteit, s végső soron befolyásolja azt, hogy a részvétel mennyiben lesz alkalmazkodás s mennyiben módosítás.

Mérei a játék *minőségi* átalakulásán keresztül (rajzolás, gombozás, gyűjtés, társasjátékok, bandázás) voltaképpen a gyermeki értelem *egyedi* fejlődését és a gyermeki lét *társasságát* vizsgálta. Az 5–6 éves gyermek már képes szabályhoz kötött játékok játszására, ám megmarad annak egocentrikus (ideáltípusa a „csoportos magány” jellegű falka) formájánál (lépésről lépésre átalakítja azokat, ha neki úgy kedvezőbb), s csak 7–10 éves kortól jellemző a valódi együttműködés, ezen belül pedig a 9. életév a fordulópont. Ekkortól a játék kezd munkává, alkotássá formálódni, kialakul benne a létrehozás igénye és öröme.

„A 10. életév után az alkotásnak ebben a nagy lendületében a gyermek megalkotja valódi társadalmát. [...] Az így szerveződő alakzat nemcsak játékos keret, nemcsak a valóság mása, hanem maga a társadalmi realitás. A tárgyi világban végzett kísérletek és felfedezések után a gyerek megindul a tudatos és valóságos társadalomépítés útján. Ezzel kezdetét veszi a gyermekbandák kora.”⁹³

A szervezett bandák elemzéséhez Mérei egy olyan példát választott, melynek ötlete minden bizonnyal visszanyúlik a gyermekkorába: a Városliget déli, a Csikágó felőli részén, az István utca és az Aréna (ma: Dózsa György) út szögében, a Színkör mögötti tágas, fákkal szegélyezett játszótér, az ún. Fáskör fiúkat tömörítő gyermek-társadalmát vette szemügyre.⁹⁴

„A közömbös sétáló nagyobb térnek látta, amelyen szabálytalanul szétszórva 20–25 fa zöldült. Beavatott szemek számára azonban a tér egész másképp nézett ki: a gypszegegy és az azzal párhuzamosan húzódó fák széles futópályát határoltak, amely a teret övezte. A futópályán belül lévő fák mind kapufák voltak, amelyek jelezték, hogy a térnek ez a belső része kisebb-nagyobb sportpályákból áll. A középső pályát két-két egymáshoz közel fekvő fa, mint »kapu« határolta el. A kisebb pályák kapuit csak egy-egy fa jelezte, de a beavatottak hozzálátták öt lépés távolságra a második kapufát jelző sapkát vagy kabátot. A tér egyik oldalán három pad állt: ezeken sakkoztak, malmoztak, kártyáztak: a padok közelében magával hozott kis széken üldögélt egy idős néni és cukorkát árult. Ilyen volt a Fáskör. Itt alakult, élt és fejlődött egymást követő gyermek-generációkon életén át a Városliget történetének alakzatilag legzártabb bandarendszere.”⁹⁵

A fenti idézetben „a beavatottak” vagy a „hozzálátták” kifejezés elég plasztikusan leírja a vizsgált társadalomhoz képesti „kinn” és „benn” pozícióit, s így nehéz lenne azt hinnünk, hogy csak felnőtt pszichológusként, a Mosonyi utcai időszakában kutatási terep gyanánt „talált rá” a kiskora helyszínéhez oly közeli Fáskörre. A beavatott tudás ténye és a levelezőlap perdöntő közlése nyomán egyértelmű, hogy

⁹³ MÉREI, 1945. 51.

⁹⁴ Körülírására lásd ZOLNAY-GEDÉNYI, 1960. 175. Méreinek azért volt ennyire jól ismert a terep, mert a Thököly út 36. szám alatti házban született, s édesanyja sűrűn vitte őt ki a Városligetbe. Bővebben K. HORVÁTH, 2012. 65–95.

⁹⁵ MÉREI, 1945. 51–52.

a Csikágóban töltött gyermekkorában szerzett *insider* élményt felnőttként felhasználta, vagyis tudományos szempontok szerint rendszerezte, elemezte a korábban megismert, átélte, de nyers élményanyagot.

Az „értő szem” tehát rögtön észleli, hogy a fászköriek tagozódását bonyolult szókásjogi rendszer biztosította, melynek középpontjában két játék állt: a rúgáskiszorító rongylabdával és a fejelés gumilabdával. Ezek egyéni játékok voltak, egy-egy személy játszotta párviadal formájában. E két játék legjobbjai alkották a vezető csoportot, s ők játszották az ún. nagy bajnokságot, mely a tér közepén lévő kétkapus pályán folyt, nézők előtt. Ekkor minden más tevékenység elállt a Fászkörben. A két csapat tagjainak kialakulásakor tehát nem számított semmilyen társadalmi előzmény, külső paraméter (kor, vagyoni helyzet stb.), csakis a nyújtott teljesítmény. A kör ennek megfelelően meglehetősen zárt volt, bekerülni csakis úgy lehetett, ha a kis bajnokságon valaki sorozatosan nyerni tudott egy korábbi vezetővel szemben. Az ügyesség, s ezzel összefüggésben a teljesítmény révén kialakult tehát egy zárt elit a társaságon belül. (Nem egy gondolat utóbb sokkal kidolgozottabban tér vissza *Az együttes élményben*.)

„A vezető csoport hatalma és tekintélye korlátlan volt. Tagjai bárkit leparancsolhattak a pályáról vagy a padokról, bárkit elküldhettek cigarettáért. Akitől ők kértek valamit, az megtiszteltetésnek érezte azt. Akit ők megverték, az némán tűrte, nem mert visszautni. A többiek játékaiknál és a különböző versenyeknél ők bírászkodtak. Vitás kérdésekben ők döntöttek.”⁹⁶

A nagy bajnokság résztvevői alatt helyezkedtek el a hierarchiában az atléták. Ide azok a fiúk tartoztak, akik a teret övező futópályán tartották atlétikai versenyeket; szervezetségük jóval lazább volt, mint a vezetőké. Szavuk, súlyuk, presztízsük azonban szintén megvolt, s ha nem sértette a vezetők érdekeit, ők is rendelkezhetek a terület felett vagy elküldhettek valakit vízért stb. Alattuk volt a „tömeg”, mely azonban nem homogén massa volt, hanem szintén differenciálódott: általában kisebb csoportokat alkottak utcák, házak vagy iskolák szerint belső hierarchiájuk azonban roppant heterogén volt. Előfordult igen komoly vezér uralta csoport, de volt meglehetősen magas fokú demokráciában élő is, erre Mérei a Hernád utcai Gombkört említi, amelynek választott (!) elnöke jegyzőkönyvezte a gombfoci-mérkőzések eredményeit. Mivel Mérei az elemi iskoláit a Hernád utca 3. szám alatt végezte, kínálozik a lehetőség, hogy maga is idetartozott, ezért tudta ennyire bizonyosan elz az adatot, ugyanakkor rálátása volt más csoportokra is. A fászköri társadalom eljén helyezkedtek el a kicsik, akik életkori sajátosságaik miatt nem voltak képesek csoportokat alkotni, inkább falkaszerűen (csoportos magány) jelentek meg, tagjai el-elkalandoztak a Fászkör területéről vagy hozzácsapódtak másokhoz. Voltak még az ún. magányosok, akik a sakkozók padjai körül tömörültek, csoporthoz nem kapcsolódtak, sakkoztak és szemlélődtek.

⁹⁶ MÉREI, 1945. 53.

„A Fáskör nem egyszerű gyermekcsoport volt, hanem egész gyermektársadalom, amelynek intézménye a szervezett banda. [...] A Fáskör [...] számos szervezett csoportot magában foglaló valóságos társadalom. Nem csinált alakzat, nem a kalandvagyó romantika terméke, hanem bizonyos objektív feltételek közt kialakult intézmény.”⁹⁷

Létrejöttét mintázza a „helyrajzi adottság”, másképpen fogalmazva, mai fogalmaink szerint, a társadalmi téren belüli hely, melyhez képest alakítanak ki egy viszonyformát a gyerekek (jellemző, hogy magukat „fáskörieknek” nevezik); a közös érdeklődés: sport és játékok. Kialakulásához azonban szükségesek az életkor (s így képességbeli) eltérések, mely a fásköri társadalmat rétegezik, differenciálják. Ezek a paraméterek Mérei szerint nemcsak a Fáskörre, de az ezzel párhuzamosan létező Tóparton, a Nagykörben, a Tisza Kálmán (ma: Köztársaság) téren, vagyis, hogy az azonos érdeklődés, az életkori különbözőség és a városi térben kialakított hely szükségyszerűen létrehozza a gyermektársadalmat.

Mai fogalmakkal olyképpen lehetne ezt megragadni, hogy a gyermektársadalmak létrejöttének szükséges, de nem elégséges feltételeit jelenti a fentebbi kontingenciák; hosszabb távú fennmaradásukhoz ugyanis elengedhetetlenek azok a normák, szabályok és intézmények, melyek e sajátos társadalom stabilitását adják. Ami Mérei gondolkodásában emfaticus, az az utóbbi tény: a gyermektársadalom nem a felnőttek világa ellen kiépülő vagy azt hangsúlyosan megjelenítő alakzat, sajátosságát és állandóságát a gyermeki jogalkotás adja, ahogyan az korlátozza, s ahogyan az követendő modellt alkot a társadalom tagjai számára. Tagjai túlnyomórészt fiúk (bár említi egy Ambókia nevű keretintézményt, melyben két lány is volt), életkorilag pedig körülbelül 10-től a 16. életévig vesznek részt a különböző szinteken.

„Ez a jelenség általános és egyöntetű, különböző országokban és különböző feltételek közt egyaránt fennáll. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a gyermek-bandákban megnyilvánuló spontán tények – fejlődési tények. Adottságok, amelyekkel ebben a korban minden gyermeknél számolhatunk és amelyek a társadalommal kapcsolatos törekvésékként jelentkeznek.”⁹⁸

A nevelés szempontjából ezt azért tartja perdöntőnek Mérei, mert a gyermektársadalmakban felgyülemelő társas, közösségalkotó energia választott cselekvés, mely tudatos szabályalkotással társul, s az ebben való részvétel hozzásegít a közösségi szellem megéléséhez, kialakul annak tudata. A csoportalakítás, intézményszervezés, közösségi szellem, választás és a törvényesség tehát olyan tulajdonságok, elsajátított képességek, melyekre a demokratikus állampolgári nevelésnek szüksége van, illetve lesz (ne feledjük, 1945-ben vagyunk!), így kézenfekvő módon kínálkozik az, hogy ami spontán módon megvan a gyermektársadalomban, azt a demokratikus társadalom nevelése tudatosan átvegye, áttemelje. Így a gyermektársadalom a maga szabályaival, szervezethez, ugyanakkor spontaneitásával

⁹⁷ MÉREI, 1945. 55.

⁹⁸ MÉREI, 1945. 60.

és önkéntességével a demokratikus nevelés *modelljévé* lényegült Mérei Ferenc szemléletében.

A Mérei-életmű szempontjából az a jelenség válik itt különösen fontossá, hogy ez az első olyan műve, melyben a mikroszint intenzív, etnográfiai leírásokkal teli, Clifford Geertz kifejezésével,⁹⁹ jelentésekben ugyancsak „sűrű” (*thick*) világát egy – módszertanilag kevésbé kidolgozott – léptékváltással a makro-társadalom komplexitásával köti össze. A kettő szerveződési logikáját természetesen nem keveri össze (gyermektársadalom – spontaneitás; társadalom – nevelés), de megítélésünk magyarázat nélkül hagyja azt, hogy társadalmi méretekben hogyan, miképpen működik egy ilyen kisközösségben, önkormányzatiságban a gyermekek – külső kényszer nélküli – bevonása, involválása. Ugyanígy hiányként róható fel az, hogy bár – mint fentebb is utaltunk rá – Mérei részt vett Szondi, illetve Benedek statisztikai feldolgozásaiban, a kvantitatív szempontrendszerrel figyelmen kívül hagyja, érvelése mindvégig kvalitatív módszereket követ. A korszak tudományos normarendszerét tekintve is feltűnő, hogy a gyermektársadalom szerveződését egy partikuláris, számára kézenfekvő nagyvárosi közegből vezette le, s ezek alapján vontta le azt az általános következtetést, hogy a demokratikus nevelésnek át kell vennie ezt a gyermekeknél tapasztalt, közösségképző önkormányzati energiát, ám nem vet számot más településtípusokkal, s ezzel összefüggésben társadalmi rétegekkel, egyenlőtlenségekkel, így vizsgálata túlzottan absztrakt, laboratórium-ízű marad. Másképpen fogalmazva, bármilyen éles szemmel tett megfigyeléseket, megjegyzéseket tett a gyermeki mikro-társadalom szerveződésével kapcsolatban, e mikro-léptékből probléma nélkül vonatkoztatta mondanóját az általános szintre, vagyis a társadalom komplex jelenségére.

Pedig Éltes Mátyás, Ranschburg Pál és mások hazai, illetve gazdag nemzetközi szakirodalomból kiindulva Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálatai már néhány évvel korábban rámutattak arra, hogy a falusi gyerekek képességei (olvasás, írás, képfelismerés) jelentősen elmaradnak a városi gyerekek képességeitől. A magyar városi anyagot összehasonlítva a német, amerikai, francia anyaggal alig mutatható ki differencia, ellenben a magyar falusi gyerekek az iskolás kortól jelentősen lemaradnak városi társaiktól. Ennek okát azonban nem biológikumban vélte feltárni Kozmutza Flóra, hanem Binet és mások révén arra hajlott, hogy a környezet, s ezen belül a szegénység és a nyomor közvetett hatását látta benne.¹⁰⁰ Igaz ugyan az a kritikai megjegyzés, melyet Veres Péter nyomán Ortutay Gyula is megfogalmaz bírálólatában, miszerint az értelmességi vizsgálatok során eminensen a városi és a polgári létformához kapcsolódó tárgyakat ábrázoló (sétapálca) képeket tettek a gyerekek elé, melynek felismerése egy falusi gyermek számára környezetéből fakadóan okoz nehézségeket, ám még ez a kutatómódszertani hiba sem fedheti el azokat a megállapításokat, melyeket különben Várkonyi Hildebrand korábbi, Szeged környéki kutatásai is feltártak.¹⁰¹

⁹⁹ Vö. GEERTZ, 2004. 194–226.

¹⁰⁰ Lásd ILLYÉS, [1939]. különösen 220. skk. A Békés megyei Dobozon végzett kutatás keletkezéséről, háttéréről lásd N. N. 2006. 67–72.

¹⁰¹ ORTUTAY, 1940. 98–100. Lásd még VÁRKONYI, 1936.

Mai társadalomtudományos fogalomkészletünkkel úgy fogalmazhatnánk meg mindezt, hogy Mérei kutatása nem vetett számot a településszerkezet és kulturális tőke, valamint az így újratermelődő társadalmi egyenlőtlenségek szempontrendszerével, holott ezek fontosságát és összefüggését nemcsak a későbbi bourdieui oktatásszociológia ismerte fel, de – mint az előző fejezetben utaltunk rá – a korszak ún. népi szociográfiai vagy a fentebb említett Kozmutza Flóra kutatásai is rámutattak már. Talán ez a mozzanat is megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, miszerint Méreire inkább személyében, egyfajta atyamesterként tett nagy hatást Szondi, s kevésbé tudományos módszerei, illetve nézetrendszere révén, még ha ez utóbbit sem zárhatjuk ki teljesen.¹⁰²

1945 komoly fordulópont Mérei Ferenc életében. Az eddig nyelvtanításból és pályaválasztási tanácsadásból élő, de lényegében a szakma peremén dolgozó pszichológus 1945 után a magyar köznevelés egyik legfontosabb szereplőjévé válik, úgy tudományos-intellektuális, mint intézményi tekintetben. 1945-ben a kívülállás korszaka véget ér, s Mérei a gyermekpszichológia terén végzett kutatásait még hangsúlyosabban összekapcsolja a neveléstudománnyal. Mindemellett kutatói szerepköréből részben kilép, amikor 1945-ben a magyar kommunisták oldalán, meggyőződéses értelmiségiként részt vesz a köznevelés demokratikus, a társadalmi mobilitást sürgető átalakításában: a nyolcosztályos általános iskolai reform bevezetésében és a népi kollégiumok munkájában. Ekkor a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézetének vezetőjeként számtalan cikket, tanulmányt készít az iskola demokratizáló funkciójáról, a csoportmunka kohéziót képző és a kreativitást felszabadító szerepéről, az iskola és a hatalom összefüggéséről. A tanulmány elején felvetett problémához visszatérve, a veleszületett képességeket hangsúlyozó, az oktatást pusztán kiegészítő tevékenységként értő oktatás- és társadalompolitikával szemben Mérei a háború után (egészen a köznevelésből való 1950 tavaszi eltávolításáig) egyértelműen lándzsát tör amellett, hogy a készségek és a képességek egyenletesen oszlanak el a társadalomban. Ebből logikusan következik az, hogy az iskola szerkezete és tartalma, a tankönyvek nivója és a pedagógus szakmai tudása alapjaiban határozza meg a gyermek világnézetét: vagyis a jövő társadalmának minőségét. Ennek az összetett problémának a kifejtését egy másik tanulmányban végezzük el.

¹⁰² Jóval később visszatért a Szondi-módszer lehetséges alkalmazási módjaira, lásd MÉREI, 1974. 124–138. Vö. még MARTON, 1969. G. Donáth Blanka összefoglalása: „*Gyakorlati példa Mérei Ferenc eljárása, aki kétprofilos technikát alkalmazott (Vademecum-sorozat, 1966), egyéni kiemelésekkel, összevonásokkal a technikát illetően is, mintegy támpontként alkalmazza a genotestet. Ő elméletileg azzal magyarázza a teszt általa is elismert nagyfokú használhatóságát, hogy – az empirikus, statisztikus beválás, kipróbálás mellett – a választások mögött korábbi tetszés–nemtetszés élmények, azonosítások, ítéleti sablonok húzódnak meg.*” NOSZLOPI, (1947).

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL   **Budapest Főváros Levéltára**
VIII.761   Fővárosi Pedagógiai Szeminárium iratai

Interjúk

Interjú Kiss Tihamérral. (Készítette K. Horváth Zsolt 2002 júliusában.)

V. Binét Ágnes emlékezése, elhangzott a Kossuth Rádióban, 1986. március 29-én. Gépírat (1986). A szerző birtokában.

Szakirodalom

ARIÈS

1987   ARIÈS, Philippe: A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Vál.: ÁDÁM Péter és SZAPOR Judit. Budapest, Gondolat, 1987.

ARIÈS

1987   ARIÈS, Philippe: *L'Homme devant la mort*. Paris, Seuil, 1977.

BALOGH

1982   BALOGH Tibor: *Jean Piaget*. Budapest, Kossuth, 1982.

BALOGHY

1933   BALOGHY Mária: Az Állami Gyógypedagógiai Nevelési Tanácsadó szervezet és működése. Beszélgetés Schnell János dr. főorvossal. *A Jövő Útjain*, 8. (1933) 2. sz. 119–121.

BENEDEK

1943   BENEDEK István: *Ösztön és bűnözés. A gyermekkori bűnözés lélektana orvosok, jogászok, nevelők és a művelt nagyközönség számára*. Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés, 1943.

CSER

1988   CSER János: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása. In: *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*. Szerk.: KISS György. Budapest, BME Mérnöktovábbképző Intézete, 1988. 116–121.

DANCS

1978   DANCS István (szerk.): *Hetvenöt éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Az 1977. nov. 21–24-i tudományos ülészak előadásai*. Budapest, MTA Pszichológiai Intézete, 1978.

ELIAS

- (1939) ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Budapest, Gondolat, 1987.

ERŐS-LÉNÁRD-BÓKAY

- 2008 ERŐS Ferenc – LÉNÁRD Kata – BÓKAY Antal (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról.* Budapest, Thalassa, 2008.

ERŐS

- 1985 ERŐS Ferenc: Pszichoanalízis és strukturalizmus Jacques Lacan munkásságában. *A Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás Szekciójának füzetek*, 1985/6.
- 2000 ERŐS Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor.* Budapest, Új Mandátum, 2000.
- 2001 ERŐS Ferenc: Jacques Lacan, a vágy tragédiája. In: *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum, 2001. 239–251.
- 2004 ERŐS Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlata.* Budapest, Jószyöveg, 2004.
- 2006 ERŐS Ferenc: Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In: *Mérei élet-mű.* Szerk.: BORGOS Anna – ERŐS Ferenc – LITVÁN György. Budapest, Új Mandátum, 2006. 127–159.
- 2010a ERŐS Ferenc: *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet.* Budapest, Jószyöveg, 2010.
- 2010b ERŐS Ferenc: A pszichoanalízis és a budapesti egyetem 1918–19-ben. Háttér és kronológia. In: *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet.* Jószyöveg Műhely, Budapest, 2010. 85–103.

FERENCZI

- 1930 FERENCZI Sándor: A 'pszichoanalízis' név illetéktelen használata. *Gyógyászat*, 70. (1930) 38. sz. 1–19.

FORGÁCS

- 1987 FORGÁCS Péter: *Epizódok M. F. tanár úr életéből.* Budapest, Balázs Béla Stúdió-MTV, 1987.

FORGÁCS

- 1988 FORGÁCS Péter: Epizódok M. F. tanár úr életéből. *Filmvilág*, 30. (1988) 8. sz. 13–16.

FOUCAULT

- (1976) FOUCAULT, Michel: *Il faut défendre la société. Cours au Collège de France, 1976.* Paris, Gallimard-Seuil, 1997.
- (1978–1979) FOUCAULT, Michel: *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978–1979.* Paris, Gallimard-Seuil, 2004.
- [1961] FOUCAULT, Michel: A bolondság története a klasszicizmus korában. Budapest, Atlantisz, 2004.

FREUD

- 1989 FREUD, Sigmund: *Önéletrajzi írások.* Budapest, Cserépfalvi, 1989.

GAÁL

1939 GAÁL Gábor: Freud halála. *Korunk*, 14. (1939) 10. sz. 882–884.

GÁBOR

1991 GÁBOR Éva: Révész Géza (1878–1955). In: *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Szerk.: Kiss György. Budapest, Akadémiai, 1991. 24–36.

GEERTZ

2004 GEERTZ, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Vál.: NIEDERMÜLLER Péter. Budapest, Osiris, 2004, 2., javított kiadás. 194–226.

GORDON

1991 GORDON, Colin: Governmental Rationality: An Introduction. In: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. Eds: BURCHELL, Graham – GORDON, Colin – MILLER, Peter. Chicago, The University of Chicago Press, 1991.

GORER

1965 GORER, Geoffrey: *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*. London, Cresset, 1965.

GRASTYÁN

1985 GRASTYÁN Endre: *A játék neurobiológiája*. Budapest, Akadémiai, 1985.

GYŐRI

1977 GYŐRI György: Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Kortárs*, 21. (1977) 4. sz. 629–644.

HARGITAI

2008 HARGITAI Rita: *Sors és történet. Szondi Lipót sorsanalízise a narratív pszichológia tükrében*. Budapest, Új Mandátum, 2008.

HARKAI SCHILLER

1934 HARKAI SCHILLER Pál: *Pszichológiai diagnosztika a gyermekkorban*. Kalocsa, Árpád Nyomda, 1934.

HARMAT

1994 HARMAT Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*. Budapest, Bethlen Gábor Kiadó, 1994.

HERNÁDI

1987 HERNÁDI Miklós: Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Magyar Tudomány*, 32. (1987) 7–8. sz. 588–597.

ILLYÉS

[1939] ILLYÉS Gyula: *Lélek és kenyér. Kozmutza Flóta értelmességi- és ösztönvizsgálataival*. Budapest, Nyugat, [1939].

K. HORVÁTH

- 2005 K. HORVÁTH Zsolt: A lélek segédigéi. A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc. *Korall*, 21–22. sz. (2005) 97–123.
- 2012 K. HORVÁTH Zsolt: A budapesti Csikágó élménye: a városi tér és annak átdolgozásai Mérei Ferenc terep- és álommunkájában. In: *Utak és kalauzok. Válogatás az Osztrák-Magyar Monarchia topográfijára*. Szerk: FENYVES Miklós et al. Budapest, Gondolat, 2012. 65–95.
- Megjelenés alatt K. HORVÁTH Zsolt: The Production of Creativity. The Politics of Ferenc Mérei's Psychological and Pedagogical Views. In: *Creativity Exercises*. Eds: HEGYI Dóra et al. Berlin–Leipzig–Budapest, Sternberg Press–Galerie für Zeitgenössische Kunst–Tranzit. Megjelenés alatt.

KARDOS

- 1957 KARDOS Lajos: Freud és a freudizmus. *Nagyvilág*, 2. (1957) 2. sz. 266–274.

KEMÉNY

- 1946 KEMÉNY Gábor: Mérei Ferenc: A gyermek világnézete. *Embernevelés*, 2. évf. (1946) 7–8. sz. 306–307.

KISS

- 1984 KISS György: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriumának története (1929–1949). *Budapesti Nevelő*, 20. (1984) 3. sz. 59–70.
- 1991 KISS György: Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború közötti Magyarországon. In: *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Szerk.: Kiss György. Budapest, Akadémiai, 1991. 79–105.
- 1995 KISS György: A hazai pszichológiatörténeti kutatások eredményei. In: *Pszichológia Magyarországon*. Szerk.: Kiss György. Budapest, OPKM, 1995. 8–19.

KOVAI

- 2016 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*. Budapest, KRE–L'Harmattan, 2016.

KÖTE

- 1982 KÖTE Sándor: Nagy László életútja. *Pedagógiai Szemle*, 32. (1982) 5. sz. 390–403.

LAFFERTON

- 2004 LAFFERTON Emese: A magántéboldyától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Szerk.: BÉKÉS Vera. Budapest, Áron, 2004. 34–73.
- 2005 LAFFERTON Emese: Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. *Korall*, 21–22. sz. (2005) 46–67.

LÁNYI

- 2013 LÁNYI Gusztáv (szerk.): *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia. Ranschburg Pál (1870–1945)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013.

LEGRAND

1978 LEGRAND, Michel: *Léopold Szondi. Son test et sa doctrine*. Bruxelles, Pierre Mardaga, 1978.

MÁDAY

[1941] MÁDAY István: *Individuálpszichológia*. [Budapest], Pantheon Kiadás, [1941].

MARTON

1969 MARTON Magda: *Gyakorlatok. A Szondi-teszt*. Budapest, ELTE, 1969 (kézirat gyanánt).

MÉREI

- 1934 MÉREI Ferenc: A gyermekrajzok elemzése. *A Jövő Útjain*, 9. (1934) 6. sz. 165–168.
- 1935a MÉREI Ferenc: A „csodagyerek” a gyermeklélektan mérlegén. *Gyermeknevelés*, 1. (1935.) 2. sz. 30–2.
- 1935b MÉREI Ferenc: A gyűjtő gyermek. *Gyermeknevelés*, 1. (1935) 4. sz. 55–57.
- 1936 MÉREI Ferenc: Az országalapító gyermek. *Gyermeknevelés*, 2. (1936) 5. sz. 76–78.
- 1937a MÉREI Ferenc: A gombozó gyermek. *Gyermeknevelés*, 3. (1937) 9–10. sz. 131–134.
- 1937b MÉREI Ferenc, Gimnázium és polgári. Iskolaválasztás a 10. életévben. *Gyermeknevelés*, 3. (1937) 4. sz. 49–51.
- 1938a MÉREI Ferenc: Egy új számláló tábla játékos tanulásra. *Gyermeknevelés*, 4. (1938) 5–6. sz. 81.
- 1938b MÉREI Ferenc: Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban. *Iskola és Egészség*, 5. (1938) 2. sz. 127–140.
- 1939a MÉREI Ferenc: Átképzés és pályaválasztás. *Gyermeknevelés*, 5. (1939) 1–3. sz. 2–6.
- 1939b M[ÉREI] F[erenc]: A M. Kir. Gyermeklélektani Intézet munkája az 1938. évben. *A Jövő Útjain*, 14. (1939) 1–2. sz. 2–3.
- 1942 MÉREI Ferenc: *A pályaválasztás lélektana*. Budapest, Unitas, 1942.
- 1945 MÉREI Ferenc: *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*. Budapest, Anonymus, 1945.
- 1947 MÉREI Ferenc: *Az együttes élmény*. Budapest, Officina, 1947.
- 1967 MÉREI Ferenc: Nagy László élete és munkássága. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, 1966. *A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának Gyűjteménye*. Szerk.: KISS Árpád – NAGY Sándor – SZARKA József – SZOKOLSZKY István. Budapest, Akadémiai, 1967. 373–421.
- (1973) MÉREI Ferenc: A játék értelme és öröme. In: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Budapest, Akadémiai, 1989. 204–217.
- 1974 MÉREI Ferenc: A Szondi-próba. In: MÉREI Ferenc – SZAKÁCS Ferenc: *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*. Budapest, Medicina, 1974. 124–138.
- (1977) MÉREI Ferenc: Izmusok. Szürrealizmus és mélylélektan In: *„Vett a füvektől édes illatot”. Művészetpszichológia*. Budapest, Múzsák, 1987. 9–32.
- 1989a MÉREI Ferenc: *Freud fényében és árnyékában*. Szerk.: GERŐ Zsuzsa. Budapest, Interart, 1989.
- 1989b MÉREI Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Szerk.: GERŐ Zsuzsa – FISCHER Eszter. Budapest, Akadémiai, 1989. 25–28.

MÉSZÁROS

- 2008 MÉSZÁROS Judit: 'Nem látom itt egy békés jövő lehetőségét'. A budapesti iskola emigrációja. In: *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Szerk: ERŐS Ferenc – LÉNÁRD Kata – BÓKAY Antal. Budapest, Thalassa, 2008. 105–137.

N. N.

- 1935 Beszélgetés Schnell János főorvossal, a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet igazgatójával. *A Jövő Útjain*, 10. (1935) 1. sz. 171–173.

N. N.

- 2006 Illyés Gyuláné-interjú. In: *Gyógypedagógus-történetek. Beszélgetések a magyar gyógypedagógia félmúltjáról*. Szerk: BÁNFALVY Csaba – SZAUDER Erik – ZÁSZKALICZKY Péter. Budapest, ELTE BGGyFK-Eötvös Kiadó, 2006. 67–72.

NAGY

- 1915 NAGY László: *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez*. Budapest, Eggenberger-féle Könyvkiadó Vállalat, 1915.

NÉMEDI

- 2007 NÉMEDI Dénes: Durkheim Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 17. (2007) 3–4. sz. 149–174.

NEMES-BERÉNYI

- 1999 NEMES Lívია – BERÉNYI Gábor (Hrsg.): *Die budapester Schule der Psychoanalyse*. Budapest, Akadémiai, 1999.

NEMES

- 1998 NEMES Lívია: Illyés Gyula és a pszichoanalízis. In: *Alkotó és alkotás*. Budapest, Animula, 1998. 69–76.

NOSZLOPI

- (1947) NOSZLOPI László: *Sorselemzés és kísérleti ösztöndiagnosztika. A Szondi-féle ösztönlélektan teljes ismertetése*. Budapest, Akadémiai, 1989.

ORTUTAY

- 1940 ORTUTAY Gyula: Illyés Gyula: Lélek és kenyér. Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálataival. *Nyugat*, 33. (1940) 2. sz. 98–100.

PAPP

- 1969 PAPP Zsolt: A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Valóság*, 12. (1969) 12. sz. 77–85.

PIAGET-FRAISSE-REUCHLIN

- 1973 PIAGET, JEAN – FRAISSE, PAUL – REUCHLIN, Maurice: *A kísérleti pszichológia módszerei*. Budapest, Akadémiai, 1973.

PIAGET

- 1978 PIAGET, Jean: *Szimbólumképzés a gyermekkorban. Utánzás, játék és álom; a kép és ábrázolása.* Budapest, Gondolat, 1978.

PISZTORA

- 1983 PISZTORA Ferenc: A százéves budapesti Pszichiátriai Tanszék és Klinika kezdeti időszaka Laufenauer Károly (1882–1901) és Moravcsik Ernő Emil (1902–1925) professzorsága alatt. *Ideggyógyászati Szemle*, 36. sz. (1983) 193–209.

PLÉH

- 1998 PLÉH Csaba: Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. A pszichológiai történetírás hagyományai. In: *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok.* Budapest, Balassi, 1998. 71–90.
- 2002 PLÉH Csaba: Utószó. A magyar funkcionalista pszichológia elméleti szintézise: Harkai Schiller Pál a pszichológia céljairól és felépítéséről. In: HARKAI SCHILLER Pál: *A lélektan feladata.* Budapest, Osiris, 2002. 297–310.

RANSCHBURG

- 1895 RANSCHBURG Pál: Adatok a hypnotikus suggestiv therapia kérdéséhez. *Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei*, 39. (1895) 25.
- 1905 RANSCHBURG Pál: *A gyermeki elme fejlődése és működése, különös tekintettel a lelki rendellenességekre, ezek elhárítására és orvoslására.* Budapest, Athenaeum, 1905.

ROBINSON

- 1969 ROBINSON, Paul A: *The Freudian Left: Wilhelm Reich, Géza Roheim, Herbert Marcuse.* New York–London, Harper and Row, 1969.

ROSE

- 1999 ROSE, Nikolas: *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self.* London–New York, Free Association Books, 1999. 2. kiadás.

SCHAFFER

- 1928 SCHAFFER Károly: Laufenauer Károly jelentősége. *Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei*, 72. (1928) 9. sz. 1–10.

SCHILLER

- 1947 SCHILLER, Paul H.: Paul Ranschburg (1870–1945). *The American Journal of Psychology*, 60. (1947) 444–446.

Schnell

- 1929a SCHNELL János: Ranschburg Pál. In: *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére.* Szerk.: SCHNELL János. Budapest, Magyar Gyógypedagógiai Társaság, 1929.
- 1929b SCHNELL János: A Gyógypedagógiai Psychologiai M. Kir. Laboratórium tudományos működése egy negyedszázad alatt (1903–1928). In: *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál*

- tiszteletére*. Szerk.: SCHNELL János. Budapest, Magyar Gyógypedagógiai Társaság, 1929. 15–105.
- 1933 SCHNELL János: A gyógypedagógiai és orvosi pszichológia a gyakorlati lelkiegszűségű (mentálhygiene) szolgálatában. Különnyomat. *Magyar Gyógypedagógia*, 4–10. (1933) 3–33.
- 1938 SCHNELL János: A gyermekorsok lélektanából. Esetek a Magy. Kir. Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó ambulanciájáról. *A Jövő Útjain*, 32. (1938) 4–5. sz. 3–39.
- [1968] SCHNELL János: *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása, tudományos és történeti előzménye*. Budapest, Központi Gyermekideggondozó Intézet, [1968].
- SIPOS**
- 1969 SIPOS Istvánné: A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 26. (1969) 2. sz. 149–155.
- SZABÓNÉ**
- 1983 SZABÓNÉ DR. FEHÉR Erzsébet: A gyermektanulmány a sárospataki tanítóképzőben az 1930-as években. In: *A tanítóképzés múltjából*. Szerk: FÖLDY Ferenc et al. Sárospatak, Comenius Tanítóképző Főiskola, 1983. 67–75.
- SZONDI**
- 1935a SZONDI Lipót: Konstitúció és szociális orvostudomány. *Szociális orvostudomány*, 2. (1935) 1. sz. 1–8.
- 1935b SZONDI Lipót: *A család kutatás és iker kutatás módszertani elemei: három előadás*. Budapest, Kis Akadémia, 1935.
- 1939 SZONDI Lipót: Beszámoló a M. Kir. Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumának 1938. évi munkájából. *A Jövő Útjain*, 14. (1939) 1–2. sz. 3–5.
- TORDA**
- 1988 TORDA Ágnes: Schnell János szerepe a gyógypedagógiai pszichológia gyakorlatában. In: *A Heim Pál Gyermekkorház – Rendelőintézet Mentálhygieniai Osztálya és a Budapesti Gyermek-ideggondozók jubileumi évkönyve, 1958–1988*. Szerk.: BÁNLAKY Éva – BUCZKÓ István. Budapest, Heim Pál Gyermekkorház – Rendelőintézet Mentálhygieniai Osztálya és a Magyar Pszichiátriai Társaság Gyermekpszichiátriai Szekciója, 1988. 35–38.
- [1995] TORDA Ágnes: Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón. In: *Pszichológia Magyarországon*. Szerk: KISS György. Budapest, OPKM, [1995]. 31–55.
- 2002 TORDA Ágnes: Ranschburg Pál pályakezdése. In: *„Önmagában véve senki sem...” Tanulmányok a gyógypedagógiai pszichológia és határtudományainak köréből, Lányiné dr. Engelmayer Ágnes 65. születésnapjára*. Szerk: ZÁSZKALICZKY Péter. Budapest, ELTE BGGyFK, 2002. 2. kiadás. 45–60.
- VÁRI**
- 1999 VÁRI Sándor: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. *BUKSZ*, 11. (1999) 2. sz. 174–183.

VÁRKONYI

1936 VÁRKONYI Hildebrand: *A kiválasztás és értelmességvizsgálat újabb kérdései*. Szeged, Szeged Városi Nyomda, 1936.

VOVELLE

1983 VOVELLE, Michel: *La Mort en Occident de 1300 à nos jours*. Paris, Gallimard, 1983.

WESZELY

1932 WESZELY Ödön: *A gyermektanulmány jelentősége és problémái*. Budapest, Lampel, 1932.

ZOLNAY-GEDÉNYI

1960 ZOLNAY Vilmos – GEDÉNYI Mihály: *Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék*. Budapest, 1960, kézirat. I. kötet.

K. Horváth, Zsolt

From Deviance to Prevention: Understanding Children's Behaviour from a Social Psychological Perspective in Hungarian Psychology – The Case of Ferenc Mérei

The study focuses on the process by which the scientific object of the psy-sciences was transformed at the turn of the 20th century. In the construction of mental diseases, the notion of deviance was gradually giving way to prevention. To confer this problem more specifically, through the scientific activity of Ferenc Mérei, the study analyses the birth of child psychology in Hungary, which has been strongly linked to pedology and social psychology. Mérei's approach does not apprehend the child as an individual, but as someone who lives in the context social relations, therefore, as a result, his existence is strongly influenced by the social environment. This dynamic aspect of Mérei's approach is intriguing not only from the point of view of the history of science, but also from the side of politics, because his studies in the 1930s foreshadowed the great reform of public education (1945); one of the main protagonists of which was Ferenc Mérei.

Lászlófi Viola

A munka mint az elmebetegségek gyógymódja?

Megalkuvás és útkeresés a pszichológiában és a pszichiátriában Magyarországon az államszocializmus első évtizedeiben*

Greg Eghigian történész 2002-ben *Was There a Communist Psychiatry? Politics and East German Psychiatric Care, 1945–1989* címmel megjelent rövid problémafelvető cikkében elsőként tette fel azt a kérdést, hogy vajon létezett-e kommunista pszichiátria? És ha igen, akkor miben állt a „különlegessége” nyugati párjához képest? Bár ezekre kérdéseke a minden kétséget eloszlató válaszokat ezidáig nem sikerült megtalálni, a problémáról folyó diskurzusba időről időre egyre több társadalomtudós – szociológus, történész, antropológus – kapcsolódik be,¹ kutatásaikkal egyre részletesebb képet adva a lelki normalizálással kapcsolatos elméleti elképzelésekről és azok gyakorlati megvalósításáról a „rövid huszadik század” során. Ezek a munkák² a Szovjetuniónál 1917-től, a többi államszocialista ország esetén az 1940-es évek végétől vizsgálják a pszichológiai és pszichiátriai gyakorlatokat, az azokban tetten érhető változásokat, és igyekeznek megfejtetni, hogy azok vajon milyen mértékben köszönhetők a nyugatitól eltérő politikai hatalmi formák meggyökeresedésének.

Szerzőik – kevés kivételtől eltekintve – a pszichológia és a pszichiátria tudománya és az államhatalom között feszülő sajátos politikai erőteret a regnáló hatalom egyszerű, represszív beavatkozásainak bemutatásánál sokkal körültekintőbben

---

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Takács Ádámnak, aki hasznos tanácsaival és építő kritikájával segítette a tanulmány megírását. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy nem Greg Eghigian 2002-es munkája volt a legelső, amely vizsgálat tárgyává tette a hidegháború keleti tömbjének országaiban a mentális gyógyítást megcélzó gyakorlatokat. Már a huszadik század utolsó évtizedeiben is voltak kísérletek a szovjet pszichológia történetének megrajzolására. (KOZULIN, 1984.) A hidegháború alatti „nyugati” és „keleti” pszichiátria összehasonlítására Paul Calloway tett kísérletet. (CALLOWAY, 1992.)

² A teljesség igénye nélkül ide sorolhatjuk például a 2015-ben Sarah Marks és Mat Savelli szerkesztésében megjelent, *Psychiatry in Communist Europe* című tanulmánykötet írásait, a kötetben szereplő szerzők ebben a témában született további műveit, Grégory Dufaud munkáit.

igyekeznek megrajzolni. Egyszerre veszik figyelembe a megváltozott arculatú és új eszközöket alkalmazó államhatalom direkt és indirekt behatási kísérleteit, a politikai légkör változásait, valamint az orvosi – vagy a tudományos – világra oly jellemző belső viszonyokat: a hierarchiát, a szakmai autonómiára törekvést és az egyes személyek között kialakult (gyakran átpolitizált) szakmai ellentéteket. A hatalmi és szakmai aktorok folyamatosan váltakozó egymásnak feszüléséről és összejátszásáról³ számos különböző témát – például az inzulinóma-terápia történetét,⁴ a szovjet pszichiátriai járóbeteg-ellátás tiszavirágéletű gyakorlatát,⁵ vagy magyar vonatkozásban az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet történetét⁶ – feldolgozó (eset)tanulmányból értesülhetünk. Szerzőik jórészt a pszichiátria gyakorlatban, az intézetek falai között zajló események között keresték az Eghigian által feltett kérdésre a választ, ebből igyekeztek megállapítani a lelki normalizálás „kommunista típusának” sajátosságait.⁷

Tanulmányomban egy ehhez képest különböző megközelítést igyekszem alkalmazni és a pszichiátriai gyakorlat helyett az elméleti szövegek vizsgálatára helyezem a hangsúlyt, a kérdésfeltevésemet is ehhez igazítom. Egy, a korszakban „újra feltalált” terápiás formáról, a munkaterápiáról szóló, az ideggyógyászati-pszichiátriai és a pszichológiai időszaki kiadványokban,⁸ monográfiában megjelent szakszövegeket vizsgállok. Arra keresem a választ, hogy az ezeket szerző pszichiáterek és pszichológusok hogyan próbáltak szakmailag alkalmazkodni az ideológiai elvárásokhoz, és hogyan igyekeztek megteremteni egy, a kommunista hatalom számára is elfogadható, mi több, támogatandó pszichoterápiát 1954 és 1964 között Magyarországon. Ezen belül azt szeretném feltárni, hogy az ötvenes-hatvanas években megkonstruált munkaterápia, már nevéből adódóan is bármennyire az „ideológia szolgálóleányának” tűnt, és bármennyire ezt a célt kellett volna, hogy betöltse,⁹ valójában nem volt ennyire egyértelmű a helyzete.

Mivel a korszakhatár megválasztása a politikatörténeti mérföldköveket figyelembevéve kérdéseket vethet fel, fontos megemlíteni, hogy a munkaterápiás szövegek szempontjából a Rákosi-rendszerből a Kádár-érába való átlépés nem jelentett

³ Az új politikai berendezkedés számos esetben lehetőséget biztosított arra, hogy fiatal, vagy egyszerűen csak addig kevésbé respektált szakemberek hamar nagy karriert fussanak be – bár az közel sem volt biztos, hogy az ilyen, politikai vonalon szerzett szakmai előnyöket sokáig élvezhették. Ez történt Vasili Giliarovsky, Ivanov-Smolenskii és Aleksandr Shmar'ian esetében is az 1940-es végén és a 1950-es évek elején. (ZAJICEK, 2017.)

⁴ ZAJICEK, 2015.

⁵ DUFAUD, 2014.

⁶ KOVAI, 2015.

⁷ Ezen kívül még a munkáknak szintén egy jelentős csoportját képezik azok a szövegek, amelyek a tudományos életben szerepet játszó személyek közötti kapcsolatrendszerek, vagy esetleg a személyes életutak alakulásán keresztül mutatják be szakmaiság és a politikai érdekek határmezsgyéjén végbemenő folyamatokat (például ZAJICEK, 2017; de Kovai Melinda 2016-os könyvében is igen jelentős szerepet kap ez a nézőpont).

⁸ A tanulmányomban vizsgált szövegek az 1955-ben alapított *Ideggyógyászati Szemlében*, valamint az 1958-ban alapított *Pszichológiai Tanulmányok* és az 1960-tól újra kiadott *Magyar Pszichológiai Szemle* oldalain jelentek meg.

⁹ Arról, hogy valójában ezt a célt szánták ennek a terápiás formának BENEDEK, 1957. 25.

gyökeres szemléletváltást, egészen az 1960-as évek közepéig.¹⁰ Így az említett 10 évben keletkezett munkák egyben vizsgálhatók. Tanulmányomban tehát a terápiás formáról született elméleti munkákat elemzem, az ezekben leírtak gyakorlati megvalósulásának vizsgálata további kutatás tárgyát képezi.

Miért pont a munkaterápia?

Ahhoz, hogy megértsük miért és hogyan vált a munkaterápia az elmebetegségek kezelésének bevett módszerévé az államszocialista Magyarországon, röviden fel kell vázolnunk, hogy milyen változások következtek be a mentális betegségek gyógyításában 1948 után, ezek milyen hatalmi igényekben, vagy társadalmi szükségletekben gyökereztek.

A Magyarországon 1948-tól kiépülő pártállami rendszer nem csak politikai, gazdasági és társadalmi változásokat hozott: az új berendezkedés hivatalos ideológiájának hatásai a pszichológia és pszichiátia diszciplínáját sem hagyták érintetlenül. Az uralkodóvá váló marxista-leninista eszmerendszerben az volt a mérvadó álláspont, hogy mivel a társadalmi lét adottságai határozzák meg az emberek gondolkodásmódját,¹¹ ezért az elmebetegségek jelentős része a kapitalizmus visszaéléseiből fakadhat. Így tehát a problémát szociális eredetűnek, a hibás társadalmi berendezkedés fejleményének tekintették. Azonban a kezelésükre létrehozott terápiás formák és az azokat alkalmazó terapeuták az individuummal foglalkoztak – gondoljunk például a pszichoanalízisre, vagy az individuál-pszichológiára –, nem pedig a probléma valódi okával, a társadalommal.¹² Ez a kiépülőfélben lévő hatalmi rendszer szempontjából két logikus következtetést vont maga után: az első, hogy az új, kommunista elveken alapuló berendezkedés megszilárdulásával – a társadalmi osztályok mellett – a mentális betegségeknek is nagyrészt el kellett volna tűnniük, hiszen az őket kiváltó társadalmi okok is felszámolódtak. A másik pedig az, hogy mivel a pszichoterápiák nagy része az egyén szintjén próbálta meggyógyítani az elmebetegségeket, így a kor értelmezése szerint nem járhatott sikerrel, áltudományként tűnt fel és megszüntetésre ítéltetett. A felszámolási folyamat viszonylag gyorsan, 1948 végére be is fejeződött.¹³

¹⁰ A pszichológia 1956 utáni helyzetét, újraintézményesülését Kovai Melinda részletesen tárgyalja. Kovai kifejti, hogy a pszichológia helyzetének revidálása már az 1956-os forradalom előtt elkezdődött (például a Petőfi-kör vitáin is gyakran szóba került), majd a forradalom leverése sem tudta hosszú időre megtörni ezt a lendületet, 1958-ban kiadásra kerül 1948 óta az első pszichológiai periodika, 1962-ben pedig újra megalakítják a Magyar Pszichológiai Társaságot és az egyetemi pszichológusképzés is megindul. (KOVAI, 2016. 315–337.) Ennek figyelembevételével különösen érdekes, amit a munkaterápiás szövegek esetében tapasztalunk.

¹¹ Marx, [1859]. 11–12. Tariska István 1951-ben egy, a *Népegészségügy* lapjain megjelent cikkében statisztikailag is igyekszik bizonyítani ezt az állítást, mégpedig annak bemutatásával, hogy az elmebetegek számaránya a kapitalista országokban – a kapitalizmus sajátosságaiából fakadóan – nő, míg a szocialista országokban csökken. (TARISKA, 1951. 17–18.)

¹² A kérdésről a *Fórum* című folyóiratban jelentek meg tanulmányok Tariska Istvántól és Pálóczi Horváth Györgytől.

¹³ A felszámolási folyamat részletes tárgyalását lásd KOVAI, 2016. 220–260.

A pszichológia újraintézményesülésére pedig majd csak bő tíz év múlva kerül sor.¹⁴

A lélek rendellenességeit vizsgáló tudományos módszerek közül a pszichiátria valamivel szerencsésebb helyzetben volt, bár a pavlovizációs törekvések Magyarországon is éreztették hatásukat.¹⁵ A Szovjetunióban a pavlovi eszmék a sztálinizmus 1945 utáni időszakában váltak igazán népszerűvé. A nyugattal való versengésbe belesodródó Szovjetunió előljárói az orosz fiziológus tanaival szerettek volna valamiféle egységes, a nyugati kutatási irányoktól eltérő (ideológiai–tudományos) alapot adni többek között a biológia, a pszichológia és a pszichiátria számára. Ez a gyakorlatban a Pavlov által felvetett kutatási témák folytatását és a fiziológus műveinek megkérdőjelezhetetlen elfogadását jelentette. Bár a pavlovizmus a pszichológia magyarországi felszámolásában is igen fontos szerepet kapott, a pszichiátriára kisebb veszélyt jelentett. A pszichiáterek a szaktudományos eredményeiket szorosabb megkötések nélkül publikálhatták, és az orvosi praxisban büntetlenül alkalmazhatták, ha azok nem keveredtek nyílt ellentmondásba a pavlovi elvekkel.

Azonban a pszichiátria gyakorlati helyzetét tekintve már korántsem volt ennyire szerencsés pozícióban. Bár a különböző, az állami ideológiának ellentmondó pszichoterápiák felszámolása még nem is nehezítette volna meg döntően a kórházi osztályok és a zárt intézetek helyzetét – mivel ezeket egyébként is csak egy szűk társadalmi réteg tudta igénybe venni –, viszont a paternalista államhatalom szociális intézkedései annál nagyobb problémát okoztak. Az 1950-től államosított, és egyre szélesebb rétegekre kiterjesztett társadalombiztosítási rendszer¹⁶ miatt az amúgy is zsúfolt elmeegógyintézetek és a kórházi osztályok roskadoztak a túlterheltségtől.¹⁷ Ennek nemcsak az újonnan elérhetővé váló kórházi ápolás vonzósága volt az oka, hanem az is, hogy a nők munkába állásával a betegeskedő hozzátartozóra már nem volt, aki vigyázzon. Így a felszámolódó ellátási lehetőségek helyett égetően szükségessé vált egy olyan terápiás forma kialakítása, amellyel a zártosztályokon már nem fejleszthető állapotú betegek kórházi ágyait fel lehet szabadítani. A kialakítandó módszer azonban mégsem engedhette el teljesen a folyamatos felügyeletet igénylő páciensek kezét, valamiféle szervezett ellátási lehetőséget

¹⁴ Érdemes utalni arra, hogy a ma ismert diszciplináris határok a pszichológia és a pszichiátria között egyáltalán nem voltak olyan egyértelműek a huszadik század közepén, mint napjainkban. Hatványozottan igaz volt ez a pszichoterápiák, a pszichoanalízis tekintetében, amely művelői is általában pszichiáterek voltak (a két diszciplína összemosisáról és szétválásáról bővebben: KOVAL, 2016. 108; 140.)

¹⁵ A pavlovi tanok szinte egyeduralkodóvá válásáról, majd a „pavlovista pszichiátria” mibenlétének feltárásáról két különböző koncepció is született. Benjamin Zajicek 2009-es doktori disszertációjában a szakemberek személyes konfliktusain és szakmai vélekedésein keresztül azt igyekezett bebizonyítani, hogy a pavlovizmus egyik legfontosabb sajátossága valójában a pavlovi elvek állandó újraértelmezésében állt és az orosz fiziológusról elnevezett szemlélet nem egységes koncepcióként, hanem az intézményes–szakmai viták katalizátoraként volt jelen. (ZAJICEK, 2009.) Grégory Dufaud nem annyira a szemléletet alkalmazó egyének, mint inkább a pszichiátriai tudás felől közelített a kérdéshez. Dufaud a pavlovi koncepció felkarolásában a szovjet pszichiátria modern tudománnyá válásának kulcsát látta. (DUFAUD, 2015.)

¹⁶ BARTOS–GÁL–GUNYHÓ, 1967. 16–17.

¹⁷ FÜREDI–BUDA, 1980. 1115–1120. A pszichiátriai ágyszámok háború előtti és utáni alakulásáról is tőlük tájékozódhatunk. Valamint Benedek István 1955-ös cikkében szintén reflektál a túlszűfolt-ságra. (BENEDEK, 1955. 55.)

biztosítani kellett. Végül – de nem utolsó sorban – ennek az új kezelési formának világnézetileg valahogy összeegyeztethetőnek kellett lennie a sztálinista elvekkel (vagy legalábbis nem kerülhetett nyílt ellentmondásba azokkal). A probléma megoldását a munkaterápia alkalmazása jelentette, amely a munkatevékenységre, mint a marxista-leninista ideológia egyik alapvető elvi és normatív hivatkozási pontjára¹⁸ épült.

A „kommunista” munkaterápia megkonstruálása

Az új, alapelveiben is a rendszer normáihoz illeszkedő, viszont releváns magyar szakirodalommal még kevésbé rendelkező¹⁹ módszer ösztönözte a kutatást: már 1952-ben kísérleti munkaterápiás intézet alakult Intapusztán, majd az állami gazdaságokban is létrehoztak „elmebetegkolóniákat”,²⁰ az ötvenes évek második felében pedig sorra alakultak az intaházaihoz hasonló, munkaterápián alapuló pszichiátriai intézmények.²¹ Az ezekben dolgozó vezető orvosok egy sajátosan kettős helyzetbe kerültek. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy rájuk várt egy, a kommunista államhatalom ideológiai ízlését (is) kiszolgáló terápiás módszer kidolgozása. Így feladatuk nemcsak szakmai, hanem politikai küldetésként is értelmeződhetett. Másrészt – és az imént elmondottakból adódóan –, mivel szakszerűen végzett munkaterápiára korábban nem volt példa Magyarországon, ezért az annak kidolgozásával megbízott pszichiáterek munkájukban nagyobb szakmai mozgásterrel rendelkezettek, mint a kollégáik.²² Erre következtethetünk Benedek István pszichiáter-író széles körben ismert *Aranyketrec* című munkájából, amelyben az intapusztai kísérleti munkaterápiás intézetben szerzett négy éves tapasztalatairól számol be, valamint abból a tényből, hogy sem a szovjet, sem más, a szocialista blokk országaiból származó munkaterápiás szakmunkák nem kerültek lefordításra.²³ A kérdés már csak az volt, hogy viszonylagos szabadságukkal mennyire tudtak és akartak élni ezek az orvosok.

A vizsgált korszakban a témában megjelent művek nagy részét Benedek István, valamint Gálfi Béla pszichiáterek jegyezték. Előbbi az *Aranyketrec* című kötet írója, az intaházi munkaterápiás osztály 1952 és 1956 közötti, valamint 1956 elejétől

¹⁸ A marxizmus rendszerében munka antropológiai jelentőségéről lásd MÁRKUS, 1971. 12–31.

¹⁹ Néhány tanulmány született még a két világháború közötti időszakban a témáról Nyíró Gyula és Fabinyi Rudolf közreműködésével. (NYÍRÓ, 1940; FABINYI, 1930a; 1930b; 1930c.)

²⁰ Az állami gazdaságokban létrehozott, elmebetegek foglalkoztatására szolgáló telepeknek ez bevett megnevezése lehetett, hiszen Gálfi Béla és Benedek István is így hivatkozik rájuk. Lásd például BENEDEK, 1957. 470; GÁLFI, 1964. 121.

²¹ 1964-ben négy ilyen intézmény volt Magyarországon, település szerint: Intapuszta, Dénesfa, Simaság, Pomáz.

²² Ez a látszólag kissé megengedő hozzáállás azonban belefért a Rákosi-korszak tudományról alkotott elképzelésébe, amely szerint a tudományos kutatásoknak gyakorlati célt kell szolgálniuk, a társadalmi és a termelési fejlődést kell elősegíteniük. (KÓNYA, 1998. 13–18.)

²³ Benedek munkája első részében (BENEDEK, 1957. 11–223.) folyamatosan reflektál arra, hogy Intapusztára kerülésekor szabad kezet kapott, a kötete második része elején pedig azt is kifejti, hogy tényleg semmilyen előzetes ismerettel nem rendelkezett a munkaterápiát illetően. (BENEDEK, 1957. 223–247.) Ilyen értelemben (is) valóban kísérleti volt az intézmény.

a simasági szintén munkaterápiás intézmény vezetője volt, utóbbi pedig az állami gazdaságokban felállított terápiás kolóniák, majd 1957-től a pomázi munkaterápiás intézet igazgatójaként tevékenykedett.²⁴ Az 1960-as évek elejétől pedig Lesch Gyula, Goldschmidt Dénes, Várhelyi Gyula és Török István és Schenker László pszichiáterek, valamint Adorjáni Csaba pszichológus²⁵ is bekapcsolódtak a témáról folyó diskurzusba.

A kommunista munkaterápia-történet mint pszichiátriai üdvtörténet

A munkaterápiás szövegek szerzőinek, mielőtt nekiláthattak volna a saját terápiás gyakorlatuk kidolgozásához, először saját múltjukkal kellett „szembenézniük”. A mentális betegek foglalkoztatására alapozott terápia ugyanis nem az államszocialista egészségügy találmányai közé tartozott, sokkal korábbi előzményekre tekintett vissza. A kezelési forma korai története egészen a 18. században Nyugat-Európában kidolgozott morális terápiáig nyúlt vissza.²⁶ Magyarországon az 1940-es évek végéig a dolgozni képes pszichiátriai kezelték foglalkoztatására két bevett gyakorlat létezett. Kisebbségüket már a 19. század végétől munkaterápia keretében foglalkoztatták az elmeegógyintézetek. Ez azonban egyáltalán nem jelentett szisztematikus terápiás gyakorlatot, csupán annyit, hogy a betegek látták el az intézet körüli takarítási, kertészeti feladatokat, esetleg anyagokat hímeztettek velük.²⁷ Dolgoztatásuk így sokkal inkább a megmaradt munkaerejük gazdaságos felhasználását jelentette a kórház vagy elmeegógyintézet számára, mint a gyógyulásuk érdekében elrendelt terápiás feladatot.

A mentális betegek nagyobb részét ellátó, szintén az elmebetegek foglalkoztatásán alapuló, jól szervezett és igen népszerű családi ápolási rendszer a huszadik század első éveiben honosodott meg Magyarországon. Ennek lényege az volt, hogy a zártosztályi ápolásra nem szoruló, viszont a helyüket a mindennapokban megállni nem képes, folyamatos felügyeletet igénylő betegeket elhelyezzék. Az ápolási formáról író orvosok egyetértettek abban, hogy a családi ápolás a nyilvánvalóan valós finansziális hasznán túl – hiszen nem igényelte újabb hatalmas kórházak és elmeegógyintézetek megépítését – még jelentősebb előnyökkel rendelkezett: az ápolás célkitűzése ugyanis az volt, hogy az azt megelőzően zárt osztályokon élő, „emberi közösségből kiszakadt beteget”²⁸ a társadalomba a visszavezesse. Hogy ez a reintegráció sikeres legyen, a társadalom alapegységének, Konrád Jenő pszichiáter szavaival élve, az „ember természetes környezetének”²⁹ tekintett kiscsoportot, a családot állították a gyógyítás szolgálatába, így „a szülő és leszármazott

²⁴ Gálfi munkaterápiával való kapcsolata nem az állami gazdaságok elmebeteg-kolóniáinak vezetésével kezdődött. Még 1952-ben, mielőtt Benedek István Intapszútra került, Gálfi látta el az orvosi feladatokat egy rövid ideig.

²⁵ Adorjáni néhány évvel később orvosi végzettséget is szerzett, cikke megírásakor azonban még a pomázi munkaterápiás intézet klinikai pszichológusa és pszichiátriai tanácsadója volt.

²⁶ Bővebben lásd FOUCAULT, [1961].

²⁷ FABINYI, 1930. 1046–1049; NYÍRÓ, 1940. 86–87.

²⁸ IFJ. CSEKEY, 2010. 186.

²⁹ KONRÁD, 1904. 4.

közötti ősközösséghez hasonló”³⁰ érzelmi viszonyra építették a kezelést. E szerint az értelmezés szerint a munka azért is vált fontossá az elmebetegek életében és szocializációjában, mert a család munkamegosztási rendszerként is működött. Ez hagyományosan azt jelentette, hogy míg a férfi dolgozott és igyekezett előteremteni a család boldogulásához szükséges javakat, addig a nő otthon nevelte a gyerekeket, vezette a háztartást, alkalomadtán esetleg besegített a mezőgazdasági munkába. A beteg akkor tudta magát sikeresen integrálni ebbe a rendszerbe, és azon keresztül a társadalom vérkeringésébe, ha kivette a részét a ház körüli teendőkből, egyszóval dolgozott.³¹

Úgy tűnik azonban, hogy sem a terápiás elveket nem foganatosító „munkaterápia”, sem a családi ápolás nem fért össze az államszocialista korszak társadalmi és terápiás igényeivel. A két korábbi gyakorlattal az 1950-es, 60-as évek munkaterápiás szövegeinek szerzői közül Benedek István és Gálfi Béla számolt le – igen gyakran ugyanazokban a munkákban, amelyekben a saját munkaterápiás koncepciójukat is felvázolták. Írásaikban mind a családi ápolás, mind pszichiátriai osztályon történő régi típusú foglalkoztatás egy egykoron korszerűnek számító, mára a kapitalista rendszer káros, nem éppen gyógyító gyakorlatként tűnt fel.³² A családi ápolás esetén ez két fő érveléssel látszott indokolhatónak: egyrészt a hagyományos családmodell mint a „kizsákmányolás” színtere szerepelt a marxizmus fogalomtárában, így az elmebetegek családi ápolása is csak a kizsákmányolás egyik formájának számíthatott. Másrészt pedig a munkaterápiáról szóló szövegek a családi ápolást a paraszti társadalomhoz fűződő szoros kötelékei miatt a szocialista termelési renddel összeegyeztethetetlennek kiáltották ki.³³ A kórházi munkaterápiával ezzel szemben az volt a fő probléma Benedekék szerint, hogy csak a betegek tétlenségét akarta kiküszöbölni, valódi terápiás és ezzel összefüggésben termelési célja nem volt.

Benedek és Gálfi igyekeztek egy olyan fejlődési folyamatként bemutatni a munkaterápia történetét, amely az általuk művelt „kommunista munkaterápiában” tetőzik be – pontosan úgy, ahogyan a társadalom szocialista fejlődése esetén az osztály nélküli kommunista társadalomba fut ki. A régi módszerekkel szembeni kritikáikat marxista elvekre építették fel, így azokat olvasva olyan érzésünk támadhat, mintha Mód Aladár *400 év küzdelem*³⁴ című dialektikus-materialista munkájával ismerkednénk: munkáikban az elnyomott népet az elmebetegek, míg a mentális gyógyítás Dózsáját, Rákócziját és Kossuthját pedig Pinel, Pisani vagy Simon testesíti meg. Így az ötvenes és hatvanas évek magyar pszichiátriai szövegeikben pontosan úgy tekintettek az őket megelőző munkaterápiára, mint a szocializmus a kapitalizmusra: elvi közösséget semmilyen formában nem vállaltak vele, azonban a saját idejüket megelőző fejlődési foknak tekintették.

³⁰ IFJ. CSEKEY, 2010. 186.

³¹ A második világháború pusztítása nagyrészt kiürítette a családi ápolási telepeket.

³² BENEDEK, 1955a. 55.

³³ Lásd például GÁLFI, 1964. 21. Bár rendeletileg a családi ápolást soha nem számolták fel, azonban mégis törvényileg lehetlenítették el: a családoknak fizetett alacsony ápolási díjak miatt a kezelési forma magától is elsorvadt, további tudományos munkák sem születtek róla.

³⁴ MÓD, 1954.

A pártállami rendszer szolgálóleánya

A következőkben vegyük sorra, hogy melyek voltak a „kommunista munkaterápia” azon sajátosságai, amelyek megkülönböztették azt az imént említett előképektől.

Először is vizsgáljuk meg, hogy a szerzők hogyan vélekednek a munkatevékenységről mint „terápiás eszközzől”. A szövegekben minden esetben, csak és kizárólag a „termelőmunka” gyógyító hatásáról értesülhetünk. „Csak a termelőmunka lelkesíti a dolgozót! [...] Téves az a nézet, hogy terápiás célból minden munka egyformán jó.” – adta meg a tételmondatokat Benedek István 1953-ban, a *Betegség és munkaképesség: az Orvos-egészségügyi Szakszervezet Pavlov Ideg-elve Szakcsoportjának Nagygyűlésén* tartott (majd a következő évben publikált) beszédében. A pszichiáter a munkaterápia elsődleges tanulságaként említette azt a felfedezését, hogy az elmebetegeket „értelmes, termelőmunkába kell állítani”,³⁵ hiszen alkalmasak ennek ellátására. Még ha munkájuk nem is lesz mindig teljesértékű, ettől függetlenül képesek dolgozni.³⁶ Benedek a pszichiátria falai között végzett, termelőmunkával kapcsolatos – az indoklás hiányossága miatt mindenképpen – axiómaszerű megállapításait Gálfi Béla, Adorjáni Csaba, Regius Ferenc és Schenker László is osztotta. Az ő gondolatmentük már egy, a munka egyszerű terápiás hatásnál sokkal szélesebben értelmezhető állítást fogalmazott meg. Benedek koncepciójához képest általánosabban, nem gyógyító-terápiás keretekben gondolkodtak, hanem azt állították, hogy „normalizáló tényezőként csak a termelő munka fogadható el”.³⁷ Kijelentésük magában hordozta azt az értelmezést is, hogy a termelőmunka maga a normalitás feltétele, eszköze és mértéke, amely mindenféle deviancia normalizálásának kulcsa lehet. Mindemellett akár Benedek előbbi, akár Gálfiék utóbbi értelmezését tekintjük mérvadónak, az elmebetegek termelőmunkába állítása a társadalom hasznos tagjává válásuk kulcsaként értelmeződött, amely sokkal inkább volt társadalmi lehetőség, mint kényszer.³⁸ A marxizmus szellemi rendszerében ugyanis a munka mint alapvető emberi igény és társadalmi gyakorlat jelent meg.³⁹ Az államszocialista hatalom pedig nagy hangsúlyt fektetett annak propagálása is, hogy a korlátlan munkalehetőség – amelynek kegyében immáron az elmebetegek is részesülhetnek – a szocialista társadalom szabadságának és felsőbbrendűségének politikai kifejeződése volt a kapitalista társadalommal szemben.

A munka politikai jelentősége mellett a termelést végzők társadalmi megbecsültségét is leképezte a munkaterápiáról szóló pszichiátriai diskurzus: a *munkás* szó mint pozitív megkülönböztető jelző került elő a szövegekben. Benedek szerint

³⁵ BENEDEK, 1955a. 61.

³⁶ BENEDEK, 1955a. 55. Benedek határozott kijelentései nem is olyan meglepőek, ha figyelembe vesszük azt, hogy az említett nagygyűlés megnyitó beszédében Lehoczky Tibor, az orvos-szakszervezet ideg-elve szakcsoportjának elnöke az „egész orvosi munka értelmét” nem magában a gyógyításban, hanem a betegek újra munkaképessé tételében jelölte meg. Szerinte „a munkaképesség kérdése nem jutott eddig törekvéseinkben nem jutott eléggé kifejezésre! Hiányzott a rendszeresség, hiányzott az egységes szempont és a nagooanalú áttekintés. Egészen más, ha betegeinket csak abból a szempontból nézzük, [...] hogy ezeket az embertársainkat vissza akarjuk adni a legfontosabb feladatuknak – a munkának.” LEHOCZKY, 1954. 1.

³⁷ ADORJÁNI-GÁLFI-REGIUS-SCHENKER, 1959. 559.

³⁸ Benedek így fogalmaz: „Szabad dolgozniok”. BENEDEK, 1955a. 60.

³⁹ SAYERS, 2005. 610–611; MARX, [1844]. 328–330; ENGELS, [1883].

ahogyan a társadalomban a „munkások” számítanak etalonnak a többi osztály tagjai számára, a betegek már régóta dolgozó, kivételes csoportját a „munkásbetegek” adták. Gálfi interpretációjában pedig a terápia során a betegeknél kialakított munkáslét jelentette az elmebeteg társadalmi helyzetének emelkedését.⁴⁰ A szerzők hallgatólagosan, de utaltak egy igen nagy presztízzsel járó társadalmi szokásra, a sztahanovizmus gyakorlatára is. „Nagyon sokan munkaidőn túl is kimennek a földekre vagy visszatérnek a műhelybe. Ezt teljesen spontán csinálják, senki sem bíztatja őket erre, ápoló sincs a közelükben, aki ellenőrizné vagy irányítaná őket. [...] Művelik a kertet a hivatalos munkaidőn túl, hiszen miénk a kert, magunknak műveljük!”⁴¹ – írta Benedek István, a népszerű háború utáni „miénk az ország, magunknak építjük” kommunista szólást parafrázálva.

A munkaterápiás csoportok szervezéséről szóló szövegrészek szintén a pszichiátria falain kívüli világra emlékeztetnek. A pszichiaterek a létesítményekben jellemző termelési módot az általában az államszocialista gazdaság munkaszervezésének leírására használt fogalmakkal rekonstruálták tanulmányaikban. Mind Benedek István, mind Gálfi Béla említi, hogy a betegek *brigádokban* dolgoznak, *brigádvezetők* felügyelete alatt, ahogyan bármelyik állami nagyüzemben.⁴² A szerzők igen nagy hangsúlyt fektettek annak magyarázatára is, hogy – pontosan úgy, mint a pszichiátrián túli szocialista rendszerben – a betegek a brigádokban kizárólag *magukért* és a *közösségükért* dolgoztak a munkaterápia keretein belül.⁴³ Bár szövegük erre vonatkozó pontjain nem említik a családi ápolást, gondolataikból mégis azt érzékelhetjük, hogy azzal kívánják szembeállítani az új terápiás formát: míg a családoknál a betegek privát érdekek kiszolgálásáért végezték munkájukat, addig ez a kizsákmányolás a munkaterápiában megszűnik, felváltja azt a közös munka öröme.

A szocialista társadalom jellegzetes intézményeinek a munkaterápiás intézetek falain belül való megkonstruálása az előbb említetteken kívül még egy gyakorlatban megjelent. Azok a betegek ugyanis, akik nem engedelmeskedtek a brigádvezetőknek, vagy a fegyelmezetlenül viselkedtek munka közben, hamar az intézet *társadalmi bírósága* előtt találhatták magukat. Ennek a bíróságtípusnak, a munkaterápiás szövegek szerint – csak úgy, mint az intézeten kívüli világban – a munkafegyelem és a szocialista együttélés szabályainak megsértői ellen kellett lefolytatnia eljárásokat. Az elmebetegek által létrehozott társadalmi bíróságok két szempontból is erősítették a munkaterápia államszocialista társadalomhoz való szoros kötődését: egyrészt, mivel ezt a bírósági formát zömében⁴⁴ a szocialista termelőüzemekben hozták létre, a munkaterápiás intézményben az „elmebetegek számára létrehozott üzem” jellege erősödött. Másrészt pedig az intézetek falain belül is igyekezett kiterjeszteni azt a meggyőződést, amely a pártállami célokat közösségi érdekként

⁴⁰ GÁLFI, 1964. 35.

⁴¹ BENEDEK, 1955a. 60–61.

⁴² BENEDEK, 1955a. 61; BENEDEK, 1955b. 238; GÁLFI, 1962. 557.

⁴³ BENEDEK, 1955a. 61; BENEDEK, 1955b. 238; GÁLFI, 1964. 38; 53.

⁴⁴ Azonban Polyák Petra 2017-es tanulmányában rámutatott arra, hogy ez a bíróságtípus, valószínűleg ugyanolyan okból, mint ahogyan az elmeegógyintézetekben, a szegedi és pécsi egyetem falain belül is felállításra került. (POLYÁK, 2017.)

azonosította, az azokkal való szembeszegülést pedig a dolgozók (betegek) sérelmeként értelmezte, büntetését – látszólag – az ő belátásukra bízta.

A formálódó kommunista társadalom intézményeinek és gyakorlatainak, mint az elmegyógyintézet falain belül is hivatkozható normatív alapnak a szakszövegekbe építése mellett a pszichiáterek egy másik módszerrel is éltek, hogy munkáikat még inkább megfeleltessék a korszak politikai elvárásainak. A szerzők ugyanis többször húztak elő olyan, tekintélyelvű érveket, amelyek ugyan valójában állításaikhoz tudományosan nem tettek hozzá – és ők sem erőlködtek azon, hogy ezek relevanciáját témájuk esetében bizonyítsák –, ám politikai súlyuknál fogva megkérdőjelezhetetlenné tették az elmondottakat. Gálfi Béla 1964-es munkájában a munkaterápia szakmai hasznossága mellett való érvelés után így fejezte be gondolatmenetét: „A munkaterápia fontosságát és eredményességét jelzi az a tény is, hogy intenzív alkalmazására a Szovjetunióban rendelet kötelezi az elmegyógyintézeteket és az ideggondozókat.”⁴⁵ Az olvasó számára az érvelés felépítése azt sugallja, hogy a szerző a Szovjetunió említésével igyekezett elejét venni a munkaterápia hatékonyságában esetleg még kételkedő olvasó kifogásainak.

Pavlov neve még inkább megkérdőjelezhetetlen viszonyítási pontként szerepelt, ennek köszönhetően többféle „felhasználási módját” találhatjuk meg az olvasott munkákban. A szakszövegek egy részében⁴⁶ a neves orosz fiziológus említése érzékelhetően csak egy kötelező tiszteletkör, ezekben az esetekben tanainak kifejtésére és valós szakmai alapként való kezelésére ritkán került sor. Máskor ő maga testesíti meg „a szovjet pszichológiát”. Ez abban mutatkozik meg, hogy a korszakban divatos, a munkaterápiához is kapcsolható pszichológiai kérdések tárgyalásánál a nyugati szerzők neve mellé, mint az adott témában szintén jelentőset alkotó szovjet példa került említésre⁴⁷ – reprezentálva ezzel a szocialista szaktudományos haladást és azt, hogy a szovjet tudományosság sem maradt le a korszakban fontos kérdések vizsgálatában nyugati párjától. A Pavlov-hivatkozások harmadik formáját azok az utalások tették ki, amelyek ugyan név szerint nem említették az orosz fiziológust, azonban a nevével szinte egybeforrott fogalmakról ejtettek szót. Ilyen például a *magasabb idegtevékenység*,⁴⁸ a *dinamikus sztereotípiák*,⁴⁹ vagy a *feltételes reflex elmélete*.⁵⁰

Gálfival szemben Benedek István műveiben nem a Pavlovra, hanem a Makarenkóra való utalások kaptak hasonlóan nagy szerepet. Makarenko neve, főleg az

⁴⁵ GÁLFI, 1964. 29.

⁴⁶ Például ADORJÁNI-GÁLFI-REGIUS-SCHENKER, 1959. 540.

⁴⁷ ADORJÁNI-GÁLFI, 1959. 214; GÁLFI, 1964. 53.

⁴⁸ ADORJÁNI-GÁLFI, 1959. 214. A magasabb idegi tevékenység alatt az állati és az emberi központi idegrendszerének magasabb központjainak tevékenységét értjük, amely biztosítja az egész szervezet és a külső környezet normális és összetett kapcsolatát (például a feltételes reflexek kialakulásán keresztül).

⁴⁹ Lásd például GÁLFI, 1961. 177. A dinamikus sztereotípiák a reflexkapcsolódás magasabb formája, amelynél az egyes reflexeket már nemcsak azok az ingerek hozzák létre, melyekhez eredetileg kapcsolódtak, hanem egy központi ingerület is, amely a reflexlánc egészére vonatkozik.

⁵⁰ Lásd például GÁLFI, 1961. 176. A feltételes reflex egy kialakult/kialakított reflex (tehát nem veleszületett), amely akkor jön létre, ha egy adott válaszreakciót kiváltó ingerrel azonos időben az idegi központot egy másik, olyan inger is éri, amely a feltétlen reflex szempontjából közömbös. Többszöri ismétlés (ingertársítás) után a közömbös inger érzékelésével is kiváltódik a válaszreakció.

1950-es években, semmivel sem bírt kisebb tekintéllyel, mint Pavlové.⁵¹ Benedek műveiben különösen gyakran ismételtgetett kifejezés a „kollektíva”, a „kollektív szellem” mint a terápiás sikeresség alappillére, valamint a fegyelmezés, melynek szerepét az orosz pedagógushoz hasonlóan ő is igen nagyra tartott. Benedek ezen megállapításainál hangsúlyozza, hogy Makarenkóra támaszkodott, és hogy őt tartja a kommunista munkaterápia legnagyobb pionírjának, a szovjet pedagógust és munkáit *Aranyketrec* című művében hosszabban méltatta.⁵² Az orosz szerző háromkötetes *Pedagógiai hősköltemény*⁵³ című művében kifejtette, hogyan formálódnak összetartó közösséggé mindenféle anyátlan-apátlan gyerekek egy erős kezű nevelő útmutatásainak köszönhetően, a közösségi lét hogyan alakította őket rendes szovjet polgárrá. Makarenko elméletében nagyon nagy szerepet kapott a nevelő célzatú munka, amely rendes végrehajtása érdekében helye van a megfontolt testi fenytések alkalmazásának is. Bár Benedek határozottan elzárkózott a „makarenkói pofonhoz” hasonló eszközök használatától, a „kollektív szellem” nála is munkára ösztönző tényezőként tűnt fel.⁵⁴

Mindezek alapján eddig úgy tűnik, hogy az 1954 és 1964 között az ideggyógyászati, pszichiátriai és pszichológiai szaktudományos kiadványok lapjain megjelenő munkaterápiáról szóló tudományos diskurzus eleget tett a korszak ideológiai kívánalmainak és létrehozott egy, a kommunista értékrend mellett elkötelezettnek tűnő terápiás formát. A vizsgált tanulmányok sokszor jobban emlékeztetnek egy kiválóan megkomponált propagandabeszédre, mint tudományos szövegre: a munkaterápiás világot a szocialista társadalom számos divatos kifejezésével írták le, a terápia világa a megtévesztésig hasonlított a terápiás intézmény kerítésén kívüli világra, talán még egy kicsit idillibb is volt annál – itt ugyanis az emberek élete csak a *termelés* körül forgott, a normaszegők fölött *társadalmi bíróságok* ítéleztek, a közösségen belüli elismertséget pedig az elvégzett *munka* határozta meg. Tekintélyként pedig – ahogyan a magyar politikában a Szovjetunió, az onnan átvett gazdaság- és társadalomszervezési minta – a szovjet szerzők kerültek idézésre.

Munkaterápia és modern tudomány

Azonban még mielőtt ebbe az egyszerű helyzetbe belenyugodnánk, és elkönyvelnénk a munkaterápiát a „pártállami rendszer szolgálóleányaként”, érdemes megvizsgálnunk, hogy a szövegek – a Pavlov- és Makarenko-utalásokon kívül – milyen tágabb elméleti keretbe ágyazódtak, milyen nemzetközi szakirodalmi

⁵¹ Makarenko jelentőségét a korszak magyar pedagógiájában jól mutatják a személyéről munkáságáról megjelent tanulmányok tucatjai, valamint az is, hogy műveit időről időre újra kiadták. A szakmai méltatások mellett jelzésértékű lehet a szovjet pedagógus kultuszának jelentőségére az is, hogy díjat alapítottak, amely a nevét viselte (Makarenko-emlékérem) valamint 1964-ben, születésének 100. évfordulóján nagyszabású konferenciát rendeztek a tiszteletére. Makarenko magyarországi hatásáról röviden lásd PETRIKÁS, 1988. 63–71.

⁵² BENEDEK, 1957. 239. „A Szovjetunióban Makarenko valódi munkaterápiát valósított meg a vagányok nevelésében. Bizonyos, hogy senkitől nem tanultunk annyit, mint tőle.”

⁵³ MAKARENKO, [1933].

⁵⁴ BENEDEK, 1955a. 60.

megalapozottsággal bírtak. Ehhez vessünk egy pillantást a tanulmányok bibliográfiáira (már amelyeknek van), valamint a hivatkozott szakirodalomra, ugyanis a munkák ezen részéből tudhatjuk meg a legegyszerűbben, hogy az adott szerző egyrészt mennyire tartotta fontosnak tanulmánya tudományos megalapozását, szakmai hitelességét, másrészt az is kiderülhet belőlük, hogy gondolatainak megalkotásánál milyen művekre támaszkodott, mit tekintett munkája tudományos kontextusának.

A magyar szerzők közül ezt az Adorjáni Csaba, Gálfi Béla, Lesch Gyula, Regius Ferenc, Schenker László és Török István által írt, már 1956 után megjelent szövegekben vizsgálhatjuk meg, lévén, hogy ezek tartalmazznak bibliográfiát, Benedek István illet egy alkalommal sem csatolt művéhez. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az említett szerzők a vasfüggöny mindkét oldalán megjelent, friss (az elmúlt 10 éven belül kiadott) szakirodalmat ismerték, tanulmányaikhoz használták és idézték. Az alábbi táblázatban részletes feltüntettem a szerzők által hivatkozott, külföldön megjelent műveket. Adorjáni Csaba és Gálfi Béla 1959-es, az *Ideggyógyászati Szemlében* kiadott, a munkaterápia díjazásának kérdését boncolgató cikkében például a szakirodalmi apparátus negyedét 1951 után keletkezett angolszász művek tették ki. Gálfi Béla kismonográfiája esetén a külföldi hivatkozások szintén több, mint egyharmadát adta a „nyugati” – angol és francia – szakirodalom. Ez az arány tartja magát akkor is, ha a bibliográfiával rendelkező összes munkaterápiás tanulmány idegen nyelvű hivatkozásait nézzük.

A következő táblázat a magyar munkaterápiás szerzők által használt, nem Magyarországon keletkezett munkákat jelenítettem meg. Ezek körülbelül fele német mű- Lesch Gyula és Török István tanulmánya például csak német nyelvű szövegeket idézett⁵⁵ –, amelyekről még nem sikerült kiderítenem, hogy a vasfüggöny melyik oldalán jelentek meg.

Tanulmány szerzői	Hivatkozott angol nyelvű munkák száma	Hivatkozott német nyelvű munkák száma (nem tudjuk, hogy a vasfüggöny melyik oldaláról)	Hivatkozott francia nyelvű munkák száma	Hivatkozott szovjet/ orosz munkák száma	Hivatkozott cseh munkák száma	Összes
Adorjáni-Gálfi, 1959.	3	3	-	1	3	10
Adorjáni-Gálfi-Regius-Schenker, 1959.	17	7	-	-	1	25
Lesch-Török, 1959.	-	9	-	-	-	9
Goldschmidt-Várhelyi, 1960.	-	1	-	-	-	1
Gálfi, 1961.	3	5	-	1	3	12
Gálfi, 1964.	18	36	2	3	4	63
Összes	41	61	2	5	11	120

⁵⁵ Az, hogy ezek közül melyik keletkezett a vasfüggöny nyugati oldalán, további vizsgálatokat igényel.

Az imént elmondottakhoz képest még akkor is igen alacsonynak tűnik a hivatkozott szovjet munkák aránya, ha figyelembe vesszük a vizsgált szövegek 1956 utáni keletkezését: az összesen 120 bibliográfiai tételből összesen 5 ilyen van, ami a felhasznált irodalom egyhuzadát sem teszi ki.

A „nyugati” hivatkozási gyakorlat egyébként egyáltalán nem volt egyedi eset az 1950-es évek végének marxizált-leninizált pszichológiájában, nem csak a munkaterápiás szerzők alkalmazták. Az 1970-es években Pléh Csaba végzett kutatásokat a magyar pszichológia „eszmetörténetére” vonatkozóan az 1958 és 1965 közötti időszakra nézve.⁵⁶ Pléh vizsgálatom kezdőpontjánál később vette fel a kutatás fonálát, ráadásul a teljes pszichológiai diszciplínára vonatkozóan gyűjtött adatokat, így eredményei jelen kutatásával való összehasonlítása csak tájékoztató jellegű lehet. A pszichológus tanulmányában először konkrét szerzők népszerűségét vizsgálta. Ennek leméréséhez egy listát hozott létre a leghivatkozottabb pszichológusokból. A lista szerint a 10 leggyakrabban idézett külföldi szakember között pontosan fele-fele arányban, öt orosz és öt nyugati tudós szerepelt.⁵⁷ Pléh azonban nem elégedett meg ezzel a reprezentatív szerzői listával,⁵⁸ az említett hétéves időszakban nyelvi megoszlás szerint is szemügyre vette a felhasznált publikációkat, egészen pontosan az angol, francia, német és orosz nyelvű szakmunkákat vizsgálta külön. Eredményei szerint az angol és francia tételek az 1958 és 1965 között született pszichológiai szakmunkák hivatkozásainak egyharmadát tették ki, ahogyan azt a munkaterápiás műveknél is láthattuk. Az orosz nyelvű munkák aránya Pléh kutatásaiban magasabb volt, mint a munkaterápiás művek esetében, összesen 33%.⁵⁹

Így tehát nem feltétlenül kell meglepődnünk a vizsgálatunkban szereplő szövegek szerzőinek nyugati hivatkozásain, úgy tűnik, az általuk használt gyakorlat szélesebb szakmai tendenciákba ágyazódott. Még akkor sem, ha ez a kezelési forma igencsak népszerű volt a keleti tömb országaiban, számos intézményt hoztak létre alkalmazására, valamint publikációk sora jelent meg róla.⁶⁰ Ezek viszont ritkán szerepelnek a témában értekező magyar pszichiáterek írásaiban. Gálfiék

⁵⁶ Nem Pléh Csaba volt az egyetlen, akit foglalkoztatott a nyugati áramlatok hatása a magyar pszichológiára. Érdekes ám közel sem elképzelhetetlen gondolatmenetet ismertet Kovai Melinda 2016-os könyvében a nyugati munkák „beszivárogatásáról” a Rákosi-korszak pszichiátriai világába. Kovai leírja, hogy 1952 után az *Idégyógyászati Szemle* különkiadásaként tervbe vették évente egy, a nyugati pszichológiai műveket ismertető-kritizáló lapszám kiadását. A megsemmisítőnek szánt recenziók látszólagos céljaikkal ellentétben pontosan azt a vékony tudományos összekötést biztosították a magyar szakemberek számára, ami miatt nem szakadt meg a magyar lélektudomány kapcsolata a nyugattal a pártállami rendszer legnehezebb éve alatt sem. (KOVAI, 2016. 269.)

⁵⁷ Ezek a szerzők: Sz. L. Rubinstein, H. Wallon, I. P. Pavlov, J. Piaget, E. N. Szokolov, R. S. Woodworth, G. Claus, N. A. Mecsinszkaja, E. Bohm. (PLÉH, 1979. 221.)

⁵⁸ A Pléh tanulmányában használt hivatkozási statisztikák, mint adott diszciplína leírására alkalmazott módszerek az 1970-es években igen népszerűek voltak mind magán a pszichológia tudományán belül, mind a magyar társadalomtudományos gyakorlatban. Lásd BEREND-BEREND-SÁROSI, 1977. 42–52.

⁵⁹ Pléh, 1979. 227.

⁶⁰ GÁLFI, 1961; Irina Sirotkina és Marina Kokorina 2015-ben a munkaterápia sztálini szovjetunióbeli gyakorlatáról szóló tanulmányukban nem kevesebbet állítanak, minthogy a gyógyszeres kezelés elterjedéséig ez volt a legkedveltebb módja az elmebetegek gyógyításának. (KOKORINA-SIROTKINA, 2015.)

szívesebben használták a munkaterápia egyik jelentős, a vasfüggöny másik oldalán alkalmazott szellemi szövetségését: az *occupational therapy* névvel illetett, az Egyesült Államokból induló irányzat szövegeit. Az *occupational therapy* sok szempontból hasonló volt a munkaterápiához. Szakszerű alkalmazása az első világháború alatt fejlődött ki, a háborúban megsérült katonák állapotának javítására. Lényege az volt, hogy a betegeket képessé akarták tenni az emberi életéhez szükséges mindennapi feladatok ellátására, így a társadalomba való – részleges vagy teljes – reintegrálódásra.⁶¹ Foglalkoztatásuk is ennek, a kórházi felügyelet nélküli túlélési gyakorlatnak az elsajátítására irányult: megtanulták elvégezni az élethez szükséges mindennapi feladatokat (fürdés, öltözködés, főzés), könnyebb elfoglaltságokat adtak nekik (mint például hímzés). Ha a terápiás folyamat jól haladt, akkor a páciens megpróbálták valamilyen munkához szoktatni, de ez nem volt feltétele a terápiának. A kezelési forma magyarországi „variánsa” abban tért el nyugati párjától, hogy a betegek társadalomba való visszavezetésének kulcsát nem az ön-ellátásban, a mindennapi feladatok elvégzésében látta. A sikeres terápián átesett beteg ismertetőjegye inkább abból áll, hogy majd a kórház falain kívül is be tud kapcsolódni a termelőmunkába.

Bár az imént elmondottak már árnyalhatták a munkaterápia és az ideológia szoros összefonódásáról alkotott, eddig megalapozottnak tűnő elképzelésünket – elvégre túl egyszerű is lett volna a mindenhol hangoztatott, politikailag is fontos szerepet játszó „munkával” az elme bajait gyógyítani –, érdemes tovább vizsgálódnunk. A bibliográfiában feltüntetett munkák vizsgálata ugyanis meglehetősen lehet, ha figyelembe vesszük azt, hogy mindegyik munka csak egyszer szerepel benne, így az összes felhasznált mű ugyanolyan súllyal esik a latba, mint bármely másik, függetlenül attól, hogy a szerző csak egy apró kiegészítő információt szerzett belőle, vagy arra alapozta egész munkáját. Így – az *occupational therapy* előbbi taglalásához hasonlóan – érdemes azt is szemügyre vennünk, hogy a munkaterápia kapcsán milyen résztémákat, problémaköröket érintenek a szerzők, azok pedig hogyan illeszkednek a hidegháborús világrend nyugati részén gyakran vizsgált kérdésekbe.

Először is vizsgáljuk meg, hogy a munkaterápiáról szóló szövegekben mit tudhatunk meg a dolgozó betegek motiválhatóságáról. Az egyes szerzőknél leginkább a betegek fizetésének alakításánál jelenik meg a motiváció mint téma. Benedek, Gálfi, Adorjáni, Török, Lesch Goldschmidt és Várhelyi is egyetértett a pénzbeli jutalmazás jelentőségével, ráadásul a jutalmazás problémáját az egyik legfontosabb kérdésnek tartották – ez abból is látszik, hogy a terápiás módszer kapcsán ez az egyetlen problémakör, amely képes volt kiprovokálni, hogy a szerzők egymás nézeteire reflektáljanak.⁶² A motiváció kérdése azonban nem csak az ő gondolataikat uralja, hanem a 20. század pszichológia kutatásainak egyik igen fontos irányja volt Amerikában, és a lényegesebb külföldi, mégpedig angolszász kutatások

⁶¹ A munkaterápiától kicsit különböző *occupational therapy* történetét lásd PUNWAR–PELOQUIN, 2000. 21–39.

⁶² Ennek egyébként az is oka lehetett, hogy a munkaterápiás intézmények is állandó finanszírozási problémákkal küzdöttek. A jutalmazásról szóló cikksorozat részvevői ADORJÁNI–GÁLFI 1959; LESCH–TÖRÖK, 1959; GOLDSCHMIDT–VÁRHELYI, 1960.

hatása a magyar szerzőknél is érződik.⁶³ Gálfi Béla és társai szövegeikben leginkább Robert S. Woodworth, Clark L. Hull és Kurt Lewin pszichológusok elméleteire támaszkodnak.⁶⁴ A nyugati szakirodalom széleskörű ismeretét mi sem mutatja jobban, mint hogy az említett három külföldi szerző személyében Gálfiék munkájában három, a korszakban igen jelentős, különböző megközelítéseket alkalmazó pszichológiai iskola – a funkcionista, a behaviorista és a Gestaltpszichológia – eredményei is feldolgozásra kerültek, ami utal a magyar pszichiáterek jól informáltságára és széleskörű szakmai ismereteire.⁶⁵ Munkáik lapjain a Woodworth által megalkotott biológiai és szociálisan tanult motivációk dualitása alapvetés,⁶⁶ mint ahogyan az is, hogy léteznek külső és belső motivációk.⁶⁷ A szerzők külső motivációként az anyagi javakat és a büntetés (fizetésmegvonás) elkerülését,⁶⁸ míg belsőként a társadalomba való visszaintegrálódást, a betegekben munkájuk iránt létrejövő felelősségérzetet⁶⁹ jelölték meg – bár az nem derül ki a szövegeikből, hogy ez utóbbi inkább őket, mint kezelőket, vagy a betegeket is motiválta. Azt, hogy miért is van szükség ezekre a motivációkra, szintén a korszakban divatosá váló gondolatmenet, Clark L. Hull amerikai pszichológus *drive*-redukciós elmélete⁷⁰ alapján magyarázzák. Ez azért figyelemre méltó, mert Hull a jutalmazás tanulásban játszott szerepének alátámasztásában kap lényeges szerepet, ez pedig Pavlov klasszikus kondicionálás-konceptiójával is magyarázható lehetett volna.

A motivációs elméletek mellett a korszakban az Egyesült Államokban szintén népszerű csoport-hatások kutatásának eredményei is érzékelhetők, amelyeket az imént említett Kurt Lewin nevéhez kapcsolhatunk. Lewin elmélete szerint az eredményesség és a munkamotiváció erősen növelhető, ha az egyénekből csoportokat hozunk létre, és úgy sarkalljuk őket tevékenységre.⁷¹ Ugyanez a gondolat érhető tetten Benedek István műveiben is: a betegek egymást motiválják, egyikük sem szeretne lemaradni a munkában.⁷² Ez a csoporthatás ráadásul, ahogyan haladunk előre az időben, úgy kap egyre nagyobb jelentőséget a vizsgált szövegekben, míg végül a munkaterápia már nem is önállóan, hanem a csoportterápia lehetséges formájaként tűnik fel az 1960-as évek közepén.⁷³

⁶³ A motiváció kérdése a 19. és 20. század fordulójától kezdve fontos kutatási területe a pszichológiának. Bővebben lásd PLÉH, 2010. 439–450.

⁶⁴ Gálfi őket 1964-es kismonográfiájában, valamint Adorjánival közös cikkében is említi.

⁶⁵ De ezen kívül számos más, nyugati szerzőt is használnak (például és a teljesség igénye nélkül: Miller, Freeman, Lawshe, Jasper).

⁶⁶ GÁLFI, 1964. 54.

⁶⁷ Ezek korszakbéli felfogásáról lásd bővebben JORDAN, 1952.

⁶⁸ BENEDEK, 1955a. 61; BENEDEK, 1955b. 238; ADORJÁNI-GÁLFI, 1959; LESCH-TÖRÖK, 1959; GOLDSCHMIDT-VÁRHELYI, 1960; GÁLFI, 1964. 58–60.

⁶⁹ BENEDEK, 1954. 149; BENEDEK, 1955b. 238; ADORJÁNI-GÁLFI, 1959. 214; LESCH-TÖRÖK, 1959. 307; GÁLFI, 1962. 555–556; GÁLFI, 1964. 56–58.

⁷⁰ A *drive*-elméletek olyan motivációs elméletek, amelyek a belső tényezők fontosságát emelik ki. A motivációt egyes szükségleti állapotok irányítják, amelyek a test egyensúlyi állapotának visszaállítására irányulnak. Ezeket nevezik készletésnek, azaz *drive*-nak. Minden olyan viselkedés, amely csökkenti a *drive*-ot szokássá válik, az egyén megtanulja.

⁷¹ MANGAL, 2011. 224–225.

⁷² Például BENEDEK, 1955. 60; GÁLFI, 1961. 181.

⁷³ GÁLFI, 1964. 22.

Az imént említett általánosabb tendenciák mellett mindenképpen szót kell ejtenünk Gálfi Béla módszeréről, amelyet akár nevezhetnénk a nyugati szakirodalom-felhasználás „minősített esetének”. Gálfi ugyanis az egyetlen szerző, aki igazán komolyan belement a munkaterápia fiziológiai vonatkozásaiba, a terápia forma által kiváltott idegi változásokba. Első olvasásra úgy tűnhet, hogy ő az egyetlen szerző, aki tényleg olvasta Pavlov műveit és szeretne is valamit kezdeni a „magasabb idegtevékenységekkel” azon kívül, hogy megemlíti őket.⁷⁴ Gálfi azonban – úgy látszik – tisztességesebb tudós volt annál, mint hogy ne valós munkájával tündököljön: így, bár Pavlov helyet kap 1964-es kismonográfiájának bibliográfiájában, a szövegközi hivatkozásokból már az derül ki, hogy az interpretációjában felhasznált információt valójában Stanley Smith Stevens és egy Hárdik nevű cseh szerző munkáiból, és nem Pavlov eredeti műveiből ismeri, az ő interpretációikat veszi át.⁷⁵

„Lefordított” terápia?

Az eddig elmondottak alapján első látásra úgy tűnhet, hogy egymással konkurráló törekvések azonosíthatók a munkaterápiáról értekező szerzők szövegeiben: egyszerre vannak jelen az államszocialista rendszer vívmányai – mind társadalmi gyakorlatainak említése, mind értékrendje által –, valamint a nyugati pszichológia fejleményei – friss szakirodalma és új elméleti irányai – is. Ez azonban nem véletlenszerű, hanem úgy tűnik, egy nagy következetességgel végrehajtott gyakorlat, amely beleillik Stephen Kotkin *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization* című művében kifejtett koncepciójába. Kotkin Magnyitogorszk, az Urál keleti oldalán fekvő, az 1930-as évek elején nehézipari fellekvárrá fejlesztett városka lakóinak mindennapi életét, társadalmi gyakorlatait vette vizsgálat alá, hogy elemezhesse a szubjektum és a szovjet hatalom viszonyát a sztálinizmus évei alatt.⁷⁶ A történész azt állítja, hogy a sztálinizmus nem pusztán egy represszív állami-intézményes és a társadalomra is ráerőltetett rendszer volt, hanem egy olyan összetett kulturális miliő, amely magában foglalt „egy új és erőteljes szimbólumrendszert, attitűdöket, nyelvet és beszédstílust, privát és nyilvános viselkedési mintákat, sőt, még az öltözködésben is új divatot – röviden egy olyan megélt tapasztalatot, amelyen keresztül lehetséges volt elképzelni és életre hívni a szocializmusnak nevezett új civilizációt”.⁷⁷ Ahhoz, hogy valaki a rendszerben legitim módon cselekedhessen, el kellett sajátítania ezeket az új kulturális szokásokat.

⁷⁴ ADORJÁNI–GÁLFI, 1959. 214–215; GÁLFI, 1961. 177; GÁLFI, 1964. 53–54.

⁷⁵ GÁLFI, 1964. 53.

⁷⁶ A hatalomnak való alárendelődés gyakorlatainak vizsgálatánál, amely kérdés esetünkben is releváns lehet, kézenfekvőnek tűnnek Michel Foucault munkái. Mivel azonban Kotkin elmélete megalkotása során nagy mértékben támaszkodott Foucault műveire és az azokkal szemben megfogalmazott kritikáit is beleépítette művébe és a keleti világrend sajátosságaira applikálta, így Foucault részletes tárgyalásától tanulmányom esetén eltekintek (BARTHA, 2003; KOTKIN, 1997. 22–23. valamint a kötet során folyamatosan reflektál a szerző Foucault munkáira.)

⁷⁷ A szerző saját fordítása. (KOTKIN, 1997. 14.)

Bár Kotkin elsősorban személyes forrásokból (például levelekből, visszaemlékezésekből) igyekezett kimutatni a sztálinista Szovjetunióban alkalmazott – Foucault-i fogalommal élve – „önmagaság technikáit”,⁷⁸ módszerét gond nélkül kiterjeszthetjük egyéb szövegtípusok vizsgálatára is. Kotkin koncepciója két ponton a magyar munkaterápiás szövegekre is jól ráilleszhető. Ezek közül az egyik a megkérdőjelezhetetlen ideológiai tartalmak (*fixed ideas*)⁷⁹ elfogadásának szükségessége, a másik a „bolsevikül beszélés” (*speaking Bolshevik*)⁸⁰ elsajátítása volt. Előbbi azokat a vitathatatlan elemeit jelentette az ideológiai rendszernek, amelyek mind az állami intézkedésekben, mind azok interpretációjában megmásíthatatlanul jelen voltak. Ennek központi részét képezte az a gondolat, hogy a szovjet rendszer a kapitalizmus szöges ellentéte,⁸¹ míg az előbbi számos pozitív tulajdonságát kellett hangsúlyozni, addig az utóbbi általában rossz színben tűnt fel. Az ilyen tudáselemek azért voltak kulturális értelemben is fontosak, mert az ideológia volt az, ami összehangolta a társadalom tagjait annak tetejétől az aljáig, így elsajátítása elemi összekötő erővel bírt, ezek adták meg a társadalomról való gondolkodás kereteit.⁸² A magyar munkaterápiás szövegeket is végigkísérik ezek a megkérdőjelezhetetlen ideológiai „panelek”. Ahogy láttuk, a magyar szerzők már az általuk alkalmazott módszer történetének megírása során is élesen szembeállították az előző korszakok „kapitalista” és a jelen „kommunista” munkaterápiáját, igyekezve az előbbit inkább saját ellentétükként feltüntetni, és minden elvi közösséget megtagadni vele. De hasonló elven működik a Szovjetunió és a szovjet szerzők „mindenhatóságának” fenntartások nélküli elismerése is.

A „bolsevikül beszélés” technikája már egy jóval összetettebb gyakorlatot tartart, mint egyszerű tartalmi elemek, fogalmi ellentétek gyakori és szisztematikus hangoztatását. A bolsevik beszédmódnak a használata nem kevesebbet jelentett, minthogy az adott személy felismerte, hogy kell gondolkoznia a rendszer hű alattvalójának és ennek köszönhetően a hatalom számára legitim módon tudta mondanóját megfogalmazni.⁸³ Ez a törekvés megnyilvánulhatott egyrészt a szövegek retorikai és narratív struktúráinak megalkotásában: így történhetett meg, hogy a magyar munkaterápiás szerzők a dialektikus materialista szövegek felépítésének mintájára írták meg saját terápiás történelmüket. Másrészt a szóhasználat és bizonyos kedvelt, a rendszer szempontjából ideológiailag előnyben részesített témák elbeszélése is utalhatott erre a gyakorlatra. Esetünkben ilyen lehetett a szocialista termelési viszonyok terápiás kontextusban tárgyalása, esetleg a munka és az ahhoz kapcsolódó egyéb társadalmi gyakorlatok (sztahanovizmus) felemlegetése. Utóbbi két téma azért is kiemelten fontos, mert ezek már Kotkin művében, a személyes narratív források esetében is megjelentek.

Harmadrészt pedig – és bár ez már Kotkin értelmezésének kitágítását, tovább gondolását jelenti – a „bolsevikül beszélés” alkalmas volt az ideológiailag nem feltétlenül legitimnek gondolt tartalmak becsomagolására, politikailag

⁷⁸ FOUCAULT, [1982].

⁷⁹ KOTKIN, 151–158.

⁸⁰ KOTKIN, 1997. 198–225.

⁸¹ Vö. KOSELLECK, 1997.

⁸² KOTKIN, 1997. 151–152.

⁸³ KOTKIN, 1997. 225.

fogyaszthatóvá konvertálására is. A munkaterápiás szövegekben erre is számos példát találhatunk.

Az első – és talán legfontosabb – ezzel a módszerrel létrehozott tartalom magának a „termelőmunkának” a jelentésében keresendő. Felmerül a kérdés, hogy hétköznapi, nem terápiás, de államszocialista körülmények között milyen definíciót adnánk ennek a szónak. Valószínűleg valami olyasmit, hogy ipari vagy mezőgazdasági üzemekben végzett, anyagi hasznot hozó munka. Nos, ezt a korszakban az 1959 és 1962 között megjelent *A magyar nyelv értelmező szótára* című kötetben is hasonlóan gondolták, ott ez a meghatározás szerepelt: „Az anyagi termelés területén, közvetlenül anyagi javakat termelő célszerű tevékenység, munka.”⁸⁴ Ezzel szemben a munkaterápia kontextusában, egészen pontosan Gálfi Béla és Adorjáni Csaba tanulmányában egy egészen új jelentést kapott az államszocialista kontextusban olyan határozott tartalommal bíró fogalom: „olyan motoros aktivitásra vonatkozik, amit a központi idegrendszer az izmokkal korrelációban végez”.⁸⁵ Bár egy kifejezésnek lehet többféle, egymással nem feltétlen megegyező használata, az azonban nem lehetett véletlen egybeesés, hogy egy ideológiailag rangos fogalmat ruháztak fel fontos, az eredetihez igen gyengén kapcsolódó jelentéssel egy olyan területen, ahol ez nem volt feltétlenül indokolt.

A munkaterápiáról író szerzők akkor is éltek ezzel a módszerrel, amikor azokat a szakkifejezéseket akarták eltüntetni a diskurzusból, amelyeknél esélyét látták annak, hogy fennakadnak az ideológiai rostán. Az első ilyen eset már rögtön a munkaterápia tágabb rendszerbe sorolásánál feltűnik. Ez a gyógyítási forma ugyanis a pszichoterápiák közé tartozott, azonban, mint ahogyan az a tanulmányom elején említettek közül következik, az 1948 és 1958 közötti represszív időszakban nem volt célravezető ezzel a szóval élni. Hogy ez a fogalmi probléma semmilyen mértékben ne álljon a terápia sikerének útjába, Benedek István több írásában inkább mint „rehabilitációs kezelést” vagy esetleg mint „milióterápiát” kategorizálja módszerét. Ez utóbbi megnevezés esetében az a figyelemreméltó, hogy milióterápia ugyanúgy a pszichoterápiák közé tartozott, mint a munkaterápia, viszont közel sem kapcsolódtak hozzá olyan negatív kulturális tartalmak, mint az előbbi fogalomhoz. A munkaterápia így „csak” az 1950-es évek végére és az 1960-as évek elejére nyerhette el Magyarországon a „pszichoterápia” megnevezését, amikor is a vele szemben tanúsított ellenséges hangulat enyhült és a csoportpszichoterápiák egyre nagyobb sikerre és népszerűsége tettek szert.

Az elemzett példák alapján úgy tűnik, hogy a tanulmányomban vizsgált, 1954 és 1964 között kiadott munkaterápiás szakszövegek szerzői műveik megalkotása során igyekeztek mind szaktudományos, mind politikai szempontból körültekintően eljárni. A normalizálás ideológiailag uralt terepén tevékenykedve, mondhatni, patikamerlegesen mérték ki a szövegeikben felhasználni kívánt tudáselemeket, az elképzeléseik szerint a hatalom által támogatandónak és kevésbé elfogadhatónak vélt elméleteket. Látszólag végig tartva magukat ahhoz a koncepcióhoz, hogy egy sajátosan az államszocialista rendszer alapelveire épülő, kommunista munkaterápiát hoztak létre, igyekeztek szélesebb, nyugati tudományos bázist is megmozgatva

⁸⁴ BÁRCZI-ORSZÁGH, 1962; *termelőmunka* szócikk.

⁸⁵ ADORJÁNI-GÁLFI, 1959. 214.

kidolgozni a kezelési forma magyarországi gyakorlatát. Ennek minél biztonságosabb megvalósításához felhasználták az ideológiai beszédmódot gyakran használt elemeit, így a kevésbé legitim tudástartalmakat is a politikai hatalom számára befogadhatóvá – mi több, támogatandóvá – tudták tenni.

Azt azonban, hogy ez a módszer mennyire volt a szükséges kompromisszum, vagy megalkuvás, esetleg a behódolás eszköze, mennyiben motiválta az politikai elköteleződés vagy a retorziótól való félelem, még nem sikerült minden kétséget kizáróan megállapítanom, ennek feltárása további kutatásaim célja.

Összegzés

Bár vizsgálatunk végéhez értünk, azonban a Greg Eghigian által feltett kérdés megválaszolásához nem jutottunk sokkal közelebb, hiszen nem fejtettük meg minden kétséget kizáróan, hogy volt-e kommunista pszichiátria, és miben állt annak a lényegisége. Ahhoz azonban azt gondolom, egy lépéssel közelebb jutottunk, hogy rekonstruáljuk és megpróbáljuk megválaszolni, mit gondolhattak erről a kérdésről a korszak munkaterápiás szövegeit megalkotó pszichiáterek (és pszichológus), akiknek pontosan egy ilyen terápia létrehozása lett volna a feladatuk. 1954 és 1964 között megjelent szövegekben szisztematikusan – és a jelek szerint tudatosan – alkalmazzák a politikai diskurzust is uraló fogalomrendszert, gyakran ismételtetik a munkáról kialakult, a szocializmus idején a mindennapi beszélgetéseket is uraló toposzokat. Emellett látszólag elismerik a Szovjetuniót és az onnan származó szakembereket (Pavlovot és Makarenkót) mint abszolút tekintélyt nemcsak ideológiai, de szakmai kérdésekben is. A szakmunkák szerzőinek látványosan politikai megfogalmazása azonban egy olyan, a nyugati világ tudományos eredményeit is integráló terápiát rejtett, amely árnyalja az államszocialista pszichiátriáról és pszichológiáról alkotott képünket. A modern motivációs, csoport- és foglalkozásterápiás szakirodalom felhasználása, ezek sajátos szóhasználattal való elkendőzése, mondhatni „bolsevik nyelvre fordítása” azonban úgy tűnik, hogy nem volt egyedi eset, a jelenség tágabb elméleti keretbe illeszthető.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ADORJÁNI-GÁLFI

1959 ADORJÁNI Csaba – GÁLFI Béla: Foglalkoztatott elmebetegek díjazásának problémája. *Idegyógyászati Szemle*, 12. (1959) 7. sz. 214–216.

ADORJÁNI-GÁLFI-REGIUS-SCHENKER

1959 ADORJÁNI Csaba – GÁLFI Béla – REGIUS Ferenc – SCHENKER László: A munka és jutalmazás szerepe a csoportos pszichoterápiában. In: *Pszichológiai Tanulmányok*, II. Szerk.: GEGESI KISS Pál. 1959. 538–544.

BÁRCZI-ORSZÁGH

- 1962 Termelőmunka szócikk. In: *A magyar nyelvértelmező szótára*. Szerk.: BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László. Budapest, Akadémiai, 1962. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/termelomunka-4EF0C/> – Utolsó letöltés: 2017. 12. 29.)

BARTHA

- 2003 BARTHA Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. *Eszmélet*, 15. (2003) 1. sz. 4–30.

BARTOS-GÁL-GUNYHÓ

- 1967 BARTOS István – GÁL László – GUNYHÓ József: *A magyar társadalombiztosítás húsz éve 1945–1964*. Budapest, Szakszervezetek Országos Tanácsának Társadalombiztosítási Főigazgatósága, 1967.

BENEDEK

- 1954 BENEDEK István: Defekt elmebetegek munkábaállítása. *Betegség és munkaképesség: Az orvos-egészségügyi szakszervezet Pavlov ideg-elme szakcsoportjának 1953. december 17–18–19-én tartott nagygyűlése. Ideggyógyászati Szemle 1954. évi melléklete*. 149.
- 1955a BENEDEK István: Elmebetegek foglalkoztatása Intapusztán. *Ideggyógyászati Szemle*, 8. (1955) 2. sz. 55–64.
- 1955b BENEDEK István: Munka- és környezet-terápia két éves tapasztalatai. In: *Fájdalom. Az orvos-egészségügyi szakszervezet Pavlov ideg-elme szakcsoportjának 1954. december 9–10–11-én tartott nagygyűlése. Ideggyógyászati szemle 1955. évi melléklete*. 238.
- 1957 BENEDEK István: *Aranyketrec*. Budapest, Bibliotheca, 1957.

BEREND-BEREND-SÁROSI

- 1977 BEREND T. Iván – BEREND Zsuzsa – SÁROSI Márta: Jegyzetek a lábjegyzetről. *Valóság*, 20. (1977) 11. sz. 42–52.

CALLOWAY

- 1992 CALLOWAY, Paul: *Soviet and Western psychiatry: a comparative study*. Michigan, Moor Press, 1992.

IFJ. CSEKEY

- 2010 IFJ. CSEKEY László: A családi ápolás és annak tanulságai. Kommentár Csekey László „Beszámoló a családi ápolásról a balassagyarmati családi ápolási teleppel kapcsolatban” című előadásához. In: *A '47-es kérdések mai szemmel. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad szakszervezete Ideg, Elme és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án „Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon” címmel tartott ankétja kommentárokkal*. Szerk: HARMATTA János – SZÓNYI Gábor. Budapest, MentalPort Kft., 2010. 183–191.

DUFAUD

- 2014 DUFAUD, Grégory: Politiser la médecine? La psychiatrie extrahospitalière en Union soviétique pendant les années vingt et au début des années trente. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 37. (2014) 3. sz. 124–148.
- 2015 DUFAUD, Grégory: Quel usage des thèses pavloviennes en médecine? Schizophrénie, incertitudes scientifiques et psychiatrie en Union soviétique. *Cahiers du monde russe*, 56. (2015) 1. sz. 199–233.

EGHIGIAN

- 2002 EGHIGIAN, Greg: Was There a Communist Psychiatry? Politics and East German Psychiatric Care, 1945–1989. *Harvard Review of Psychiatry*, 10. (2002) 6. sz. 364–368.

ENGELS

- [1883] ENGELS, Friedrich: A munka szerepe a majom emberré válásában. Ford.: Gáspár Endre. In: Uő.: *A természet dialektikája*. Budapest, Szikra, 1948. 48–60.

FABINYI

- 1930a FABINYI Rudolf: Az elmebetegek activ munkaterápiája I. *Népegészségügy*, 11. (1930) 16. sz. 941–956.
- 1930b FABINYI Rudolf: Az elmebetegek activ munkaterápiája II. *Népegészségügy*, 11. (1930) 17. sz. 1010–1021.
- 1930c FABINYI Rudolf: Az elmebetegek activ munkaterápiája III. *Népegészségügy*, 11. (1930) 18–19. sz. 1046–1052.

FOUCAULT

- [1961] FOUCAULT, Michel: *A bolondság története*. Budapest, Atlantisz, 2004.
- [1982] FOUCAULT, Michel: „Az önmagasság technikái”. Ford.: KICSÁK Lóránt. In: Uő.: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 2000. 345–369.

FÜREDI-BUDA

- 1980 FÜREDI János – BUDA Béla: A pszichiátria önállósodásának problémája Magyarországon. *Orvosi Hetilap*, 121. (1980) 19. sz. 115–1120.

GÁLFI

- 1961 GÁLFI Béla: Munkaterápia a pomázi munkaterápiás intézetben. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 18. (1961) 2. sz. 173–183.
- 1962 GÁLFI Béla: Az elmebetegek rehabilitálásának pszichológiai vonatkozásai. In: *Pszichológiai Tanulmányok IV*. Szerk.: GEGESI KISS Pál. 551–560.
- 1964 GÁLFI Béla: *Munkaterápia a pszichiátriai gyakorlatban*. Budapest, Akadémiai, 1964.

GOLDSCHMIDT-VÁRHELYI

- 1960 GOLDSCHMIDT Dénes–VÁRHELYI László: Hozzászólás a „Foglalkoztatott elmebetegek díjazásának problémája” c. cikkhez. *Ideggyógyászati Szemle*, 13. (1960) 3. sz. 93–94.

KONRÁD

- 1904 KONRÁD Jenő: *Az elmebetegek családi ápolási rendszerének meghonosítása Magyarországon. Az Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei. Különlenyomat. Budapest, Pesti Lloyd Társulat könyvnyomdája, 1904.*

KÓNYA

- 1998 KÓNYA Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Budapest, MTA, 1998.*

KOVAI

- 2015 KOVAI Melinda: The History of the Hungarian Institute of Psychiatry and Neurology between 1945–1968. In: *Psychiatry in Communist Europe*. Eds.: MARKS, Sarah – SAVELLI, Matt. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015. 117–127.
- 2016 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban. 1954–1970. Budapest, L'Harmattan-KRE, 2016.*

KOSELLECK

- 1997 KOSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Jászöveg Műhely, 1997.*

KOTKIN

- 1997 KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. Berkeley, University of California Press, 1995.*

KOZULIN

- 1984 KOZULIN, Alex: *Psychology in Utopia: Toward a Social History of Soviet Psychology. Cambridge MA, MIT Press, 1984.*

LEHOCZKY

- 1954 LEHOCZKY Tibor: Elnöki megnyitó. In: *Betegség és munkaképesség: Az orvos-egészségügyi szakszervezet Pavlov ideg-elme szakcsoportjának 1953. december 17–18–19-én tartott nagygyűlése. Ideggyógyászati Szemle 1954. évi melléklete. 1–2.*

LESCH-TÖRÖK

- 1959 LESCH Gyula-TÖRÖK István: A pénzbeli dotáció szerepe az elmebetegek foglalkoztatásánál. *Ideggyógyászati Szemle*, 12. (1959) 10. 306–307.

MAKARENKO

- [1933] MAKARENKO, Anton Szemjonovics: *Pedagógiai hősköltemény – Az új ember kovácsa. Ford.: LÁNYI Sarolta. Budapest, Európa, 1963.*

MANGAL

- 2011 MANGAL, S. K.: *Advanced Educational Psychology. Delhi, Prentice-Hall of India, 2011.*

MÁRKUS

- 1971 MÁRKUS György: *Marxizmus és „antropológia”. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete, 1971. (Szociológiai Tanulmányok, 2.)*

MARX

- [1844] MAX, Karl: Economic and Philosophical Manuscripts of 1844. In: *Early Writings*. Ed.: McLELLAN, David. Oxford, Oxford University Press. 328–330.
- [1859] MARX, Karl: *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Chicago, Charles H Kerr, 1904.

MÓD

- 1954 MÓD Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Budapest, Szikra, 1954.

NYÍRÓ

- 1940 NYÍRÓ Gyula: Az elmebetegek munkatherápiájáról. *Népegészségügy*, 21. (1940) 2. sz. 86–92.

PUNWAR-PELOQUIN

- 2000 PUNWAR, Alice J. – PELOQUIN, Suzane M.: *Occupational Therapy: Principles and Practice*. Philadelphia, Lippincott, Williams & Wilkins, 2000.

PETRIKÁS

- 1988 PETRIKÁS Árpád: Makarenko hatásának elméleti és gyakorlati tapasztalatai. *Magyar Pedagógia*, 88. (1988) 1. sz. 66–73.

PLÉH

- 1979 PLÉH Csaba: A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének tükrében, 1958–1975. In: *A MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei (28. kötet)*. Budapest, MTA, 1979. 209–231.
- 2010 PLÉH Csaba: *A lélektan története*. Budapest, Osiris, 2010.

POLYÁK

- 2017 POLYÁK Petra: Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. In: *A normán innen és túl*. Szerk.: KOVÁCS Janka – KÖKÉNYESSY Zsófia – LÁSZLÓFI Viola. Budapest, Történeti Kollégium, 2017. 79–95.

SAYERS

- 2005 SAYERS, Sean: Why Work? Marx and Human Nature. *Science & Society*, 69. (2005) 4. sz. 606–616.

SIROTKINA-KOKORINA

- 2015 SIROTKINA, Irina – KOKORINA, Marina: The Dialectics of Labour in a Psychiatric Ward: Work Therapy in the Kaschenko Hospital. In: *Psychiatry in Communist Europe*. Eds.: MARKS, Sarah – SAVELLI, Matt. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015. 27–49.

TARISKA

- 1951 TARISKA István: Kórházi elmebetegügyünk helyzete és feladatai. *Népegészségügy*, 32. (1951) 1. sz. 17–25.

ZAJICEK

- 2009 ZAJICEK, Benjamin: *Scientific Psychiatry in Stalin's Soviet Union: The Politics of Modern Medicine and the Struggle to Define 'Paolovian' Psychiatry, 1939-1953*. PhD Dissertation, University of Chicago, 2009.
- 2015 ZAJICEK, Benjamin: Insulin Coma Therapy and the Construction of Therapeutic Effectiveness. In: *Psychiatry in Communist Europe*. Eds.: MARKS, Sarah – SAVELLI, Matt. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015. 50-73.
- 2017 ZAJICEK, Benjamin: A Soviet System of Professions: Psychiatry, Professional Jurisdiction, and the Soviet Academy of Medical Sciences, 1932-1951. In: *Russian and Soviet Healthcare from an International Perspective: Comparing Professions, Practice, and Gender, 1880-1960*. Ed.: GRANT, Susan. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2017. 9-119.

*Lászlófi, Viola***Work as a Cure for Mental Illnesses? Opportunism and Seeking Ways in Psychology and Psychiatry in Hungary during the First Decades of State Socialism**

Until the end of the 1940s there were two main established methods to occupy the mentally ill who were fit for work. From the end of the 19th century, a lesser number of the them underwent work therapy in mental asylums, whereas the others were treated with the so-called family therapy (otherwise known as hetero-familial system), exploiting the capacities of the families in the countryside. As an important part of this, the mentally ill helped in housekeeping and agricultural work. However, following the political and ideological turn of 1948, the latter form of treatment became debated, then it was gradually superseded. Parallel to this process, work therapy came to be the most popular type of treatment for mental illnesses, as work formed the basis of the ideology of the Communist state, and thus, healing through work harmonised with the general tendencies of the era. The article examines the texts related to work therapy published in neurological-psychiatric and psychological journals and monographs between 1954 and 1964. It should be pointed out, that even though work therapy appeared as the “handmaiden of ideology” (even in its name), and even though it was supposed to fulfil a certain role, in reality, the role and perception of work therapy was a lot more complicated.

Gyönki Viktória

Deviancia, bűn és kitasztítás a középkori Izlandon*

Mi lehet rosszabb a halálnál? Talán ez a gondolat is megfordult a törvényhozók fejében, akik a kitasztítás büntetését megalkották. A büntetésforma lényege a bűnös kirekesztése a társadalomból; ez egyben vagyon- és hatalomvesztést is jelentett. A kitasztítás egészen a középkorig szerves része volt és maradt a germán törvénykezésnek. Éppen úgy megtalálható a száli frankok törvényeiben, mint a norvégoknál, vagy az izlandiaknál, és a kitasztított bűnös alakja a korabeli irodalmakban is megjelent. Jó példa erre a középkori Izland, amelynek törvényeiben és gazdag irodalmi örökségében egyaránt fellelhető ez a büntetés.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a kitasztítás intézményét, ahogy az a középkori izlandi és norvég törvényekben ránk maradt. E a forráscsoport vizsgálatával láthatjuk, mely bűnök vonták maguk után ezt a büntetési formát, így általa felvázolhatunk egy képet egyrészt a büntetés módjáról, másrészt pedig arról, hogy mely viselkedésformákat tekintették deviánsnak a középkori Izland és Norvégia társadalmában. A skandináv irodalmat is megihlető büntetési formáról számos olyan történet, saga maradt fenn, amelyek szereplői között kitasztítással sújtott személyeket találunk, sőt, olyanok is akadnak, amelyeknek főszereplői maguk a kitasztítottak. Róluk, a társadalom peremén élő emberekről lesz szó a következőkben.

Izland benépesítése és törvénykezésének története

Izlandot 870 körül népesítették be főként Norvégiából érkező telepések. A kis sziget független államként működött az 1260-as évekig, amikor a Népgyűlés¹ (*Alþingi*) döntése nyomán Izland a norvég király fennhatósága alá került. Az első

* A szövegben található óészaki neveket, helyneveket, és egyéb elnevezéseket nem fordítottam le magyarra, és nem használtam azok modern izlandi változatait sem. A gyakran előforduló þ, Þ, illetve ð, Ð karakterek ma már csak az izlandi nyelvben élnek, ezek a zöngétlen [θ] és zöngés [ð] angol „th” megfelelői. Egyéb karakterek kiejtése: ø, ø = ö, æ = áj.

¹ A középkori Izlandon többféle népgyűlésről tudunk. Egyrészt a helyi népgyűlésekről (þing), amelyek feje a *goði* (törzsfő) volt, és évente több alkalommal tartották meg, másrészt a nyaranta megrendezett *Alþingi*, amelyre az egész országból érkeztek emberek. Több volt ez, mint a törvénykezés helyszíne: itt köttetek a megállapodások, házasságok.

évszázadokban tehát az izlandiak maguk szervezték meg saját közigazgatásukat. Izland korai történetéről több középkori forrás is fennmaradt. Ezek közül az egyik a 12. században keletkezett *Izlandiak Könyve* (*Íslendingabók*), amelynek szerzője Ari Þorgilsson. Ari életéről keveset tudunk, de annyi biztos, hogy közeli kapcsolatban állt a nagyhatalmú Haukdælir családdal,² valamint, hogy pap volt, és valószínűleg ismerte a latin krónikákat. Ari írásában megörökítette az izlandi nép életében történt fontos eseményeket, így például a kereszténység felvételét, a közigazgatási rendszer kialakítását, vagy éppen a törvények eredetét, keletkezését. Elbeszélése szerint egy Úlfjótr nevű izlandi férfi hajózott el Norvégiába, ahol több évig tanulmányozta a törvényeket.³ Az általa lefektetett Úlfjótr-törvény (*Úlfjótslög)⁴ a nyugat-norvég Gulen népgyűlésben (*Gulaping*) használtak alapján készült. Ez azonban semmilyen formában nem maradt fenn. Magáról Úlfjótr-ról sem tudunk többet annál, mint hogy az ő nevéhez fűződik a fent említett törvénykönyv.

A latin betűs írásbeliség a kereszténységgel együtt terjedt el Izlandon. Ari Þorgilsson szerint a törvények írásba foglalására először 1117 telén került sor Haflíði Másson egy törvénytudó férfi vezetésével. Ezt a törvénykönyvet a következő évi Népgyűlésben mutatták be, amelynek sajnos egyetlen másolata sem maradt fenn. Az első írásba foglalt törvénykönyv, amelynek több másolata is fennmaradt, a *Grágás*. A legrégebbi töredék az 1150-re keltezett, AM 315 b fol. nevet viselő kéziratban található. Mivel ez a töredék időben közel esik a *Haflíðaskrá, vagyis a Haflíði Másson és társai által összeállított törvénykönyv leírásához, kérdés, hogy felhasználtak-e részleteket a korábbi jogforrásból. Későbbi századokból teljes törvénykönyvek is fennmaradtak. A *Kónungsbók* vagy *Codex Regius* (GKS 1157 fol.)⁵ és a *Staðarhólsbók* (AM 334 fol.) nevű gyűjteményekben, amelyeknek lejegyzését 1250-re, illetve 1260 körülre helyezik. Ezenkívül más, 14–15. századi töredékek is ránk maradtak. A *Grágás* azonban ezekhez képest jelentős többletinformációval szolgál. Ez ugyanis nem csupán egyszerű törvénykönyv: bemutatja a közigazgatás felépítését és a törvényhozás menetét is.⁶

A kitaszítás

A kitaszítás büntetése több szekcióban is előfordul a *Grágás*ban. Izlandon a Törvényhozó Tanács (*Logrétta*) alkotta az új törvényeket, de ők döntöttek a kitaszítások ügyében is. Enyhítések ügyében is ez a fórum határozott. A kitaszításnak két

² Izlandon a 13. századtól kezdve hatalmi koncentráció figyelhető meg. Bizonyos családok egyre nagyobb befolyással rendelkeztek növekvő területeik fölött. Ezek közül egyik a Haukdælir család, akik Dél-Izlandon játszottak jelentős szerepet. Központjuk egyben intellektuális műhely is volt, amelyet elsősorban az egyházhoz való kötődés segített elő. A család tagja volt például Ísleifr Gizurarson, Skálholt első püspöke. Fia, Gizurr is püspök volt. Harmadik fia, a szintén papi pályát választó Teitr pedig Ari Þorgilsson nevelőapja volt. Ari az *Izlandiak Könyve*ben utal is arra, hogy nevelőapjától sok információt kapott írásához. (BYOCK, 1988. 155; PÁLSSON, 1969. 20.)

³ PÁLSSON, 1969. 7–9.

⁴ A * jel arra utal, hogy a kézirat, ha létezett is, mára már elveszett.

⁵ Jelen írás a *Kónungsbók* 1852-es kiadását használja a fordításokhoz. (FINSEN, 1974.)

⁶ GYÖNKI, 2017.

fokozata volt: az enyhébb, hároméves kitaszítás (*ffjorbaugsgarðr*), amelynek leteltével az elítélt (*ffjorbaugsmadr*) visszatérhetett hazájába. Abban az esetben viszont, ha az ítélet kimondását követő három évben nem hagyta el a szigetet, végleg kitaszították. Teljes kitaszításnak felelt meg az is, ha valakit két alkalommal hároméves kitaszításra ítélték. Sokak számára ez a büntetés inkább lehetőség volt: kereskedőnek álltak, vagy egy királyi udvarba kerültek katonai szolgálatba, így nem egyszer meggazdagodva, hírnévvel és tapasztalatokkal tértek vissza Izlandra.⁷

A teljes vagy végleges kitaszítás (*skóggangr*) gyakorlatilag örökös száműzetést jelentett Izlandon. Az elítéltet (*skógarmadr*) segíteni, rejtegetni, szállítani nem lehetett, ezért annak a társadalmon kívül, de továbbra is a szigeten kellett élnie. Ezzel szemben Norvégiában a kitaszítottak gyakran elhagyták a körzetet⁸ vagy az országot, hogy máshol kezdjenek új életet. Ennek egyik példája éppen Izland benépesítése. Közkezdvelt saga-motívum, hogy egyesek Széphajú Harald zsarnoki uralma miatt hagyják el Norvégiát.⁹

A kitaszítás fokozataihoz kapcsolódva meg kell említenünk a büntetteket is. A törvényhozók súlyozták ezeket, és például a gyilkosságok között is különbséget tettek. A *Grágás* 88. paragrafusa így fogalmaz:

„*Þat er mælt ef madr myrþir mann ok varðar þat skóggang.*“

„*Ha egy ember meggyilkol egy másik embert, legyen véglegesen kitaszított.*“¹⁰

Ebben az esetben azt jelentette a gyilkosság (*morð*), hogy az elkövető eltitkolta tettét, ezért súlyosabbnak ítélték cselekedetét. Ha valaki megölt egy másik embert, de a legközelebbi tanyára érve bejelentette a történetet, és beismerte tettét, úgy esélye volt arra, hogy enyhébb büntetést kapjon. Az ilyen tettet az emberölés (*víg*) szóval illették. Lehetősége volt arra is, hogy az áldozat hozzátartozóinak váltságot fizessen. Erről a *Grágás* a *Váltságfizetésről* című szekciójában (*Baugatal*) ír. A családtagokat rokonsági fok szerint körökre osztották, és ez alapján állapították meg, hogy ki milyen mértékben részesül a halottért kifizetett váltságból.¹¹ Ezzel le is zárult az ügy jogi része. Érdekeség, hogyha a sértett, mielőtt belehalt volna a sérüléseibe, bemutatta sebeit tanúknak, majd a támadó ezután bejelentette tettét,

⁷ POILVEZ, 2017.

⁸ Norvégia és Izland is körzetekre volt osztva a középkorban. Norvégiában négy törvénykezési körzet volt, amelyet a népgyűlések nevei jelölnek: *Eidsivaþing*, *Gulaþing*, *Frostaþing* és *Borgarþing*. 1223-ban két-két elöljáró és törvényhozó gyűlés tartozott a körzetekhez. Kivételt képzett *Frostaþing*, ahol 3-3 volt ezek száma. (IVERSEN, 2017. 255.) Izlandot szintén négy negyedre osztották. A keleti, déli és nyugati negyedekben három-három, az északiban négy helyi gyűlés volt. Ezek felett a *goðik*, vagyis a törzsfők rendelkeztek – minden helyi gyűlés felett három-három. (MILLER, 1990. 20.)

⁹ Vö. például az *Egils saga*val. (BERNÁTH, 2016.) Habár voltak korábban is törekvések, kétségkívül Széphajú Harald volt az első, aki eredményesen fogott hozzá a norvég törzsi területek és királyságok egyesítéséhez. Uralkodásának pontos kezdete nem ismert, de a 9. század második felére tehető, és 932-ig tartott. Izland benépesítése már a 870-es évektől elkezdődött, így vitatható, hogy kizárólag Harald egyesítő törekvései álltak Izland benépesítése mögött. Valószínű, hogy a növekvő népsűrűség játszott közre a kivándorlásban elsősorban. (HELLE, 2003. 210–211.)

¹⁰ FINSEN, 1974. 154–157.

¹¹ FINSEN, 1974. 193–207.

a büntetés hároméves kitasztítás volt. A gyilkosság bevallását tehát egyértelműen enyhítő körülményként fogták fel.¹²

A fentiekben már említettünk néhány olyan óizlandi elnevezést, amelyeket a kitasztítottakra használtak, azonban ezeken kívül is akad még néhány, amelyeket az alábbi bekezdésben tárgyalunk. Aláhúzva a büntetésre, illetve a kitasztításra vonatkozó szavakat találjuk.

„Ef maðr verðr sekr um víg þat er hann vegr á Alþingi þá er sá maðr gilldr þremr morkum lögaura. Sá maðr er ok annarr svá gilldr er hann brennir menn inni. En inn þriðja þræll sá er vegr at dróttni sínum eða at dróttningu eða börn þeirra eða fóst. IV er morðvargr. Enn aðrir skógarmenn allir þá eru gilldir átta aurum.”

„Ha valakit emberölés miatt büntetnek (kitasztítanak) a Népgyűlésben, három márka vérdíjat tűznek ki a fejére. Második az, aki emberekre gyűjtja a házát; érte is ekkora vérdíj jár. Harmadik a szolga, aki megöli urát, vagy úrnőjét, vagy azok gyermekét vagy nevelt gyermekét. Negyedik a gyilkos. Az összes többi véglegesen kitasztított fején pedig nyolc márka vérdíj van.”¹³

A kiemelt terminusok arra utalnak, hogy a büntettek elkövetését súlyozták. A *sekr* jelentése, hogy egy adott személy büntetésben részesül. Ez lehetett váltságfizetés, de akár kitasztítás is. A *morðvargr* egy szóösszetétel: a korábban már említett *morð* gyilkosságot jelent. A *vargr* szó többféle jelentéssel bír: 1. farkas (állat), 2. tolvaj, rabló, 3. kitasztított. A későbbiekben részletesebben tárgyaljuk majd a kifejezést, ám itt érdemes megjegyezni, a szóösszetétel itt a *gyilkos* értelemben áll. Olyan bűnelkövetőre utal, aki nem vallja be tettét. Büntetése teljes kitasztítás, és így válik véglegesen kitasztítottá, amelyet a *skógarmaðr* szó jelöl. Az izlandi terminológiától eltérően a norvég törvénykezés leginkább a törvényen kívüli (*útlagr*) kifejezést használta a kitasztítottakra.

A *Grágás* különbséget tett a büntettek között, súlyozta az élet ellen elkövetett bűncselekményeket, és hasonló eljárást találunk a középkori norvég törvénykönyvekben is. Torstein Jørgensen kiemeli, hogy az „egyszerű” gyilkossági eseteknél súlyosabb büntetéseket a norvégok óészaki *níðingsdrápa* szóval illették, amelyet becstelens-, vagy orvgyilkosságként lehet értelmezni. Ilyen büntett volt például, ha valaki rágyújtotta a házat áldozatára, de az is, ha az illető *gríðníðingr* volt, vagyis, ha viselkedésével úgymond megölte a közösség békéjét.¹⁴ Például a nyugat-norvég Gulen népgyűlés törvénykönyvében olvasható 314-es szekció kimondja, hogy a viking hajókon szolgáló, fosztogató katonákat törvényen kívülinek nyilvánították. A formula a következőképpen nézett ki:

„þa ero þeir utlager. oc níðingar.”

„Így ezek törvényen kívüliek és becstelének (gonosztevők).”¹⁵

¹² FINSEN, 1974. 154–157.

¹³ A szerző fordítása. (GYÖNKI, 2017.)

¹⁴ JØRGENSEN, 2014. 68.

¹⁵ RISSØY, 2010. 19; MUNCH–KEYSER, 1846. 103.

A kitaszítás büntetése tehát az olyan cselekedetekhez kötődik szorosán, mint a testi sértés vagy az életellenes tettek. Ezekkel azonban korántsem ér véget a középkori skandináv társadalom által normaszegőként felfogott viselkedési mintázatok sora.

Deviáns viselkedés az izlandi sagákban

Az óészaki *níð* szó szóbeli sértést jelent, míg a *níðingr* fordítása gonosztevő, becsutelen vagy gazember, de jelenthet szerencsétlent is. Az antiszociális, deviáns viselkedést gyakran kötötték a *níðingr* szóhoz. A téma egyik kutatója, Bernt Ø. Thorvaldsen két csoportra osztotta a *níðingr* jelzővel illetett karaktereket az óészaki sagákban. Az első csoportba azokat sorolta, akik verbálisan inzultálják környezetüket, leginkább kifigurázva, vagy gúnyolva társaságukat. Erről a viselkedésről úgy tartották, hogy nemcsak a környezetüket és a társadalmat, de az isteneket is sértette, így beláthatatlan szerencsétlenséghez vezetett. Thorvaldsen a második csoportba azokat sorolta, akik áldozatként kapták a *níðingr* elnevezést, vagyis, akiket az istenek haragja balszerencsével sújtott.¹⁶ A következőkben ez utóbbit a középkori izlandi *Grettis sagá*ból vett példák segítségével illusztráljuk.

A *níðingr* szó megtalálható továbbá a sagáknál korábbi írásos emlékekben is. Svédországi rúna-köveken olvasható az az *óníðingr* kifejezés, amelyről Kirstel Zilmer kutatásai nyomán megállapítható, hogy a szóban forgó személy megbízhatóságára utal, ugyanis az „ó” egy tagadó előtag, és így a rúnafeliratok egy-egy becsületes személynek állítanak emléket, „nem becsutellenek” nevezve őket.¹⁷

Egy olyan társadalom, mint a skandináv, a férfiaktól harcias és férfias viselkedést várt el. Ha valakit az előbb említett módon szóban sértegettek, attól elvárható volt, hogy párbajra hívja ki gúnyolóját, és ezzel bizonyítsa, hogy helye van a társadalomban. Lehetősége volt jogi úton is elégtételt venni, ám az kevésbé volt dicsőséges.¹⁸

A *níð* és a *níðingr* szavak szóösszetételekben is fellelhetők. Az egyik ezek közül a *níðingsverk*, amelyet már a 19. században a kitaszítottakhoz kötött a német történeti jogi iskola (*Die Historische Rechtsschule*). Ám tévesen állították, hogy ez a hagyomány kizárólag a germán törvénykezésben fordulna elő. A másik véglet Elsa Sjöholm nevéhez köthető, aki szerint a kitaszítás a kereszténységből eredeztethető. Ezt Sverre Bagge norvég történész cáfolta azzal, hogy rámutatott, Sjöholm csak korlátozott számú, nem skandináv szöveget használt fel, így bizonyíthatta vélt igazát.¹⁹

A törvények és a rúnakövek mellett egy további forráscsoport még jobban megvilágíthatja, hogy a középkori skandináv társadalmakban milyen viselkedésformákat értelmeztek normaszegőként. Ezt a forráscsoportot az izlandi nemzetség-sagák teszik ki, amelyek az úgynevezett saga-korszakot (kb. 950-1050) mutatják be,

¹⁶ THORVALDSEN, 2011. 171–72, 182, 183.

¹⁷ A rúnakövek száma: Ög 77, Sm 5, Sm 37, Sm 131, Sm 2†, Sm 147. (ZILMER, 2005. 187.)

¹⁸ RIISØY, 2010. 20.

¹⁹ RIISØY, 2010. 19.

lejegyzésük azonban csak az 1200-as években kezdődött meg.²⁰ Társadalomtörténeti forrásként való felhasználásuk a 19. század óta megosztó kérdés. A 20. század elején az úgynevezett Izlandi Iskola megközelítése szerint a sagák nem tekinthetők hiteles forrásoknak, szemben a jogi vonatkozású szövegekkel. Ez gyökeres szakítást jelentett a 19. század felfogásával szemben. Az egyik, az iskolához tartozó kutató, Sigurður Nordal a *Hrafnkels sagát* elemezte. Meglátása szerint a történet nem tekinthető igaznak, mivel a szereplők nagy részének esetében nem lehet igazolni, hogy valóban éltek-e. Ezzel szemben a század végén az antropológiai megközelítés erősödött meg, amelynek képviselői az amerikai William Ian Miller és Jesse Byock. Megközelítésük alapja annak feltárása, hogy miként lehet ezen forrásokat használni arra, hogy a középkori Izland társadalmi berendezkedését rekonstruáljuk. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a sagák évszázadokkal később kerültek írásos formában is rögzítésre ahhoz képest, amikor a bennük elbeszélte események megtörténhettek.²¹

A tanulmány második felében egy középkori izlandi saga alapján vázoljuk fel, hogyan kapcsolódott egybe a társadalom által deviánsnak ítélt viselkedés a kitaszítással. A *Grettis saga* egyike a késői, úgynevezett posztklasszikus sagáknak. Szerzője és keletkezésének pontos időpontja ismeretlen, de Vésteinn Ólason izlandi irodalomtörténész 1300 és 1450 közé teszi a késői sagák leírásának időpontját.²² E szövegekre általában jellemző a természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező karakterek szerepeltetése. Szerkesztésmódjukat tekintve részben kompilációk; szerzőik korábbi sagákat és külföldi műveket is felhasználtak történeteik megírásakor.

A *Grettis saga* egyike annak a három történetnek, amelyeknek főhőse kitaszítottá válik. Grettir története más szempontból is érdekes: ő ugyanis az egyik azon kevés saga-hősök közül, akiknek életét egészen gyermekkorától kezdve megörökítették. A szerző gyakran mutatta be vonásait, amelyek alapján kirajzolódik jelleme. Nehezen kezelhető (*mjok óðæll í uppvexti sínum*), éretlen gyermekkorában (*ekki bráðgörr, meðan hann var á barnsaldri*), kellemetlen ember (*óþýðr*), senki sem tudta, milyen erős, mert nem birkózott (*eigi vissu menn görla afl hans, því at hann var ógliminn*), furfangos szavakban és tettekben egyaránt (*bellin bæði í orðum ok tiltekðum*), nem ült a tűzhely környékén (*eigi lagðisk hann í eldaskála*). A legutolsó jellemvonás magyarázata egy másik fogalomhoz, a *kolbítr*-hez köthető, amely szó szerint szénharapónak fordítható. Olyan ifjúra utaltak ezzel, aki visszahúzódó volt gyermekkorában, de felnőve nagy tetteket vitt véghez. Ilyen típusú hősök gyakran jelennek

²⁰ A nemzetség-sagák témáját maguk az izlandiak adják. Hangsúlyosan azok, akik elfoglalták és benépesítették a szigetet, illetve a leszármazottak első néhány generációja. Az események központjában általában családok akár generációkon átívelő konfliktusai, vérbosszúi állnak. Izland jogi kultúrája is felelevenedik, hiszen sok vitás ügyet a népgyűlésekben igyekeztek elsimítani. Tudomást szerezhetünk az izlandiak viszonyáról más népekkel, mivel sok szereplő utazik különböző okokból például Norvégiába, a Brit-szigetekre, vagy Bizáncba. A nemzetségi sagákat több évszázadon keresztül jegyezték le, ezért becsült keletkezési idejük alapján három csoportra osztják őket: korai, klasszikus és posztklasszikus sagákra.

²¹ Lásd BYOCK, 2001; MILLER, 1990.

²² GUÐMUNDSON-ÓLASON-NORDAL-TÓMASSON, 1993. 42.

meg az úgynevezett hajdankori sagákban (*fornaldasögur*),²³ Grettir azonban nem ilyen hős. Külsejéről az alábbiakat tudjuk meg: vöröshajú és egészen szeplős (*rauðhærð ok næsta freknóttir*), széles arcú (*breiðleitr*), jóképű (*fríðr maðr sýnum*).²⁴

Grettir problémás gyermekkorát három történetben mutatja be a saga szerzője. A rábízott libák szárnyait eltöri, mivel túlzottan fárasztónak és unalmasnak találja őrzésüket. Felháborodott apja ezután arra utasítja, hogy vakarja meg a hátát. Mikor nekilát, a hason fekvő Ásmundr panaszkodni kezd fia gyengeségére. Erre Grettir egy olyan fém fésűt húz végig apja hátán, amit birkaszőr kifésülésére használtak. Végül Grettir megsebesíti apja nagy becsben tartott lovát. Anyja próbálja mentgetni, de Ásmundr képtelen elnézni fia tetteit.²⁵

Ahogy ezek a példák is illusztrálják, apja rideg viselkedését nehezen viselő Grettir már gyermekként is nehezen kezelhető környezete számára. Később, felcseperedve is sokszor kerül bajba: egyszer a népgyűlésbe tartva összekülönbözik egy társával egy ételhordó zsák miatt, akivel azon nyomban végez, amiért három évre kutasztítják. El kell hagynia tehát Izlandot, és úgy határoz, hogy Norvégiába hajózik. Utazás közben gúnyos verseket (*níðvísa*) farag, amelyekkel a legénység tagjait hozza ki a sodrából. Hafliði, a hajó kapitánya, hogy elkerülje az esetleges fegyveres összecsapást, arra kéri Grettirt, hogy inkább neki címezze gúnyverseit, és hagyja békén a tengerészeket. A történet jól végződik: a léket kapott hajóból Grettir a tengerészekkel együtt meri ki a vizet, és szerencsésen partot érnek Norvégiában.²⁶

Nem csak az izlandiak vették rossz néven a gúnyverseket. A már említett középkori norvég Gulen tartomány törvénykönyve a 138. paragrafusban így fogalmaz:

„*Ef maðr niðr annan:*

Engi maðr skal gera tungu nið um annan. ne trenið. En ef hann verðr at því kunnr oc sannr. at hann gerir þat. þa liggir hanom utlegð við. [...] Engi skal gera yki um annan. æða fiolmæle. þat heiter yki ef maðr mælir um annan þat er eigi maðr væra. Ne verða oc eigi hever verit. Veðr hann væra kono niundu nott hveria. Oc hever barn boret. Oc kallar gylvin. þa er hann utlagr. Ef hann verðr at því sannr.”²⁷

„*Ha egy ember gúnyol egy másikat:*

Senki se mondjon szóbeli sértést, és ne faragjon sértő faszobrot a másikról. De ha valakit ezzel vádolnak és bebizonyosodik, hogy ilyet tett, kutasztítással kell büntetni. [...] Senki se terjesszen zavaros szóbeszédet vagy képtelen történetet a másikról. Képtelen történet az, ha valakit olyannak mondanak, amilyen nem, vagy nem lehet, vagy soha nem is volt.

²³ A hajdankori sagák viszonylag újnak számítanak a nemzeti sagákhoz képest, mivel a legrégebbi is egy 14. századi kéziratban maradt fenn. Általában jellemző a történetekre, hogy az izlandi honfoglalás és a skandináv kereszténység előtti időszakra tekintenek vissza. A történetek nem realizistikusak, a szereplők kitaláltak, és sokszor természetfeletti lényeket vagy egzotikus helyszíneket tartalmaznak. Az irodalomtudomány mai álláspontja szerint ezek a sagák forrásként nem használhatóak, de tükrözik a 13–14. századi izlandiak kulturális igényeit. (GUDMUNDSON-ÓLASON-NORDAL-TÓMASSON, 1993. 167; CLUNIES ROSS, 2010. 77.)

²⁴ JÓNSSON, 1936. 36, 42.

²⁵ JÓNSSON, 1936. 36–42.

²⁶ JÓNSSON, 1936. 51–56.

²⁷ MUNCH-KEYSER, 1846. 57.

Mintha azt mondaná, hogy a másik férfi kilenc éjjelente nővé változik, és gyermeket vár, vagy hogy vérfarkas. Ha ez bizonyítható, kitesztják."²⁸

Ez a paragrafus nem csak a *Grettis sagá*hoz köthető hasonlóság miatt érdekes. Több olyan saga is akad, amelyben párhuzamot találhatunk a fenti paragrafussal. Ez arra utal, hogy a szerzők ismerték a törvényeket, és fel is használták azokat. A *Gísli saga súrssonar* (Gísli története) a *Grettis sagá*hoz hasonlóan egy kitesztított férfi sorsát örökíti meg. Két férfi, Kolbjörn és Skeggi is el akarja venni Gísli testvérét, Þordíst. Skeggi párbajra hívja ki a másik kérést, aki azonban nem akar kiállni. Hogy családja és önmaga becsületét mentse, Gísli elmegy a párbaj helyszínére, Saxa szigetére. Skeggi időben megjelenik, de nem találja ott Kolbjörnt. „*Megkérte ekkor Skeggi Refret, faragjon két emberalakot Gísli és Kolbjörn képére, és úgy álljanak, egyik a másik hátuljánál. Hirdesse örökre szégyenüket.*”²⁹

A fent idézett 138. paragrafus második szakaszát az egyik saga beépítette szövegebe. A *Króka-Refs saga* (A Ravasz Refr története) ugyan Izlandon keletkezett, ám jóval azután, hogy a Gulen népgyűlés törvényei (*Gulapingslög*) érvényben voltak. Refr két gyilkosság után Grönlandra költözik, ahol megházasodik. Olyan nőt választ magának, aki korábban egy helybeli földműves, Þorgils fiának szerelme volt. A család bosszúból azt a hírt kezdi terjeszteni Refr-ről, hogy homoszexuális (*Refr inn rafi*), és annyira kívánja a férfiak társaságát, hogy kilenc naponként nővé változik. A gúnyolódás nemcsak azért születik, mert Refr elvette a szóban forgó nőt, hanem mert fegyver híján nem mert szembeszállni egy jegesmedvével, amelyet végül Þorgils egyik fia ölt meg. A körülményekre való tekintet nélkül tehát gyáva-sággal vádolják Refrt.³⁰

A homoszexualitás deviáns viselkedésnek számított a középkori Skandináviában, ezért alkalmas volt arra, hogy ezzel gúnyolják egymást a szemben álló felek. Az ok mindkét esetben hasonló: az ellenfél vélt gyáva-sága. Ugyanakkor az is látható, hogy a kigúnyolt fél igyekszik megőrizni becsületét: Gísli kiáll Skeggi ellen, és súlyosan megsebesíti a lábán, Refr pedig egymaga lemészárolja Þorgilst és fiait.³¹

Némileg eltért a homoszexualitás megítélése a kereszténység felvétele előtti és utáni időszakban. A kereszténység nem tett különbséget a felek között, egyaránt elítélte azokat, akik a homoszexualitás bűnébe estek; a kereszténység előtti időszakban azonban a passzív szerep még inkább megvetettnek számított.³²

A korábban bemutatott Thorvaldsen-féle modellbe ez a két példa is beilleszthető, bár kissé más formában. Az előbb felsorolt esetekben ugyanis a hőst éri szóbeli támadás, nem pedig ő támadja környezetét. Ugyanakkor, ahogy arról már korábban szó volt, a társadalom által diktált elvárás a becsület megvédése volt. Gísli későbbi élete, amely kitesztitottságban való léttel ért véget, persze tekinthető isteni büntetésnek. Valójában azonban az történt, hogy meg kellett védenie családja

²⁸ A szerző fordítása.

²⁹ Bernáth István fordítása. (BERNÁTH, 1973. 75.) „*Han það, at Refr skyldi gera mannlíkan eptir Gísli ok Kolbirni – „ok skal annarr standa aptar en annarr, ok skal nú þat standa ávallt, þeim til háðungar.*” JÓNSSON-ÞÓRÓLFSSON, 1943. 10.

³⁰ HALLDÓRSON, 1959. 130; 133–134.

³¹ JÓNSSON-ÞÓRÓLFSSON, 1943. 10–11; HALLDÓRSON, 1959. 136–137.

³² RISSØY, 2010. 24.

becsületét. Korábban ugyanis Gísli felesége, Auðr és sógornője, Ásgerðr arról beszéltek, hogy utóbbinak titkos szerelmi kapcsolata volt Vésteinnel, az előbbi testvérével. A beszélgetésnek fültanúja volt Þorkell, Ásgerðr férje. Vésteinn végül az ő felbujtására ölte meg Þorgrímrt, aki Gísli húgának, Þórdísnek a férje volt. Gíslinek bosszút kellett állnia sógoráért, Vésteinnért, és megölte másik sógorát, Þorgrímrt. A családon belüli konfliktusok végül Gísli kitaszításához, majd halálához vezettek, amelyet több mint egy évtizeden keresztül tartó bujdosás előzött meg. De Refr esetében nem merült fel ilyesmi: baljósan induló kalandjaiból rendre kivágta magát, ellenségeit legyőzte, élete pedig békésen, keresztény zarándokként ért véget. Ez utóbbi esetben tehát egyáltalán nem illeszkedik a Thorvaldsen modelljében felvázolt a tragikus véghez.

A kitaszított mint farkas

Grettir a fent említett utazásán kívül még egy alkalommal járt Norvégiában. Ekkor egy hajóról a vízbe ugorva partra úszott, és berontott egy házba, ahol egy izlandi kereskedő, Þórir két fia, Þorgeirr és Skeggi is tartózkodott. A házban lévők olyanmódon megijedtek Grettirtől, hogy tüzes fadarabokkal kezdték dobálni. Grettir elmenekült, de a ház lángra kapott, és a kereskedő fiai benn égtek.³³ Az ügyet Izlandon is tárgyalták, és Grettirt ezért, illetve más gyilkosságért is, végleg kitaszították. Ezután kezdődött meg életének utolsó szakasza, amely közel 20 éves bujdosást jelentett. Vándorlásai során végül Drangey szigetére vetődött, ahol öccsével, Illugival és szolgálójával, Glaumr-rel letelepedett. A környékbeliek a szigeten legeltető juhászoktól értesültek Grettir megérkezéséről, aki nem akarta elengedni azok bárányait:

“Sogdu þeir um heraðsmönnum, hvern vargr kominn var í eyna.”³⁴

„[A juhászok] elmondták a környékbelieknek, hogy miféle farkas érkezett a szigetre.”

A *vargr* szó már ismerős lehet, a kitaszítottak különböző elnevezéseinél találkozunk vele. Jelentései a következők voltak: 1. farkas (állat), 2. tolvaj, rabló, 3. kitaszított. Itt is egy olyan kifejezéssel van dolgunk, amely a törvénykönyvekben és az irodalomban egyaránt fellelhető. Erre Gerard Breen kutatása hívta fel a figyelmet, aki tanulmányában olyan óészaki irodalomból vett példákat összegyzett, amelyek között sok, marginális helyzetben lévő szereplő található. A kitaszítottak gyakran álnévet vesznek fel, ha idegen udvarba érkeznek, ahogy az olyan alakok is, akik titkos gyilkosságot követnek el. Ez a név gyakran egy állat neve: Úlfr (farkas), Björn (medve), Hjörtr (szarvas), Hrafn (holló), Örn (sólyom).³⁵ Grettirt ebben az esetben a juhászok nevezik farkasnak, de nem idegen tőle az álnév használata. A Grettis-saga 72. fejezetben Grettir a Hegraness népgyűlésbe megy, ahol egy

³³ JÓNSSON, 1936. 131.

³⁴ JÓNSSON, 1936. 228–229.

³⁵ BREEN, 1999. 31.

birkózó-viadalra is sor kerül. Grettir Gestr (vendég) néven mutatkozik be, de nem akar részt venni a versenyen. A megjelentek unszolására azonban úgy tűnik, kötélnék áll, de biztosítékot kér arra, hogy semmi bántódása nem esik. Ekkor egy Hafr nevű férfi hosszadalmas beszédet mond, amelyben részletezi, hogy milyen bűnök elkövetőinek nem eshet bántódása a gyűlésben, majd ezt mondja:

“Sé sá gríðníðingr, er gríðin rýfr eða tryggðum spillir, rækr ok rekinn frá guði ok góðum monnum, ór himinríki ok frá ǫllum helgum monnum, ok hvergi hæfr manna í milli ok svá frá ǫllum út flæmðr sem víðast varga reka...”³⁶

„Akárki, aki esküszegő, aki megbontja a békét vagy ezt a békeszerződést, elűzetik és kiközösítetik Isten és a jó emberek közül, a mennycsászárból és az összes szentek közül. Nem tartozhat jó emberek társaságába, és űzessék el megszegényítően, ahogy a kitaszítottakkal szokás...”³⁷

Gerard Breen magyarázata szerint, ha egy karakter egy bizonyos állat nevét kapja, vagy utalás történik rá, automatikusan meghatározza az illető sorsának további alakulását.³⁸ Ebbe az elméletbe illeszthető Grettir alakja is. Farkasnak nevezik, ez pedig egybecseng a korábban idézett jogi formulával, amely szerint ez volt a kitaszítottak egyik elnevezése. A farkasok pedig az erdőben élnek, távol az emberektől. Ezzel kapcsolatban érdemes megvizsgálni a teljes kitaszítást jelölő másik fogalmat, a *skóggangr*-t és a kitaszítottat jelölő *skógarmaðr*-t. Előbbi jelentése: erdőbe menni, az utóbbié: erdei ember. Az erdő jó menedék és búvóhely azok számára, akik a törvényen kívül állnak. Anne Irene Riisøy azonban rámutatott, hogy ezek a fogalmak nem izlandi, hanem norvég eredetűek. Annak ellenére, hogy a *skóggangr* szó elég gyakori mind az izlandi törvénykezésben, mind az irodalomban, nem reflektál a körülményekre. Izland ugyanis rendkívül szegény növényvilággal rendelkezik, kevés erdővel, aminek oka, hogy már rövidebb ideje a betelepülést követően felérték a rendelkezésre álló faanyagot.³⁹

A *vargr* szó a *níð*hez hasonlóan több olyan szóösszetételben is megtalálható, amelynek jogi háttere van. A *morðvargr* szó a gyilkosra vonatkozott, a *brennuvargr* a gyújtogatóra (ez a fogalom nem ismert a *Grágás*ban), a *heimsoknar vargar* pedig azokra, akik erőszakkal törtek be házakba. Ráadásul a tűzhalál rendkívül fájdalmas, és az áldozatnak gyakran nincs lehetősége arra, hogy meneküljön.⁴⁰ Itt is látható az elkövetett bűnök súlyozása, ahogy arra már korábban a *níðingsdrápa* kapcsolatán utaltunk. Annak ellenére, hogy a *brennuvargr* fogalom nem kerül elő Grettir esetében, amikor betört egy házba, és tüzet okozott, végeredményben kettőt is elkövetett az előbb felsorolt bűntettek közül. Ezek büntetése pedig a kitaszítás volt.

A farkasnak különleges szerepe van a skandináv mitológiában. Fenrir farkas, a bajkeverő Loki fia a Ragnarök idején óriási pusztítást végez, és többek közt a főisten, Óðinn halálát is okozza. Ez a *lupus in fabula*-figura egy halálos ellenség

³⁶ JÓNSSON, 1936. 232.

³⁷ A szerző fordítása.

³⁸ BREEN, 1999. 36.

³⁹ RIISØY, 2014. 105.

⁴⁰ RIISØY, 2010. 22.

megtettesítője, morális és vallási tabu. Személye folyamatos veszélyforrás a társadalomra nézve – ezért is történt a mítosz szerint, hogy az istenek megközték Ferrirt, hogy az ne mozdulhasson többé.⁴¹ Grettir alakját is így látják a Drangey környékén élők: folyamatos veszélyt jelent a közösségre, amelynek elrabolja a birkáit. Alakjának marginális, társadalmon kívül álló voltát csak még inkább kihangsúlyozza egy vadállattal való azonosítása. Elkerülhetetlen, hogy végül ellenségei végezzenek vele.

A kereszténység felvétele után bizonyos bűnök elkövetőit haláluk után azzal sújtották, hogy nem engedélyezték számukra a templom melletti temetést. A *brennuvargr* mellett ilyen volt a *heimsókn vargr* is, amely kifejezés azt a benyomást kelti, hogy a későbbi tettes vadállat módjára lesben áll, és várja, hogy rátámadhasson valakire az otthonában. A korai germán társadalomban a ház privát és védett területnek számított. Aki betört, annak a szándékai kizárólag életellenesek lehettek. Végül érdemes ismét megemlíteni a *morðvargr* fogalmat, amely a gyilkosságra vonatkozik. Ezek a tettek maguk után vonták az egyház haragját, a bűnös pedig kitaszítottá vált. Az ilyen típusú tetteket *níðingsverk*-nek (becstelen, gyáva ember tettének) hívták. Ide sorolták a boszorkányságot és a varázslatot is, amire szintén található példa a *Grettis sagában*.

„Þat hafði verit lög hér á landi, at eigi var bannat at blóta á laun eða fremja aðra forneskju, en varðaði fjörbaugssök, ef opinbert yðri.”⁴²

„Az volt a törvény az országban [Izlandon], hogy senkit sem ítélték el, ha áldozatot mutatott be, vagy ha más boszorkányságot művelt [titokban], de három évre kitaszították, ha nyíltan művelték.”

Grettirrel ellenségei úgy végeznek, hogy egy elvarázsolt farönköt úsztatnak a szigethez. Þorbjörn ǫngull (Kampós Þorbjörn) nevelőanyja, Þúríðr rúnákat vésett a rönkre és elátkozta azt. Grettir ugyan észrevette a rossz szándékot, de a tüzelőt gyújtó szolgálja végül kihalásztta azt a tengerből. Amikor Grettir rávágott a fára fejszéjével, saját lábát is megvágta, így képtelen volt lábra állni és felvenni a harcot az ellenségeivel. Bár Grettirt kitaszítottként szabadon megölhette bárki, gyilkosait mégis kitaszításra ítélték tettük becstelensége miatt.

„Frændum þeira Grettir ok Illuga líkaði stórilla, er þeir fréttu vígin, ok tóku svá upp, at Ǫngull hefði gort níðingsverk, at drepa dauðvána mann, ok í annarri grein um fjölkynngi...”⁴³

„Grettir és Illugi rokonai nagyon rosszul fogadták a gyilkosság hírért, és úgy találták, hogy Kampós [Þorbjörn] becstelen tettet hajtott végre azzal, hogy megölt egy haldokló embert, ráadásul boszorkánysággal.”⁴⁴

⁴¹ JACOBY, 1974. 112.

⁴² JÓNSSON, 1936. 245.

⁴³ JÓNSSON, 1936. 265.

⁴⁴ A szerző fordítása. Az eredeti szövegben szereplő *vígin* természetesen az emberölés (*víg*) kategóriájába tartozó cselekedetre utal, de a fordítás szempontjából szerencsésebbnek tűnt más kifejezést használni.

Érdemes megemlíteni a kitaszítottak gyermekeit is, akikről a *Grágás Az öröklésről (Arfa-pátttr)* című fejezetében olvashatunk.

„*Þat barn er oc eigi arfagengt er sa maðr getr er secr er ordinn scogarmaðr. Þoat hann geti við sinni kono siálfs. sa maðr heitir vargdropi.*”⁴⁵

„*Az a gyermek sem törvényes örököse egy nőnek, aki olyan kitaszított férfitől származik, akit erdei embernek mondanak. Az ilyent farkaskölyöknek (kitaszított gyermekének) nevezik.*”⁴⁶

Összegzés

A középkori skandináv források jelentős része érinti a deviáns, a társadalom által el nem fogadott viselkedésre vonatkozó eseteket, amelyek az enyhébb morális kihágásoktól egészen a különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkosságig terjedhetnek. Megállapítható, hogy ezen társadalmi elemek közösségtől való távoltartása, jogaitól való megfosztásának koncepciója részletesen ki volt dolgozva a középkori skandináv társadalomban. Ugyanakkor a társadalomból kivetett egyének az irodalmi érdeklődés középpontjába kerültek, ahogy arra más, kontinentális párhuzam is utal. A kitaszítottak egyszerre voltak megvetett, de nagy figyelemmel kísért részei a társadalomnak. Ezt az állítást erősíti, hogy alig akad olyan nemzeti saga, amelynek ne lenne legalább egy szereplője, aki kitaszított.

A forráskritikai szempontok figyelembevétele és alkalmazása mellett is kijelenthető, hogy az izlandi nemzeti sagák alkalmazhatóak arra, hogy rekonstruáljuk, hogyan gondolkodtak a 12–14. századi szerzők őseikről, elődjeikről. Izland ebben az időben már keresztény volt, és norvég befolyás alá került. Ezek miatt is izgalmas kérdés a források értéke, megbízhatósága. A kereszténység felvétele ugyanis egyet jelentett az írásbeliség megjelenésével. A sagák és a törvények addig csak szójhagyományként éltek a társadalomban. Ennek az elméletnek a kutatója, Gísli Sigurðsson arra figyelmeztet, hogy oka van annak, miért éppen ezek a történetek kerültek lejegyzésre. Ha például egy terjedelmes családfát látunk, amelynek az elején egy rangos ember áll, akkor ez valószínűleg Izland egy adott részén egy család legitimizációját jelentheti. Ennek nyomán valószínű, hogy olyan témákat örökítettek meg, amelyeket valamilyen oknál fogva fontosnak tartottak, és ami fontos volt a társadalomnak.⁴⁷ A társadalom békéjének megőrzése biztosan ezek közé tartozott, és ez egyaránt célja volt a pogány és a keresztény világnézetű Izlandnak.

⁴⁵ FINSEN, 1974. 224.

⁴⁶ A szerző fordítása.

⁴⁷ SIGURÐSSON, 2013. 408–409. Az ún. *oral culture*, vagyis szóbeli hagyománnyal kapcsolatban lásd még SIGURÐSSON, 2004; DANIELSSON, 2008.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BERNÁTH

- 1973 *Három izlandi történet.* Ford: BERNÁTH István. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973.
 2016 *Egils saga.* Ford.: BERNÁTH István. Budapest, Corvina Kiadó, 2016.

BREEN

- 1999 BREEN, Gerard: The Wolf is at the Door”: Outlaws, Assassins, and Avengers Who Cry „Wolf”. *Arkiv för nordisk filologi*, 114. (1999) 114. sz. 31–43.

BYOCK

- 1988 BYOCK, Jesse L.: *Medieval Iceland – Society, Sagas, and Power.* Berkley – Los Angeles – London, University of California Press, 1988.
 2001 BYOCK, Jesse L.: *Viking Age Iceland.* London, Penguin, 2001.

CLUNIES ROSS

- 2010 CLUNIES ROSS, Margaret: *The Cambridge Introduction to the Old-Norse-Icelandic Saga.* Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

DANIELSSON

- 2008 DANIELSSON, Tommy: On the Possibility of an Oral Background for Gísla saga Súrssonar. In: *Oral art forms and their passage into writing.* Eds.: MUNDAL, Else – WELLENDORF, Jonas. Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2008.

FINSEN

- 1974 *Grágás: Konungsbók. Genoptrykt efter Vilhjálmur Finsens udgave 1852.* Red.: FINSEN, Vilhjámur. Odense, Universitetsforlaget, 1974.

GUÐMUNDSSON-ÓLASSON-NORDAL-TÓMASSON

- 1993 *Íslensk bókmenntasaga Vol. 2.* Rit.: GUÐMUNDSSON, Böðvar – ÓLASSON, Vésteinn – NORDAL, Guðrún – TÓMASSON, Sverrir. Reykjavík, Mál og menning, 1993.

GYÖNKI

- 2017 GYÖNKI Viktória: *Grágás – A középkori Izland első írásos törvénykönyve.* (<http://ntf.hu/index.php/2017/08/16/gragas-a-kozepkori-izland-also-irasos-torvenykonyve/> – Utolsó letöltés: 2017. 08. 16.)

HALLDÓRSON

- 1959 *Kjalnesinga saga. Jökuls þattr Búasonar. Víglundar saga. Króka-refs saga. Þórðar saga hreðu. Finnboaga saga. Gunnars saga keldugnúpsfífls.* Rit.: HALLDÓRSON, Jóhannes. Reykjavík, Hið Íslenska Fornritafélag, 1959.

HELLE

- 2003 *The Cambridge History of Scandinavia, Vol. 1. Prehistory to 1520.* Ed.: HELLE, Knut. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

IVERSEN

- 2017 IVERSEN, Frode: The Urban Hinterland: Interaction and Law-Areas in the Viking and Medieval Norway. In: *Viking-Age Transformations – Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*. Eds.: GLØSTAD, Zanette T. – LOFTSGARDEN, Kjetil. London–New York, Routledge, 2017.

JACOBY

- 1974 JACOBY, Michael: *Wargus, vargr, „Verbrecher“, „Wolf“: eine sprach- und rechtsgeschichtliche Untersuchung*. Uppsala, Almqvist Wiksell, 1974.

JÓNSSON

- 1936 *Grettis saga Ásmundarsonar. Bandamanna saga. Odds þattr Ófeigssonar*. Rit.: JÓNSSON, Guðni. Reykjavík, Hið Íslenska Fornritafélag, 1936.

JÓNSSON-ÞÓRÓLFSSON

- 1943 *Vestfirðinga sogur*. Rit.: JÓNSSON, Guðni – ÞÓRÓLFSSON, Björn K. Reykjavík, Hið Íslenska Fornritafélag, 1943.

JØRGENSEN

- 2014 JØRGENSEN, Torstein: „Killings, Unfortunately, Take Place More Often Here than Anywhere Else“: Civil and Clerical Homicide in Late Medieval Norway. In: *New Approaches to Early Law in Scandinavia*. Eds.: BRINK, Stefan – COLLINSON, Lisa. Turnhout, Brepols, 2014.

MILLER

- 1990 MILLER, William Ian: *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago, University of Chicago Press, 1990.

MUNCH – KEYSER

- 1846 *Norges gamle Love indtil 1387: Norges Love ældre end Kong Magnus Haakonssøns Regjerings-Tiltraedelse i 1263*. Red.: MUNCH, Peter Andreas – KEYSER, Rudolf. Christiania, 1846–1895.

PÁLSSON

- 1969 *Íslendingabók, Landnámabók*. Rit.: PÁLSSON, Hermann. Reykjavík, Hið íslenska Fornritafélag, 1969.

POILVEZ

- 2017 POILVEZ, Marion: *The Geography of Outlawry: Iceland as a Natural Prison?* (https://www.academia.edu/32219593/The_Geography_of_Outlawry_Iceland_as_a_natural_prison – Utolsó letöltés: 2017. 04. 29.)

RISØY

- 2010 RISØY, Anne Irene: Outlawry and Moral Perversion in Old Norse Society. In: *Bodies of Knowledge: Cultural Interpretations of Illness and Medicine in Medieval Europe*. Eds.: LEE, Christina – CRAWFORD, Sally. Oxford, Archeopress, 2010.

- 2014 RIISØY, Anne Irene: Outlawry: From Western Norway to England. In: *New Approaches to Early Law in Scandinavia*. Eds.: BRINK, Stefan – COLLINSON, Lisa. Turnhout, Brepolis, 2014.

SIGURÐSSON

- 2004 SIGURÐSSON, Gísli: *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition: a Discourse on Method*. Cambridge, Milman Parry Collection, 2004.
- 2013 SIGURÐSSON, Gísli: Past Awareness in Christian Environments: Source-Critical Ideas about Memories of the Pagan Past. *Scandinavian Studies*, 85. (2013) 3. sz. 400–410.

THORVALDSEN

- 2011 THORVALDSEN, Bernt Øyvind: The Níðingr and the Wolf. *Viking and Medieval Scandinavia*, (2011) 7. sz. 171–196.

ZILMER

- 2005 ZILMER, Kirstel: *'He drowned in Holmr's sea – his cargo-ship drifted to the sea-bottom, only three came out alive' – Records and representations of Baltic traffic in the viking age and the early middle ages in early nordic sources*. Tartu, Tartu University Press, 2005.

Gyönki, Viktória

Deviance, Crime and Outlawry in Medieval Iceland

Outlawry is one of the strictest punishments known from medieval Scandinavian law codes. The aim of this paper is to introduce the types of crime the punishment of which was outlawry. These crimes were usually against life and body and were especially brutal. The paper aims to seek answers for what was perceived as deviant behaviour in medieval Iceland by analysing a family saga. The paper also discusses how criminals, who committed contemptible acts, were presented as heroes in literature.

Túlélési technikák a középkori Izlandon*

A középkori Északot a korabeli leírások gyakran kietlen, fagyos, megélhetési forrásokban szegényes tájként ábrázolják.¹ Különösen igaz ez Izland szigetére, ami egy izlandi saga szerint még Norvégiához viszonyítva is csak egy „sivár földdarab” (*eyðibygðir*) volt.² Az alacsony hőmérséklet, a hosszú téli éjszakák és a vulkanikus talaj miatt a föld mindössze néhány százalékát lehetett megművelni.³ A korai izlandi történelem fő forrásai közé sorolt – 13–14. századtól lejegyzett, ám a 9–11. századi viking kor történeteit megörökítő – sagák sűrűn említenek éhezéssel teli éveket,⁴ az izlandi állatállomány és szénatartalékok szűkössége pedig állandó aggodalom- és erőszakforrást jelentettek a sagairadalomban.⁵ Az óészaki saga szó jelentése „történet”, mely műfajilag magában foglalja a norvég királyok, az izlandi szabad parasztság vagy a korai legendás-mitikus skandináv hősök tetteit is.⁶ A középkor kései szakaszában pergamenre vetett hősi történetek a szájhagyományból alakultak ki, és – olykor versekkel megtűzdelt – prózai formában maradtak ránk. Szerzőik egy-két kivételtől eltekintve ismeretlen klerikus

* A téma alapjául a szerző és Marion Poilvez által 2016. április 14-én a 3rd International St Magnus Conference: Visualising the North nevű konferencián *The Medieval Bear Grylls: Fugitives and Survivals in Medieval Iceland* címen, közösen tartott konferencia előadás szolgált. Jelen tanulmány ennek az előadásnak az átdolgozott, kibővített és esetenként eltérő változata.

¹ A középkori Észak természeti leírásai igen ritkák a korabeli forrásokban. A kivételek közé tartoznak: 1) Brémai Ádám beszámolója „Thule” (Izland) szigetéről: *Gesta Hammaburgensis*, 272. 2) *Historia Norvegie*, 52. 3.) A norvég *Speculum Regale: Konungs-Skuggsjá*, 9–50. Erről és a természeti leírások európai vonatkozásairól lásd BAGGE, 1994. Az izlandi természeti leírásokról HARTMAN-OGLIVIE-HENNIG, 2017.

² *Vatnsdæla saga*, 29. A sagairadalom egészében mindössze egyszer említik meg az ország szépségét és látszólagos termékenységét, mikor Gunnarr, a *Njáls saga* hőse, a szigetről való száműzetése után egy megragadott pillanatában elgyönyörködik a tájban: „*Honum varð litit upp til hlíðarinnar ok þæjarins at Hlíðarendu ok mælti: 'Fögr er hlíðin, svá at mér hefir hon aldri jafnifögr sýnzik, bleikir akrar ok slegin tún, ok mun ek ríða heim aprt ok fara hvergi.'“ Brennu-Njáls saga*, 182. „Éppen a hegyoldal és a Hlíðarend tanyá irányába nézett és szólott: 'Mily gyönyörű is a hegyoldal, sosem tűnt még ennyire annak; fehér rétek és lekaszált mezők, hazatérek én, s nem utazom sehová.'” [A cikkben szereplő összes fordítás a sajátom.]

³ BYOCK, 2001. 25–34; 54–62.

⁴ BOBERG, 1996. 135; 179; 227; 236.

⁵ BYOCK, 1993a. 223–234. A legtipikusabb forrás erre *Hænsna-Þóris saga*.

⁶ A legjobb magyar nyelven is elérhető összefoglalásokat a sagairadalomról Bernáth István, saját sagafordításaihoz írt előszavában találjuk. (BERNÁTH, 1973. 5–28.)

személyek vagy izlandi nemzetséfgfők voltak.⁷ A középkorban példátlan írásbeliségről számot adó izlandi művek „Nemzetségi sagáknak” (*Íslendingasögur*) kereszttelt alműfaja foglalkozik főként a szigetország eseményeivel, bemutatva a gazdák közötti torzsalkodásokat, fegyveres összetűzéseket és pereket, melyekért nem egyszer a szűkös megélhetési források tehető felelőssé.⁸ A történetekben főként a társadalom felső rétegei jelennek meg, ám a sagák lapjain gyakran találkozunk a deviáns viselkedésformákat megtestesítő boszorkányokkal, trollokkal, csavargókkal, hatalomvágó intrikusokkal és bűnözőkkel is. Utóbbiak közül különös figyelmet kaptak a társadalomból kirekesztett személyek, akiket bűneik miatt az izlandiak kiközösítettek és a vadonba száműzték.⁹ A társadalmi deviancia e formájával behatóan foglalkoztak a kutatók jogi szempontból¹⁰ és a kiteszített természetfeletti jelenségekhez (trollokhoz, álmokhoz, mesei motívumokhoz) való viszonya alapján.¹¹ A törvényen kívüliek természetbeli túlélésért folytatott cselekedetei azonban elkerülték a kutatók figyelmét, annak ellenére, hogy részben ez is közrejátszhatott abban, hogy a sagaszerzők méltónak tartották írásba foglalni a kiteszített leg-híresebbjeinek életrajzát, akik akár évtizedekig is képesek voltak életben maradni a vadonban.¹² A középkori Izland társadalma ugyanis egy, a korabeli Európa periferiáján élő közösség volt, ahol a túlélésért folytatott küzdelem a mindennapok részének számított.

Jelen tanulmányban a sagák vizsgálata alapján azokat a stratégiai elveket járom körül, amelyek segíthettek a társadalomból kirekesztett magányos vagy bandákba verődő izlandi vikingeknek a természetben való túlélésben. Modern szakértők a túlélés három alapfeltételének a megfelelő menedék megtalálását, a vízellátás biztosítását és az élelem beszerzését tekintik, ebben a szigorú sorrendben.¹³ Ezt a három alapfeltételt vizsgálom: az írásos források képét olykor összevetve a kapcsolódó régészeti leletekkel. Ez segítségre lesz annak felmérésében is, hogy a gyakran pusztán irodalmi alkotásnak tartott sagák mennyire adnak realiztikus képet számunkra a történeti kérdésekről, és hogy mennyire számítottak Izland sajátos földrajzi és szociális viszonyai döntő jelentőségűnek a túlélés szempontjából.

Bár az eseményeknél jóval később lejegyzett sagák kronológiai-eseménytörténeti szempontból sokszor anakronisztikusak, a társadalmi szokásokra nézve a viking korra vonatkoztatva is megbízható forrásoknak tekinthetőek.¹⁴ Az ábrázolt események és a források lejegyzésének ideje közötti 200–300 év történeti áthidalását jelenleg a saga-tanulmányokban uralkodó irányzat, az ún. antropológiai megközelítés indokolja.¹⁵ E szerint a tárgyalt időszakban az izlandi gazdaság, társadalom és a mindennapi szokások nem mentek át olyan radikális változáson, ami

⁷ Kivételt képez a 12–13. század fordulóján élt izlandi politikus Snorri Sturluson, aki maga gyűjtötte egybe a norvég királyok sagáit és a *Prózai Edda* néven ismert mitológiai történeteket. A kutatók valószínűsítik, hogy az *Egils saga Skallagrímssonar* nevű izlandi saga szerzője is Snorri lehetett.

⁸ CLOVER, 1985; VÉSTEINN ÓLASON, 2007.

⁹ Három saga főszereplői is kiteszítettak voltak: *Grettis saga*, *Gísla saga*, *Harðar saga*.

¹⁰ RIISØY, 2015.

¹¹ POOLE, 2004; BARRACLOUGH, 2010; POILVEZ, 2012.

¹² POILVEZ, 2016. 91.

¹³ GRYLLS, 2011.

¹⁴ GÍSLI SIGURÐSSON, 2004. 123–250, 305–309; LÖNNROTH, 2008.

¹⁵ TURNER, 1971; GUNNAR KARLSSON, 1993; CLOVER, 1985.

azok folytonosságát megtörte volna. A 13–14. században a társadalom alapját még mindig a szabad parasztok képezték, akik ügyeiket vérbosszú és szokásjog alapján intézték; városok, monarchikus intézmények, polgárság nem létezett, a gazdaság alapját továbbra is a tanyarendszer alkotta, az anyagi kultúra pedig nem sokat változott.¹⁶ Ezen felül a sagák sajátos műfaja olyan, a középkori forrásokhoz viszonyítva szokatlanul részletgazdag történeteket közöl, ami a mai antropológusok tradicionális társadalmakat vizsgáló leírásaival vetekszik. Ezért fogalmazott úgy a brit antropológus Victor Turner, hogy „a korai izlandiak saját kultúrájuk legjobb antropológusai voltak”.¹⁷ Az óészaki irodalom ezen szelete (összefoglaló nevén a *saga corpus*) ezért a középkori északi életvitel roppant gazdag forrása. A sagák híradásai alapján feltételezem, hogy a középkori Izlandon a túlélés sokkal inkább az emberek általi fenyegetettség, és nem a vadon veszélyein múltott.

Kitaszítás

A telepések túlélés érdekében mutatott együttműködése már a sziget benépesítésének legelejétől, a 9. század végétől kimutatható. Az ide érkezők általában 2–3 családonként összefogva, ideiglenes „duplatanyákat” hoztak létre, amíg néhány év alatt teljesen be nem rendezkedtek, és az együtt élő családok egyike továbbállhatott, hogy saját területet vegyen birtokba.¹⁸

A társadalom teljes jogú tagjainak is éppen elég nehéz volt tehát a túlélés ezen a terméketlen vidéken, így azok, akik nem élvezhették a közösség szolidaritását és védelmét, még kétségbeesőbb helyzetben voltak. A középkori Izland társadalmi rendszere olyannyira a tanyagazdaságra épült,¹⁹ hogy azon kívül önállóan (önfenntartó módon) életben maradni valószínűtlen volt. Az izlandi társadalom kitalizáltjai, törvényen kívüliek és szökevények azonban képesek voltak a túlélésre ilyen embertelen természeti körülmények között is.

Mielőtt rátérnék a túlélési technikák konkrét elemzésére, szükségesnek tartom röviden bemutatni a természetbe való száműzetés hátterét, nevezetesen az izlandi kitalizáltság intézményét.

A 9. század végétől benépesített Izland nem volt középkori értelemben vett állam; nem volt uralkodója, sem más végrehajtó hatalma, nem voltak városai és börtönei, de még csak halálbüntetés sem létezett.²⁰ Voltak azonban más csatornák az erőszak féken tartására, és az izlandi egyének és nemzetségek közötti viszályok szigorú íratlan szabályok szerint működtek; a konfliktusok általában józanabb szemlélyek közreműködésének hála, kompenzációval és békés megegyezéssel értek véget.²¹ Ha ezt mégsem sikerült elérni, az izlandi jogszolgáltatás egyetlen politikai

¹⁶ HELGI ÞORLÁKSSON, 1994.

¹⁷ „...early Icelanders are the best anthropologists of their own culture.” (TURNER, 1971. 358.)

¹⁸ ORRI VÉSTEINSSON, 1998.

¹⁹ HELGI ÞORLÁKSSON, 2005.

²⁰ Az izlandi államberendezkedésről szóló tengernyi irodalomból a legáltalánosabb összefoglalások további referenciákkal: GUNNAR KARLSSON, 2000. 20–27; JÓN VIÐAR SIGURÐSSON, 2008a; HELGI ÞORLÁKSSON 2005.

²¹ BYOCK 1993a; MILLER, 1999.

fórumán, a szabad parasztok népgyűlésén (*þing*), a bűnöst a jogaitól megfosztásra, vagyis a társadalomból való kitaszításra ítélték.²² Ez a gyakorlatban száműzést jelentett, ami bevett szokás volt a deviáns, antiszociális és bűnözői magatartás kezelésére sok korabeli – főként skandináv – társadalomban.²³ Az útmutató példának a norvégiai kitaszítás intézménye számított, ezt vették át az izlandiak, ám a norvégok egyszerű (források hiányában kevésbé ismert) száműzetését tovább finomították. Izlandon a kitaszítás két fajtáját is ismerték, amelyeket a 12. században lejegyzett *Grágás* („szürke lúd”) nevű törvénygyűjtemény őrzött meg.²⁴ Az enyhébb ítéletnek a „kisebb kitaszítás” (*ffjörbaugsgarðr*) számított, mely kártérítés fizetésére, a vagyon elkobzására és három évig tartó külföldi kényszerutazásra ítélte a bűnöst.²⁵ Amennyiben a törvényen kívüli nem hagyta el három évre a szigetet, úgy „tényleges kitaszítottságra” ítélték (*skóggangr*). Ehhez azonban nem feltétlenül kellett megszegni a három év „kisebb kitaszítást”, a súlyosabb bűnök (például gyilkosság) elkövetőit azonnal is „tényleges kitaszítottá”, vagyis *skógarmaðr*re, szó szerinti fordításban „erdei emberré” nyilváníthatták.²⁶ A *skógarmaðr*t nemcsak, hogy örökre száműzték a társadalomból a vadonba, de lehetővé tették, hogy bárki jogi következmények nélkül megölhesse (*dræpr fyrir hverjum manni*). Mi több, az ily módon kitaszított egyén *óállé* és *óferjandívá* is vált, azaz senki nem láthatta elélelemmel és nem szállíthatta őt sehova.²⁷

Első ránézésre a két ítélet közötti különbség azok fokozataiban mutatkozik meg, miszerint a „kisebb kitaszítás” ideiglenes (3 év), míg a „tényleges kitaszítás” végleges időtartamú volt. Ennél azonban még lényegesebb különbség az, hogy a „teljes kitaszított” *óferjandi* volt, azaz senki nem szállíthatta az országon kívülre, így a sziget természetes börtönné vált számára. Egyes kutatók szerint a kitaszítás fő rendeltetése az volt, hogy a bajkeverőktől megszabadítsa a társadalmat anélkül, hogy direkt ítéletet kelljen hozni felettük.²⁸ Mások is ennek megfelelően „tulajdonképeni halálos ítéletnek” bélyegzik a „tényleges kitaszítást”.²⁹ Ahogy azonban látni fogjuk, ez korántsem volt ilyen egyértelmű és a természetes börtönnek számító izlandi vadon nem a természeti, hanem sokkal inkább az emberi fenyegetettség miatt volt életveszélyes.

Menedék

A vadonban való túlélés első és legfontosabb feltétele a megfelelő menedék biztosítása volt. Izland földrajzi sajátosságainak köszönhetően a szökevények és magányos túlélők számára nem sok alternatíva létezett természetes menedékhelyek

²² Működéséről lásd STEFÁNSSON, 1984; HEUSLER, 1911. 124–190.

²³ RIISØY, 2014.

²⁴ *Grágás*, 11–12; 87–92; 94–96; 118–119; 187–190; 121. Létezett egy harmadik típusú, a körzetből való kitaszítás, ezt azonban nem említik a törvénygyűjteményekben, csak a sagairodalomban.

²⁵ BYOCK, 1993b. 461–462.

²⁶ BYOCK 1993b. 462.

²⁷ TURVILLE-PETRE, 1977. 770.

²⁸ VAN HOUTS, 2004.

²⁹ *Laws of Early Iceland*, 1990. 8.

tekintetében. Noha a 12. század elején élt izlandi történetíró, Ári, a Bölcs (*Fróði*) szerint Izland szigete a betelepítés időszakában „bővelkedett erdőkben a hegyektől a tengerrig” („í þann tíð vas Ísland víði vaxit á miðli fjalls ok fjöru“),³⁰ a sziget növényzetének régészeti vizsgálata az erdők gyors visszaszorulására enged következtetni.³¹ A bevándorlók hamar felhasználhatták a szigeten fellelhető famennyiséget hajlékaik, hajóik és egyéb eszközeik készítéséhez. Míg a norvég kitaszítottakat sokszor sikeresen elrejtették a sűrű erdők (innen származik a *skógarmaðr* kifejezés is), és még azt is megengedhették maguknak, hogy álcázás nélkül házat építsenek maguknak egy tisztáson,³² addig erdők hiányában az izlandi törvényen kívülieknek három lehetőségük volt menedéket találni: elfoglalhattak egy barlangot, kunyhót építhettek, vagy kiköltözhetek a kisebb folyóközi- illetve fjordmenti szigetek egyikére.³³ Érdekes módon a kitaszítottak mindhárom típusú menedéket inkább az emberek, és nem elsősorban a természet elleni védekezés jegyében választották vagy alakították ki.

A legismertebb izlandi törvényen kívüli, akinek a legtovább (több mint 20 évig) sikerült életben maradnia a vadonban, Grettir Ásmundarson volt. Róla azt tartották, hogy a legerősebb ember, aki valaha élt egész Izlandon, ennek következtében kapta ragadványnevét, az Erős Grettirt is. Grettir egy tanya véletlenszerű felgyújtása, illetve több balul sikerült és gyilkossággal végződő vitája miatt került száműzésre a népgyűlésen. Az ezredforduló kezdetén – az 1020–1030-as években – játszódó róla elnevezett *Grettis saga* ugyan csak 16. század eleji kéziratokban maradt ránk, a kutatók általában a 14. század elejére datálják.³⁴ Mint a „Nemzeti sagák” mindegyike, úgy Grettir története is szájhagyományok alapján került összeállításra, és bár az egyes események konkrét lefolyása megkérdőjelezhető, a társadalmi szokásokra nézve a forrás többnyire autentikusnak tekinthető. Grettir száműzése során használt rejtkehelyei például remekül rávilágítanak a fent említett jelenségre. Egyik első hajlékát, egy barlangot Grettir az alábbi tanács alapján választotta ki:

„Björn mælti: 'At því hefi ek hugat, at í því fjalli, sem fram gengr fyrir útan Hítará, mun ver vígig ott ok þó fylgsmi, ef klókliga e rum búit. Er þar bora í gegnum fjallit, ok sér þat neðan af veginum, því at þjóðgatan liggir niðri undir, en sandbrekka soá brött fyrir ofan, at fáir menn munu upp komask, efe einn maðr röskr er til varnar uppi í bælinu. Nú lízk mér þat helzt ráð ok umtalsmál, at vera þar, því at þaðan er hægt at leita til fanga ofan á Mýrar ok út til sjávar.'”³⁵

„Björn így szólott: 'Ismerek egy védhető helyet a Hítara folyó melletti hegyekben, mely még inkább rejtke, ha találekonyan használod. Lentről az útról észrevehetsz egy lyukat a sziklában, mert a fő csapás alatta fekszik, ahonnét egy kavicsos lejtő vezet fel oda. Ezen a lejtőn nincs ember, aki feljöhetne, ha egy bátor ember védi fentről a búvóhelyet. Számomra az tűnik legtanácsosabbnak, hogy ott légy, mert onnét könnyen eljuthatsz Mýrar és a tenger felé, hogy ellásd magad.'”

³⁰ *Íslendingabók*, 5. Gísli történetében is említik: „þá var víða skógum vaxit”. *Gísla saga*, 86.

³¹ SIGURÐUR ÞÓRARINSSON, 1974; AMOROSI ET AL., 1997.

³² *Brennu-Njáls saga*, 212–213.

³³ Az ideiglenes rejtkehelyekről lásd AHOLA, 2014. 155–156.

³⁴ VÉSTEINN ÓLASON, 2007. 115.

³⁵ *Grettis saga*, 186.

Noha a barlang önfenntartás szempontjából is alkalmas választásnak bizonyult (hiszen Grettir „*Mýrar és a tenger felé indulva könnyen elláthatta magát*”), a hangsúly egyértelműen az emberek elleni védekezésen volt. A barlang ugyanis „védhető”, valamint „rejtekhely”. A búvóhely védelme egy erős ember által hasonlóképpen emberi veszélyre figyelmeztet, valószínűtlen ugyanis, hogy egy vadállat – melyekből egyébként is igen kevés élt a szigeten³⁶ – képes lett volna felmászni egy ilyen sziklameredélyen. Grettir az emberek általi fenyegetésre készülve, ennek megfelelően a barlangba költözés után álcázta is a helyet.

„Hann [Grettir] tjaldaði með grá vaðmáli fyrir boruna á ffallinu, ok þótti sem þar sæi í gegnum neðan af götunum.”³⁷

„Grettir szürke vaðmállal [házilag font gyapjú] fedte el a barlangszáját, így aki az útról látta, annak továbbra is bejárhatónak [ti. lakatlannak] tűnt.”

Az álcázás mestersége és az utánzás (*hermikráka*) fontos képességeknek számítottak egy szökevény számára. A másik híres izlandi kitesztott, a 10. században élt Gísli Súrsson is kiválónak számított a *hermikrákában*. Gísli az 1250-es évek körül lejegyzett *Gísli saga Súrsonar* szerint egy nemzetségen belüli gyilkosság miatt kényszerült 13 évig bujdokolni a vadonban, és egyszer egy bolond álcáját is kénytelen volt magára öltetni, hogy megtéveszse üldözőit.³⁸ Ehhez hasonlóan Grettir egy vándor ruhájába bújt, hogy megmeneküljön.³⁹

Az álcázás és a barlangok jellegzetességei elmondhatók a magányos szökevények kunyhóiról is. A következő leírás egy Izlandon kitesztott norvég viking szálláshelyét mutatja be:

„En á hjallanum gegnt bænum er hlaupin urðskriðða ofan ór hryggnum á hjallann. Þat grjótt er mjök mosa vaxit ok geitaskófu. Þar á milli steinanna sló ek tjaldi á hausti, þá er ek rak hann á burtu. Þat er járngrátt ok samlitt við grjótit. Þar setta ek húðfat hans, ok bjó ek um sem ek kunna.”⁴⁰

„A tanyával szemben lévő hegyszegélyre sziklaomlás jött a hegygerincről. A köveket jócskán benőtte a moha és a zuzmó. Ott a sziklák között emeltem [én Þorkell Ketilsson] sátrat az ősszel mikor elküldtem őt [a norvégot] magamtól. A sátor vasszürke pont, mint a sziklák. Odavittem a hálósájkját is, és otthonossá tettem amennyire tudtam.”

A kunyhót tehát egy sziklaomlás takarásában állították fel, ami ráadásul a ránőtt mohának köszönhetően teljesen rejtve volt az emberi szemek elől. Hogy biztosra menjenek, a viskót olyan színűre festették, hogy teljesen beolvadjon a sziklás környezetbe. Ahogy a saga későbbi történéseiből kiderül, még az ilyen fokú elővigyázatosság sem volt mindig elég, és a norvég törvényen kívülinek is menekülnie

³⁶ BYOCK, 2001. 28.

³⁷ *Grettis saga*, 187.

³⁸ *Gísli saga*, 64–66, 78, 81–85.

³⁹ *Grettis saga*, 170–171.

⁴⁰ *Fljótsdæla saga*, 270.

kellett, miután üldözői még ezen a rejtekhelyen is rátaláltak.⁴¹ Szintén bevett taktikának számíthatott, hogy egyszerre több szálláshelyet is fenntartsanak, amennyiben valamelyiket felfedeznék, ahogy azt Gísli Súrsson is tette.

„Eptir þetta er hann stundum í Geirþjófsfirði á bæ Auðar, en stundum í fylgsnum fyrir norðan ána, er hann hafði gört sér; annat fylgsni átti hann við kleifarnar suðr frá garði, ok var hann ýmisst.”⁴²

„Ezután néha Auðr tanyáján élt Geirþjófsfjordban, olykor pedig a folyó északi partján épített rejtekhelyén; egy másik búvóhelye is volt a termőföld déli oldalán elnyúló hegyekben, melyet időről időre szintén igénybe vett.”

Ahogy a fenti forrásrészletből is látszik, a törvényen kívüliek sokszor olyan tanyákon húzták meg magukat, ahol rokonság vagy barátság révén ideiglenesen befogadták őket, mint Gísli az idézetben megjelenő felesége, Auðr, aki száműzetésének ideje alatt végig hűségesen segítette férjét. Az ilyen tanyák menekülés esetére olykor titkos, a vadonba vezető alagúttal is rendelkeztek.⁴³

A kitaszítottak talán legismertebb búvóhelye a lakatlan sziget volt.⁴⁴ Izlandon a kisebb folyó- vagy fjordmenti szigetek gyakran adtak otthont törvény elől menekülő egyéneknek vagy bandáknak. A túlélési stratégiák nemcsak személyenként, hanem általában is különbözhetnek, hiszen sokan a magányos bujkálás helyett hatékonyabbnak és egyszerűbbnek találták a túlélést, ha csapatba verődtek.⁴⁵ Ez valóban megkönnyíthette a természet elemei elleni küzdelmet, hisz mind a hajlék-építés, mind az ivóvíz és az élelem beszerzése könnyebb lehetett társaságban. Az emberi tényezőt tekintve azonban ez gyakran hátránnyal is járt, hiszen egy törvényen kívüliekből álló csapat sokkal könnyebben és hamarabb a társadalom látókörébe kerülhetett, mint egy magányos szökevény. A csoportoknak több ellátmányra volt szükségük, és így egyre gyakrabban kellett érintkezniük a civilizációval, megsűrgetve ezzel egy ellenük irányuló kollektív társadalmi fellépést. A környékbeli gazdák ugyanis végül mindig összefogtak, hogy leszámoljanak a területüket fosztogató kitaszítottak bandáival.

A legismertebb törvényen kívüli szigetlakókról Erős Grettir, valamint Hörðr sagájában hallunk. Hörðr és testvére Geirr voltak a forrásainkban fennmaradt legnagyobb, olykor 200 főt is meghaladó törvényen kívüli rablóbanda vezetői. A 10. századi történetet megörökítő *Harðar saga*, noha legkorábbi kézírata 1400 körülről származik, valamikor a 13. század vége és a 14. század eleje körül keletkezett.⁴⁶ A Hörðr-Geirr páros és az Erős Grettir által lakott szigetek hasonló indíttatás alapján kerültek kiválasztásra. Erős Grettir és két kísérője egy nemzetségszűk tanácsa alapján húzódtak az Észak-Izlandon található, félreeső Drangey-szigetére:

⁴¹ *Fljótsdæla saga*, 271.

⁴² *Gísla saga*, 69.

⁴³ *Gísla saga*, 75, 79–80.

⁴⁴ Vö. Gísli történetével, ahol Gísli a Hergilsey-szigeten lakó családhoz költözik be. (*Gísla saga*, 78–79; POILVEZ, 2016. 99–101.)

⁴⁵ POILVEZ, 2016. 92.

⁴⁶ VÉSTEINN ÓLASON, 2007. 115.

„En sá einn er þér,” sagði Guðmundr, „at koma þér þar niðr, sem þú mættir vera óhræddr um líf þitt.” Grettir kvazk eigi vita, hvar þat væri. Guðmundr mælti: „Ey súa liggir á Skagafirði, er heitir Drangey; hon er svá gott vígi, at hvergi má komask upp á hana, nema stigar, sé við látnir. Gætir þú þangat komizk, þá veit ek eigi þess manns ván, er þik sæki þangat með vápnum eða vélum, ef þú gætir vel stigans.”⁴⁷

„Az egyetlen választási lehetőség,’ mondta Guðmundr, ‘hogy ott telepedj le, ahol nem kell veszélyben tudnod az életed.’ Grettir azt válaszolta nem tudja, hol lenne az a hely. Guðmundr így szólt: ‘Skagaffordban van egy sziget, melyet Drangey-nek hívnak; a sziget kiváló erőd, mert senki nem jöhet fel rá, hacsak nem egy létrán. Ha oda tudnál menni, senki emberfia nem tudna elérni fegyverrel vagy ármánnyal, amennyiben bátran védekezel’.”

„En er þeir kómu í eyna, þótti Grettir þar gott um at litask, því at hon var grasi vaxin, en sjábrött, svá at hvergi mátti upp á komask, nema þar sem stigarnir váru við látnir, ok ef upp var dreginn inn efri stiginn, þá var þat einiskis manns færleikr, at komask á eyna.”⁴⁸

„Mikor elérték a szigetet, Grettirnek tetszett, ami a szeme elé tárult. A szigetet kövér fű borította, és szikláik oly meredeken emelkedtek ki a tengerből, hogy nem lehetett elérni, csak létrákon keresztül. Ha pedig a legfelső létra fel volt húzva, lehetetlen volt bárkinek is, hogy a szigetre tegye a lábát.”

A szigetre mint búvóhelyre egyértelműen kiváló védelmi pozícióinak köszönhetően esett Grettirék választása.

Ugyanilyen nyilvánvaló a törvényen kívüliek szándéka Hörðr történetében, ahol Hörðr és Geirr kitaszítottasuk után először saját tanyájuk falakkal és védművekkel (valószínűleg földszáncsal) történő megerősítését tervezték, de megfontolván magukat inkább Hólmr szigetére költöztek:

„Geirr bað þá virki gera ok kvað þá seint mundu sækjast. Hörðr kveðst ætla, at þeim mundi matr setinn, – „ok vil ek flara lájta í hólm þann, er hér liggir fyrir landi á Hvalfirði...<sjá> hólmr er sæbrattr ok víðr sem mikit stöðulgerði.” „...nordan at eins var þá ágengt, en vestr frá skálanum váru leynigrafir.”⁴⁹

„Geirr erődítéseket rendelt el, és azt mondta, nehezen fognak kikapni. Hörðr szerint viszont várhatóan el fogják őket vágni az élelemtől – ‘és ezért azt akarom, hogy Hólmr-ra utazzunk, mely itt fekszik a Hvalfjordi part mentén...”
Az a sziget meredek a tenger felé és oly széles, mint egy hatalmas pajta... Csak északról van feljárója és a kunyhótól nyugatra rejtett árkok találhatóak.”

A bajok itt is a társadalmi fenyegetettségből fakadtak: Hörðr és Geirr nem azért nem maradhattak saját tanyájukon, mert nem lett volna mit enniük, hanem mert

⁴⁷ Grettis saga, 218.

⁴⁸ Grettis saga, 225.

⁴⁹ Harðar saga, 64.

élelemforrásaikat *emberek* zárták volna el. A Hólmr szigetén épített erődjük sokáig valóban ellen is állt a közeli gazdák támadásainak.

A törvényen kívüliek hajlékainak emberi támadás elleni megerősítését alátámasztják a régészeti kutatások is. Több, a viking korban lakott izlandi barlangban (mint például Hallmundarhraun vagy Surtshellir) is belső erődítésekre, főként kőből épített emelvényekre és falakra bukkantak a régészek.⁵⁰ Ez arra utalhat, hogy a sagák ebben az esetben hiteles forrásoknak tekinthetők, illetve megerősíti azt a feltevést, hogy a kitzsítottak hajlékuk szempontjából az emberi tényezőt legalább annyira (ha nem jobban) szem előtt tartották, mint a természeti veszélyeket. Sem a vadállatokat, sem a zord időjárást vagy a menedékhelyek fűthetőségét nem hangsúlyozzák ezek a leírások. Izland különleges földrajzi adottságai ráadásul olykor szintén segítséget nyújthattak a kihülés ellen: a termásvízű folyók és a kisebb medencék, melyek a vulkáni működésnek köszönhetően a sziget nagy részén megtalálhatóak, életmentőnek is bizonyulhattak a természetben lakók számára.⁵¹

Víz

A túlélés második legfontosabb előfeltétele a víz, mely ugyancsak jelen van a sagák leírásaiban, még ha kevesebb hangsúlyt is kap.⁵² Grettir története ugyan nem említi konkrétan, hogy honnan származott a Drangey-szigetén lakók vízforrása, az azonban biztos, hogy magán a szigeten lehetett, hiszen a már Grettirék érkezése előtt is ott legeltetett 80 birkának is szüksége volt ivóvízre. Grettir és társai valószínűleg a sziklaszirtek aljában futó kis patakhhoz másztak le vízért (feltételezhetően testi épségüket kockáztatva), amit a mai napig megmutatnak a Drangey-szigetere vezetett turistaexpedíciók során. Egy másik lehetőség az volt, hogy a sziklarepedésekben összegyűlt esővizet fogyasztották.

A *Harðar* sagában szereplő Hólmr-sziget lakói – a szigetnek nem lévén saját vízforrása –, még ennél is nagyobb találfekonyaságra szorultak:

„Sigurðr Torfafóstri fluttu vatn frá Bláskeggsá við tólfta mann ok fylltu selabátinn af vatni ok helltu í ker þat, er var ú í Hólmi.”⁵³

„Torfi nevelt fia, Sigurðr a Bláskeggsa folyóból hozott vizet 12 emberrel. Megtöltöttek egy fókavadász csónakot vízzel, és Hólmrön átöntötték azt egy ott lévő medencébe.”

Izland speciális társadalmi berendezkedése, s annak részeként például valaki száműzetése, nagyban elősegítette a fentebb illusztrált találfekony technikák és képességek kifejlesztését. Egy skandináv párhuzam például a norvég király Haraldr Harðráði avagy „Keménykezű” Harald (kb. 1046-1066) esete, aki egy dániai invázió alkalmával arra kényszerült, hogy a limfjordi szigetek egyikére vonuljon vissza,

⁵⁰ ÓLÁFSSON-SMITH-McGOVERN, 2010.

⁵¹ *Grettis saga*, 239.

⁵² Példákhoz lásd AHOLA, 2014. 156-157.

⁵³ *Harðar saga*, 65.

ahol azonban katonái nem találtak vizet. Ezért az élelmes uralkodó a saga tanúsága szerint egy elfogott kígyót a tűz mellett teljesen kiszárittatott, hogy a hulló szomjúságában azonnal víz után kutasson, és így segítsen embereinek a vízforrás felkutatásában.⁵⁴

A találékonyágon túl azonban természetesen jó fizikai kondícióra is szükség volt az életben maradáshoz. A sagákban – talán meglepő módon – a túléléshez kapcsolódó legfontosabb erőt igénylő tevékenység az úszás volt. Grettir története becsmérően beszél például az úszni nem tudó Vörösszakállúnak nevezett törvényen kívüliről, aki helyett Grettirnek magának kellett a tóba merülnie, hogy visszaszerezze az eloldódott halászhalót.⁵⁵ Grettirnek a saga során kétszer is azért kellett kilométereket úsznia a tengerben, hogy tüzet szerezzen, és ezzel megmentse magát és társait a megfagyástól.

„Eptir þat bjósk Grettir til sunds ok kastaði af sér klæðunum; hann fór í kufl einn klæða ok söluváðarbrækr; hann stytta upp um sik kuflinn ok rak at sér útan basttaug at sér miðjum ok hafði með sér kerald; síðan hljóp hann fyrir borð.”⁵⁶

„Ezután Grettir felkészült az úszásra, és ledobta ruháit. Ruha gyanánt egy lábas-csuklyás köpenyt öltött fel; felhúzta a köpenyt és háncsból font kötelet erősített a dereka köré, valamint egy hordót is magával vitt. Majd a hajóból a vízbe merült.”

Bár Grettir több kilométeres nyíltvízi úszásainak hosszúságai talán túlzásnak tekinthetők, a tüzelő biztosítása egyértelműen a túlélés alapfeltételei közé tartozott. A sagák túlélési technikákkal kapcsolatos leírásai (csakúgy, mint a menedékek esetében), olyan fokú részletességet tükröznek, melyek az ismertetések realitására utalnak, de legalábbis arra, hogy a sagaszerzők mindenképpen tisztában voltak az ilyen események mikéntjével. Grettir második úszásánál a szöveg még azt is kiemeli, hogy Grettir összecsomózta ujjait, hogy hatékonyabban lapátolhassa a vizet.⁵⁷

Élelem

Az élelem beszerzése folyamatos problémát jelentett a törvényen kívülieknek. A lehetőségek ugyanis igencsak korlátozottak voltak, amennyiben a kiteszítottak nem kívántak a társadalom teljes jogú tagjaival érintkezni. Hacsak rokonaik nem látták el őket élelemmel időközönként – mint Gísli Súrssont testvére Porkell –,⁵⁸

⁵⁴ *Haralds saga Sigurðarsonar*, 139.

⁵⁵ *Grettis saga*, 182.

⁵⁶ *Grettis saga*, 130.

⁵⁷ *Grettis saga*, 238.

⁵⁸ *Gísli saga*, 77–78. A törvényen kívüliek támogatását a törvény „kisebb kiteszítással” büntethette, ezért egy száműzetéshez a nemzetség tagjai különbözőképpen állhattak hozzá; volt, aki hajlandó volt segíteni egy távolabbi rokonon is, míg mások saját testvérüket sem támogatták. A kiteszítés vagy megerősítette a nemzetségben belüli szálakat, vagy széthúzást idézett elő a rokonságban. Ehhez lásd AHOLA, 2014. 213–214.

a törvényen kívülieknek más források után kellett nézniük. A földművelés érthető okok miatt lehetetlen volt egy kitaszított számára, a vadállatok pedig a „honfoglalást” követő néhány évtized alatt szinte teljesen kihaltak. Az egyetlen állat, amit sikerrel vadászhattak, a hófajd volt.⁵⁹ A hófajdot a mocsarasabb vidékeken főként hálóval ejtették csapdába, és a késői, 1300 és 1400 között (vagy még később)⁶⁰ lejegyzett észak-izlandi cselekményű *Fljótsdæla saga*⁶¹ ki is emeli, hogy a hófajdvadászatra dárdákkal készülő Droplaugr-fiak a megszokott módszereket mellőzve indultak útnak.⁶² Emellett tojásukért és húrukért – valószínűleg hasonló módon – vadászták a többi madarat,⁶³ mint például a Drangey-szigetén nagy számban előforduló északi lundát, ismertebb nevén a puffint.⁶⁴ A meredek sziklákra a madarakért, vagy tojásukért való hegymászás veszélyes és nagy testi erőt igénylő, gyakran életveszélyes vállalkozás volt.⁶⁵ A vadászat helyett sokkal kockázatmentesebb volt a halászat, ahogy arról Grettir történetében is olvashatunk:

*„Því at hann vildi nú hvatvetna annat en ræna, fekk sér net ok bát ok veiddi fiska til matar sér.”*⁶⁶

„Mivel bármi mást szívesebben csinált volna, mint hogy másokat raboljon ki, szerzett magának egy hálót és egy hajót, és halakat fogott, hogy élelmet szerezzen.”

A horgászás és halászat számított a legfontosabb élelemforrásnak a megtelepedést követő évtizedekben,⁶⁷ ám egy kitaszított nem tartózkodhatott sokáig és rendszeresen a part közelében. Ezért a halászat valószínűleg nem biztosított állandó és elegendő élelemforrást a rejtőzködni kívánó szökevényeknek, és ahogy a fenti idézet is utal rá, a kitaszítottak sokkal inkább rablásból tartották fenn magukat. A túlélési stratégiák itt is a társadalommal való szembekerülést vonták maguk után, hiszen a kiadós élelemforrásnak számító lábasjóságokat a törvényen kívüliek csakis a környékbeli parasztoktól szerezhették be. Hörðr és Geirr például rendszeresen a Hólmr-sziget közelében lévő tanyák meglopásából élt, hiszen csupán halászatból képtelenek lettek volna fenntartani az akár 200 főre is felduzzadó legénységet.⁶⁸ Grettir és két társa hasonlóan cselekedett Drangey-szigetén, azzal a különbséggel, hogy nekik évekig nem kellett elmozdulniuk a szigetről, mert a gazdák már Grettirék odaköltözése előtt a kövérfüvű, lakatlan szigeten legeltették jószágait. A saga szerint Grettirék két év leforgása alatt egy kivételével mind a 80 birkát

⁵⁹ *Droplaugarsona saga*, 145; *Fljótsdæla saga*, 242–245.

⁶⁰ VÉSTEINN ÓLASON, 2007. 115.

⁶¹ Noha a saga késői alkotás, abból a *Droplaugarsona sagá*ból vonultat fel szereplőket és eseményeket, amely már az 1200-as évek elején lejegyzésre került (lásd lejjebb).

⁶² *Fljótsdæla saga*, 242.

⁶³ Kacsa, liba és hattyú is megtalálható volt a fjordokban és kisebb tavakban. (Byock, 2001. 51.)

⁶⁴ *Grettis saga*, 225.

⁶⁵ *Fóstbræðra saga*, 190–191.

⁶⁶ *Grettis saga*, 178.

⁶⁷ JÓN VIÐAR SIGURÐSSON, 2008b. 51.

⁶⁸ *Harðar saga*, 65.

megették a szigeten.⁶⁹ Ha átlagosan 40 kg-os birkasúllyal számolunk,⁷⁰ ez azt jelenti, hogy naponta közel 1,4 kg húst fogyasztottak személyenként. Noha ez csupán egy hozzávetőleges becslés, ami nem veszi figyelembe az egyes birkák súlyát, nemét és korát (a sagából ugyanis ezekre az információkra nem derül fény) és azt a tényt, hogy a birkának nem minden részét fogyasztották el, felhívja a figyelmet arra, hogy a törvényen kívüliek táplálkozása milyen egyoldalú lehetett. Grettir és társai ugyanis egyéb élelemforrások gyanánt csak némi halat és tojást, esetleg mádhúst fogyaszthattak.

Ezt erősítik meg az izlandi Surtshellir törvényen kívüliek által lakott barlangjában végzett ásatások is, ahol számos háziállat (birka, marha, ló, kecske) csontjait találták meg, ám a vad- vagy tengeri állatok maradványai teljes mértékben hiányoztak.⁷¹ Ez azt sugallja, hogy a szociális hálót nélkülöző törvényen kívüliek nem tudtak bekapcsolódni abba a belső kereskedelmi körbe, amely ellátta a parttól távolabb eső tanyákat tengeri termékekkel.⁷² Az említett állatok csontjainak összehasonlítása azt is kimutatta, hogy a barlangban lemészárolt állatok fajtájukon belül nagyinak számítottak, valószínűsíthetően azért, mert a kiteszítottak igyekeztek a nagyobb testű állatokra fókuszálni,⁷³ hogy minél nagyobb mennyiségű élelem birtokába jussanak, és lehetőleg minél később kelljen az akciót megismételniük.

Az élelembeszerzés, a menedékhelyhez és a vízhez hasonlóan tehát a társadalmi szférához volt kötve. A természeti adottságok (vadállatok hiánya) és a gazdákkal szembeni konfrontációtól való félelem (a halászhelyek elkerülése) miatt a természetben élők lehetőségei itt is lekorlátozódtak. Ez paradox módon még jobban kiélezte a „két társadalom” (törvényes és törvényen kívüli) közötti ellentétet, arra sarkallva a törvényen kívülieket, hogy a társadalom törvényes tagjainak birtokában lévő nagyobb és hosszabb ideig kitartó élelemforrásokat válasszák. A vadászatról és halászatról történő kényszerű lemondás és a rablásra való áttérés menthetetlenül a törvényen kívüli közösségek bukásához vezetett, ahogy az Grettir és Hörðr történetében is történt, amikor a környék lakói végleg megelégedtek a szökevények általi károkozást.⁷⁴

Eszközök

A túléléshez nem elég az emberi találékonyosság vagy a jó fizikai kondíció. Az embernek eszközök segítségére is szüksége van ahhoz, hogy képes legyen életben maradni; megszerezni és feldolgozni a táplálékot, raktározni az ivóvizet, megépíteni a menedéket. Amennyiben valaki a szárazföldön közlekedett, nem volt lehetősége arra, amire Gísli Súrssonnak, azaz hogy csónakjába rejtse értékeit, mielőtt

⁶⁹ *Grettis saga*, 237.

⁷⁰ LUCAS, 2009. 248. Általánosságban a birka átlagos súlyát 30–50 kg-ra teszik. Lásd BARTOSIEWICZ, 2006. 96.

⁷¹ GUÐMUNDUR ÓLÁFSSON ET AL., 2010. 291.

⁷² GUÐMUNDUR ÓLÁFSSON ET AL., 2010. 294.

⁷³ GUÐMUNDUR ÓLÁFSSON ET AL., 2010. 294.

⁷⁴ *Grettis saga*, 249–264; *Harðar saga*, 82–85.

a vadonba szökne.⁷⁵ Az is fontos volt, hogy egy szökevény értsen az eszközök megmunkálásához, javításához, mint a már említett Gísli, aki „*kiváló mesterember hírében állt*” („*hann var allra manna hagrastr*”),⁷⁶ és akár csónakot is képes volt magának készíteni.⁷⁷ De mégis milyen eszközök állhattak egy középkori izlandi túlélő rendelkezésére?

Modern túlélő szakértők a kést tartják a legfontosabb eszköznek, ha valaki a természetbe merészkedik,⁷⁸ és megesik, hogy a forrásaink is tanúskodnak erről a középkori Izland esetében.⁷⁹ A kontinentális európai irodalom narratíváiban az íj és a nyíl jelenik meg, mint a természetben bujkáló törvényen kívüliek szimbolikus fegyvere. Elég, ha az angol Robin Hood-tradícióra gondolunk.⁸⁰ Az izlandi forrásokban a törvényen kívüliekkel kapcsolatba hozott, leggyakrabban megnevezett eszköz azonban az üst.⁸¹ Hogy miért pont ez a tárgy kerül elő a sagák többségében, egyelőre bizonytalan, bár fontossága kétségtelen lehetett, véleményem szerint nem csak a hús megfőzése, hanem a víz felforralása miatt is, utóbbi ugyanis megszállhatja a természetben kimert vizet a kórokozóktól.

Az üst mellett a tűzszerszámot is sűrűn említik a sagák: „*Grettir Geitlandba utazott...üst és tűzszerszám volt nála*”. („...*fór Grettir í Geitland...hafði með sér ketil ok eldsvirki.*”)⁸² A tűzgyújtás fontosságára Grettir úszóalandjai esetében már utaltunk, és a tűzifa megszerzése állandó problémának számított egy olyan kietlen tájon, mint az izlandi. A növényzet ritkaságának hála, a faanyagot máshonnan kellett beszerezni, ahogy azt Grettir is tette, aki a sziget körül felhalmozódott uszadékfát használta fel.⁸³ Szibériából egész lefagyott farönköket sodorhattak az áramlatok az izlandi fjordokba és régészeti kutatások alapján úgy tűnik, hogy a legfőbb faforrás valóban az uszadékfa volt Izlandon, jóval jelentősebb, mint a korábban bevett beszerzési gyakorlatnak vélt kereskedelmi faimport Norvégiából.⁸⁴

Vágóeszköz gyanánt az izlandi törvényen kívüliek valószínűleg a késnél nagyobb eszközöket használhattak. A surtshelliri barlangban talált állatcsontok mind fel voltak darabolva, azt sejtetve, hogy a törvényen kívüliek igen súlyos, nagy erő kifejtésére képes használati tárgyakkal rendelkeztek.⁸⁵ Ez természetesen akármi-lyen éles fémtárgy lehetett, mégis a legvalószínűbb, hogy a saját maguk védelmére is alkalmas fegyverekről van itt szó, hiszen ezeket bizonyosan magukkal hordták. Ezek közül a balta lehetett a leggyakorlatiasabb választás, hiszen a karddal ellentétben élesen tartása nem igényelt különösebb figyelmet, az övben hordva kevésbé akadályozott a természetben, és a karddal vagy a lándzsával ellentétben multifunkciós eszköz volt: nem csak harcra volt alkalmas, de a fa és az említett állati

⁷⁵ *Gísla saga*, 66–67.

⁷⁶ *Gísla saga*, 28.

⁷⁷ *Gísla saga*, 79.

⁷⁸ GRILLS, 2011. 36.

⁷⁹ Például *Gísla saga*, 88.

⁸⁰ Más törvényen kívüliekről szóló történetekben lásd *Medieval Outlaws*.

⁸¹ AMORY, 1992. 194.

⁸² *Grettis saga*, 199.

⁸³ *Grettis saga*, 238.

⁸⁴ MOONEY, Megjelenés alatt.

⁸⁵ GUÐMUNDUR ÓLÁFSSON ET AL., 2010. 294.

tetek feldarabolására is.⁸⁶ Az 1200-as évek körül keletkezett és a 11. század korai évtizedeiben játszódó *Fóstbrædra saga* szerint a baltával még a magas hóban is utat lehetett vágni.⁸⁷

Néhány, a túléléshez is fontos használati tárgyat egy kis leleményességgel lehetett készíteni a természetben is, Grettirről például fentebb idéztük, hogy hánctól szőtt kötelet.⁸⁸ Valószínűsíthetően halászhalót is lehetett hasonlóképpen horgolni, ám a túléléshez szükséges fém eszközök (üst, tűzszereszám, balta) mind a közösségek birtokában voltak, így csak tőlük lehetett azokat beszerezni. Csakúgy, mint a túlélés fentebb ismertetett előfeltételei (menedék, víz, élelem), a tárgyak is elidegeníthetetlenül a társadalmi környezethez voltak láncolva. Az üst, a tűzszereszám, a balta és az összes többi fémtárgy ezért ugyanolyan módon került a törvényen kívüliek birtokába, mint az élelem.

„Lét hann [Grettir] sópa greipr um eignir smábænda ok hafði af hverjum þat, er hann vildi. Tók hann af sumum vâpn, en sumum klæði.”⁸⁹

„[Grettir] mindent elvitt a kisgazdától, amit akart, és amire csak szüksége volt. Néhányuktól fegyvert, másoktól ruhát vett el.”

A társadalommal való érintkezés itt is megkerülhetetlen volt, és ugyan a találékonyság megkönnyíthette az életet, magát az élelmet csakis fegyverekkel lehetett megszerezni és feldolgozni.

Természet és társadalom

A középkori Észak természeti veszélyeit semmiképpen sem szabad alábecsülnünk. Egy Grettir elleni harcból elmenekülő két harcost például másnap sebeiktől vérezve, halálra fagyva találtak meg egy sziklának dőlve a norvégiai erdőkben.⁹⁰ A sagák tanúsága szerint a folyókat és tavakat borító jégpáncél is könnyen beszakadhatott valaki alatt, ahogy az egyik, legkorábban az 1200-as évek elején íródott (egy kb. 1350-ből származó kéziratban ránk maradt) *Droplaugarsona sagában* is, ahol egy jégre hajtó szán utasai lelték emiatt halálukat.⁹¹ Gísli történetében egy egész tanya esett a lavina áldozatául.⁹² Mindezek ellenére azonban, a *Fljótsdæla saga* szerint még egy kilométereken át tartó téli üldözést is túl lehetett élni, ráadásul mezítláb (!), anélkül hogy valaki halálosan megbetegedett volna, vagy lefagytak

⁸⁶ Az első telepések legfontosabb eszközének tartja a baltát Gunnar Karlsson is. (GUNNAR KARLSSON, 2000. 14.)

⁸⁷ *Fóstbrædra saga*, 146. A történet 14. század eleji kéziratokból maradt ránk.

⁸⁸ *Grettis saga*, 130.

⁸⁹ *Grettis saga*, 166.

⁹⁰ *Grettis saga*, 70.

⁹¹ *Droplaugarsona saga*, 144.

⁹² *Gísli saga*, 59–60.

volna a végtagjai.⁹³ Az utazás közbeni hóviharak ellen a sziklás vidéken gyakori barlangok nyújtottak védelmet.⁹⁴

A természet, a nyilvánvaló veszélyek ellenére is, kevésbé tűnik fenyegetésnek a forrásokban, mint maga a társadalom, legalábbis a sagák korának (kb. 930-1050)⁹⁵ Izlandján. A saga szerint Grettir Ásmundarson kimondottan élvezte az életet, amikor csak magával a természettel kellett megbirkóznia. Ezt a már majdhogynem idilli állapotot háromszor is kiemeli a történet. Először egy völgyben barangolva olvasunk erről, mikor a környékbeli gazdáktól beszerezve mindent, ami szükséges, Grettir álomra szenderedett a fák⁹⁶ között, mert nyugalmában „teljesen leeresztette védelmét” („hafði engi varðhöld á sér”).⁹⁷ Emiatt a bosszúéhes gazdák el is fogták.⁹⁸ Másodszor, mikor a Vörösszakállúnak nevezett másik kutaszítottal állt össze, a sagában az alábbiakat olvassuk:

„Var hann [Þórir rauðskeggr] búinn til hvers, sem Grettir vildi senda hann. Til einskis þurfti Grettir at víkjask, ok aldri hafði honum þótt ævi sín jafngöð, síðan hann kom í útlegð.”⁹⁹

„[Vörösszakállú Þórir] minden megbízásra kész volt, amire csak Grettir küldte őt. Grettirnek semmivel sem kellett törődnie, és soha nem érezte magát ilyen jól azóta, hogy száműzetésbe vonult.”

Ez a felállás is csak addig tartott, amíg Vörösszakállú merényletet nem kísérelt meg Grettir ellen. Harmadjára akkor hallunk a jelenségről, amikor Grettirék a Drangey-szigetre költöztek, ahol „élvezték a szigeten való létet, mert kiadós volt ott az élelem madaraktól és tojásoktól”. („Gott þótti þeim í eyjunni, því at þar var gott til matar fyrir fugls sakar ok eggja.”¹⁰⁰) Ezt a szituációt is csak addig élvezhették, míg rosszakaróik meg nem támadták a szigetet. Mindhárom esetben a természet tulajdonképpen nem fenyegetésként, hanem mint a társadalommal szembeni menedék jelenik meg, és éppen a társadalmi beavatkozás az, ami megszünteti ezt az állapotot. A törvény által kutaszítottak hasonlóan idilli környezetben éltek a kontinentális középkori irodalomban is. A sherwoodi toposzok mellett érdemes kiemelni Hereward történetét, akinek egy szigeti mocsárvilágban bujkáló csapata az ostromzár ellenére is bővelkedett vadakban, halakban és esetenként akár több száz (vagy ezer) madarat

⁹³ Fljótsdæla saga, 273.

⁹⁴ Bergbúa Þáttur, 444.

⁹⁵ A „saga kor” az a fiktív kronológiai meghatározás, ami a legtöbb „Nemzetségi saga” cselekményének idejét fogja át. Ez a sziget benépesítésétől (kb. 870) a 11. század közepéig tartó időszakot öleli fel.

⁹⁶ Ahogy fentebb említésre került, az izlandi erdők mennyisége a sziget benépesítése során jócskán lecsökkent. A sagáiró (főként, ha saját korának viszonyaiból indult ki) itt valószínűleg nem valódi erdőre, hanem egy kisebb facsoportra vagy bozótosra gondolhatott.

⁹⁷ Grettis saga, 166.

⁹⁸ Grettis saga, 167.

⁹⁹ Grettis saga, 181.

¹⁰⁰ Grettis saga, 237–238.

is elfogott.¹⁰¹ A többségi társadalomból elzárt kis közösségek „idilli” bemutatása felfogható a szerzők saját társadalmuk irányába megfogalmazott kritikájaként is.

A *saga corpus*ban valójában nincsen olyan rész, amikor a természet győzedelmeskedik a magányos törvényen kívülin. A legközelebbi esetet talán a 13. század végére datált (legkorábban 14. századi kéziratokban fennmaradt) *Bandamanna sagá*ból tudnám kiemelni, mely az egyetlen „Nemzetségi saga”, amelynek története kizárólag az izlandi megkeresztelkedés (999/1000) után játszódik:

„Nú er þat langa hríð, at ekki spyrsk til Óspaks. Ok um haustit, at menn gengu at geldinum, fundu þeir helli í hömrum nökkurum ok þar í mann dauðan ok stóð hjá honum mundlaug full afblóði, ok var þat svá svart sem tjara. Þar var Óspakr, ok hugðu menn, at sárit myndi hafa grandat honum, þat er Bjálfi veitti honum, enda farit síðan afbjargleysi; ok lauk svá hans ævi.”¹⁰²

„Hosszú ideig senki nem hallott Óspákrról. És ősszel, mikor az emberek kosokat fejni mentek, ráleltek egy barlangra a szirtok között, benne egy halott emberre, és mellette egy szurokfekete vértócsára. Óspákr volt az, és az emberek szerint a Bjalfitól szerzett sebek gyengítették le, és ezután érte el az éhhalál. És így múlt el Óspákr.”

Óspákr a sagában egy ravaszkodó és erőszakos figuraként jelenik meg, aki végzett az itt említett Bjalfi bátyjával, Márral; ezt követően Bjalfi egy késsel megsebesítette őt. Óspákr így végül az emberi társadalom, és nem a természet áldozata lett, hiszen Bjalfitól szerzett sebei gyengítették le annyira, hogy képtelen legyen élelmet szerezni magának.

Az óészaki „Nemzetségi sagák” jellegzetessége, hogy a törvényen kívüliséget úgy tűnik, hogy nem a természet, hanem tulajdonképpen a társadalom elleni küzdelemként illusztrálják, illetve, hogy a források kitaszítottjai noha bűnözők, mégiscsak szerethető alakok. Annak ellenére is azok, hogy nem mutatnak rokonságot Eric Hobsbawm „társadalmi banditáival” (*social bandits*), akik a társadalom alsó köreinek érdekeit képviselik szimbolikus lázadásukkal.¹⁰³

A kitaszítottak szerepe azonban a későbbi politikai események folytán átalakult. A sagák lejegyzésének időpontjában (13. század) az izlandi szabad paraszti réteg vezetői közül, az egyház szekularizálásával, a vagyon koncentrációjával és a norvég király támogatásával kiemelkedtek azok a nagycsaládok, amelyek az izlandi politikai berendezkedést saját uralmi törekvéseiknek megfelelően, a korabeli Európa viszonyrendszeréhez hasonlóan kívánták centralizálni. A korábbi hatalmi struktúra kb. 40 nemzetségfő és a követőik általi kölcsönös együttműködésen

¹⁰¹ *Medieval Outlaws*, 45.

¹⁰² *Bandamanna saga*, 363.

¹⁰³ Hobsbawm azokra törvényen kívüliekre használta az kifejezést, akik a társadalom alsó (paraszti) rétegének tagjaihoz tartoztak, és akiket a központi hatalom üldözött bűncselekményeik miatt, míg az alsóbb társadalmi rétegek támogatták őket. Az angol történész főként olyan alakokra alapozta elméletet, mint Dick Turpin, Billy a kölyök vagy Rózsa Sándor, de könnyen párhuzamaira akadhatunk a Robin Hood-történetekben is. (HOBBSAWM, 1969.) Izlandon nem létezett központosított hatalom, ezért lehetséges, hogy a törvényen kívüliek lázadása kissé máshogy csapódott le a társadalom számára.

nyugodott, ez azonban ekkorra átcsapott néhány (szám szerint 5–6) „nagy család” dominanciájába, akik igyekeztek uralmukat regionalizálni, és a korábban központilag nem szabályozott végrehajtói hatalmat kisajátítani. Az egymással való rivalizálás következtében a korábbi békés évszázadok után polgárháborús állapotok ütötték fel a fejüket, ami végül a norvég koronának való alávetéssel végződött (1262–1264).¹⁰⁴ Ebben a legbefolyásosabb „nagy családról” elnevezett ún. Sturlunga-korban (kb. 1180–1264) a törvényen kívüliek szerepe teljesen megváltozott, és a jogukat veszített szökevények a torzsalkodó nagy családok magánhadse-
regeinek emberanyagává váltak.¹⁰⁵

Konklúzió

Izland specifikus földrajzi környezetéből és a sagák részletes ismereteket tükröző leírásaiból adódóan egy izlandi törvényen kívüli mindennapjainak rekonstruálása történetileg is lehetséges, régészeti leletekkel is alátámasztva és kiegészítve. A menedék kiválasztása, a víz és az élelem, valamint az eszközök beszerzése elválaszthatatlan volt a társadalomtól, és ezzel egy sajátos önellentmondást okozott: annak ellenére, hogy az izlandi katasztrófa intézménye azt a célt szolgálta, hogy valakit eltiltsanak az emberektől és számúzzék a természetbe, a valóságban a társadalom soha nem engedte, hogy valaki teljesen elvágja a közösséghez fűződő kötelekeit és zavartalanul éljen a civilizációtól elzárva. Mind a három izlandi „törvényen kívüli” sagában a régi riválisok gyűjtenek össze egy csapatot, hogy túlerőben legyűrjék a katasztrófit.¹⁰⁶ Ez azt mutatja, hogy a katasztrófa intézménye nem azt a funkciót látta el, hogy a bűnözőket a vadonban való halálra kárhoztassa, hanem hogy bűnbakként használva őket, megteremtse egy megideologizálható embervadászatot, és ezzel képes legyen levezetni a társadalom feszültségeit és megőrizni a rendet.

A sagákat társadalmi összejöveteleken olvasták fel, amik kiváló lehetőséget teremtettek az információcserére, hiszen ezek a történetek nem csupán szórakoztató irodalmi alkotások és nem is pusztán történeti művek, hanem bizonyos értelemben tanító jellegű kézikönyvek is voltak. Elfogadott nézet, hogy a sagák megfelelő viselkedésre és morálra tanították a hallgatóságot, illetve vezetői stratégiákra vagy éppen jogi ismeretekre az ambiciózus (leendő) nemzetségfőket.¹⁰⁷ A jövőbeni kutatások számára ezért talán nem lenne túlságosan elrugaszkodott felvetni a kérdést: a sagák vajon tulajdonképpen túlélési tippeket is adtak a társadalom tagjainak, ha egyszer hasonló helyzetbe kerülnének? A legismertebb, az ezredforduló környékének eseményeit megörökítő, 14. századból ránk maradt izlandi *Brennu-Njáls saga* névadója, a legbölcsebb tanácsadó hírében álló Njáll például nem csak jogi trükkökkel szolgált barátainak, hanem túlélési tanácsokkal is.

¹⁰⁴ SVERRIR JAKOBSSON, 2009.

¹⁰⁵ POILVEZ, Megjelenés alatt.

¹⁰⁶ *Gísla saga*, 111–115; *Grettis saga*, 257–264; *Harðar saga*, 78–88.

¹⁰⁷ GÍSLI SIGURÐESSON 2004; DANIELSSON, 2002. 205–224; CLOVER, 1985. 271; AXEL KRISTINSSON, 2013.

„Þér skuluð ríða upp ór búfjánhögum ok vera þar þrjár nætr; svá nökkuru mun yðvar leita farit lengi.”¹⁰⁸

„Fel kell, hogy lovagolj a legelőkhöz és ott kell, hogy maradj három éjszakán át, ennyi ideig fognak ugyanis utánad kutatni.”

A hely, melyet Njáll elbújásra javasolt, oly rejtett volt, hogy „senki nem találhatott rá, hacsak nem éppen átlovagolt rajta” („er eigi mátti finna þá, fyrr en riðit væri at þeim”).¹⁰⁹ Bár kétségtelenül nem ez volt az elsődleges funkciójuk, az sem elképzelhetetlen, hogy a sagák pedagógikus természetüknél fogva egyfajta túlélési kézikönyvként is funkcionáltak a korabeli hallgatóság számára.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

Bandamanna saga

Bandamanna saga. In: *Íslenzk fornrit*. Vol. VII. Rit.: GUÐNI JÓNSSON. Reykjavík, Hið íslenzka fornritafélag, 1936.

Bergbúa Þáttur

The Tale of the Mountain-Dweller. In: *The Complete Sagas of Icelanders. Including 49 tales*. Vol. II. Ed.: VIÐAR HREINSSON. Reykjavík, Leifur Eiríksson Publishing, 1997.

Brennu-Njáls saga

Brennu-Njáls saga. In: *Íslenzk fornrit*. Vol. XII. Rit.: EINAR ÓLAFUR SVEINSSON. Reykjavík, Hið íslenzka fornritafélag, 1954.

Droplaugarsona saga

Droplaugarsona saga. In: *Íslenzk fornrit*. Vol. XI. Rit.: JÓN JÓHANNESON. Reykjavík, Hið íslenzka fornritafélag, 1950.

Fljótsdæla saga

Fljótsdæla saga. In: *Íslenzk fornrit*. Vol. XI. Rit.: JÓN JÓHANNESON. Reykjavík, Hið íslenzka fornritafélag, 1950.

Fóstbræðra saga

Fóstbræðra saga. In: *Íslenzk fornrit*. Vol. VI. Rit.: GUÐNI JÓNSSON – BJÖRN K. ÞÓRÓLFSSON. Reykjavík, Hið íslenzka fornritafélag, 1943.

Gísla saga

Gísla saga Súrssonar. In: *Íslenzk fornrit*. Vol. VI. Rit.: GUÐNI JÓNSSON – BJÖRN K. ÞÓRÓLFSSON. Reykjavík, Hið íslenzka fornritafélag, 1943.

¹⁰⁸ *Brennu-Njáls saga*, 62.

¹⁰⁹ *Brennu-Njáls saga*, 64.

Grágás

Grágás I. Íslændernes Lovbog i Fristatens Tid. Rit.: FINSEN, Vilhjálmur. København, Nordiske Literatur-Samfund, 1852.

Grettis saga

Grettis saga Ásmundarsonar. In: *Íslenzk fornrit.* Vol. VII. Rit.: GUÐNI JÓNSSON. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag, 1936.

Haralds saga Sigurðarsonar

Haralds saga Sigurðarsonar. In: *Snorri Sturluson: Heimskringla III.* Íslenzk fornrit. Vol. XXVIII. Rit.: BJARNI AÐALBJARNARSON. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag, 2002.

Harðar saga

Harðar saga Grímkelssonar. In: *Íslenzk fornrit.* Vol. XIII. Rit.: ÞÓRHALLUR VILMUNDARSON – BJARNI VILHJÁLMSÓN. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag, 1991.

Historia Norwegie

Historia Norwegie. Ed.: EKREM, Inger – MORTENSEN, Lars Boje. Trans.: FISHER, Peter. Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2006.

Hænsna-Þóris saga

Hænsna-Þóris saga. In: *Íslenzk fornrit.* Vol. III. Rit.: BJARNI AÐALBJARNARSON. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag, 1938.

Íslendingabók

Íslendingabók. In: *Íslenzk Fornrit Vol. I.* Rit.: JAKOB BENEDIKTSSON. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag, 1986.

Laws of Early Iceland

Laws of Early Iceland. Grágás I-II. Eds.: HARALDUR BESSASON – GLENDINNING, J. Robert. Trans.: DENNIS, Andrew – FOOTE, Peter – PERKINS, Richard. Winnipeg, University of Manitoba Press, 1990.

Gesta Hammaburgensis

Magistri Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. 3. Aufl., Hrsg.: SCHMEIDLER, Bernhard. Hannover, Monumenta Germaniae Historica, 1917.

Medieval Outlaws

Medieval Outlaws. Ten tales in Modern English. Ed.: OHLGREN, H. Thomas. Michigan, Sutton Publishing, 2000.

Konungs-Skuggsjá

Speculum Regale. Konungs-Skuggsjá. Red.: KEYSER, R. et al. Christiania, 1848.

Vatnsdæla saga

Vatnsdæla saga. In: *Íslenzk fornrit.* Vol. VIII. Rit.: EINAR ÓL. SVEINSSON. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag, 1939.

Szakirodalom

AHOLA

2014 AHOLA, Jonas: *Outlawry in the Icelandic Family Sagas*. Helsinki, PhD Dissertation, 2014.

AMOROSI ET AL.

1997 AMOROSI, Thomas et al.: Raiding the Landscape: Human Impact in the Scandinavian North Atlantic. *Human Ecology*, 25. (1997) 3. sz. 491–518.

AMORY

1992 AMORY, Frederic: The medieval Icelandic outlaw: life-style, saga and legend. In: *From Sagas to Society. Comparative Approaches to Early Iceland*. Ed.: GÍSLI PÁLSSON. Chippenham, Hisarlik Press, 1992. 189–205.

AXEL KRISTINSSON

2013 AXEL KRISTINSSON: Af hverju er sagnfræðin svona skrítin? *Sögufing 2012. Ráðstefnurit*, (2013) 1–13.

BAGGE

1994 BAGGE, Sverre: Nature and Society in The King's Mirror. *Arkiv för nordisk filologi*, 109. (1994) 5–42.

BARRACLOUGH

2010 BARRACLOUGH, Eleanor Rosamund: Inside Outlawry in Grettis saga Ásmundarsonar and Gílsa saga Súrssonar: Landscape in the Outlaw Sagas. *Scandinavian Studies*, 82. (2010) 4. sz. 365–388.

BARTOSIEWICZ

2006 BARTOSIEWICZ László: *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Budapest, Bibliotheca Archeologica–L'Harmattan Kiadó, 2006.

BERNÁTH

1973 BERNÁTH István: *Három izlandi történet*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

BOBERG

1996 BOBERG, M. Inger: *Motif-Index of Early Icelandic Literature*. Hafniae, Bibliotheca Arnarnagæana, Vol. XXVII. Munksgaard, 1996.

BYOCK

1993a BYOCK, L. Jesse: *Feud in the Icelandic Saga*. Berkeley– Los Angeles–London, University of California Press, 1993.

1993b BYOCK, L. Jesse: Outlawry. In: *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Eds.: PULSIANO, Philipp – WOLF, Kirsten. New York–London, Garland Publishing, 1993. 461–462.

2001 BYOCK, L. Jesse: *Viking Age Iceland*. London, Penguin Books, 2001.

CLOVER

- 1985 CLOVER, J. Carol: The Icelandic Family Sagas. In: *Old Norse-Icelandic Literature. A Critical Guide*. Eds.: CLOVER, J. Carol – LINDOW, John. Ithaca–London, Cornell University Press, 1985. (*Islandica*, XLV.) 239–316.

DANIELSSON

- 2002 DANIELSSON, Tommy: *Hrafnkels saga eller fallet med den undflyende traditionen*. Hedemora, Gidlunds Förlag, 2002.

GÍSLI SIGURÐSSON

- 2004 GÍSLI SIGURÐSSON: *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition: A Discourse on Method*. Cambridge, Milman Parry Collection, 2004.

GRYLLS

- 2011 GRYLLS, Bear: *A vadon törvényei. A túlélés és felderítés kézikönyve*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2011.

ÓLÁFSSON-SMITH-McGOVERN

- 2010 GUÐMUNDUR ÓLÁFSSON – SMITH, P. Kevin – McGOVERN, Thomas: Surtshellir: A fortified outlaw cave in West Iceland. In: *The Viking Age: Ireland and the West*. Eds.: SHEEHAN, J. – CÓRRÁIN, D. Ó. Dublin, Four Courts Press, 2010. 283–297.

GUNNAR KARLSSON

- 1993 GUNNAR KARLSSON: A Century of Research on Early Icelandic Society. In: *Viking Revaluations*. Eds.: FAULKES, Anthony – PERKINS, Richard. London, Viking Society for Northern Research, 1993. 15–25.
- 2000 GUNNAR KARLSSON: *The History of Iceland*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2000.

HARTMAN-OGILVIE-HENNIG

- 2017 HARTMAN, Steve – OGILVIE, A.E.J. – HENNIG, Reinhard: 'Viking' Ecologies: Icelandic Sagas, Local Knowledge and Environmental Memory. In: *The Cambridge Global History of Literature and the Environment*. Eds.: WESTLING, Louise – PARHAM, John. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 125–140.

HELGI ÞORLÁKSSON

- 1994 HELGI ÞORLÁKSSON: Hvað er blóðhefnd? In: *Sagnáþing. Helgað Jónasi Kristjánssyni*. Rit.: GÍSLI SIGURÐSSON – GUÐRUN KVARAN – SIGURGEIR STEINGRÍMSSON. Reykjavík, Hið íslenska bókmenntafélag, 1994. 389–414.
- 2005 HELGI ÞORLÁKSSON: Historical Background: Iceland 870–1400. In: *A Companion to Old Norse Literature and Culture*. Ed.: McTURK, Rory. Oxford, Blackwell, 2005. 136–154.

HEUSLER

- 1911 HEUSLER, Andreas: *Das Strafrecht der Isländersagas*. Leipzig, Duncker & Humblot, 1911.

HOBBSAWM

1969 HOBBSAWM, J. Eric: *Bandits*. London, Trinity Press, 1969.

VAN HOUTS

2004 VAN HOUTS, Elisabeth: The Vocabulary of Exile and Outlawry in the North Sea Area around the First Millennium. In: *Exile in the Middle Ages: Selected Proceedings from the International Medieval Congress*. Eds.: NAPRAN, Laura – VAN HOUTS, Elisabeth. Turnhout, Brepols, 2004. (*Medieval Research*, 13.) 13–28.

JÓN VIÐAR SIGURÐSSON

2008a JÓN VIÐAR SIGURÐSSON: Iceland. In: *The Viking World*. Eds.: BRINK, Stefan – PRICE, Neil. London–New York, Routledge, 2008. 571–578.

2008b JÓN VIÐAR SIGURÐSSON: *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Oslo, Pax Forlag, 2008.

LÖNNROTH

2008 LÖNNROTH, Lars: The Icelandic Sagas. In: *The Viking World*. Eds.: BRINK, Stefan – PRICE, Neil. London–New York, Routledge, 2008. 304–310.

LUCAS

2009 LUCAS, Gavin: *Hofstaðir. Excavations of a Viking Age Feasting Hall in North-Eastern Iceland*. Reykjavík, Fornleifastofnun Íslands, 2009.

MILLER

1999 MILLER, I. William: *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1999.

MOONEY

Megjelenés alatt MOONEY, E. Dawn: *Wood and Woodlands in Icelandic Literary, Documentary and Archaeological Sources*. (Megjelenés alatt.)

ORRI VÉSTEINSSON

1998 ORRI VÉSTEINSSON: Patterns of Settlement in Iceland: A Study in Prehistory. *Saga-Book*, 25. (1998) 1. sz. 1–29.

POILVEZ

2012 POILVEZ, Marion: Access to the Margins: Outlawry and Narrative Space in Medieval Icelandic Outlaw Sagas. *Brathair*, 12. (2012) 1. sz. 115–136.

2016 POILVEZ, Marion: Vár lög: Outlaw Communities from Jómsvíkinga saga to Harðar saga. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, 12. (2016) 8. sz. 90–107.

Megjelenés alatt POILVEZ, Marion: *Skógarmaðr minn. Functions and Dynamics of Outlawry in the Age of the Sturlungs*. (Megjelenés alatt)

POOLE

2004 POOLE, Russell: Myth, Psychology, and Society in Grettis saga. *Alvíssmál*, 11. (2004) 3–16.

RIISØY

- 2014 RIISØY, Irene Anne: Outlawry: From Western Norway to England. In: *New Approaches to Early Law in Scandinavia*. Eds.: BRINK, Stefan – COLLINSON, Lisa. Turnhout, Brepols, 2014. 101–129.
- 2015 RIISØY, Irene Anne: Deviant Burials: Societal Exclusion of Dead Outlaws in Medieval Norway. In: *Cultures of Death and Dying in Medieval and Early Modern Europe*. Eds.: KORPIOLA, Mia – LAHTINEN, Anu. Helsinki, Helsinki Collegium for Advancement Studies, 2015. 49–81.

SIGURÐUR ÞÓRARINSSON

- 1974 SIGURÐUR ÞÓRARINSSON: Sambúð lands og lýðs í ellefu aldir. In: *Saga Íslands I*. Rit.: SIGURÐUR LINDAL. Reykjavík, Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélagið, 1974. 27–97.

STEFÁNSSON

- 1984 STEFÁNSSON, M.: Ding. §16. Island. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 5. Hrsg.: BECK, H. – JANKUHN, H. – RANKE, K. – WENSKUS, R. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1984. 461–464.

SVERRIR JAKOBSSON

- 2009 SVERRIR JAKOBSSON: The Process of State Formation in Medieval Iceland. *Viator. Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 40. (2009) 2. sz. 151–170.

TURNER

- 1971 TURNER, W. Victor: An Anthropological approach to the Icelandic Saga. In: *The Translation of Culture. Essays to E. E. Evans Pritchard*. Ed.: BEIDELMAN, T. O. Tavistock Publications, London, 1971. 349–377.

TURVILLE-PETRE

- 1977 Turville-Petre, G.: Outlawry. In: *Sjöttú Ritgerðir*. Rit.: JAKOB BENEDIKTSSON – EINAR G. PETTURSON – JÓNAS KRISTJÁNSSON. Stofnun Arna Magnússonar, Reykjavík, 1977. 769–778.

VÉSTEINN ÓLASON

- 2007 VÉSTEINN ÓLASON: Family Sagas. In: *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*. Ed.: McTURK, Rory. Malden–Oxford–Victoria, Blackwell Publishing, 2007. 101–119.

*Katona, Csete***Survival Techniques in Medieval Iceland**

Medieval Scandinavian societies often punished deviant behaviour with outlawry, as in ostracizing the guilty into nature. A fugitive in the medieval North did not only have to survive the harsh environmental circumstances, as humans often meant a higher threat than nature, influencing the outlaw's priorities and

strategies. The aim of this paper is to investigate fugitive-outlaw stories from the Old Norse-Icelandic saga corpus and assess references to survival techniques, strategies or abilities. The different prerequisites of survival in nature are analysed, such as outlaw dwellings (huts, caves and islands), strategies of acquiring food and water supplies, and lastly the toolkits of the outcasts. These examples will be contrasted to archaeological findings and survival theories, in order to question their representation in the sagas, and establish Iceland's specific geography and social structures as determinant factors in the means of survival.

Bolgár Dániel

Jobban tanuló zsidók vagy részrehajló tanárok?

A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig

„A zsidó gyermek már az iskolában [...] kezdi észrevenni, hogy ő valami más, mint a többi [...] Tanárja természetesnek találja, hogy jó számoló és rendesen rossz tornász.”

Frigyes Lajos: *A zsidók természetrajza*

A zsidókról szóló közbeszédnek a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve központi témája a zsidók és nem zsidók közti társadalmi egyenlőtlenség, jelesül az, hogy a modernitásban a zsidók tetemes előnyökre tettek szert azokban a versengésekben, amelyekben a felfogóképességnek, leleményességnek jut kitüntetett szerep. A társadalomtudományokban szép tradíciója van ezen egyenlőtlenségek tárgyalásának. Klasszikus szerzők több elméletet is kidolgoztak a zsidó sikerek megmagyarázására. Gondoljunk a páriakapitalizmus tézisekre,¹ a zsidó vallási intellektualizmus teóriájára,² a törpe és közvetítő kisebbségek gazdaságtanára,³ vagy éppen Thorstein Veblen tételére.⁴ Ezek az elméletek a zsidó előnyöket mindig egy érdemelvű idillbe ágyazva értelmezik, a zsidó sikereket habozás (és empirikus igazolás) nélkül teljesítménykülönbségekre vezetik vissza. Belátható azonban, hogy az egyenlőtlenségek egy részét vagy egészét eredményezhette a produkciók részrehajló elbírálása is, tehát – nyersen fogalmazva – nem az, hogy a zsidók okosabbak *voltak*, hanem hogy annak *képzelték el* őket. Vagyis a zsidó karakterről folyó diskurzus, a zsidó elmésség sztereotípiája⁵ is irányíthatta a javak elosztását olyan módon, hogy a zsidó szellem teljesítményét felülbecsülték.

A magam részéről a zsidók és keresztény középiskolások bizonyítványai közti különbség megmagyarázására vállalkoztam a modern Magyarországon a holokausztot megelőző ötven-hatvan évre vonatkozóan. Ezúttal pedig azt szeretném feltárni, vajon miért lehettek sikeresebbek a szellemi tantárgyakból a zsidók. Képzeljük magunkat egy száz évvel ezelőtti tanterembe, majd gondoljuk el

¹ A páriakapitalizmus-tézis történetére lásd BOLGÁR, 2016.

² Például WIRTH, 1943; PARSONS, 1993.

³ KUZNETS, 1960., különösen 1597–1605; 1658–1659; BONACICH, 1973; TURNER–BONACICH, 2012.

⁴ VEBLEN, 1919.

⁵ A 'testileg alsóbb-, szellemileg felsőbbrendű zsidó' sztereotípiájának létezésére és elterjedtségére lásd BOLGÁR, 2017a.

a következő szituációt: a tanár osztályoz, és a keresztények rosszabb jegyeket kapnak a zsidóknál. Bizonyára azért, mert a zsidók műveltebbek, találegyébenebbek és szorgalmasabbak voltak, szóval becsületesen elmélyedtek a tanulmányaikban, míg a keresztények inkább csak könyököltek a tankönyveik felett. De ha másutt már sikerült annak a jeleire bukkannunk, hogy a testgyakorlás tanárai a tornateremben puhány intellektualistáknak feltételezték és alulértékelték a zsidó tanulókat,⁶ miért ne fordulhatna elő, hogy a történelem, a magyar vagy a természetrajz tanár elméjét is eluralta ugyanez a tévhit? Vagyis a zsidók tanulmányi sikeressége a szellemi tárgyokban úgy is megtermelődhett, hogy a történelemtanár jó előre okosabbnak képzelte el a zsidókat, és ez a várákozása megzavarta ítéloképességét, tehát a zsidó tanuló feleletét kiérleltébbnek, tájékozottábbnak, mélyenszántóbbnak és szellemesebbnek észlelte, mint amilyen valójában volt, ezért jobb osztályzatot írt a naplóba, mint amit a diák megérdemelt volna. Célok annak feltárása, hogy a modern Magyarország tantermeiben az ilyen helyzetekben a két lehetséges közül jellemzően melyik forgatókönyv szerint folyhatott az értékelés.

Ki a zsidó?

Mindenekelőtt azonban tisztáznunk kell, mit értsünk zsidón. Ha figyelmesen értelmezzük e tanulmány hipotézisét, akkor egyértelmű a válasz. Mivel az a gyanúnk, hogy egy diák osztályzata nem csak a teljesítményétől függött, hanem attól is, a tanár zsidónak gondolta-e vagy sem, a zsidó definíciója ennek a várákozásnak az ellenőrzése során csak a következő lehet: zsidó az, akire a zsidókról szóló diskurzust vonatkoztatták. Vagy egyszerűbben: zsidókon azokat kell értenünk, akiket a tanár zsidónak képzelt. Ha ugyanis létezett az elfogult osztályzási gyakorlat, azt nekik kellett elszemvedniük, akkor azt, ki a zsidó, a tornateremben a tanár döntötte el. És semmi jelentősége nincs annak, hogy akiket zsidónak tartott, milyen kultúrájú emberek voltak, mennyire különböztek egymástól és kinek gondolták magukat.

Arról azonban, hogy a tanárok kit azonosítottak zsidóként és kit nem, természetesen semmiféle rendszeres feljegyzés nincs. Ha precízen nincs módunk szétválasztani azt a két csoportot, amely érdekel minket, hogy tudnánk legalább megközelítő pontossággal meghúzni a határvonalat köztük? Az egyetlen szóba jöhető megoldás az, ha felekezetet vesszük figyelembe, ugyanis erről állnak rendelkezésünkre információk: a magyar oktatásügyi adminisztráció egészen 1948-ig nyilvántartotta a tanulók vallását.

Mekkorát tévedünk, ha a diákok vallása alapján igyekszünk megközelíteni, kit tekinthetett a tornatanár zsidónak és kit nem? Ha így járunk el, akkor a zsidók közé kivétel nélkül olyanokat sorolunk, akikre biztosan vonatkoztatták a zsidókról szóló diskurzust. A tornatanárokat ugyanis a tanügyi dokumentumok folyton szembesítették tanulóik felekezetével, így kvázi arra bujtogattak, hogy az iskolában a zsidó vallásúakról mindenkinek a zsidóságuk jusson eszébe (és persze a protestánsokról protestánságuk stb.).

---

⁶ BOLGÁR, 2017b.

A gond az, hogy ha a zsidóknak az izraelitákat feleltetjük meg, akkor a másik oldalra, a keresztény felekezetekhez tartozók közé is keveredhetnek olyanok, akikre ugyancsak vonatkoztathatták a zsidókról szóló diskurzust: a megkeresztelkedettek és a vegyes házasságból születettekre gondolok, továbbá azokra, akiket azért tekintettek zsidónak, mert zsidósnak találták a fellépésüket. Ez azt a veszélyt hordozza magában, hogy pontatlanul mérjük a tényleges és imaginárius teljesítmények zsidók és keresztények közti különbségeit. Ez a hibalehetőség azonban nem hiúsítja meg vállalkozásunkat. Tudható ugyanis, hogy ha mérésünk pontatlan, akkor milyen irányba torzít. Gondoljuk meg, amikor felekezeti alapon jelöljük ki, ki a zsidó, akkor annak tesszük ki magunkat, hogy a keresztények közé, az ő átlagukba számítunk olyanokat is, akik úgy teljesítettek az iskolában vagy olyan elfoglult módon értékelték őket, mint az izraelitákat. Így, ha tévedünk, akkor azzal tévedünk, hogy a tanár szemében zsidónak és kereszténynek számítók közötti különbségeket alulbecsülve írjuk le, azok a mértnél ténylegesen nagyobbak voltak. Ezért amennyiben sikerül ilyen eltéréseket kimutatnunk, akkor biztosak lehetünk benne, hogy ez nem azért következett be, mert képtelenek voltunk pontosan különválasztani a zsidónak gondoltakat a többiektől, vagyis mert mérőeszközeink tökéletlenek, hanem éppen ennek ellenére.

A szellemi teljesítmények mérése

Hogyan döntsük el, vajon a pártos ítékezés (is) magyarázza-e a zsidó sikereket? A feladat az, hogy megmérjük, hogyan teljesítettek a zsidók a keresztényekhez képest a szellemi versengésekben, és hogyan alakultak ehhez képest a teljesítményükről alkotott ítéletek. A gond csak az, hogy a szellemi produkciók a maguk póré valójukban úgyszólván hozzáférhetetlenek, pontosabban tárgyilagos összemérésük feltételei nem biztosítottak. Hiába helyezünk ugyanis egymás mellé értelmi produktumokat, mondjuk két történettudományi monográfiát, az azok értéke közötti különbség nem mutatkozik meg olyan nyilvánvalóan, ahogy két kislabdabóbas egymáshoz mérhető. A kislabda eldobása után untig elég azt megfigyelni, mennyit haladt a labda előre az egyik, mennyivel a másik kísérletnél, máris világos, melyik mögött áll értékesebb sportteljesítmény. A történészek azonban millióféleképp meghatározhatják értekezésük tárgyát, és még ha véletlenül pontosan ugyanazt a témát választják is, millióféleképp elmesélhetik, mondjuk, a francia forradalom történetét. Az értelem a legegyszerűbb dolog végiggondolásakor is végtelen sok pályát járhat be és végtelen sok pontra érkezhethet. Az értelmi teljesítmények összemérésére így hát csakis magának az értelemnek a közvetítésével nyílik lehetőség. Vagyis a két történeti monográfia kizárólag úgy mérhető meg egymással, hogy egy bíráló létrehoz róluk egy-egy, az elfogultságainak tág teret engedő értelmezést, és ezeknek az általa kialakított interpretációknak az értékességéről dönt, amelyek voltaképp már nem is biztosan a történészek, hanem esetleg a saját maga szellemi termékei. Ezzel szemben két futballcsapat minden további nélkül eldöntheti bíró közbejötté nélkül is, melyikük a jobb, legfeljebb játékvezető híján komoly eséllyel torkollik mérkőzésük véres verekedésbe. Ahhoz azonban, hogy kiválasszuk két regény közül a jobbat, elengedhetetlen egy kritikus vagy egy olvasó, aki mindkét

művet elolvassa. Amíg a futballbíró pusztá rendfenntartó, szerény mellékszereplő, addig egy tudományos értekezés bírálója, az irodalomkritikus és az olvasó szükségképp konstruktív szerepet játszik a monográfiák és regények közti versengésben. Az intellektuális versengések esetében tehát mindenkor gyanakodnunk kell arra, hogy az eredmény szubjektív, abba ugyanis belejátszhat az ítélező önkénye. Hogy úgy mondjam, az okoskodás pontozásos „sportág”. Rendre van egy zsűri, akit lehet hibáztatni.

A szellemi teljesítmények főszabály szerint tehát csakis értelmezetten figyelhetők meg. Hadd mutassam meg, mennyire kivihetetlené teszi ez a gyakorlatban a szellemi szférában a teljesítmények és azok értékelésének összehasonlítását, vagyis a személyválogatás mértékének meghatározását. Azt még könnyen feltárhajthatjuk, milyen ítéleteket kaptak a szellemi produkcióikra a diákok anno, teszem azt, a magyar órán, hiszen az osztályzatok ismertek. Tegyük fel, hogy ezután módunk van visszakeresni magukat a produkciókat, mondjuk az olvasónaplóikat. Azonban hiába osztályozzuk újra az olvasónaplókat, csupán annyit érünk el, hogy ezek az ítéletek már nem az egykori tanár, hanem a mi esetleges részrehajlásainkat fogják tükrözni, egy újabb nem feltétlenül igazságos mércét alkalmazunk. Az olvasónaplók feldolgozásával tehát legfeljebb az egykori tanár értékelési gyakorlatát lehet a miénkkel összevetni, de a tanulók tudásának tárgyilagos méréséhez egy fikarcnyit sem jutunk közelebb.

A főszabály alól azonban van legalább egy kivétel. Az értelem ugyanis neki-gyűrűközött önmaga megzabolázásának és létrehozta a sakkot. A sakk a gondolkodási lehetőségeket összeszűkíti egy tábla hatvannégy mezejére, amelyen néhány, jól meghatározott szabály szerint lehet csak lépni. Ezzel a sakkban maradt annyi szabadsága az értelemnek, hogy nagyon is élvezetes legyen játszani, ugyanakkor annyi azért már nem, hogy ne legyen egyértelmű, melyik játékos a győztes. A sakkban tehát sikerült olyan terepet létrehozni, amelyen tisztán szellemi küzdelem zajlik, mégis épp olyan objektív módon dől el, ki adott mattot, mint ahogy a futásban az nyer, aki előbb szakítja át a célszalagot.⁷ Bizonyára a saktáblánál folyó elmebiraközásnak ebből a tökéletes tárgyilagosságából, az egyébként csakis a testi versengéseknél tapasztalható kikerülhetetlen igazságosságából ered az a szép hagyomány, hogy a sakkot a sportágak között tartjuk számon, holott látszólag semmiben sem hasonlít a sportokra. Nos, a sikeres sakkozók között igen sok zsidót találunk. A világ mindenkori tíz legkiválóbb sakkozója 1870 és 1970 között fele részben a zsidók közül toborzódott.⁸ Sajnos arról még nem olvastam elemzést, mihez képest kell „elájulnunk” ettől az arányszámtól, hányan voltak a zsidók a sakkozni tudók, de legalább az igazolt sakkozók körében. Ennek hiányában csak annyit mondhatunk, úgy tűnik, a sakk szabályainak keretei között a zsidók sokkal sikeresebbek voltak, és ebben semmilyen szerepet nem játszott, hogy a sakkbíróknak vagy a nézőknek milyen fantáziái voltak a zsidó elmésségről. Ha a sakkozóknak lenne egy zsűri által kialakított világranglistája is, nem csak a játszmák eredményei alapján kialakuló,

⁷ Természetesen a sakkon kívül számos szellemi játék létezik és létezett még, de azok nem tisztán teljesítményelvűek, ott a győzelemben szerepet játszik a véletlen, például az, hogy mennyit dobunk a dobókockával, milyen a lapjárás.

⁸ RUBINSTEIN, 2004. 35–38.

nyert ügyünk lenne, könnyen megmérhetnénk a képzelt teljesítménykülönbségeken alapuló zsidó előnyöket. De nincs.

Nem látom tehát lehetségesnek azt, hogy megmérjük a tulajdonképpeni és észlelt értelmi teljesítményeket külön-külön, és így meghatározzuk, a zsidó sikernek mekkora hányadáért felel a zsidó ész túlértékelése. Csak egy kisebb igényű program megvalósítására vállalkozhatom: azt igyekszem bizonyítani, hogy az 'okos zsidó'-mítoszba vetett hit, a fantáziálás a zsidó értelmi felsőbbrendűségről igenis hozzájárult a zsidó sikerhez, még hozzá jelentősen, de hogy az egyenlőtlenség mekkora részéért felel, azt nem feszegetem.

Hogyan valósíthatnánk meg ezt a célt? Ehhez kénytelenek leszünk a találékonyságunkra bízni magunkat, és – hogy úgy mondjam – puccsszerű megoldásokat kiagyalni. Arra gondolok, hogy a kísérletező természettudóst kell utánoznunk, amennyire tőlünk telik: ha a történész nem is teremthet laboratóriumi körülményeket, arra azért van lehetősége, hogy keressen olyan, gyakran előforduló történelmi szituációkat, amelyekben szabad út nyílt az esetleges személyválogatás előtt, de olyan, ritkábban adódó helyzeteket is, amelyekben nem, vagy csak korlátozottan tudott hatást kifejteni a zsidó értelmi fölény mítosza, mert a teljesítményekről ítélkezők akadályoztatva voltak abban, hogy az értékelés során figyelembe vegyék, ki zsidó és ki nem az. Ezután már csak meg kell figyelniük, mekkorának adódik a zsidó siker az első, mennyinek a második típusú vetélkedésekben. Ha azt találjuk, hogy a zsidók előnye rendre nagyobb volt azokban az esetekben, amelyekben szabad út nyílt a teljesítmények részrehajló megítélése előtt, amelyekben akadálytalanul kifejtették a zsidó okosságról szóló mendemondák a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerét felforgató hatásukat, mint amelyekben nem, akkor a zsidók sikereihez hozzájárult szellemi produkciójuk túlértékelése. Először kidolgozok egy vizsgálati ötlettárat e logika alapján, majd végrehajtom a leghasználhatóbbnak ígérkező kísérleteket.

Az ötletek első csoportja abból a megfontolásból vezethető le, hogy vannak olyan esetek, amikor valaki úgy bírál el egy szellemi alkotást, hogy fogalma sincs arról, ki hozta azt létre, így azt sem tudhatja róla, zsidó-e vagy sem, ezért nem veheti használatba a zsidó ésszel kapcsolatos előítéleteit véleménye kialakításakor. Legyen tehát a bíráló a zsidókkal és keresztényekkel szemben akármilyen elfogult, a rangsor bizonyosan ettől függetlenül alakul ki.

Pontosan ez a megfontolás, a személyválogató elbírálás kizárásának igénye áll azon szokás hátterében, hogy a tanulmányi versenyeket, tudományos és irodalmi pályázatokat anonim módon szervezik meg. Vagyis úgy, hogy az indulókat nem névvel, hanem jellegével regisztrálják, és csak a versengés lezárultával fedik fel a díjazottak kilétét. Ha találnánk, mondjuk, egy ilyen névtelen irodalmi diákpályázatot a teljes dokumentációjával a múltból, akkor visszakereshetnénk az iskolai iratanyagból, értesítőkből, milyen felekezettűek voltak az indulók, és milyen értékelést kaptak teljesítményükre az anonim pályázat eredményéhez képest attól az irodalomtanártól, aki már nagyon is tudta róluk, hogy zsidó-e vagy sem. Sajnos azonban ilyen pályázatra eddig nem bukkantam.

Van mód azonban arra, hogy túljárjunk a történelem eszén: mi magunk is megszervezhetjük a régiek szellemi alkotásainak anonim versenyztetését. Ha például rendelkezésünkre állnak egy osztály kijavított dolgozatai valamilyen témában,

akkor rögzíthetjük, milyen osztályzatot kaptak erre a tanárunktól az egyes zsidó és keresztény diákok, majd felkérhetjük a mai szaktanárokat arra, hogy osztályozzák le őket is ezeket úgy, hogy nem közöljük velük, melyik diák volt zsidó, melyik keresztény, sőt a tanulók nevét is eltitkoljuk az újraértékelő tanárok előtt, hogy azok csengése se befolyásolhassa ítéleteiket.⁹ Ha a zsidó élelemzés sztereotípiája torzította az egykorú értékeléseket, akkor azt kell tapasztalnunk, hogy az újraosztályozáskor, a zsidók kilétét nem ismerő, azaz a mítosz alkalmazására módot nem kapó pedagógusnál a zsidók nem kerülnek előnybe, vagy nem élveznek akkora előnyt, mint annál az egykori tanárnál, aki tudott zsidó mivoltukról.

Sajnos azonban nem sikerült korabeli dolgozatokra sem szert tennem. Az írásbeli munkákat rendszerint visszaadják a tanulóknak, ha mégsem, akkor sem őrzi azokat örökké a tanár. Ennek ellenére bizonyára rengeteg régi dolgozat ránk maradt, de azok elszórva porosodnak a padlásokon, így számunkra feldolgozhatatlanok. Ez sem legyűrhetetlen akadály azonban: már a dualista korszakban jelentek meg iskolai diáklapok, amelyek közöltek önképzőkori dolgozatokat. Ezeknek a cikkeit felfoghatjuk szerzője iskolai dolgozataként, amelyet – leginkább fogalmazásként – leosztályozhatunk anonim módon, majd összevethetjük az így kapott értékelést a diák egykorú magyar nyelv- és irodalomból kapott jegyeivel.¹⁰ Ez a megoldás azonban távolról sem tökéletes. Egyrészt feltételezhető ugyanis, hogy a diákújságban rendszerint a kimagaslóan jó tanulóknak volt módjuk a zsenijüket publikálni, vagyis legfeljebb a jeles tanulók közti finom különbségek értelmezésére nyílna lehetőségünk. Másrészt problémát jelent, hogy ilyen módon az értékelés és újraértékelés között jelentős, évszázados időbeli távolság lenne, mert a mai tanárok nyilván egész más elvárásokat támasztanak, mint a korabeliek, másként értik, mi különbözteti meg a jó teljesítményt a rossztól, így elképzelhető, hogy ítéleteik egymással összemérhetetlenek.

A második állítás, amiből eljuthatunk egy, a felforgató mítosz erejét ellenőrző kísérletig, az, hogy ugyan minden tudás értékelése során mód nyílik az elfogult elbírálásra, ám nem mindegyik tudástípus szolgáltatja ki magát egyforma mértékben az ítélkezői önkénynek. Például egy verselemzés osztályzásakor döntési pozícióba kerülő személy majdhogynem kénye-kedve szerint járhat el, legfeljebb a megítélt és a köz felháborodásától való félelme korlátozza szükségképpen bírói szabadságát. Amikor azonban a diáknak az algebradolgozat egy egyenlet megoldását írja elő, és a mérlegelvé alkalmazásával olyan eredményre jut, amit aztán az ellenőrzés is igazolt, vagy éppenséggel nem sikerül kiderítenie, milyen értéket kell felvennie az ismeretlenek ahhoz, hogy az egyenlőség megálljon, akkor a matematikatanárnak nagyon szerény lehetősége van az önkényeskedésre. Van okunk tehát azt gondolni, hogy a leginkább formalizált tudást közvetítő matematikatanárnak kevésbé nyílt módja arra, hogy a zsidó karakterre vonatkozó elképzelését beleépítse az általa adott osztályzatokba, mint bármely más tantárgy tanárának, de különösen a bölcsészeti tárgyak oktatóinak.

Súlyos érvek szólnak emellett azonban, hogy nem az fog elvezetni minket a megoldáshoz, ha megfigyeljük, mi volt az eredménye a zsidó-keresztény versengésnek

⁹ Köszönet az ötletért Hadas Miklósnak.

¹⁰ Köszönet az ötletért Nagy Péter Tibornak.

mennyiségtanból, majd azt, hogy alakult ehhez képest a többi órán. Egyrészt az iskolában oktatott matematikának csak egy része volt ilyen formalizált, leginkább az algebra, de például a bizonyítások, meghatározások esetében már nem szorult ilyen egyértelműen az objektív értékelés ösvényére a matektanár. Ráadásul divatban volt a szóbeli feleltetés, amely megnöveli az elfogult elbírálás lehetőségét, sőt megteremti még a legszárazabb algebra esetében is. Legfőképpen pedig ugyan lehetséges, hogy a matematikatanárnak volt legnehezebb érvényesítenie az előítéleteit az osztályzásban, de épp neki lehettek a legszilárdabb preconcepciói, mert a zsidó eszességről szóló diskurzusnak külön fejezete szól arról, hogy okosságuk matematikában kiváltképpen megnyilvánul.¹¹ Azaz abban a tantárgyban, ahol az elfogultság a legnehezebben érvényesülhetett, a részrehajlás – ha volt – minden bizonnyal épp a legnagyobb mértékű volt, matematikából sejtették az osztályozók leginkább jó előre kiválóknak a zsidókat.

Az ötletek harmadik csoportja abból a felismerésből bontható ki, hogy egy szellemi vetélkedés résztvevőit a teljesítmények elbírálói hajlamosak nem valamilyen külső sztenderdhez, hanem egymáshoz képest értékelni, elvárásait a mezőnyhöz igazítják. Vagy egy iskolára gondolva: az osztályzatok mindenekelőtt az egy bizonyos tanulási versenyben indulók helyezéseit fejezik ki. Ezt úgy képzelhetjük el, hogy a tanár az „okos gyerekek iskolájában” is rossz jegyet fog adni annak a tanulónak, aki nem tartja a lépést a többi diákkal, és a „buta gyerekek iskolájában” is szép bizonyítványra számíthat az, aki fölünyesen leelőzi tanulásban iskolatársait. Ezért van az, hogy eszünkben sincs például azt, melyik egyetemről kerülnek ki a legnagyobb tudású diákok, úgy megállapítani, hogy kiderítjük, melyik egyetemen a legjobb a tanulmányi átlag, a felsőoktatási rangsorok készítői nem operálnak ilyesmivel. Ilyen körülmények között egy verseny bírójának elfogultsága valamely csoporttal szemben csak akkor tudja akadálytalanul kifejteni hatását a csoporthoz tartozók eredményeire, ha azok, akikkel szemben az ítézés elfogult, képviseltetik magukat a versenyben, de nem csak ők képviseltetik benne magukat, vagyis, ha az előítéletesség kedvezményezettjei és vesztesei egymással küzdenek az elismerésért. Máskülönb, csupa előzetesen lebecsült vagy kivétel nélkül felmagasztalt versenyző esetén az, hogy kit észlel az ítézés a csoportból kiválóknak és kit hátul kullogónak, nem függhet a preconcepciójától. Például lehet egy tanár akármilyen vérmes idősgyűlölő, egészen biztos, hogy ordas eszméiből senkinek sem származhat előnye vagy hátránya a tanulási versenyben, a rangsort az általa észlelt teljesítmények alapján ettől függetlenül fogja felállítani, mivel a tanulók kivétel nélkül gyerekek. Fűthet persze egy tanárt fékezhetetlen gyermekellenes indulat is. Ám ebben az esetben sem magyarázhatja a pedagógusnak ez az elfogultsága, kik kapnak év végén könyvjutalmat, kik nem, mivel a diákok kivétel nélkül gyerekek, azaz egyformán károsultjai a tanári megvetésnek.

Mindez azért fontos számunkra, mert ezek szerint a zsidó okosság mítosza akkor fejthette ki hatását akadálytalanul az osztályzatok alakulására, akkor voltak

¹¹ Lásd Julius Evolának (1940) *A zsidóság és a matematika* című esszéjét, amely az absztrakt matematikai gondolkodásban nemcsak kiválóknak mondta a zsidóságot, hanem úgy látta, hogy ez a gondolkodásmód egyenesen az árja gondolkodással összeférhetetlen sémi/zsidó dualista szemléletből született.

ideálisak a körülmények a zsidó értelem túlértékelésére, ha zsidók és nem zsidók is voltak a tanteremben, tehát a zsidókat és a keresztényeket integráltan, vegyes osztályokban, iskolákban oktatták, mert ekkor volt kihez képest eszesnek feltételezni a zsidókat, illetve oktalannak a keresztényeket. Míg amikor szegregáltan tanították őket, akkor a mítosz nem fejthette ki szabadon hatását, hiszen a tanárnak egyformán okosnak tételezett zsidókat vagy egyformán tehetségtelennek vélt keresztényeket kellett összehasonlítania, ezáltal a zsidók nem élvezhették ki az előnyt a róluk kialakult imázsnak, teljesítményük túlértékelésének feltételei nem voltak optimálisak. Ebből pedig az következik, hogy ha a zsidó siker kialakulásában tényleg szerepet játszott a zsidó karakterről folytatott szakadatlan fantáziálás, akkor azt kell majd tapasztalnunk, hogy zsidók és keresztények szeparálása esetén a zsidók tanulmányi teljesítményének elismertsége hirtelen lecsökkent, osztályzataik a szellemi tárgyakkól rosszabbak (a keresztényeké pedig jobbak) voltak, mint az integrált nevelés körülményei között. Magyarán az a várakozásom, hogy a zsidók jobban álltak a keresztényekkel folytatott szellemi vetélkedésben, ha az előítéletek működésének kedvező táptalajt biztosító vegyes környezetben voltak, tehát keresztényekkel együtt tanultak, mintha az elfogultságot eljelentéktelenítő egynemű zsidóban.

Am ha ezt találnánk, az még önmagában nem feltétlenül támasztaná alá azt, hogy vegyes közegben a teljesítmények megítélését a zsidó eszességről szóló mítosz torzította, hanem érdemelvű magyarázat is adható lenne a zsidó tanulmányi sikerességre. Hogy miben áll az alternatív megokolás? Vegyünk egy olyan osztályt, amilyenből sokat találunk a magyar iskoláztatás múltjában, vagyis ahol a zsidó tanulók jellemzően jobb, a keresztények jellemzően rosszabb érdemjegyeket szereztek a szellemi tárgyakkban. Tegyük fel, ennek a magyarázata az volt, hogy a zsidók valóban jobban, a keresztények tényleg rosszabbul teljesítettek a tanulásban. Most képzeljük el, hogy az osztályt felekezet szerint szegregálták, azaz külön oktatták és értékelték a továbbiakban az élesebb elméjű és szorgalmasabb zsidókat a tompább és lustább keresztényektől. Mi ennek a várható következménye a zsidók és nem zsidók tanulmányi átlagára? Mivel a tanárok hajlamosak az egy versengésben résztvevő diákokat egymáshoz képest értékelni, a jók között is megtalálják a kevésbé jókat a zsidók osztályában, aminek következtében a zsidók átlagos eredménye romlik, és a rosszak között is rábukkannak kevésbé rosszakra a keresztényekében, amitől a nem zsidók átlagos eredménye javul. Vagyis, ha a felekezeti szegregáció valójában szellemi teljesítmény alapú szegregáció volt, akkor az lehet a várakozásunk, hogy zsidók és keresztények szétválasztásával a két csoport átlagos osztályzatai a kiegyenlítődsé felé tartottak, az efféle elkülönítés az értékelések egyenlőtlenségének mérséklődése, az olló záródása felé mutat. A gond az, hogy egy olyan osztályban, amelyben a zsidók a teljesítmények elfogult megítélése következtében kaptak jobb jegyeket, a szegregációnak ugyanezek kellett legyenek a tapasztalati következményei, a szétválasztás után a rosszabb jegyekkel bíró keresztények értékeléseinek – a személyválogatás akadályozottsága miatt – ugyancsak felfelé, a jobb jegyekkel bíró zsidókéinak lefelé kellett mozdulniuk.

Ha úgy találjuk, a zsidók tényleg rosszabbul szerepeltek a keresztényekhez képest, amennyiben szétválasztva oktatták őket, két megoldás kínálkozik annak megállapítására, vajon az érdekülönbség vagy részrehajlás áll-e az integrált

helyzetben megmutatkozó zsidó sikeresség hátterében. Az egyik megoldás az, ha olyan (tudhatóan ritka) eseteket is megfigyelünk, amikor a zsidók osztályzatai felekezetiileg koedukált környezetben is gyengébbek voltak a nem zsidókénál a szellemi tárgyakban. Amennyiben ugyanis a zsidók és keresztények átlageredményei közti különbség mindenekelőtt teljesítménykülönbséget fejezett ki, akkor azt kell tapasztaljuk, hogy a rosszabbul tanulók értékelései felfelé, a jobban tanulóké lefelé mozdulnak el a szegregáció következtében, vagyis ez esetben a zsidók jobb helyzetbe kerülnek a keresztényekhez képest, mint a vegyes képzés keretei között. Ha azonban a zsidók és nem zsidók osztályzatai közötti egyenlőtlenséget a zsidók javára elfogult ítékezés termelte, akkor abban a néhány esetben, amikor a zsidók osztályzatai rosszabbak voltak a keresztényekénél, a felekezeti szegregáció következtében a zsidók lemaradásának még nőnie is kellett, hiszen ekkor már nem számíthattak a zsidó értelmesség mítoszának támogató hatására. A másik megoldás az, ha arra is találunk példát, hogy amíg integrált oktatás esetén a zsidók előnyt élveztek, addig szegregált nevelésben ez az előnyük nemcsak csökkent, hanem egyenesen rosszabbak lettek az osztályzataik, mint a keresztényeknek. Ez ugyanis olyan tapasztalati következmény, amit a részrehajló ítékezés nyújtotta támogatás elvesztése egynemű közegben képes magyarázni, míg az érdemelvű magyarázat csak a zsidó előnyök zérusig mérséklődését képes indokolni.

Annak alátámasztásához tehát, hogy a zsidók szellemi sikerei a személyválogató ítékezésből (is) adódtak, nem elég megmutatnunk, hogy a jobb osztályzatokat kapó zsidók helyzete romlott, amikor külön oktatták őket. A zsidó tanulmányi siker keletkezésének megértéséhez – különös módon – zsidó tanulmányi kudarcokat is vizsgálnunk kell. Olyan szituációkra is rá kell bukkannunk a kutatói szerencsének köszönhetően, amikor a zsidók kapták a rosszabb értékeléseket, majd ott azt találunk, hogy a keresztényektől elválasztva még tovább romlottak értékeléseik, illetve fel kell lelnünk olyan eseteket, amikor ugyan vegyes környezetben előnyt szereztek a zsidók a tanulmányi versengésben, ám szegregáltan ez az előny nemcsak csökkent, hanem egyenesen hátránnyá változott. Ez a mintázat felel meg annak a teóriának, hogy a zsidók felsőbbrendű szellemi képességeiről folytatott fantáziálás (is) felelős a zsidók rendszerint jobb bizonyítványáért.

De van-e mód egyáltalán arra, hogy megfigyeljük a zsidó-keresztény versengést a tanulmányi elismerésekért olyan helyzetben is, amelyben külön-külön képezték a két felet? A magyarországi iskolarendszernek kicsi volt a hajlandósága az egész tárgyalat korszakban zsidók és keresztények szegregálására, a nevelés alapvetően vegyesen folyt. Nem lehetetlen azonban ilyen körülményeket találnunk. Mindvégig elkülönítve folyt például a kötelező vallástani képzés. Alsó fokon és a polgári iskolák szintjén léteztek a keresztény közönségre csekély vonzerőt gyakorló zsidó iskolák, sőt néhány hitközségi fenntartású klasszikus középiskola is működött az országban. A zsidótörvények időszakában pedig ugyan a zsidó középiskoláztatást is zárt szám korlátozta, de három budapesti gimnáziumban nem a visszaszorítás/kizárás, hanem az elkülönítés politikáját követte a kormányzat, ugyanis „tisztá” zsidó és keresztény osztályokat indított 1939-től. Mint látható, ez az ötlet vezet megvalósítható kísérletekhez. Ezért ennek a logikának az érvényesítésére, ezeknek a kísérleteknek a végrehajtására vállalkozom.

Vallástan: a zsidó siker a századfordulón

A szellemi képzés a vizsgált korszak középiskoláiban hiába zajlott jellemzően a zsidók és keresztények együttes nevelésének keretében (ahogy a testi képzés és az úgymond készségtárgyak tanítása is), volt egy mindenki számára kötelező tantárgy, amelynek oktatása magától értetődően felekezeti csoportbontásban folyt, mégpedig a vallástané. A hittant heti két órában minden diák a felekezetének megfelelő paptól, lelkésztől, rabbitól, hittanártól tanulta, akik a tanári kar részét képezték és osztályoztak, legfeljebb az értesítők a többi tanártól elkülönítve, a 'hitoktatók' rovatban sorolták fel a nevüket.¹²

A vallástanosztályzat ilyenformán a többivel ellentétben kizárólag azonos vallásúak teljesítményének összevetésével alakult ki. A matematika- vagy a történelemtanárnak úgy kellett kifejeznie a tanulók általa észlelt teljesítménykülönbségeit az osztályzatokkal, hogy keresztények és zsidók felváltva feleltek, így döntéseit könnyen befolyásolhatta, milyen preconcepciói voltak a zsidók okosságáról vagy a keresztények balgaságáról. A vallástanár ellenben hiába volt akármilyen elfogult a sajátjai javára vagy akár ellenében, felekezetileg egynemű közegben működött, így amikor azt tapasztalta, hogy az egyik tanulója jobban elsajátította a tananyagot a másiknál, és ezt az osztályzataik közti különbséggel is érzékeltette, tapasztalására biztosan nem volt hatással, mit gondolt előzetesen a zsidó és keresztény értelmi képességekről, hiszen mindkét diákra csakis ugyanazt a sztereotípiát vonatkoztathatta. Röviden: a vallástani képzésben nem volt adott az a kontextus, ami ideális lett volna ahhoz, hogy a tanár túlértékeltje a zsidókat és alulértékeltje a keresztényeket. Azt tehát, hogy a zsidó értelmi fölény sztereotípiája által irányított tanári elfogultság lényeges tényező volt a zsidó siker megtermelődésében, az mutathatja meg, hogy a zsidók a keresztényekkel az iskolai elismerésekért folytatott versenyben vallástanból rosszabbul álltak, mint más szellemi tárgyakból, hiszen egyedül ott nem szolgálhatta maradéktalanul a javukat a képzelgés a zsidó okosságról.

Vajon tükröződik-e az osztályzatok alakulásában, hogy a hittanból szerzett jegy felekezetileg homogén, míg a többi heterogén közegben képződött? Nos, hiába tudunk olyan sokat a tanulmányi eredmények egyenlőtlenségéről a szellemi tárgyakban, épp a vallástanról csak elvétve találunk adatközlést.¹³ A kérdésre vonatkozóan a szakirodalomból egyetlen átfogó érvényű megállapításról van tudomásom Karády Viktortól, ami máris megerősíteni látszik a várakozásunkat. Karády a kutatásokat úgy összegzi, hogy amíg a zsidók rendre jobb osztályzatokat szereztek a nem zsidóknál, addig néhány tárgyból ez nem egyértelmű, nem mutatható ki, sőt akár zsidó hátrány mérhető, és az ilyen tantárgyak között sorolja fel a hittant is.¹⁴

A saját empirikus kutatásunk során célszerűnek tűnik ugyanannak a populációnak a szellemi tárgyakban kapott értékeléseit vizsgálni, amelynek a testi sikerességét és teljesítményét, azaz tornaórai szereplését másutt már megfigyeltük, így ugyanis azt deríthetjük ki, mi történt pontosan ugyanazokkal a tanteremben,

¹² Lásd például NÉMETH, 1908. 53–57.

¹³ HUNFALUSY, 1995. 116–122; KARÁDY, 1997a. 137–142; MAÁRNÉ MOLNÁR, 2009. 148.

¹⁴ KARÁDY, 2003. 25.

akikről már tudjuk, hogy a tornateremben igazságtalanul értékelték produkciójukat. Ennek megfelelően az 1899/1900. és az 1912/1913. tanév között a tornaosztályzatok tekintetében részletesen vizsgált hét középiskolát, a békéscsabai evangélikus, a makói állami, a gyöngyösi állami, a kecskeméti református és a zalaegerszegi állami gimnázium nagygimnazista osztályait, továbbá a magyaróvári piarista gimnázium kisgimnazista osztályait figyeltem meg (mivel itt csakis ilyenek indultak), illetve a budapesti Tanárképzőintézeti (mai Trefort) Gimnázium esetében az összes elinduló évfolyamot az itteni diákság kicsiny létszáma miatt. A méréshez felhasznált adatbázisban nem egészen négyezer gimnazista év végi vallástan osztályzatát rögzítettem az értesítők alapján, továbbá az összes minden évfolyamon oktatott szellemi tárgyból kapott jegyüket. Ez utóbbi felső tagozaton hat, alsó tagozaton négy tantárgyat jelent. Méghozzá négy humán, ebből három úgymond „nemzeti” tárgyat (a magyart, a latint, a történelmet, valamint a németet), továbbá két reál tárgyat (a mennyiségtant¹⁵ és a természettudományos tárgyat¹⁶).

A következő táblázat azt mutatja a hét gimnázium eredményeit összesítve, hogyan alakultak a zsidók és keresztények átlagos osztályzatai, illetve mekkora volt a különbség a két fél eredményei között az egyes tárgyakból (1. táblázat). Ebből látszik, hogy amint a diákok felekezetük szerint különváltak, azaz vallástan órára siettek, a többi szellemi tantárgyhoz képest átlagosan legalább egy, de inkább két tized osztályzattal, vagyis jelentős mértékben romlottak a zsidók pozíciói a keresztényekkel szemben, ebből a tárgyból volt messze a legkisebb az előnyük. (Az 1-es volt a legjobb, a 4-es a legrosszabb jegy.)

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem		Mennyiség-tan		Természetrájsz	
	Átlag	N ¹⁷	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,55	2869	2,23	2872	2,48	2872	2,42	2547	2,09	2533	2,63	2872	2,24	2855
Zsidók	1,47	1001	2,02	1001	2,23	1001	1,95	902	1,88	890	2,33	1001	2,05	981
Összesen	1,53	3870	2,17	3873	2,41	3873	2,30	3449	2,04	3423	2,55	3873	2,19	3836
Zsidók előnye (+)/ hátránya (-)	+0,08		+0,21		+0,25		+0,47		+0,21		+0,30		+0,19	

1. táblázat: Az osztályzatok alakulása hét szellemi tárgyban hét magyarországi gimnáziumban¹⁷ (1899/1900–1912/1913)

A következő táblázatok ugyanezt mutatják, csak most már iskolánként (2–8. táblázat). Az utolsóban (9. táblázat) pedig a könnyebb átláthatóság kedvéért rangsorolom a tantárgyakat aszerint, melyikben mennyire kedvezően alakult a zsidók helyzete a keresztényekhez mérten az egyes gimnáziumokban.

¹⁵ Bizonyos évfolyamokon számtannak hívták.

¹⁶ Évfolyamtól és iskolától függően hol természetrajznak, hol természettannak, hol fizikának, hol vegytannak, hol kémiának, hol állattannak, hol növénytannak, hol növény- és állattannak, hol ásvány- és vegytannak nevezték.

¹⁷ Itt és a továbbiakban: esetszám.

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem		Mennyiségtan		Természetrájk	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,46	515	2,29	515	2,61	515	2,58	515	2,16	515	2,77	515	2,30	515
Zsidók	1,29	241	1,94	241	2,22	241	1,95	241	1,76	241	2,30	241	1,91	241
Összesen	1,40	756	2,18	756	2,49	756	2,38	756	2,03	756	2,62	756	2,17	756
Zsidók előnye (+)/hátránya (-)	+0,17		+0,35		+0,39		+0,63		+0,40		+0,47		+0,39	

2. táblázat: Az osztályzatok alakulása hét szellemi tárgyban a Békéscsabai Ágostai Hitvallású Evangélikus Rudolf Főgimnáziumban (1904/05–1908/09)¹⁸

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem ²⁰		Mennyiségtan		Természetrájk	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,47	218	2,18	219	2,50	218	2,40	218	2,27	218	2,47	219	2,12	219
Zsidók	1,59	74	2,20	74	2,45	74	2,16	74	2,29	73	2,51	74	2,22	74
Összesen	1,50	292	2,19	293	2,49	292	2,34	292	2,27	291	2,48	293	2,14	293
Zsidók előnye (+)/hátránya (-)	-0,12		-0,02		+0,05		+0,24		-0,02		-0,04		-0,10	

3. táblázat: Az osztályzatok alakulása hét szellemi tárgyban a Makó Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban (1896/1897–1901/1902)^{19 20}

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem		Mennyiségtan		Természetrájk	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,44	331	2,25	331	2,48	332	2,48	331	1,95	331	2,53	331	2,17	332
Zsidók	1,36	160	2,02	160	2,36	160	2,04	160	1,81	160	2,28	160	2,13	160
Összesen	1,42	491	2,17	491	2,44	492	2,34	491	1,90	491	2,44	491	2,16	492
Zsidók előnye (+)/hátránya (-)	+0,08		+0,23		+0,12		+0,44		+0,14		+0,25		+0,04	

4. táblázat: Az osztályzatok alakulása hét szellemi tárgyban a Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban (1909/1910–1912/1913)²¹

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem ²³		Mennyiségtan		Természetrájk	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,85	653	2,27	655	2,42	655	2,35	655	2,26	654	2,67	655	2,35	655
Zsidók	2,20	71	2,51	71	2,68	71	2,51	71	2,56	71	2,75	71	2,51	71
Összesen	1,88	724	2,29	726	2,44	726	2,36	726	2,29	725	2,67	726	2,36	726
Zsidók előnye (+)/hátránya (-)	-0,35		-0,24		-0,26		-0,16		-0,30		-0,08		-0,16	

5. táblázat: Az osztályzatok alakulása hét szellemi tárgyban a Kecskeméti Református Főgimnáziumban (1899/1900–1905/06)^{22 23}

¹⁸ Forrás: BUKOVSKY, 1905. 69–72; BUKOVSKY 1906. 91–95; BUKOVSKY, 1907. 81–86; BUKOVSKY, 1908. 92–98; BUKOVSKY, 1909. 182–188.

¹⁹ Forrás: TÓTH, 1897. 72–73; TÓTH, 1898. 86–87; TÓTH, 1899. 113–115; TÓTH, 1900. 116–118; TÓTH, 1902. 43–44.

²⁰ A hetedik évfolyamokon politikai földrajz.

²¹ Forrás: NÉMETH, 1910. 86–89; NÉMETH, 1911. 87–91; NÉMETH, 1912. 91–101; NÉMETH, 1913. 138–141.

²² Forrás: KATONA, 1900. 113–117; KATONA, 1901. 79–84; KATONA, 1902. 49–54; KATONA, 1903. 48–53; KATONA, 1904. 85–90; KATONA, 1905. 56–60; KATONA, 1906. 133–136.

²³ A hetedik évfolyamon történelem és politikai földrajz.

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem		Mennyiségtan		Természetráaj	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,56	154	1,93	154	2,22	154	1,73	116	1,89	116	2,10	154	1,99	136
Zsidók	1,48	112	1,46	112	1,67	112	1,27	75	1,57	75	1,54	112	1,64	92
Összesen	1,53	266	1,73	266	1,99	266	1,55	191	1,76	191	1,86	266	1,85	228
Zsidók előnye (+)/ hátránya (-)	+0,08		+0,47		+0,55		+0,46		+0,32		+0,56		+0,35	

6. táblázat: Az osztályzatok alakulása hét szellemi tárgyban a Budapesti Magyar Királyi Tanárképzőintézeti Gyakorló Főgimnáziumban (1899/1900; 1901/1902)²⁴

	Vallástan		Magyar		Latin		Mennyiségtan		Természetráaj ²⁶	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,47	285	2,24	285	2,58	285	2,47	285	2,26	285
Zsidók	1,89	62	2,50	62	2,73	62	2,71	62	2,44	62
Összesen	1,55	347	2,29	347	2,61	347	2,51	347	2,29	347
Zsidók előnye (+)/ hátránya (-)	-0,42		-0,26		-0,15		-0,24		-0,18	

7. táblázat: Az osztályzatok alakulása öt szellemi tárgyban a Magyaróvári Kegyesrendi Gimnáziumban (1900/1901-1902/1903)^{25 26}

	Vallástan		Magyar		Latin		Német		Történelem		Mennyiségtan		Természetráaj	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Keresztények	1,45	713	2,20	713	2,43	713	2,45	712	1,94	698	2,76	713	2,20	713
Zsidók	1,39	281	2,03	281	2,12	281	1,87	281	1,84	270	2,48	281	2,02	281
Összesen	1,43	994	2,15	994	2,34	994	2,29	993	1,92	968	2,68	994	2,15	994
Zsidók előnye (+)/ hátránya (-)	+0,06		+0,17		+0,31		+0,58		+0,10		+0,28		+0,18	

8. táblázat: Az osztályzatok alakulása öt szellemi tárgyban a Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban (1901/1902-1912/1913)²⁷

	Békéscsaba	Makó	Gyöngyös	Kecskemét	Budapest	Magyaróvár	Zalaegerszeg	Együtt
1.	Német	Német	Német	Mennyiségtan	Mennyiségtan	Latin	Német	Német
2.	Mennyiségtan	Latin	Mennyiségtan	Német	Latin	Természetráaj	Latin	Mennyiségtan
3.	Történelem	Történelem Magyar	Magyar	Természetráaj	Magyar	Mennyiségtan	Mennyiségtan	Latin
4.	Latin		Történelem	Magyar	Német	Magyar	Természetráaj	Magyar Történelem
5.	Természetráaj	Mennyiségtan	Latin	Latin	Természetráaj	Vallástan	Magyar	
6.	Magyar	Természetráaj	Vallástan	Történelem	Történelem		Történelem	Természetráaj
7.	Vallástan	Vallástan	Természetráaj	Vallástan	Vallástan		Vallástan	Vallástan

9. táblázat: A tantárgyak rangsora iskolánként aszerint, melyikben szerepeltek legjobban a zsidók a keresztényekhez képest hét magyarországi gimnáziumban (1899/1900-1912/1913)

²⁴ Forrás: ELTE EL 27/c. 18-19. *A Budapesti M. Kir. Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgymnasium névkönyvei 1899/1900; 1901-1902.* Németet, történelmet és természetráajt csak a felső tagozat évfolyamain oktattak.

²⁵ Forrás: RAPPENBERGER, 1901. 53-57; RAPPENBERGER, 1902. 73-76; RAPPENBERGER, 1903. 61-65.

²⁶ A harmadik évfolyamon a fizikai földrajz volt a természettudományos tárgy.

²⁷ Forrás: MEDGYESI, 1902. 132-136; MEDGYESI, 1903. 101-104; MEDGYESI, 1904. 63-66; MEDGYESI, 1905. 114-117; MEDGYESI, 1906. 69-72; MEDGYESI, 1907. 104-107; MEDGYESI 1908. 93-96; MEDGYESI, 1909. 70-73; MEDGYESI, 1910. 82-85; MEDGYESI, 1911. 71-74; MEDGYESI, 1912. 74-77; MEDGYESI, 1913. 61-64.

Mint a táblázatokból látható, a hét iskolából hatban hittanból álltak a legrosszabbul a keresztény diákokhoz képest az izraeliták, míg egyben, a gyöngyösiben természetrajzból néhány századdal még rosszabbul álltak, mint vallástanból, de a többi tárgynál itt is kedvezőtlenebb volt hittanból a zsidók helyzete. Az a szabályszerűség tehát, hogy a zsidó pozíciók erősen romlanak vallástanban vetélytársaikkal szemben, az iskola földrajzi helyétől, az iskolafenntartó és a helyben domináns keresztény felekezet kilététől függetlenül érvényesült, ahogy az sem számított, hogy a gimnázium székhelyén a zsidóság többsége melyik vallási irányzatot követte.

Ezután azt ellenőriztem, hogy a zsidó előny hirtelen lecsökkenése vallástanban vajon nem csak abból fakadó látszat-e, hogy a különböző keresztény felekezetek erősen eltérő eredményeit összevontam, tehát arra kérdeztem rá, megfigyelhető-e a zsidó tanulmányi sikeresség csökkenése hittanban az egyes keresztény felekezetekhez képest is. A hét gimnáziumban a domináns keresztény felekezet szereplésével vettem össze a zsidók jegyeit, azaz Békéscsabán az evangélikusokkal, Kecskeméten a reformátusokkal, a többi iskolában pedig a római katolikusokkal. A kép így már valamivel színesebb, de azért így is kirajzolódik, amit eddig találtunk: a zsidók a domináns keresztény felekezetekhez képest is visszaestek vallástan órán. Öt iskolában minden más tantárgyból jobban álltak. Ellenben Kecskeméten történelemből észlelhetően, magyarból és latinból hajszálnyival még rosszabbul álltak, mint hittanból. Makón pedig egy tárgy kilóg a sorból: kicsivel rosszabb volt az izraeliták helyzete természetrajzból, mint vallástanból.

Vajon mi okozta az azonosított jelenséget? Miből adódik, hogy rohamosan romlott a zsidók helyzete a keresztényekéhez képest, azaz hirtelen lecsökkent a zsidó előny (vagy növekedett a hátrány), amikor külön-külön tantermekbe vonultak a zsidók és a keresztények?

Mindenekelőtt ejtsünk szót arról a lehetőségről, hogy amit megfigyeltünk, véletlen. Figyeljünk fel ugyanis arra, hogy az, milyen egyenlőtlenség alakult ki az izraeliták és a keresztények között vallástanból, a többi tárggyal ellentétben kiszolgáltatott volt annak, milyen volt az egyéni ízlése, igényessége az oktatóknak. Míg ugyanis magyarból, mennyiségtanból vagy latinból ugyanaz a tanár osztályozta a zsidó és nem zsidó gimnazistákat is, addig hittanosztályzatot minden felekezetnek más-más ember osztogatott, akik más-más teljesítményről gondolhatták úgy, hogy például elégséggel kell jutalmazni. Szóval a bírálók szigorúságának szintje között akár hatalmas eltérések is lehettek. Az adatsorok azonban azt mutatják, hogy mindig a rabbik voltak azok, akik gyengébb értékelést adtak diákjaikról a többi tárgy tanárához képest, mint a keresztény lelkipásztorok. Ezt csak akkor magyarázhatná a tanári igényességek eltérő szintje, ha lenne olyan ismeretünk, miszerint a rabbik rendre szigorúbb emberek voltak, mint a keresztény felekezetek lelkészei, valami megkeményítette a szívüket. De semmi ilyesmiről nem tudunk.

Vegyük sorra ezután azokat az alternatív magyarázatokat, amelyek érdemlően működőnek gondolják el a világot. Azt feltételezik tehát, hogy az egyenlőtlenség zsidók és keresztények osztályzatai között igenis teljesítménykülönbségen alapult az összes szellemi tárgyban, csak vallástanból a zsidók produkciója valamiért kevésbé volt kiemelkedő vagy egyenesen rosszabb volt a keresztényekénél.

Először, a megfigyelt jelenség magyarázata adódhatna a hittan tantárgy különlegességéből. A vallástanak ugyanis megvan az az érdekessége, hogy amíg

a többi tárgyból ugyanazt a tananyagot kellett elsajátítania az összes tanulónak, addig ebből természetesen nem, mindenki a saját vallása szerinti tanításokat tanulmányozta. Vagyis egyszerűen az is indokolhatná a zsidók relatív sikertelenségét hittanból, hogy a judaizmus tanulmányozása komolyabb erőfeszítéseket igénylő stúdium volt, ezért a zsidók rosszabb jegyeket szereztek. Azt aligha mondhatjuk, hogy a zsidó vallás nehezebb, bonyolultabb, mint a keresztény tanítások. A tananyag jellege azonban más lehetett az izraeliták vallástan óráján, mint a keresztényekéin. Az izraelita hitoktatók egy része tudniillik arra is igényt formált, hogy hébert, mindenekeelőtt héber olvasást tanítson a rájuk bízott gyerekeknek,²⁸ és ezt tartalmazta a századelőn összeállított, egyetemesnek szánt, de azzá sosem vált hitoktatási tanterv is.²⁹ Nos, vajon nehezebb-e elsajátítani a héber betűket, mint – teszem azt – pontosan visszamondani, amit a szentháromságról tudni kell, azaz betanulni a katekizmust? Bevallom, itt megáll a tudományom, az izraelita és nem izraelita vallástanok nehézsége közti különbség megragadhatatlannak tűnik, nem tudok megalapozott választ adni erre a kérdésre. (Már csak azért sem, mert nekem egyformán nehezek: hirtelen egyik feladatot sem tudnám megoldani.) Egyértelmű döntést hozni a kérdésben a táblázataink alapján sem lehet, de annyit mindenesetre elárulnak, hogy olyan nagyon nehéz a héber tanítása miatt sem lehetett a vallástan, mert a szellemi tárgyak közül a zsidók messze ebből kapták a legjobb jegyeket. Egyetlen gimnáziumban voltak a zsidó tanulóknak magyarból é németből jobb osztályzatai, mint vallástanból, de egyébként mind a hét vizsgált középiskolában úgy „fényévnnyivel” jobb jegyeket kaptak ezen az órán, mint a többi szellemi tárgyból. Úgy foglalhatjuk össze, hogy bár a zsidók vallástanból feleltek meg az elvárásoknak a legjobban a tanárok megítélése szerint, mégis ebben a tárgyban álltak a keresztényekhez képest a legrosszabbul.

Másodszor, elképzelhető, hogy nem a tananyagok különböző nehézsége, hanem a felekezetek eltérő nivójú vallásos műveltsége, tehát a világiasultság különböző szintje miatt állt elő az, hogy a zsidók hiába voltak a szellemi tárgyakból messze jobb tanulók a keresztényeknél, ez a helyzet vallástanórán nem állt fenn. A társadalomtörténeti szakirodalomban van, aki azzal számol, hogy a zsidóság szekularizáltabb volt a keresztény felekezetekhez tartozóknál.³⁰ Nem kétséges, hogy a századelőre már igencsak előrehaladt a világiasodás a zsidók körében. Arról azonban nincs tudomásom, hogy bárki alá tudta volna támasztani: a keresztények viszont kevésbé szekularizálódtak.³¹ De még ha feltételeznénk is, hogy a keresztények jelentős hányadát kitevő falusi, paraszti népesség őrizte vallásosságát, ez akkor sem igen járulhatott volna hozzá ahhoz, hogy a gimnáziumi tanulók körében a keresztények induljanak előnyből hittanórán, mivel ez a rurális keresztény népesség ekkor még csak kis számban járat(hat)ta gyermekét középiskolába.

Az azonban kétségtelen, hogy a korabeli zsidó felekezeti sajtóban kiterjedt diskurzus folyt a vallásoktatásról, és az ehhez hozzászólók folyton a zsidó diákok valósi tájékozatlanságára és érdektelenségére panaszkodtak, a kortársak lesújtónak

²⁸ FELKAI, 1995. 32–40; BÁNYAI, 2016. 149; KONRÁD, 2017. 335–340.

²⁹ MUNKÁCSI, 1906.

³⁰ KARÁDY, 1994. 187; KARÁDY, 1997b. 95.

³¹ A zsidók elvilágiasodását a vallás befolyásának összeurópai megrendülése részeként értelmezi és az erre adott zsidó válaszokat is az általános mintát követőnek írja le VOLKOV, 1992. 88–91.

ítélték a helyzetet.³² Ám először is vegyük figyelembe, hogy ezt a helyzetértékelést a vallástanárok által adott osztályzatok, vagyis a tanulók vallási tudásszintjéről adott észleleteik nem tükrözik, mert a zsidó diákok feltűnően jó jegyeket kaptak hittanból, csak a keresztény iskolatársaikhoz képest álltak rosszul vagy kevésbé jól.

Azután azt se felejtjük el, hogy ha még helytállóak is voltak a zsidó felekezeti sajtó megfigyelései a zsidó tanulók vallási közömbösségről, az csak akkor segíthetne nekünk megérteni, miért álltak a zsidók vallástánból viszonylag rosszul keresztény versenytársaikhoz képest, ha sikerülne azt is igazolnunk, hogy amíg a zsidó diákok nem adtak hitoktatójuk szavaira, addig a keresztény tanulók feszülten figyeltek hittanórán, azaz őket nem vagy kevésbé érintette meg a szekularizáció. Nem elég tehát az izraelita lapokat olvasnunk, a keresztény egyházi sajtót is tanulmányoznunk kell, hogy kiderüljön: azok dicsérik-e diákjaikat példás vallásosságuk miatt, vagy legalább hiányzik-e az egyházi lapok hasábjairól a panaszáradat a tanulók vallási tudatlanságáról.

Nos, az új nemzedék vallásos ismereteivel a keresztény lapok szerzői is erősen elégedetlenek voltak. 1891-ben például Fülöp József a *Dunántúli Protestáns Lapok*ban azzal indította cikkét, hogy a vallási közönyösségről szóló széleskörű vitához kíván hozzászólni, és azt latolgatta, hogy a protestáns vallástanítás sikertelensége ennek a jelenségnek vajon következménye vagy oka.³³ 1906-ban a megyercsi lelkész ugyanitt azt írta:

„Hogy a vallástalanság, mint káros betegség, napról-napra terjed, s hogy e tekintetben szomorú tapasztalatokat szerezhethünk, az valóság. Honnan támad? Miből táplálkozik? Mi által terjed?” Egyrészt *„a mai divatos tudákosság kiölte a családi körből a vallásos nevelés hajlamát”*. A másik *„ok az iskolai vallásoktatás gyengülése is. Elég egy rövid összehasonlítás annak belátására, hogy a vallástanítás a múltban bensőbb, mélyebb, eredményesebb volt.”*³⁴

A levelezővel vitapartnere, egy református vallástanító is egyetértett abban, *„hogy a vallástalanság terjed, hogy az egyház iránti közönyösség divatossá vált”*.³⁵ 1911-ben ugyanezekben a hasábjokban Szücs József lelkész arról értekezett, hogy a régi református vallástani tankönyv már nem alkalmas a célra, mert ugyan anno *„épülve hallgatták és meg is értették olyanok, akik református hitrendszerükben a mai közönség átlagához képest doktorok valának. De mit tanulhat ebből a gyermek, mit taníthat ebből az oktató manapság”*?³⁶ Ne maradjanak ki a katolikus elégedetlenkedők sem. A *Szent Antal* című ferences lapban ifjabb Ságghi Tamás 1932-ben a katolikus iskolai vallástan bukásáról írt, arról, hogy az ifjúság hamar rájön, a katolikus hit olyasmí, amivel nem érdemes foglalkozni, amiért a felnőttek világában úgymint csak kinevetnék az embert.³⁷ És hogy kihez képest értékelhette a *Szent Antal* elégtelennek a katolikus

³² BÁNYAI, 2016; KONRÁD, 2017. 341–347; GLESZER–ZIMA, 2009. 348–349.

³³ FÜLÖP, 1891. 27.

³⁴ SOÓS, 1907a. 489; SOÓS, 1907b. 584.

³⁵ KOVÁCS, 1907. 510.

³⁶ SZÜCS, 1911. 336.

³⁷ SÁGGHI, 1932.

tanulók vallásosságát? Erről elmesél egy érdekes történetet ugyanebben a lapszámomban feltehetőleg a szerkesztő:

*„Látogatóban voltam egy családnál. Amikor elbúcsúztam, két kis gyermekük kezébe 1–1 szentképet nyomtam, jelen volt egy kis iskolatársuk, akiről nem tudtam, hogy zsidó vallású s neki is szentképet nyújtottam. A 8–9 éves gyermek azonban visszaadta e szavakkal:
– Köszönöm tisztelendő bácsi, de nem fogadhatom el.
– Miért nem fogadhatod el gyermekem?
– Azért – válaszolta a fiúcska –, mert én izraelita vagyok és tiltja a vallásom.
Megcsodáltam e gyermekben ezt a nagy vallási öntudatot és elgondolkoztam, hogy milyen kevés katolikus gyermekben találnám meg ugyanezt a gondolkodást.”³⁸*

Vagyis a történet szerint a katolikus gyerekek nem elég vallásos szelleműek, ráadásul épp az izraelita gyermekhez képest. Úgy tűnik, ugyanazt az önostorozó diskurzust megtaláljuk a keresztény felekezeteknél a fiatalok vallási közömbösségével kapcsolatban, amit a zsidó sajtóban is.³⁹ Könnyen lehet, hogy csak afféle kötelező fanyalgásról volt szó, a „régén minden jobb volt” érzése töltötte be szívüket, ahogy manapság is számos tanár meggyőződéssel hiszi, hogy az elballagott osztályai-ba sokkal jobb eszű diákok jártak, mint az aktuálisakba. De ha igazat is mondtak a szerzők, akkor sem látszik jele annak, hogy a zsidó tanulók a többiekénél kiábrándultabbak lettek volna. A rendelkezésre álló ismeretek alapján tehát nincs okunk azt gondolni, hogy azért álltak viszonylag rosszul a zsidók a keresztényekhez képest hittanból, mert őket kevésbé foglalkoztatták volna a transzcendentális ügyek.

A számok alakulására olyan magyarázat is adható, amely szintén azt feltételezi, hogy a zsidó siker a szellemi tárgyakból érdemelvűen alakult ki, mégsem számol azzal, hogy a zsidók viszonylag rosszabb vallástan eredményei azt jelentik, ebből a tárgyból valamiért tényleg rosszabbul produkáltak a zsidók, mint a többiből. Épp ellenkezőleg, abból indul ki, hogy a zsidók hittanból is annyival jobbak voltak, mint a többi szellemi tárgyból, és az olló záródása ebből a tárgyból csupán a felekezeti, azaz teljesítmény szerinti szegregáció egyszerű technikai következménye. Vagyis annak folyománya, hogy az izraelita hittanra inkább a jól, míg katolikusra, reformátusra stb. inkább a rosszul tanulók jártak. Miért romolhattak a kiválóságok osztályzatai attól, hogy magukra maradtak az osztályteremben, és miért javulhattak a gyengébb felfogásúak értékelései amiatt, hogy okos versenytársaiktól megszabadultak? A választ már ismerjük: mert a bírálók hajlamosak egy verseny résztvevőit egymáshoz hasonlítani. Vagyis akár azért is történhetett az, hogy a zsidók eredményei romlottak, amikor csakis egymással versengtek, mert a rabbiknak a viszonylag sok jó felfogóképességű között meg kellett találniuk a kevésbé elmést is, akiknek gyengébb osztályzatot adtak. Míg a rosszabbul tanuló keresztények jegei akár azért is javulhattak, mert a relatíve sok balgább diák közt a lelkeseknek fel kellett fedezniük, majd jobb osztályzattal jutalmazniuk a viszonylag

³⁸ *Katolikus öntudatot!*, 1932c.

³⁹ Ugyanezt fogalmazta meg erről az időszakról Gleszer Norbert és Zima András is: „a családi szocializáció hiányosságai mellett az iskolai vallási nevelés kritikája is széles, körben elterjedt, felekezettől független diskurzusnak tekinthető”. GLESZER–ZIMA, 2009. 348.

tanulékonyabb gyerekeket, és ezért kisebb lett ebben a tárgyban az egyenlőtlenség a zsidók és keresztények jegyei közt.

Mégis biztosra vehetjük, nem ez okozta azt, hogy hittanból álltak legrosszabbul a zsidók a keresztényekhez mérten. Ez a logika ugyanis, mint már tárgyaltuk, csak az egyenlőtlenségek mérséklődését, mégpedig zérusig mérséklődését képes indokolni. A különválasztás után e gondolatmenet szerint a rosszabb jegyekkel rendelkező tanulók értékeléseinek mindig felfelé, a jobb osztályzatokkal bíróké mindig lefelé kell mozdulniuk. Azokban a gimnáziumokban, ahol a többi szellemi tárgyból a zsidók voltak a jobb tanulók, pontosan ez figyelhető meg. Ám a további három iskola adatainak megfigyelésével feltárul, hogy tévúton járunk: Kecskeméten és Magyaróváron ugyanis az összes integráltan oktatott szellemi tárgyból, míg Makón négyből a zsidók voltak a rosszabb tanulók, ám ennek ellenére osztályzataik a keresztények jegyeihez képest nem javulni kezdtek, amikor csak egymással mérték össze vallási jártasságukat, hanem még jobban lemaradtak tőlük. Makón két tárgyból, latinból és németből a zsidóknak voltak jobb jegyei. Ha ez a tanulmányi teljesítményüket tükrözte, akkor a szegregáció után az előnyük csökkenhetett vagy eltűnhetett volna. Ám nem ez történt, hanem az, hogy különválasztva, azaz vallástanból már ők kapták a rosszabb jegyeket. Az egyenlőtlenség nem csökkent, hanem előjelet váltott, a szellemi tárgyakból szerzett előnyből vallástan órán hátrány lett. Érdemelvű magyarázatot tehát nem találunk a megfigyeléseinkre. A szegregáció következményeiről alkotott meritokratikus modell csődöt mond, ha a hittanjegyek alakulásának értelmezésére próbáljuk használni.

Illik rá azonban az általunk javasolt modellt, amely a zsidó előnyt a szellemi tárgyakban a teljesítmények pártos elbírálására vezeti vissza. Mindenekelőtt arra hadd hívjam fel a figyelmet, hogy ha a feltárt egyenlőtlenségeket valóban a részrehajló ítélezés termelte, akkor az adataink lényeges tanulsággal is szolgálnak. Arra világítanak rá, hogy az elfogultság nem olyan egyszerűen működött, hogy ki-ki a magáéit pártolta, azaz a saját felekezetéhez tartozókat részesítette előnyben, értékelte felül. A tanári karban ugyanis a zsidók csak elenyésző kisebbséget képeztek, azaz a keresztény diákok teljesítményét rendszerint keresztények becsülték meg, vallástanból pedig mindig ez volt a helyzet. A zsidókat is rendre keresztények osztályozták, azonban hittanórán végre zsidók. Vagyis, ha a tanároknak rendre a „magukfajta” felé hajlott volna a keze, akkor hittanból a zsidók helyzetének javulnia kellett volna, de ennek éppen az ellenkezője történt az összes iskolában: sokkal rosszabbul jártak az izraelita tanulók a nem zsidókhöz képest, amikor rabbik adtak értékelést a szellemi produkciójáról, mint amikor a „rendes” tárgyak keresztény tanárai voltak megbízva ugyanezzel.

Végül egyetlen ellentmondástól mentes és megragadható magyarázat marad arra a megfigyelésre, hogy hittanból álltak a keresztények legjobban a tanulmányi versengésben a szellemi tárgyak közül: azért alakulhatott ki ez a helyzet, mert nem voltak a teremben a zsidók, ezért a lelkészeket nem befolyásolhatta az 'erős, de lassú észjárású keresztény'-sztereotípiá, amikor összemérték a diákok produkcióit, így ennek során nem károsíthatta a tanulókat a keresztényekkel szembeni tanári elfogultság. Ha pedig keresztények nem voltak a teremben, akkor a rabbi ítélőképességét nem zavarhatta meg a 'gyenge, de okos zsidó' képze, amikor rangsorolta

magában a diákjait teljesítményük szerint, így ennek során nem szolgálhatta a zsidók javát az oktatói részrehajlás.

A vallástan jegyek elemzése fényében tehát a következő a plauzibilis értelmezés arról az előnyről, amit a tanulmányi versengésben élveztek a zsidó tanulók a középiskolákban matematikából, természetrajzból, magyarból, latinból, németből és történelemből a századfordulón: ennek az előnynek egy részét az izraelita diákok annak köszönhették, hogy teljesítményüket személyválogató módon, a zsidó értelmesség mítosza által befolyásolva ítélték meg, azaz túlértékelték, míg a keresztények szellemi igyekvését alulbecsülték. Azokban az iskolákban pedig, ahol a zsidók rosszabbul álltak a tanulmányi versengésben a keresztényeknél, az történt a jelek szerint, hogy ugyanaz a mítosz jelentős mértékben csökkentette hátrányukat, a kiérdemelt osztályzatnál itt is jobb értékelést kaptak.

Zsidó gimnázium és vegyes gimnáziumok: zsidó siker a két világháború között

A gimnáziumokba és reáliskolákba járó izraeliták egy része, az 1929/1930-as tanévben például 17,1%-a,⁴⁰ saját felekezete által fenntartott, számottevő vonzerőt csakis a zsidó vallásúakra gyakorló középiskolába járt. A többiek az állam, valamely község vagy a keresztény egyházak által működtetett, felekezeti vegyes összetételű iskolákban és osztályokban törekedtek bizonyítványt szerezni. Ennek következtében a zsidó tanulók kisebb részének az osztályzata úgy alakult ki, hogy rendre más izraelitákkal versengtek az elismerésekért, így, ha voltak a tanárnak a zsidókra vonatkozó preconcepciói, azok nem befolyásolhatták a tanár ítéleteit, amikor összehasonlította a diákok produkcióit. A túlnyomó többség viszont keresztény környezetben igyekezett helytállni, ahol így minden feltétel adott volt ahhoz, hogy a tanárok belekalkulálják a jegybe a zsidókkal és keresztényekkel kapcsolatos előfeltevéseiket, tehát hogy a zsidó tanulók élvezhessék oktatóik elfoglaltságának hozadékát. Ebből következően, ha a zsidó karakterről szóló diskurzus valóban jelentékenyen hozzájárult a zsidó előnyök kialakulásához, akkor azt kell majd tapasztalnunk, hogy a zsidók rosszabb osztályzatokat kaptak a szellemi tárgyakkól szegregált körülmények között, tehát az izraelita gimnáziumokban rendszerint ugyancsak izraelita tanáraiktól, mint a jobbára keresztény tanároktól az integrált oktatás körülményei között.

Mielőtt ellenőriznénk, valóban ez volt-e a helyzet, fel kell hívnom a figyelmet, hogy a situáció nem volt annyira tisztázott, mint ahogy eddig előadtam: a zsidó iskolákat igenis látogatták keresztények, csak kis számban, osztályonként előfordulhatott egy-két nem zsidó diák. Az 1929/1930-as tanévben például a klasszikus középiskolák zsidó tanulóinak 0,8%-a volt más vallású.⁴¹ Ezek a diákok persze lehettek akár megkeresztelkedett zsidók is vagy vegyes házasságból születettek, tehát olyanok, akikre a zsidókról szóló diskurzus felekezeti hovatartozásuk ellenére is vonatkozott. Ám, ha belegondolunk, legalábbis az nem valószínű, hogy

⁴⁰ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1931. 252.

⁴¹ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1931. 252.

megkeresztelkedettek (vagy azok leszármazottai) voltak, hiszen nem túl logikus lépés valakitől, aki szabadulni akar zsidóságától, hogy gyermekét olyan iskolába írassa, amely leleplezi zsidó eredetét. Inkább olyan keresztény gyermekekről lehet szó, akik számára más iskolákban nem volt már férőhely, netán kibuktak a többi iskolából, vagy akiknek szüleit hidegen hagyta, mit szól döntésükhöz környezetük, nem törődtek a felekezetek informális hierarchiájával, semmi aggasztót nem találtak abban, hogy gyermeküket zsidó iskolába küldik reggelente. Vagyis az izraelita középiskolák diáksága nem volt teljesen egynemű, így valamennyi befolyást ezekben az intézményekben is gyakorolhatott az osztályzatok alakulására a mese a zsidó okosságról. A teljes felekezeti szegregáció tehát iskolai szinten nem valósult meg, de megvalósult osztályok szintjén, vagyis a zsidó iskolákban számos osztályba csakis izraeliták jártak.

Melyik iskolák diákjainak eredményeit vizsgáljuk meg, hogyan tervezzük meg a kutatást? Már a dualista korszakban, sőt az előtt is megjelentek iskolafenntartóként a zsidó hitközségek a középiskolai piacon.⁴² A két legismertebb intézmény azonban a két világháború között kezdett működni: a pesti neológ hitközség hosszas tervezgetés után 1919-ben nyitotta meg fiú- és leánygimnáziumát, a debreceni status quo hitközség pedig 1921-ben fiúgimnáziumát. Am a Horthy-korszakban sem csupán ez a két zsidó gimnázium működött az országban. A Trianonban elcsatolt területeken ugyanis több zsidó középiskola nyílt, amelyek a revíziós sikerek után is tovább működtek, sőt bővültek.⁴³ Mivel ezúttal a két világháború közötti korszakban kívánom kideríteni, hogy a zsidó szellemi kiválóságot túlbecsülték-e a középiskolai oktatásban, és mert hipotézisem empirikus ellenőrzését eddig is a trianoni országterületen végeztem, a két legismertebb iskola, a pesti és a debreceni zsidó gimnázium mutatkozik alkalmasnak arra, hogy bevonjam a vizsgálatba. A kutatás logikája egyszerű: megfigyelem, hogyan szerepeltek átlagosan a szellemi tárgyakból az izraelita gimnazisták a zsidó gimnáziumoknak az értesítők érdemsorozatainak tanúsága szerint egynemű izraelita osztályaiban, majd utánajárok, milyen osztályzatokat kaptak ehhez képest átlagosan a vegyes középiskolákba járó zsidó vallású tanulók ugyanabban a városban. Mivel a budapesti iskolahálózat

⁴² 1863-ban nyílt meg a vágújhelyi hitközség alreáliskolája, amely később teljes képzést kínáló főreállalakult. (UJVÁRI, 1929. 933; FELKAI, 1998. 81–82.) Az 1877-ben induló Országos Rabbiképző Intézet sem csak főiskola volt, hanem kebelében középiskolai tanfolyam is működött, tehát itt voltaképp felsőtagozatos, rendes érettségivel záruló gimnáziumi oktatás is folyt, csak a többi iskolával szemben sajátos, teológusképző jelleggel. A rabbiképezde úgynevezett alsó tanfolyama, tehát az első hat, majd első öt évfolyama ugyanis a felső négy középiskolai osztályt helyettesítette. (UJVÁRI, 1929. 668; SCHWEITZER, 2007. 104.)

⁴³ Kárpátalján két héber tannyelvű, az alapítók szándéka szerint cionista irányultságú intézmény volt Munkácsra és Ungváron. (BÁNYAI, 2013. 180–181.) Erdélyben zsidó líceumok működtek: egy-egy ortodox–kongresszusi közös fenntartású fiú- és leánylíceum Kolozsváron, a Partiumban egy neológ és egy ortodox (mindkettő Nagyváradon), végül a Bánságban (Temesvár) egy-egy közös fenntartású fiú- és leány-középiskola indult el, amelyek a temesvári kivételével a revíziós sikerek után, immár Magyarország területén tovább működtek. A „magyar években” nyitotta újra kapuit az időközben elenyészett kolozsvári intézet, és ekkor fejlődött nyolc osztályosá a nagyváradai ortodox gimnázium. (SIRÓ, 1996. 68–59, 77–78, 80; FELKAI, 1998. 101–107; GIDÓ, 2002.)

túl nagy volt ahhoz, hogy ezt a feladatot ezen az iskolázási piacon egy magamfajta magányos kutató elvégezhesse, vizsgálatomat Debrecenre korlátoztam.⁴⁴

A debreceni status quo hitközség 1921-ben nyitotta meg fiúgimnáziumát felmenő rendszerben. A Debreceni Zsidó Gimnázium minden egynemű izraelita osztályba járó tanulójának értesítőjében publikált év végi osztályzatát rögzítettem az iskola alapításától az 1937/1938-as tanévig mindahány fontosabb, azaz több éven át oktatott és kötelező szellemi tárgyból.⁴⁵ Jelesül magyarból, latinból, németből, történelemből (olykor történet néven tanították), földrajzból, a természettudományokból/természettanból és mennyiségtanból.

Most vegyük számba, mely debreceni középiskolákban tanultak a zsidók túlnyomóan keresztény közegben, mivel vethetjük össze a zsidó gimnáziumi tanulmányi eredményeket.⁴⁶ A városban Trianon után és a zsidótörvények előtt összesen hét klasszikus középiskola működött, tehát a Zsidó Gimnázium hat iskolával versengett az izraelita tanulókért (illetve versengett volna, ha azok olyan nagy örömmel fogadták volna be őket⁴⁷). Ebből négy intézmény volt fiúiskola: a Református Kollégium Gimnáziuma, a piarista Szent József Gimnázium, az Állami Fazekas Mihály Főreáliskola, amely idővel reálgimnáziummá, majd gimnáziummá alakult, illetve a Debreceni Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorlógimnáziuma. A gyakorlógimnázium azonban csak 1936-ban nyílt meg, és a minket érdeklő korszakban egyetlen izraelita sem járt ide,⁴⁸ csak az 1946/1947. tanévben jelent meg az első zsidó vallású diák,⁴⁹ ezért ettől az iskolától a továbbiakban eltekinthetünk. Három fiú-középiskola zsidó tanulóinak érdemjegyeit vettem fel tehát az adatbázisomba az 1921/1922. tanévtől az 1937/1938. tanévig.⁵⁰

⁴⁴ Néhány információ így is rendelkezésünkre áll Budapestről Karády Viktor kutatásainak köszönhetően. Karády az 1941/1942. tanévtől a holokausztig közli a zsidók átlagos tanulmányi eredményeit a pesti neológ gimnáziumban, illetve a többi gimnáziumban két tantárgyra, magyarra és matematikára vonatkozóan. Nos, ezek az adatok várakozásaink szerint alakulnak: a zsidók „saját” iskolájukban rosszabb jegyeket kaptak, mint a vegyesekben, méghozzá magyarból átlagosan 0,29, matematikából 0,05 osztályzattal. (KARÁDY, 2004. 87.) Karády ezenkívül 1870 és 1930 között a zsidó tanulóknak a budapesti katolikus, protestáns, állami és izraelita iskolákban szerzett átlagosztályzatait is közli különböző tantárgyakból. Ez alapján két tárgyból, történelemből és németből figyelhető meg, hogy a zsidók a zsidó gimnáziumban rosszabb értékeléseket kaptak, mint a többi intézményben, négyből nem. (KARÁDY, 2000. 186., 188.) Ez a mérés azonban számunkra nem informatív, mert a táblázat az 1919 és 1930 közti évek izraelita gimnazistáit az 1870 és 1930 közötti időszak vegyes gimnáziumba járóihoz hasonlítja. Így könnyen lehet, hogy csupán az iskolarendszer időbeli változásait tükrözi az, amit megfigyeltünk, vagyis azt, hogy hatvan év alatt nagyot változtak az osztályzási szokások, süllyedtek vagy emelkedtek a tanári elvárások, „hígult” vagy „sűrűsödött” a középiskolások mezőnye. Az átlagosztályzatok általános javulására a Horthy-korszakon belül lásd KARÁDY, 2016. 200.

⁴⁵ Az iskola első értesítője az 1925/1926. tanévről jelent meg.

⁴⁶ A zsidó gimnazisták számának alakulását a debreceni középiskolákban a két világháború között elemzi TOPOR, 2011. 292–295.

⁴⁷ HAÁSZ, 1931. 6–7; GONDA, 1971. 121–122; SÍRÓ, 1993. 680–682.

⁴⁸ JAUSZ, 1937. 36; JAUSZ, 1938. 41.

⁴⁹ NÁNAY, 1947. 28.

⁵⁰ A Református Gimnázium értesítői az 1925/26. iskolai évig csak a tanulók neveit közölte, érdemsorozataikat nem.

Végül azt kell eldöntenünk, kiterjesszük-e figyelmünket a debreceni leány-középiskolákra is. Mert a Zsidó Gimnázium ugyan fiúiskola volt, de ez itt sem, mást sem jelentette azt, hogy csakis férfiak látogatták. A fiúiskolákba ugyanis beiratkoztak leányok is magántanulóként, méghozzá a Horthy-korszakban dinamikusan növekvő számban.⁵¹ Magántanulói státuszuknak kisebb jelentősége volt, mint arra a kifejezés utal, mert 1914-től tankerületi igazgatói engedéllyel naponta bejárhattak az órákra,⁵² ott pedig feleltek, dolgozatot írtak éppúgy, mint a többiek.⁵³ A bejáró leány magántanulók helyzete tanulmányi tekintetben a két világháború között egyre kevésbé különbözött a nyilvános fiútanulókétól.⁵⁴ A fiúk és lányok kezelése közötti különbség inkább csupán olyan intézkedésekben ragadható meg, amelyek a koedukációval kapcsolatos súlyos szexuális aggodalmak kivédésére szolgáltak. Például szünetben nem tartózkodhattak egy térben hímnemű osztálytársaikkal,⁵⁵ olyan ültetésrendet alkalmaztak az osztályteremben, ami akadályozni igyekezett, hogy a különeműek, hogy úgy mondjam, egymást fixírozzák, ekkor jelentek meg az iskolaépületekben a külön női WC-k, a lányok ellenőrzésével női felügyelőt bízták meg, szolid öltözködésre szólították őket, illetve kizárták őket a testnevelésből, sőt, volt amikor még az egészségtan óráról is.⁵⁶ A Zsidó Gimnáziumnak pedig nemcsak voltak leány magántanulói, de feltűnően sokan is voltak a város többi fiúgimnáziumához képest, mivel Debrecenben külön református és katolikus leányiskolában is lehetett érettségit szerezni. Ilyen körülmények között nincs ok arra, hogy a debreceni leány-középiskolák, vagyis a Debreceni Dóczi Leánynevelőintézet Református Leánygimnáziuma és a Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Római Katolikus Leánylíceum zsidó tanulóinak az értesítőikben rögzített osztályzatait kihagyjuk az osztályzatok összehasonlító vizsgálatából.⁵⁷ Így összességében közel négyezer izraelita diák által szerzett bizonyítvány eredményét tartalmazza a debreceni adatbázisom.

Az eredmények (10. táblázat) egybehangzóak: mind a hét tantárgyból gyengébb osztályzatot kaptak a Zsidó Gimnázium egynemű izraelita osztályainak izraelita tanulói a debreceni egyházi és állami középiskolák zsidó vallású diákjainál. Méghozzá mindahány tantárgy esetében sokkal gyengébbet. Természetrajzból negyed osztályzatnyi a Zsidó Gimnázium tanulóinak a lemaradása, a többi tárgyból ennél is tetemesebb, körülbelül fél osztályzatnyi, vagy még több a hátrányuk. Az iskolarendszer a két háború közötti Debrecenben sokkal nagyobbra értékelte azoknak a zsidóknak a tudását, akik nem a hitközségi intézményben, szegregáltan, hanem a keresztényekkel közös iskolákban pallérozódtak.

⁵¹ PAPP, 2006. 728–729.

⁵² MÜLLER, 2000. 180.

⁵³ JÁMBOR, 1942. 25–26.

⁵⁴ RÉBAY, 2012.

⁵⁵ Lásd például BOLGÁR–GYÖKÖS–SZOKOL, 2010. 9.

⁵⁶ A szexuális ellenőrzést célzó intézkedések gyakorlatára lásd a gyöngyösi gimnáziumban TELL, 2001. 253., a szabályozásra pedig az 1938. évi gimnáziumi rendtartás 11. §-át. (JÁMBOR, 1942. 25–27.)

⁵⁷ A katolikus leánylíceumban 1926/27. tanévben indult meg a líceumi képzés. A református leánygimnázium az egyes tanulók érdemsorozatait tantárgyanként néhány év kihagyásával közölte.

	Magyar		Latin		Német		Történelem	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Zsidó Gimnázium (egynemű izraelita osztályok)	2,32	1734	2,57	1477	2,33	1338	2,18	863
Állami és egyházi középiskolák	1,84	2058	2,14	1115	1,72	2004	1,76	1641
Zsidó gimnáziumba járók hátránya	0,48		0,43		0,61		0,42	

	Földrajz		Természettan		Mennyiség	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Zsidó Gimnázium (egynemű izraelita osztályok)	2,20	1383	2,08	1637	2,51	1733
Állami és egyházi középiskolák	1,70	1188	1,81	1948	2,11	2058
Zsidó gimnáziumba járók hátránya	0,50		0,27		0,40	

10. táblázat: A debreceni izraelita középiskolások átlagos osztályzatai a hét legfontosabb szellemi tárgyból (1921/1922–1937/1938)⁵⁸

A biztonság kedvéért érdemes megfigyelni, hogyan alakul az eltérés akkor, ha csak a fiú-középiskolákhoz hasonlítjuk a zsidó gimnáziumi átlagos tanulmányi eredményeket, a leány-középiskoláktól eltekintünk. Azzal ugyanis, hogy a három fiúiskola

⁵⁸ Forrás: 1. Debreceni Zsidó Reálgimnázium: KARDOS, 1926. 24–33; KARDOS, 1927. 25–36; KARDOS, 1928. 33–46; KARDOS, 1929. 60–75; VÁG, 1930. 54–69; VÁG, 1931. 40–56; VÁG, 1932. 35–50; VÁG, 1933. 35–51; VÁG, 1934. 32–47; VÁG, 1935. 43–58; VÁG, 1936. 41–54; VÁG, 1937. 46–60; VÁG, 1938. 42–53. 2. Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma: S. SZABÓ, 1927. 52–75; S. SZABÓ, 1928. 58–82; S. SZABÓ, 1929. 73–98; BESENYEI, 1930. 63–91; BESENYEI, 1931. 62–94; BESENYEI, 1932. 72–109; BESENYEI, 1933. 53–89; BESENYEI, 1934. 61–94; BESENYEI, 1935. 67–99; KUN, 1936. 78–109; KUN, 1937. 113–145; KUN, 1938. 80–112. 3. Debreceni Kegyes Tanítórendi Római Katolikus Calasanzzi Szent József Reálgimnázium: HOGYOR, 1922. 15–26; HOGYOR, 1923. 18–28; HOGYOR, 1924. 26–36; HOGYOR, 1925. 30–42; LUKÁTS, 1926. 50–68; LUKÁTS, 1927. 39–59; LUKÁTS, 1928. 47–68; LUKÁTS, 1929. 70–89; LUKÁTS, 1930. 80–98; LUKÁTS, 1931. 82–103; KARL, 1932. 55–70; KARL, 1933. 80–95; KARL, 1934. 71–87; KARL, 1935. 64–81; KARL, 1936. 58–75; KARL, 1937. 70–89; BÁTORI, 1938. 71–91. 4. Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Főreáliskola, később Gimnázium: ZALAI, 1925. 28–45; ZALAI, 1926. 29–45; ZALAI, 1927. 37–53; ZALAI, 1928. 48–64; ZALAI, 1929. 55–70; ZALAI, 1930. 36–49; ZALAI, 1931. 41–58; ZALAI, 1932. 41–55; ZALAI, 1933. 36–49; ZALAI, 1934. 31–42; ZALAI, 1935. 36–47; ÚR, 1936. 43–55; ÚR, 1937. 46–56; ÚR, 1938. 43–52. 5. Debreceni Svetits Intézet Római Katolikus Leánylíceuma (később: Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, majd Leánygimnázium): MELLAU, 1927. 49; MELLAU, 1928. 48–50; MELLAU, 1929. 46–48; MELLAU, 1930. 53–57; MELLAU, 1931. 53–57; MELLAU, 1932. 46–52; MELLAU, 1933. 53–61; MELLAU, 1934. 57–67; MELLAU, 1935. 47–56; MELLAU, 1936. 51–61; MELLAU, 1937. 49–59; MELLAU, 1938. 54–64. 6. Debreceni Református Leányközépiskola (később Leánygimnázium): KONCZ, 1923. 20–33; KONCZ, 1924. 23–40; KONCZ, 1927. 29–46; KONCZ, 1928. 36–55; KONCZ, 1929. 41–63; KONCZ, 1930. 36–56; KONCZ, 1931. 37–58; KONCZ, 1932. 44–66; KONCZ, 1933. 51–72; KONCZ, 1934. 44–65; KONCZ, 1935. 47–69; KONCZ–PÉTERFFY, 1936. 91–112; PAPP, 1937. 76–97; PAPP, 1938. 54–76.

mellett két leányoknak szánt intézmény jegyeit is rögzítettem, ráadásul a református leánygimnáziumnak kimagaslóan sok izraelita diákja volt, kétségkívül felülreprezentálttá váltak a nők a keresztény környezetben tanuló zsidók között ahhoz mérten, amekkora arányban a lányok a Zsidó Gimnáziumban képviseltették magukat. Ez pedig erősen befolyásolhatja vizsgálatunk eredményeit, mert előfordulhat, hogy azt a roppant különbséget, amit megfigyeltünk, nem az okozta, hogy az izraelita gimnáziumban rendre máshogy osztályozták a zsidókat, mint a többiben, hanem egyszerűen az, hogy a lány és fiú tanulók tanulmányi eredményei között jelentős differencia volt minden iskolában. A 20. század közepéig ugyanis, tehát addig, amíg a nők magasabb szintű képzése nem kezdett tömegjelenséggé válni, paradox helyzet állt elő. Az iskolák tudniillik csak másodállásban foglalkoztak faji/etnikai/felekezeti egyenlőtlenségek termelésével. Főállásban inkább a nemi egyenlőtlenségek újratermelésével voltak elfoglalva, fő hivatásuk a szellemi javak elzárása volt a nők elől. Szóval mindenekelőtt a férfiuralmat ápolgatták féltő gondadal. Ennek ellenére, pontosabban éppen ezért az a néhány nő, aki mégis átjutott a tű fövén, mégis beférközött az iskola falai közé, messze túltett ellenkező nemű versenytársain. Arról van szó, hogy a nők bejutása elé akadályokat gördítő oktatási rendszeren belül már a lányok voltak a sikeresebbek, jobb tanulók voltak, mint a férfiak akkor is, ha zsidók voltak, akkor is, ha keresztények. Ez azért alakulhatott így, mert a lányok közül csak azokat volt érdemes iskoláztatnia a családjuknak, azokat volt hajlandó befogadni az iskola, akik kiemelkedő teljesítményre voltak képesek, szigorú értelmi szelekción estek át, ezért a nők sokkal kiválóbb tanulmányi eredményeket értek el, mint a fiú tanulók, szellemi tekintetben (is) legszebb díszei voltak a férfidominancia fenntartására szervezett oktatási rendszernek.⁵⁹

Hogy a nőnemű tanulók alaposabb szellemi rostaúsága ne zavarhassa meg a zsidó siker termelődésére vonatkozó megfigyeléseinket, ellenőriztem tehát, vajon a fiú-középiszkolák zsidó közönségéhez képest is rosszabbak voltak-e a Zsidó Gimnáziumba járók jegyei (11. táblázat). Nos, az adatok arra utalnak, hogy az előbb regisztrált hatalmas differenciákhoz jelentősen, akár több tized osztályzattal hozzájárult az, hogy a lányok sokkal jobb tanulók voltak, és a zsidó lányok döntő többsége nem a hitközségi iskolában végezte középszintű tanulmányait, de azok nem csak ebből adódtak, hiszen a különbség így is minden tantárgy esetében számottevő. Az izraelita gimnázium tanulói tehát a fiú-középiszkolák izraelita diákjaival szemben is jelentékeny hátrányban voltak.

Végül ellenőriznünk kell azt is, hogy a Zsidó Gimnáziumban tanulók osztályzatai minden egyes középiskola zsidó diákjainak tanulmányi átlagától elmaradtak-e, vagy esetleg úgy alakult ki az összesített eredmény, hogy csupán egy-két intézményben értékelték az izraelitákat kiemelkedően (12. táblázat). Egyetlen iskolában egyetlen tantárgyból, a Fazekas Főreáliskolában történelemből kaptak átlagosan – jelentéktelen mértékben – rosszabb jegyeket a zsidó tanulók, mint a Zsidó Gimnáziumban. Egyébiránt minden tantárgyból minden középiskolához képest a Zsidó Gimnáziumba járóknak kellett leginkább magyarázniuk odahaza a bizonyítványt.

⁵⁹ Lásd KARÁDY, 1994. 181–182; 191.

	Magyar		Latin		Német		Történelem	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Zsidó Gimnázium	2,32	1734	2,57	1477	2,33	1338	2,18	863
Állami és egyházi középiskolák	1,97	794	2,14	539	1,93	740	1,98	656
Zsidó gimnáziumba járók hátránya	0,35		0,43		0,40		0,20	

	Földrajz		Természettan		Mennyiségtan	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Zsidó Gimnázium (egynemű izraelita osztályok)	2,20	1383	2,08	1637	2,51	1733
Állami és egyházi fiú-középiskolák	1,75	340	1,98	766	2,31	794
Zsidó gimnáziumba járók hátránya	0,45		0,10		0,20	

11. táblázat: A debreceni fiú-középiskolák izraelita tanulóinak átlagos osztályzatai a hét legfontosabb szellemi tárgyból (1921/1922–1937/1938)

	Magyar		Latin		Német		Történelem	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Zsidó Gimnázium (egynemű zsidó osztályok)	2,32	1734	2,57	1477	2,33	1338	2,18	863
Református Gimnázium	1,80	120	1,95	120	1,72	115	1,79	106
Piarista Gimnázium	1,91	437	2,20	410	1,89	390	1,92	355
Állami Főreáliskola	2,14	237	1,78	9 ⁶⁰	2,09	235	2,19	195
Református Leánygimnázium	1,74	1092	2,18	512	1,59	1092	1,61	881
Katolikus Leánylíceum	1,93	172	1,82	61	1,72	172	1,66	104

	Földrajz		Természettan		Mennyiségtan	
	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N
Zsidó Gimnázium (egynemű zsidó osztályok)	2,20	1383	2,08	1637	2,51	1733
Református Gimnázium	1,75	36	1,80	120	1,83	120
Piarista Gimnázium	1,63	194	1,99	420	2,46	437
Állami Főreáliskola	1,96	110	2,04	226	2,27	237
Református Leánygimnázium	1,69	728	1,72	1018	2,00	1092
Katolikus Leánylíceum	1,63	120	1,59	164	1,91	172

12. táblázat: A debreceni izraelita középiskolásainak átlagos osztályzatai a hét legfontosabb szellemi tárgyból iskolánként (1921/1922–1937/1938) ⁶⁰

⁶⁰ Ebben a rovatban azért szerepel ilyen csekély számú előfordulás, mert ebben az iskolában csak azután kezdtek latinot oktatni, hogy a főreáliskola reálgimnáziummá alakult, ezelőtt csak alkalmanként indítottak latinórát, amely szabadon választható volt.

Miért voltak jobb tanulók tanáraink értékítélete szerint a zsidók azokban az iskolákban, amelyekben keresztény diákok vették őket körül, és miért rosszabbak, ha egymás körében tartózkodtak? Először is elképzelhető, hogy a debreceni zsidó gimnázium tanárai igényesebbek, szigorúbbak voltak, tehát sokkal nehezebb volt megfelelni nekik, mint pár utcával arrébb a többi középiskola tanári karának. Szóval állhat egyszerűen az a megfigyelésünk háttérében, hogy a hitközségi gimnázium nívósabb iskola volt a többinél, és ezért kaptak ezekben a zsidók számottevően rosszabb jegyeket, mint a többi helyi intézményben. De okozhatta az is a különbséget, hogy a tanárok nem ugyanazokat a diákokat osztályozták, vagyis valamiért úgy alakult, hogy az elmésebb izraelita fiatalokat jellemzően inkább a vegyes gimnáziumokba írták szüleik. Lehet tehát, hogy a két izraelita gimnáziumban – mondjuk így – gyengébb volt a „gyerekanyag”. De összevonva is megfogalmazhatjuk ezeket a magyarázatkísérleteket: az izraelita gimnáziumban nagyobb szakadék tátonghatott a tanári kar elvárásai és a zsidó tanulók erőfeszítéseinek színvonala között, mint akármelyik másikon.

Ennek a magyarázatnak azonban ellentmond, ha megfigyeljük a zsidók tornaosztályzatainak alakulását a debreceni gimnáziumokban. Ha a szellemi tárgyakból azért voltak gyengébbek az izraeliták jegyei a hitközségi gimnáziumban, mert ennek az intézménynek magasabb szintűek voltak az elvárásai, mint a város állami és egyházi középiskoláinak, és/vagy a jó bizonyítványukra kényesebb zsidó vallásúak inkább a keresztény többségű gimnáziumokba jártak, akkor az kell legyen a várokozásunk, hogy a zsidó gimnázium tanulóinak a tornaosztályzatai is gyengébbek voltak átlagosan a többi középiskola izraelitáinál. Ezt a mintázatot az is valószínűsíti, hogy az iskolák ismeretesen hajlamosak voltak a szellemi tárgyakból jó jegyeket szerző tanulóknak testnevelésből is jó jegyet adni, nem akarták a testgyakorlás osztályzattal elcsúfítani a bizonyítványt.⁶¹ Ha azonban a szellemi tárgyakban azért voltak rosszabbak az eredmények a zsidó középiskolában, mert az itt homogén környezetben tanuló zsidók nem élvezhették ki a zsidó okosság hiedelméből fakadó előnyt, akkor azt kell tapasztaljuk, hogy tornában éppen a zsidó gimnáziumban tanulók álltak jobban a többi középiskolába járó hitsorsosaiknál, mivel az egynemű zsidó környezetben nem kellett elszenvedniük a zsidó gyengeség hiedelméből eredő hátrányt.

Vajon a kettő közül melyik forгатókönyv szerint zajlott Debrecenben a testnevelés osztályzása?⁶² Mivel a fiúgimnáziumokba járó leányok magántanulók voltak, azaz nem jártak testgyakorlásra és így nem is kaptak testnevelés-osztályzatot, a leánygimnáziumokat ezúttal figyelmen kívül hagytam, csak a debreceni zsidó fiúgimnazisták körében vizsgáltam a tornaórai értékelés alakulását (13. táblázat).

⁶¹ KARÁDY, 2003. 28–29.

⁶² Budapesten az izraelita gimnázium tanulói tornából sokkal jobb osztályzatok kaptak, mint a többiben nevelkedő zsidók. A Pesti Izraelita Hitközség Fiúgimnáziuma tanulóinak testneveléseredményei az iskola történetének első évtizedében 0,33 osztályzattal voltak jobbak, mint az 1870 és 1930 között állami középiskolába járó zsidóké, 0,44-dal a katolikus gimnáziumban nevelkedőknél, 0,87-dal a protestáns gimnáziumok izraelita közönségénél. (KARÁDY, 2000. 186.) Informatívabb persze, ha ugyanazoknak az éveknek a különböző intézményekben szerzett tornaosztályzatait hasonlítjuk össze. 1941 és 1943 között a pesti hitközségi gimnáziumban 0,5 osztályzattal jobban szerepeltek a tanulók testgyakorlásból, mint a többi budapesti gimnáziumban tornáztatott zsidók. (KARÁDY, 2004. 87.)

	Testnevelés	
	Átlag	N
Zsidó Gimnázium	1,82	1499
Állami és egyházi fiú-középiskolák	1,97	615
Zsidó gimnáziumba járók előnye	0,15	

13. táblázat: A debreceni izraelita középiskolások átlagos testgyakorlat osztályzatai (1921/1922–1937/1938)

A mérés azt mutatja, hiába volt a két világháború közötti Debrecenben az összes szellemi tárgyban jóval kisebb a Zsidó Gimnázium közönségének tanári elismertsége, mint a máshová járó zsidóké, tornából épp a más iskolát látogatók voltak 0,15 osztályzatnyi hátrányban. A hitközségi oktatást választó izraeliták húzták a rövidebbet, amikor eszüket minősítették, viszont ők voltak a nyertesek, ha a testüket. Ez a konstelláció arra utal, hogy nem az iskolák elvárásai vagy a keresletük színvonalassága közti különbség lenyomata az osztályzatok közti differencia, hanem abból a körülményből fakadt, hogy a zsidókat a hitközségi intézményekben szegregáltan képezték, az osztályteremben mindenki zsidó volt, míg a többi iskolában más felekezetűekkel együtt oktatták őket.

Tárgyaltuk már, hogy a felekezeti szegregáció két módon is magyarázatot adhat a zsidó sikeresség csökkenésére. Egyrészt okozhatta az a jelenséget, hogy a tanároknak ebben a helyzetben úgy kellett osztályzatokkal érzékeltetniük az általuk tapasztalt teljesítménykülönbségeket, hogy a zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák nem nyújthattak nekik támpontot, a zsidó értelmesség imázsa nem téríthette el értékeléseit a zsidók javára. Másrészt abból is fakadhatott a jelenség, hogy a zsidók tényleg jobb teljesítményt nyújtottak a szellemi tárgyakban a keresztényeknél, és szegregált helyzetben ez a teljesítménytöbbletük vesztett jelentőségéből az osztályzás során, míg felértékelődtek a zsidó tanulók produkciói közti kisebb különbségek, így átlagosztályzatuk romlott ahhoz képest, amit integrált képzésben szereztek. Ez utóbbi modell azonban csak arra ad elégséges magyarázatot, hogy szegregált helyzetben mérséklődött a zsidók keresztényekkel szemben szerzett előnye. Ha azt is sikerül megfigyelnünk, hogy a valamilyen tárgyból a zsidók a vegyes képzés keretein belül is hátrányban voltak, majd egynemű zsidó környezetben a helyzet nem javult, sőt tovább romlott, vagy a zsidók ugyan előnybe kerültek a keresztény többségű iskolában, ám felekezetiileg homogén környezetben a keresztényeknél nem kevésbé jó, hanem egyenesen rosszabb eredményeket értek el, akkor ezt a mintázatot már csak az képes megindokolni, hogy a vegyes gimnáziumban a tanárnak az értelmi felsőbbrendűségükről folytatott fantáziálása miatt álltak jobban a zsidók a szellemi tárgyakból, mint a felekezeti középiskolában. Ahhoz, hogy eldönthessük, melyik hipotézis igazolódik, csupán meg kell becsülnünk, milyen osztályzatokat szereztek a debreceni középiskolákban a keresztény diákok (14. táblázat).⁶³

⁶³ A keresztények átlagosztályzatainak a megbecsülését úgy végeztem, hogy a zsidók eredményeit már ismertem az adatbázisomból, az összes diák átlagjegyeit pedig úgy kaptam, hogy feldolgoztam az összes debreceni állami vagy egyházi középiskolának mindazokat az értesítőit, amelyek statisztikai összesítést közöltek az iskola tanulóinak tanulmányi eredményeiről.

	Magyar	Latin	Német	Történelem
	Átlag			
Zsidó Gimnázium (egynemű izraelita osztályok)	2,32	2,57	2,33	2,18
Állami és egyházi középiskolák nem zsidó tanulói (becsült)	2,18	2,44	2,32	2,06
Állami és egyházi fiúiskolák nem zsidó tanulói (becsült)	2,28	2,50	2,46	2,16

	Földrajz	Természettan	Mennyiségtan
	Átlag		
Zsidó Gimnázium (egynemű izraelita osztályok)	2,20	2,08	2,51
Állami és egyházi középiskolák nem zsidó tanulói (becsült)	1,97	1,96	2,36
Állami és egyházi fiúiskolák nem zsidó tanulói (becsült)	2,08	2,07	2,51

14. táblázat: A debreceni középiskolák tanulóinak átlagos osztályzatai a hét legfontosabb szellemi tárgyból (1921/1922–1937/1938)

A debreceni zsidó gimnáziumba járó izraeliták, mint látjuk, nemcsak az állami és egyházi középiskolákba járó izraelitáknál szerepeltek rosszabbul, de még az ott tanuló keresztényeknél is. A szegregáltan tanuló zsidóknak a többi debreceni fiú- és lánygimnázium keresztényeinél mind a hét szellemi tárgyból gyengébbek voltak a jegyeik, és ötből a fiúgimnáziumok keresztényeinél is. A debreceni adatok tehát azt mutatják, azért nem voltak sikeresek a homogén izraelita osztályokban oktatott diákok a szellemi tantárgyakban, mert – az integráltan képzettekkel ellentétben – egymással összezárva nem aknázhatták ki maradéktalanul az előnyét annak, hogy a tanár eleve különleges elmei tehetségnek gondolta őket osztálytársaikkal szemben csak azért, mert zsidók voltak. A közösen használt terepeken, vagyis a „rendes” vegyes iskolákban viszont a két világháború között is akadálytalanul termelhette meg és újra a zsidók bölcsességéről szóló diskurzus által irányított diszkriminatív értékelési gyakorlat a zsidó szellemi előnyüket.

Zsidó osztályok és vegyes osztályok: zsidó siker a zsidótörvények korában

Hogyan változott meg a zsidó-keresztény egyenlőtlenségek termelődése a zsidótörvények időszakában, vagyis Magyarországon a felsőoktatásban 1920-tól, a többi területen 1938-tól? A zsidótörvények bevezetése a zsidó sikerek vizsgálójának szemszögéből első látásra egy antimeritokratikus utópia megvalósítására tett

kísérletnek tűnik, és szokták is így értelmezni: arccal a kontraszelekció felé!⁶⁴ Azt a szándékot lehet és szokás tehát felfedezni az intézkedések háttérében, hogy a teljesítményelvet kiiktassák a javakért folytatott, fajként definiált csoportok közötti versengésből. Ez az értelmezés semmi olyat nem tartalmaz, ami ne lenne könnyen igazolható. Az érdemek elismerésének valóban nem volt helye a zsidótörvények kiagyalóinak ideális, faji határok mentén felszabdalt világában. Úgy vélem azonban, hogy ezzel a megközelítéssel mégsem sikerül megragadni a zsidótörvények lényegét. Azok logikájában ugyanis nem az volt az újdonság, hogy a társadalomnak immár nem a teljesítmények szerinti, hanem a fajok közötti hierarchizálását tekintette legitimnek. Hiszen ez a tanulmány másról sem szólt mindeddig, mint hogy a zsidótörvények előtt sem érdemelvű módon alakultak ki a zsidó előnyök (és a hátrányok sem⁶⁵), nem igazolódott, hogy az erőfeszítéseknek korábban lett volna becsülete.

Miben hoztak valóban újat a zsidótörvények? Az volt bennük a nívum, hogy a javak eloszlását nem bízták többé a véletlenre, hanem megszervezték azok irányított felosztását: egyeseknek juttattak, másoktól elvettek. Az új jogszabályok olyan jövőt ígértek, amelyben az egyenlőtlenségek nem képződnek, hanem képzik azokat. Nem megtermelődnek, hanem megtermelik. A zsidótörvényekben tehát az volt az innováció, hogy a törvényhozó immár hatósági eszközökkel meg kívánta regulálni az egyenlőtlenségek kifejlődésének addig ellenőrizhetetlen folyamatait, méghozzá kvótarendszer segítségével. A zsidótörvények végső soron – hogy a látószöveget a férfiuralom ellen napjainkban folyó küzdelemből kölcsönöztem – kereszténykvóták voltak: ezek a szövegek a zsidó siker létezését igazságtalansággként írták le, aminek orvoslására tudatosan tervezett rendet, méltányosan megszerkesztett valóságot javasoltak, nekiláttak a modernitás kijavításának. A zsidó térfoglalás ellenfelei nem mások voltak, mint a társadalom (antiszemita) mérnökei, akik most végre elővehették a körzőjüket és vonalzójukat, hogy a tervezőasztalon eldöntsék, mennyi jószág illeti meg a zsidókat, és hamar eljutottak oda, hogy semennyi.

Úgy tűnhet, ezzel utunk végére értünk, le kell tennünk a tollat, nincs mit kezdenünk egy ilyen világgal, hiszen nem létezett többé az a rejtvény, amelynek megfejtésére ez a munka vállalkozott. Legfeljebb annyi a feladatunk, hogy leszögezzük, az egyenlőtlenségek rendszere immár a társadalom mérnökeinek fejében formálódott ki, szóval egyszerűen a hatalmon lévők akaratát fejezte ki. A siker és kudarc a társadalomban innentől politikai döntés függvénye volt, nem a hétköznapi emberek erőfeszítéseiből vagy azok elfogult értékeléséből fakadt.

A gyakorlatban azonban nem volt ilyen egynemű a zsidótörvényeket megszüülő politika, vizsgálatunk ebben az időszakban is elvégezhető. Az intézkedések elvi háttére ugyanis korántsem volt ellentmondásmentes, a változás pedig nem volt minden területen azonnali. Ennek folytán maradtak olyan terepek a zsidótörvények korszakában is, amelyeken zsidók és keresztények megmérköztek egymással a javakért, így továbbra is fennállt a lehetősége annak, hogy a zsidó értelmesség mítosza előnyöket és hátrányokat termeljen. De maradtak olyan terepek is, amelyeken

⁶⁴ Lásd például Konrád György *Antimeritokrácia* című írását a numerus claususról. (KONRÁD, 2012.) Lásd még FENYVES, 2011. 215.

⁶⁵ BOLGÁR, 2017b.

ugyan zsidók és nem zsidók is mozogtak, csakhogy egymástól szeparálva, így az 'okos zsidó'-sztereotípiát akadályoztatva volt a teljesítmények felbecsülésének befolyásolásában.

Ha a középiskolák esetében vizsgáljuk, vajon következetesen vezették-e be az új rendet, akkor először is fel kell figyelnünk az abból adódó tehetetlenségre, hogy az igen hosszú távú, nyolc évfolyamos képzés nehézkesen reagált a pillanatnyi politikai akaratra, ezért a zsidótörvények szellemisége csak fokozatosan érvényesülhetett az osztálytermekben. A tanári karok „zsidómentesítéséről” a második zsidótörvény (1939: IV. tc. 5. §) döntött. Ez előírta a zsidónak minősülő tanárok és tanítók elbocsátását vagy nyugdíjazását 1942 végéig a vallástanárok és a hitközségi iskolák oktatóinak kivételével.⁶⁶ A diákság „megtisztítása” a zsidóktól ennél lassabb folyamat volt. A középiskolai numerus clausus ugyan egyik zsidótörvény sem tartalmazta, de ettől még a kormányzat 1939-től a középiskolákra is kiterjesztette a kvótarendszert. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanis a második zsidótörvényre hivatkozva 134.541/1939. IX. számú, illetve 167.815/1940. IX. számú rendeletével előírta a közületi iskoláknak a zárt számok alkalmazását, amit a tankerületi főigazgatók bizalmasan közöltek az iskolaigazgatókkal.⁶⁷ A szöveg a gimnáziumi rendtartás része lett (5. § (1) f.).⁶⁸ A rendelkezés lényege az, hogy az 1939/1940. tanévtől az első osztályba felvett növendékek közül legfeljebb két-három fő, százalékban kifejezve legfeljebb 6% lehet a törvények szerint zsidónak minősülő. Ha azonban a rendelkezés kibocsátása előtt ennyi zsidó tanuló sem volt az első évfolyamon az adott iskolában, akkor helyben a zsidók előző évi számával egyezett meg a kvóta a jövőben, vagyis a korlátozás akár numerus nullust is jelenthetett. De akármilyen szűkös volt a zárt szám, a már az iskolarendszer kebelében lévő zsidókat nem bocsátották el, hanem felmenő rendszerben vezették be a változtatást, így a kifutó osztályokban maradtak a szokott keretek: azokon az évfolyamokon még hosszú évekig ugyanabban a számban tanultak a zsidók, mint korábban, és ugyanúgy versengtek a tanulmányi elismerésekért keresztény osztálytársaikkal, mint a megelőző évtizedekben.

A kereszténykvótára alapozott zsidótlanítási politika a középiskolákban azonban nemcsak vonatottan érvényesült, hanem következetlen is volt, a kormányzat egyes lépései nem illeszkedtek ebbe a logikába. A zárt számot bevezető rendelet például szembenézett néhány önkényesen kiválasztott esetben azzal a realitással, hogy a zsidó lakosság földrajzi eloszlása az országban nem egyenletes, és ennek jegyében a miskolci királyi katolikus gimnáziumban 12%-ra emelte a kvótát, illetve három budapesti leány-középiskolát felmentett a korlátozások alkalmazása alól.⁶⁹ És voltak olyan intézkedések is, amelyek ugyancsak nem vitték

⁶⁶ Végrehajtására lásd például a budapesti tankerületi főigazgató intézkedéseit a fővárosi zsidó pedagógusok összeírása és eltávolítása érdekében. (BFL VI. 502. b./5575/1939–1940. *Zsidótörvények alapján kiállítandó nyilatkozatok*; BFL VI. 502. b./258/1940–1941. *Zsidó tanerők minősítése*; BFL VI. 502. b./793/1940–1941. *Személyi adatok bejelentése*).

⁶⁷ Például BFL VI. 36. a. 1. *A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vegyes iratai. Zsidó tanulók felvétele*.

⁶⁸ JÁMBOR, 1942. 15–18.

⁶⁹ BFL VI. 36. a. 1. *A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vegyes iratai. Zsidó tanulók felvétele*.

előre a zsidótlanítást, ám nem is hátráltatták azt, hanem alternatívát kínáltak rá, méghozzá az *apartheid* dél-afrikai, illetve a *separate but equal* amerikai politikájára emlékeztetőt, tehát az úgymond zsidó térfoglalás visszaszorítása helyett a zsidók és keresztények elkülönítésének irányába mozdultak. A hitközségi középiskolák például úgy reagáltak a zsidók kiszorulására a többi tanintézetből, hogy növelték férőhelyeik számát,⁷⁰ amit a hatóságok nem akadályoztak. A Magyarországhoz csatolt területek zsidó gimnáziumait az állam hagyta tovább működni, sőt még a fejlesztését is engedélyezte ennek az intézményhálózatnak, amikor hozzájárult a kolozsvári zsidó gimnázium újraindításához 1940-ben, illetve 1941-ben jogot adott a teljes, nyolc osztályos képzésre a nagyváradi ortodox középiskolának.⁷¹ A középiskolai numerus clausust bevezető utasítás pedig intézményesített egy legalább az 1870-es évekig visszavezethető, a dualista korszakban és két világháború között is szórványosan felbukkanó gyakorlatot; tudniillik homogén zsidó osztályok indítását írta elő állami iskolákban.⁷² A minisztérium három budapesti fiúgimnáziumban rendelte el úgynevezett párhuzamos zsidó osztály felállítását,⁷³ vagyis azt, hogy az első évfolyamra a jövőben minden esztendőben vegyen fel egy-egy osztálynyi zsidó gyermeket is, és az A-osztályba csak keresztényeket soroljon, a B jelűt vagy – három osztálynyi elsős tanuló esetében – a C jelűt viszont „tisztá” zsidó osztályként indítsa el. Magyarán az volt a terv, hogy nyolc év alatt e három iskolában a heterogén osztályokat kivétel nélkül lecserélik tökéletesen szegregált zsidó és keresztény osztályokkal. A szegregációs tendencia következtében tehát számos zsidó fiatal nem fosztottak meg az oktatási javak megszerzésének esélyétől, de a keresztényekkel együtt tanulásra nem adták meg nekik a lehetőséget.

A zsidó és keresztény osztályokat indító, de a felsőbb évfolyamokon a zsidókat és keresztényeket továbbra is együtt oktató, tehát szegregáltan és integráltan egyaránt képző budapesti gimnáziumok ideális helyszínnek ígérkeznek ahhoz, hogy a zsidó szellemi siker kialakulásának magyarázatát keressük. A minisztérium a fővárosban a lipótvárosi Berzsenyi Dániel Gimnáziumot, a terézvárosi Kölcsey Ferenc Gimnáziumot, végül az erzsébetvárosi Madách Imre Gimnáziumot jelölte ki arra, hogy zsidó osztályokat, következésképpen keresztény osztályokat is szervezzen. Hogy miért épp ezekre az iskolákra esett a művelődési adminisztráció választása, azt nem nehéz kitalálni. Egyrészt eleve igen sok zsidó látogatta ezeket az iskolákat. Másrészt célszerűnek tűnt a három közismerten „elzsidósodott” budapesti kerületben (V., VI. és VII.)⁷⁴ megbízni egy-egy állami gimnáziumot a feladattal.⁷⁵ Az egynemű keresztény és zsidó első osztályok el is indultak az 1939/1940.

⁷⁰ FELKAI, 1992. 105, 153; KARÁDY, 1997c. 300; KARÁDY, 2004. 84–85.

⁷¹ SÍRÓ, 1996. 77–79.

⁷² *A budapesti VI. kerületi... 1877; Antiszemizmus a város iskoláiban 1901; Keresztény és zsidó osztályok... 1907; Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának... 1911. 2711–2712; Schöberl tanácsnok... 1924; Be a ghettóba 1929; Nincs már külön zsidóosztály... 1929; Milyen épületes 1933.*

⁷³ JÁMBOR, 1942. 16–17.

⁷⁴ Lipótváros ekkoriban még Újlipótvárossal együtt képezte az V. kerületet. – A budapesti zsidóság lakóhelyi koncentrációjára a Horthy-korszakban lásd LADÁNYI, 2002. 78–81; LADÁNYI, 2010. 362–363.

⁷⁵ BFL VI. 502. b./2929/1940–1941. *Budapesti Tankerületi főigazgatóság iratai. A Madách Imre Gimnázium zsidó osztályainak eltörlésére vonatkozó javaslat felterjesztése és véleményezése.*

tanévben,⁷⁶ és a rendszer működött a holokausztig, vagyis az 1943/1944. tanévig. Úgy tűnik azonban, az intézmények eleinte nem értették kristálytisztán az államhatalom szándékait. Az elkülönítés első évében ugyanis mindhárom zsidó osztályt kivétel nélkül izraelita vallásúakból állította össze a három iskolavezetés. Csak a következő évfolyamot sikerült a második zsidótörvény szellemében kialakítani, vagyis ekkor már zsidó osztályba sorolták a keresztény vallású, de a törvény értelmében zsidónak minősülő növendékeket is. Furcsaság azonban még így is előfordult. A Kölcsey Gimnázium oktatóinak az 1943. évi felvételin olyan diákkal kellett szembesülniük, akinek az esete teljesen elbizonytalaníthatta őket, mivel képtelenség volt eldönteni, hogy a zsidó vagy a keresztény osztályba sorolják. Végül, minden bizonnyal orientalista közhelyekre támaszkodva, úgy döntöttek, hogy a fiú inkább zsidó, mint keresztény. Úgyhogy az osztálynévsorba a sok-sok „izr.” közé bekerült „*Saglan O. Timur moham[edán]*”.⁷⁷

A zsidó tanulmányi sikeresség mintázatát a három, megközelítőleg hasonló számú diákot oktató budapesti gimnáziumban úgy vizsgáltam, hogy az összes diák, tehát a zsidó, keresztény és vegyes osztályba járók osztályzatait egyaránt feldolgoztam minden olyan évben, amikor a zsidó osztályok intézménye létezett. Így összességében közel tízezer bizonyítvány eredményét van módunk szemügyre venni. Két humán (latin, történelem) és két reál (természetrájsz–természettan–vegytan, mennyiségtan) tárgy érdemjegyeit vettem fel az adatbázisomba. A felmenő, „tisztá” zsidó és keresztény osztályokban a zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák – lévén minden megítélre vonatkozott a zsidók vagy a keresztények szellemi képességeiről szóló diskurzus – nem teheték igazságtalanná a teljesítmények egymáshoz hasonlítását, a zsidók nem élvezhették ki a közképükből adódó előnyöket. A kifutó, vegyes osztályokban azonban háborítatlanul végezhetette munkáját a fantáziálás a zsidó intellektuális felsőbbrendűségről, termelődhetett a zsidó sikeresség akár a teljesítményektől függetlenül is. Épp ezért az a várakozásom, hogy a vegyes osztályokban a zsidók tanulmányi előnye keresztény osztálytársaikhoz képest tetemesebb volt, mint amekkora különbség a keresztény és zsidó osztályok tanulóinak osztályzatai között adódik.

A három iskolai populációt összevontan vizsgálva (15–18. táblázat) először is az figyelhető meg, hogy a zsidók a zsidótörvények idején is mind a négy tantárgyban magabiztosan lekörözték a keresztényeket tekintet nélkül arra, hogy „tisztá” vagy vegyes osztályba jártak. A különmemű és egynemű osztályokban folyó zsidó-keresztény versengés mégis igen eltérően alakult, mivel mind a négy tantárgyból körülbelül másfél tized osztályzattal nagyobb előnyben voltak a zsidók a keresztényeknél a vegyes osztályokban, mint a „tisztákban”. A zsidó tanulmányi sikeresség mértéke tehát függött attól, hogy a zsidó diákok mellett csak zsidók tartózkodtak-e az osztályteremben vagy keresztények is.

⁷⁶ Kertész Imre úgy emlékezett, 1940-ben az ő évfolyamával indult a Madách Gimnáziumban az első zsidó osztály. (KERTÉSZ, 1998. 181; KERTÉSZ, 2006. 58–59.) Zollman Péter szerint a Bercsenyiben 1942-ben az övével. (ZOLLMAN, 1999. 409.) Valójában mindhárom helyen már 1939 szeptemberében megnyíltak.

⁷⁷ ESZTERGOMY, 1944. 27.

	Egynemű osztályok		Vegyes osztályok	
	Osztályzat	N	Osztályzat	N
Keresztények	2,64	2189	2,65	3193
Zsidók	2,34	1761	2,21	2418
Zsidók előnye	0,30		0,44	

15. táblázat: A latin osztályzatok alakulása három budapesti gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)⁷⁸

	Egynemű osztályok		Vegyes osztályok	
	Osztályzat	N	Osztályzat	N
Keresztények	2,40	888	2,38	3076
Zsidók	2,17	713	2,02	2327
Zsidók előnye	0,23		0,36	

16. táblázat: A történelem osztályzatok alakulása három budapesti gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

	Egynemű osztályok		Vegyes osztályok	
	Osztályzat	N	Osztályzat	N
Keresztények	2,29	2189	2,43	3193
Zsidók	2,06	1761	2,06	2418
Zsidók előnye	0,23		0,37	

17. táblázat: A természetrajz osztályzatok alakulása három budapesti gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

	Egynemű osztályok		Vegyes osztályok	
	Osztályzat	N	Osztályzat	N
Keresztények	2,60	2189	2,63	3193
Zsidók	2,40	1761	2,26	2418
Zsidók előnye	0,20		0,37	

18. táblázat: A mennyiségtan osztályzatok alakulása három budapesti gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

Kiszámoltam ugyanezeket a mutatókat iskolánkénti bontásban, hogy ellenőrizzem, vajon nem csak az egyik gimnázium kiugró értékeiből adódik-e az a jelenség,

⁷⁸ A 37–45. táblázat forrásai: Berzsényi Dániel Gimnázium: PÁLFI, 1940. 38–50; PÁLFI, 1941. 34–46; FÖGEL, 1942. 41–61; TROMBITÁS, 1943. 29–46; TROMBITÁS, 1944. 25–40. Kölcsey Ferenc Gimnázium: ESZTERGOMY, 1940. 44–59; ESZTERGOMY, 1941. 42–57; ESZTERGOMY, 1942. 43–58; ESZTERGOMY, 1943. 28–43; ESZTERGOMY, 1944. 26–41. Madách Imre Gimnázium: RÓDER, 1940. 67–84; RÓDER, 1941. 68–84; RÓDER, 1942. 61–76; RÓDER, 1943. 42–56; RÓDER, 1944. 29–43.

amire ráleltünk (19–21. táblázat).⁷⁹ Egyedül a Madách Gimnáziumban találunk példát arra, hogy a zsidó osztályban tanulók nagyobb előnyt szereztek a keresztény vetélytársaikhoz képest, mint a vegyes osztályban képzett zsidók. És ott is kizárólag latinból tapasztaljuk ezt, ráadásul jelentéktelen mértékben. A többi iskolában minden tárgyból megfigyelhető, hogy a „tisztá” osztályokban volt kisebb a zsidó-nem zsidó különbség.

	Latin	Történelem	Természettan	Mennyiségtan
Zsidó előny az egynemű osztályokban	0,36	0,15	0,29	0,27
Zsidó előny a vegyes osztályokban	0,39	0,31	0,37	0,39

19. táblázat: A zsidó-keresztény egyenlőtlenség alakulása négy szellemi tárgyból a Berzsényi Dániel Állami Gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

	Latin	Történelem	Természettan	Mennyiségtan
Zsidó előny az egynemű osztályokban	0,11	0,27	0,14	0,15
Zsidó előny a vegyes osztályokban	0,45	0,31	0,31	0,36

20. táblázat: A zsidó-keresztény egyenlőtlenség alakulása négy szellemi tárgyból a Kölcsey Ferenc Állami Gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

	Latin	Történelem	Természettan	Mennyiségtan
Zsidó előny az egynemű osztályokban	0,43	0,28	0,25	0,19
Zsidó előny a vegyes osztályokban	0,41	0,35	0,33	0,34

21. táblázat: A zsidó-keresztény egyenlőtlenség alakulása négy szellemi tárgyból a Madách Imre Állami Gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

Mi lehet az oka, hogy a zsidó tanulmányi siker számottevően csökkent azokban az évfolyamokon, ahol apartheid rendszert alakítottak ki? A magyarázat főleg a zsidó törvények hiányában tűnik. Hiszen mi meglepődni való van azon, hogy a zsidótörvények, vagyis az antiszemita álmok beteljesülésének korában kicsiny volt a megbecsültsége egy

⁷⁹ Ennél a mérésnél annak megállapításával nem bajlódtam, hogy az egyes keresztény felekezetek eredményei hogyan viszonyultak a zsidók osztályzataihoz és egymáshoz, mivel a zsidótörvények korának állam által megszerkesztett, új rendjében zsidó és keresztény osztályok voltak, katolikus, református stb. osztályokat nem találunk. Vagyis az egyenlőtlenségek rendszerét úgy tervezték meg, hogy élesen zsidókra és nem zsidókra osztották a társadalmat, a faji törésvonalhoz képest a felekezeti különbségeknek ebben a szemléletmódban nem volt jelentősége.

olyan közösségnek, amit zsidó osztálynak hívtak? Semmi nem kézenfekvőbb annál, hogy az eltérést a két szint között az alakította ki, hogy a „tisza” osztályokban működött a zsidóellenes buzgalom által irányított diszkrimináció. Igencsak hihetőnek hangzik, hogy a zsidó osztályok szenvedtek az antiszemita megkülönböztetéstől. De nehogy elfelejtsük, hogy ugyanez a megkülönböztetés a vegyes osztályokba járó zsidókat is érinthette. Amellett azonban lehet érvelni, hogy a zsidó osztályok tanulóit erősebben sújthatta a megvetés. A vegyes osztályok tanulói még a zsidótörvények előtt kezdték középiskolai karrierjüket, vagyis még az antiszemita hullám előtt megalapozhatták iskolai renoméjukat. De ha ez sem tántorította el a tanárt osztályzatuk szándékos rontásától, akkor legalább attól tartania kellett, hogy az osztályból valamelyik keresztény gyerek nem túri az igazságtalanságot. Más körülmények adódtak a zsidó osztályokban: ezek diákjai az első pillanattól olyan intézményi keretbe kerültek, amelyen eleve rajta volt a stigma, és így kollektív büntetésekkel voltak sújthatók, ráadásul, mivel minden gyerek zsidó volt, még hitelt érdemlő tanúja sem maradt az esetleges tanári hitványságnak.

Hogyan bántak a zsidó osztályokkal a tanárok ebben a három középiskolában? Egyetlen forrást sikerült előkerítenem, amelyben az „elkövetők” vallanak attitűdjeikről. A Madách Gimnázium igazgatója, Róder Pál levelet írt a tankerületi főigazgatójának a zsidó osztályokról. A dokumentumból annyi világos, hogy az igazgatónak komoly ellenérzései voltak a zsidó osztályokkal szemben, kicsit sem érezte kitérítésnek, hogy pont az ő iskolájának írták elő ilyenek indítását, és a magasabb szintű oktatásügyi adminisztráció is megértően viszonyult aggályaihoz, noha nem változtatott a kialakult rendszeren.⁸⁰

Gazdagabbak az ismereteink arról, milyen bánásmódot tapasztaltak az áldozatok. A Madách Gimnázium légköréről Kertész Imre *K. dosszié* című önéletrajzi kötetéből, illetve a zsidó osztályok tanulóival készült interjúkból tájékozódhatunk. Kertész úgy emlékszik, hogy a tanárok részéről nem tapasztalt megkülönböztetést, kivéve a nyilas meggyőződésű tornatanárt.⁸¹ A Madách zsidó osztályainak más tanulói arról számolnak be, hogy a hétköznapi érintkezés teljesen hiányzott a többi osztállyal, nem is igen tudtak egymásról. Viszont az órákon ők sem érzékelték általános zsidóellenességet, sőt némelyik tanár nyíltan szolidáris volt. Súlyosan antiszemita volt azonban az iskola némettanára, akinek nagy teherterhelés volt a zsidó osztályokban dolgozni: „*alig bírt minket tanítani*”. Az egykori diákok szerint nemcsak Kertész tornatanára, de a Madách másik testnevelője is leplezetlenül gyűlölte a zsidókat. Kertész testgyakorlat oktatójáról az egyik tanuló egyenesen úgy sejtette, hogy ha fegyvere lett volna, talán le is lövi őket. A tornatanárok beállítottságával függ össze esetleg az is, hogy az iskolai futballbajnokságban a zsidó osztályok még a többi csapat ellen sem léphettek pályára, hanem külön versenyt szerveztek nekik. A zsidó fiúk a tanmenet kötelező részét képező leventeoktatásban nem vehettek részt, hanem elkülönítetten oktatott úgynevezett kiegészítő előképzősök lettek, ahol a munkaszolgálatossághoz szükséges előismereteket kellett elsajátítaniuk.

⁸⁰ BFL VI. 502. b./2929/1940–1941. *Budapesti Tankerületi főigazgatóság iratai. A Madách Imre Gimnázium igazgatójának javaslata a zsidó osztályok áthelyezésére*; BFL VI. 502. b./2929/1940–1941. *Budapesti Tankerületi főigazgatóság iratai. A Madách Imre Gimnázium zsidó osztályainak eltörlésére vonatkozó javaslat felterjesztése és véleményezése*; K. FARKAS, 2005. 90.

⁸¹ KERTÉSZ, 2006. 59–60.

A kisegítő előképzés a visszaemlékezések szerint a zsidók folyamatos megalázásából állt. A legkíméletlenebb példa az, hogy a leventeoktató – aki a Madáchban, mint rendesen, az emlegetett tornatanár volt – akkor rendelte el menetelés közben a 'feküdj!' parancsot, ha lócitromot látott heverni az előképzősök lábai előtt.⁸²

A Berzsényi Gimnáziumban történelekről Zollman Péter fizikus és műfordító nyilatkozata, valamint Hegedűs B. Andrásnak a középkori történelem professzorával, Bak M. Jánossal készült életútinterjúja, illetve a Bak által a saját osztályáról írt, a történeti elemzést és a visszaemlékezést elegyítő, több verzióban megjelent tanulmánya tájékoztat. Úgy tűnik, a Berzsényiben a zsidó osztályok élete nem volt olyan tökéletesen magába zárt, mint a Madáchban. Például a keresztény és zsidó osztály természettudományos érdeklődésű diákjai önképzőkori jelleggel rendszeresen összejártak. Az is igaz azonban, hogy a „külső kapcsolatok” nem mindig voltak békések, sőt kifejezetten erőszakosak voltak. A keresztény osztály nyilas meggyőződésű, nyilas jelvényt is viselő növendékei verekedéseket kezdeményeztek, mégpedig kifejezetten zsidóságuk miatt szerették volna megverni évfolyamtársaikat. Egyikük egy ízben, a tornateremben „bűdös zsidó!” felkiáltással indította az erődemonstrációt. De a zsidó osztályt sem kellett féltetni: a háború utáni pesti hitközségi elnököknek, egyben a Zsidó Tanács elnökhelyettesének a fia ezt a diákot kíméletlenül felpofozta.⁸³ A berzsényistáknak a tanári kar attitűdjeivel kapcsolatos alapélménye ugyanaz, mint a Madách egykori diákjainak: semmiképp sem mondható, hogy áthatotta volna az antiszemitizmus az oktatást. Zollman szerint „a legjobb tanárok tanítottak a legnagyobb szeretettel és odaadással ebben az osztályban is, bármi megkülönböztetés nélkül”.⁸⁴ Bak értékelése hasonló, de ennél differenciáltabb: inkább baloldalinak sejtí az egykor őket tanítók egy részét, míg „nyilas egy vagy kettő volt” a tanáraik közül, az iskolavezetőket pedig horthystaként írja le. A szociáldemokrata szimpátiájú osztályfőnökük karácsonykor nekik hanuka ünnepséget szervezett, és egyáltalán nem gúnyolódásból. Sőt ez a tanár még vendégségbe is elment néhány diák bármicvójakor. Bak szerint ez az elfogadó környezet nem magától keletkezett, hanem annak köszönhető, hogy az iskolaigazgató a bonyodalmak elkerülése érdekében gondosan kiválogatta, ki tanítson a zsidó osztályokban és ki ne. A jelek szerint a „tornatanárkérdést” azonban képtelenség volt így megoldani, mert csakis antiszemitaik közül válogathattak az igazgató. Nem meglepő ezek után, hogy testgyakorlás órán az is előfordult, hogy a tanár zsidózta a gyerekeket: „időnként megengedett magának antiszemita kiszólásokat”. Például úgy szólította meg a tanulót, hogy „lusta zsidó”. Ám az a tanár, aki Bakék osztályának jutott, mindenképp a kedvezőbb opció volt. A visszaemlékező roppant elnézően nyilatkozik róla: „egy kedves, édes pofa volt”, „senki nem vette tőle komolyan ezt a megjegyzését”. Baknak egyenesen ő szerzett olyan hamis leventeigazolványt, amelyen fel volt tüntetve, hogy mindahány nagyszülője keresztény, a háború után pedig Bak segítette abban, hogy karriert csináljon. A másik, kimondottan nyilas tornatanárral ez az osztály csak a leventék, pontosabban

⁸² Az összes emlékre lásd K. FARKAS, 2005; K. FARKAS, 2011.

⁸³ Az eset nem egyedülálló. 1941-ben nyilas fiatalemberek támadták meg Budapesten az izraelita gimnázium udvaron tornázó tanulóit, akik felfegyverkeztek a kezük ügyébe akadó tornaszerekkel, ellentámadásba lendültek és az Abonyi utcából a Városligetig kergették a nyilasokat. (FELKAI, 1992. 82.) Hasonló esetekre lásd még FENYVES-SZALAY, 2015. 438–439.

⁸⁴ ZOLLMAN, 1999. 409.

a kisegítő előképzősök oktatójaként találkozott. Az ő pedagógiai módszerei kiforratlannak voltak mondhatók. Ugyanis vizes kötéllel verte a gyerekeket, habár „effektíve csak a zsidó osztályt”, de legalábbis „jobban a zsidó osztályt”.⁸⁵

Arról, hogy a harmadik gimnáziumban, a Kölcseyben milyen viszonyokat tapasztalhattak a diákok, Fenyves Katalin tanulmányában találunk tájékoztatást. Az egyik visszaemlékezés szerint az elkülönítés mellett hátrányos megkülönböztetés általában nem volt tapasztalható, „az egyik tornatanár és talán a rajztanár kivételével európai műveltségű, tartózkodó modorú tanáraink voltak”.⁸⁶

A kirajzolódó kép semmi esetre sem egyértelmű. A feltárt nyomok alapján oktalanság lenne kizárni, hogy az antiszemitizmus hozzájárult a zsidó tanulmányi sikeresség csökkenéséhez a zsidó osztályokban, de semmivel sem lenne okosabb az sem, ha meggyőződéssel állítanánk, hogy igenis így történt. Biztosak mindössze annyiban lehetünk, hogy egy tárgy, mégpedig a torna oktatói mindhárom gimnáziumban zsidóellenesek voltak, és a tornateremben ki is fejezték ezt az érzelmüket. Illetve, hogy ennél pontosabban fogalmazzak, az, amit a tornatanárok legalábbis két gimnáziumban a zsidó osztályokkal műveltek, leginkább fékevesztett antiszemita őrvjögésként írható le. Így, ha csak egyetlen tárgy is volt, amiben a zsidó osztályba járók jegyeit rontotta a pedagógusok zsidógyűlölete, akkor feltétlenül a testgyakorlás volt az. Vagyis, ha valóban a nyersen megmutatkozó antiszemita elfogultság tette kevésbé eredményessé a „tisza” osztályok zsidóit a vegyesbe járóknál a zsidó-keresztény tanulmányi versengésben, akkor a szellemi tárgyakhoz hasonlóan tornából is feltétlenül rosszabbul kellett állniuk a zsidó osztályban tanulóknak a heterogén osztályok izraelitáinál. Sőt minden bizonnyal tornából kellett legrosszabbul állniuk. Ezt pedig könnyen ellenőrizhetjük a testgyakorlás osztályzatok megvizsgálásával (22–23. táblázat).

	Egyenemű osztályok		Vegyes osztályok	
	Osztályzat	N	Osztályzat	N
Keresztények	1,97	2103	1,76	3051
Zsidók	2,22	1699	2,27	2252
Zsidók hátránya	0,25		0,51	

22. táblázat: A testgyakorlat osztályzatok alakulása három budapesti gimnáziumban (1939/1940–1943/1944)

	Zsidó hátrány az egyenemű osztályokban	Zsidó hátrány a vegyes osztályokban
Berzsenyi Gimnázium	0,16	0,46
Kölcsey Gimnázium	0,22	0,58
Madách Gimnázium	0,38	0,63

23. táblázat: A zsidó-keresztény egyenlőtlenség alakulása testgyakorlatból gimnáziumonként (1939/1940–1943/1944)

⁸⁵ OHA 75. Életútinterjú Bak M. Jánossal 1986–1987. 25–37; BAK M., 2009; BAK M., 2012a. 39–41; BAK M., 2012b. 243–246; BAK M., 2012c. 244–248.

⁸⁶ Idézi FENYVES, 2017.

A zsidók „természetesen” mind az egynemű, mind a vegyes osztályokban rosszabb tornaosztályzatokat kaptak a keresztényeknél. Viszont azzal éles ellentétben, amire számítottunk, a tornatanárok, ezek a – mondjuk így – faji indulattól felbőszült zsidógyötrők, jobb jegyeket adtak a zsidó osztályban tanulóknak, mint a vegyes osztályba járók izraelitáknak, és csupán fele akkora zsidó hátrány alakult ki a homogén osztályok között, mint a heterogénekekben. A zsidó osztályok minden vizsgált tárgyól rosszabbul szerepeltek a vegyes osztályok zsidóinál, csak épp tornából jobban, amiből pedig a legrosszabbnak kellett volna lenniük, ha a tanár antiszemita indulatának foka szabályozta volna az osztályozást. Amennyiben iskolánként vesszük szemügyre a tornajegyek alakulását, akkor is azt találjuk, hogy mindhárom gimnáziumban sokkal inkább elismerték a tornatanárok azokat a szegregáltan képzett zsidókat, akikkel különben olyan kíméletlenül bántak. A nyers tornatermi viszonyok között tehát az értékeléskor a zsidó osztályokban tanulók relatíve előnyös pozícióba kerültek, vagyis tornaosztályzataik nem a testnevelők megkülönböztetett kegyetlensége miatt, hanem épp annak ellenére alakultak ki. És ha tornából sem volt képes a tanári antiszemitizmus meghatározni a zsidó-keresztény versengés kimenetelét, akkor azokban a tantárgyakban, amelyekben nem is tapasztaltak ellenségességet a tanulók, még kevésbé befolyásolhatta az osztályzatok alakulását.

Arra az első pillantásra különösnek tűnő mintázatra, hogy a párhuzamos osztályok kialakításával a zsidók tanulmányi eredményei romlottak a szellemi tárgyakban, viszont a testi tantárgyból javultak, vagyis hogy a jelek szerint a zsidókkal nem különösebben ellenséges tanárok a zsidó osztály termébe belépve hirtelen rosszabb, a pszichózisba hajló antiszemitizmust produkáló tornatanárok viszont jobb jegyeket kezdtek el osztogatni a zsidó tanulóknak, az a feltevés képes magyarázatot adni, amely szerint a zsidókról szóló kétarcú diskurzus produkcióik személyválogató elbírálásához vezetett. A zsidó és keresztény osztályokban, mivel egyneműek voltak, a körülmények nem voltak adottak ahhoz, hogy a tanárt a zsidókkal kapcsolatos prekonceptiói igazítsák el a diákok közti különbségek felmérésében, vagyis nem voltak ideálisak a feltételek ahhoz, hogy ítéleteit eltérítse a közszájon forgó mese a zsidó értelem felsőbb- és a zsidó test alsóbbrendűségéről. Ez a homogén osztályokban hozott a zsidóknak a konyhára átlagosan néhány tized osztályzatot tornából. De a szellemi tárgyakban körülbelül ugyanennyit el is vitt, mivel a zsidó osztályba járók nem számíthattak az abból fakadó előnyre a teljesítmények rangsorolásakor, hogy a tanár nagyra tartja majd az eszüket csak azért, mert zsidók. A vegyes osztályokban ellenben minden feltétel adva volt ahhoz, hogy a pedagógusok a tanulók intellektuális és testi hierarchizálásakor figyelembe vegyék, ki zsidó és ki nem az. Így történhetett meg az, hogy a vegyes osztályok zsidói messze lekörozték keresztény osztálytársaikat a tanteremben, csak hogy kínosan lemaradtak mögöttük a tornateremben, vagyis így alakulhatott ki, hogy az egyenlőtlenség mértéke nagy volt, míg a szegregáció következtében a zsidókat és keresztényeket elválasztó szakadék szélessége csökkent. Ha így volt, az azt jelenti, hogy a Berzsényi, a Kölcsey és a Madách Gimnáziumban a zsidó karakterről folytatott szakadatlan spekulációnak köszönhetően még a zsidótörvények időszakában is termelődött a zsidó siker a zsidó szellemi teljesítmények túl- és a keresztények alulértékelésével.

Ezzel az interpretációval szemben egy ellenvetés ismét adódik: a szegregált évfolyamokon állhattak azért is rosszabbul a szellemi tárgyakból és jobban a testnevelésből a zsidók, mert a különválasztással átlagosan jobb matekosok, latinosok stb., illetve gyengébb tornászok kerültek a zsidó osztályokba, és a tanárok egymáshoz kezdték viszonyítani ebben a körben a teljesítményeket, így szigorúbban kezdték értékelni a szellemi tárgyakat, engedékenyebben a testgyakorlást. Ezt a magyarázatot akkor tudnánk kizárni vagy alátámasztani, ha megfigyelhetnénk a versengés alakulását olyan tantárgyakból is, amelyekben a zsidók a vegyes évfolyamokon gyengébbek voltak a keresztényeknél, vagy ha azt látnánk, hogy a szegregáció következtében nemcsak csökkent a zsidó siker, hanem egyenesen hátránnyá alakult. Ilyen eseteket azonban ezúttal nem találunk, a zsidók a szellemi tárgyakból a vegyes évfolyamokon mindig előnyből indultak, és ez az előny csak csökkent, de nem illant el a homogén osztályokkal indított évfolyamokon. Amíg tehát ezt a magyarázatot az előző két vizsgálatban ki tudtuk zárni, itt elpártolt tőlünk a kutatói szerencse, nincs módunk eldönteni, vajon ez vagy a zsidó okosságba vetett hit térítette-e el az értékelést.

Összegzés

Mindent összevetve, mindahány megfigyelésünk eredménye megfelelt hipotézisünknek, miszerint a zsidó siker termelődéséért a zsidó eszesség mítosza által irányított részreajló ítékezés (is) felelt, bármikor és bárhol ellenőriztük, és a kirajzoló mintázatra adható rivális magyarázatok a legtöbb esetben kizárhatóak voltak. A századfordulós vallástan osztályzatok, a két világháború közötti debreceni zsidó középiskolások osztályzatainak elemzése és a holokausztot megelőző évek budapesti zsidó/keresztény és vegyes osztályainak összehasonlító vizsgálata összességében arról látszik árulkodni, hogy a zsidó siker nem (csak) a zsidók és keresztények eltérő színvonalú tehetsége vagy igyekvése hozta létre, hanem az a közeg (is) termelte, amely a teljesítmények becsértékét meghatározta.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- BFL** Budapest Főváros Levéltára, Budapest
 VI. 502. *A Budapesti Tankerületi Főigazgatóság iratai*
 VIII.36. *A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola iratai*
- ELTE EL** ELTE Egyetemi Levéltár, Budapest
 27/c. *A Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgimnázium iratai*
- OHA** 1956-os Intézet Oral History Archívuma, Budapest
 75. Életútinterjú Bak M. Jánossal. Az interjút készítette: Hegedűs B. András, 1986–1987.

Nyomtatott források és szakirodalom

A budapesti VI. kerületi...

- 1877 A budapesti VI. kerületi nyilv. községi polgári fiúiskola hetedik tudósítványa. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 20. (1877) 43. sz. 1352–1353.

Antiszemitizmus a város iskoláiban

- 1901 Antiszemitizmus a város iskoláiban. *Magyar Székesfőváros*, 4. (1901) 36. sz. 13–14.

BAK M.

- 2009 BAK M. János: 1939-47... and Since: A „Jewish Class” in a Budapest High School. *The Hungarian Quarterly*, 50. (2009) 195. sz. 81–91.
- 2012a BAK M. János: Tizenkét lipótvárosi berzsenyista életútja és családja. Emlékek, emlékezések. *Múlt és Jövő*, 23. (2012) 1. sz. 39–81.
- 2012b BAK M. János: Memories about a segregated „Jewish Class” in a Budapest Grammar School. 1939–1947. In: *The Numerus Clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Eds.: KARÁDY, Victor – NAGY, Péter Tibor. Budapest, Pasts Inc. Centre for Historical Research – History Department of the Central European University, 2012. (*Research reports on Central European History*, 1.) 244–255.
- 2012c BAK M. János: Twelve Jewish Boys from the Class of ,47 of a Budapest Grammar School – and Their Families: Memories and Reminiscences. *Eastern European Jewish Affairs*, 42. (2012) 3. sz. 243–323.

BÁNYAI

- 2013 BÁNYAI Viktória: Oktatásügy. In: *Zsidók Kárpátalján. Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig*. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest, Aposztróf, 2013. (*Hungarica Judaica*, 30.) 173–183.
- 2016 BÁNYAI Viktória: Az ifjúság megtartása. A hitoktatás kérdése a *Magyar-Zsidó Szemle* első évfolyamaiban. *Regio*, 24. (2016) 1. sz. 148–160.

BÁTORI

- 1938 *A Debreceni Kegyestanítórendi Róm. Kat. Calasanzi Szent József Gimnázium (IV–VIII. oszt. Reálgimnázium) értesítője az 1937–38. iskolai évről*. Szerk.: BÁTORI József. Debrecen, Debreceni Kegyestanítórendi Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnázium, 1938.

Be a ghettóba

- 1929 Be a ghettóba. *Újság*, 5. (1929) 202. sz. 6.

BESSENYEI

- 1930 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1929–1930. iskolai évről*. Szerk.: BESSENYEI Lajos. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1930.
- 1931 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1930–1931. iskolai évről*. Szerk.: BESSENYEI Lajos. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1931.

- 1932 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1931–1932. iskolai évről.* Szerk.: BESSENYEI Lajos. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1932.
- 1933 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1932–1933. iskolai évről.* Szerk.: BESSENYEI Lajos. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1934.
- 1934 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1933–1934. iskolai évről.* Szerk.: BESSENYEI Lajos. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1934.
- 1935 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1934–1935. iskolai évről.* Szerk.: BESSENYEI Lajos. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1935.

BOLGÁR

- 2016 BOLGÁR Dániel: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall*, (2016) 66. sz. 164–195.
- 2017a BOLGÁR Dániel: *Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig.* (Kézirat.)
- 2017b BOLGÁR Dániel: *Puhány zsidók vagy részre hajló tornatanárok? A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon.* (Kézirat.)

BOLGÁR–GYÖKÖS–SZOKOL

- 2010 BOLGÁR Dániel – GYÖKÖS Eleonóra – SZOKOL Réka: A veréstől a liliomtiprásig. Ami a régimódi iskolatörténetekből kimaradt. *Tanítani*, 15. (2010) 3. sz. 3–10.

BONACICH

- 1973 BONACICH, Edna: A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review*, 38. (1973) 5. sz. 583–594.

Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának...

- 1911 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1911. évi szeptember 27-én d. u. 4 órakor tartott rendes közgyűlése. *Fővárosi Közlöny*, 22. (1911) 71. sz. 2703–2713.

BUKOVSZKY

- 1905 *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLI-dik értesítője. 1904–1905.* Szerk.: BUKOVSZKY János. Békéscsaba, Békéscsabai Ágostai Hitvallású Evangélikus Rudolf-Főgimnázium, 1905.
- 1906 *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLI-dik értesítője. 1905–1906.* Szerk.: BUKOVSZKY János. Békéscsaba, Békéscsabai Ágostai Hitvallású Evangélikus Rudolf-Főgimnázium, 1906.
- 1907 *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLII-dik értesítője. 1906–1907.* Szerk.: BUKOVSZKY János. Békéscsaba, Békéscsabai Ágostai Hitvallású Evangélikus Rudolf-Főgimnázium, 1907.
- 1908 *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLIII-dik értesítője. 1907–1908.* Szerk.: BUKOVSZKY János. Békéscsaba, Békéscsabai Ágostai Hitvallású Evangélikus Rudolf-Főgimnázium, 1908.
- 1909 *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-Főgimnázium XLIV-dik értesítője. 1908–1909.* Szerk.: BUKOVSZKY János. Békéscsaba, Békéscsabai Ágostai Hitvallású Evangélikus Rudolf-Főgimnázium, 1909.

ESZTERGOMY

- 1940 *A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium (VI–VIII. oszt. Reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évre az iskola fennállásának 42-ik évében.* Szerk.: ESZTERGOMY Ferenc. Budapest, Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium, 1940.
- 1941 *A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium (VII–VIII. oszt. Reálgimnázium) évkönyve az 1939–41. iskolai évre az iskola fennállásának 43-ik évében.* Szerk.: ESZTERGOMY Ferenc. Budapest, Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium, 1941.
- 1942 *A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium (VIII. oszt. Reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évre az iskola fennállásának 44-ik évében.* Szerk.: ESZTERGOMY Ferenc. Budapest, Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium, 1942.
- 1943 *A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évre az iskola fennállásának 45-ik évében.* Szerk.: ESZTERGOMY Ferenc. Budapest, Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium, 1943.
- 1944 *A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium évkönyve az 1943–44. iskolai évre az iskola fennállásának 46-ik évében.* Szerk.: ESZTERGOMY Ferenc. Budapest, Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnázium, 1944.

EVOLA

- (1940) EVOLA, Julius: A zsidóság és a matematika. Ford.: JÁKLI Ildikó. *Pannon Front*, 6. (2000) 29. sz. (<http://www.pannonfront.hu/29/evola.zsidosagmatematika.htm> – Utolsó letöltés: 2017. november 28.)

FELKAI

- 1992 FELKAI László: *A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története.* Budapest, Anna Frank Gimnázium, 1992.
- 1995 *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban (1780–1990).* Szerk.: FELKAI László. Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 1995. (*A tantervelmélet forrásai*, 16.)
- 1998 FELKAI László: *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780–1990).* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1998.

FENYVES

- 2011 FENYVES Katalin: „Se nő, se zsidó”? Diplomáselit-felfogások és a numerus clausus. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról.* Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011. 215–230.
- 2017 FENYVES Katalin: *Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy...* (Kézirat.)

FENYVES–SZALAY

- 2015 *A holokauszt és a családom.* Szerk.: FENYVES Katalin – SZALAY Marianne. Budapest, Park, 2015.

FÖGEL

- 1942 *A Budapesti V. Ker. M. Kir. Állami Berzsényi Dániel Gimnázium évkönyve az 1941–42. iskolai évről az iskola fennállásának 83. évében.* Szerk.: FÖGEL Sándor. Budapest, Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Berzsényi Dániel Gimnázium, 1942.

FRIGYES

- 1920 FRIGYES Lajos: *A zsidók természetrajza. Embertani, kórtani, pszichológiai és etikai vázlat.* Budapest, Zsidó Szemle, 1920.

FÜLÖP

- 1891 FÜLÖP József: *Mi az alapoka a vallástanítás kevésbé sikeres voltának? Dunántúli Protestáns Lapok, 2. (1891) 2. sz. 27–28.*

GIDÓ

- 2002 GIDÓ Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között.* *Korunk*, 13. (2002) 4. sz. 44–52.

GLESZER-ZIMA

- 2009 GLESZER Norbert – ZIMA András: *„A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a budapesti zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban.* *Ethnographia*, 120. (2009) 4. sz. 333–354.

GONDA

- 1971 GONDA Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére.* Tel-Aviv, Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, 1971.

HAÁSZ

- 1931 HAÁSZ Imre: *Hogy született meg a debreceni zsidó reálgimnázium? (Iskolánk alapításának 10 éves fordulója alkalmából)* In: *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1930–1931. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1931. 5–9.

HOGYOR

- 1922 *A Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1921–22. iskolai évről.* Szerk.: HOGYOR József. Debrecen, Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Római Katolikus Főgimnázium, 1922.
- 1923 *A Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1922–23. iskolai évről.* Szerk.: HOGYOR József. Debrecen, Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Római Katolikus Főgimnázium, 1923.
- 1924 *A Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Római Katolikus Főgimnázium értesítője az 1923–24. iskolai évről.* Szerk.: HOGYOR József. Debrecen, Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Római Katolikus Főgimnázium, 1924.
- 1925 *A Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Reálgimnázium értesítője az 1924–25. iskolai évről.* Szerk.: HOGYOR József. Debrecen, Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Római Katolikus Reálgimnázium, 1925.

HUNFALUSY

- 1995 HUNFALUSY Szabolcs: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. *Sic Itur ad Astra*, 8. (1995) 1–2. sz. 93–129.

JAUSZ

- 1937 *A Debreceni M. Kir. Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziumának értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: JAUSZ Béla. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziuma, 1937.
- 1938 *A Debreceni M. Kir. Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziumának értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szerk.: JAUSZ Béla. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziuma, 1938.

JÁMBOR

- 1942 *A gimnáziumok ügyigazgatására vonatkozó rendeletek gyűjteménye. I. kötet.* Szerk.: JÁMBOR György. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.

Keresztény és zsidó osztályok...

- 1907 Keresztény és zsidó osztályok az iskolákban. *Pesti Hírlap*, 29. (1907) 226. sz. 10.

KARÁDY

- 1994 KARÁDY Viktor: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Szerk.: HADAS Miklós. Budapest, Replika Kör, 1994. (*Replika könyvek*, 2.) 176–195.
- 1997a KARÁDY Viktor: Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség. Felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1944). In: Uő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 1997. (*Replika könyvek*, 3.) 131–143.
- 1997b KARÁDY Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Ford.: DÉRÁK Tibor – TARDOS Katalin – TÓTFALUSI Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 78–113.
- 1997c KARÁDY Viktor: Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők tükrében (1938–1943). In: Uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Ford.: DÉRÁK Tibor – TARDOS Katalin – TÓTFALUSI Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 299–324.
- 2000 KARÁDY Viktor: Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944). In: Uő.: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 2000. (*Replika könyvek*, 6.) 169–192.
- 2003 KARÁDY Viktor: Testnevelés, iskolai értékrend és asszimiláció. *Iskolakultúra*, 13. (2003) 1. sz. 25–36.
- 2004 KARÁDY Viktor: Zsidó diákok a budapesti középiskolai piacon 1945 előtt és után. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához. In: *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok.* Szerk.: FEITL István – SIPOS András. Budapest, Napvilág, 2004. 79–90.

- 2016 KARÁDY Viktor: Vészkorszak és iskolai kitűnőség. Esettanulmány az érettségizők tanulmányi teljesítményeinek konjunkturális alakulásáról. In: *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából. Tanulmányok.* Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Balassi, 2016. 193–205.

KARDOS

- 1926 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1925–6. iskolai évről.* Szerk.: KARDOS Albert. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1926.
- 1927 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1926–7. iskolai évről.* Szerk.: KARDOS Albert. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1927.
- 1928 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1927–8. iskolai évről.* Szerk.: KARDOS Albert. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1928.
- 1929 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1928–9. iskolai évről.* Szerk.: KARDOS Albert. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1929.

KARL

- 1932 *A Magyar Kegyestánítórend Debreceni Róm. Kath. Calasanzi Szent József Reálgimnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Szerk.: KARL János. Debrecen, Magyar Kegyestánítórend Debreceni Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnáziuma, 1932.
- 1933 *A Debreceni Kegyestánítórendi Róm. Kat. Calasanzi Szent József Reálgimnázium értesítője az 1932–33. tanévről.* Szerk.: KARL János. Debrecen, Debreceni Kegyestánítórendi Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnázium, 1933.
- 1934 *A Debreceni Kegyestánítórendi Róm. Kat. Calasanzi Szent József Reálgimnázium értesítője az 1933–34. tanévről.* Szerk.: KARL János. Debrecen, Debreceni Kegyestánítórendi Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnázium, 1934.
- 1935 *A Debreceni Kegyestánítórendi Róm. Kat. Calasanzi Szent József Reálgimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről.* Szerk.: KARL János. Debrecen, Debreceni Kegyestánítórendi Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnázium, 1935.
- 1936 *A Debreceni Kegyestánítórendi Róm. Kat. Calasanzi Szent József Gimnázium (II–VIII. oszt. Reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Szerk.: KARL János. Debrecen, Debreceni Kegyestánítórendi Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnázium, 1936.
- 1937 *A Debreceni Kegyestánítórendi Róm. Kat. Calasanzi Szent József Gimnázium (III–VIII. oszt. Reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: KARL János. Debrecen, Debreceni Kegyestánítórendi Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgimnázium, 1937.

Katholikus öntudatot!

- 1932c *Katholikus öntudatot! Szent Antal*, 4. (1932) 1. sz. 3.

KATONA

- 1900 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1899–900-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1900.

- 1901 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1900–901-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1901.
- 1902 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1901–902-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1902.
- 1903 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1902–903-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1903.
- 1904 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1903–904-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1904.
- 1905 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1904–905-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1905.
- 1906 *A Kecskeméti Áll. Segélyezett Evang. Reform. Főgimnázium értesítője az 1905–906-ik iskolai évről.* Szerk.: KATONA Mihály. Kecskemét, Kecskeméti Államilag Segélyezett Evangéliumi Református Főgimnázium, 1906.

KERTÉSZ

- 1998 KERTÉSZ Imre: A haláltudat mint vitális erő. Kertész Imrével beszélget Szántó T. Gábor. In: *Úó: A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt.* Monológok és dialógok. Budapest, Magvető, 1998. 181–204.
- 2006 KERTÉSZ Imre: *K. dosszié.* [Hafner Zoltán interjúja alapján.] Budapest, Magvető, 2006.

K. FARKAS

- 2005 K. FARKAS Claudia: Az elkülönítés látható falai. *Kutatási füzetek*, 11. (2005) 86–96.
- 2011 K. FARKAS Claudia: Elkülönítve. Zsidó diákok emlékei, 1940–1945. *Eruditio – Educatio*, 6. (2011) 4. sz. 62–71.

KONCZ

- 1923 *A Debreczeni Református Leányközépiskola s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1922–23-ik iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leányközépiskola, 1923.
- 1924 *A Debreceni Református Leányközépiskola s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1923–24-ik iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leányközépiskola, 1924.
- 1927 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1926–27-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1927.
- 1928 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1927–28-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1928.
- 1929 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1928–29-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1929.

- 1930 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1929–30-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1930.
- 1931 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1930–31-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1931.
- 1932 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1931–32-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1932.
- 1933 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1932–33-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1933.
- 1934 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1933–34-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1934.
- 1935 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1934–35-iki iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1935.

KONCZ-PÉTERFFY

- 1936 *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Szerk.: KONCZ Aurélné – PÉTERFFY László. Debrecen, Debreceni Református Leánygimnázium, 1936.

KONRÁD

- 2012 KONRÁD György: Antimeritokrácia. Ajánló széljegyzetek Kovács M. Mária könyvéhez. *Szombat Online*, (2012) (<http://www.szombat.org/tortenelem/ajanlo-szeljegyzetek-kovacs-m-maria-konyvehez> – Utolsó letöltés: 2017. november 29.)

KONRÁD

- 2017 KONRÁD Miklós: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei.* Szerk.: SASFI Csaba – UGRAI János. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 29.) 331–352.

KOVÁCS

- 1907 KOVÁCS Alajos: A vallástalanság egyik okáról. *Dunántúli Protestáns Lapok*, 18. (1907) 29. sz. 509–512.

KUN

- 1936 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Szerk.: KUN Sándor. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1936.
- 1937 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: KUN Sándor. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1937.

- 1938 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szerk.: KUN Sándor. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1938.

KUZNETS

- 1960 KUZNETS, Simon: Economic Structure and Life of the Jews. In: *The Jews. Their History, Culture and Religion. Volume II.* Ed.: FINKELSTEIN, Louis. New York, Harper & Brothers Publishers, 1960. 1597–1666.

LADÁNYI

- 2002 LADÁNYI János: A zsidó népesség térbeni elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között. In: *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Szerk.: KOVÁCS András. Budapest, Múlt és Jövő, 2002. (*Múlt és Jövő könyvek. Szociológia*) 77–100.
- 2010 LADÁNYI János: Zsidóság, szegregáció. A budapesti zsidó népesség lakóhelyi szegregációjának alakulása. In: Uő.: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika. Válogatott tanulmányok (1974–2010).* Budapest, Új Mandátum, 2010. 360–365.

LUKÁTS

- 1926 *A Debreceni Kegyestanátori Róm. Kath. Calasanzi Szent József Reálgymnázium értesítője az 1925–26. tanévről.* Szerk.: LUKÁTS József. Debrecen, Debreceni Kegyestanátori Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgymnázium, 1926.
- 1927 *A Debreceni Kegyestanátori Róm. Kath. Calasanzi Szent József Reálgymnázium értesítője az 1926–27. tanévről.* Szerk.: LUKÁTS József. Debrecen, Debreceni Kegyestanátori Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgymnázium, 1927.
- 1928 *A Debreceni Kegyestanátori Róm. Kath. Calasanzi Szent József Reálgymnázium értesítője az 1927–28. tanévről.* Szerk.: LUKÁTS József. Debrecen, Debreceni Kegyestanátori Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgymnázium, 1928.
- 1929 *A Debreceni Kegyestanátori Róm. Kath. Calasanzi Szent József Reálgymnázium értesítője az 1928–29. tanévről.* Szerk.: LUKÁTS József. Debrecen, Debreceni Kegyestanátori Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgymnázium, 1929.
- 1930 *A Debreceni Kegyestanátori Róm. Kath. Calasanzi Szent József Reálgymnázium értesítője az 1929–30. tanévről.* Szerk.: LUKÁTS József. Debrecen, Debreceni Kegyestanátori Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgymnázium, 1930.
- 1931 *A Debreceni Kegyestanátori Róm. Kath. Calasanzi Szt. József Reálgymnázium értesítője az 1930.–31. tanévről.* Szerk.: LUKÁTS József. Debrecen, Debreceni Kegyestanátori Római Katolikus Calasanzi Szent József Reálgymnázium, 1931.

MAÁRNÉ MOLNÁR

- 2009 MAÁRNÉ MOLNÁR Csilla: *A Kaposvári Állami Gimnázium diákjai (1870–1910).* Pécs, Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, 2009. (PhD disszertáció)

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

- 1931 *Magyar statisztikai évkönyv.* XXXVIII. 1930. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1931.

MEDGYESI

- 1902 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgymnasium értesítője az 1901–1902-ik tanévről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1902.
- 1903 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgymnasium értesítője az 1902–1903-ik tanévről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1903.
- 1904 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1903–1904-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1904.
- 1905 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium értesítője az 1904–1905-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1905.
- 1906 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenegyedik értesítője az 1905–1906-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Nagykanizsa, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1906.
- 1907 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenkettedik (XII.) értesítője az 1906–1907-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1907.
- 1908 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenharmadik (XIII.) értesítője az 1907–1908-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1908.
- 1909 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizennegyedik (XIV.) értesítője az 1908–1909-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1909.
- 1910 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenötödik (XV.) értesítője az 1909–1910-ik iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Alsólendva – Muraszombat, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1910.
- 1911 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenhatodik (XVI.) értesítője az 1910–11. iskolai évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Alsólendva – Muraszombat, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1911.
- 1912 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizenhetedik (XVII.) értesítője az 1911–12. isk. évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Nagykanizsa, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1912.
- 1913 *A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állam Főgimnázium tizennyolczadik (XVIII.) értesítője az 1912–1913. isk. évről.* Szerk.: MEDGYESI Lajos. Nagykanizsa, Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1913.

MELLAU

- 1927 *A Debreceni Svetits-intézeti Róm. Kath. Tanítóképző-intézet, Nőipar Iskola, Polgári Leányiskola, Leánygimnázium (Líceum), Elemi Iskola értesítője az 1926/1927. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Debreceni Svetits-intézet, 1927.
- 1928 *A Debreceni Svetits-intézeti Róm. Kath. Tanítóképző-intézet, Nőipar Iskola, Polgári Leányiskola, Leányliceum, Elemi Iskola értesítője az 1927/1928. iskolai évről.* Debrecen, Szerk.: MELLAU Márton. Debreceni Svetits-intézet, 1928.

- 1929 *A Debreceni Svetits-intézeti Róm. Kath. Tanítóképző-intézet, Nőiipariskola, Leánylíceum, Polgári Leányiskola, Elemi Iskola értesítője az 1928/1929. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Debreceni Svetits-intézet, 1929.
- 1930 *A Debreceni Svetits-intézeti Róm. Kath. Tanítóképző-intézet, Nőiipariskola, Leánylíceum, Polgári Leányiskola, Elemi Iskola értesítője az 1929/1930. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Debreceni Svetits-intézet, 1930.
- 1931 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánylíceum V. értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, 1931.
- 1932 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánylíceum VI. értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, 1932.
- 1933 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánylíceum VII. értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, 1933.
- 1934 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánylíceum VIII. értesítője az 1933–34. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, 1934.
- 1935 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánylíceum IX. értesítője az 1934–35. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, 1935.
- 1936 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánylíceum X. értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánylíceum, 1936.
- 1937 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánygimnázium (III.–VIII. Leánylíceum) XI. értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánygimnázium, 1937.
- 1938 *A Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Róm. Kath. Leánygimnázium (III.–VIII. Leánylíceum) XI. [sic!] értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szerk.: MELLAU Márton. Debrecen, Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Debreceni Római Katolikus Leánygimnázium, 1938.

Milyen épületes

- 1933 Milyen épületes. *Népszava*, 61. (1933) 40. sz. 5.

MUNKÁCSI

- 1906 *A magyarországi izraeliták vallásoktatásának egyetemes tanterve.* Szerk.: MUNKÁCSI Bernát. Budapest, Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, 1906.

MÜLLER

- 2000 MÜLLER Ildikó: Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában. *Sic Itur ad Astra*, 12. (2000) 3. sz. 131–204.

NÁNAY

- 1947 *A Debreceni Állami Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziumának évkönyve az 1946–47. iskolai évről.* Szerk.: NÁNAY Béla. Debrecen, Debreceni Állami Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Gimnáziuma, 1947.

NÉMETH

- 1908 *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1907–1908. iskolai évről.* Szerk.: NÉMETH Illés. Gyöngyös, Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1908.
- 1910 *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1909–1910. iskolai évről.* Szerk.: NÉMETH Illés. Gyöngyös, Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1910.
- 1911 *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről.* Szerk.: NÉMETH Illés. Gyöngyös, Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1911.
- 1912 *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1911–1912. iskolai évről.* Szerk.: NÉMETH Illés. Gyöngyös, Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1912.
- 1913 *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről.* Szerk.: NÉMETH Illés. Gyöngyös, Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1913.
- 1914 *A Gyöngyösi Magyar Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1913–1914. iskolai évről.* Szerk.: NÉMETH Illés. Gyöngyös, Gyöngyösi Magyar Királyi Állami Főgimnázium, 1914.

Nincs már külön zsidóosztály...

- 1929 Nincs már külön zsidóosztály a győri realban. *Magyarország*, 36. (1929) 244. 6.

PAPP

- 1937 *A Debreceni Református Dóczy Leánynevelőintézet Gimnáziumának értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: PAPP Ferenc. Debrecen, Debreceni Református Dóczy Leánynevelőintézet Gimnáziuma, 1937.
- 1938 *A Debreceni Református Dóczy Leánynevelőintézet Gimnáziumának értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szerk.: PAPP Ferenc. Debrecen, Debreceni Református Dóczy Leánynevelőintézet Gimnáziuma, 1938.

PAPP

- 2006 PAPP Barbara: Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In: *Zsombékok. Társadalomtörténeti tanulmányok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, Századvég, 2006. 713–756.

PARSONS

- 1993 PARSONS, Talcott: The Sociology of Modern Anti-semitism. In: Uő.: *Talcott Parsons on National Socialism.* Ed.: GERHARDT, Uta. New York, Walter de Gruyter, 1993. 131–152.

PÁLFI

- 1940 *A Budapesti V. Kerületi M. Kir. Állami Berzsényi Dániel Gimnázium évkönyve az 1939–40. iskolai évről az iskola fennállásának 81. évében.* Szerk.: PÁLFI János. Budapest, Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Berzsényi Dániel Gimnázium, 1940.
- 1941 *A Budapesti V. Kerületi M. Kir. Állami Berzsényi Dániel Gimnázium évkönyve az 1940–41. iskolai évről az iskola fennállásának 82. évében.* Szerk.: PÁLFI János. Budapest, Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Berzsényi Dániel Gimnázium, 1941.

RAPPENSBERGER

- 1901 *A kegyes tanítóréndiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1900-1901. tanévről.* Szerk.: RAPPENSBERGER Vilmos. Győr, Győr Egyházmegye, 1901.
- 1902 *A kegyes tanítóréndiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1901-1902. tanévről.* Szerk.: RAPPENSBERGER Vilmos. Győr, Győr Egyházmegye, 1902.
- 1903 *A kegyes tanítóréndiek vezetése alatt álló Magyar-óvári Gymnasium értesítője az 1902-1903. tanévről.* Szerk.: RAPPENSBERGER Vilmos. Győr, Győr Egyházmegye, 1903.

RÉBAY

- 2012 RÉBAY Magdolna: Kényszerű együttlét? A koedukáció gyakorlata a református fiú-középiskolákban (1895–1944). In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”. *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Szerk: BERTÉNYI Iván, ifj. – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 377–402.

RÓDER

- 1940 *A Budapesti VII. Ker. M. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium évkönyve az 1939–40. iskolai évről az iskola fennállásának 59. évében.* Szerk.: RÓDER Pál. Budapest, Budapesti VII. Kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium, 1940.
- 1941 *A Budapesti VII. Ker. M. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium évkönyve az 1940–41. iskolai évről az iskola fennállásának 60. évében.* Szerk.: RÓDER Pál. Budapest, Budapesti VII. Kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium, 1941.
- 1942 *A Budapesti VII. Ker. M. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium évkönyve az 1941–42. iskolai évről az iskola fennállásának 61. évében.* Szerk.: RÓDER Pál. Budapest, Budapesti VII. Kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium, 1942.
- 1943 *A Budapesti VII. Ker. M. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről az iskola fennállásának 62. évében.* Szerk.: RÓDER Pál. Budapest, Budapesti VII. Kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium, 1943.
- 1944 *A Budapesti VII. Ker. M. Kir. Állami Gyakorló Jelleű Madách Imre Gimnázium évkönyve az 1943–44. iskolai évről az iskola fennállásának 63. évében.* Szerk.: RÓDER Pál. Budapest, Budapesti VII. Kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium, 1944.

RUBINSTEIN

- 2004 RUBINSTEIN, William D.: Jews in Grandmaster Chess. *Jewish Journal of Sociology*, 46. (2004) 1–2. sz. 35–43.

SÁGHI

- 1932 SÁGHI Tamás, ifj.: A katolikus sajtó jelentősége. *Szent Antal*, 4. (1932) 1. sz. 19–21.

Schöberli tanácsnok...

- 1924 Schöberli tanácsnok, a tanügyi osztály vezetője vissza akar vonulni. *Az Est*, 15. (1924) 197. sz. 9.

SCHWEITZER

- 2007 SCHWEITZER Gábor: Adalékok az Országos Rabbiképző Intézet 1914 előtti történetéhez. *Iskolakultúra*, 17. (2007) 2. sz. 103–113.

SÍRÓ

- 1993 SÍRÓ Béla: A debreceni zsidó gimnázium. *Századok*, 127. (1993) 5–6. sz. 676–705.
 1996 SÍRÓ Béla: A zsidó gimnáziumok történetéhez (1919–1944). In: *A zsidó iskolaiügy története Magyarországon. Tudományos konferencia Budapesten, 1994.* Szerk.: KELEMEN Elemér. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1996. (*Neveléstörténeti füzetek*, 14.) 67–80.

Soós

- 1907a Soós Károly: A vallástalanság egyik okáról. *Dunántúli Protestáns Lapok*, 18. (1907) 28. sz. 489–492.
 1907b Soós Károly: A vallástalanság egyik okáról. *Dunántúli Protestáns Lapok*, 18. (1907) 33. sz. 583–587.

S. SZABÓ

- 1927 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1926–27. iskolai évről.* Szerk: S. SZABÓ József. Debrecen, Debreceni Református Gimnázium, 1927.
 1928 *A Debreceni Református Gimnázium értesítője az 1927–28. iskolai évről.* Szerk: S. SZABÓ József. Debrecen, Debreceni Református Gimnázium, 1928.
 1929 *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1928–29. iskolai évről.* Szerk: S. SZABÓ József. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1929.

Szücs

- 1911 Szücs József: A vallástan tanítása népiskoláinkban. *Dunántúli Protestáns Lapok*, 22. (1911) 39. sz. 335–336.

TELL

- 2001 TELL Krisztián: Adatok a gyöngyösi gimnázium államosítás utáni történetéhez (1998–1944) [sic!]. In: *Mátrai Tanulmányok 2001.* Szerk.: HORVÁTH László. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 2001. 247–263.

TOPOR

- 2011 TOPOR István: A debreceni zsidó tanulók szegregációja 1921 és 1942 között. *Debreceni Szemle*, 19. (2011) 3. sz. 292–296.

TÓTH

- 1897 *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1896–1897. évi II. értesítője.* Szerk.: TÓTH Sándor. Szeged, Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1897.

- 1898 *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1897–1898. évi III. értesítője.* Szerk.: TÓTH Sándor. Szeged, Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1898.
- 1899 *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1898–1899. évi IV. értesítője.* Szerk.: TÓTH Sándor. Makó, Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1899.
- 1900 *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1899–1900. iskolai évi V. értesítője.* Szerk.: TÓTH Sándor. Makó, Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1900.
- 1902 *A Makói M. Kir. Állami Főgymnasium 1901–1902. iskolai évi VII. értesítője.* Szerk.: TÓTH Sándor. Makó, Makói Magyar Királyi Állami Főgymnasium, 1902.

TROMBITÁS

- 1943 *A Budapesti V. Ker. M. Kir. Állami Berzsenyi Dániel Gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről az iskola fennállásának 84. évében.* Szerk.: TROMBITÁS Gyula. Budapest, Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Berzsenyi Dániel Gimnázium, 1943.
- 1944 *A Budapesti V. Ker. M. Kir. Állami Berzsenyi Dániel Gimnázium évkönyve az 1943–44. iskolai évről az iskola fennállásának 85. évében.* Szerk.: TROMBITÁS Gyula. Budapest, Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Berzsenyi Dániel Gimnázium, 1944.

TURNER–BONACICH

- 2012 TURNER, Jonathan H. – BONACICH, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. Ford.: TÓTH Máté. In: *A migráció szociológiája* 1. Szerk.: SIK Endre. Budapest, ELTE TáTK, 2012. 75–88.

UJVÁRI

- 1929 UJVÁRI Péter: *Magyar zsidó lexikon.* [Budapest], k. n. 1929.

ÚR

- 1936 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Gimnázium (II. o. Reálgimnázium, III–VIII. o. Reáliskola) hatvanharmadik értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Szerk.: ÚR Márton. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Gimnázium, 1936.
- 1937 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Gimnázium (III. o. Reálgimnázium, IV–VIII. o. Reáliskola) hatvannegyedik értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: ÚR Márton. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Gimnázium, 1937.
- 1938 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Gimnázium (IV. o. Reálgimnázium, V–VIII. o. Reáliskola) hatvanötödik értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szerk.: ÚR Márton. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Gimnázium, 1938.

VÁG

- 1930 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1929–30. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1930.
- 1931 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1931.
- 1932 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1932.
- 1933 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1933.

- 1934 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1933–34. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1934.
- 1935 *A Debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Reálgimnázium, 1935.
- 1936 *A Debreceni Zsidó Gimnázium (II.-VIII. oszt. Reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Gimnázium, 1936.
- 1937 *A Debreceni Zsidó Gimnázium (III.-VIII. oszt. Reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Gimnázium, 1937.
- 1938 *A Debreceni Zsidó Gimnázium (IV.-VIII. oszt. Reálgimnázium) értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szerk.: VÁG Sándor. Debrecen, Debreceni Zsidó Gimnázium, 1938.

VEBLEN

- 1919 VEBLEN, Thorstein: The Intellectual pre-eminence of Jews in Modern Europe. *Political Science Quarterly*, 34. (1919) 1. sz. 33–42.

VOLKOV

- 1992 VOLKOV, Shulamit: Jews and Judaism in the Age of Emancipation: Unity and Variety. In: *The Jews in European History. Seven Lectures.* Ed.: BECK, Wolfgang. Cincinnati – New York, Hebrew Union College Press – Leo Baeck Institute, 1992. 73–92.

WIRTH

- 1943 WIRTH, Louis: Education for Survival. The Jews. *American Journal of Sociology*, 48. (1943) 6. sz. 682–691.

ZALAI

- 1925 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Főreáliskola ötvenkettedik értesítője az 1924–25. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Főreáliskola, 1925.
- 1926 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Főreáliskola ötvenharmadik értesítője az 1925–26. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Főreáliskola, 1926.
- 1927 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvennegyedik értesítője az 1926–27. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1927.
- 1928 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvenötödik értesítője az 1927–28. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1928.
- 1929 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvenhatodik értesítője az 1928–29. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1929.
- 1930 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvenhetedik értesítője az 1929–30. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1930.
- 1931 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvennyolcadik értesítője az 1930–1931. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1931.

- 1932 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvenkilencedik értesítője az 1931–1932. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1932.
- 1933 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola hatvanadik értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1933.
- 1934 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola hatvanegyedik értesítője az 1935–34. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1934.
- 1935 *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola hatvankettedik értesítője az 1934–35. iskolai évről.* Szerk.: ZALAI János. Debrecen, Debreceni Magyar Királyi Állami Fazekas Mihály Reáliskola, 1935.

ZOLLMAN

- 1999 ZOLLMAN Péter: Londonban is tapsikolnak a jázminok. Londoni beszélgetés Zollman Péterrel. [Marx György interjúja.] *Fizikai Szemle*, 49. (1999) 11. sz. 409–411.

*Bolgár, Dániel***Better-performing Jewish Students or Biased Teachers? The Making of Jewish Success from the Turn of the Century until the Anti-Jewish Laws in Hungary**

There are several classical explanations for the modern Jewish and non-Jewish inequalities in the social sciences. What is common in them, is how they interpret Jewish successes embedded in a meritocratic idyll, thus tracing them back to differences in performance, rather than explaining them with empirical evidence. The article attempts to test this on the example of the Hungarian school system, in the period between the end of the 19th century and the Holocaust. The main question is, whether the better grades of the Jewish pupils were due only to their performance, or were they overvalued by their teachers swayed by the myth of Jewish intellectual excellence. The empirical examination is done by observing whether the grades of Jewish students were better in cases, when the teachers could positively discriminate them, than in situations where they were segregated and thus the teachers' partiality was impeded. The results of the examination support the presumption, that the stereotype of Jewish intellectual excellence added greatly to the making of Jewish successes.

Horváth Márk – Lovász Ádám

Romok és szellemek Egy kísértetjárta fenomenológia felé

A mikor a materialitásról beszélünk, elkerülhetetlenek bizonyulnak a mély negativitásról és romosodásról szóló gondolatok. Mindaz, ami a világban megnyilatkozik, rothadáson keresztül eltűnésre ítéltetett. Esszénk témája a romok fenomenológiai interpretációja, valamint általánosságban a hiányos jelenlétek filozófiai tematizálhatóságának kérdése. Nem csupán szociológiai szempontból kívánjuk megvizsgálni a posztindusztriális korhadást, feloldódást, bomlást, hanem kifejezetten fenomenológiai szemmel kívánunk közelíteni a jelenség felé. Számos szerző – társadalomtudományi értelemben – kitűnően vizsgálta a posztindusztrializáció jelenségét az 1989 utáni posztkommunista térségben.¹ Saját vizsgálódásunk nem kívánja tovább szaporítani a társadalomtudományi diskurzusok túltermelését. Sokkal inkább közelebb kívánjuk hozni magukat a korhadó dolgokat az olvasóhoz. Jelen esszé nemcsak pusztá leírás akar lenni, hanem egyben a romok autenticitásának megidézésére tett kísérlet is.

A romok hantológiája

A korhadás, korosodás jelensége sajátos *hantológiát* termel ki magából, és ezen hiányos jelenlét az, ami a tanulmány voltaképpen tárgyát képezi. Jacques Derrida kérdése fontos kiindulópontként szolgálhat számunkra: „*Mi egy fantom? Mi egy kísértet ténylegessége, avagy jelenléte, valamié, ami éppoly kevésbé ténylegesnek, éppoly virtuálisnak, éppoly inkonzisztensnek tűnik, mint egy szimulakrum?*”² A hantológia mint konceptualizációs eszköz lehetővé teszi, hogy felfogjuk az üresség olyan modalitásait, amelyek nem adják magukat a konvencionális felfogásmódoknak.³ Egy ilyen episztemológiai stratégia természetesen önmagát sem privilegizálhatja, hanem mindig nyitottan kell viszonyulnia a különböző megismerési módokhoz irányában. Tehát a hantológiai interpretációs mód episztemológiai szerénységet

¹ Egy különösen izgalmas interdiszciplináris példáért lásd WILLIAMS, 2013.

² DERRIDA, [1993]. 20.

³ DERRIDA, [1993]. 20.

is követel. A szinguláris tér- és helybéli objektumok romosodása a multiplicitást termeli ki, olyan feloldódásokat, amelyek működésképtelenként leplezik le a teleológiákat, beleértve a haladás szükségszerűségébe és elkerülhetetlenségébe vetett huszadik századi ideológiákat.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a hantológia vajon szükségképpen feltételezi-e a hiányt mint tiszta negativitást? Nem feltétlenül szükséges negatívumként tekintenünk a hiányos jelenlétekként aposztrofált létezőkre. Amint Liviu Chelcea román antropológus megjegyzi, „*a destrukció pillanatát rövidesen követi a deterritorializálódott anyag újjárendezése*”.⁴ Chelcea terepmunkájában egy bukaresti acélgár törmelékét vizsgálta. A bezárt üzem romhalmaza nemhogy elhagyatott hely volna, hanem alsó osztálybeli családok sokaságát vonzza, akik nyomorúságos megélhetést igyekeznek nyerni a materializált hiányból, a gyár szétszóródott darabjaiból. Derrida a *hantológia*, vagyis kísértettan kifejezésen egy olyan episztemológiai megközelítésmódot ért, amely komolyan veszi a társadalmi életben fellelhető kísérteteket. A kísértet már a pusztá jelenlétén keresztül is túlkódolja azokat a hálózatokat, amelyekbe foglaltatik. Az említett gyárepület nem hiányzik teljes mértékben Bukarest társadalmi életéből; egyfajta furcsa, mondhatnánk akár úgy is, hogy „*queer*” vonzerőt gyakorol a környékbeli emberekre, évekkel a bezárását követően is. Chelcea a materialitásnak ilyen típusú szubaltern alkalmazásait városi bányászatnak (*urban mining*) nevezi.⁵ A hegemonia hiánya, a termelési rendszer működésképtelensége újfajta produktivitást tesz lehetővé. A termelés leállása folytán lehetővé váltak „*új felhasználási módok és eklektikus tájképek*”.⁶ Amennyiben a társadalmi jelenségeknek és városi tájnak a hiányos jelenlétekké (vagy – Derrida kifejezésével élve – kísértetekkel) való telítettségét kívánjuk megvizsgálni, meg kell haladnunk magát a jelenlét/hiány kettősséget is. Derrida hangsúlyozza, hogy a hantológia „*tágabb és hathatósabb [...], mint egy létontológia vagy léteszme*”.⁷

Önmagunkat is meg kell nyitnunk a társadalmi mező elhagyatottsága előtt. Más szóval, zárójelbe kell helyezzük a létezők létének feltételezését annak érdekében, hogy a kísérteties fenomének szóhoz juthassanak. A *funkciótlan*, tehát a funkcionáltság köréből kiesett épületek jellemzője, hogy a deviáns társadalmi aktorok játszótereivé lényegülnek át. Ágensok sokasága, az alulprivilegizált gyerekek, „*a nedveség, a baktériumok, a vegyszerek, a patkányok, a madarak, a szél* – ezek mind átalakítják az anyag minőségeit, leplezve ezáltal azon mítoszt, mely szerint a dolgok fennálló, diszkrét entitások volnának”.⁸ Caitlin DeSilvey és Tim Edensor esszéjének címét parafrázeálva „*számolnunk kell a romokkal*”, ezen peremvidékre szorult, ám ugyanakkor saját társadalmisággal rendelkező korhadtt, fantom-létezőkkel, valamint ezek lenyomataival. Miután egy hálózatból távozik az addigi szuverén – a bukaresti példában a szocialista nehézipar –, tervezetlen felhasználási módok jelentkezők, és elfoglalják a deterritorializált romokat. Derrida a hantológia által feltárható heterogenitást olyan semleges, üres térbeliségként említi, amelyben a hiányosság túltengése

⁴ CHELCEA, 2015.

⁵ CHELCEA, 2015.

⁶ CHELCEA, 2015.

⁷ DERRIDA, [1993]. 20.

⁸ DESILVEY–EDENSOR, 2013. 477.

ambivalenciával terhelt módon jelentkezik: „...maga ez a közeg sem nem élő, sem nem holt, sem jelenlévő, sem távollévő, kísértetiesül. Nem rendelődik alá az ontológiának, a létező levéséről vagy az élet és a halál lényegéről szóló veszélynek.”⁹

A társadalmi térnek egy fontos aspektusa a demarkációs vonalak eredendő elmosódottsága. A modernitással szemben a korhadt, szétrohadt, kudarcot vallott modernitásban „a határvonal a nyilvános és a magánjellegű között, mely a politikum azonosítását lehetővé tenné, szüntelenül elmozdul, és bizonytalanabb, mint valaha”.¹⁰ A helyszínek (sites) Edward S. Casey megközelítésének értelmében már eleve nem-helyek: a világnak olyan deterritorializált területei, amelyek kiestek az emlékezetből.¹¹ Casey az emlékezetnek a technológiai infrastruktúrába való beágyazódását olyan totális elidegenedésként értelmezi, amely az emlékezetet dermedtté, élettelené lényegíti át.¹² A helyszín – a hellyel szemben – deterritorializálja és lerombolja az emlékezetet. Nem lehetséges emlékezet egy olyan társadalmi térben, amelyet a destabilizált, fraktalizált áramlások határoznak meg, mivel „az emlékezet tekintetében a térben való rögzítettség egyenértékű a helyhez való rögzítettséggel”.¹³ Casey filozófiájában az emlékezet helyhez rögzített, ám élő képződmény. A helyszín olyan helybéliség, amely „legyalulásra” került, olyan tér, amely „monoton módon utat enged az építkezésnek és egyéb emberi tevékenységeknek”.¹⁴ A helyszín: lapossá átdolgozott hely, olyan hely, amelyből hiányzik a helybéliség, amely a hatalom el-tárgyiasító tekintete számára átjárható és átlátható; ezen hatalom pedig „egyszerre homogén és szegmentált”.¹⁵

A romosodás és korhadás nemcsak működésképtelenné teszi a hatalmat, hanem utat engednek a heterogenitásnak, olyan multiplicitásoknak, amelyek kísértve vannak a hiányzó hegemoniák által. A posztszovjet emlékműveket tárgyalva Forest és Johnson három lehetséges sorsot azonosít a történelem által hátrahagyott, ám továbbra is telített helyszínek kapcsán: *kooptálás/dicsőítés, elhagyatottság és vitás-ság*.¹⁶ Saját abszontológiai/hantológiai szempontunkból a romos objektumokat legfőképp a második fogalommal, az elhagyatottsággal illethetnénk. Az elhagyatott helyszínek olyan területek, „amelyek szó szerinti vagy szimbolikus értelemben eltörlésre kerültek a társadalmi mezőből, vagy az aktív lerombolás következtében, vagy az állam általi elhanyagolásuk okán”.¹⁷ Bármennyire is hasznosnak tűnhet első olvasatra e fogalom a romok vonatkozásában, szükségesnek tartjuk hangsúlyozni az episztemológiai kategóriák összezavarásának fontosságát, a megkülönböztetetlenség egy olyan *mélange*-át eredményezve ezáltal, amely sikeresen lemintázza a valóság tényleges rendezetlenségét. Nem arról van szó, hogy Forest és Johnson fogalomalkotási hibát követtek volna el, hogy a helyszínek ténylegesen, ontológiai értelemben ne lennének felhasználva, elhagyatva vagy vitatva. Arról van szó, hogy e fogalmakat ki

⁹ DERRIDA, [1993]. 60.

¹⁰ DERRIDA, [1993]. 60.

¹¹ CASEY, 2000.

¹² CASEY, 2000. 5.

¹³ CASEY, 2000. 215.

¹⁴ CASEY, 1998. x.

¹⁵ CASEY, 1998. 184.

¹⁶ FOREST-JOHNSON, 2002. 525.

¹⁷ FOREST-JOHNSON, 2002. 525.

kell bővítenünk, és el kell mosnunk a köztük lévő határvonalakat. Tézisünk szerint mindhárom fogalom egyszerre igaz minden egyes létező helyszínre, minden körülmények között. Míg valóban elmondható, hogy szimbolikus értelemben a tájak textuális jelentései „szándékosan manipulálva vannak politikai érdekek előmozdítása miatt”,¹⁸ a lerombolt emlékművek pedig kizáródtak a politikai mezőben való aktív részvétel lehetőségéből, a helyszínek felhasználási módjai semmilyen módon nem korlátozódnak az emberi aktorokkal való relációikra.

A dolgok felületei mindig gazdagabbnak bizonyulnak, mint ahogy első ránézésre tűnnek. Ebből adódóan a Casey által felvetett hely/helyszín (*place/site*) distinkció csupán korlátozott érvényűnek tekinthető. A létezők felületei alatt mindig találhatunk rejtett jelenléteket, olyan munkavégzési formákat, amelyek az emberi felfogóképesség határain túl leledzenek. Mikroorganizmusok küzdenek megélhetésükért pocsolyákban, darazsak rendezkednek be elhagyott tetőtérekben, gazok verekedik át magukat téglakerítéseken, kinőve a kudarcot vallott emberi intencionalitások épített nyomaiból. Még a romos társadalmi térbeliség is szó szerint lélegzik a szociabilitások és vitalitások megannyi formáján keresztül. Tim Edensor ragyogóan ír *zöld összevisszaságról*, amely betakarja a romokat, és „fokozatosan szövi be azokat a területeket, ahol a fényviszonyok és a tér megengedi a növekedését, egyre inkább eltörölvén a határvonalakat kint és bent között”.¹⁹ Az olyan dualista fogalmak, mint Casey hely/helyszín dichotómiája vagy Marc Augé hely/nem-hely distinkciója, nem fedik le a létezők multiplicitásait, és kevésbé alkalmasak az olyan egzisztenciális nyitottságok megragadására, amelyek az emberi jelenlétek eltávolodása következtében jelentkeznek.²⁰

Ezen teoretikus hiányosságra hívja fel a figyelmet Dylan Trigg: a dualisztikus episztemológiai gyakorlatok eredendően hajlamosak „elkerülni azokat a finom, kétértelmű határmezsgyéket, amelyek ténylegesen fennállnak a különböző helybéliségek textúrái között”.²¹ Az abszontológiának, amennyiben el kívánja kerülni a leegyszerűsítő beszédmódot, és nem kíván a valóságtól elidegenedett diskurzussá merevedni, mindig figyelembe kell vennie a jelentéstartalmak határtalan sokféleségét. Szüntelenül figyelemmel kell kísérnie a sokféle és változatos valóságtartalmakat, amelyek mindig telítik az elhagyatottként, elhanyagoltként vagy akár eltöröltként aposztrofált társadalmi tereket is. Még az eltörlés, legyalulás sem valósul meg maradéktalanul. Minden körülmények között megmarad valami, egy titkos földalatti erő, amely a felszíni rétegződések alatt bújik meg, várakozván az előbukkanás idejére, amikor már eltűnt az ipari szennyeződés. Trigg amellet érvel, hogy el kell hagynunk az elhagyatottság képzetét, mivel „a hely hiánya” nem vonja automatikusan maga után „a nyers térbeliség képződését”.²² A tér mindig telített, tele van rendetlen ágenssekkel. A romosodás erős értelemben vett lehetetlenségéről beszélhetünk; magának a lehetetlennek a teresedése, testet öltése. A romosodásnak egy fontos aspektusát emeli ki Edensor, amikor az úgynevezett *inoazív fajok* behatolásáról és elszaporodásáról értekezik. Ezek a rendetlen, deviáns szereplők, mint a gazok,

¹⁸ FOREST-JOHNSON, 2002. 526.

¹⁹ EDENSOR, 2005. 43.

²⁰ AUGÉ, [1992].

²¹ TRIGG, 2012. 119.

²² TRIGG, 2012. 119.

problematicusak, legfőképpen a rendteremtésben és a vélt rend fenntartásában érdekelt uralmi viszonyok számára.²³ A deviáns lények – mint például a gazként azonosított növények – összeomlasztják a distinkciókat *házi*sított és *vad* természeti formák között. Beférkőznek olyan helyekre is, ahol nem várt vendégekként bukannak fel, ahol szó szerint nem kellene jelen lenniük. Mivel a különböző élőlények eleve „*hajlamosak kimozdulni közvetlen környezetükből*”, a marginális/marginalizált élőlények különösen képesek beszennyezni a mesterségesen normalizált, megtisztított városi teret.²⁴ Nemcsak a gazoknak nyújtanak a romok menedéket, hanem vadállatok számára, beleértve a városiasodott vadállatokat is.

Deviáns térhasználati módozatok

Clare Palmer megközelítése szerint a városiasodott vadállatokat az emberi intencionalitásoktól való elkülönülésük, különállóságuk definiálja. Szemben azokkal az állatokkal, amelyek már az emberi jóakarattól váltak függővé, a városi vadállatok, miközben emberek mellett élnek, sőt, maguk is a városiasodás, a városok terjeszkedésének termékei, mindeközben radikálisan *Másokként* viszonyulnak az emberi jelenlétekhez.²⁵ A városi terjeszkedés rendetlen peremvidékeinek lakói anélkül, hogy függenének az emberektől. A húség szabálya, amint azt Charles Taylor kifejti, megköveteli tőlünk a gondoskodást az olyan lényekről, amelyek a mi jelenlétünkől függenek.²⁶ Viszont valóban olyannyira függene tőlünk a környezetünk? A városi vadállatok arról tanúskodnak, hogy távolról sem oly bizonyos az a vélt kölcsönösség, amellyel hajlamosak vagyunk felruházni a környezetünket és saját életvilágunkat. Kiderül, hogy még a sajátként elgondolt életvilágunk sem a miénk, mivel olyan alteritásokkal van tele, amelyek redukálhatatlanok az emberi jelenlétekre.

Annak ellenére, hogy az állatok urbanizációja elgondolhatatlan volna antropomorf működésmódok híján (minden egyes város alapvetően emberi eredetű intencionalitások materializációjának tekinthető), fordított esetben már kevésbé lehetünk bizonyosak. Csernobil úgynevezett kizárási zónáján belül a vadvilág él és virul. Egy helyszíni beszámolóban olvashatunk a farkasok ordításáról: „*egy primordiális tapasztalat volt, olyan tapasztalat, amelyet az emberiség többsége nem érezhetett több tízezer éve. Olyan korszakból való ez, amikor még az emberek alkották a prédát.*”²⁷

Primordiális tapasztalatban részesülni annyi, mint visszalépni egy olyan temporalitásba, amelyben veszélyeztetve vagyunk, és kénytelenek vagyunk megállapodni. Egy elhagyatott posztszovjet város otthont ad olyan félelmetes állatoknak, amelyekről az a hír járta, hogy mindörökké eltűntek; vérszomjas farkasok életvilágává vált a hajdanvolt élhető szocialista város. Kizáródtak az emberek, és visszafoglalták ősi helyüket a farkasok. A csernobili példa tanulságos, mivel a kizáródottság kétértelműségét is jól szemlélteti: egy létező kizárása felgyorsítja

²³ EDENSOR, 2005. 46–47.

²⁴ EDENSOR, 2005. 47.

²⁵ PALMER, 2003. 70–71.

²⁶ PALMER, 2003. 74.

²⁷ *Washington Post*, 2015.

más létezők elterjedését, szétszóródását a kiüresedett hálózatban. Alan Weisman kószáló farkasfalkákat vizionál az elerdősödött, posztthumán Central Parkban.²⁸ Sajnálatos módon nem minden lény számára volna előnyös az ember után világszakszak érkezése, mivel „a látszólag verhetetlen csótány, egy trópusi importélőlény, már rég halálra fagyyna a fűtetlen lakóépületekben. Felhalmozódó szemét híján a patkányok halálra éheznek, vagy áldozatul esnének a kiégett felhőkarcolókban fészket rakó ragadozó madaraknak.”²⁹

A fentiekhez hasonló, az emberi jelenléttől függő állatokon kívül számtalan olyan lény létezik, amelynek nincsen szüksége az emberi jelenlétekre, sőt, egyenesen hasznára volna, ha az emberi elem kiiktatódná. E körülménynek Weisman – aki számtalan példáját sorolja fel annak, hogy milyen forgatókönyvek valósulhatnak meg annak esetén, ha az emberek valamilyen oknál fogva eltűnnének a Földről – tudatában van. A Koreában található demilitarizált zónában például számos olyan faj található, amelyet már kihaltak vélnek a Koreai-félsziget egyéb területein.³⁰ Az emberi relációk kizáródása nem vezet el (ilyen esetekben sem) a helybéliség elszegényedéséhez. Az emlékezet több mint térbeli képződmény, míg a tapasztalat már eleve belénk vésődik a helybéliségünk révén; semmi sem igazolja azt a sajnálatos filozófiatörténeti vélekedést, mely szerint az emberi tapasztalás kitüntetett volna a tapasztalás különböző modalitásai közül. Saját tapasztalataink egy bizonyos aspektusát képezik a tapasztalásmódok és nyitottságok struktúrájának.

A romosodás mindenesetre tartalmaz valamilyen nyugtalanító furcsaságot. A haladás – írja Trigg – „a feloldódásba torkolló racionális tudat mozgásaként azonosítódik” a romosodásban.³¹ A rom csendje arra emlékeztet, hogy a racionalitás nem rendelkezik a valósághoz való hozzáférés monopóliumával. Saját gondolataink nem képezik a világ középpontját. A romok hatékony emlékeztetőjelei a semmiség különböző formáinak, makacs jelenvalóságának; a hiányos múltbeliségek időben elnyúlnak, és emlékeztetnek az erőszakos történelmi traumák nem múló jelenlétére.³² Mihelyt kivonul a hálózatból a ráció, különösen a haladásba vetett hitből táplálkozó progresszív ész, a fenyegető semmiség nyilatkozik meg, egy olyan semmi, amely saját ön-elhagyásunk is egyben. Trigg megfogalmazásában „az elhagyatott hely, amelyet a racionalitás eltávolítása tesz lehetővé, olyan speciális terminusként munkálkodik, amelyben a csend tetet öltése és a semmiség együttesen jelentkezik”.³³

Ebben az ambivalens mezőben keveredik a történetiség a rothadással: olyan házasságot alkotnak, amely áthágja a létezés és az elmúlás közti határvonalakat.³⁴ Egy ősi mezopotámiai mítosz szavaival élve „a puszta ember napjai meg vannak számolva; bármi, amit tesz, ő csupán szélfuallat marad”.³⁵ A sivatagi szelek eltávolítják a saját létünk stabilitásába és megkérdőjelezhetetlenségébe vetett bizalmunkat. A haladás Trigg pesszimista nézetében nem több mint a „megkövesedett, megrögzült nosztalgia”

²⁸ WEISMAN, 2007. 36.

²⁹ WEISMAN, 2007. 36.

³⁰ WEISMAN, 2007. 189.

³¹ TRIGG, 2006. 95.

³² TRIGG, 2006. 96.

³³ TRIGG, 2006. 95.

³⁴ TRIGG, 2006. 97.

³⁵ TRIGG, 2006. 97.

felszámolása, amelyből hiányzik minden pozitív érték.³⁶ Csendes szobában létezni maga a gyászos üresség. Tartalom híján a csend mégis játékba hoz olyan affektívításokat, amelyek destabilizálják az addig fontosként, sőt, nélkülözhetetlenként elgondolt episztemológiai és ontológiai kategóriákat. A rom csendje abszolútum-má emelkedik, mindazt, ami pedig a háttérre alkotta, előtérbe helyezi.³⁷ A csendben a mélység jelentőségteljesége nyer új relevanciát. Pulzáló, sötét jelenlétével, a feloldódással veszélyezteti a létezőket a bennük/alattuk/körülöttük fellelhető mélység.

Ugyanakkor a szegény állandó lehetőségével is számolnunk kell. Forest és Johnson példaként említi a Központi Lenin Múzeum esetét, amelynek egy része rövid ideig otthont adott egy bedőlt piramisjáték irodájának.³⁸ A múlt sajátos, kísérteties módon viszonyul a fenti esetben is a jelenhez. A jelentés nemcsak emberi konstrukció, hanem gazdag dimenzionalitást kölcsönöz mindazon objektumoknak, amelyek belegabalyodnak a keringési pályájába, az emberi intencionalitásoktól függetlenül is.³⁹ Bensőséges módon tenyésztődik a jelentés, és ebből a múlt nem akaró produktívásból eredeztethető minden jelen nyugtalanító jellege. A freudi értelemben vett nyugtalanító különösség (*das Unheimliche*) legfőbb jellegzetessége az, hogy az elmúlt létező tovább él bennünk, „*valamely hátborzongató celluláris vagy genetikus emlékezet alakjában*”.⁴⁰

Lenin – annak dacára, hogy a pincében felejtette a történelem – mégis maga alá temeti a befektetők álmait, és anyagi csődöt hoz az újkapitalista piramisjátéokra, amely baljós módon az ő nevét viselő múzeumban rendezkedett be. Az emlékezet sokkal fluidabb képződmény, semmint, hogy konkrét helyhez köthessük. Casey már jelzett álláspontjával szemben el kell vetnünk azon gondolatot, mely szerint az emlékek „*konkrét helyek után kutakodnak, amelyeket belakhatnak*”.⁴¹

Bizonyos alkalmakkor nem érzékelünk többet, mint alig észrevehető visszhangokat, nyirkorgásokat, fák tetejéről tovaterjedő madárszót, szétesett téglafalakra hulló esőcseppek kopogását. A hantológiai kvázi töröltég által átszínezett affektivitás egy olyan eltűnést, ontológiai negativitást alkot, amely krónikusan destabilizálja az önazonosságunkba vetett hitünket is. Romok között sétálva, a kategorizációk instabilitásának megannyi bizonyítékát tapasztalhatjuk, beleértve saját identitásunk mentális konstrukcióit, önkonstitutívként elgondolt képzeiteinket is. Minden identitás bizonytalan, és egy sincs, amely ne volna kétértelmű. Még az olyan, látszólag mindennapi létezők is rendelkeznek rejtett üzenetekkel, mint a kilazult téglák, amelyek felszabadultak az emberi struktúrákba való erőszakos bennefoglaltságuktól. Chelcea „*a téglafalak fokozatos eltűnését*” egyenesen a környező házak előtt „*tornyosuló, elszállításra és átáramoltatásra váró téglahegyekkel*” azonosítja.⁴² Noha a városi bányászatot szociológiai értelemben a szegény, kirekesztett családok mellékfoglalkozásaként gondolhatjuk el (és ebben nem is tévednénk nagyot), más módon

³⁶ TRIGG, 2006. 96–97.

³⁷ TRIGG, 2006. 12.

³⁸ FOREST–JOHNSON, 2002. 535.

³⁹ TRIGG, 2012. 147.

⁴⁰ TRIGG, 2012. 223.

⁴¹ CASEY, 2000. 189.

⁴² CHELCEA, 2015.

is olvashatjuk a téglafalak elbontódását. A városi bányászatnak ugyanis nem csak emberek képezik az alanyait. Nemcsak a munkások várakoznak a téglákra, hanem a téglák is várakoznak saját elszállításukra. A várakozásnak eme mintázata egy passzív társadalmi relációra utal. Olyan, mintha a téglák önmagukat áramoltatnák szét a hálózatokban. Furcsa befolyást gyakorolnak ránk az épületek nyugtalanító maradványai, kontextust kínálva saját mozgásunknak, akár teret is kínálva devianciáinknak.

Mindenütt fellelhető a detemporalizált és dezinkarnált emlékezet által kifejtett vonzerő. Ez a csábítás sokkal hatásosabb, mint valamely retroaktív módon megtisztított és áthelyezett múltbeliség. Tiszta hely helyett a modernitás utáni társadalmi romosodás egy olyan emlékezetként interpretálható, amelyet Arthur Kroker *drón húsnak* nevez, olyan működésmódot értve ezen, amely „*mélyen belefúródik a jövőbeli transzszubjektumok elméibe, testeibe és érzelmeibe*”.⁴³ A fúródás sohasem ér véget, mivel mi magunk is kiasztikus módon viszonyulunk a romhoz. Össze vagyunk gabalyodva a romosodással, mint tőlünk elválaszthatatlan folyamattal. A romban fellelhető üvegszilánkok, a graffiti által díszített falak kivonnak bennünket önmagunkból, a szétkorhadt szociabilitás szédítően hátborzongató furcsa ritualitásában. Amint eltűnik a múlt, és megtapasztalásra, átélésre kerül ez az eltűnés, önazonosságunk stabilnak vélt hite is elolvad, és megismerhetővé válik „*a különböző tér- és időbeli események diszkontinuus konstellációja*”.⁴⁴ A hely szövedéke eleve fertőzött, képtelen biztosítani saját jelenlétét; a rom maga egyfajta látens működésképtelenségre mutat, amely minden, még működőképes létezőben rejlik.

Romok és karneválok

Titkos, rejtettnek is mondható azonosság létezik a romosodás és a karneváli jelleg között, amint Gastón R. Gordillo hangsúlyozza, aki monográfiát írt a szubaltern térbeliségek és a romos tájak között kapcsolódási pontokról. Gordillo műve egy argentin kisvárosban, Picquete de Anta-ban játszódik, ahol a főtéren „*kiüresedett romok és fák*” található, olyan objektumok, amelyek lehetőséget kínálnak a részeg zarándokok és utazók számára ünnepségük folytatására.⁴⁵ Edensor is megjegyzi, hogy a romok felügyeletlen helyek is egyben, és akár karneválszerű oázisaivá is válhatnak a transzgresszív tetteknek, a csupasz létezőknek.⁴⁶ A romosság melankóliája viszont nem menekülhet a melankólia hatásai alól. Gordillo nézetében a törmelékké zúzódtott építmények akár az emancipáció reményével is kecsgethetnek. A törmelék – szemben a rommal – „*potenciálisan aláássa a hely elsőbbségét és azokat a relációkat, amelyeket az utóbbi megtestesít, mivel a magán- vagy állami tulajdont (amint törmelékes állapotba kerül) közös tulajdonná lényegíti át*”.⁴⁷ Ezen optimista nézettel szemben felvethetjük Gordillonak azon meglátását, mely szerint „*a törmelék*

⁴³ KROKER, 2014. 119.

⁴⁴ TRIGG, 2012. 187–188.

⁴⁵ GORDILLO, 2014. 164.

⁴⁶ EDENSOR, 2005. 30.

⁴⁷ GORDILLO, 2014. 265.

senkihez sem tartozik”, és önmaga körül egy “kollektív térbeliséget”⁴⁸ sugároz szét. A romosság atmoszférája senkihez sem tartozik, egyetlen cselekvőnek sem privilégiuma. Bármily üresnek és szabadnak tűnhet a törmelék, az üressége nem integrálható még a forradalmi igényű politikai projektekbe sem. Ellentétben az elhagyott emlékművel, a törmelékre csak kivételes esetekben rakódnak politikai jelentéstartalmak. A levegő rezgései, a falak csikorgása, az eső csöpögése, amint lefolyik egy olyan metróaluljáróba, amely sohasem fog működni, mindezen fenomének egy hantológia felé mutatnak, a szakadékos létezés irányába.

Mint említettük, nem gondoljuk úgy, hogy a dualitások ontológiai érvénye bizonyított volna. Minden dualizációs folyamatnak kudarcot kell vallania, mihelyt a konkrét valósággal megütközik. A javító szándékú rekatégorizációk és a nosztalgia egyaránt kudarcra ítélt műveletek, mivel a hantológia jóvátehetetlen, és nem átkódolható valamiféle téves romantikus esztétikába. A romos épületbe való belépésünk egyet jelent a véglegesített veszteséggel. Igaz, a rom által elfoglalt helyet képesek vagyunk azonosítani a térképen, biztosak lehetünk abban, hogy ott van. És valóban felbukkan a láthatáron az elhagyott, tönkrement épület. Küszöbén átlépve minden megváltozik. Ráébredünk arra, hogy ténylegesen elvesztünk a használaton kívüliség feketeségében. Ez az elveszettségérzet, a detemporalizáltság érzete, megvilágítja „az anonim szellemek csendes tartózkodását”.⁴⁹ Testet öltöttségünk aláássa húsunkat, a tájhoz való kapcsolódásunk felemás, megtört marad, jelenlétünk bizonyosságát pedig megolvasztja a szakadékos létezővel való találkozás, a meghalásra képtelen kísértettel való szembesülés.

Még a dezindusztrializáció sem képes felszámolni a *rozsdáövezetet*. Amint Lynda H. Schneekloth hangsúlyozza, a rendkívül szennyezett Buffalo River térségéről, „a föld ‘elhagyatott’ [Schneekloth kiemelése] annak ellenére, hogy tele van üres épületekkel, rozsdásodó artefaktumokkal és rendezetlenül elterülő élővilággal”.⁵⁰ A dezindusztrializált, használaton kívüli társadalmi tér nem tér vissza a „normális” működéshez, a nem problematikus társadalmi felhasználási módokhoz, mivel a posztindusztriális táj fertőzött marad az ipari termelés nyomai által. Ezen szennyezett, elhasználdott területeket szokás *rozsdáövezeteknek* hívni, rendetlen maradátságukból adódóan. Hiányos módon állnak fenn, sokkal tovább, mint azt bármilyen döntéshozó szeretné. A dezindusztrializációt a kormányzatok manapság már a környezetvédelem álcája alatt képesek eladni szavazóiknak, ily módon legitimálva az egyre fokozódó elhagyatottságot. A rendetlen helyek viszont felülbírálják a jelentéstartalmaik uralására, kordában tartására tett emberi erőfeszítéseket. Ezen helyek „rendetlenek és kaotikusak”, mivel „kicsúsztak az olyan, legitimnek tartott konceptuális struktúrákból, mint a tulajdonjog vagy a fenntartási kötelezettség”.⁵¹

A romosodás hosszú távon minden felhasználási kísérletet kudarcra ítél, akár még a jóvátételre tett igyekezetet is. Rommá válását követően a társadalmi tér még kevésbé redukálható az aktorok egy bizonyos, szűk hányadának intencionalitására.

⁴⁸ GORDILLO, 2014. 265.

⁴⁹ TRIGG, 2012. 322.

⁵⁰ SCHNEEKLOTH, 2007. 257.

⁵¹ SCHNEEKLOTH, 2007. 259.

Az erőszak materiális törmelékei, szétesett anyagai, úgymint a tömegsírok, az erőszak topográfiaiba való folyamatos bedolgozódásáról tanúskodnak.⁵² Az elhagyott építmények felkeresése, miközben elmozdítja a stabil énbe vetett bizalmunkat, saját őstapasztalatainkat sűríti, „*elmélyítve ezáltal az általunk lakott helyről való tudatosságunkat*”.⁵³ Ez a tudatosság mindig a végesség és a hiábavalóság tudata. A Buffalo folyó szó szerint újjáéledt; míg valaha alig akadt benne élet, mára tele van halakkal, igaz, a szennyeződéstől betegek és nyomorultak. Noha súlyosan károsodott, a folyó nem halott, csupán *degradált*.⁵⁴

A rom nem marad csendben, amikor vitatott örökség részévé válik. Épp ellenkezőleg: ilyen esetekben a társadalmi élet hangos összetevőjeként kerül előtérbe. Például az emlékművek hangos részeivé válhatnak a radikális társadalmi átalakulási folyamatoknak, különösen a Föld geopolitikai szempontból turbulens részein. Forest és Johnson a rendszerváltás utáni Oroszország egyik kudarcát az új emlékművek sikeres konstruálásának hiányában látják. A Jelcin-adminisztráció szimbolikus gyengeségét abban érik tetten, hogy teljesen sikertelen volt az említett kormány azon igyekezete, hogy egy, az 1991-es puccskísérletben megsemmisült trolibuszból társadalmilag elfogadott, legitim emlékművet kreáljon.⁵⁵ Még egy olyan viszonylag triviális dolog, mint egy trolibusz – egy szimbolikus jelentéstartalmakban (elvileg) szegényes tömegközlekedési eszköz –, jelölheti valamely társadalmi átmenet kudarcosságát, vagy az adott politikai rendszer gyengeségét.

Saját emlékművek híján, a társadalmi rendszerek képtelenek beágyazódni, tartós materiális alapokra szert tenni. A trolibusz nemcsak gyengeségében feltűnő, hanem abban is, hogy makacsul ellenállt azon kísérleteknek, hogy jelentéstartalmakat erőltessenek rá bizonyos politikai szereplők. A moszkvai trolibuszból a Jelcinelnökségnek nem sikerült tartós emlékművet konstruálnia; az objektum esztétikai csúfsága és a jelölni kívánt esemény viszonylagos jelentéktelensége együttesen kizárták az emlékmű sikerét, így 1998-ban eltávolították.⁵⁶

Bőven találkozhatunk fordított esetekkel is. Lenin szobrának levágott feje akár évtizedekkel később is foglalkoztat egész nemzeteket, paranoiákra rájátszó politikusokat. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy az egész posztkommunista Európát túlködi a vasfüggöny hiánya. Ez a hiányos jelenlét a társadalmi cselekvőket olyan nyílásokkal látja el, amelyek, noha a szabadság számára engednek teret, éppen-séggel identitáshiányhoz, identitáskrizishez, új egyenlőtlenségek képződéséhez is vezethetnek, sőt – a kelet-európai rendszerváltások esetében – vezettek is.

A termelés hosszú távon lerombolja önmagát, vegyi kifolyásokkal szennyezve félholt folyókat. Schneekloth dialektikus viszonyt azonosít a *rendetlen vadon* és a *robosztus vadon* között.⁵⁷ Romboló tendenciáin keresztül az ipari termelés összeolvad a környezetével, olyan rendtelenséget teremtve meg, amely képtelen a robosztus fennmaradásra. A már korábban említett Buffalo folyóban lévő halak az egészségtelenség állapotában rejtőznek a víz alatt. Általánosságban elmondható, hogy

⁵² GORDILLO, 2014. 216–217.

⁵³ SCHNEEKLOTH, 2007. 259.

⁵⁴ SCHNEEKLOTH, 2007. 261.

⁵⁵ FOREST–JOHNSON, 2002. 541–542.

⁵⁶ FOREST–JOHNSON, 2002. 541.

⁵⁷ SCHNEEKLOTH, 2007. 262.

a rommá vált létezők mozgásai sem tűnnek el maradéktalanul. Semmisségük az „elrozsdásodott folyosók összetett hálózataiban” ölt testet, „a mozgás és az iparosodott mobilitás” maradványait képezve.⁵⁸ Rezonanciák áradnak a romos objektumokból, és annál erősebben visszhangzanak, minél távolabb vannak tőlünk időbeli értelemben.⁵⁹ A távolság rosszindulatú rezonanciát bocsát ki magából. Sajátos élőhalott létmód az övé, egy extratemporális félhalál, melynek komplexitása megfosztja a tárgyiságot minden bizonyosságától. Intersztíciós helyek rejtik maguk alatt a nyomnélküliséget. Az élet élő valóságtartalom, nyersanyag, amely a társadalmiság különböző rétegződései között folyik. Ahelyett, hogy a kísérteties materialitásokat a „normális” materialitásokkal szembenálló entitásokként tételeznénk, fenomenológiai szempontból hibridizálnunk kell ezen kategorizációkat, míg mindkét fogalom feloldódik. Addig kell bomlasztanunk a történetiséget, míg semmi egyéb nem marad az örökkévaló jelenen kívül. Minden megkísértés egyben látogatás is, olyan látomás, amely a létet kiüresíti, inszubsztanciálissá módosítja. „A kísértet – írja Derrida – megjelenni látszik egy látogatás alkalmával.”⁶⁰

Az ilyen látogatások, átjárások egyik világszintből a másik felé, alkalmatlanná, hasznavehetetlenekké teszik a dualításokat. Képtelenség szegregálni a múltat és a jelent. Ez az egyesülés ugyanakkor nem valamely pozitív értelmű jelenvalóság-hoz, kinesztetikus élményhez vezet, hanem az örökké fennmaradó megtörtséget tudatosítja. A falak összeomlása feletti örömteli ünneplés hamar átadja a helyét a horror-nak, az elkülönülés felbomlásából eredő sötét félelemeknek. Csakis a falak hiánya lehet a falak megléténél elviselhetőbb. Noha a kísértetek látogatása lehet vendégszerető, „nagylelkű jelenés”, „barátságos látomás”, a legtöbb esetben mégiscsak „kitartó zaklatást, engesztelhetetlen ráakaszkodást” jelent.⁶¹

Derrida Marxa egy különleges, szinte mizantróp gondolkodó, akit a kommunizmus kísértetei foglalkoztatnak: „Marx kedvelte, utálta, vitája tanújaként fogadta, kísértette, gyötörte, megszállta, ostromolta a fantom alakzatát” – állítja Derrida.⁶² Hozzátehetjük, hogy nem egészen alaptalanul. A vita, amelyet a maradvány kísértet, a hantológiai temporalitás megnyilatkozásának is tekinthető, amely az eredeti eseményt követően évszázadokkal később is megmarad a történeti traumák által mindörökké megsebzett tájak alakjában. A romos, posztindusztriális tájkép afféle „kísértetjárta tájként” is értelmezhető. A halál Derrida nézetében elkerülhetetlenül nyitott az elsajátításra, mivel az elsajátításnak mint műveletnek „általában feltétele a másik és a másik halott, a többi mint egy halott, a halottak nemzedéke. S ami az elsajátításról elmondható, az érvényes a szabadságra, a felszabadításra vagy emancipációra is.”⁶³ Egyedül az alteritás eltemetését követően nyilatkozhat meg a lét nyíltsága a végtelenül destruktív elsajátítás előtt. Végtelenül újrahazsnosítva, a konfigurációk egyre fokozódó mértékben széthullanak.

Ezen a ponton vissza kell térnünk a romosodás és a trauma relációira. Gordillo bírálata tárgyává teszi a romok fetiszizálását, mivel ez a folyamat, nézete

⁵⁸ TRIGG, 2006. 132.

⁵⁹ TRIGG, 2006. 133.

⁶⁰ DERRIDA, [1993]. 111.

⁶¹ DERRIDA, [1993]. 111.

⁶² DERRIDA, [1993]. 116.

⁶³ DERRIDA, [1993]. 118.

szerint, elhomályosítja a konkrét történeti események negativitását.⁶⁴ Képtelenség megragadni a történetiség szakadékosságát, amennyiben a fetiszizált, történetiként kódolt objektumok elködösítik látásunkat. Amennyiben egy dologhoz fetiszisztikusan viszonyulunk, a létezés valóságos ürességét hagyjuk figyelmen kívül. A kísértetjárta épületek hantológiai jelenléteket képeznek, melyek nyomai szüntelenül kijelentik: itt vagyunk! A spanyolok eltüntetési kísérletei ellenére az indiánok szellemei továbbra is megmaradtak. Valóságos, kézzelfogható entitásokként telítik a horizontot. Egy helybéli így vélekedik: „az indiánok hullócsillagokként születnek újjá! Az indián szelleme mindig újjászületik!”⁶⁵ Érdekes esemény az, amikor egy rom vagy egy nép újjászületik. Ezen újjászületés lehet valóságos vagy hamis, attól is függően, hogy milyen mértékben fúródnak bele az újra felszínre kerülő materialitások a különböző társadalmi ágensek észlelésébe.

Az autenticitás materialitása

Gyakran megesik, hogy az újjászületés kudarcra ítéltetett. Egy érdekes példáját nyújtja a felemás újjászületésnek Paul Manning egy, a grúz ortodox templomokról és ezek diskurzív jelentéseiről szóló tanulmányában.⁶⁶ Az *autenticitás* kritériuma a grúz templomok esetében a kor. Másként kifejezve, minél régebbi egy templom, annál nagyobb történelmi jelentőséggel van felruházva.⁶⁷ Sajátos jellemzője a történelminek tekintett grúz templomoknak, hogy „többségük olyan helyen fekszik, amelyek valaha jelentős népességi központok voltak”, mára viszont „többnyire elhagyott helyek”.⁶⁸ Ebből adódóan ezek az objektumok „a korhadásnak valamely szakaszában vannak, nem kevés pedig egyenesen törmelékhalmoz”.⁶⁹ Ennek dacára a grúzok többsége nagyobb becsben tartja akár az összeomlott templomokat, mint a modernebb építészűket. A Szovjetunió szétesése óta a grúz ortodox egyház és az egymást követő kormányok igyekeztek újjáépíteni a szervezett vallást, aminek következtében több templom épült az elmúlt huszonöt év során, mint Grúzia egész, e történelmi korszakot megelőző történelmében.⁷⁰ A hatóságok szándéka ellenére a templomépítési kampány nem járt különösebb sikerrel. A grúzok a templomépítési kampányt legtöbbször „nem a spirituális megújulás jelének tartják, hanem Grúzia erkölcsi hanyatlása tünetének”.⁷¹ A materiális megújulás ebben a népi diskurzusban kéz a kézben jár a spirituális korrumpálódással, korrupcióval. Hiába a nagyszabású egyházépítő projekt, az átlagos grúzok – legalábbis, ha hihetünk Manning beszámolójának –, az

⁶⁴ GORDILLO, 2014. 254.

⁶⁵ GORDILLO, 2014. 245.

⁶⁶ MANNING, 2008. 327–360.

⁶⁷ MANNING, 2008. 327. Ezzel szemben az UNESCO Nara-nyilatkozata az autenticitás kapcsán nem említ egyetlen átfogó szempontot sem, amely alapján azonosítható volna egy kulturális objektum autenticitása. Ugyanakkor az autentikus jelleg alkotóelemeit, meglehetősen szűkre szabottan, kulturálisan kódolt jelentéseként azonosítja, ezáltal többféle interpretációs lehetőséget figyelmen kívül hagyva. Lásd UNESCO, 1994.

⁶⁸ MANNING, 2008. 328.

⁶⁹ MANNING, 2008. 328.

⁷⁰ MANNING, 2008. 344.

⁷¹ MANNING, 2008. 345.

ősi templomromokat spirituális értelemben nagyobb jelentőségűnek és tisztábbnak tartják, mint az újonnan felépített templomokat, még ha esztétikai értelemben az utóbbiak is követik az előbbieket formavilágát.

A rom akár szent, fenséges jelleget ölthet, meghaladva az újszerűbb materialitások érvényét. Nem kíván békésen eltűnni a kísértet. Fennállnak az elnyomni kívánt múlt maradványai, csendesesen ellenállva különböző korszakok és politikai irányzatok intencióinak. Trigg nézete szerint leírhatatlanként kell felismernünk a dolgot, immateriális fantomként, amely „nem száll le egy rejtett másholból, hanem a testen keresztül lyukasztja ki a jelent”.⁷² A rom testi pórusainkban is megtalálható, és szétporlasztja szubjektivitásunkat. Romos állapotba kerülve elfelejtjük az elmúlt pillanatokat, valamint a jövőt; mi magunk is detemporalizált térbeliségekké válunk.⁷³ Megnyílván a romosság előtt, a tekintet többé nem rekonstituálható. Széttört egészként kerül vissza a történetiség szférájába, látása egyesülő jellegű szintézist alkot a törmelékkel. Gordillo szerint a törmelék „kódolatlan negativitás”, mivel „a felismerhető formák dezintegrációját” jelzi.⁷⁴ A dualista szemlélet alkalmatlan az elhagyatott épületek megragadására, mivel a romok detemporalizált, homályos, különleges atmoszférájában találhatóak. Visszhangzó negativitásuk elnyomhatatlan jelenlétet alkot; nincsen igazi alanya ennek a visszhangzó morajlásnak. Annak ellenére, hogy politikai aktorok igyekeznek felhasználni jelentéstartalmaikat, a romok beszéde eredendően összefüggéstelen, kimondhatatlan: „szétszóródott fragmentumaikat, határosságaikat, nyomaikat, önkéntelen emlékeiket, sugalmazott jelentéseiket, nyugtalanító benyomásaikat és különleges atmoszféráikat képtelenség összefüggő narratívába helyezni”.⁷⁵ Legfeljebb történetek darabkái találhatóak, amelyek egy mélyebb valóság felé mutatnak, ez a valóság viszont „a csendbe húzódik vissza”.⁷⁶

Miből ered ez az elhomályosulás, ez a különleges légkör? Miért adja magát a rom? Sőt, adja magát egyáltalán? Egy bizonyos értelemben, a rom a térbeliségbe és materializáltságba áthelyezkedő szellemként tételezhető. Derrida számára a fantom egy olyan létező, amely „szükségképpen meghaladja a (jelenlévő, aktuális, empirikus, élő – vagy másféle) ténylegességét, és az idealitást (a rendező vagy abszolút jelen nem létét) megkülönböztető és szembeállító bináris vagy dialektikus logikát”.⁷⁷ A fantom megkerüli az olyan dualisztikus ontológiai kategóriákat, mint aktualitás vagy potencialitás. Derridával együtt bennünket is kísért ez a „másféleség”, ez a köztesség, amely élet és halál között helyezkedik el. Köztessége és felfüggesztettsége okán a fantom elbeszélhetetlen, lineáris narratívába nem foglalható. Edensor olyan régi reklámokról ír, amelyek az értelmezhetetlenséget jelenítik meg „elmosódott, félig széttöredezett mondatokon keresztül”.⁷⁸

Kinek szólnak ezek az aktualitásukat vesztett inskripciók? Van mit mondaniuk a rom (újra)felfedezője számára? Amint a vándor tekintete találkozik az elviesedett, nedves reklámpalakkal, az olvashatatlanná vált üzenettel (mi haszna lehet

⁷² TRIGG, 2012. 256.

⁷³ TRIGG, 2012. 239.

⁷⁴ GORDILLO, 2014. 9.

⁷⁵ EDENSOR, 2005. 162.

⁷⁶ EDENSOR, 2005. 162.

⁷⁷ DERRIDA, [1993]. 73.

⁷⁸ EDENSOR, 2005. 162.

egy olvashatatlan reklámnak?), valamifajta kommunikáció mégiscsak végbemegy, egy átlépés megtörténik. Edensor érvelése szerint az ilyen materiális fragmentumok lehetőséget kínálnak számunkra egy prelingvisztikus kommunikációba való áthelyezkedésre, a kommunikativitás írásbeliség előtti formáival való találkozásra, valamivel kevésbé elidegenedett üzenetváltásban való részesedésre.⁷⁹ A csendes megdermedtség megszakította, valótlanná lényegítette át a kommerciális viszonyokat. A megdermedt reklámüzenet egyszerre éteribb és végtelenül sűrűbb, mint az erősen kommercializált reklámpar virtualizált valósága.⁸⁰ Zaj híján artikulálatlan morajláshoz érkezőnk, olyan kristálytisza látáshoz, amely számúzi a zavarodottságot.

Visszatérve a grúziai romok példájához, még néhány észrevételt és összegzést nyújtanánk, annak igénye nélkül, hogy a romosság fenomenológiájáról akár csak megközelítőleg is teljes képet nyújtanánk. Sokkal inkább a jövő számára izgalmas útjelzőket kívánnánk felállítani, amelyek mentén a fenomenológiai vizsgálódás haladhat. Azt követően, hogy szembesítette a régi és új grúz templomok közötti dialektikus viszonyt, Manning egy harmadik kultikus helyről is ír. Psaviban – Grúziának egy hegyes és nehezen megközelíthető vidéke – léteznek úgynevezett *khaetebi*-k (ikonok, kultikus helyszínek), valamint *salotsavebi*-k (imahelyként szolgáló romok), amelyeket – pogány eredetük ellenére – máig használnak a helyiek.⁸¹ Ezek a helyek „mindig egy istengyermekhez kapcsolódnak”, és „a rituális tisztaság képzetével függenek össze”.⁸² Nem meglepő módon, a grúz ortodox egyház sohasem nézte jó szemmel ezen „rivális” vallási helyeket, és „rom-bálványimádásnak” titulálja.⁸³ Ami bennünket a helyi psavi vallási diskurzusból érdekel, az az adományozottnak az ő adományozójával való inadekvációja. Szemben az ajándék kegyes adójával, a vevő szegényes fenoménként tételeződik. A helyi lakosok úgy gondolták, hogy ők jobbágyai (*qembi*) a „másvilágból jött uraknak”, annak dacára, hogy ezen a hegyvidéken sohasem épültek ki a feudalizmus intézményei, szemben Grúzia síkabb tájaival.⁸⁴ E vidék lakói úgy tartják magukról, hogy rejtett erőknél vannak alávétve, olyan erőknél, amelyek rituális tisztaságot követelnek tőlük. A rom olyan ajándék, amely végtelenül gazdagabb az emberi jelenlétnél. Honnét ered ez a hatalom?

A hivatalos grúz egyházi diskurzus értelmében a *khaetebi*-k nem egyebek, mint ókori templomok romjai, annak dacára, hogy – korukat tekintve – a legtöbb esetben megelőzik a kereszténység elterjedését Grúziában.⁸⁵ Bizonyos esetekben a pogány eredetű hegyi imahelyek szentélyeket is tartalmaznak, *k'vrivi*-ket, amely szó szerint keményt, sűrűt jelent. A *k'vrivi* olyan építmény, amelyből hiányoznak a belső terek. Manning leírásában a *k'vrivi* „egy belső nélküli épület”.⁸⁶ Az istenihez való hozzáférés tiltott, mivel az ajándék teljességgel felülmúlja a potenciális

⁷⁹ EDENSOR, 2005. 162–163.

⁸⁰ EDENSOR, 2005. 163.

⁸¹ MANNING, 2008. 347.

⁸² MANNING, 2008. 347.

⁸³ MANNING, 2008. 348.

⁸⁴ MANNING, 2008. 347.

⁸⁵ MANNING, 2008. 349.

⁸⁶ MANNING, 2008. 349.

megajándékozott fogadóképességét. Olyannyira szentek a *k'vrivi*-k, hogy még hozzájuk érni is tilos.⁸⁷ Az isteni emanációk telítik a jobbágyokat, a romok auráinak befogadóit. Képtelenség áthágni ennek a különleges légkörnek a varázsát. Nem munkálkodik itt semmilyen interioritás. Még ha akarnánk sem léphetnénk be a *k'vrivi*-be. Interioritása olyannyira radikálisan passzív, hogy teljesen elrejtőzik az objektíváló tekintet elől. Még falainak közelébe is csupán egy apró falon való átlépés útján férközhetünk, amely olyannyira erős tabu által van védve, hogy „*a szentély irányába bemutatott áldozatot csupán vérbe áztatott hógolyóknak a falon való átdobálásával juttathatjuk a szentély közelébe*”.⁸⁸ Köztünk és a benső nélküli bensőségesség között inkommunikativitás áll fenn. Minden rom esetében az elbeszélhetetlenség többletei nyilatkoznak meg.

Felhasznált irodalom és rövidítések

AUGÉ

[1992] AUGÉ, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Ford.: FÁBER Ágoston. Budapest, Múcsarnok Nonprofit Kft., 2012.

CASEY

1998 CASEY, Edward S.: *The Fate of Place. A Philosophical History*. Los Angeles–London, University of California Press, Berkeley, 1998.

2000 CASEY, Edward S.: *Remembering. A Phenomenological Study*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2000.

CHELCEA

2015 CHELCEA, Liviu: “Postindustrial Ecologies: Industrial Rubble, Nature and the Limits of Representation.” *Parcours anthropologiques*, 10. (2015) 1. sz. 186–201.

DERRIDA

[1993] DERRIDA, Jacques: *Marx kísértetei. Az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*. Ford: BOROS János – CSORDÁS Gábor – ORBÁN Jolán. Pécs, Jelenkor, 1995.

DESILVEY–EDENSOR

2013 DESILVEY, Caitlin – EDENSOR, Tim: Reckoning with ruins. *Progress in Human Geography*, 37. (2013) 4. sz. 465–485.

EDENSOR

2005 EDENSOR, Tim: *Industrial Ruins. Spaces, Aesthetics and Materiality*. New York–Oxford, Berg, 2005.

FOREST– JOHNSON

2002 FOREST, Benjamin – JOHNSON, Juliet: Unraveling the threads of history: soviet-era monuments and post-soviet national identity in Moscow. *Annals of the Association of American Geographers*, 92. (2002) 3. sz. 524–547.

⁸⁷ MANNING, 2008. 349.

⁸⁸ MANNING, 2008. 350.

GORDILLO

2014 GORDILLO, Gastón R.: *Rubble. The Afterlife of Destruction*. Durham, Duke University Press, 2014.

KAPLAN – KIRKPATRICK

2015 KAPLAN, Sarah – Nick KIRKPATRICK: *In the eerie emptiness of Chernobyl's abandoned towns, wildlife is flourishing*. (https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2015/10/06/in-the-eerie-emptiness-of-chernobyls-abandoned-towns-wildlife-is-flourishing/?utm_term=.446e825b55b1 – Utolsó letöltés: 2015. október 6.)

KROKER

2014 KROKER, Arthur: *Exits to the Posthuman Future*. London–New York, Polity Press, 2014.

MANNING

2008 MANNING, Paul: Materiality and cosmology: Old Georgian churches as sacred, sublime, and secular objects. *Ethnos*, 73. (2008) 3. sz. 327–360.

PALMER

2003 PALMER, Clare: Placing Animals in Urban Environmental Ethics. *Journal of Social Philosophy*, 34. (2003) 1. sz. 64–78.

SCHNEEKLOTH

2007 SCHNEEKLOTH, Lynda: Unruly and Robust: An abandoned industrial river. In: *Loose Space. Possibility and Diversity in Urban Life*. Eds.: FRANCK, Karen A. – STEVENS, Quentin. London–New York, Routledge, 2007. 253–271.

TRIGG

2006 TRIGG, Dylan: *The Aesthetics of Decay. Nothingness, Nostalgia and the Absence of Reason*. Peter Lang, New York, 2006.

2012 TRIGG, Dylan: *The Memory of Place. A Phenomenology of the Uncanny*. Athens, OH, University of Ohio Press, 2012.

UNESCO

1994 UNESCO: *Nara Document on Authenticity*. (<http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm> – Utolsó letöltés: 2017. 10. 18.)

WEISMAN

2007 WEISMAN, Alan: *The World Without Us*. New York, St. Martin's Press, 2007.

WILLIAMS

2013 WILLIAMS, David: *Writing Post-Communism. Towards a Literature of the East European Ruins*. London–New York, Palgrave Macmillan, 2013.

Horváth, Márk – Lovász, Ádám

Ruins and Ghosts: Towards a Spectral Phenomenology

Thoughts of deep negativity and ruination are unavoidable in any discussion of materiality. All that which manifests itself in the world must go through decay and disintegration. The object of our essay is the phenomenological interpretation of ruins, as well as the broader philosophical implications of absent presences. Adapting Jacques Derrida's notion of "hauntology", we seek to write on ruins as presences, whose inner sactums can never be entirely experienced by human subjectivity. The object of this essay is not merely the sociological investigation of postindustrial, even postreligious decay, degradation and disappearance, but also the construction of a phenomenological approach adequate to such realities. No single experience of place has a monopoly on either meaning or relevance. Rather, there are always already multiple ways of experience, as exemplified by various deviant modes of relating to decayed, ruined space. Weeds growing upon walls or animals hiding among the shadows of abandoned buildings are as much deviant users of space as the various human outcasts, deviants and vagrants who live out their desires among ruins. Many authors have investigated such notions as "postindustrialization" in the postcommunist social context in particular. Our own investigation does not seek to add to the overproduction of social scientific debates and literature. Rather, we seek to bring the presence of decay closer to the reader. This essay therefore seeks to be more than a mere description. Instead, it seeks to summon the spectral authenticity of ruins. From animal studies to the anthropology of religion, we cite a variety of areas that have fruitfully investigated various experiences relating to ruins, so as to construct a spectral phenomenology. In conclusion, we shall focus on the presence of the ruin itself. The ruin, like any other object, must be conceptualized as something irreducible to its effects or the experiences it provokes, for it contains an excess essentially outside of any and all experience.

Homosexuelle im Nationalsozialismus: Neue Forschungsperspektiven zu Lebenssituationen von lesbischen, schwulen, bi, trans und intersexuellen Menschen 1933 bis 1945. Hrsg.: Michael Schwarz. Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2014. (Zeitgeschichte im Gespräch, 18.) 146.

A Michael Schwartz által szerkesztett kötet egy olyan témát jár körbe, amely jóllehet a hetvenes évek óta foglalkoztatja mind a német, mind a nemzetközi közvéleményt, ugyanakkor – ahogy azt a kötetben közreműködő szerzők közül sokan meg is fogalmazzák – a történész szakma sokáig nem foglalkozott vele behatóbban. A homoszexuális, illetve a szexualitás szempontjából egyéb módon „deviánsnak” minősülő személyekkel szembeni üldöztetések a náci Németországban, illetve részben a német megszállás alatt álló Európában mindeközéig kevésbé feldolgozott területnek számítanak. A témában született korábbi feldolgozások főleg a német és az angolszász nyelvterületre koncentrálnak. Németországban, pontosabban az akkori Német Szövetségi Köztársaságban, saját korában, az 1970-es években Rüdiger Lautmann jogász-szociológus professzor kutatta úttörőként a homoszexuálisok helyzetét. Lautmannak az 1980-as és 1990-es években is voltak követői, így például Burkhard Jellonek és Rainer Hoffschild.¹

Jelen kötet – e hagyományokhoz képest – új kutatási perspektívákat igyekszik az olvasó elé tárni, bár valódi jelentősége sokkal inkább abban áll, hogy a már meglévő ismeretanyag jó összefoglalását adja, valamint, hogy rámutat azokra a lehetőségekre, amelyek előrevihetik a kutatást. A kötet tanulmányai meglehetősen pontossággal tárják fel azokat a hiányosságokat, amelyekkel a kutatóknak meg kell küzdeniük. A tanulmánykötet szerkesztője, Michael Schwartz korábbi kutatásai során behatóan foglalkozott az állam által szervezett üldöztetés és megtorlás kérdéseivel, valamint különböző csoportok helyzetével a totalitárius rendszerekben. Schwartz jelenleg elnökségi tag annak a Magnus Hirschfeld Alapítványnak a szaktanácsában, amelyet a német Bundestag hozott létre 2010-ben, kifejezetten azzal a céllal, hogy a meleg, leszbikus, bi-, transz- és interszexuális (angolszász kifejezéssel LMBTQ) személyek múltbeli üldöztetéseit és életútjait kutassa.

A jelen tanulmánykötethez szükséges kutatásokat is ez az alapítvány finanszírozta. Mint fentebb már jeleztem, Michael Schwartz csupán a kötet szerkesztőjeként

¹ JELLONEK, 1990; JELLONEK–LAUTMANN, 2002; HOFFSCHILDT, 1999.

jelenik meg, amelynek az előszavát ő írta; a tulajdonképpeni kutatásokban a témakör összesen tizenhat jelentős német szakértője működött közre. Ennek megfelelően a szerzők sok szempontból járják körül ezt az igen összetett problémakört. A münsteri egyetem történészeként dolgozó Schwartz ugyan nem a szexuális más-ság szakértője; korábbi publikációi a náci Németország és a Német Demokratikus Köztársaság jogfosztó intézkedéseivel, illetve az áldozat-csoportokkal foglalkoztak – ez a munka is inkább ebből a szempontból illeszkedik életművébe. A bevezetőben figyelmeztet egy fontos tényezőre: a könyv főcíme, ha nem is megtévesztő, de mindenképpen csak a tárgyalt probléma egyik aspektusát fedi le. Ugyanis a homoszexuális kifejezés németül és magyarul is elsősorban a meleg férfiakra vonatkozik, ezzel szemben a nemi alapú diszkrimináció ennél jóval szélesebb csoportot érint: a leszbikusokat, biszexuális férfiakat és nőket, transzvesztitákat, valamint az interszexuális személyeket. Ez utóbbi fontos kiegészítés, ugyanis Schwartz szerint a sor, ha nem is a végtelenségig, de sokáig folytatható. Ugyanakkor a tárgyalt csoport sokszínűsége csak a napjainkban számít ennyire egyértelműnek. A nemzetiszocialista világnézet ebben a kérdésben a végtelenségig leegyszerűsítő volt. Számukra nem létezett sokféle nemi identitás, kizárólag a férfi és a nő dichotómiáját látták, ráadásul e két nemnek az általuk kialakított társadalomképben nagyon is egyértelmű helye volt. Míg a férfiak világa a munka, a közélet és a háborúskodás volt (ez utóbbi egyébként éppen a tárgyalt probléma szempontjából nagyon is jelentős kitétel), addig a nők élettere az otthon, a család és a háztartás.

A náciak minden, ettől a modelltől eltérő viselkedésformát deviánsnak tekintettek, így már azt is nehezen tolerálták, ha egy egyébként heteroszexuális nő felsőfokú tanulmányokat folytatott, vagy családalapítás helyett karriert akart építeni. A tanulmány szerzőinek szempontjából a legfontosabb annak megértése, hogy a nemzetiszocialisták miért tekintették ennyire fontosnak ennek az egyszerű társadalmi modellnek a propagálását és fenntartását. Erre egyrészt magyarázatot adhatna a párt őskonzervativizmusa, habár, amint arra később is utalok majd, a tanulmányok is elismerik, hogy a szexuális deviancia és a homoszexualitás a náci mozgalomtól egyáltalán nem volt idegen. Sokkal inkább arról az elvről volt szó, amit a náci mozgalom már a húszas években célként fogalmazott meg, s amelyhez 1945-ig következetesen tartotta is magát: a nemzetiszocialisták ugyanis alapvető társadalmi problémának tekintették, hogy a német lakosság (azon belül is elsősorban az általuk „árjának” minősített csoport) a 20. század eleje óta erősen fogyatkozik. Ennek okát számos modernizációs problémában látták: ilyen volt a kései házasság, a nők munkába állása, a facér életforma elterjedése, illetve a családokon belüli gyermekszám csökkenése. A nemzetiszocialista hatalom mindig is arra törekedett, hogy ezt a folyamatot megállítsa, illetve visszafordítsa. Társadalmi ideállá emelték a nagycsaládokat, ahol három-négy, vagy ennél több gyermek született, erősen propagálták a népesség körében a házasságot és a gyermekvállalást. A homoszexuálisok ebbe a modellbe elsősorban azért nem illeszthetők bele, mert nem szaporodnak. Bár ez a megfogalmazás leegyszerűsítőként hat, jól tükrözi a kor gondolkodásmódját és nyers nyelvezetét.

A tizenhat fejezet három nagyobb egységre osztható: az első, négy fejezetből álló rész címe *Alapvető kérdések (Grundsatzfragen)*. Az első fejezetben a berlini Universität der Künste vendégelőadója, a vizuális kultúrával foglalkozó Corinna

Tomberger a homoszexuális történetírás és a szubkultúra viszonyát elemzi. A kutató főleg alapvetően historiográfiai áttekintésre vállalkozik, ám írása nagyon fontos általános megállapításokat is tartalmaz. Egyik kérdésfeltevése ugyanis az, hogy miért övezte viszonylagos hallgatás a témát a háború végétől egészen a hetvenes évekig – annak ellenére, hogy a szóban forgó időszakban a német közvélemény kifejezetten élesen érdeklődött az 1933–1945-ös időszak jogfosztásai iránt. Ez pedig legalább annyira izgalmas probléma, mint maga a tárgyalt korszak, sőt a magyar olvasó számára valószínűleg ezek a megállapítások igazi újdonságot jelenthetnek, ugyanis a nyugatnémet történelemnek ez az aspektusa nálunk jóformán ismeretlennek számít. Tomberger szerint a nácik meglehetősen atrocitásait 1945-től a hetvenes évekig a német közvélemény igencsak marginálisan kezelte. Bár agyonhallgatásról nem beszélhetünk (tisztában voltak vele, hogy sokakat nemi identitásuk miatt üldöztek vagy zártak koncentrációs táborokba), leginkább csak mellékesen említették meg őket, s a hetvenes évek előtt az NSZK-ban nem igazán történt kísérlet arra, hogy alaposabban utánajárjanak a problémának. Ennek Tomberger szerint az egyik fő oka, hogy a 20. század első felében a homoszexualitást nem csak a náci Németországban tekintették deviáns, sőt büntethető viselkedésformának: Nagy-Britanniában például csak a hatvanas években törölték el azt a törvényt, miszerint a leleplezett homoszexuális személyt kényszergyógykezeltetésre lehet küldeni. Bár a második világháború után Nyugat-Németországban már nem léteztek olyan törvények, amelyek aktívan büntették az azonos neműek kapcsolatát, ez a többségi társadalom szemében még hosszú ideig devianciának és tabutémának minősült. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy az NSZK-ban, ha tudtak is arról, hogy a náci korszakban tartottak fogva embereket nemi irányultságuk miatt, ezt önmagában nem tekintették annyira komoly bűnténynek, legfeljebb a köztörvényes rabokkal szembeni általánosan rossz nemzetiszocialista bánásmódot emlegették fel ezzel kapcsolatban.

A hetvenes évek fordulatot hozott ebben a diskurzusban, elsősorban az ekkoriban formálódó nyugatnémet melegjogi mozgalomnak köszönhetően. A mozgalom elsődleges célja az volt, hogy a melegeket a többségi nyugatnémet társadalom elfogadja teljes jogú tagjának, és ennek részét képezte, hogy elkezdték a nácik meglehetősen atrocitásainak feltárását. Noha ez alapvetően pozitív változást jelentett, problémaként merült fel, hogy az ekkoriban születő meleg közösség anakronisztikus módon visszavetítette önmagát az 1933–1945-ös korszakba, amikor pedig a homoszexuálisok még nem képeztek közös identitáscsoportot. A hetvenes években ennek köszönhetően úgy beszéltek a nácik meglehetősen akcióiról, mint közösségellenes bűntettekről, holott a nácik ez esetben egyszerűen a viselkedésformát kriminalizálták.

Az ebben a tartalmi egységben foglalt tanulmányok közül a Gudrun Hauer, a bécsi Politikatudományi Egyletem nyugalmazott lektora, illetve a bécsi meleg közösség LAMBDA című lapjának vezető szerkesztője a náci államról mint „*kényszerített heteroszexuális/hetero-normatív képződményről*” (27.) beszél, azaz azt hangsúlyozza, hogy a náci propaganda lényegében nem csupán üldözte a homoszexuálisokat, hanem igyekezett kizárni őket a köztudatból. Hauer feminista szempontból elemzi a náci állam nemiséghez való viszonyát, hangsúlyozva, hogy mindez még az elfogadott heteroszexuális viselkedést is egyfajta hierarchikus rendszerbe helyezte,

vagyis lényegében a férfit és a nőt nem egyenrangú felekként képzelte el, hanem az egyértelmű férfiuralom mellett foglalt állást. Ennek következménye szerinte, hogy a kötetben tárgyalt különböző nemi identitások elleni támadások intenzitása között igen komoly különbségek állhattak fent. A náci jogrend elsősorban a férfiak csoportjait támatta, így a meleg és biszexuális férfiakat, illetve a transzvesztitákat; a nők ennél jóval kevésbé érdekelték. Hauer még azt is megjegyzi, hogy míg a náci koncentrációs táborokban nagy számban voltak meleg férfiak, leszbikusokról (főleg olyanokról, akik emiatt kerültek be), jószerivel nem tudunk.

A korábban már említett szociológus, a jelenleg a brémai egyetem professzor emeritusaként tevékenykedő Rüdiger Lautmann, a téma úttörő kutatója, képet ad arról, hogyan működött a nemzetiszocialista jogrend a melegekkel szemben. Ebben a tanulmányban tulajdonképpen sok már ismert tény is tárgyalásra kerül, például a homoszexuális férfiak kényszerített sterilizálása (ilyen ítéletekről már az 1946-os nürnbergi persorozatban is számoltak be áldozatok). Mindezek ellenére azonban fontos és jól megírt összefoglaló ez a náci állam szervezett intézkedéseiről a melegekkel szemben, amely kontextusként szolgálhat a kötetben megjelent más elemzésekhez. A Magnus Hirschfeld Alapítvány a szexualitás történetével foglalkozó munkatársa, Günter Grau a korszak és a téma elismert szakértőjeként egyrészt a homoszexuálisok üldözésének különböző formáit tárgyalja, másrészt reflektál a kutatás jelenlegi állására. Az üldöztetés, amint erre rámutat, nem a táborokkal kezdődött, sőt: a koncentrációs tábor egy olyan út végállomását jelentette, amelynek számos egyéb állomása is létezett. A legenyhébb eset a rendőri zaklatás és az utcai inzultusok sora volt, amiket a homoszexuálisok valószínűleg már a Weimari Köztársaság idején is kénytelenek voltak elszenvedni. A különbség ebben az esetben annyi volt a korábbiakhoz képest, hogy a náci uralom időszaka alatt a rendőrség, a jogállami keretek lassú eltűnésével egyre többet engedhetett meg magának. Grau beszámol arról is, hogy a német rendőrség és a Gestapo a harmincas években számon tartotta a homoszexuálisok ismert találkozóhelyeit, ahol gyakran tartottak razzikiákat. Ugyancsak a korra jellemző sajátosság volt, hogy az utcai erőszak aktusait immár nem elsősorban magánemberek követték el, hanem olyan államilag támogatott erőszakszervezetek is hajtottak végre „spontán” támadásokat, mint a paramilitáris szervezetként működő SA, amely szervezet egyébként a nemzetiszocialista Németországban szinte kisajátította és bizonyos formában „legalizálta” saját maga számára az utcai erőszakot.

A könyv második nagyobb, a *Csoportperspektívák (Gruppenperspektiven)* címet viselő tartalma egysége nyolc tanulmányból áll. Az itt megjelenő tanulmányok közül az első Stefanie Wolteré, az Institut für Zeitgeschichte egykori munkatársáé, aki a különböző LGBTQ személyek élethelyzetéről és a velük szembeni elnyomó intézkedésekről ír. Wolter tanulmánya módszertani szempontból is érdekes, ugyanis részletes képet ad a forrásadottságokról. A szerző sokszínű forrásbázis felhasználhatóságára világít rá: naplóbejegyzések, rendőrhatalósági és katonai jelentések, levelek, a különböző szervek belső iratanyagai állnak a témában kutató rendelkezésére. Ezek a források egyrészt lehetőséget adnak a mikroelemzésekre, másrészt pedig közelképet kaphatunk az erőszakról és mindazokról a nehézségekről, amelyek homoszexuálisok mindennapi életét nehezítették. Hasonlóan közeli perspektívában vizsgálódik Jens Dobler írása is, amely a berlini Schwules Museum

anyagai alapján próbál képet adni a nemzetiszocialista melegellenes erőszakról. Dobler Stefanie Wolternél szűkebb csoport helyzetét vizsgálja: a meleg férfiakét, mindemellett a múzeumi anyagok vizsgálata alapján szintén a mikro-perspektíva lehetősége bontakozik ki. A kötet egyéb írásaival kissé szembehelyezkedő álláspontot képvisel a berlini Humboldt Egyetem szexualitással foglalkozó tudományos munkatársa, Andreas Pretzel. Pretzel tanulmánya a meleg náciokról, azaz a hatalommal közvetlen kapcsolatban álló, sőt a hatalmat birtokló csoport nemi elhajlásairól számol be. Pretzel természetesen nem hagyja ki az Nemzetiszocialista Német Munkáspárton (NSDAP) belüli legismertebb meleg-botránnyt, Ernst Röhm és az SA-vezetők ügyét. Röhm a húszas évek elejétől Hitler legközelebbi embereinek egyike volt, ő hozta létre a náci párt első számú erőszakszervevé vált SA-t. Az, hogy Röhm homoszexuális, valószínűleg mindig is nyílt titok volt Hitler és a náci vezetés számára, ahogy az is, hogy az SA számos egyéb vezetőjének is lehettek ilyen hajlamai. Ugyanakkor a mozgalmon belüli súlya miatt a kérdés egészen 1934-ig nem került elő. 1934. június 30-án, az úgynevezett „hosszú kések éjszakáján” Hitler a náci vezetés több tagjával együttműködve² lényegében rög-tönítelő perek útján, illetve sok esetben mindenféle ítélet nélkül legyilkoltatta az SA vezetését.

A „hosszú kések éjszakája” azért is érdekes, mert a nemzetiszocialista sajtó ebben az esetben kimondottan hangsúlyozta, hogy milyen „visszataszító” helyzetben találtak rá egyik-másik SA-vezérré. Ugyanígy azt sem rejtették véka alá, hogy az SA vezetése már régóta új efféle játékokat. Természetesen ez kivételes eset volt: a náci párt tagjairól a rendszer fennállása idején hivatalosan nem mondtak ki ilyen vádakat. Röhm esetében hatalmi harcra volt szó: egyrészt, Hitler meg akart szabadulni a hatalomátvétel után egyre kellemetlenebbé váló erőszakszervezet vezetőitől, hogy helyükre jóval kezelhetőbb embert nevezhessen ki (ahogy azt még 1934 nyarán meg is tette). Másrészt, Heinrich Himmler személyes ambíciója is közrejátszott, aki az általa vezetett SS-t akarta az ország elsőszámú erőszakszervezetévé emelni. A mi szempontunkból nagyon is érdekes azonban, hogy a goebbelsi sajtó milyen komoly propagandaértéket tulajdonított a kivégzett és meggyilkolt SA-vezérek nemi érdeklődésének. Valójában ez a fajta kommunikáció a rendszer vulgáris populizmusát tükrözi: közléseit a lehető legalantasabb, már-már a pornográfia felé hajló, hosszú leírásokkal igyekezett eladhatóbbá tenni, ami még akkor is igaz, ha ezeket a közléseket a felháborodás jelmezébe öltöztette. Ugyanez a tendencia érhető tetten Julius Streicher *Der Stürmer* című antiszemita heclapjában is.

Pretzel persze nem gondolja, hogy Röhm és közvetlen környezetének esete volt az egyetlen, amikor a nemzetiszocialista mozgalomban megjelent a homoszexualitás. Valójában inkább az ellenkezőjét állítja: a náci pártban és annak olyan rokon-szervezeteiben, mint az SA vagy az SS, rengeteg szinten jelen volt – bár, mint azt már korábban említettem, a rendszer fennállása idején az ilyen vádak nem kaphattak nyilvánosságot. A rendszer bukását követően azonban egyre inkább. Itt

² Joseph Goebbels és Hermann Göring tevőlegesen is részt vállaltak az akcióban. A főszervezők mégis Heinrich Himmler, az ekkor még aránylag jelentéktelen SS vezetője, valamint jobbkeze, Reinhard Heydrich voltak.

egy pillanatra vissza kell kanyarodnom egy korábbi állításhoz, miszerint a homoszexualitás a háború utáni Németországban éppoly kevésbé volt társadalmilag elfogadott, mint a náci rendszer alatt. Ugyanis éppen ez volt az oka annak, hogy a negyvenes évek végén és az ötvenes években annyira szívesen vádolták a nemzetiszocialista vezetőket és szervezeteket ezzel: Pretzellel együtt én is úgy látom, hogy a megalapozott vádak mellett az alaptalanok nagyon is alkalmasak voltak a rendszer démonizálására – ami pedig éppenséggel fontos részét képezte a frissen alapított NSZK közbeszédének.

Persze a meleg náci képe nem minden esetben állta meg a helyét. Sok esetben természetesen igen: az erősen férfiközpontú társadalomban, ahol a nőket háttérbe szorították, valamint az olyan zárt férfiközösségekben, amilyené Himmler az SS-t fejlesztette, szinte természetes módon alakultak ki férfiak közti kapcsolatok, amelyek egy része ráadásul nem is feltétlenül egyenlőségen alapult. Az SS tagságán belül sok vezető élt vissza a helyzetével alárendeltjeivel szemben, és az efféle nemi erőszak többnyire semmiféle következményt nem vont maga után. Ugyanakkor például Hitler esetében a homoszexualitás csak felmerült, de semmilyen döntő bizonyítékunk nincs rá, hogy a Führernek bármikor lett volna ilyen kapcsolata. Hitlerrel kapcsolatban megjegyzendő, hogy számos különböző szexuális devianciával vádolták meg halála óta: mazochizmussal, sadizmussal, impotenciával, pederasziával – csakhogy a legelterjedtebbeket említsem. Valójában azonban nagyon keveset tudunk a nemi életéről, így ezek legfeljebb homályos feltevések, noha éppen ettől igencsak népszerűek.

Egy-egy tanulmányt szentel a lesbikusok helyzetének a pszichológus Ulrike Janz, az észak-rajna-vesztfáliai Frauen & Gesundheit központ munkatársa és Claudia Schoppmann történész. Az újságíró Ingeborg Boxhammer és a politológus Christiane Leidinger pedig közös fejezetet írt a lesbikusok üldöztetéséről, LGBTQ és feminista szempontok alapján. Természetesen kellőképpen érdekes és kevésbé kutatott témáról van szó, így az írások mindegyike számos izgalmas esetet vonultat fel, habár mindhárom írás kénytelen belátni, hogy a női homoszexualitást a náci államban soha nem tartották olyan komoly problémának, mint a férfiak nemi devianciáit. Így például a transzvesztitizmust, amelyet Rainer Herrn tanulmánya dolgoz fel. Herrn a berlini Medizin der Charité tudományos munkatársa. Tanulmányának már a címe is egy, a náci sajtóból vett idézet: *„A mai államvezetés nem nézheti el, hogy férfiak szabadon mászkáljanak női ruhában az utcákon.”* Az utóbbi idézet egyébként rávilágít a probléma lényegére: a náci vezetés a transzvesztitákat közérkölsbe ütköző okok miatt üldözte, bár a velük szemben alkalmazott erőszak mértéke és formái alapvetően ugyanazok voltak, mint amiket a férfiruhába öltöző meleg és biszexuális férfiaknak kellett elszenvedniük. Emellett a náci jogrend nem is tett különbséget a meleg és a transzvesztiták között, a különbség legfeljebb annyi volt, hogy a transzvesztitákat könnyebben felfedezték. Valójában ez azt is jelentette, hogy a német nagyvárosok utcáiról a náci hatalomátvétel után igen gyorsan eltűntek a transzvesztiták. Ez főleg Berlinben lehetett feltűnő, ahol a Weimari Köztársaság idején igen szabados éjszakai élet volt jellemző. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a konzervatívabb gondolkodású polgárok rendszeresen hangot adtak nemtetszésüknek, a húszas évek Németországának összes nagyvárosát a szexuális felszabadultság jellemezte. Ennek okait itt a terjedelmi korlátok miatt nem áll

módban részletezni, azonban minderről meglehetősen részletes összefoglalása olvasható Robert Beachy *Das Andere Berlin* című könyvében.³

Mindamellett úgy látom, hogy a náci rendszer e kötetben is tárgyalt drákóian kegyetlen meleggellenes intézkedéseit is indokolja, hogy a megelőző korszakban a homoszexuálisok és transzvesztiták viszonylagos szabadságot élveztek, illetve, hogy más országokhoz képest sokkal inkább szem előtt voltak. Más totális rendszereknek nem, vagy csak sokkal marginálisabban jutott eszébe ez az áldozatcsoport. Herrn állítása értelmében ettől függetlenül éltek ilyen emberek Németországban, ám inentől kezdve el kellett rejteniük identitásukat. Ráadásul még így is számos nehézséggel kellett szembenézniük, hiszen nagyon nehezen tudtak beilleszkedni férfiként a nemzetiszocialista társadalomba. Ugyanilyen problémákkal kellett megküzdenie az interszexuális személyeknek, akikről Ulrike Klöppel, a berlini Humboldt Egyetem gender-elmélettel foglalkozó professzora által jegyzett utolsó fejezet szól.

A tanulmánykötet utolsó, négy fejezetből álló nagyobb tartalmi egysége regionális és helyi szinten elemzi a homoszexuális emberek helyzetét a korszakban. Ezek a fejezetek azért is izgalmasak, mert a kutatók egy-egy területet átfogó, folyamatban lévő kutatási projektekről számolnak be. Michael Buddrus, a berlini, illetve müncheni Institut für Zeitgeschichte munkatársa Mecklenburgról ír röviden. Kutatócsoportja az északnémet tartomány rendőrségi és ügyészségi iratállományát, illetve a rendkívüli (statáriális) bíróságok ítéleteit tekinti át, és ezekből igyekszik képet adni a helyi meleg közösség helyzetéről. Mecklenburg azért lehet érdekes, mert egy alapvetően kisvárosi/falusias szárazföldi régió mellett a Balti-tenger partján egy nagyvárosi jellegű település (Rostock), illetve számos olyan üdülőhely is megtalálható itt, amelyeket nyaranta az ország más részeiből származó turisták tömegei látogatnak. Johann Karl Kirchknopf, a bécsi melegjogi intézet (QWIEN) tudományos munkatársa egészen más jellegű területről számol be: Bécsről. Bécs két okból is különleges területnek számít. Egyrészt, mert a városban csak 1938-ban, az Anschlusst követően vezették be a náci törvényeket, addig meglehetősen kozmopolita és szabadelvű volt; természetesen nagy számú meleg közösséggel, amelyet nagyon is hirtelen érintettek a németországi drákói rendelkezések. Másrészt, ez az egyetlen nem Németországot tárgyaló kutatási projekt a tanulmánykötetben, ami szintén kiemeli. A bécsi kutatók még nagyon kezdetlegesek, így Kirchknopf alig említ konkrétumokat. Érinti viszont a küszöbön álló nehézségeket: főleg az osztrák levéltárakban őrzött iratanyag hiányosságairól ír, valamint arról a problémáról, hogy számos ügymenet feltárásához egyszerre kell németországi és ausztriai forrásokat áttekintenie. Ulf Bollmann, a hamburgi Genealogische Gesellschaft levéltárosa elsősorban a feledést tekinti problémának, ezért hangsúlyozza, hogy az iratanyag feldolgozása mellett az áldozatok visszaemlékezéseit is ugyanannyira fontos feladat megőrizni. Ezt az egységet és a kötetet Albert Knoll, a dachau koncentrációs tábor emlékközpontja levéltárosának müncheni kutatása zárja. Knoll kutatócsoportja azért is jelentős, mert München a Harmadik Birodalom egyik központjának számított, kellően nagy és kozmopolita múltú hely volt ahhoz, hogy jelentős LMBTQ közössége legyen, ugyanakkor a kisvárosias és konzervatív jelzők is ugyanígy illenek a városra, amely egyáltalán nem emlékeztetett a nyüzsgő metropoliszként ismert Berlinre. Éppen ezért egyrészt

³ BEACHY, 2015.

megfelelően nagy a feldolgozható ügyek száma, illetve, a város kulcspozíciójából eredően, az itteni hatóságok különösen hatékonyan dolgozhattak.

Mindent összevetve tartalmas és újszerű könyvet tarthat a kezében az olvasó, amely sokszempontúságával jól megmutatja, hogy hol tart ma a téma kutatása. Emellett sikerült számos olyan kérdést megfogalmaznia, amelyek meglátásom szerint előrelendíthetik a problémakör mélyebb összefüggéseinek feltárását. A szerkesztő, a modernkori német mentalitástörténet és a diktatúrák áldozatainak komoly kutatójaként elismert Michael Schwartz, egy olyan szerzőgárda tanulmányait foglalja egy kötetbe, amelynek jól prezentált kutatási eredményei egy kellemően olvasmányos, ám szakmai szempontból is komoly kötet megjelenését tették lehetővé. A kötet természetesen elsősorban nem a laikus olvasónak szól, hanem inkább a tudományos világnak, hiszen a kutatási perspektívák és a historiográfiai vonatkozások, amelyek hangsúlyosan jelennek meg benne, inkább a téma iránt tudományos szempontból komolyan érdeklődő történészeknek és szociológusoknak jelentenek fontos támaszt. Ugyanakkor persze éppen a fentebb már említett olvasmányosság az, amelyre a szerzők ügyeltek, valamint, mivel a témát napjainkban komoly érdeklődés övezi, valószínűleg a laikusok számára is izgalmas lehet. Ugyanez az oka, amiért ma Magyarországon is érdemes erről a tanulmánykötetről beszélni: a nemiség kérdése az utóbbi pár évben hazánkban is a közérdeklődés és a közbeszéd részévé vált, ugyanakkor a hazai közönség a náci homoszexualitás-ellenes terrorjáról meglehetősen felületes ismeretekkel rendelkezik.

Béresi Ákos

Felhasznált irodalom és rövidítések

BEACHY

2015 BEACHY, Robert: *Das Andere Berlin. Die Erfindung der Homosexualität: eine deutsche Geschichte 1867–1933*. München, Siedler Verlag, 2015.

JELLONNEK

1990 JELLONNEK, Burkhard: *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz. Die Verfolgung von Homosexuellen im Dritten Reich*. Paderborn, Schöningh, 1990.

LAUTMANN

1977 LAUTMANN, Rüdiger: *Seminar Gesellschaft und Homosexualität*. Frankfurt, Suhrkamp, 1977.

LAUTMANN-JELLONNEK

2002 LAUTMANN, Rüdiger – JELLONNEK, Burkhard: *Nationalsozialistischer Terror gegen Homosexuelle. Verdrängt und ungesühnt*. Paderborn, Schöningh, 2002.

HOFFSCHILDT

1999 HOFFSCHILDT, Rainer: *Die Verfolgung der Homosexuellen in der NS-Zeit: Zahlen und Schicksale aus Norddeutschland*. Berlin, Verlag Rosa Winkel, 1999.

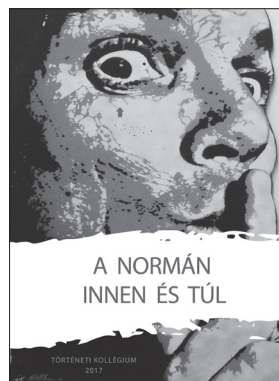

A normalitás határai

A normán innen és túl. Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiból. Szerk.: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola. Budapest, Történeti Kollégium, 2017. 264.

A társadalom írott és íratlan szabályai, melyek kiterjednek a viselkedésre, a gondolkodásra, valamint az érzésekre, minden korban olyan elvárásokat állítanak a közösségek tagjai elé, amelyek alapján tájékozódni tudnak az őket körülvevő társas közegben, segítve az egyéneket a világ értelmezésében és értékelésében.¹ Az ebből a keretből való kilépést, a határok szándékos, vagy szándék nélküli áthágását definiálják a társadalomtudományok devianciaként. A normatív keretek azonban nem mindig tudnak valós igazodási pontként funkcionálni, így sok esetben képlékeny a „normális” és a „deviáns” közötti választóvonal.

A Történeti Kollégium² 2016. március 7-én és 8-án tartott konferenciáján arra a kérdésre kereste a választ, hogy hol és hogyan húzható meg tudományosan e két fogalom közötti határ. Az előadások vezérfonala a deviancia történeti kutatása volt, a múlt egy-egy társadalmi jelenségének bemutatásán keresztül, az interdiszciplinaritás szempontjait is segítségül hívva. Az elhangzott előadások írott változataiból megjelent tanulmánykötet a konferenciával azonos, *A normán innen és túl* címet kapta. Ugyan a szerkesztők bevezetőjükben továbbra is a különböző deviáns viselkedési formák történeti vizsgálatát adták meg rendezőelvnek, a tanulmányokon végigtekintve jól érzékelhető, hogy e hangsúly eltolódott, és a *deviancia* helyett a *norma* vált központi fogalommá, az egyes szerzők ehhez képest határozta meg témáikat.³ A kötet nyitó gondolatai továbbá azt az értelmezést nyújtják az olvasóknak, hogy a normaszegő viselkedési mintázat mint „betegség” kerül tárgyalásra az írásokban. Ez a megközelítés mind a filozófiában, mind az orvostudományban elterjedt, ugyanakkor a szociológiai devianciafogalom fejlődését is nagyban meghatározta. A betegség ilyen értelemben az a kóros elváltozás, mely az alanyban

¹ FEKETE, 2001. 17–18.

² „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanaszékén működő Történeti Kollégium célja, hogy tutoriális formában segítse a hallgatókat korszerű és elmélyült történeti ismeretek megszerzésében.” (<http://tortenetikollegium.oldalunk.hu/site.php?sd=tortenetikollegium> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 02.)

³ A konferencián elhangzott 24 előadásból 12 tanulmány került a kötetbe, amelyek mind a normától eltérő jelenségekkel foglalkoznak, de a deviancia fogalmának más-más értelmezéseit használják fel.

valamilyen hiányt vagy többletet eredményez, és ennek egyensúlyba helyezésével orvosolható a probléma, a normális állapot – legalábbis elvi síkon – helyreállítható.⁴ A tanulmánykötetben szereplő szövegek azonban messze túllépnek ezen a kereten, és bár felhasználják a deviáns mint kóros meghatározás előnyeit, más nézőpontokat is beemelnek vizsgálataikba. A norma nemcsak viszonyítási pontként jelenik meg a kötetben, hanem teret kap az a szociológiában Durkheim óta jelenlevő elgondolás is,⁵ amely szerint a deviancia része a társadalmi egésznek.

Az eltérő értelmezési lehetőségeket mutatja, hogy a szociológiai megközelítés egészen az 1950-es évekig csak a szándékos normaszegést tekintette devianciának,⁶ majd az 1960-as évektől már külön irányzatnak számított az egymás mellett párhuzamosan létező normák vizsgálata is. A fogalmi tágulás és az elemzési módok bővülése árnyalja a normák konstruálásának folyamatáról alkotott képet, és megerősíti azt a tudományos alapállást, miszerint egy kultúra és egy közösség csak annyiban működőképes, amennyiben létezik a „*határokon kívülre merészkedők, a limiteket áthágók, a kulturális toleranciát megkísértők tábora*”.⁷ A normán innen és túl tanulmányainak történeti megközelítése, a szövegekben szereplő aktorok mozgatórugóinak elemzése épp ezt az elképzelést erősíti meg. A deviancia tehát sokszor kórosként, nem kívánatosként, mégis állandóan jelenlevő, „normális szociológiai jelenségként” tűnik fel a kötetben. A szerkesztők jól rátapintottak arra, hogy a deviancia nem értelmezhető önmagában, és bár a megközelítés kiindulhat a kóros és a normatív irányából is,⁸ de csak az adott normához és társadalmi kontextushoz képest értelmezhető. Ez a komplex látásmód nemcsak a kötet címében, hanem a tanulmányokban is megjelenik, ezért találó a normához való viszonyítás, annak „innen és túl” történő vizsgálata.⁹

A kötet három fejezete, bár látszólag a normák köré rendeződik, kevésbé a normatívák szempontjából csoportosítja a tanulmányokat, inkább az írások általánosabb kérdésfelvetéseinek tematikáját követi. Az első fejezet, amely a munkák közel felét magában foglalja, a *Törvény és normaszegés viszonyát* vizsgálja, a második rész különböző *Reprezentációkat* elemez, a záró egység pedig a *Vallás és normarendszer* lehetséges összefüggéseire fókuszál. A kifejezőnek tűnő alcímek ellenére a konferenciakötet központi témája közel sem egyformán hangsúlyos az egyes írásokban. Jól ellensúlyozza ezt a szerkesztők munkája, akik egy olyan tanulmányt választottak bevezetésül, mely hatásosan felvezeti a kötet legfőbb kérdéseit, útmutatót nyújtva a további munkákhoz, valamint nemcsak a kötet problémafelvetésének többszintű értelmezésére, hanem a szövegek közötti átjárhatóság keresésére is ösztönzi az

⁴ CANGUILHEM, 2004. 15–16.

⁵ Émile Durkheim *A bűnözés normális jelenség* című 1894-es tanulmányában mutat rá arra, hogy míg a társadalom számára lehet nemkívánatos egy viselkedési forma, az működhet kultúrákon átívelő szükségszerű létezőként, azaz „normális szociológiai jelenségként”. (DURKHEIM, [1984].)

⁶ PIKÓ, 2005. 141.

⁷ BIRÓ, 1998. 7.

⁸ Míg August Comte kórostól a normális felé, Claude Bernard épp ellenkezőleg a normális irányból közelítette meg a kérdést, elméleti alapot nyújtva a további kutatásoknak. (CANGUILHEM, 2004. 18.)

⁹ Már „a deviancia” betegségként való értelmezése is a normát vette alapul, az attól való pozitív vagy negatív irányba való eltérést tekintette kórosnak.

olvasót.¹⁰ Molnár Dániel a 17. századi Új-Angliában a bestialitás példáján keresztül mutatja be, hogy a szigorú szabályok bevezetése a telepeseknél korántsem volt összhangban a kiszabott büntetésekkel. A bestialitásért halálra ítélték esetében feltehető az ügyek koncepciój jellege, a közösség az eljárás folyamán saját elzárkózásának, elvonulásának szükségességét támasztotta alá a „bűnös Angliával” szemben. A szövegből tehát kiolvasható, hogy az újonnan létrehozott norma milyen értelmezését kívánja adni a csoport tagjait körülvevő világnak, hogyan fejezi ki identitásukban az elkülönülést egy másik közösségtől.

Ahogy az Új-Angliáról szóló tanulmányban megfigyelhetjük a norma határainak kettéválását az írott törvényekben foglalt szabályokra és a valós ítélkezési gyakorlatra, úgy a következő tanulmány épp arra mutat rá, hogy az eltérő normaértelmezések miként ütközhetnek a bírósági eljárás során. Bálint Petra írásában a 18–19. századi büntetőperek két síkján keresztül kívánja értelmezni a bűnhöz való hozzáállást, a népi megközelítést, és a bírósági eljárás menetét összevetve. *„A nép tagjai tehát sokszor azért követnek el bűnt, mert a hatósági törvényt megszegték, azonban saját közösségi törvényüket nem.”* (34.) Más megítélés alá eshetett a cselekvés attól függően is, hogy ki volt az elszenvedője. A szerző Edward P. Thompson „morális ökonómia” fogalmát (37.) használja a különböző társadalmi rétegek eltérő normáinak érzékeltetésére, és külön vizsgálja a büntetett eltérő megítélését a nemek közt, rátapintva a probléma összetettségére. A tanulmány erőssége, hogy jól elkülöníthető benne a norma két különböző, akár párhuzamosan is létező fajtája: egyrészt megjelenik mint szokás, tradíció, másrészt pedig jelen van a rendeletek, törvények által való meghatározottsága is.¹¹ Bár a tárgyalt esetek bemutatása többnyire leíró jellegű marad, a szerző érzékelteti a kutatás lehetséges bővítését azzal, hogy felteszi a kérdést, vajon milyen kapcsolat állt a két normatíva között, egyáltalán mekkora jogi ismerettel rendelkeztek a bíróság elé állított emberek.

A Bezsényi Tamás által vizsgált két Kádár-kori esetenél a vádlottak igencsak tisztában voltak a törvényi szabályozással és annak kijátszhatóságával. A szabályok megkerülése hiába volt mindkét esetben egyértelmű, a különböző hatósági szervek nehézkes működése, diszfunkcionalitása nem tette lehetővé a hatékony bűnüldözést, az ítélethozatal megmaradt az egyének szintjén, az egyik esetben ráadásul felmentéssel végződött. A tanulmányban arra láthatunk példát, hogy az elkövetett normaszegés miként hat vissza a rendszerre, mennyiben képes a normaadó szabályainak megerősítésére, milyen kölcsönhatás révén alakulnak a deviancia határai.

A kötet következő írásában nem beszélhetünk tudatos normaszegésről. A Polyák Petra által vizsgált kérdésben sokkal inkább egy felülről a csoportra erőltetett szabályozás jelenik meg, melyet a hatalom – nevelési céllal – megpróbál normálisként feltüntetni. A Rákosi-korszakban a felsőoktatásban működő társadalmi bíróságok működésének elemzése során azonban egy kulcskérdés nyitott maradt: vajon a hallgatók csoportja mennyire tudott azonosulni a társadalmi bíróságok

¹⁰ A szöveg akár mindhárom – a szerkesztők által meghatározott – kategóriába beilleszthető lenne. A törvényes rend szabályai mellett a tanulmányban megjelenik egy közösség identitásának reprezentációja, érintőlegesen pedig a vallás szerepével, az abból fakadó erkölcsi normák értelmezésével is találkozhatunk.

¹¹ A típusokról bővebben lásd FEKETE, 2001. 24–27.

procedúrájával, mennyiben vált valódi normatívává az intézmény által nyújtott társadalomkép?¹²

A hatalom és társadalom megítélésének kettőssége jelenik meg Szász Antónia írásában is. *A kiberbűnözés* társadalmi kontextusa több szempontból is kilóg a kötetből. Egyrészt nem történeti témával, hanem a napjainkban megjelenő normaszegés egyik igen gyakori formájával foglalkozik, másrészt a leíró jellegű, a számítógépes bűnözés témáját körüljáró tanulmány végén a szerző határozott állást foglal egy olyan norma mellett, mely sokkal inkább a hivatalos közeg és a jog, mint a társadalom sajátja. A tanulmány implicit módon, de magában rejtje azt a határelmosódási problémát, amit Bálint Petránál is olvashattunk.¹³ A különböző normák ütközése ez esetben azért is problematikus, mert globális, egész világot átfogó kérdéskörrel van szó. Szász körbejárja, mit jelent ez esetben a deviancia, de mindeközben úgy foglal állást, hogy nem mutatja be a lehetséges utakat, miként lenne „gyógyítható” az általa kórosként definiált viselkedés, és nem tér ki arra sem, milyen megoldási javaslatok születtek ezidáig a bűnözői anonimitás feloldására, vagy éppen arra a problémára, hogy mely hatóság illetékességi körébe kellene tartoznia a témával kapcsolatos bűnüldözésnek és igazságszolgáltatásnak. Azt azonban a fejezet írásai egyöntetűen tükrözik, hogy a törvények által szabott normák és a társadalom által kialakított szabályrendszerek nem mindig állnak összhangban egymással.¹⁴

A *Reprezentációkról* szóló munkákban a deviancia mint kóros állapot kerül előtérbe. Az első három tanulmány olyan eseteket tárgyal, ahol az átlag társadalmi viszonyokhoz képest vagy többlet, vagy hiány jelentkezik a deviáns karaktereknél. Ez jelentheti az anyagi bizonytalanságot, erkölcsösség hiányát, vagy akár a boszorkányszerepben feltűnő nők különleges képességeit, melyek nemcsak csodatettekben manifesztálódnak, hanem a közösségre való nagyobb ráhatásuk felismerésében is. Kovács Janka 16–17. századi angol irodalmi alkotások (*rogue literature, broadside ballads*) alvilágképéből rekonstruálja a „normális világ” értékrendjének egyes elemeit (141.), Steinmacher Kornéliánál pedig a balladák bűnbakképzése jelenik meg. Bálint Angelika a szociális riport műfajának elemzésével mutatja be a szegények kriminalizálását. A három szöveg közti átjárást a női szerepek, a nélkülözés és a térbeliség vizsgálata is biztosítja. A különböző műfajok narratív elemzése során nem maradnak el azon szempontok, melyek alapján nemcsak az adott korszak forrásai mutatnak egy irányba, hanem a szövegek összevetésével párhuzamokat találhatunk egy tágabb társadalomtörténeti kontextus megrajzolásához is. A három tanulmány mégis eltérő eredményre jut: Kovács Janka elsősorban a többségi társadalom értékrendjével kapcsolatban von le következtetéseket, Steinmacher Kornélia kutatásában a bűnbakképzés mechanizmusának bemutatása az irodalmi művek szintjén marad, míg Bálint Angelika a sztereotípiák konstruálásának folyamatába enged bepillantást.

¹² A normák és a viselkedések, a társadalmi gyakorlat és a jog viszonyának kutatása az 1990-es évektől a történetírásban is felértékelődött. A két pólus szembeállítását vitatja CERRUTTI, 1995.

¹³ A számítógépes adatlopás mint hőstett. (106–107.)

¹⁴ Érdekes lehet ezeknek a szövegeknek az újragondolása Michel Foucault elméletének tükrében, miszerint a 17. századtól kezdve az állam egyre inkább behatol a magánéletbe, és a hatalom által meghatározott normák a rendszer struktúrájának alapszövetébe úgy ivódnak be, hogy a társadalom számára szétválaszthatatlanná válik saját konstrukciójától. Lásd FOUCAULT, [1975].

Lászlófi Viola a fejezet utolsó tanulmányában az eddig tárgyaltakhoz képest újszerű, komplex rendszerben vizsgálja a normalitás határait. A szépirodalmi vonatkozás az ő munkájában is megjelenik, a témája kiindulási pontja ugyanis Thaly Kálmán kuruc vershamisítása. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a tényszerű család miként lepleződik le, hogyan kerül értékelésre és hogyan viszonyul hozzá az utókor. Az eredeti versek, a hamisított művek és az „elkövető” utóéletét is nyomon követi, szétválasztva, hogy mikor számított az ügy normaszegőnek, s mikor kísérte azt hallgatólagos beleegyezés. Lászlófi Viola elemzése nem különböző normák egymás mellett éléséből indul ki, hanem a normarendszer képlékenységet járja körül. A szerző kiválóan érzékelteti az üggyel kapcsolatban állók devianciafelfogásának különbségeit, és bár normaszegésként definiálja az esetet, a tanulmány érvrendszere és felépítése sokkal inkább azt az elképzelést támasztja alá, hogy az aktuális igényeknek megfelelően a norma határait rugalmasan kezelték, időnként – saját tudományos, vagy a rendszer politikai érdekeit szem előtt tartva – elmozdították a szereplők.¹⁵

A kötet utolsó nagy témaköre a vallás által alakított normarendszereket vizsgálja. Az itt található három tanulmány mindegyike a keresztény kultúrkörből indul ki, azon belül is elsősorban a katolikus egyház történetébe enged bepillantást. Kökényessy Zsófia a klasszikus római norma és a Szent Ágoston által meghatározott új keresztény családmodell kapcsolódását vizsgálja, Ágoston, az új norma megfogalmazójának szemszögéből. Gyöngyössy Orsolya tanulmányában az egyház erkölcsfegyelmezési gyakorlata úgy jelenik meg, mint a normához való visszatérés egy lehetséges útja, Frauhammer Krisztina pedig a női imakönyvek virágnyelvének megfejtésével mutat rá a szexualitással kapcsolatos katolikus elvárásokra. A tanulmányokban közös elemként jelenik meg az egyház tanító szerepe: három különböző „pedagógiai módszeren” keresztül kapunk képet arról, hogy az intézményesült vallás miként befolyásolja az emberek hétköznapjait. Kökényessy Szent Ágoston *Vallomások* című művének műfaji sajátosságait bemutatva utközteti a kétféle normarendszert, végig megtartva a keresztény családmodellt a fókuszpontonban, azon belül kiemelve a családanya szerepét, aki a norma tökéletes képviselőjeként jelenik meg. Itt érdemes felidézni Kovács Janka tanulmányát, amelyben ezzel ellentétesen a családi értékekhez kapcsolható normákat áthágó nő (például a gyerekgyilkos vagy a férjgyilkos) a családi értékek elutasítójaként, és ezzel a társadalmi rend „felforgatójaként” jelenik meg.

Az ökeresztény egyházatya kapcsán már megjelenik a bűn – a kereszténység egyik alapmotívuma – mint deviancia, elsősorban egy belső, lelki harc részeként. A Gyöngyössy által vizsgált egyházi intézményben a bűn nemcsak az egyénre, hanem a közösségre is tartozik. A tanulmány akár az első fejezetben is helyet kaphatott volna, hiszen az állami törvényekhez hasonlóan az egyház is szigorú szabályokon keresztül próbálta a társadalom tagjainak viselkedését saját elvárásaihoz igazítani. A vizsgált esetek közötti különbség abban mutatkozik meg, hogy az egyházi erkölcsfegyelmezési gyakorlatban a deviáns viselkedés szankciókkal

¹⁵ Így eshetett meg többek között az 1970-es években, hogy Weöres Sándor saját igazának bizonyítására még egy korábbi hamisítást is Thaly nyakába varrt (volna). (196.)

való büntetése kiegészül a visszaterelés eszközeivel is.¹⁶ A tanulmány a normaadó oldaláról közelíti meg a kérdést (akárcsak a társadalmi bíróságokkal foglalkozó szöveg, vagy Szent Ágoston interpretációja a keresztény normákról), nem vizsgálja mélyebben a hívek felfogását. Ugyanígy a női imakönyvek kapcsán sem látjuk a hívek véleményét, és azt, hogy mennyire sikerült az egyház felszentelt tagjainak belsővé tenni a bűntudatot az olvasókban, de a szerző erre frappánsan reflektál is írása végén. (242.)¹⁷

A tanulmánykötet különböző korszakokat érintő, más-más szempontokat szem előtt tartó írásai összességében egy komplex képet rajzolnak ki a társadalmi szabályrendszerekről. A szövegek mentén kitapintható, hogy „*a normális tehát egyszerre a norma kiterjesztése és kinyilvánítása. Kijelöli és megsokszorozza a szabályt. Saját magán kívül, saját maga mellett és saját maga ellenében tehát mindenre igényt tart, ami még nincs uralma alatt.*”¹⁸ Emellett az egyes tanulmányokban az egymás mellett párhuzamosan létező normák egymásra hatása is érvényre jut.¹⁹ Az itt tárgyalt szempontok explicit megjelenése, a normalitás központba helyezése azonban a legtöbb tanulmányban elmarad, annak felfejtése az olvasó feladata.

Halmos Károly a kötethez fűzött előszavában a Történeti Kollégium munkásságára helyezi a hangsúlyt, arra, hogy a hallgatók sokrétű érdeklődésének teret adva, a szakmai műhelyben a tagok megismerkedhetnek a tudományos élet különböző kihívásaival. (9.) *A normán innen és túl* című kötet valóban bizonyítja a Kollégium színvonalasságát és eredményességét, de nem tartom elképzelhetetlennek, hogy pont egy ilyen egyetemi közegben történjen bátrabb kísérletezés a hagyományos műfaji keretek megújítására.²⁰ A kötet azonban így is felülmúlja saját elvárásait. Az interdiszciplináris szemlélet, a norma különböző meghatározásainak releváns alkalmazása érzékelteti, hogy az informális és formális társadalmi kontroll befolyása folyton változik, és kutatóként ki kell lépniük a megszokott keretből, hogy lássuk annak határait.²¹

A konferenciakötetek gyakori sajátossága, hogy szerzői többségében tágabb kutatási témájukból emelnek be egy olyan részproblémát, mely igazítható az adott konferencia témájához. *A normán innen és túl* esetében a szerkesztők próbáltak egy minden tanulmányra érvényes vezérelvet megfogalmazni, mely az egyes munkákban szintén aránytalanul kerül kifejezésre. Bár az általuk előrevetített deviancia-felfogás részben megjelenik az egyes írásokban, szerencsére a betegséggé váló

¹⁶ Akár a bírósági ügyeknél, akár az irodalmi műveknél, itt is fontos szerepet kap a bűnbánás aktusa (a vétkes ezáltal elismeri deviáns viselkedését, és megerősíti a szabályok és a rendszer helyességét). A normarendszer megszegését és a bűnbánatot követheti a büntetés után teljes elutasítás, vagy, ahogyan Gyöngyössy tanulmányában látjuk, a megtérés lehetősége – kizárás helyett visszafogadás a közösségbe.

¹⁷ Frauhammer olvasatában az egyház a „szexualitás minden megnyilvánulását szabályozta”. (233.) Ez a kijelentés azonban ellentmondásban áll azzal, hogy az egyház a tudományos felvilágosítás ellen is volt. Véleményem szerint tehát nem szabályozásról, hanem tiltásról kell beszélünk, a „tisztaság” fogalma minden lehetőségét nélkülözte a tágabb értelemben vett szexualitásnak.

¹⁸ CANGUILHEM, 2004. 141.

¹⁹ PICZIL, 2005. 43–54.

²⁰ Elképzelhetőnek tartom például a kötet végén egy összefoglaló írásban a tanulmányok szintetizálását a központi kérdés mentén.

²¹ PIKÓ, 2005. 17.

értelmezés nem válik kizárólagos megközelítési móddá. A tanulmánygyűjteményben – s nem csak ebben – véleményem szerint megállná a helyét a rendezőelv bővebb kifejtése, hogy jelen írás és az olvasói reflexió ne korlátozódjon a szövegek közötti kapcsolat felfejtésére, hanem annak kritikai megközelítésére is sor kerülhessen. Összességében a kötet összeállítói és szerzői is érzékelik a meghatározott téma nagyságát, annak sokoldalú megközelíthetőségét. A kötet kézbevételekor mégis érdemes kiválasztanunk egy – a szerkesztők által meghatározottól eltérő – vezérfonalat, mely sorvezetőként további tudományos vitaindító értelmezését adhatja a tanulmányoknak.

Csicsics Anna

Felhasznált irodalom és rövidítések

CANGUILHEM

2004 CANGUILHEM, Georges: *A normális és a kóros*. Budapest, Gondolat, 2004.

CERRUTTI

1995 CERUTTI, Simona: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról In: *Társadalomtörténet másképp – A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Budapest, Csokonai Kiadó, 1995. 151–168.

DURKHEIM

[1984] DURKHEIM, Émile: A bűnözés normális jelenség. In: *A deviancia szociológiája: Szöveggyűjtemény*. Vál. és szerk.: GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1996. 9–15.

BÍRÓ

1998 BÍRÓ Judit (szerk.): *Deviációk*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1998.

FEKETE

2001 FEKETE Sándor: *Deviancia és társadalom*. Pécs, Comenius Bt., 2001.

FOUCAULT

[1975] FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat, 1990.

PICZIL

2005 PICZIL Márta: Kultúra és szubkultúra elméletek. In: *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban*. Szerk.: PIKÓ Bettina. Szeged, JATE Press, 2005. 43–54.

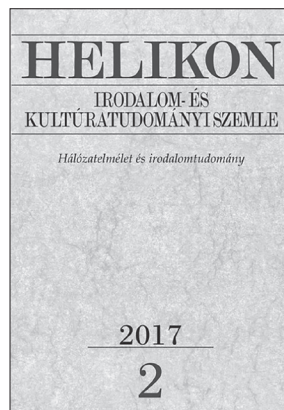
PIKÓ

2005 PIKÓ Bettina: A betegség mint deviancia: a rák, a fogyatékoság és az AIDS szociológiai megközelítése. In: *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban*. Szerk.: PIKÓ Bettina. Szeged, JATE Press, 2005. 141–150.

A Helikon legújabb száma hálózatelmélet és irodalomtudomány kapcsolatát kívánja bemutatni.¹ Az első ránézésre pusztán módszertani kérdésnek tűnő téma, nevezetesen, hogy miként lehet a manapság társadalom- és természettudományos területeken egyaránt nagy népszerűségnek örvendő *network science* kutatási eredményeit a posztmodern irodalomkutatás szolgálatába állítani, túlmutat önmagán. Először ugyanis arra a kérdésre kell megnyugtató választ adni, lehetséges-e egyáltalán alkalmazni a hálózatelmélet módszertanát azoknak az agykutatástól a szociológiáig terjedő tudományterületeknek a körén kívül, amelyek nagy adathalmazokkal és többé-kevésbé ellenőrizhető mintavételi módszerekkel dolgoznak, valamint nem idegen tőlük a kvantitatív megközelítés sem. Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk, üdvös megismerkedni a hálózatelmélet újabb paradigmáival, fejlődési trendjeivel, mindehhez

¹ Nem elsőként és valószínűleg nem is utoljára jelenik meg hálózatelméleti tematikájú irodalomtudományi kiadvány, Németh Zoltán bevezető tanulmányában alfejezetet szentel az eddig Magyarországon ebben a tárgykörben megjelent írásoknak, megrendezett eseményeknek. E szerint az összefoglaló szerint Mészáros Márton 2003-ban a *Mozgó Világ*-ban a *Mozgó Világ*-ban megjelent cikke számát az első hálózatelmélet és irodalomtudomány közt kapcsolatot kereső publikációnak. Kovács András Ferenc J. A. *szonettje* című alkotása kapcsán a monogram feloldásának lehetséges verzióiból konstruál hálózatot, felhívva a figyelmet annak centralizáltságára az egyik lehetséges feloldás, József Attila körül. A *Prae* folyóirat 2011/4. száma tartalmazott *Hálózatok* blokkot, ami többek között a hipertexttel, a szótárak kulcsszavas kereshetőségével, emellett a linearitás szemléletének és a hálózatos koncepciónak az összehasonlításával foglalkozott Szűts Zoltán 2013-ban megjelent, *A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe* címet viselő, valamint 2014-es, *Szellem a gépben - Hálózati irodalomtudomány* című könyveiben járult hozzá a szakterülethez. 2009-et követően több konferenciát tartottak már az alább részletesen ismertetett témakörben, az elhangzott előadásokból Balázs Géza, Kovács László és Szőke Viktória szerkesztésében született tanulmánykötet *Hálózatok* címmel. Említést érdemelnek még az irodalom művelőinek, mecénásainak kapcsolati hálójára fókuszáló kutatók. Antal Alexandra a bécsi *Magyar Hírmondó* mecénási és szerkesztői körének modellezésével foglalkozik, Batori Anna pedig a *historia litteraria* szövegátviteli módszerének hálózatoságát kísérli meg ábrázolni egy 18. századi mintán, Wallaszky Pál munkásságának kapcsán. Előzményként említhető, amint az a *Helikon* lapszámbevezetőjében elhangzott, hogy Kallós Ede ókortudós ókortudatása is előképe a hálózatelméleti megközelítésnek, Kallós ugyanis nézeteit arra alapozta, hogy magányos tudás, teljesítmény nincs, csak közös tudásuk és tapasztalás létezik, ebből adódik a hálózatos szemlélet szükségessége.

pedig jó kiindulási pontnak kínálkozik Németh Zoltán *Hálózatelmélet és irodalomtudomány* című nyitótanulmánya. Németh bevezetésében röviden bemutatja a hálózatelmélet kialakulását, kezdve a matematikai gráfelméletnél és a königsbergi hidak híres feladványánál, de kitér a fizikából kölcsönzött univerzalitás-fogalomra, a mérnöktudományok infrastrukturális hálózatokra, valamint a szociológia társadalmi rendszerekre vonatkozó kutatásaira is. A szociológia és a matematika terén hosszabban elidőzik, innen veszi azokat a fogalmakat és elveket, amelyeket Barabási Albert-László és Albert Réka skálafüggetlen tipológia modelljéhez kapcsol. A modell rövid összefoglalását e helyen szükségesnek érzem, mert a tanulmányok jelentős mértékben erre a felfedezésre építenek.

A Barabási–Albert szerzőpáros egy olyan hálózatot ír le egy speciális hatványfüggvénnyel, amely kezdetben kevés csomóponttal és köztük húzódo kapcsolattal rendelkezik, később viszont növekedésnek indul, újabb csomópontok és kapcsolatok keletkeznek. A növekedés mellett ezen hálózat másik fontos tulajdonsága, hogy az újabb csomópontok nagyobb valószínűséggel kötődnek olyan csomópontokhoz, amelyek már eleve több kapcsolattal rendelkeznek. Jellemző rá tehát a „gazdag gazdagabb lesz” Vilfredo Pareto felfedezésének köszönhető, szociológiában, közgazdaságtanban sokfelé alkalmazott elve. Egy másik elv is megfigyelhető működésben, a *small world theory*, amely szintén a szociológiától ered. Még ha nagy is a hálózatunk, a sok kapcsolattal rendelkező csomópontoknak és a köztük lévő gyenge kötéseknek köszönhetően rövid úton összekapcsolható két látszólag távoli pont is. Az így létrejövő hálózat ellenálló a csomópontokban fellépő hibák többségével szemben, viszont könnyű lerombolni, ha a sok kapcsolattal rendelkező csomópontokat célzottan megszüntetjük. Ez a felfedezés azért nagy jelentőségű, mert egyre több, az embert körülvevő hálózatról bizonyosodik be a sejt szintű szerveződéstől egészen a társadalmi rendszerekig, hogy ilyen elven alapulnak. Vonzó és valóban nagy hatású elméletéről van tehát szó, így az már mindenképpen érthető, mit profitálhat az irodalomtudomány, ha sikerül kapcsolatot találnia ide, viszont a hogyanhoz továbbra sincs túl sok kapaszkodónk. Ahhoz, hogy ez a modell működjön, sok – akár milliós nagyságrendű – adatra van szükség, amik „kemények”, matematikai fogalmakkal megközelíthetők.²

Németh Zoltán a tanulmány hátralévő szakaszában adós marad egy ekkora lelettel kecsegtető irodalomtudományi adatbánya bemutatásával, mégis több izgalmas kapcsolódási pontot felvillant, amelyek segíthetik fenntartani a reményt, hogy előbb-utóbb feláll egy megfelelő adatbázis. Egy hálózatelmélet befogadására kész irodalomtudomány Németh értelmezésében számol a 19. század pozitivista és a 20. század strukturalista behatásaival, az irodalomra rendszerként tekint, amelyben interakciók játszódnak le, intézmények és ágensek szerepelnek, a szövegen túl minden más is elemezhetővé és feltárhatóvá válik, ami a szöveghez kapcsolódik: író és olvasó viszonya, a kontextus, a közvetítő kód játéktára, a közvetítő csatorna és persze maga az üzenet is. Az irodalomtudomány terepe ily módon előkészítve, érkezhethet tehát a hálózatelméleti megközelítés; ennek a szakasznak sajátos kettőssége van a Németh-tanulmányban. Egyrészt kapunk egy csokorral azokból a példákából, amelyekben egy-egy, a hálózatelméletet alkalmazó tudományterület

² BARABÁSI, 2003.

képviselői lépnek be az irodalomtudomány területére, hogy egy szépirodalmi alkotáson, jelenségen keresztül saját modelljüket teszteljék, fejlesszék. Ezek a kísérletek, például a Newman–Girvan fizikus szerzőpáros a *Nyomorultak* karaktereire alkalmazott kapcsolati háló-modellje,³ amely a hálózatokon belül létező alhálózatok hipotézisét hivatott igazolni, vagy a Shakespeare tíz művének kapcsolatain keresztül Stiller és Hudson pszichológusok által szemléltetett kisvilág-modell hálózatelméleti szempontból figyelemre méltóak,⁴ ugyanakkor kevés irodalmi szempontot vonultatnak fel. Ígéretesebbek az irodalom szempontjából azok a próbálkozások, amelyek során egy irodalmár dönt úgy, hogy kirándulást tesz a hálózatelmélet világában. A folyóirat két szövegrészletet is közöl fordításban Franco Moretti olasz születésű irodalmár, Marx-kritikus tollából, aki kétségkívül a legbátrabban és nem kevés kritikával övezve kísérel meg egyezést találni hálózat és irodalom között.

Moretti nem titkolt célja, hogy „kvantitatív forradalmat” robbantson ki az irodalomtudomány területén, sugalmazva, hogy ez a fordulat már meg is kezdődött, illetve jelen pillanatban is zajlik a tudományterületen. A tőle származó mindkét szövegrészlet bevezetése forradalmi hangulatban kezdődik, ez a lendület viszont a konkrét eredmények ismertetésénél jelentősen alábbhagy. *Gráfok, térképek, fák* című írásának első felét közli a *Helikon*, ebben az irodalmi szövegek kvantifikációját készíti elő olyan módon, hogy részben a gráf-, részben a hálózatelméletből vett eszközökkel az irodalmi kánon egy adott korszakra nézve meglehetősen szűk mintáját a lehető legszélesebb, „racionalizált” spektrumúra kívánja tágítani. Úgy véli, azáltal, hogy nagy mennyiségű adat összegyűjtésére és feldolgozására nyílik lehetőség a technológia fejlődésének köszönhetően, ideje például a regény felemelkedését kvantitatív megközelítésben tárgyalni. Nagy-Britanniában, Japánban, Olaszországban, Spanyolországban és Nigériában folytat vizsgálódást, meglehetősen széles, több évszázados intervallumban; évre, évtizedre lebontva a lehető legtöbb megjelent címet tünteti fel oszlopdiagramjain. Célja nemcsak az, hogy a regény műfajának megjelenését és népszerűvé válását számokkal és trendvonalakkal lehessen ábrázolni, hanem szeretne egy globális mintát láttatni a különböző országok trendjeinek összességében. Amennyiben hátrébb lépünk egy lépést az egyes regények szintjétől, de még nem érjük el a műfaj statikus kánonját, megkapjuk azt az átmeneti szférát, ahol Moretti meg szeretné mutatni, miként fordul a múltból a jelen felé az olvasók érdeklődése az egyre több megjelenés hatására, miként specializálódik a piac a különféle zsánerek elkülönülésével, és ezek a zsánerek miként váltják egymást. Felhívja a figyelmet arra is, hogy bár a példányszámok időről időre növekedni és csökkenni kezdenek, az egyes zsánerek pedig nagyjából 20-25 évente váltják egymást, érdemes felismerni ezeknek a lokális maximumoknak és minimumoknak a hullámszerű mintázatát, ami bizonyítani hivatott a kvantitatív megközelítés, a *distant reading* kvalitatív szövegelemzés helyett modell-fókuszú absztrakciójának eredményességét.

Jóllehet, Moretti láthatóan több ország több ezer rekordjával dolgozik, sajnálatosan keveset tudunk meg a források összegyűjtésének módjáról, néhány elejtett megjegyzésen kívül, amik arra utalnak, hogy részben mások kutatásaira támaszkodott,

³ NEWMAN–GIRVAN, 2003.

⁴ STILLER–HUDSON, 2005.

részben pedig – érthető módon – nehézségekbe ütközött a felgyűjtés terén a 18. század végi, 19. századi anyagokkal kapcsolatban. Nem világos az sem, mi alapján kategorizálja a különféle meglévő forrásokat például zsánerek szerint. Itt is csupán egy beismerést olvashatunk arról, hogy egy új regény-tematika megjelenése és annak önálló, több szerző által követett formává válása közt évtizedek telhetnek el, ez több táblázatában tetemes időnek, nagyjából fél korszaknyi szakasznak számít. Az ezen a téren tapasztalható anomáliák – ide kapcsolja az általa „emberöltőnyinek” titulált korszakon túl is életben maradó detektívregény, vagy az időről időre ismét felbukkanó zsánerek „rendellenes” viselkedését – megoldását nagyvonalúan a későbbi kutatások feladatául jelöli ki. Mindezen kifogásokat figyelmen kívül hagyva következik a már-már refréncént ható félmondat: a hálózatelméleti megközelítéshez kemény adatokra van szükség, amik nagy mintákról mondanak el kvantitatív összefüggéseket, míg az irodalomtudomány kérdésfelvetései jóval közelebb állnak a kvalitatív felfogáshoz, így meglehetősen nyugtalanító felvetés, hogy ha sikerül is megfelelő adatokat előállítani, találunk-e olyan kutatási kérdést, amit meg tudnak válaszolni.

A másik Moretti-szöveg sem hozza el a számok forradalmát az irodalomtudomány számára. Ezúttal Moretti cselekményelemzés és hálózatelmélet összekötésére tett kísérletéről olvashatunk, amely az előző bekezdésben taglalt hiányosságok többségével rendelkezik, haladásként azt könyvelhetjük el, hogy a szerző a tanulmány végén elismeri: próbálkozása nem az elvárt forogatókönyv szerint valósult meg. Egy kapcsolati háló rekonstrukciós rajzával is találkozunk, ami Shakespeare *Hamlet* című drámáját kívánja ábrázolni, a tanulmány gyakorlatilag ennek a hálózat-modellnek a fejlődését mutatja be. Először kiderül, hogy a modell egyes csomópontjai szereplőknek felelnek meg, a kapcsolatok pedig a szereplők közti interakciókat jelzik, pontosabban azt, ha akár szóban, akár más módon kapcsolatba léptek egymással egy tetszőleges jelenetben. Moretti jelzi, hogy a kapcsolatok definiálása során problematikus, hogy nem minden szereplő kerül interakcióba egymással a fent említett módon, viszont azzal az optimista megjegyzéssel lép tovább, hogy egy ilyen módon bővített modell csupán sűrűbb lenne, a végső eredményeket nem befolyásolná. A továbbiakban nem is foglalkozik ilyen irányú bővítéssel, arra összpontosít, hogy a kapcsolatok természete minél árnyaltabban ábrázolható legyen, kitér azok irányára, súlyozására, a modell-szemléletből következő redukcionizmus okozta fogyatékoságok azonosítására, a hálózat centrumainak és klaszterezettségének vizsgálatára.

A modell kétségtelen vívmánya lehetne, ha segítségével sikerülne bizonyítani Moretti hipotézisét, amely szerint a különféle alrendszerekben más stílus, más nyelvi sajátosságok uralkodnak, összekötve a leírás módját és a leírt cselekedetet, ez a bizonyítás viszont elmarad, illetve meglehetősen önleleplező módon valósul meg. Moretti a hipotézis kapcsán Horatio beszédmódjáról, cselekedeteiről és az értelmezésében ennek segítségével megragadható államrend szimbolikájáról beszél, ami működőképes is lehet, ehhez a megállapításhoz saját elismerése szerint viszont tökéletesen mindegy, hogy egy *network science* eszközeivel alkotott modell segítségével állapítjuk meg a kapcsolatokat, vagy csak egyszerűen egy tetszőleges ábrát rajzolunk egy hamleti kapcsolati hálóval. Morettinek tulajdonképpen arra van szüksége, hogy „lássa” az összefüggéseket Hamlet és Horatio relációjában,

tehát a hálózat egyszerű demonstrációs, vizualizációs eszközzé degradálódik az elméletalkotás során, a középpontba ismét a kvalitatív szemlélet kerül. Ugyanez a „fejlődési ív” ragadható meg a tanulmány végén található, japán és angol regények szimmetrikus felépítéséről szóló szakaszban is, itt Moretti a szereplők egymásrautaltságát igyekszik kimutatni kapcsolataik természetével, de a hamleti vizsgálódás eredményéhez hasonló megállapításra jut. Moretti szövegeinek végén azt a megállapítást tehetjük, hogy az irodalmi szövegek tartalmának, előfordulásuk gyakoriságának, vagy a karakterek kapcsolatainak kvantifikálása és hálózatalméleti módszerrel megvalósított elemzése mérsékelt sikerhez vezet. Ennek egyik oka, úgy tűnik, abban keresendő, hogy az irodalomtudomány keveset tud kezdeni a nagy mennyiségű, számszerűsített anyaggal, kérdésfelvetéseiből adódóan. Egy másik ok lehet, hogy a szövegek tartalma eleve a szerzőt körülvevő világ modellezése, nem várható tehát el, hogy az irodalmi szöveg akkora mennyiségű karaktert, tényezőt vonulasson fel, amekkora mennyiségben az őt körülvevő világban a szerző tapasztalja azt. Ebben a viszonylatban az irodalmi szöveg és a hálózat két, egymástól eltérő eszközzel, ha úgy tetszik kvalitatív és kvantitatív módon vett modell egy valóság-élményből, vagy egy felgyűjtött mintából, párhuzamos értelmezések, kevés eséllyel egy jövőbeni összekapcsolódásra.

A tanulmányok felénél tartva úgy tűnik, nemleges választ kell adnunk a bevezetőben feltett kérdésre: létezhet-e kapcsolat irodalomtudomány és hálózatalmélet között? Az ezt követő tanulmányok viszont olyan, eddig nem említett megközelítéseket mutatnak be, amelyek visszajára fordítják ezt a választ, és ebben éppen Morettinek van fontos szerepe, aki bár konkrét célját egyik ízben sem érte el, felfedezésével megtermékenyítően hatott más paradigmák művelőire. Amint azt Nemes Z. Máriaó recenziójában kiemeli, Moretti egyik legnagyobb érdeme, hogy szakításra ösztönöz a bevett olvasási utakkal, a kánonok módszerével, ehelyett a szövegeket új jelentésmezőbe vezeti be, megteremtve a Nagy Olvasatlan az „irodalom tudattalanjához” hasonlítható fogalmát. Továbbra is áll, hogy az irodalomtudomány jelenlegi helyzetéből nem adódik a kvantitatív értelmezés, de önmagában a tény, hogy a szövegek önmagukban vett értelmezése helyett egy posztmodern, mellérendelő jelentésmezőben dolgozhatunk, új és fontos eredménye, inkább lehetséges fejlődési iránya a hálózatalmélet alkalmazásának. Ide kapcsolódik a szövegtestre és a nyelvre inkább fókuszáló megközelítés, amely, lévén a nyelv Barabási Albert-László hipotézise szerint is az egyik olyan környezet, ahol modellje alkalmazható, ígéretesebb területe a kutatásnak.⁵

Az irodalomtudomány rendszerszemléletű értelmezéséből adódik, amint azt Németh Zoltán a bevezetőben kifejtette, hogy a nyelvi kód, játéktár, az üzenet közvetítő eszköze, közege is része a kutatásnak. Mindezzel érdekes párbeszédet folytat a posztmodern irodalom „tech-központúsága”, az új adathordozók, kommunikációs formák befolyásolják a szövegek kialakulását és sorsát is. Matthew G. Kirschenbaum tanulmányában ezt a témát mutatja be, a szövegek tárolására szolgáló adathordozók közül a merevlemez működését elemezve. Kirschenbaum első felismerése, hogy a merevlemez használója alig lép ténylegesen kapcsolatba a hardverrel, így meglehetősen absztrakt, távoli fogalma van csak arról, hol

⁵ BARABÁSI, 2003. 130.

is tárolódnak szövegei. Ez a távolság kifejeződik a „mrevlemez-re írni” kifejezésben is, logikai és szó szerinti értelemben is áthelyezés, messzebb helyezés zajlik. A gépi olvasat jellemzőinek felsorolásából áll a tanulmány gerince, itt Kirschenbaum gyakorlatilag a merevlemez működési elvét mutatja be, itt-ott párhuzamot von a kódex alapú tárolással, kiemelve ezzel, hogy a digitális adattárolási mód nem elsősorban a közvetlen elődjének tekinthető mágnesszalaggal mutat rokonságot. Ilyen hasonlóságnak veszi a véletlen elérés tulajdonságát, ami abban áll, hogy nem szükséges a teljes információmennyiséget lineárisan visszakeresni, ha valamire szükségünk van, elég a meghatározott pontot kiválasztani és ott keresni az információt. Egy másik hasonlóság, hogy a merevlemez a könyvhöz hasonlóan volumetrikus, háromdimenziós kiterjedésű adathordozó, több információtároló körtányér található egymás fölött, ezek lehetnek „tele”, vagy lehetnek „üresek”, éppen, mint a könyvlapok. Az adat elraktározását is meghatározzák a hardver korlátai, elég csak a töredezettségmentesítés fontosságára gondolni, és ahogy a tárolt biteknek el kell férniük a merevlemez mapparendszerében, úgy kell egy nyomtatásra váró könyvet is megfelelően szerkeszteni, ügyelve az oldalképhez szükséges megfelelő hosszúságú szavakra, fattyú- és árvasorokra. A digitális szövegtárolás ezen formája mindemellett a jelfeldolgozás és -kódolás differenciált jelérzékelő típusára épít, mágneses mező-váltakozásokat érzékel, síkíró, az adat leolvasásának technológiája pedig mozgásfüggővé, nagy sebességhez kötötté válik. Kirschenbaum a visszakereshetőség és újraírhatóság kapcsán leírja a manapság jelentkező tendenciát, amely igyekszik az összes adatot megvédeni az enyészettől, állandó archiválás és a rendelkezésre álló tárhely folyamatos bővítése mellett. Az információ tárolása mégis furcsa állapotot eredményez, hiszen az információ természetes állapota a továbbadás, tárolt állapotban viszont „tetszhalálhoz” hasonló helyzetbe kerül. Emellett a folyamat mellett egyre több tárgy nyer memóriát, az újabb információrobbanást közeljövőben előidéző Internet of Things (IoT) a virtuális valóságot emberi létezők mellett órákkal, hűtőszekrényekkel és automatákkal népesíti be. Kirschenbaum tanulmánya, bár messzire nem jut az elemzés után, egy lehetséges kutatási utat kínál, egyben hozzá is tesz az irodalmi szövegek digitális olvasatához.

Johanna Drucker több ponton száll vitába Kirschenbaum nézeteivel, kiemelve, hogy a digitális adattárolás hiába kínálja fel a binaritás előző bekezdésben körülírt elvét, egy kódolt szöveg, betű nem írható le nullák és egyesek összességéként. Drucker éppen a szöveg vizuális manifesztációjában ragadja meg annak materiális voltát, hangsúlyozva azt, hogy Kirschenbaum is elismeri a tárolt szöveg anyagi minőségét. Ez a nézőpont tulajdonképpen a tipográfia, arculattervezés, grafika felől ragadja meg a betűt mint a szöveg alapegységét, annak alakját, méretét, vastagságát és minden egyéb tulajdonságát, amelyek Drucker szerint kívülről kerülnek a mindenkori elemzés köré, holott a szöveg lényeges karakterjegeit adják. A szöveg a digitáliában sem kódként, hanem elsősorban ott is szöveggént értelmezendő, a kód csupán egy bizonyos aspektusát képes megőrizni. A betűtípusnak, az oldaltükörnek, a fülszövegnek fontos szerepe van annak a folyamatnak a során, amelynek eredményeként az olvasó újra felfedezi magának az olvasott szöveget. A számítógép nyelve sem képes rá, hogy visszaadja a nyomtatott betű árnyalatát, a tervezettségéből és sokrétű használatából adódó számos jelentést. Nem képes

rá, hiszen funkciója éppen a redukcionizmusban rejlik, a tartalom hatékony tömörítése a cél valójában, nem a pontos megőrzés. Az ember által használt nyelv rétegzettsége jobban kifejeződik Drucker szerint a nyomtatás során használt betűben, egy bekezdésnyi kitekintésben Bishop John Wilkins 17. századi alakjától Noam Chomsky-ig vezet végig azon gondolkodók sorát, akik a nyelv racionális és sematikus rendjét keresték, de nem voltak képesek és ma sem képesek arra, hogy felismerjék a többek közt éppen a vizuális arculatban rejlő kódolhatatlan és redukálhatatlan többletjelentéseket. Drucker szerint tehát a betű „természetéből fakadóan” rendelkezik „testtel”, így identitása lényegi módon kötődik az anyagi formához, legyen bár szó digitális környezetről. Ez az új elemzési irány mindenképpen ígéretesnek nevezhető Moretti lendületes, de felszínes megközelítéséhez képest. Alig kapjuk viszont kezünkbe a hálózatelmélet bevezetésére szolgáló környezet építőköveit, a Helikon egy esettanulmány bemutatásával véget ér. Igaz, hogy a Németh Zoltán által ismertetett, az afrikaans irodalmi kánon mögöttes kapcsolati hálójának feltárásával foglalkozó projekt kapcsán talán először látunk hiteles hálózat-vizualizációt a folyóiratban, és az irodalom és irodalmi nyelv rendszerszemléletű megközelítése is hasznára válik a kutatást végző Burgert A. Senekalnak, egy Morettinél már megismert problémába ütközünk. Hiába kapjuk kezünkbe a 2000 és 2012 közötti afrikaans irodalom valamennyi alkotójának egymáshoz viszonyított helyzetét, nem tudjuk pontosan megmondani, milyen kérdésre kapunk választ ezáltal. Senekal elsődleges célja az irodalmi kánon konstruálása, háttérének megalkotása, de hiába gyűjt össze figyelemre méltó mennyiségű adatot gyakorlatilag a teljesség igényével a szereplőkről, hiába állapítja meg a sok kapcsolattal rendelkező egyének központi helyzetét, nem állíthatja azt, hogy a sok kapcsolattal szükségképpen irodalmi tehetség és elismertség is jár. Jellemző, hogy ezt a fajta elismertséget csak részben lehet a jó kapcsolatoknak köszönni, a kánon nyitva áll az egykötetes szerzők, látszólag marginális figurák előtt is. Bár a Helikon folyóirat legújabb száma bőven hagy megválaszolatlan kérdést, hiányérzetet az olvasóban, ez mégsem a szerkesztők hibája, inkább a téma sajátosságából ered. Úgy tűnik, bár a hálózatelmélet alkalmazása hasznos lehet a posztmodern irodalomkutatásnak, sőt, még a rendszerszemléletű irodalomelméleti megközelítés is rendelkezésre áll megfelelő környezetként, még nagyon kezdeti stádiumban jár a megfelelően használható adatbázisok felderítése és építése. Megfelelő minőségű adatok nélkül a *network science*, amint azt láthattuk, egyszerű vizualizációs eszközzé válik, ennél pedig, már csak univerzális hatékonysága miatt is, biztosan többre hivatott.

Vida Bence

Felhasznált irodalom és rövidítések

BARABÁSI

2003 BARABÁSI Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.

NEWMAN-GIRVAN

2003 NEWMAN, M. E. J. - GIRVAN, M.: Finding and evaluating community structure in networks. 2003.
(<https://arxiv.org/pdf/cond-mat/0308217.pdf> - Utolsó letöltés: 2017. 11. 30.)

STILLER-HUDSON

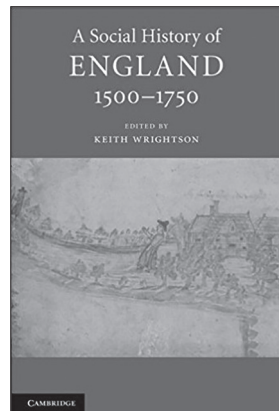
2005 STILLER, James - HUDSON, Matthew: Weak Links and Scene Cliques Within the Small World of Shakespeare. 2005.
(https://www.researchgate.net/publication/270534259_Weak_links_and_Scene_Cliques_Within_the_Small_World_of_Shakespeare. - Utolsó letöltés: 2017. 11. 30.)

A Social History of England, 1500–1750. Ed.: Keith Wrightson. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 421.

A Cambridge University Press *A Social History of England* sorozatának legújabb kötete az érett (900–1200)¹ és a késő középkor (1200–1500)² után a kora újkor társadalomtörténetét tematizálja, a két korábbi kötethez hasonlóan számos különböző nézőpontból. A sorozat alapvető célja a társadalomtörténet-írás eddigi eredményeinek összefoglalása olyan módon, hogy az kellően informatív, azonban a témával ismerkedő olvasók (például egyetemi hallgatók) számára könnyebben befogadható legyen. A szerzők mindeközben igyekeznek új problémákat felvetni, ám a tanulmányok alapvetően nem friss kutatások eredményeit közlik, hanem a kurrens véleményeket szintetizálják egy-egy kérdéskörrel kapcsolatban. Mindezt azért is tehetik, mert a legtöbb szerző valóban az adott szakterület kiemelkedő képviselője. Összefoglaló jellegét semmiképp sem tekinthetjük negatívnak, hiszen a munka eredménye egy rendkívül jól használható kötet, mely az adott témákban jól strukturált rendszerben, elégséges információval látja el az olvasót. Külön érdeme a sorozatnak – és így e könyvnek is –, hogy megjelent kötetei nem a társadalomtörténet egy-egy szegmensével foglalkoznak, hanem igyekeznek a spektrum egészét lefedni. Így lesz mindegyik kötetben visszatérő téma többek között a jogrendszer és az emberek kapcsolata, a földbirtokrendszer, az írásbeliség, a vallás, a városiasodás kérdése, mindezt egyéb korszakspecifikus témákkal vegyítve (például a gyarmatosítással járó idegenség-tapasztalat vagy az éppen formálódó társadalmi csoportok identitástudata). Egy, a korszakkal kapcsolatban felmerülő kérdéseket jól összefoglaló gyűjteményről van tehát szó, mely olyan témákat is az olvasó figyelmébe ajánl, melyek elsődleges érdeklődési körétől esetleg távolabb állnak, azonban a korszakról alkotott teljesebb kép kialakításához nagyban hozzájárulhatnak.

A tanulmánykötet a bevezető és a záró tanulmányt is beleszámolva tizennyolc szöveget tartalmaz, amelyeket a szerkesztő három nagyobb fejezetbe sorolt. Az első (*Discovering the English – Az angolok felfedezése*³) azzal foglalkozik, hogy az angolok hogyan gondolkodnak önmagukról társadalomként, közösségként, ezt

¹ CRICK–VAN HOUTS, 2011.

² HORROX–ORMROD, 2006.

³ A fejezetek és a tanulmányok címeinek fordításai tőlem származnak. (V. Cs.)

a közösséget milyen gondolati struktúrák segítségével rendezik, illetve a tárgyalt 250 év alatt ezek a koncepciók hogyan változtak meg. A második fejezet (*Currents of Change – A változás áramlatai*) tanulmányai olyan társadalmi kérdéseket részleteznek, amelyek átalakuláson mentek át az 1500–1750 közötti időszakban, és változásuk erős hatást gyakorolt az angol társadalom struktúrájára és működésére. A tanulmányok egy-egy nagyobb fogalmat járnak körbe, többek között a földbirtokrendszer alakulását vagy az urbanizációt. A harmadik fejezetben (*Social Identities – Társadalmi identitások*) minden szöveg egy-egy társadalmi csoport önmeghatározására, a társadalmi identitások működésére (és átalakulására) fókuszál. A kötet végén található *Further Reading (További olvasmányok)* részben minden szerző a tanulmánya témája szempontjából fontos, kurrens szakirodalmi listát közöl.

A kötetben foglalt, egyébként szerteágazó témájú tanulmányokat több nézőpontbeli tényező is összetartja. Mindegyik szerző igyekszik a korszakot változás-központúan megközelíteni. Ez a tendencia a sorozat másik két kötetében is megfigyelhető, ellenben itt kifejezetten programadó témává válik. Keith Wrightson, a szerkesztő bevezető tanulmánya (*Introduction: Framing Early Modern England – Bevezetés: A kora újkori Anglia keretbe foglalása*) a címben nem szereplő *early modern* kifejezés létjogosultságával foglalkozik. Használatának retrospektív, mesterséges jellegére hivatkozva a kifejezést elutasító kutatókkal ellentétben Wrightson arra jut, hogy a korszak embere valóban szembesülhetett azzal a tapasztalattal, hogy az általa megélt változások sokkal nagyobbak minden korábinál, amely érzés a korszakban lezajló felfokozott gyorsaságú és mértékű gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulásokból fakadt. Wrightson szerint ezeket a változásokat már a bennük élő emberek is érzékelték, és nemcsak a későbbi évszázadok kutatói aggatták a korszakra a korai modernség (mint az igazi modernség felé vezető lépés) megnevezést, hanem a korszak tapasztalata is valamiféle felfokozott újdonságot testesített meg. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy amennyiben elfogadjuk Wrightson álláspontját arról, hogy a kora újkor kifejezéssel egy olyan korszakot jelölhetünk, melyben a korábbiaknál intenzívebb, valamilyen módon jelentősebb változások zajlottak le, akkor egy, a reneszánszhoz hasonlóan területspecifikus kifejezést kapunk. Míg Angliáról beszélve az 1500–1750 közötti időszakot jogosan nevezzük *early modern*nek, vagyis kora újkornak – legalábbis a kötet ezt igyekszik bizonyítani –, addig ez nem feltétlenül van így más területek esetében.

A változás megjelenítése mellett fontos, visszatérő téma az identitástudat és az önazonosítás. Ez nemcsak az ennek szentelt fejezetben (*Social Identities – Társadalmi identitások*), de a kötet többi szövegében is megjelenik. Az első fejezetben ez magától értetődő, mivel ez az angolok önmagukról társadalomként való gondolkodásával foglalkozik. Cathy Shrank tanulmánya (*Crafting the Nation – A nemzetkovácsolása*) remekül bemutatja az „összangol” tudatot kialakító tényezők működését. A szerző igen szemléletesen emeli ki azokat a kulturális elemeket, melyek a nemzettudatot erősítik: a *Book of Common Prayer*; az első nyomtatott térképeket, melyek a kis, helyi egységeket beillesztik a nemzeti gondolkodás kereteibe; a populáris irodalmat, melyen keresztül a nemzeti történelem közös történelemmé válik. Nagy erénye a tanulmánynak, hogy nem a kultúra egy specifikus szeletére koncentrálna, hanem igyekszik a nemzettudat kialakulását a lehető legtöbb tényezőt keresztül bemutatni.

Az egyes társadalmi osztályok, csoportok identitástudata a harmadik fejezet (*Social Identities – Társadalmi identitások*) szövegeinek központi témája. Henry French tanulmánya (*'Gentlemen': Remaking the English Ruling Class – „Gentlemanek”*: Az angol uralkodó osztály újrarajzolása) a *gentry*-t egy önmagát a közös kulturális, gazdasági és politikai vonások alapján csoportnak tekintő réteggé mutatja be. Ez a réteg a többihez hasonlóan formálódik a korszak változásai mentén. French szerint a *gentry*-t leginkább érintő változás az árak – különösképpen a gabonaárak emelkedése –, mely a földbirtokrendszerben kényszeríti ki a közösségükkel konfliktust okozó változtatásokat (például a bérleti díj növelése). Hasonlóan fontos a kólostorok VIII. Henrik uralkodása alatt végbement feloszlása, mely a felszabaduló földbirtokokkal egyenesen vezetett a *gentry* számbeli növekedéséhez. A 17. század elején így egy megerősödött rétegről beszélhetünk, mely folyamatos közvetítőként működött a központi hatalom és a helyi közösség között. Ez teljesen megváltozott a forradalom utáni időszakban, mikor a *gentry* tagjai egyre inkább London felé fordultak, és egyre kevésbé vettek aktívan részt a vidéki életben, mindeközben számuk is folyamatosan csökkent. Ez a folyamat együtt jár az önazonosítás és az önreprezentáció átalakulásával és exkluzívabbá válásával (például a belépést szigorúan szabályozó klubok megjelenése) is.

A kötet a társadalmi csoportok között lefelé haladva a fejezet második szövegeként szerepelteti Craig Muldrew *The 'Middling Sort': An Emergent Cultural Identity* (*A „middling sort”: egy formálódó kulturális identitás*) című tanulmányát. A szerző a „középső” társadalmi réteggel foglalkozik, mely állítása szerint nem rendelkezik egy, a *gentry*-éhez hasonlítható csoporttudattal. Mégis vannak olyan tényezők, amelyekeken keresztül – még ha nem is csoportként – megfogalmazzák a saját társadalmi pozíciójukat. Ilyen az anyagi kultúra, a közös ünnepek, a szokások, melyeknek nagy része a városhoz kötődik. Ilyen az a gondolkodásmód is, melyet erősen meghatároz a *middling sort* egyik alapvető tevékenysége, a kereskedelem, valamint az ebből fakadó profitorientáltság, mely egészen újfajta gazdálkodási módokat eredményez. A profitorientált gondolkodásmódnak a másik, dolgozó oldalán helyezkedik el a legalsó társadalmi réteg. Ezzel a munkabéreknek kiszolgáltatott, a gazdasági változásokra így különösen érzékeny csoporttal foglalkozik Jeremy Boulton tanulmánya (*The 'Meaner Sort': Labouring People and the Poor – Az „alantasabbak”: munkások és szegények*). Az árnövekedés és a keresetek reálértékének csökkenése értelemszerűen vezet a szegénység és a koldusok számának növekedéséhez. A tanulmány alaposan körüljárja a szociális gondoskodás a korszakban egyre sürgetőbb problémáját, az érdemes és érdemtelen szegények kérdését. A szegénytörvények a kötet számos tanulmányában újra és újra felbukkannak, hiszen ezek a probléma kezelési törekvéseinek megvilágításához alapvető forrásokként szolgálnak, és azért is, mert a fokozatosan szigorodó szabályozás egy, az élet több területét átható probléma jelenlétére világít rá.

A társadalmi rétegekhez köthetőkön kívül másféle identitásokkal is számol a kötet. Alexandra Shepard azt igyekszik bemutatni, hogy a nemi identitás, amely a korszak kezdetén még változékony, nehezen megfogható, hogyan és miért kényszerül a korszak végére definitív kategóriákba (*Gender, the Body and Sexuality – Gender, test és szexualitás*). A szerző bemutatja azt a kezdeti állapotot, amelyben a férfi-női szerep sok téren felcserélhető volt (például családi vállalkozásban résztvevő nők

esetében), és mindazokat a korabeli vélekedéseket, melyek ebből az esetleges felcserélhetőségből félelmet és frusztrációt szültek (főleg a férfiakban). Néhány ponton azonban a tanulmány alaposabb alátámasztásra szorulna, bizonyos állításai (például a sperma-központú férfiasság dominanciája⁴) nincsenek eléggé alaposan kidolgozva a szövegben. Shepard szerint a gyarmatokon szerzett új tapasztalatok és az addig ismeretlen nemi szerepek, lehetőségek taszító volta kényszerítette bele egy sokkal szigorúbb szabályozottságba az angol nemi szerepeket. A gyarmatokon szerzett másság-tapasztalatok pedig nem csak a nemekkel kapcsolatos gondolkodásmódot formálták, hanem az identitástudat egészét. A mássággal természetesen nem kizárólag a gyarmatokon kerülhettek kapcsolatba az angolok, de ez vitathatatlanul nagy érintkezési felületként szolgált. Alison Games tanulmánya (*The English and 'Others' in England and Beyond – Az angolok és „mások”, Angliában és azon túl*) igen körültekintően igyekszik bemutatni az összes lehetséges érintkezési felületet, megismerhető csoportot: a gyarmatok népeit, az Anglia területére bevándorló protestáns menekülteket, a vidéken vándorló cigányokat stb. A szerző jól strukturáltan, különböző találkozási lehetőségek mentén mutatja be ezeket a lehetőségeket, ilyen a kereskedelemé, a betegségeké, a nemeké. A rengeteg új tapasztalat hatására megfigyelhető, ahogy az identitástudat jobban behatárolttá vált.

Az identitás kialakításához szorosan kapcsolódnak azok a közösségek is, melyekben az emberek éltek és gondolkodtak. Ennek a kötet egy tanulmánypárost szentel, a *Little Commonwealths I–II-t* (*Kis közösségek I–II*). Linda Pollock *The Household and Family (A háztartás és a család)* című szövege a háztartást és a családot, a társadalom alapegységét járja körbe. Bemutatja a nők, a férfiak és a gyerekek szerepét a családon belül, a család eltérő jelentéseit, funkcióit a különböző társadalmi rétegek számára, a rokoni kapcsolatháló fontosságát. Malcolm Gaskill a közösségek működését, a fizikai környezet (épületek) és a szomszédság formáló hatását részletezi *Communities (Közösségek)* című tanulmányában. Kiemel olyan elvárt viselkedésmintákat, melyek a közösség (ön)szabályozására szolgálnak, és melyek az éppen felemelkedő társadalmi réteg, a *middling sort* megerősödésével jelentősen átalakulnak a korszakban.

Az identitáshoz hasonlóan fontos gondolat a kötet egészében a kisebb, helyi tényezők szerepe. A tanulmányok mindegyike átfogó változásokat, jelenségeket vizsgál, legtöbbjük azonban remekül bemutatja, hogy a nagy változások milyen lokális tényezőkből tevődnek össze, és az egész kötet a kis egységekből összeálló nagy Anglia-gondolat körül mozog. Rögtön a kötet elején Paul Griffiths összeírásokkal foglalkozó tanulmánya (*Surveying the People – Az emberek felmérése*) bemutatja, hogy Anglia teljes egésze csak részeiben, a helyi plébániák összeírásaiból volt megismerhető önmaga számára. Ez volt a legfontosabb módja az információgyűtésnek, és a korszakban folyamatosan egyre fontosabbá vált: új „iparágat” teremtett, rengeteg embert foglalkoztatott a könyvkötőktől kezdve a papírok szellőztetésére tartott fiúkiig, egyre több minden lett tárgya az összeírásoknak. Griffiths

⁴ Shepard állítása szerint a férfiasság elsődleges szimbólumaként sokkal inkább a sperma, és annak forrása, a herék funkcionáltak, mint a pénisz. Ez elsődlegesen az orvosi témájú írásokban jelenik meg, majd a tágabb kulturális közegben is elterjedtté válik. Ennek alátámasztására azonban a szerző kevés adattal szolgál.

funkcionális nézőpontból közelít az összeírások felé, és szépen bemutatja, mekkora szerepe volt az egészről alkotott kép létrehozásában a helyi összeírásoknak.

A kötet urbanizációval foglalkozó tanulmánya is lényegében a kis elemekből összeálló egész gondolatmenetét követi. Phil Withington az angol városhálózat korabeli alulfejlettségéről, visszaeséséről elterjedt nézetet igyekszik megcáfolni *Urbanisation (Urbanizáció)* című szövegében. Meggyőzően mutatja be a sajátos angol városhálózatot, mely kisebb városok alkotta szorosabb regionális hálózatokból (melyeket a szerző *cultural provinces*nek, kulturális tartományoknak nevez) áll. Ezeket a területi egységeket London köti össze, leginkább a kereskedelmen keresztül, melyet elengedhetetlenül követ az ipar, a posta stb. Az ezekkel együtt járó társadalmi újrendeződés pedig új fogyasztási trendeket (például kávézás), ezáltal új munkatípusokat (például pincérkedés) teremt a városokban, melyek változások újabb sorozatát generálják. Withington szerint a kora újkori Anglia kapcsán nem egy elmaradott, hanem az Európában megszokottól eltérő működésű városhálózatról beszélhetünk, melynek alapvető sajátága, hogy lokális elemekből tevődik össze.

A helyi tényezők fontossága Tim Stretton joghasználatról foglalkozó tanulmányában (*The People and the Law – Az emberek és a törvény*) is megjelenik, bár itt annak gyakorlati megvalósulása miatt. Stretton a joghasználat kapcsán az összeírásokéhoz hasonló felfutást figyel meg. A forradalomig folyamatosan növekszik a peres ügyek és a joggal foglalkozó személyek száma. Az 1640-es évek után azonban látványos visszaesés következik be. Az ügyek lefolyása egyre hosszabb, bonyolultabb, költségesebb – épp az egyre nagyobb számú hozzáértő személy versenyhelyzete miatt –, az egyszerű emberek így elidegenednek a jog világától, a pereskedések száma csökken. A tanulmány kitér emellett az ekkor újként megjelenő büntípusokra, illetve a már meglévő büntettek megítélésének átalakulására. Stretton bemutatja, hogyan mozdítja el az egyre gyakoribb ügyvédi részvétel, valamint az újfajta elkövető képe (a morálisan gyenge hétköznapi ember helyébe lépő romlott szörnyeteg) a szexuális büntettek tárgyalásait az áldozathibáztatás irányába. A helyi közösség pedig kiemelkedően fontos szerephez jut a joggyakorlásban. A szerző szerint tanúként, esküdtként egyfajta közösségi igazságszolgáltatásról lehet beszélni, másrészt a központilag meghozott törvények és rendeletek számtalan sajátos, helyi módon működtek: a helyi hatalom a törvényeket kénytelen volt a közösség tőrőképességéhez igazítani.

A második fejezet legtöbb tanulmánya specifikusabb témával foglalkozik. A szövegek rövid és alapos összefoglalókat adnak, melyek hozzásegíthetnek egy alapvető információkat magában foglaló, mégis átfogó kép kialakításához. Ilyen bevezető szöveg lehet például Jane Whittle földbirtokrendszerrel foglalkozó tanulmánya (*Land and People – A föld és az emberek*). A szerző a középkorból megmaradt, kvázi feudális rendszert is röviden bemutatja, ezáltal könnyebben érthetővé téve a tanulmány gondolatmenetét. Három nagyobb jelenség mentén mutatja be a társadalom földbirtokkal való kapcsolatát. A három fókuszpont a felhalmozás, a bekerítés és a haszonbérlet elterjedése. Ezekkel együtt jár a földbér és a munkabér közti különbség folyamatos növekedése, mely az egész társadalom működésére hatást gyakorol, mivel ezáltal a házasságok későbbre tolódnak, a munkavállalások típusai megváltoznak, új konfliktustípusok jelennek meg. A mezőgazdasági

változásokkal szoros összefüggésben álló konfliktusok, például a gabonaárak növekedése miatti lázadások is a polgári elégedetlenség megnyilvánulásának egyik lehetséges formáját jelentik John Walter *Authority and Protest (Hatalom és tiltakozás)* című tanulmányában. A lehetséges megnyilvánulási formák és a megelőzés finom módszerei mellett Walter bemutatja, hogyan értelmezi félre folyamatosan a központi autoritás a kiváltó okokat, és emiatt hogyan tesz nem megfelelő lépéseket a megoldásukra.

Az átfogóbbnak tekinthető témák tárgyalása is elengedhetetlen, és a szerzők ezt is jól oldják meg. A kötet által felölelt időszak alatt majdnem folyamatosan zajló reformációt nem az egyház, hanem a társadalom szempontjából megközelítve mutatja be Alec Ryrie tanulmánya (*Reformations – Reformációk*). A szerző a lelki-ségbeli problémák helyett társadalmi problémákon keresztül igyekszik körüljárni a reformáció hatásait. Ilyen a szociális gondoskodási rendszer széthullása a kolostorok feloszlását követően és a társadalom megosztása a felszabadult földbirtokok szétosztása miatt. Ryrie elemzése szerint a reformáció egy olyan, mindenkire érintő folyamat, mely a korszak elején a vallás által egyesített Angliát előbb darabjaira szabdálja, majd a maga kedve szerinti megosztottságban egyesíti újra. Szintén a korszak egyik legnagyobb változását bemutató szöveggént pozicionálja magát Adam Fox *Words, Words, Words: Education, Literacy and Print (Szavak, szavak, szavak: oktatás, műveltség és nyomtatás)* című tanulmánya. Az oktatás kiterjedése, az írni-olvasni tudás arányainak növekedése valóban kiemelkedően látványos a kora újkorban. Fox a témát több szempontból közelíti meg, bemutatja az írásos kultúrába egyre jobban bevonódó új csoportokat (nők, *middling sort*), a kézírás és a nyomtatás betűtípusainak változását, a kiszélesedő közegnek szóló irodalmi piac összetételét (devóciós szövegek, *Book of Common Prayer*, versek és drámák, útmutatók kertészkedéshez stb.) és működését (például utazó árusok). Jól érzékelteti, hogy a korszakban megfigyelhető kiszélesedés milyen hatalmas mértékben változtatta meg mind a kultúra működését, mind pedig azoknak a társadalmi csoportoknak az életét, akik kapcsolatba léptek a nyomtatott szó világával.

A nyomtatott termékek fogyasztásán túl a kötet az anyagi kultúráról és a fogyasztásról egy átfogóbb tárgyalást is kínál Adrian Green tanulmányában (*Consumption and Material Culture – Fogyasztás és anyagi kultúra*). A szerző ezt a tág témát igyekszik röviden bemutatni, bizonyos esetekben azonban ez sajnos elnagyolt kijelentésekhez vezet, melyek bővebb példaanyagra szorulnának. Több önmagában is érdekes témát ölel fel a kutatás. Green ír a háztartás anyagi világáról, a házassokra koncentráló piacról, a sírkövek használatának popularizálásáról, arról, hogy az alsóbb társadalmi rétegek hogyan igyekeznek utánozni a felsőbbeket. Ezek azonban bizonyos esetekben véletlenszerűen hatnak egymás mellett, és a tanulmány nem hangsúlyozza ki olyan mértékben a változásokat, mint szükséges lenne.

A kötet zárószövegeként Andy Wood *History, Time and Social Memory (Történelem, idő és a társadalmi emlékezet)* című tanulmánya olvasható. A szöveg azzal a problémával foglalkozik, hogy mi segít az embereknek az emlékezésben. Wood bemutatásában számos olyan esemény, folyamat felbukkan az emlékezést segítő fogódzóként, mely a kötet egy-egy tanulmányának témája volt. Ilyen például a reformáció, az azt követő lázadások és a földbirtokosi réteg lecserélődése, a kolostorok feloszlása. A kötetben egyébként kis figyelmet kapó angol forradalom itt annál fontosabb

szerephez jut az addig tapasztalt legtraumatikusabb élményként, mely a materiális pusztításon keresztül beleivódik a környezetbe, a helyi emlékezés alapjaiba.

A kötet összességében megfelel a saját célkitűzéseinek, alapos összefoglalót ad a kora újkori Anglia társadalomtörténetéről. A tanulmányok a korszakban lezajló változások jelentőségét és intenzitását jól szemléltetik, a témák változatosságának köszönhetően pedig a kötet egy átfogó társadalomtörténeti képet nyújt. Az összefoglaló jelleg ellenére a tanulmányok nem keltenek pusztán a szakirodalmat ismétlő benyomást, hanem a legtöbb esetben dinamikusán használva azt, nem csak jó szintézist nyújtanak, de számos új problémát is felvetnek.

Virág Csilla

Felhasznált irodalom és rövidítések

CRICK–VAN HOUTS

2011 *A Social History of England, 900–1200*. Eds.: Crick, Julia – van Houts, Elisabeth. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

HORROX–ORMROD

2006 *A Social History of England, 1200–1500*. Eds.: Horrox, Rosemary W. – Ormrod, Mark. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Szerzőink

Béresi Ákos • Az ELTE BTK történelem mesterképzésén diplomázott 2017-ben, jelenleg az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának doktorandusza. 2007 óta szabadúszó fordítóként dolgozik.

Bolgár Dániel • 2015-ben szerzett doktori fokozatot az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában. Az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének tanársegédje.

Boltanski, Luc • Napjaink egyik legjelentősebb francia szociológusa, a párizsi EHESS professzora.

Csicsics Anna • Az ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtörténet Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a kulturális örökség és a siketek magyarországi társadalomtörténete.

Csiszár Gábor • Irodalomtörténész, kutató- és vezetőtanár az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziumában. Az ELTE magyar, földrajz és eszperantó szakjain végzett, 2009-ben itt doktorált irodalomtudományból. Főbb kutatási területei Ady és Faludy György életműve.

Fülöp Márton • Az ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a 19–20. századi magyar és német nyelvű sajtó-, bűnözés- és mentalitástörténet.

Gyönki Viktória • Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje. Mesterszakos diplomáit a Károli Gáspár Református Egyetemen, illetve a University of Iceland és a University of Oslo hallgatójaként szerezte. Kutatási területe Skandinávia középkori történelme, különös tekintettel Norvégia és Izland társadalomtörténetére és jogalkotására.

Horváth Márk • Filozófus és kutató, az Absentology társalapítója. Kutatási területe a posztmodernitás, a virtualitás és digitalizáció, pesszimizmus és nihilizmus a filozófiában, felbomlás és végesség, sötét ökológia, illetve Bataille és Baudrillard filozófiája.

Katona Csete • A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Kutatási területei: a középkori skandináv társadalom és a vikingek kelet-európai expanziója.

K. Horváth Zsolt • Történész, az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetének adjunktusa. Kutatási területe a kulturális formák és gyakorlatok társadalomtörténete a 20. századi Európában.

Kovács Janka • 2016-ban végzett az ELTE BTK történelem, 2017-ben pedig anglistika mesterképzésén, jelenleg az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a lélektudomány története, a lélek betegségei és betegei a magyarországi tudományosság és társadalom történetében a 18. század második felétől a 19. század első harmadáig terjedő időszakban.

Lászlófi Viola • Az ELTE BTK történelem mesterszakos és a Debreceni Egyetem pszichológia alapszakos végzős hallgatója. Kutatási témája és diplomamunkája tárgya a pszichiátriai munkaterápia története az államszocializmus első évtizedeiben Magyarországon, különös tekintettel a pszichiátriai és politikai hatalom viszonyára.

Lovász Ádám • Filozófus és kutató, az Absentology társalapítója és társszerkesztője, a Philosophical Views/Filozofski Pogledi kétnyelvű folyóirat társszerkesztője. Kutatási területei közé tartoznak a spekulatív realista filozófia, a fenomenológia és a kontinentális filozófia. Élénken érdeklődik a nem-antropocentrikus filozófiai és társadalomtudományi paradigmák, kiváltképpen Bruno Latour szociológiája iránt.

Nagy Zsófia Katalin • 2009-ben végzett ELTE BTK történelem szakán, majd az ELTE ÁJK jogászképzésén szerzett diplomát 2012-ben. Jelenleg az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója.

Perényi Roland • Az ELTE BTK-n végzett történelem–német nyelvtanár szakon. Doktori értekezését 2010-ben védte meg. Kutatási területe a 19–20. századi Budapest bűnözésének, valamint különböző társadalmi problémáinak története. Jelenleg a Kiscelli Múzeum főmuzeológusa, a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Várostörténeti Főosztályának főosztályvezetője.

Szécsényi Mihály • Történész és levéltáros, az NKE Egyetemi Központi Könyvtár és Levéltár munkatársa.

Takács Judit • Szociológus, tudományos tanácsadó az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar-történelem, majd kulturális antropológia szakon diplomázott, MA in Social Sciences fokozatát 1994-ben szerezte az Amszterdami Egyetemen. 2002-ben védte meg szociológiai doktori disszertációját a mai Budapesti Corvinus Egyetemen. 2011-től a szociológiai tudományok habilitált doktora. Főbb kutatási területei közé tartozik a homoszexualitás társadalomtörténete, az LGBTIQ+ emberek társadalmi helyzete, HIV/AIDS prevenció, valamint a családi gyakorlatok változásai, a törődő apaság és a gyermektelenség.

Trádlér Henrietta • Az ELTE BTK történelem mesterképzésén végzett, jelenleg az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjának doktorandusza, az Institute of Advanced Studies (iASK) kutatója. Kutatási területe: 19–20. századi társadalomtörténet, bűnözéstörténet, a társadalmi nemek története.

Vida Bence • ELTE BTK Kora Újkori Magyar Történelem Doktori Programjának doktorandusza. Kutatási területe a kora újkor információtörténelme, jelenleg Bethlen Miklós kancellár kapcsolati hálójának modellezésével és rekonstruálásával foglalkozik, az információtörténet mellett a hálózatelmélet eredményeire támaszkodva.

Virág Csilla • Az ELTE Reneszánsz tanulmányok mesterszakos hallgatója. Kutatási témája a kézzel írott, nyomtatott és szóban előadott irodalom egymás mellett működése a 16–17. századi Angliában, különös tekintettel az énekmondók, előadók szerepére a kultúra közvetítésében és a társadalmi csoportok közötti kommunikációban.